

Костянтин
Симонов

СОЛДАТАМИ
НЕ НАРОДЖУЮТЬСЯ

Найвища

доблесть—

все-таки —

солдатська...

КОСЯНТИН СИМОНОВ СОЛДАТАМИ НЕ НАРОДЖУЮТЬСЯ

**Костянтин | СОЛДАТАМИ
Симонов | НЕ НАРОДЖУЮТЬСЯ**

Роман

*Переклад
з російської*

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КІЇВ — 1975

Переклали *Олена ПАРХОМОВСЬКА*
та *Михайло ІГНАТЕНКО*

Перекладено за виданням:
Константин Симонов. «Живые и мертвые»,
книга вторая «Солдатами не рождаются»,
издательство «Советский писатель»,
Москва, 1972.

С $\frac{70302 - 113}{M205(04) - 75}$ 106а ↔ 75

Розділ перший

Командири полків роз'їжджалися після зустрічі Нового року в командира дивізії. Останнім поїхав командир 332-го, майор Барабанов. Серпілін мовчки, значуще потиснув йому руку: «Знаю, що ще додаси, але додавай небагато. Зрозумів мене, Барабанов?»

Хоча й кортіло сказати це вголос,— стримався. Все-таки командир полку. Якщо дати комусь звикнути до того, що не покладаєшся на його совість, він може втратити її остаточно.

Приймали гостей в землянці у начальника штабу, полковника Пікіна,— найпросторішій з усіх, де над койкою навіть висів килим, що його надіслала дружина. Проводячи, вдяглися і вийшли надвір утрюх — з Пікіним та замполітом, полковим комісаром Бережним.

— Якраз двадцять третя,— сказав Пікін, відгорнувши рукав кожуха і посвітивши ліхтариком на годинника.— Перший етап зустрічі завершили за планом, не затримали. Перше ніж проб'ють куранти, вже будуть у себе на місцях і піднімуть — хто на що здатен!

— Хотілося б, щоб деякі були здатні на менше,— сказав Серпілін.— Непокоюсь за Барабанова...

— Дарма, Левашов його стримає,— сказав Бережний.

— Ще б пак, стримає твій Левашов!

— А що, характер на характер...

Серпілін не відповів: не хотілося ні сперечатись, ні говорити. Хотілося мовчки постояти під високим морозним небом, відчутти його височінь та урочистість.

Навкруги панувала тиша, ледь чути шурхотів поземок. Волги не видно було звідси, вона лежала скута кригою далеко-далеко, за лівим флангом фронту, а втім Серпілін однаково незримо відчував її тепер — і холоднечу її, і широчінь, за якою прослалися безкрайні сніги Заволжя, і в них — переметені, просвістані вітрами снігові дороги, і тоненька, неначе кинута в сніги чорна волосина, одноколійна вітка від Красного Кута на Ельтон — глибокі тили, госпіталі, госпіталі...

Попереду був Сталінград, так і не взятий до кінця німцями, а тепер уже шість тижнів оточений нами. Там, у крижаній пастці, зайнявши кругову оборону по всьому величезному колу, аж на двісті кілометрів, сиділи німці — двадцять дві дивізії,— сиділи й очікували! Серпілін добре уявляв собі, чого можуть чекати люди в оточенні,— сиділи й чекали і нашого штурму, і підмоги, і наказу пробитися, і чуда, і загибелі — геть усього.

А ми після листопадових та грудневих боїв уже третій тиждень усе не штурмували й не штурмували — готувалися. І сьогодні, цієї новорічної ночі, тут, на північний захід від Сталінграда, війна лише ледь чутно ворушилася. На передньому краї розірвалася одиночна міна, стукнула кулеметна черга, потім ледь чутно, як далеке зітхання, долинув відгомін сильного вибуху там, всередині кола, у німців, і знову настала тиша.

Всю війну, в усій її величезності, не можна було навіть уявити собі до кінця. Проте Серпілін, слухаючи тишу тут, де перед початком наступу стояла його дивізія, добре уявляв собі, що таке ця нинішня ніч там, де тепер точиться головна війна,— на півдні, у голих степах на півдорозі до Ростова, або на південному заході, також у степах, під Тацінською, або на Воронезькому фронті, що ріже зараз німецькі тили за триста кілометрів звідси, біля Черткова та Міллерова.

Там од війни тхнуло бензином і кіптявою, горілим залізом і порохом; вона скреготіла гусеницями, тататакала з кулеметів, і падала в сніг, і знову підводилася під вогнем на ліктях і колінах, і з хрипким «ура», з матюками, з шепотом «мама», провалюючись у сніг, йшла і бігла вперед, залишаючи позад себе плями колушків та шинелей на задимленому, розтопаному снігу.

Там, де сьогодні відбувалося найголовніше, для людей взагалі не існувало ніякої новорічної ночі: вони просто не пам'ятали про неї.

Серпілін був військовий і знав, що на війні не бігають з одного місця на інше, шукаючи, де гарячіше,— на війні очікують на свою годину. Він не міг зараз опинитися із своєю дивізією там, у центрі землетрусу, що розхитував рівнини південної Росії, але хоча розум його не піддавався таким думкам, серце відчувало долинаючі звідти урочисті й жахливі поштовхи. І це прозвучало в його голосі, коли він після тривалого мовчання сказав:

— Еге ж, у нас поки що тиша...

— Такої ночі і нам треба було б не мовчати, а воювати! — сказав Бережний.

— Ну що ж, піди на передній край, постріляй з кулемета! Принаймні буде що в політдонесенні писати: активні бойові дії, воюємо, не мовчимо, не втрачаємо бойового духу... — насмішкувато відповів Серпілін.

Слова Бережного неприємно вразили його. Ото є ще в людей така безглузда звичка: прийти на передній край і, коли там у цей момент якраз тихо, — неодмінно відкрити вогонь, викликавши цим стрілянину противника, начебто солдатам замало того, що взагалі припадає на їхню долю. Бережний це «піднести активність» називає, а насправді — звичайнісіньке хлоп'яцтво. До того ж і вік у нього немолодий: адже незабаром сорок стукне! Доки можна радіти, що ти хоробрий, і доводити це, ризкуючи і своїм, і чужим життям!

— Та хіба я про це, Федоре Федоровичу? — Бережний миттю спалахнув, але опанував себе.

— А про що, Матвію Іллічу?

— Я взагалі сказав...

— Що означає «взагалі»? Може, пропонуєш нинішньої ночі у наступ перейти? Так от, повідомимо армію чи самі розпочнемо, хай приеднуться?

— А чого ти до мене присікався, Федоре Федоровичу, заради свята, чи що? — огризнувся Бережний.

— А того я до тебе присікався, друже мій дорогий, що я вчора на нараді в командуючого уже чув про цю блискучу ідею, щоб сьогодні вночі шарварок зчинити, німцям Новий рік зіпсувати. А водночас — і собі. Чув і заперечував. Висловив думку, що, коли серйозно використати новорічну ніч для наступу, — це резон. А якщо просто зчинити шарварок, то треба і себе, і солдатів пожаліти, не псувати їм такої ночі. Німці, до речі, не так Новий рік, як різдво святкують. На багат-вечір треба було зчинити шарварок. Спасибі, член Військової ради підтримав. Тільки-но згори відбився, а ти вже знизу натискуєш.

Серпілін з непомітною поночі усмішкою обійняв Бережного і дружньо поплескав його по плечу.

— Не ображайся заради свята, а то цілісінький рік сваритися будемо! Ще подивимось, чи скрізь тиші додержуватимуть. Командуючий полишив це на розсуд командирів дивізій.

— Сусіди поки що мовчать, — сказав Пікін.

— Вони і там, у Батюка, обидва мовчали,— зауважив Серпілін.— Лише згодом, коли я заперечив, а Захаров мене підтримав, по обличчях зрозумів, що й вони за тишу.

— Батюка своїми запереченнями хвилювати не хотіли,— ущипливо мовив Пікін.

— А я, гадаєш, хотів? — сказав Серпілін.— Всі одним миром мазані, сидів і очікував — може, хтось перший висловиться.

— Вже десять хвилин на двадцять четверту,— сказав Пікін, знову посвітивши ліхтариком на годинника.

— Бачу, ти зовсім бога не боїшся, невдовзі з фарами їздити почнеш...

— А, це їх зараз не обходить! — Пікін махнув рукою в бік німців.— Повернімось? Бо проймає...

— До моєї землянки прошу завітати,— сказав Серпілін.— Куранти послухаємо, чайку вип'ємо...

— Йдіть, я зараз також прийду,— мовив Пікін,— оце тільки одну річ захоплю.

Він попрямував до своєї землянки, а Серпілін та Бережний зайшли в землянку Серпіліна.

— Птицин, чайку нам організуйте,— сказав Серпілін своєму ординарцеві, проходячи разом з Бережним через «передбанник», як він називав цю частину землянки.

У «передбаннику» стояли тапчан Птицина, запнутий плащ-палаткою, і саморобна пічка, що дзеркалом виходила в інше, головне відділення землянки.

— Що, справді чай пити будемо? — спитав Бережний, коли вони сіли до столу.

— Справді. Хіба що Пікін мій план порушить. Не образився, що покритикував тебе при ньому?

— При ньому чи не при ньому, яке це має значення? Ми з Пікіним стільки разів один одного в усіх видах бачили, що годі говорити про якісь там секрети!

— Твоя правда,— сказав Серпілін.

А сам подумав, що не спитав би — образився чи не образився Бережний, коли б не та зміна у становищі Бережного, що відбулася знедавна: був комісаром дивізії, а після наказу про єдиноначальність став замполітом. Серпілін був певен, що наказ цей абсолютно правильний, він лише ставив крапки над «і», потверджував те буття, котре практично склалося на війні. А якщо цей наказ в якійсь мірі і змінював взаємини між командиром і політпрацівником, то лише там, де вони, внаслідок

командирової слабкості чи обопільного нерозуміння, склалися неправильно, на шкоду війні, а вона ж — не новгородське віче! У них з Бережним, хвалити бога, цього не було. Але Серпілін все-таки відчував, що Бережному в душі шкода змолоду звичного й дорогого слова «комісар». Навіть за найкращих взаємин у такій зміні службового становища був свій біль.

Чи то Бережний збагнув, про що думав Серпілін, чи то сам думав про це, але, якось хвилину просидівши за столом, він сказав:

— Ти не дуже піклуйся, Федоре Федоровичу, про те, щоб мене в моєму новому становищі не уразити. Май на увазі, ми, політпрацівники, про свої звання в останню чергу піклуємось!

— Тобто як це зрозуміти? — спитав Серпілін. — Ви, політпрацівники, борці за ідею, а ми, командний склад, тільки й мріємо про чини та звання? Он як?

— Оце — інша річ, отепер я тебе пізнаю! — розсміявся Бережний. — Саме так і надалі ми не будемо один одному попускати! Бо я останнім часом помітив: ти мене, наче інкубаторне курча, безнастанно у вату загортаєш.

— Ач що вигадав — у вату! — збентежено посміхнувся Серпілін і раптом спитав про те, про що вже давно хотів спитати: — А як у тебе в полках замполіти своє нове становище переживають?

— Дарма. Партія наказала, отже — переживуть, — сказав Бережний. — Тільки Левашов зі мною розмову мав, просив, коли нові звання присвоять, одразу ж дати йому стройову посаду, не хоче бути заступником Барабанова, живе з ним як кіт із собакою. А що, з нього путящий комбат вийде!

— Може, і вищий від комбата вийде, — замислено мовив Серпілін, — але шкода залишати полк без такого політпрацівника. А якщо Барабанов на полку зостанеться, — і поготів.

— А він зостанеться?

— Не роз'ятруй рану. Ти ж знаєш, що примусили мене! Отак відступишся, не поставиш питання руба, а потім ночами не спиш: до яких наслідків призведе твій гріх? Розпочинати наступ з командиром полку, в якого мало вірю, — мозоля на душі!

— Не треба марно хвилюватися, Федоре Федоровичу, — сказав Бережний, — дивізія в нас хороша, один Барабанов все діло не зіпсує.

— Та хто його знає!

Ординарець приніс чайника, заварку й склянки.

— Отакі справи, комісарє,— за звичкою називаючи так Бережного, сказав Серпілін, переcheckавши, поки не вийшов ординарець.— Гніваюсь на себе, що взяв Барабанова. Попервах придивлявся, мріяв, що командуючий має рацію, а я помиляюсь. Тепер ще виявилось, що він до того ж п'є. Які вже там мрії! Тобі як — міцного?

— Якнайміцнішого. Після таких розмов справді тільки чай пити,— розсміявся Бережний.

— А ось і Пікін,— сказав Серпілін, що сидів обличчям до дверей.— Що це ти тягнеш?

Пікін скинув кожушка і урочисто поставив на стіл пляшку шампанського.

— Здивував!— мовив Серпілін.

— Сам дивуюся,— сів до столу Пікін.— Дружина ще на день народження з okazjiю надіслала, а я додержав. Розкупоримо?

— Та вже потерпимо до двадцять четвертої,— сказав Серпілін.— Поки що чаю випий.

— Ні, так почекаю,— сказав Пікін.— Дай, Федоре Федоровичу, підсумки, що ти нам читав, хочу на власні очі...

Серпілін вийняв з кишені гімнастерки кількa аркушків, дрібно списаних розбірливим писарським почерком. То були «Підсумки шеститижневого наступу наших військ», передані з Москви. Їх записали дивізійні радисти. З читання вголос цих підсумків і розпочалася сьогодні новорічна зустріч. Розмножені під копірку, їх дали перед від'їздом командирам полків, щоб у полках та батальйонах протягом ночі зняли якнайбільше копій і вранці довели до кожного солдата, не очікуючи на армійську газету.

Про силу враження Серпілін судив по собі. Ніяка робота в світі так не заповнює увагу людини, як робота війни. І раптом, коли він сьогодні вперше, ще не вголос, а очима перебіг шеститижневі підсумки війни, він відчув той справжній масштаб подій, що його звичайно загущували повсякденні турботи, які з самого ранку до пізньої ночі забивали голову командирові дивізії. Його дивізія була лише маленькою часткою того справді величезного, що відбулося протягом останніх шістьох тижнів і відбувалося досі. Але це почуття не мало нічого спільного із самозневагою; навпаки, це почуття підноси-

ло душу завдяки усвідомленню своєї, хоч і невеличкої, проте безперечної, причетності до чогось такого колосального, що зараз ще не вміщується в голові, а потім називатиметься історією цієї великої і страшної війни.

Власне, чому — потім? Це вже і тепер історія.

— На, прочитай ще раз уголос, — сказав Серпілін, відсуваючи склянку з чаєм і подаючи аркушки Пікіну.

— «Внаслідок успішного прориву та наступу наших військ у районі Сталінграда оточено такі з'єднання і частини німецьких військ: 14-у, 16-у та 24-у німецькі танкові дивізії... 71-у, 76-у, 79-у, 94-у, 100-у, 113-у, 297-у...» — читав Пікін, а Серпілін, спершись ліктями на стіл, слухав так, немовби слухав усе це вперше.

Пікін читав номери оточених і розбитих німецьких дивізій, цифри знищених і взятих гармат, танків, літаків, цифри кілометрів, що їх пройшли війська Сталінградського, Донського, Південно-Західного та Воронежського фронтів у напрямі на південь, північ та захід від Сталінграда, на Верхньому й Середньому Дону, на Калитві й Чирі, у донських та калмицьких зимових степах...

Монотонний голос Пікіна звучав урочисто й грізно, а в Серпіліна на душі коїлося щось дивне. Він уже не спирався ліктями на стіл, а сидів під стіною далеко і від Пікіна, який читав зведення, і від Бережного. Відсунувся так, нібито хотів якнайкраще розгледіти їх обох. Власне, так воно й було.

Те, що він чув у читанні Пікіна, було як гуркіт, як щось далеке, грізне й наростаюче, на тлі чого тільки й могли існувати думки про власну дивізію та про цих двох людей, котрі сиділи перед ним.

Для того, щоб тепер усе вийшло так, як читав Пікін, їхня дивізія повинна була ще раніше, перед цим, здійснити все, що припало їй на долю. А коли б вона цього не зробила, то всього, що тепер було, не могло бути.

Так, вона тепер стояла і очікувала на свою годину, а вони наступали там, у крові і в диму. Але для того, щоб вони могли тепер, узимку, наступати там, вона цілісіньке літо і осінь підставляла себе під мільйони куль та десятки тисяч снарядів і мін, її розчавлювали в окопах танками і живцем закопували в землю бомбами. Вона відступала і контратакувала, полишала, удержувала і знову полишала рубежі, вона спливала кров'ю, і поповнювалась, і знову обливалась кров'ю...

Про нього кажуть, що він уміє берегти людей. Але що означає — «берегти людей»? Адже їх не вишикуеш у колону і не поведеш з фронту туди, де не стріляють і не кидають бомби і де їх не можуть убити. Берегти на війні людей означає тільки одне — не наражати їх на безглузду небезпеку, але не вагаючись кидати назустріч небезпеці, коли це краще потрібно.

А міра цієї доконечної потреби — існуючої, якщо ти маєш рацію, і уявної, якщо ти помилився, — на твоїх плечах і на твоїй совісті. Тут, на війні, не відбуваються репетиції, коли можна зіграти спершу на спробу — не так, а потім так, як слід. Тут, на війні, нема чернеток, які можна подерти на клапті і переписати начисто. Тут усе пишуть кров'ю, все, від початку до кінця, від аза аж до останньої крапки...

І якщо перевищити владу — це кров, то й не використати її в хвилину доконечності — також кров. Де тут міра твоєї влади? Адже все-таки частіше не начальство або, в найгіршому разі, трибунал визначають її заднім числом, а ти сам, тієї хвилини, коли наказуєш! Начальство потім насамперед зважає на те, чим завершилася справа, — успіхом чи невдачею, — а не на те, що саме ти думав і почував, перевищуючи свою владу чи, навпаки, не користуючись з неї.

Чимало тих рішень та наказів, відповідно до яких він мусив діяти влітку та восени, здавалися йому тепер не найкращими, неправильними, невинуватими. А втім, усе, разом узяте, зрештою виявилось виправданим, бо привело до тієї перемоги, про яку нагадувало монотонне читання Пікіна. Вже наближаючись до кінця, він перелічував тепер назви фронтів та прізвиська командуючих.

Так, усе виправдано. Але люди, люди!.. Якби їх усіх оживити і посадовити отут...

Він відчув у себе за спиною мовчазний натовп мерців, котрі вже ніколи не знатимуть того, що він знає зараз, і сльози підступили йому до горла.

А Пікін та Бережний, які воювали разом з ним з того першого липневого дня, коли дивізія стала до бою, все-таки живі й здорові, сидять тепер тут, поряд, хоча не можна сказати, що вони щадили себе.

Ось сидить Пікін, сухий і випростаний, як жердина. Начальник штабу дивізії — Геннадій Миколайович Пікін, старший за всіх у штабі, бо йому вже минуло п'ятдесят. Сидить Пікін, який був штабс-капітаном ще

в царській армії, а потім, під час громадянської, не воював, а служив у запасному полку, бо йому не довіряли, і, хто зна, можливо, тоді це було й справедливим.

Сидить Пікін, якого в двадцятих роках увільнили з піхотного училища, бо в його дружини був брат — непман, і йому довелося жити заново, закінчувати заочний інститут і, долаючи приступки довжелезної канцелярської драбини, дослужуватись до головного бухгалтера наркомату.

Сидить Пікін, що розпочав війну як боєць ополчення, а тепер він — начальник штабу дивізії, і цій людині можна довіряти, як самому собі. В ньому й тепер, на війні, лишилося щось від головного бухгалтера — така сама пунктуальність і впертість.

Сидить Пікін — він невтомний і невсипущий, але ніколи не забуває вчасно поїсти і випити. Пікін із своєю рудою щіткою вусів над губою, із своїм худючим старорежимним обличчям і сухорлявою статурою, за яку його прозвали у дивізії «Врангелем», із своїми акуратними листами до товстелезної дружини, котра, за його свідченням, у двадцятих роках була найвродливішою жінкою в Москві, та із своєю дівулею з роти зв'язку, що невідомо чому душі не чує саме в ньому, хоча могла б закохатися і в кого-небудь значно молодшого.

І, знаючи про Пікіна все, що можна і треба про нього знати, Серпілін зараз, дивлячись на нього, відчуває вдячність до нього за те, що він зостався живий і сидить отут і дочитує це зведення.

І Бережний живий, хоча на це вже ніяк не можна було сподіватися, і також сидить тут, і слухає Пікіна, і на очі йому набігають сльози, тому що він із тих, що і сміються і плачуть не роздумуючи.

Бережний, з його знятою під час війни суворою доганою за брата, колишнього секретаря міськкому в Донбасі, про якого він, за пам'яті Серпіліна, жодного разу й не заговорив; в те, що брат — ворог народу, очевидно, не вірить, сказати це на весь голос не може, а напівголосно не вміє.

Бережний — бритоголовий, короткий, кріпкий, з товстою шиєю, товстими, залізними руками, галасливий і сентиментальний Бережний, з його шахтарськими слівцями та шахтарськими піснями, з його донбасівською юністю двадцятих років і невправними віршиками в газеті «Кочегарка». Він навіщось досі возить їх з собою

разом з юнацькою фотокарткою; виявляється, в нього був такий буйний і кучерявий чорний чуб, якого тепер нізащо уявити собі не можна, дивлячись на його лису голову.

Бережний — дитя комсомолу, а перед тим безпритульний, з ласки висипного тифу в п'ятнадцять років — кругом сирота і, між іншим, за документами єврей. Про це мало хто знає в дивізії, та й навряд чи воно має будь-яке значення для нього самого.

Бережний, гарячий і небезсторонний до людей, але завжди готовий, не вагаючись, віддати своє життя за першого-ліпшого з них.

І йому Серпілін також вдячний за те, що він живий і сидить зараз отут, поруч, його дуже тяжко вразила б втрата оцього Бережного.

Пікін — це липневий наказ Сталіна, отой самий, страшний, після того, як здали Ростов та Новочеркаськ: «Ані кроку назад!» Його читали перед строем, коли дивізію просто з ешелонів швиргнули в бої, щоб заткнути дірку ще там, за Середнім Доном, далеко від Сталінграда. Але затикати дірку було вже запізно, і дивізія стала магнітом, що з самого ранку до ночі притягав до себе удари з землі та з повітря. Вона прийняла на себе частину того, що належало іншим, когось врятувала від загибелі, але й сама почала гинути. Йй уже пообрубували фланги і зайшли в тил, а наказу відійти все не було, і про двох, що везли цей наказ, убитих в дорозі офіцерів зв'язку Серпілін довідався лише від третього. Але ще перед тим, як до них нарешті дістався цей третій, увечері в окопі до Серпіліна підійшов висхлий, як тараня, Пікін, і сказав, тицьнувши в руку папірця:

— Ось моя заява.

Серпілін спершу з несподіванки не зрозумів, яка це заява (навіть майнула безглузда думка: може, відставки просить?), а потім зрозумів і сказав:

— Це не мені, — комісарові.

— Не бачив його з ранку, — відповів Пікін, — не знаю, чи побачу. Візьміть!

І Серпілін узяв, поклав у кишеню гімнастерки і спитав лише:

— Добре подумали?

— Ще б пак, часу вистачило, — сказав Пікін, повернувся і пішов по окопу.

І Серпілін, хоча не спитав його про це ні тоді, ні

згодом,— зрозумів. Пікін подумав того вечора про полон, і свою заяву до партії, якої від нього давно очікували, подав, саме думаючи про полон. Якщо вони опиняться в полоні і їм крикнуть: «Хто з вас комуністи?» — начальник штабу дивізії, штабс-капітан царської армії, безпартійний Пікін не хотів піддатися спокусі і залишитись у строю, коли його командир дивізії вийде на крок уперед. Напевне, того жахливого вечора, коли здавалось, що дивізійці залишаться в оточенні і загине, він хотів до самого кінця вичавити з себе думку про можливу там, у полоні, якусь полегкість.

Пікін — це переправа через Дон, після того, як половина дивізії полягла там, за Доном. Серпілін того дня опинився в оточеному полку на відшибі, і коли надвечір все-таки пробився і вивів рештки полку до переправи, то виявилось, що на переправі нема бєдламу, який він страхався побачити, а порядок, і цей порядок зробив Пікін, надійшовши сюди з ядром дивізії. Перетягнені за Дон батареї прикривали переправу вогнем, у степу півкільцем здіймалися дими підпалених німецьких танків; дві зчетверені кулеметні установки коло понтонного мосту, захлинаючись, безстрашно, впритул били по пікіруючих на переправу літаках.

На переправі було справжнє пекло, і кожної хвилини гинули люди, проте на ній існував порядок, і цей порядок забезпечував Пікін, стоячи на березі, не в окопі, який для нього вирили, а на весь зріст, перед очима в смерті, бо саме так, а не інакше, мав він зараз чинити.

А за п'ять кроків од Пікіна, на траві, розкинувши руки, лежав мертвий помічник начальника штабу полку по розвідці, старший лейтенант Брускін.

— Убили Брускіна,— сказав Серпілін, дивлячись на мертвого.

— Дозвольте доповісти, товаришу комдив,— сказав Пікін, приклавши до козирка міцно стиснені, нерухомі пальці,— колишнього коменданта переправи Брускіна, що самовільно покинув свій пост, повернено і розстріляно в зв'язку з надзвичайною обстановкою. Розстріляв особисто я.

І лише тепер Серпілін помітив: Брускін лежить на землі в гімнастерці із зірваними петлицями.

Так, Пікін — це той день на переправі і багато які інші такі самі дні, і взагалі, коли думаєш про Пікіна, мимоволі згадуєш найтяжчі дні, напевне, тому, що там

він був на висоті становища. А легких днів взагалі траплялося небагато.

Бережний — це також нелегкі дні. Бережний — це заграва палаючого Сталінграда в той день, коли німці прорвалися до Волги і довелось завертати фланг і відходити на північ. На обрії стояла заграва Сталінграда, і вони сиділи вночі вдвох у самотній хаті, на роздоріжжі шляхів, що вели в тил, і Бережний плакав від горя і тому, що, залишившись вдвох, уперше за багато днів і ночей міг дати волю своїм почуттям.

Він був поранений, але не вийшов із строю. Шоку й надбрів'я йому розсік осколок міни, бриту голову було навскоси забинтовано; з одного, розплющеного ока текли сльози, а на брудному бинті під другим, заплющеним оком проступала мокра пляма, бо й це друге, заплющене око Бережного там, під бинтами, також плакало.

— Та що ж ми коїмо з тобою? — несамовито крізь сльози питав Бережний. — У липні наказ Сталіна читали, присягалися всім святим і все-таки до Волги дійшли — живі! Які ж ми сволоцюги після цього!

І хоча в голосі Бережного вчувалася розпука, вона була лише миттєвою оболонкою його рішучості битися до своєї смертної години.

Бережний — це перший день наступу у вересні, на північ від Сталінграда, коли, діставши наказ пробитися до сталінградців, у перші-таки години просунулись на три кілометри. Всім здавалося, що справа зрушила з мертвої точки, і Бережний у кашкеті, обсипаному землею, в шинелі, пошматованій осколками, увалився до Серпіліна на спостережний пункт після того, як облазив два подки, і жадібно пив воду з кухля, і, сміючись, розповідав, як його двічі мало не вбили, і, дізнавшись, що в третьому полку заминка і бомбування перервало зв'язок, — так само весело махнув рукою, насунув кашкета і, сказавши: «Дарма, дістанусь», доперся в полк.

Але Бережний — це також і другий день того самого наступу, коли стало ясно, що німці зупинили нас, задушили з повітря, притиснули до землі, і коли на СП дивізії серед білого дня під бомбуванням прорвався на своєму вілісі командуючий армією Батюк і з порога гидкими брутальними словами почав кобенити Серпіліна за те, що дивізія з самого ранку не пройшла жодного метра.

Серпілін мовчав, бо якби він розкрив рота і сказав усе, що думає про Батюка та його слова, то розлючений

Батюк міг дати волю рукам, і тоді лишалося б пустити кулю в лоб йому або собі.

Але брита голова Бережного налилася кров'ю, і він не своїм, здушеним голосом спитав, перепиняючи Батюка посеред його лайки:

— Товаришу командуючий, дозвольте звернутись?

І голос у нього був такий, що Батюк зупинився і поглянув на Бережного.

— Я не знаю, чого мовчить командир дивізії,— сказав Бережний,— але як же ви смієте з нами так говорити, начебто ми ваша панська челядь, ледачі холопи! Який же з вас комуніст після цього, товаришу командуючий...

Батюк із перекошеним обличчям посунув на Бережного, і Серпілін уже підхопився, щоб стати між ними, але Бережний сам відступив на два кроки в куток бліндажа, заклав руки за спину, з темно-червоного став білий і сказав:

— Не підходьте, товаришу командуючий, я цього навіть батькові не дозволяв!

Батюк опам'ятався. При всій його брутальності, ба навіть хамстві жило в його душі незгасне почуття солдатської справедливості.

Першого, так вдало розпочатого, дня він уже повірив, що проб'ється до Сталінграда, але враз по тому спіткали нещастя, і вони довели його до розпачу, до нестримної, дикої потреби зігнати свій гнів на інших. З цим і їхав сюди просто під бомбами, гнав машину з прикипілим до стерна, вкрай переляканим шофером, ладний — хай йому чорт! — також загинути тут, де марно загинуло стільки людей. Власна смерть здавалася йому не вартою уваги порівняно до того, що сталося, — до невдалого наступу його армії...

З тим і вдерся сюди, в бліндаж, і раптом після слів Бережного зупинився, важко сів на табуретку і сказав Серпіліну:

— Давай карту.

Присунувши до себе карту, але ще не дивлячись на неї, розглядився — в землянці, на щастя, крім них трьох, не було нікого, — обернувся до Бережного, звів на нього стомлені очі й сказав:

— Ти дурень, комісаре. Гадаєш, мене голублять, гадаєш, на моїй душі бодай одне живе місце зосталось?.. Дай води попити.

Так, різні хвилини життя було пов'язано в пам'яті з Бережним та з Пікіним, і все це був кривавий сорок другий, що сьогодні вже кінчався, рік...

— Федоре Федоровичу, крапка... Ти чого замислився? — звідкись здалеку долинув голос Пікіна.

— Чую, що закінчив,— відповів Серпілін.— Наливай, тільки дві хвилини лишилося.

Поки Пікін наливав шампанське в кухню, Бережний увімкнув радіо. Якраз вчасно: музика увірвалася в шерехтіння та гудочки Красною площі. Всі троє підвелися і, виструнчившись біля столу, слухали, як у Москві далеко й гучно розлягається видзвонювання годинника.

Коли заграли «Інтернаціонал», Бережний заспівав його дужим, високим голосом і співав до самого кінця, а Серпілін і Пікін стояли й слухали мовчки.

Тільки-но встигли випити, затиркотів телефон. Серпілін узяв трубку.

— Спасибі, товаришу командуючий. Дякуємо... І вас так само. Вітаємо Військову раду армії. Спасибі, все гаразд, тиша... Над ранок хочу в полки з'їздити. Так точно, святкуємо... Спасибі... Командуючий просив передати вам вітання Військової ради з Новим роком,— сказав Серпілін, поклавши трубку.

Пікін позирнув на годинника і сказав:

— Бачите, в нашу дивізію в першу подзвонив.

Пікін чутливо сприймав такі речі, пишався, що дивізію вважають за найкращу, і ревнував, коли хвалили сусідів.

— Еге ж,— сказав Бережний.— Щось таке на душі робиться, сам не второпаю. Що ж це за рік такий, сорок другий! Що було і що сталося з нами!

— Звісно, коли б не товариш Сталін з його залізною витримкою, не знаю, чим цей рік завершився б,— сказав Пікін.— Торік під Москвою до останньої хвилини три армії держав у кулаку, не дав порозтягувати частинами — і вдарив! А тепер тут, у нас, також зумів дочекатися слушної години! Залізні нерви на війні — важлива річ. Половина всієї стратегії.

Серпілін мовчав. Заперечувати це — не випадало. Не лише не було змоги, але зараз, після чимраз нових успіхів, не було бажання сперечатись.

І тільки в глибині душі, незважаючи на все, що відбулося останнім часом, наче камінь, лежало давнє запитання: як же так? Звідки ж усе-таки вона взялася, спри-

чинивши неосяжні наслідки, нагальність у червні сорок першого? Як міг Сталін так сліпо вірити у неможливість війни тоді, в червні? Саме сліпо. Про це не скажеш уголос, але іншого слова, хоч як примушуй себе, не добереш. Але ж, коли дивитися правді в вічі, саме та торішня нагальність зрештою й привела нас сюди, до Волги. Так, Пікін має рацію: коли ми громимо тепер німців, за цим стоять і воля, і витримка — це Сталін.

Ну, а те, що було попервах? Це хто?..

— Ти що, насправді вдосвіта в полки поїдеш? — спитав Бережний Серпіліна.

З цього запитання розпочалася розмова про різні дивізійні справи та дрібниці, що зовсім не стосувалися новорічної ночі.

Серпілін уже протягом кількох днів лаштувався походити уночі по окопах переднього краю подивитись, як іде служба.

— Посплю години зо три і поїду. Почну з Цветкова. Можу взяти тебе для компанії,— сказав він Бережному.

Але, виявляється, Бережний мав свої плани. Він ще до світання хотів виїхати в тил, у Зубовку, куди завтра вранці мали прибути двісті чоловік поповнення. Збирався зустріти їх там і поговорити, перш ніж їх вирядять у дивізію.

— Не терпиться,— сказав Серпілін.

— Еге ж, просто не ймеш віри такому щастю. Я б, наприклад, зараз, коли на інших фронтах така війна йде, не був би таким щедрим і ні одного чоловіка нам не віддав би.

— Ну, це вже як сказати. І ми тут не до кінця війни стоятимемо,— мовив Серпілін і додав, що оскільки Бережний їде до Зубовки, хай удень, повертаючись, заскочить у медсанбат — подивиться, чи не панує там занадто мирний настрій у зв'язку з перепочинком. Є багато ознак, що невдовзі йому настане край!

— Боюся, що Бережний захоче у медсанбаті затриматись,— сказав Пікін.— Туди, подекують, новий хірург прибув — красуня мальована.

— Не турбуйся, не затримається, він не такий бабій, як ти,— відповів Серпілін.— Між іншим, ти б хоч принаймні статуру свою змінив, а то мені тут заступник по тилу нещодавно сказав: бачив вас, товаришу генерал, віддалік у роті зв'язку, але поки сюди-туди — не наздогнав: вже поїхали. А в роті зв'язку й ноги моєї не було!

Пікін з його цибатою, жилавою статурою й справді здалеку скидався на Серпіліна, і це вже не вперше правило в їхньому колі за об'єкт для жартів.

— Ось ти про кінець війни заговорив,— посміявшись з Пікіна і знову ставши серйозним, звернувся Бережний до Серпіліна.— А коли він, на твою думку, буде, кінець війни, не уточниш?

— Де? У нас, у Сталінграді, чи взагалі?

— Взагалі.

— Мені про Жукова минулої зими розповідали, коли він ще Західним фронтом командував. Його водія інші весь час підмовляли: «Спитай у Жукова, коли кінець війни буде». Жукова не дуже й розпитаєш, але водій якось їхав удвох з ним і все-таки наважився... Тільки рота розкрив, а Жуков потягнувся, зітхнув і каже: «Ех, і коли тільки ця війна закінчиться!..»

— Гарзд,— розсміявся Бережний,— припустімо, Жуков не знає. А ти?

— Якщо сьогоднішній день вважати за середину,— значить, ще рік, шість місяців і дев'ять днів. Дев'ятого липня тисяча дев'ятсот сорок четвертого.

— Точно,— наморщивши лоба, очевидно, підрахувавши подумки, сказав Пікін.

— А по-твоєму, сьогоднішній день можна вважати за середину? — спитав Бережний, не відчувши з інтонації Серпіліна, жартує він чи каже серйозно.

— Якщо зважати на події останнього часу, можна,— сказав Серпілін.

— Довгенько,— похмуро мовив Бережний.— Боюся, що жінкам після війни доведеться родити від непорочного зачаття!

— Теж мені союзники! — сказав Пікін.— Невже і цього року Другий фронт не відкриють?

— Ну, якщо ми про Другий фронт заговорили, значить, двигіння повітря почалося. Не знаю, як ви, а мені пора на боковеньку! — Серпілін заклав руки за голову і солодко потягнувся.

Коли Бережний та Пікін вийшли, він, наказавши Птицину розбудити себе точно через три години, постелив собі, роздягнувся і ліг. І, вже лежачи, ще раз подумав: «Невже й насправді тільки середина війни?»

Дуже хотілося думати інакше. З тим і заснув.

Розділ другий

Вранці, о пів на п'яту, Серпілін, як і намітив собі, вже був у полку Цветкова. По дорозі мало не передумав і не поїхав до Барабанова, але потім сердито вирішив: «Та дарма, він же не маленький». І підчав з лівого флангу, з Цветкова.

Підполковник Цветков, коли приїхав Серпілін, спав. І Серпілін наказав оперативному черговому не будити командира полку.

— Нехай спить, обійдуся без нього, дайте провідника.

Але Цветкова все-таки збудили, і він наздогнав Серпіліна на передньому краї, в ході сполучення.

— Цікаво в тебе справу поставлено, Цветков,— удав Серпілін, ніби сердиться.— Командир дивізії одне наказує, а твої офіцери інакше чинять.

— Сам прокинувся, товаришу генерал,— збрехав Цветков.

Він раз і назавжди заздалегідь наказав: незалежно від того, хто саме і коли приїде в полк,— негайно будити його, якщо спить, або сповіщати, якщо відсутній. Це було передбачено і на той випадок, якщо накажуть: не будити і не шукати! У Цветкова завжди і все було передбачено.

— Як спиш, Цветков, зодягнений чи роздягаєшся?

— Роздягаюся, товаришу генерал. Я своїм солдатам довіряю, у спідніх до полону не потраплю.

— Отак досі в шинелі ходиш?

— Дарма, товаришу генерал, я не горобець, не замерзну,— відповів Цветков.

Він любив форму і в найлютіші морози ходив у шинелі та в чоботях, козушок і валянки за форму не вважав. В усякому разі, для себе.

«Цветков — це Цветков»,— ідучи слідом за Цветковим, котрий попросив дозволу піти вперед, щоб показувати дорогу, подумав Серпілін, подумав тими самими словами, які часто можна було почути в штабі дивізії, коли йшлося про Цветкова.

«Цветков — це Цветков»,— говорили з різними інтонаціями. Говорили й тоді, коли Цветков досконало виконав завдання на певний день, але, не встигнувши дістати нове, починав тупцювати на місці, не розвивав успіху на свій страх і ризик; говорили й тоді, коли він в абсолютно безвихідному становищі мертвою хваткою

удержував позиції, і гадки не маючи про те, щоб відійти без наказу або попросити дозволу на відхід. «Цветков — це Цветков»,— говорили й тоді, коли він, не розкриваючи рота, сидів на нарадах, і тоді, коли він значно скупіше за сусідів представляв до нагород, вважаючи, що в його полку не зроблено нічого виняткового, і тоді, коли в політдонесеннях повідомляли, що саме у Цветкова нема жодного самопоранення, жодної надзвичайної події, жодного перебою у приставленні гарячої їжі на передову.

Цветков був командиром полку водночас пересічним і зразковим. І залежно від обстановки на першому плані опинялося то одне, то друге. Захоплювалися ним рідко, але не поважати його було неможливо.

У нього і зараз, цієї ночі, в полку, звісно, був зразковий лад. Всі, кому слід було спати, спали, всі, кому слід було чергувати, чергували у цілковитій бойовій готовності.

Пройшовши півтора кілометра по окопах переднього краю, Серпілін разом із Цветковим зупинилися біля одного з солдатів, що чергували в окопах.

Відкопи солдат став на пост, у німців нічого не було чути. В їхніх траншеях, розташованих край хутора, щент зруйнованого бомбами, цілу ніч панувала мертва тиша.

— Лише годину тому один свисток був і незначне ходіння,— доповів солдат.

— Можливо, розводящого викликали,— сказав Серпілін.

— Цілу ніч мовчать фрїци,— сказав солдат.— Натще-серце багато не набалакаєш.

— А як у вас з їжею, з наркомівською пайкою? Скарг нема?— спитав Серпілін і відчув, як Цветков увесь напружився за його спиною.

— Так що ні, товаришу генерал,— сказав солдат.

«Хай йому чорт,— подумав Серпілін,— не впроваджували ми оте «Так що ні» і не культивували; само по собі, непомітно із старої армії переповзло і відродилося, і дедалі частіше доводиться його чути... Хлопець молодий, не з собою його приніс, тут навчився».

Спитав у солдата прізвище, рік народження і звідки він. Прізвище в солдата виявилось неабияке — Дімітріаді, він був грек з-під Маріуполя, двадцятого року народження.

— Подейкують, товаришу генерал, що Сталінградський фронт уже на півдорозі до нашого Азовського моря.

— Приблизно так,— сказав Серпілін.— Про підсумки боїв за шість тижнів чули чи ще не чули?

— Кажуть, багате повідомлення. Пообіцяли вранці до роти привезти.

Серпілін уже хотів іти далі, але солдат зупинив його запитанням:

— Товаришу генерал, дозволите запитати?

— Ну?

— Правда, по радіо передали, що союзники сьогодні вночі по всій Європі висаджуються?

— Хто це вам сказав?

— Солдати кажуть. Кажуть, Черчілль пообіцяв все-таки додержати свого слова, яке товаришеві Сталіну дав,— щоб їхня висадка хоч і в останній день, а все-таки у сорок другому році вважалася.

— Тихше,— сказав Серпілін і приклав пальця до губів.

Солдат здивовано глянув на Серпіліна і пошепки спитав:

— Чому?

— Німці почують,— сказав Серпілін.— По якому радіо цю військову таємницю прийняли — по московському чи по солдатському?

— По солдатському,— зрозумівши жарт, посміхнувся солдат.

— Ні, товаришу боець,— уже серйозно сказав Серпілін.— Не висадилися наші вельмишановні союзники і поки що не збираються. Так що доведеться нам і надалі на самих себе сподіватися.

— Звичайно,— відповів солдат з готовністю, в якій відчувалось розчарування. Йому шкода було, що солдатське радіо набрехало, отже, виходить, що війну не прикоротить ніяке чудо.

Другого солдата, з яким говорив Серпілін, він знав і раніше. Прізвище забув, у пам'яті лишився тільки подвиг: одної вересневої ночі, коли дивізії до зарізу потрібен був «язик», цей непоказний і немолодий уже солдат зголосився піти взяти «язика»; і пішов, і взяв.

— «За відвагу» вам вручили, га, Мартиненко? — спитав Серпілін, радіючи, що все-таки згадав солдатове прізвище.

— Вручили,— сказав Мартиненко, але в його тоні відчувалося, що все це давно минуле. Тепер його цікавило інше: він був родом з Мілового, Ворошиловградської області, чув сьогодні, що по радіо передавали підсумки боїв, і хотів знати, чи сказано там у підсумках про їхнє Мілове.— Те, що станцію Чертково взяли, ще три дні тому було в зведенні, а Чертково і Мілове, можна сказати, те саме,— поряд!

Серпілін пояснив, що в підсумках взагалі нема назв визволених нами населених пунктів, лише зазначено загальну кількість — щось із півтори тисячі.

— А я все жду, жду, коли в зведенні про наше Мілове напишуть. Найгірше, коли передній край там став між Чертковом і Міловим, тоді, значить, усе на порох зітруть.— Мартиненко розпачливо махнув рукою.

Він мав рацію — знав війну по-солдатськи і ще сам інших міг повчити, що таке війна. Серпілін тільки сказав йому, щоб розрадити, що пам'ятає ці місця ще з громадянської і навряд чи наші, взявши Чертково, застрягнули, міцних природних рубежів там нема, і наші, найімовірніше, одразу просунулись за Мілове, до Камишової.

Те, що командир дивізії, виявляється, знав цю їхню донбаську річку, порадувало Мартиненка. Річка раптом стала нібито їхньою спільною знайомою.

— То, думаєте, зразу до Камишової дійшли, товаришу генерал?

Серпілін розвів руками:

— Здоровий глузд підказує, що так, але ж звідси не видно.

— А коли тут у наступ на фронт вирушимо? Коли його в шори візьмемо? — жорстко, із злістю спитав Мартиненко, і в його голосі була нетерплячка, хоча того дня, коли фронтів братимуть тут у шори, не комусь там, а саме йому доведеться першому вилазити з цього, найближчого до німців, окопу і йти відкритим полем під кулями до он тих видних здалеку снігових пагорків.

«Наступ, наступ,— подумав Серпілін, коли, попрощавшись із Мартиненком, пішов окопом далі.— Одна річ — нетерпляче ждати його, плануючи в армійському або дивізійному масштабі, а інша річ — отак ждати, як солдати ждуть. Закінчилася артпідготовка — виліз і пішов, а не підеш, припадеш до землі під кулями, от і не буде ніякого наступу, і «вперед» нема кому кричати, окрім

самого себе. А що когось уже під час першої атаки вб'ють,— або тебе, або іншого,— це в начальства вже заплановано, і солдат знає, що заплановано, що без цього не обійдеться. Знає, а втім питає: коли фріца в шори? І не про людське око питає, а по-діловому. І хоча в тебе більше орденів на грудях, ніж у нього і є, і буде, а найвища доблесть — все-таки солдатська. І коли ти путящий генерал, про тебе, так тому й бути, скажуть: «Це солдат!» А якщо нікудишній, так і не випаде тобі це почути».

— Що, товаришу генерал, до командира роти зайдемо? — спитав Цветков.

— А хто в тебе зараз ротний? Алфьоров? — через плече спитав Серпілін.

— Алфьоров.

Серпілін притулився грудьми до бруствера окопу, відчуваючи навіть крізь кожушок крижаний, дошкульний холод скам'янілої землі.

Там, попереду, за тишею, були німці.

Що вони робили цієї новорічної ночі по своїх крижаних норах? Про що думали, чого сподівалися? Але хоч би про що вони там думали, кожен зокрема, всі разом вони думають якраз протилежне тому, що думаємо ми. І кожне наше бажання стикається з їхнім протилежним, і кожна наша сподіванка — з їхньою протилежною, і кожний наш розрахунок — з їхнім протилежним. І все, що було й буде добре для нас, було й буде поганим для них. І отак до кінця війни, до останньої її години, тому що війна як монета: хоч скільки котиться, однаково на пруг не стане — ляже або орлом, або решкою, хтось зверху, хтось знизу; пощади нема і не буде ні нам від них, ні їм від нас...

Звідси, з цього окопу на передовій, все здавалося величезним: і те, що попереду, і те, що позаду. А ти, людино, була немовби на самому вістрі величезного клина, мовчки спрямованого в цьому безгомінні у груди ворогові. І хоч би яка велика сила була там, позад тебе, однаково, коли розпочнеться, вона тобою, твоїм тілом, угрузне в цей розпростертий перед тобою ворожий, мовчазний простір.

«Так, солдатська посада нелегка,— подумав Серпілін.— А скільки людей на ній...»

— Ну що ж, зайдімо до Алфьорова,

Коли вони увійшли в землянку, лейтенант Алфьоров, блідий, худенький юнак, у зсунутій на потилицю вушанці та кожушку наопашки, сидів навпочіпки, притулившись до залізної пічки-буржуйки, і, притиснувши до вуха телефонну трубку, чомусь замислено посміхався. Вогник «катуші» — сплющеної снарядної гільзи — освітлював усміхнене обличчя Алфьорова і посулих покотом на підлозі людей.

Побачивши начальство, Алфьоров поклав трубку; струснув з плечей кожушка, насунув вушанку, виструнчився і почав доповідати.

— За чергового самі себе залишили? — спитав Серпілін, вислухавши доповідь.

— Так точно. Вирішив: нехай посплять. А мені не спиться.

— З ким говорили? — спитав Серпілін. — Візьміть трубку, кінчайте розмову, яку почали.

Серпіліну здалося, що командир провадив новорічну, неслужбову розмову, бо вигляд у нього був збентежений. Можливо, з якимсь знайомим санінструктором, хоча Цветков волів обходитись у полку без жіночої статі, і в нього санінструктори — майже всі чоловіки.

— Я ні з ким не говорив, товаришу генерал, — сказав Алфьоров. — Я пісню слухав.

— Он як! — здивувався Серпілін. — Поясніть, не збагнув.

— У нас тут є одна дівчина-зв'язківець на проміжній, — сказав Алфьоров, сторожко позирнувши в бік командира полку, — дуже гарно співає. Іноді, коли вона вночі чергує, ми її по лінії заспівати просимо.

Серпілін перехопив погляд Алфьорова і обернувся до Цветкова. Цветков дивився на свого командира роти люто і водночас здивовано. Від подиву брови Цветкова піднялися так високо, що, здавалось, зараз схопляться з місця і полетять.

— А яких пісень вона співає? — спитав Серпілін.

— Різних, товаришу генерал, — сказав Алфьоров. — Оце тепер «Землянку» мені співала. — І знову скося позирнув на Цветкова.

— Гарна пісня, — сказав Серпілін. — Може, її й нам з командиром полку можна послухати?

Алфьоров невпевнено поглянув на нього, чи не шуткує; побачив, що не шуткує, і взяв трубку.

— Селіверстова, агов Селіверстова... Селіверстова...

Ану, заспівай ще.— Він питально подивився на Серпіліна: попередити, для кого доведеться співати, чи не говорити?

Серпілін похитав головою: «Не треба».

— Заспівай, Селіверстова,— прохально повторив Алфьоров,— тільки з самого початку, бо мені тут перешкодили.

І, почекавши кілька секунд, оступився вбік і передав трубку Серпіліну.

Серпілін почув долинаючий крізь хрипкий тріскіт молодий жіночий голос:

Пламеніє у грубці вогонь,
На полінах смола, як сльоза...

Він любив цю пісню, бо в ній— і в музиці, і в словах— було щось особливе, що огортало смутком солдатську душу, і водночас таке просте, що простіше не скажеш.

Як далеко до тебе іти,
А до смерті— три кроки лише...

«Атож, а може, навіть два чи один...»

Чомусь сьогодні він думав про смерть більше, ніж завжди. Не про свою смерть, а взагалі про людську.

Він зітхнув і перед останнім куплетом подав трубку Цветкову:

— Послухай і ти, як у тебе в полку співають.

Цветков узяв трубку, наче змію, і невдоволено приклав її до вуха. Вираз його обличчя свідчив, що ні майстерність виконання, яка мало його цікавить, ні ліберальне ставлення командира дивізії до такого порушення порядку не зможуть вплинути на його намір— потім дати доброго прочухана Алфьорову за те, що займав лінію казна-чим. Командир дивізії може дозволити собі м'якосердість, йому що— посидить і піде, а Цветкову треба залишатися і додержувати порядку в своєму полку, і ніхто, аж до командира дивізії, не може ані відібрати в нього це право, ані увільнити від цього обов'язку.

Серпілін торкнувся долонею малесенької залізної пічки— вона була зовсім холодна.

— Бідно живеш, студенте,— сказав він Алфьорову.

— Кожна тріска на обліку, товаришу генерал, заощаджуємо. Підтоплюємо, коли вже несила терпіти,

Серпілін назвав його студентом тому, що він і справді був недоученим студентом, котрий, закінчивши короткотермінові курси молодших лейтенантів, прибув на фронт просто з курсів у липні і опинився в самій каші.

Алфьоров не був тоді в їхній дивізії і потрапив сюди випадково, коли з кількома бійцями із свого взводу без зброї тікав світ за очі. Біг і наразився на Серпіліна, який поставив його по стойці «струнко» і спитав голосом, що не провіщав нічого доброго:

— Ви хто — командир Червоної Армії чи боягуз, рятуючий свою шкуру? Відповідайте: хто ви?

Отоді він і вимовив тремтливими губами ту безглузду фразу, яку Серпілін запам'ятав:

— Я вчорашній студент, товаришу генерал.

Він сам добре пам'ятав ту хвилину і знав, що Серпілін також пам'ятає її, тому що командир дивізії вже не вперше, зустрічаючи його, називав студентом.

Але тепер він не соромився тієї хвилини, про яку вони обидва пам'ятали, тому що знав — він тепер уже не той, яким був тоді, і на грудях у нього новенький орден Червоної Зірки, одержаний за листопадові бої. І командир дивізії бачить цей орден, і не тільки бачить, але й сам підписав нагородного листа на нього.

А Серпілін, дивлячись на цього студента, нині лейтенанта і командира роти, радів, що не розстріляв тоді переляканого хлопчиська, хоча цілком могло статися, що розстріляв би. Обстановка була така, що панькатись не випадало.

Цветков поклав трубку і, нагадуючи про себе, негослоно кахикнув.

— Просто не знаю, що нам з паливом робити, — сказав Серпілін, кивнувши на буржуйку. — Тільки одне застається — Сталінград якнайшвидше...

Він не договорив, бо, глухо віддавшись у землянці, до них долинув суцільний звук кількох майже одночасних розривів.

— Ходімо, послухаємо, — сказав він Цветкову, — це наші чи німці дурника корчать.

Тільки-но вийшли за поріг, — зрозуміли, що це на дільниці барабановського полку, за три кілометри звідси. Розриви були часті; судячи по звуку, рвалися німецькі міни. Потім у гуркіт розривів вплелися кулеметні черги.

Що німці зробили нічну вилазку, не вірилося. Їхній настрій не підходив для цього.

«Очевидно, що-небудь непередбачене накоїв сам Барабанов, а німці гатять по ньому»,— охоплений поганим передчуттям, подумав Серпілін і, не повертаючись до землянки, пішов разом із Цветковим у штаб полку, щоб звідти зв'язатися з Пікіним і довідатись, у чім річ.

Дорогою в штаб полку, невпинно прислухаючись до розривів і стрільби, Серпілін дедалі впевненіше повертався до своєї нещодавно виниклої думки: Барабанов, на честь Нового року, вирішив відзначитись і взяти висотку, що дуже недоречно стриміла перед фронтом полку. В дивізії її називали «Бугор», а в полку, за уредність — «Чиряк». Прагнучи якнайшвидше довести, що він неабиякий командир полку, Барабанов уже кілька разів допминався дозволу взяти її, проте Серпілін не дозволяв, придержував.

Поки дісталися до Цветкова, бій уже припинився. Рвалися лише поодинокі міни.

Серпілін з'єднався з Пікіним, не сподіваючись на щось втішне. Але те, що він почув, розлютило його. Пікін сказав своїм монотонним, скрипливим голосом: він щойно розмовляв з начальником штабу барабановського полку Туманяном, і Туманян доповів, що він стримував Барабанова в штабі полку, але той, добряче хильнувши, пішов у батальйон, нічого не повідомив про свої наміри і там, очевидно сп'янівши ще більше, вирішив заради свята захопити Бугор. Бугор не захопили: спершу наразилися на мінне поле, потім їх накрили мінометним та кулеметним вогнем, і вони сяк-так відійшли, зазнавши втрат, а яких саме — ще невідомо. Але командира батальйону вбито — це вже відомо.

— А Барабанов? — крикнув у трубку Серпілін.

— Живий-здоровий, але в полк ще не повернувся.

— Де Левашов? — знову сердито крикнув у трубку Серпілін.— Замполіт де, Левашов? Де його совість?..

Пікін відповів, що про Левашова йому не доповідали. Зараз він довідається, де Левашов, і подзвонить.

— Не треба,— сказав Серпілін,— я сам туди поїду.— І поклав трубку.

По дорозі до барабановського полку йому не пощастило. Машина юзом пішла по намерзлій кризі, мало не перекинулася і заїхала у вирву від бомби так глибоко, що втрюх не витягнеш.

Вилаявши шофера і наказавши йому шукати людей, щоб витягнули машину, Серпілін пішов пішки разом з ординарцем.

Там, у Барабанова, як і раніше, з інтервалами в тричотири хвилини рвалися поодинокі міни. Німці чи то хотіли перешкодити витягнути поранених, чи то просто нервувались.

Коли Серпілін дістався до штабу полку, Барабанов був там. Він уже знав від Пікіна, що командир дивізії незабаром прибуде, і, чекаючи, стовбичив біля входу до своєї землянки.

Побачивши Серпіліна, він пробіг кілька кроків назустріч і, виструнчившись, почав доповідати. Руку, доповідаючи, не приклав, а уткнув у вушанку, щоб була нерухома, намагаючись — підлотник — удати, що не п'яний. Стояв струнко, живий, здоровий, без єдиної подряпини, не помічаючи, що хоча рука не тремтить, але сам погойдується то в один бік, то в другий.

«Ото набрався,— з огидою подумав Серпілін,— досі хміль не вивітрився!» І, перепинивши недоладне повідомлення Барабанова, звернувся до начальника штабу майора Туманяна, що похмуро стояв поруч Барабанова:

— Доповідайте ви.

Туманян доповів про все докладно. Вбито командира батальйону капітана Тараховського, більше вбитих нема. Але поранених одинадцять, і є тяжкі; повезли в медсанбат, проте невідомо, чи довезуть живими. Тараховський, коли підірвались на мінному полі, був ще живий. Барабанов виніс його звідти на собі, а помер Тараховський, вже коли тягнули сюди на волоку.

— Он він лежить,— показав Туманян.

Він був взагалі понурий і небалакучий, а тепер, розповідаючи, видушував слова по одному, повільно й похмуро, переживаючи те, що сталося.

Серпілін якусь хвилю дивився на мертвого. Потім розігнувся і позирнув на Барабанова, котрий теж підійшов до волока і стояв поряд, чекаючи на висновки. Хоч який п'яний був, а що висновки будуть, розумів.

Помітивши погляд Серпіліна, Барабанов спробував сказати щось, на його думку, конче потрібне й достойне, відносно того, що відповідальність цілковито на ньому. Але Серпілін подивився на нього з такою ненавистю, що він затнувся на півслові.

— А де замполіт? — Серпілін обернувся до Туманяна.

— Його контужено,— сказав Туманян.

— Контужено!— поійнятий ще більшим гнівом, вигукнув Серпілін.— З ним ходив? — тикнув він пальцем на Барабанова.

Туманян пояснив, що замполіт Левашов був в іншому батальйоні, але нагодився, коли почали витягати поранених. Хотів переконатись, що всіх повитягали, а коли розірвалася одиночна міна, його контузило.

— А поранених усіх повиносили?

— Всіх.

— Всіх до одного?

— Я особисто перевірів,— змахнувши руками, встряв у розмову Барабанов.

Але Серпілін, не дивлячись на нього і звертаючись до Туманяна, повторив своє запитання.

— Так точно,— сказав Туманян.— З батальйону доповіли, що всіх.

— А ви особисто перевірте,— сказав Серпілін.— Не він, а ви особисто. І повідомте мене.

Потім, як і перше, не дивлячись на Барабанова, додав з лютим спокоєм, за яким відчувався несамотивний гнів:

— Майора Барабанова від командування полком усуваю. Виконувати обов'язки командира полку наказую вам. Барабанова вирядить спати, а через дві години, коли прочумається, пришліть у штаб дивізії. Запитання до мене є?

— Батальйонного комісара Левашова хотіли в медсанбат вивезти, а він відмовився, поки не приїдете, хотів вас бачити...

— Ото ще, їй-богу...— розсердився Серпілін.— Не могли раніше сказати!

— Не вважав за можливе, товаришу генерал, перервати вас.

— Ну ось, тепер ви мені ще дисциплінарний статут поясните! Де Левашов?

— У своїй землянці.

— Можете не супроводити,— сказав Серпілін, побачивши, що Туманян рушив за ним.— У вас важливіші справи є.

Коли він, уже підійшовши до землянки Левашова, озирнувся, Туманян все ще стояв на місці, напевне щось обмірковуючи в зв'язку з новими обов'язками, що впали на нього.

«Та ворушися ти хоч би зараз! Ну, не на третю, так хоча б на другу швидкість перейди!» — ладен був крикнути Серпілін цьому розумному й тямущому, але надто забарливому чоловікові, котрий, не будши таким марудним, уже давно, і по справедливості, сам командував би полком.

Туманян, начебто почувши думки Серпіліна, нарешті повернувся і посунув своєю повільною ведмежою ногою, а Серпілін відчинив двері й увійшов до землянки.

Замполіт полку Левашов лежав на тапчані. Побачивши Серпіліна, він зірвав з голови і кинув на підлогу щось біле, спустив з тапчана ноги і підхопився з місця. Але його дуже хитнуло. І він знову сів на тапчан.

— Сиди,— стримав його Серпілін.— Чим лікуєшся? І, зрозумівши по обличчю Левашова, що той не почув запитання, повторив голосніше: — Чим лікуєшся?

— Холод прикладаю,— сказав Левашов; по його обличчю текла вода. На підлозі лежала згорнута в кілька разів, набита танучим снігом, сорочка.

— Мозок застудиш,— сказав Серпілін.— Ідь до медсанбату. Там знають, що треба робити. Якщо контузія легка, відлежишся і повернешся.

— Я поїду,— слухняно сказав Левашов,— полежу, скільки скажуть. Я вас хотів дочекатись.

— Слухаю тебе,— сказав Серпілін, не дорікаючи Левашову за те, що відмовився одразу їхати до медсанбату. Якщо, незважаючи на біль, який, судячи по обличчю, ледве терпить, все-таки відмовився, значить, була причина.

— Товаришу генерал, я вам особисто хотів сказати: у людей після цієї безглуздої історії такий настрій, що хочеш чи не хочеш, а треба цей Бугор добити. І чим швидше, тим краще. Соромно й совісно перед солдатами. Злість у них проти німців...

— І проти вас також.

— І проти нас.

— Це й хотів мені сказати?

— Так.

— Як же ти дозволив, га, Левашов? Як же ви з Барбановим у таку хвилину в різних батальйонах опинилися?

— Моя провина,— сказав Левашов.— Набридло мені з ним, з п'яним, панькатись, слухати його белькотання: «Не поважаєш мене, замполіт... Не п'єш зі мною, зампо-

літ. Раз не п'еш, значить, політдонесення на мене готуєш!» Плюнув на нього, дурня, і подався в батальйон.

— Образився?

— Образився.

— Ти образився, а люди постраждали. Політпрацівникам не можна ображатись.

— Я це знаю,— з гіркотою сказав Левашов.

Його гарне обличчя було бліде, без кровинки, а завжди веселі, відчайдушні очі примружилися від болю.

— Ну гаразд, Левашов,— підвівся Серпілін.— У мене служба. Треба ще по начальству доповідати про ваші витівки.

Він подав Левашову руку, і той, міцно стиснувши її, наполегливо, благально сказав:

— Накажіть нам узяти Бугор, товаришу генерал. Якщо доб'ємо там фашистів, все-таки у людей менший осадок залишиться! І Тараховського там на Бугрі поховаємо.

Коли Серпілін вийшов із землянки і наблизився до машини, Барабанов все ще стояв там, чекаючи на нього.

— Товаришу генерал-майор! — ступивши крок до Серпіліна, вигукнув Барабанов.

Але Серпілін нічого не відповів.

«Вбивця підлий!» — подумав він, уже сівши в машину і востаннє побачивши крізь запущене інеєм скло обличчя колишнього командира полку Барабанова, який намагався крикнути ще щось.

Повернувшись до себе, Серпілін подзвонив командуючому армією, щоб доповісти про недавню подію і про те, що він усунув командира полку.

За давньою звичкою негайно доповідати і про гарне, і про погане, подзвонив одразу ж, тільки-но увійшовши до землянки.

Командуючий спав, і не дивно: було рано.

— Будити? — спитав ад'ютант.

— Ні, повідомите, коли прокинеться, що я дзвонив.

Сам він спати не міг і навіть не пробував лягти. Перед очима стояло обличчя вбитого командира батальйону, не мертве, заліплене замерзлою кров'ю, відкинуте назад на волоку, а живе, усміхнене, коли йому вручали за листопадові бої орден Червоного Прапора.

«Лише позавчора!»

Згадавши про це, Серпілін узяв з теки заготовлене, але ще не підписане подання на вбитого комбата, що лежало там разом із витягом з послужного списку.

«Не дожив, бідолаха, до нового звання».

З витягу можна було довідатись, що капітанові Тараховському, котрий сьогодні, як висловлюються писарі, «вибув з дивізії внаслідок смерті», було 32 роки, що родом він з Нижньошадрина на Єнісеї, до служби в армії був промисловим мисливцем, в армії прослужив 11 років, має дружину і п'ятеро дітей.

— Встигнув! — докірливо вголос мовив Серпілін.

П'ятеро дітей, яких так недоречно встигнув породити Тараховський, робили п'яну хвацькість Барабанова ще підлішою.

«А все я! — подумав Серпілін. — Треба було спершу їхати не до Цветкова, а до Барабанова».

Він поклав руки на стіл і гірко замислився.

Коли вже брати на себе частину провини за те, що сталося, річ була не в тім, куди він поїхав спершу, а куди потім.

Ще тиждень тому він зрозумів, що на Барабанова як на командира полку важко покластися, та й загалом була заміна напихваті — Туманян. Проте Барабанов до цього дня лишався командиром полку.

Чому?

Тут було дві правди: так, йому, Серпіліну, не могли дорікнути, що він любить накидати на чужу шию невдалі кадри, які припадають на його долю, вистачало характеру самому мучитися з ними, — то була перша втішна правда. А друга, невтішна, полягала в тім, що він своїми надто енергійними наполяганнями усунути Барабанова не хотів псувати взаємин з командуючим армією, що й без того були не найліпші. Перед своїм призначенням на полк Барабанов півтора року був ад'ютантом у Батюка і виходив із ним з двох оточень, одного разу врятував його, а згодом був врятований ним. Серпілін розумів, на чому ґрунтувалася ця симпатія, і не вважав її за слабкість командуючого. Слабкістю було інше: що Батюк задовольнив прохання свого улюбленця і, присвоївши Барабанову звання майора, відрядив його на полк — «зростати», хоча командувати полком Барабанов не міг і починати «зростання» йому треба було з іншої посади.

— Бери його до себе командиром полку, не пожалкуєш, — сказав Серпіліну командуючий.

То було прохання-наказ, і Серпілін скорився цьому проханню-наказові, а згодом, коли вже з'ясувалося, що

Барабанов командує полком безграмотно, не порушив одразу ж питання про його невідповідність своїй новій посаді — відклав.

Барабанов був з тих людей, що прагнуть компенсувати хоробрістю все, чого їм бракує. То люди небезпечні. Він був невеликого розуму, хоробрий, владний і нетерпимо ставився до будь-чиїх думок. До того ж він пив.

У невідписаному поданні на Тараховського було сказано: «Сміливий та ініціативний».

«Так, ініціативний,— подумав Серпілін,— і не раз доводив це, командуючи батальйоном. А ось на те, щоб стримати командира полку від п'яного безумства, ініціативи не вистачило!.. А як стримати? — подумав він, реально уявивши собі все те, що відбулося вночі в батальйоні Тараховського.— Стримати силоміць? Але Барабанов, не вагаючись, витягнув би пістолета! Роззброїти і подзвонити через його голову в дивізію? Але Барабанов, напевне, посилався на те, що має наказ із дивізії. Зажадати письмового наказу, щоб тобі шпурнули просто в обличчя «боягуз»? «Гаразд, боягузе, сиди на КП, я сам, без тебе, піду!» Не люблять у нас цього, і найлегше штовхнути людину на першій-ліпшій безглуздий вчинок звинуваченням у боягузтві. На жаль, саме так. І з цього користаються такі, як Барабанов, і рангом вищі, і рангом нижчі... Так, чогось не вистачило Тараховському, щоб стримати Барабанова. Натомість пішов з ним і загинув... Мертві сорому не ймуть!

А я сам,— раптом подумав Серпілін про себе,— ми самі? Хіба ж і в самого завжди вистачає того, що потрібне в таких випадках?»

Барабанов увійшов у перетягнутому новими ременями короткому чорному кошуку, причинив за собою двері і, виструнчившись, відрапортував про прибуття.

Серпілін злісно подивився на знайомий чорний кожушок, якого Барабанов не скидав, хоча вже минув тиждень, відколи йому зробили зауваження, що він демаскує цим на передовій не лише себе, але й інших. У цій ідіотській впертості була вся натура Барабанова.

Обличчя в Барабанова було нахабне й нещасне. Серпілін устав, поправив кожушка, що зсунувся з одного плеча. Пічку топили скупенько навіть у бліндажі командира дивізії.

— Доповідайте про ваші...— Серпілін хотів схарактеризувати те, про що мав доповісти Барабанов, але так і не знайшов слів: на язик лізли самі матюки.— Ну?

Барабанов почав доповідати, а Серпілін, не дивлячись на нього, ходив по землянці і думав, що, судячи з доповіді, Барабанов ще мріє викрутитись.

«Сподівається на командуючого або на те, що не захочу, бо це не вигідно для мене, роздувати історію, що сталася в дивізії».

Так це було чи не так, але йому захотілося враз покласти край сподіванкам Барабанова.

— Якщо маєте надію, що не пушу справу на повний хід, ви помиляєтесь,— сказав він, перепинивши Барабанова.

— Я ні на що не маю надії,— сказав Барабанов,— і кров'ю змию свій гріх, тільки дайте можливість.

Так, звісно, zostавшись командиром полку, Барабанов, щоб змити свій гріх, завтра-таки полізе в яке завгодно пекло, і полізе не сам-один, а потягне за собою людей, за якими нема гріхів і яким нічого змивати з себе.

Ця думка не дала Серпіліну полагіднішати, хоча готовність Барабанова піти на смерть, щоб спокутувати гріх, не викликала в нього сумнівів.

«У штрафному батальйоні, з гвинтівкою в руках зми-ватимеш свій гріх»,— хотів сказати Серпілін, але, хоча він остаточно вирішив зробити для цього все, що треба буде, вирок залежав не від нього, і він не міг дозволити собі кидати слова на вітер. Тим-то змовчав.

— Дозволите продовжувати? — спантеличений цим мовчанням, спитав Барабанов.

— Продовжуйте.

Коли Барабанов доповів усе, від самого початку до кінця,— від того, скільки він випив, повернувшись у полк, і до того, як він особисто на спині витягнув з вогню Тараховського, Серпілін спитав:

— Коли організовували атаку, посилались на мій наказ?

З малесенької паузи, яку зробив Барабанов перш ніж сказати «ні», зрозумів: посилався! Посилався тому, що був п'яний; у тверезому стані він надто військовий, щоб піти на це.

— Коли Тараховський заперечував, обзивали його бо-язузом?

— Не пам'ятаю,— відповів Барабанов. Потім подивився в вічі Серпіліну і сказав: — Обзивав.

Зустрівшись очима з Барабановим, Серпілін, заповнений думкою, яка раптово сяйнула йому в голові, підійшов до стола, перевернув свій блокнот, що лежав там, і присунув його до Барабанова.

— Сідайте за стіл і пишіть.

— Що писати, товаришу генерал? — спитав Барабанов, беручи олівця темно-червоними, опухлими пальцями.

«Обморозив сьогодні вночі»,— поглянувши на них, мигцем подумав Серпілін.

По обличчю Барабанова бачив: гадає, що доведеться зараз писати пояснення на ім'я командира дивізії; йому й на думку не спадає, що йдеться зовсім про інше.

— Пишіть особисто, своєю рукою, похоронну вдові Тараховського. Пишіть, як ви вбили її чоловіка... Йй і п'ятьом її дітям... Чого дивитесь на мене?

Але Барабанов все ще мовчав і дивився в обличчя Серпіліну, міцно стискуючи олівець у своїх обморожених пальцях.

Те, що сказав йому Серпілін, було неймовірне, купити не держалося.

— Як же так — написати, що я вбив? Що я, дурник якийсь? Краще трибунал, все, що хочете,— нарешті мовив Барабанов, пополотнівши.

Але Серпілін, якому думка — примусити Барабанова особисто написати листа вдові вбитого — запала в голову цілком несподівано, не хотів відмовлятися од неї. Думка була жорстока, але справедлива.

— Не можу я написати, що я його вбив, товаришу генерал,— збліднувши ще більше, повторив Барабанов.

Обличчя Серпіліна лишалося спокійне, і від цього Барабанову стало ще страшніше.

— Я не вимагаю, щоб ви писали саме ці слова,— помовчавши, сказав Серпілін.— Ви просто опишіть його вдові,— він підсунув по столу до Барабанова витяг із послужного списку Тараховського,— й дітям усе, як було. А вони вже самі дійдуть висновку, хто його вбив — ви чи німці,— якщо чесно напишете... Чого дивитесь на мене?.. Я не жартую.

Барабанов інстинктивно присунув до себе документи Тараховського, побачив графу «сімейне становище» і, раптом відчувши, як в очах у нього тьмариться, упустив

з пальців олівця і підвівся. Брутальний і дужий чоловік, він мало не зомлів, таке приголомшливе враження справило все це.

— Товаришу генерал, слово честі, я напишу, але дозвольте мені поїхати в полк, не можу при вас...— мовив Барабанов мертвим голосом.

— Не можете,— сказав Серпілін,— а слід було б вас примусити не тільки комбатовій вдові написати, а й родинам тих солдатів, яких ви ні за цапову душу занапастили. Вже дзвонили з медсанбату, повідомили, що троє померло.— Він пригасив новий спалах гніву в своєму голосі.— Можете йти.

Барабанов козирнув неслухняною, ватяною рукою і попрямував до дверей, але на порозі обернувся.

— А що потім з листом? — розгублено спитав він. Досі він думав лише про те, як писатиме цього листа; гадка — що потім? — виникла тільки тепер.

— Надішлемо їй,— сказав Серпілін.

— Та хіба ж можна в тил такого листа? — крикнув Барабанов.

— А що ж,— сказав Серпілін,— ви будете тут, у всіх перед очима, отаке виробляти, а там, у тилу, ніхто нічого знати про це не повинен?

Попри все своє хвилювання, Серпілін знав, звичайно, що ніяка військова цензура не пропустить у тил такого листа, та й коли б не було цензури, він сам не надіслав би: неможливо.

Але Барабанов усе одно повинен був написати цього листа.

— Йдіть, у мене все!

Барабанов мовчки повернувся і вийшов.

Розділ третій

Коли о десятій годині Серпілін телефоном доповів командуючому про усунення Барабанова, Батюк тоскно вилаявся, дав згоду на усунення командира полку, не чекаючи на розгляд справи, і припинив розмову, сказавши, що зараз у нього будуть гості; він сам подзвонить, коли вони поїдуть.

«Напевне, командуючий фронтом приїхав»,— подумав Серпілін і викликав до себе Пікіна.

Після того як Сталінградський фронт у грудні зупи-

нив і розбив під Котельниковом виряджену на підмогу Паулюсу армійську групу Гота і попрямував далі до Ростова,— в арміях, що оточували Сталінград, розпочалася підготовка до штурму. Операція передбачалася з вирішальним завершенням, всі війська було об'єднано в одних руках, підпорядковано Донському фронтові, і на фронті сиділи представники Ставки.

У Серпіліна, як і в більшості дивізій, був свій план боїв місцевого значення; їх мали провести, щоб поліпшити вихідне становище перед загальним наступом.

До триклятого Бугра, де сталася сьогоднішня драма, передбачали взятися днів через три-чотири, проте Левашов має рацію: після цієї події перш за все слід упоратися саме з цим Бугром. Тепер у цьому є не лише тактична, а й психологічна потреба.

— Ну, що скажеш, Геннадію Миколайовичу? — спитав Серпілін, коли сердитий, напівсонний Пікін з'явився у нього в землянці із своєю незмінною текою під пахвою.

— Барабанов — стерво! А Тараховський — тухтій, я був про нього кращої думки.

— Ти не дуже про мертвих.

— Дарма, з того світу не почує! — непримиренно сказав Пікін.— Мусив узяти трубку і доповісти: командир полку п'яний і штовхає мене на авантюру!

— Правильно, Геннадію Миколайовичу. Правильно і, здавалося б, надзвичайно просто. Але перше ніж інших судити, іноді подумаєш: а якщо на самого себе в дзеркало поглянути?

— А я щоранку, коли голюся, заглядаю! — сказав Пікін. Його різкі відповіді свідчили про те, як болісно він переживає все, що сталося, але в кожного своя натура.

— Гаразд, облишмо це,— сказав Серпілін.— Тараховського однаково живою водою не покропиш, а от його батальон, полк? Яка твоя думка про це?

— Треба брати Бугор. Я потребу у вогні вже обчислив приблизно,— сказав Пікін, відкриваючи свою теку.

І Серпілін зрадів, що вони знову, як це вже не раз бувало, нарізно, не змовляючись, дійшли з начальником штабу єдиного висновку.

Вони щось із годину працювали вдвох, обмірковуючи наступний бій, потім Пікін пішов, а Серпілін уже хотів був бодай недовго поспати, коли раптом затиркотів

телефон, і Туманян доповів, що майор Барабанов застрелився в своїй землянці.

— Зараз їду до вас,— сказав Серпілін і поклав трубку.

Потім знову взяв її й подзвонив в армію. Командуючого не було на місці, начальника штабу — так само. Зрештою він додзвонився до члена Військової ради, бригадного комісара Захарова.

— Чув про ваші справи,— сказав Захаров.

— Це ще не все,— сказав Серпілін, подолавши бажання спершу поїхати в полк, а потім уже доповідати.— Барабанов застрелився. Іду в полк.

— Ото йолоп! — охнув у трубку Захаров.— Як це сталося?

— Не знаю.

— А де Бережний?

Серпілін пояснив.

— Гаразд, їдь у полк,— сказав Захаров.— Командуючого сповіщу, але він ще довго буде зайнятий, а я приїду години за дві. Вже повернешся?

— Повернусь.

Всю дорогу до полку Серпілін їхав мовчки, думаючи над тим, що, хоча Барабанова й не любили в полку, те, що він застрелився, однаково справить на людей тяжке враження.

Він і тепер, після всього, що сталося, не шкодував, що наказав Барабанову писати того листа. Він був винен в іншому — у тім, що не порушив своєчасно питання про усунення Барабанова з полку. Було ясно, що це питання назріло, а він мовчав. З цього все й почалося.

Він увійшов до землянки Барабанова, сподіваючись побачити там його тіло. Але в землянці на койці валявся тільки чорний кожушок Барабанова та на затоптаній валянками підлозі темніла пляма крові. Туманян доповів, що вже після того, як він подзвонив, у Барабанова виявили ознаки життя і повезли його до медсанбату.

— Ну й що? — швидко спитав Серпілін.

— Ще не знаємо.

Серпілін сів за стіл і наказав з'єднати себе з медсанбатом. Тримаючи в руці трубку і очікуючи, поки його з'єднають, він дивився на недописаний аркуш паперу, що лежав посеред стола.

«Шановна Варваро Амосівно,— було написано там.— Як командир полку, мушу повідомити вас і вашу родину

про горе, що вас спіткало. Ваш чоловік, капітан Тарховський Микола Костянтинович, поліг сьогодні в нічному бою смертю хоробрих. Я особисто, як командир полку...» На цьому лист Барабанова уривався. Він так і не зміг написати, що саме зробив він «особисто, як командир полку...». Вважав, що краще вмерти, аніж пояснити це.

Голос з медсанбату було ледве чути. Із зв'язком, як на те, не клеїлось. Серпілін назвав себе і спитав, в якому стані Барабанов. Він не одразу збагнув слово, яке йому кілька разів повторювали, і лише потім второпав: «виймають».

Операція допіру почалася. Значить, чомусь далі, до госпіталю, не повезли. Вирішили робити в медсанбаті.

— Кулю виймають,— сказав Серпілін Туманяну і ще кільком офіцерам, що товпилися в землянці.— Можливо, ще виживе.— І, наказавши, щоб йому подзвонили, коли закінчиться операція, поклав трубку.

Туманян, як завжди неквапно, почав розповідати деталі — як він увійшов, як побачив, що Барабанов лежить на підлозі, як гукнув ординарця, як вони підняли і поклали Барабанова на койку, як він спершу подзвонив Серпіліну, а потім уже прибігла лікарка і виявилось, що Барабанов ще живий.

— А де вона? — спитав Серпілін про лікарку.

— З ним до медсанбату поїхала,— сказав Туманян.— Зовсім стерялася розумом жінка!— На його похмурому довгоносому обличчі вперше з'явилось хвилювання.

Серпілін нічого не відказав. Він знав, що Барабанов холостий, жив, як з дружиною, з уже немолодою, старшою за нього, лікаркою з польового госпіталю, котра, коли він пішов на полк, також домоглася, щоб її перевели сюди.

— Довго він лежав отут, поки ви не увійшли?

Туманян знизав плечима:

— Не знаю.

Серпілін пробув у полку годину, даючи розпорядження відносно наступного бою за Бугор, потім поглянув на годинника і заквапився в дивізію.

З медсанбату подзвонили вже перед самим його від'їздом, сказали, що кулю вийняли, але стан поки що тяжкий, поручитися, що житиме,— не можна.

Коли Серпілін повернувся до себе, Захаров ще не приїхав. Бережний також не повертався, із Зубовки ви-

їхав, а до медсанбату не прибув, і невідомо було, де його шукати. Цілком можливо, що вирішив кілометрів з десять пройти пішки з поповненням. Це в його натурі.

«От уже хто переживатиме!» — подумав Серпілін, пошкодувавши, що з ним поряд нема зараз Бережного.

«Все-таки разом було б легше говорити із Захаровим. Другий самогубця на моїй душі. Тоді Баранов, тепер — Барабанов».

Він подумки поставив ці імена поряд, бо раптом його вразила співзвучність, хоча нічого спільного, крім співзвучності імен, не було ні між цими двома людьми, ні між обставинами, за яких вони обидва вчинили це.

Тоді, в сорок першому, збрехав удові Баранова: «Поліг смертю хоробрих...» Тепер брехати нема кому і нема чого! Ця лікарка, котра зараз там, у медсанбаті, все сама знає про свого Барабанова, і гарне, і погане. Можливо, сьогодні вночі навіть і пила разом з ним, а він перед нею комизився, а потім поліз на передову... А можливо, не так. Левашов казав про неї, що вона добре впливає на Барабанова.

— Нема кому і нема чого,— вголос повторив він.

«Як же нема кому? А вдові Тараховського? А родинам тих солдатів, що внаслідок тяжкого поранення померли в медсанбаті, також будемо писати, що полягли смертю хоробрих, як то кажуть, не вдаючись у подробиці... І нічого іншого не зробиш і не можна зробити».

Він знову згадав про Баранова і замислився: чому стільки людей тоді, в сорок першому, розгубились, не витримали?

Кажуть, коли водолаза ривком, одним духом, без упину занурюють на всю глибину, то кров вухами йде. Так само і з людьми на війні. Один витримує, а в іншого кров вухами йде, коли одразу опустити на всю глибину відповідальності... Тепер почали перемоги здобувати, але війна все одно ніколи не мед, а надто, якщо пам'ятати, що люди помирають щодня і щогодини. Написав у наказі літеру — а хтось помер. Провів сантиметр по карті — а хтось помер. Крикнув у телефон командирів полку «натискуй»,— і треба крикнути, обстановка вимагає,— а хтось помер... Закінчив у червні генерал-майор Серпілін формування своєї дивізії, дев'ять тисяч чоловік... А скільки з них залишилось у строю на сьогодні? Та й не за дев'ять тисяч чоловік відповідальність, а, беручи до уваги дітей, і дружин, і матерів, у яких одина-

ки і не одинаки,— мабуть, що за всі сорок тисяч чоловік, коли не більше, лягла йому відповідальність на плечі. Тоді, в червні сорок другого. І вже не вперше протягом війни, і перед тим лягала... Паскудна річ — війна, а найпаскудніше те, що раніше за кінець все одно не закінчиться. І кожна стріла на карті, і кожний наказ — кому-небудь смерть... «То як же ти можеш, падлюко, під п'яну руч наказувати?» — знов пойнятий гнівом проти Барабанова, подумав Серпілін.

Але він не піддався цьому вибухові гніву, і не тому, що так було б несправедливо, а тому, що людина, на яку він гнівався, сама перебувала зараз між життям і смертю; узяв трубку і подзвонив у медсанбат.

Хірург доповів, що Барабанов досі не вийшов із шокового стану.

— Ясно. Подзвоните мені самі,— сказав Серпілін.

Бригадний комісар Захаров увійшов до землянки самотин, без супровідників, вислухав рапорт, потиснув руку Серпіліну і почав розстебувати гапчики кожушка. Кожушок не одразу зсунувся з його дебелих плечей — рука застрягла в рукаві. Серпілін ступнув уперед, щоб допомогти, проте Захаров ухилився, відійшов на крок, поквапно зриваючи з себе кожушок.

— Дякую за гостинність, Федоре Федоровичу, але незручно: літами ти старший за мене.

Він повісив кожушка, скинув вушанку, пригладив коротке волосся на сивій круглій голові і сів навпроти Серпіліна.

— Одверто кажучи, пощастило тобі, що мені, а не командуючому доповідаєш,— вергав грім у телефон, коли від мене про самогубство почув! Що, Бережного досі нема?

Серпілін відповів, що Бережного досі нема, і почав свою доповідь з останнього дзвоника у медсанбат.

На обличчі Захарова безпосередньо відбивалося все, що він почував під час розповіді.

Бригадний комісар Захаров не мав звички приховувати свої почуття, не соромився думати вголос, а говорив, крім рідких винятків, те, що думав. Хоча вони воювали разом не дуже давно, Серпіліну здавалось, що він знає Захарова давно і добре не тільки тому, що Захаров часто бував у дивізії Серпіліна, але й тому, що обидва вони, власне, були люди однакової долі. Один командував під час громадянської батальйоном та полком,

другий був політичним керівником ескадрону, і обидва прослужили в Червоній Армії точнісінько стільки, скільки вона існувала. Щоправда, в Захарова не було чотирирічної перерви, як у Серпіліна, але хоча вони зроду не говорили на цю тему, Серпіліну здавалось, що і Захарову, з його прямою вдачею, очевидно, нелегко далися ці роки. Не знаючи нічого певного, він думав про Захарова саме так, і йому було легше від того, що зараз, цієї невеселої хвилини, навпроти нього сидів не хтось інший, а бригадний комісар Захаров, котрого солдати називали поза очі Костею за його відкрити душу, і для всіх очевидну хоробрість, і за те відчуття його близькості до себе, яке росіяни визначають одним словом — «простий», вкладаючи в це слово найвище і найпохвальніше значення.

Коли Серпілін дійшов до того, як наказав Барабанову написати листа, Захаров зітхнув і скривився. Він волів би не чути цього.

Серпілін і сам розумів усю небезпечність для себе того, що він зараз розповідав Захарову. Якщо Барабанов помре, безперечно, знайдуться люди, котрі скажуть: знущався з командира полку, призвів до самогубства. Можуть і справу завести, і з дивізії зняти...

Однак хоч би що чекало на нього в зв'язку з останніми подіями, Серпілін вважав за потрібне розповісти геть усе, наперед знаючи, що цілковита одвертість може завдати йому шкоди в разі смерті Барабанова.

— В чому вбачаєш причину, будемо поки що говорити — спроби вкоротити собі віку? — спитав Захаров, який мовчав весь час, поки Серпілін не закінчив свою розповідь.

— Причина — моя розмова з ним.

— Якби не стримався — в запалі затопив би йому в писк, п'яному дурневі, такий, як він, легше пережив би! — сказав Захаров.

— До цього не призвичаєний, — мовив Серпілін. — Мене били, я не бив, не вважаю за корисне.

— А від твоєї розмови вийшла велика користь! — сказав Захаров. — Чоловік міг би ще повоювати, а він пустив собі кулю...

— Не подумав про таку можливість.

— Погано знаєш людей.

— Мабуть, що так, — сказав Серпілін, хоча не був згоден з тим, що погано знає людей.

Захаров зрозумів, що відповідь не одверта, і спитав:
— Отже, не сподівався, що совість у ньому проки-
неться?

— Не сподівався.

— А навіщо тоді листа писати примушував, коли не сподівався? Ну, написав би він того листа і не застрелився б, що ти з листом робив би? Адже в тил не надіслав би?

— Не надіслав би.

— Так для чого ж примусив писати? Щоб совість у нього прокинулася? Або так, або я тебе не розумію! І не крути зі мною, будь ласка!

— А я не кручу з вами, товаришу член Військової ради...— почав був Серпілін, але Захаров перепинив його.

— Облиш, облиш, чуєш, облиш!— закричав він.— Я з тобою по-товариському говорю, облиш це зі мною! Від гніву в нього напнулися жили на лобі.

— Я не кручу з тобою, Костянтинне Прокоповичу,— тихо, вже не визивно повторив Серпілін.— У таких речах не одразу сам розберешся. Звичайно, подумав про совість. А про можливі наслідки — ні.

— Тож-бо й є,— сказав Захаров.— А якщо в комусь совість із запобіжника зіскочить, а надто, коли вона взялася іржею,— тут усе може бути. Ти не подумав, а тепер почнуть писати та одписувати...— Він невиразно повів рукою.— Яку думку мав, що робити з Барабановим, якби...— Він не доказав. Все було зрозуміло й без того.

— Трибунал і штрафний батальйон,— сказав Серпілін.— Якби згори не врятували.

— Хто це «згори»? Я чи хто? — спитав Захаров.

Серпілін знизав плечима і не відповів. Він сказав, його зрозуміли, а називати речі справжніми іменами в даному разі не хотів.

— Та-ак. Командир полку все-таки фігура,— сказав Захаров, підвівшись і пройшовшись по землянці.

Серпілін мовчав.

— Чого мовчиш?

Не хотілося зараз погано говорити про Барабанова, але на пряме запитання доводилося відповідати те, що думав.

— Атож — фігура,— сказав Серпілін.

— Так,— мовив Захаров.— А командуючий казав, що хорошим був Барабанов у сорок першому, дуже хоро-

шим; і в сорок другому, коли з оточення виходили, також себе виявив. Значить, був хороший, а став поганий?

— Не знаю,— відповів Серпілін.— Напевне, й зараз можна знайти йому місце, на якому буде хороший. Знаю одне: полком командувати не може. І проклинаю себе, що не домігся його усунення.

— Не домігся! Ач ти який! — сказав Захаров.— А що, хіба тебе такою владою наділено — раз-два і домігся?

І хоча, на перший погляд, те, що він сказав, скидалося на образливий для Серпіліна натяк, насправді фраза його мала інший, значно важливіший зміст: командуючий був упертий і нетерпимий, і працювати з ним було важко не тільки Серпіліну, а й Захарову.

— Однаково,— сказав Серпілін,— я мусив порушити це питання, коли так вважав!

Захаров поглянув на нього, одвернувся і ще кілька разів походив по землянці туди й назад.

Серпілін зняв телефонну трубку. Дзвонили з медсанбату, в хірурга був вдоволений голос.

— Все гаразд, товаришу генерал. З шокowego стану вийшов, безпосередньої небезпеки більше нема. Але, це вже минулося, якби ще на три міліметри лівіше — все!

Серпілін поклав трубку і глибоко зітхнув.

— Значить, живий,— сказав Захаров; він прочитав це на обличчі Серпіліна перш ніж той заговорив.— А не спадає тобі на думку, Федоре Федоровичу, що рука в нього не випадково схибила? Відповідальності боявся, а до кінця вбити себе все-таки не захотів. Могло так бути?

— Ні,— сказав Серпілін. Сказав упевнено, бо пригадав мертвий голос Барабанова, яким той просив відпустити його в полк. Тоді він не зрозумів цього голосу, а зараз пригадав і зрозумів.— Він солдат, а не блазець. Стрілявся по-справжньому.

— Зараз подзвоню командуючому,— сказав Захаров.— Коли там ніщо не горить, поїдемо з тобою в полки.

— Дозвольте залишити вас? — спитав Серпілін.

— Якщо йдеться про обід,— сказав Захаров,— у полку пообідаємо.

— Дозвольте, я зараз повернусь? — повторив Серпілін, не даючи пояснень.

Він справді хотів розпорядитись відносно обіду, але якщо доведеться обідати не тут, а в полку, подзвонити туди однаково варт.

Захаров махнув рукою і взявся за телефон.

Коли Серпілін за п'ять хвилин повернувся, Захаров стояв уже вдягнений.

— Поїдемо? — спитав Серпілін, також вдягаючи ко-
жушка.

— Поїдемо, але не туди, куди збиралися.— Обличчя Захарова було невдоволене.— Командуючий просив мене приїхати і тебе з собою взяти. Тебе до Москви викликають.— Він, як здалося Серпіліну, хотів додати ще щось, але стримався.

Захаров сів попереду, поруч шофера, а Серпілін — на задньому сидінні сам-один.

Іхали мовчки. Захаров, ціле життя прослуживши в армії, знав, звичайно, що його водія за той час, поки начальство сиділо в бліндажі, вже встигли проінформувати. А все-таки повертатися при ньому до розмови про Барабанова не хотів.

Про те, чому Серпіліна викликають до Москви, говорити теж не випадало. На запитання Захарова по телефону — яка причина, Батюк коротко відповів: «Приїдеш, поясню».

Зайвий раз показав свій норів, бурбон! А тепер Серпілін їде там, позаду, і марно ображається на нього, Захарова.

А справді, навіщо викликають? Не таке велике цабе командир дивізії, щоб перед боями переміщувати його з фронту на фронт через Москву. Та на це й не схоже, тим паче, що якраз сьогодні зранку командуючий фронтом завів розмову зовсім про інше. Начальника штабу армії забирали у фронт, на оперативне управління. Це вже було наперед вирішено. Командуючий фронтом назвав кандидатуру для заміни, але Батюка це не влаштувало.

— Ну що ж, — сказав командуючий фронтом, — коли, як завжди, чужих брати не хочете, подумайте про своїх. От Серпілін у вас є — командир дивізії, академік, його колись у нас в академії одним з найсильніших на курсі вважали. Подумайте про нього.

— Подумаю, — якось невиразно сказав Батюк.

Чим закінчилася розмова, Захаров не знав: командуючий фронтом забрав із собою Батюка, і вони вдвох поїхали в щойно прибулу важку артилерійську бригаду резерву Головного командування.

Але якщо навіть справу вирішено, однаково нема потреби викликати Серпіліна до Москви. Затвердять і заочно.

«То чого ж його викликають? Усувають в зв'язку із самогубством Барабанова? Але ж уже відомо, і командуючому по телефону сказано, що Барабанов, очевидно, виживе. А втім, по-всякому буває!»

Захаров знав, що іноді такі справи раптом, казнями каналами, доходять аж до верху, і за одну добу спалахує ціла пожежа. І хоч ти і член Військової ради, а гляди, все це мимо тебе свистить, начебто і нема тебе.

«Ні, тут уже я стіною стану, або пан, або пропав», — сердито подумав Захаров.

Він скинув вушанку, скуйовдив волосся і обернувся до шофера. Довго мовчати Захаров не міг, навіть коли був не в гуморі.

— Миколо, що солдати в серпілінській дивізії про наступ кажуть?

— Не встиг довідатись, товаришу бригадний комісар.

— А вчора у Бухвостова, коли з тобою ночували, що там говорили?

— Казали: через тиждень повинні ми вдарити.

— А чому через тиждень?

— Шофери в бік Камишина по концентрати їздили, кажуть, багато артилерії РГК до фронту тягнуть.

— А чому все-таки тиждень?

— А так розраховують: поки дотягнуть, поки на позиції стануть, поки наказ вручать — от і тиждень. А на довше не розраховують. Чого їй марно стояти? Вона ж, РГК, не тільки у нас потрібна.

— А коли розраховуєш Сталінград узяти?

— Особисто я?

— Особисто ти.

— Добре було б на двадцять трете лютого, коли річниця Червоної Армії!

— Однак надовго ти операцію запланував! — посміхнувся Захаров.

— Фріци довше брали.

Шофер, вивернувши стерно і мало не заїхавши правим заднім в узбіччя, обігнув зустрічний тягач. Емка, ревучи, на першій швидкості брала довгий підйом. Розмова урвалася.

Серпіліну, який весь час бачив поперед себе широкі, що аж розпирали кожушок, плечі Захарова, і справді здавалося — Захаров знає, чому його викликають до Москви, але не хоче казати. Навряд чи щось приемне. Якби приемне, Захаров не витримав би, порадував. Та й з якої речі сподіватися на приемне? Отак міркуючи, Серпілін зрештою повернувся до першого варіанта, що спав йому на думку: командуючий, не очікуючи на розгляд справи, власною рукою дав їй повний хід і попросив забрати від нього командира дивізії Серпіліна. Батьку взагалі, коли в армії траплялося щось прикре, вважав, що, наводячи порядок, краще поквартитись і перешпетити, аніж недошпетити. І виявлялося, що, з погляду самозбереження, він досі діяв несхибно.

«Тільки чогось надто швидко цього разу прокрутив, — подумав Серпілін. — Що ж, доведеться знову переконувати, що ти не верблюд».

Якраз до цього він був готовий — голову гнути не збирався. Але поки переконаєш, з дивізії все одно висмикнуть, як зуб.

Він дивився на дорогу і на все, мимо чого їхали, з особливою гострістю зору, яку породжувала думка, що, можливо, доведеться попрощатись з усім цим.

Крижана, роз'їжджена вантажними машинами дорога з накоченими, аж лиснучими горбочками й вибоїнами, котрі так стужавіли і позмерзалися, що здавалось — ніяка весна їх не здолає... Бійці на вантажних машинах, з піднятими комірами кожушків, у насунутих аж на очі вушанках... Все-таки не підвело інтенданство — хоч із запізненням, але кожушків дало багато, майже всю потрібну кількість. З убитих, якщо не лишалися під вогнем на нічийній землі, а була можливість їх забрати й поховати, — кожушки знімали; клали у братські могили в самій обмундировці. Так було заведено і не могло бути інакше, але зараз Серпілін печально подумав про це і навіть мерзлякувато пересмикнув плечима, начебто це не їх, а його клали в крижану, неглибоку могилу в самій обмундировці, без кожушка та валянків...

Невеселі для зимового наступу місця! Скільки сягає око — жодного населеного пункту. Все живе животіє й мерзне в землянках або приткнулося до нечисленних руїн, що zostалися після осінніх боїв. До таких, як оці двометрові цегляні стіни свиноферми, за півкілометра від дороги... Взяли її першого-таки дня під час листопа-

дового наступу. Протягом доби тут містився СП дивізії, на другу добу — КП, потім штаб арtpолку, який згодом також пішов уперед, а тепер уже місяць жив другий ешелон. Набилося там — один до одного, як оселедці в бочці, але тримаються за це місце: все-таки стіни та й близько від дороги.

На одній із зустрічних вантажних машин везли знайомі ящики з концентратами.

«Знову пшонаний, зарядили на цілий тиждень», — подумав Серпілін.

З харчами на фронті протягом останнього місяця було непогано. А з паливом — лихо. Телеграфні стовпи у глибокому снігу віддалік од дороги — найправдивіші свідки! До кожного протягнулося від дороги по кілька ланцюжків слідів. А стовпи на людину необізану справляють дивне враження. Від підніжжя і на височінь піднесеної людської руки всі вони — немовби однаково повиточувані на величезному токарному верстаті — вгору й донизу розширюються до нормальної товщини, а посередині обстружені по саме нікуди. На кожному залишено дерева дуже мало — аби стовп не зламався під вітром. І все це ночами, коли не бачить ніхто, накоїли солдатські руки. Йде солдат уночі, зверне з дороги до стовпа, зістругне кілька трісок, засуне їх у валянок й піде собі далі. Вогонь розвести у таку холоднечу кожному хочеться. А чим його розведеш, коли навкруги — жодного дерева, а все, що можна було спалити — і тини, і паркани, і кізяки, і солому, — давно спалили! Були й роз'яснення, і стягнення, і накази, підписував їх і Серпілін, та дарма. Життя брало своє...

Коли виїхали за межі розташування другого ешелону дивізії, Серпілін мимовільно озирнувся, хоча ніякого видимого кордону, що відокремлював розташування дивізії від інших частин, не було, але він пам'ятав цей кордон і на місцевості, і по карті.

«Прикро все-таки, якщо висмикнуть з дивізії», — знову подумав він.

Це вже було з ним одного разу, в лютому сорок другого. Трапляються на війні такі речі, коли тебе вважають за винного, хоча ти правий, і те, що ти нічим не завинив, розумієш не лише ти сам, але й інші люди, яким належить вважати тебе за винного.

Тоді, в лютому сорок другого, його усунули з дивізії за те, що він не виконав наказу і не взяв у визначений строк районний центр Грачі, на межі Калузької та Брянської областей.

Ця дата не могла відіграти будь-якої ролі, крім однієї: взяті в німців Грачі повинні були неодмінно попасти у вечірне фронтове зведення, а потім у ранкове повідомлення Інформбюро 23 лютого 1942 року — в День Червоної Армії. А вважали це за кич потрібне тому, що хоча зимовий наш наступ під Москвою вже видихався і тривав з останніх сил, а подекуди і просто зовсім без сил, — нагорі вважали, що саме 23 лютого у повідомленні повинні з'явитися великі населені пункти.

Серпіліна ніхто не спитав загодя, чи зможе він взяти Грачі у цей строк. З огляду на загальну обстановку вважалося, що зможе, і, власне кажучи, німці сиділи у цих Грачах, як на підтягій гілці, але, щоб без особливих втрат, грамотно підрубати цю гілку, потрібна була принаймні ще одна доба. А цього їй не побажали знати ні загодя, ні, тим паче, потім. Армія пообіцяла Грачі фронтові, фронт — Ставці, і від Серпіліна зажадали, щоб він, — як собі хоче, — а за всяку ціну Грачі взяв не пізніше 24-ї години!

Він ладен був на все, просто із шкіри пнувся, але безглуздо класти в лобових атаках свій полк, що лежав у відкритому полі в снігу перед Грачами, — не хотів. І саме для того, щоб узяти ці Грачі, не втрачаючи виснажених боями залишків полку, він збив два рухомі зағони і з одним з них навіть протягнув через ліс на волоках декілька гармат, щоб закупорити лісову дорогу в тилу у німців і примусити їх покинути Грачі.

Але, виявляється, — йому так і сказали по телефону — Батьківщина вимагала, щоб він узяв ці Грачі не тоді, коли міг їх узяти, а на добу раніше. У глибині душі він знав, що Батьківщина не може цього вимагати: Батьківщина може вимагати від своїх синів подвигу, а не безглуздої смерті.

Так він думав, хоча їй не сказав цього, коли командуєчий армією зажадав од нього — взяти Грачі на 24-у годину 22 лютого, за всяку ціну. Він просто доповів по телефону про вжиті заходи і про те, що, за його розрахунками, найпізніше через добу німці змушені будуть самі розпочати поспішний відхід, і він на їхніх плечах увірветься до Грачів і забере їх цілими, неспаленими.

Командуючий не міг не збагнути, що то була правда, і ніякої іншої правди не було й не могло бути. Він не міг цього не збагнути: він був розумний і, на думку Серпіліна, талановитий чоловік, котрий, як і сам Серпілін, багато чого встиг навчитися протягом двох з половиною місяців наступу. Але цього разу він був глухий і нещадно наполегливий.

— Або візьмете о двадцять четвертій годині Грачі, або зніму вас з дивізії,— так закінчилася їхня розмова.

«То знімайте!» — хотілося крикнути Серпіліну в телефон. Він не крикнув цього, а сказав «слухаюсь», не лише тому, що прикро опинитися в становищі усунутого з дивізії; ще прикріша була думка, що, коли він відмовиться виконати цей нерозсудливий наказ, його усунуть, а заступника однаково примусять занепасти полк, що лежав у снігу перед районним центром Грачі.

Він сказав «слухаюсь» і не виконав наказу. Тобто дав розпорядження про артилерійську підготовку і спочатку призначив для атаки певну годину, а потім змінив і призначив іншу, пізнішу, вже в темряві, щоб зазнати менших втрат. Він ще завидна під обстрілом пішов у батальйон, що лежав на видноті перед самими Грачами, переніс туди свій спостережний пункт і, нехтуючи небезпекою, весь час залишався там, щоб якнайдовше не розмовляти з армією, щоб, коли дзвонитимуть, весь час відповідали: командира дивізії нема, пробуває в бойових порядках піхоти. А коли наблизився другий, перенесений термін атаки, він цього разу не скасував наказ, і кілька групок людей — це й було, власне, те, що мав у своєму розпорядженні батальйон,— піднялися із снігових ям, де вони лежали, просунулись на півтора метра і знову залягли під німецьким мінометним вогнем. Через півгодини Серпіліну доповіли, що німецький вогонь не подавлено і просунутись далі неможливо, і він наказав обкопуватись.

Подавити німецький вогонь не було чим, він заздалегідь знав це: в нього було лише по декілька снарядів на гармату. Звісно, він міг підняти рештки полку ще в декілька атак, просунутись ще на сотню метрів, і тоді перед районним центром Грачі поляже все, що лишилося від полку, а якраз цього він і не хотів робити.

Незадовго до півночі командуючий все-таки добувся до нього телефоном, знайшов його там, у снігу, в полі, перед Грачами, де він лежав з командиром батальйону.

— Чому не доповідаєте про взяття Грачів?

— Тому що не взяв,— сказав Серпілін.

— Це я розумію. А коли візьмете? Принаймні на околицю увірвались? — допоминався командуючий.

Серпілін доповів, що ні, і на околицю не увірвався.

— То ж коли увірветесь? У вас, як у командира дивізії, лишилися лічені хвилини! Після двадцять четвертої години, якщо не будете в Грачах, ви вже не командир дивізії! Негайно атакуйте!

Серпілін глибоко зітхнув і почав пояснювати становище. Тепер, напевне, коли б склалася така обстановка, зважили б на очевидність, а тоді, в лютому сорок другого року, навіть слухати не захотіли... Розмова увалася. Занепокоєні німці гатили з мінометів по майданах і знову перервали зв'язок. І Серпілін не збирався вживати заходів до полагодження, він зрозумів під час розмови, що в історію із взяттям Грачів вплуталося щось таке, що окошиться не тільки на нього, а й на командуючому армією, ба навіть і вище. З чого це почалося і як закрутилось, він не знав, та, власне, й не дізнався згодом, але, цілковито усвідомлюючи наслідки для себе, все-таки не організував нової атаки; йому було шкода себе, але ще більше було шкода людей.

Коли вранці, перемерзнувши аж до кісток, в пошматованому осколками кожушку, він повернувся на свій командний пункт, в переданому по радіо повідомленні Інформбюро було названо з-поміж інших великих населених пунктів визволений цієї ночі районний центр Грачі.

Передчуваючи, до чого це призведе, він вирішив, що найкращий вихід для нього — повернутися до батальйону, стати на весь зріст, піти під кулі серед білого дня по відкритому місцю і загинути. Принаймні все одразу закінчиться! Однак не піддався цій спокусі, хоча в тому стані, в якому він був тоді, померти не здавалось ані найстрашнішим, ані найважчим.

Про те, що сталося далі, він не любив згадувати. Вдень його викликали до штабу армії, де було не тільки армійське, а й фронтове начальство. Про те, що нібито взяті Грачі не взято, вже донесли аж на верх; гроза нависнула над усіма.

Якби Серпілін похилив голову, змовчав, йому спершу завдали б доброго чосу, а потім потихесеньку витягнули б із біди. Але він не похилив голови, а вперто сказав

усе, що думав. Сказав, не реагуючи на образи і погрожування трибуналом. Сказав, не поважаючи в той момент чоловіка, котрого раніше поважав, і, попри своє підвладне становище, зумів дати йому відчуття своєї неповаги. А під трибунал не пішов тому, що вже надвечір його заступник, діючи за його планом, без втрат узяв Грачі.

Під трибунал не пішов, але до дивізії не повернувся.

Два місяці вештався в резерві, доводив, що він не верблюд. В очах людей, з якими говорив, часто бачив розуміння й співчуття, але, оскільки одного разу вже доповіли на самий верх, що його покарано за обман, а Грачі взято внаслідок втручання зверху, то передоповісти не наважились або не змогли. Не допоміг навіть самовідданий рапорт його заступника. Добре, що цей час припав на період весняного перепочинку, бо в іншому разі він пережив би це ще тяжче. І призначили його знову командиром дивізії і відрядили в тил формувати її не тому, що він довів свою безневинність, а просто тому, що минув час. І, можливо, коли б він не нагадував так вперто про свою безневинність, цей час минув би ще швидше... Просто минув час, і потрібні були командири дивізій...

З тим, хто зробив тоді з нього козла відпущення, більш не зустрічався. Знав, що саме він виявив потім рідкісну відвагу в запеклих літніх боях сорок другого року, але такого, яким він був того дня, забути не міг: з пісні слова не викинеш. Хотів би забути, тому що обидва були люди одної армії, які били одного ворога, але не міг...

«Невже знову потраплю в таке саме колесо? — думав Серпілін, під'їжджаючи до штабу армії.— Ні, дзуськи, не дамся! Та й часи все-таки стають інакші: дещо зрозуміли, з дечим попрощалися — війна навчила».

Розділ четвертий

Командуючий армією генерал-лейтенант Батюк сидів у себе на командному пункті, пив чай і, чекаючи на Серпіліна, вагався, як з ним розмовляти.

Власне, Батюк був людиною, не схильною до вагань, і вважав це за позитивну свою рису. Він любив ясність, А тут якраз була неясність.

З одного боку, оскільки вже все одно Барабанов накоїв дурниць, це давало привід намилити шию й Серпіліну, якого Батюк хоча й цінував, проте не дуже любив — за норовистість.

З другого боку, командуючий фронтом, коли Батюк доповів йому про те, що сталося вночі, не звернув на це уваги і ще раз наполегливо повторив: «А ви все-таки подумайте про Серпіліна як про начальника штабу». Батюк відповів на це, що довго думати нічого; якщо фронт пропонує цю кандидатуру, він не заперечує.

Серпілін норовистий, і це погано, а все-таки він свій. Його Батюк принаймні знає, а кого нового пришлють — ще невідомо.

«Дарма, з обов'язками впорається, а в іншому — приборкаю!» — самовпевнено подумав він про Серпіліна.

Причина для такої самовпевненості була. Не один десяток підлеглих «приборкав» Батюк за довгі роки своєї військової служби. З тим начальником штабу, якого тепер забирали, у нього були непогані взаємини: той зумів пристосуватися до вдачі командуючого; хіба його, вважав Батюк, полягала не в норовистості, а в тім, що нагорі, в штабі фронту, про цього начальника штабу склалася надто висока думка, а Батюк не любив, коли когось було видно з-під нього.

З огляду на такий стан речей, Батюк ладен був розстатися навіть з путящим начальником штабу. Шкода тільки, що його забирали у фронт. Батюкові не хотілося, щоб його колишні підлеглі працювали у вищих штабах.

І про те, що Барабанов застрелився, і про те, що жив, Батюк довідався вже по від'їзді командуючого фронтом. Те, що Барабанов стрілявся, Батюка обурило більш, аніж усе, що він накоїв з п'яних очей. До самогубців Батюк ставився презирливо і для самого себе такої можливості не визнавав, вважаючи, що людина повинна боротися за життя до останнього подиху, аж поки не вб'ють. «Подумаєш, злякався штрафного батальйону! По-перше, ще не вечір, не за командиром дивізії останнє слово, а по-друге, і в штрафному можна пораненням відбутися і знову в люди вибитись. Якщо й там куля в груди, то все-таки в бою, а не сам собі!»

Те, що Барабанов наробив казна-чого напідпитку, злостило Батюка, хоча для нього не було новиною, що Барабанов міг добряче набиратись. «Підвів, сучий син, — сердито думав Батюк, — сам випросився на полк і під-

вів! А він же мені геть усім завдячує. Хто б йому, дурневі, дав полк? Розпустив там хвоста на самостійній посаді і підвів... Звісно, Серпілін, якби хотів, міг попервах зам'яти, знав, що, не зам'явши, завдасть прикрощів особисто командуючому, проте не взяв до уваги».

З самого ранку Батюк гнівався на Серпіліна. Але тепер, після того як Барабанов стрілявся, цей гнів відійшов на другорядний план. Тепер уже не було питання, можна чи не можна зам'яти. Зараз зам'яти вже не випало.

«Виряджати Барабанова до штрафного батальйону тепер навряд чи доведеться: сам себе покарав, а двічі не карають, але з партії, йолопа, виключать. Тут уже Захарова не переконаєш»,— подумав Батюк.

З такими людьми, як Барабанов, котрі явно йому нерівня, Батюк, коли ставився до них прихильно, був по-хазяйськи брутальний і добрий. З ними він був іншою людиною, аніж з тими, що здатні були критично поставитись до його міркувань і могли, на його думку, підставити йому ніжку або випередити по службі, а таких випереджальників останнім часом виникало чимраз більше.

Кажучи, що Барабанов урятував колись Батюка, люди перебільшували: не врятував, а просто разом з іншими тягнув його, пораненого. Зате Батюк справді врятував Барабанова від смерті: на своїх могутніх плечах виніс з поля бою у сорок другому поблизу Харкова під час загального безладдя. Виніс, а потім, наразившись на німців, поклав Барабанова поряд себе, відстрілюювся з автомата і відбився: чотирьох упорав, а решта відійшли і зникли, подалися шукати легшу здобич, не знали, що відстрілюється од них, залишившись одним один, сам генерал-лейтенант Батюк. А потім знову поклав Барабанова на плечі і дійшов-таки до своїх, до відступаючого в паніці полку. Командира полку — в рядові за боягузтво, а полкові дав лад і вивів. Так було насправді у них із Барабановим, і за те, що він сам зробив для Барабанова, Батюк любив його більш, аніж за що-небудь інше, любив і зараз, хоч дуже зловився на нього.

«Ну що ж,— подумав Батюк, повертаючись від думок про Барабанова до думок про Серпіліна.— Хай буде начальником штабу, якщо, звичайно, затвердять».

Дзвоник з Москви, в зв'язку з яким Батюк викликав Серпіліна і наказав підготувати У-2, щоб одвезти Серпі-

ліна на аеродром, звідки йшли літаки на Москву, свідчив, що Серпіліна, найскорше, затвердять. Були в нього давні зв'язки, були однокашники на високих постах: коли б не це, то якого дідька запитували б з Генштабу, чи є змога відпустити на чотири доби в Москву командира дивізії з огляду на сімейні обставини. Батюк одразу відповів: «Хай їде». Та й самі оті сімейні обставини...

Подумавши про сімейні обставини Серпіліна, Батюк остаточно вирішив, незважаючи на барабановську історію, розмовляти з Серпіліним приязно. Люди є люди. Сьогодні сімейні обставини в нього, а завтра й у тебе самого можуть бути...

Серпілін гадав, що коли він зайде і доповість командуючому про своє прибуття, той, як це звичайно бувало з ним спересердя, підвівшись, зіпреться на стіл кулаками, нагне почервонілу бриту голову і, дивлячись не на тебе, а на карту, буркне у вуса: «Доповідайте».

Але нічого подібного не сталося. Коли Серпілін увійшов разом із Захаровим і почав доповідати про те, що трапилось у дивізії, Батюк зупинив його і кивнув на Захарова:

— Основне вже знаю від Костянтина Прокоповича. А на довгу доповідь у тебе часу нема.— Він поглянув на годинника.— Дружина в тебе тяжко захворіла. Треба до Москви летіти, якщо застати хочеш.

Сказав Серпіліну про дружину одразу, без передмов, не від душевної черствості, а тому, що так дивився на речі. Якби з ним сталося таке, сам не чекав би від інших, щоб панькалися з ним, вдаючись до якихось передмов.

Серпілін пополотнів і, намацавши рукою спинку стільця, мовчки сів. Лише в такий спосіб виявилось, яке тяжке враження справила на нього ця приголомшлива звістка: він, ціле життя прослуживши в армії, при командуючому і членові Військової ради сів перший, навіть не подумавши про це.

— Дозвольте закурити? — спитав він чужим голосом, вийняв з кишені пачку «Казбека», постукав об неї мундштуком, витер сірника і поклав сірника за денце коробочки.

Батюк сказав, що У-2 вже готовий, що відпустку дозволено на чотири доби, що з Москви дзвонив особисто заступник начальника Генштабу і звелів Серпіліну перед вильотом подзвонити йому по ВЧ.

Думка Серпіліна з усього, що казав Батюк, вихопила лише слова про чотири доби відпустки. На чотири доби, значить, не на похорон.

— То що, ВЧ замовити? — запитав Батюк.

І Серпілін, лише тут помітивши, що він сидить, а командуючий стоїть, підвівся і мовчки кивнув.

Дивлячись, як Батюк йде до стола, знімає трубку і замовляє ВЧ з Москвою, він усе думав про те, від чого помирає дружина. Напевне, від серця. Вперше це сталося, коли він був ще там, на Колимі, вдруге — коли повернувся. Значить, тепер утрете.

Він звик жити без неї, звик не бачити її довгий час, але думка, що її взагалі не буде, була така жахлива, що не укладалася в голову.

Його поїняло відчуття, якого не зазнавав змалку: йому здавалось, що він зараз заплаче. Безглуздість цієї думки примусила його заквипитись.

— Товаришу командуючий,— сказав він, ступнувши два кроки до стола, за яким сидів Батюк,— поки ждемо ВЧ, дозвольте доповісти...

Батюк подивився на нього невдоволено. Бачачи горе Серпіліна, він щиро не хотів повертатись до барабановської історії.

— Не треба,— сказав він.— Усе зрозуміло. Барабанов себе покарав, а той, хто помер, все одно помер. Поговоримо, коли з Москви повернешся.

Захаров теж невдоволено позирнув на Серпіліна. Він побоювався, що Серпілін захоче розповісти Батюку про обставини, які передували самогубству Барабанова, і вважав це зараз зайвим.

Але Серпілін хотів доповісти не про те, про що вони обидва подумали, і, коли Батюк зупинив його, наполегливо повторив:

— Я все-таки прошу, товаришу командуючий, дозвольте доповісти.

Батюк кивнув, не схвалюючи, але й не маючи підстав забороняти. «Що ж, говори, коли тобі так загорілося» — такий був вираз обличчя у Батюка.

І Серпілін почав доповідати про наступний бій. І поки говорив, уже посеред доповіді сам зрозумів, що він, Серпілін, не провівши бою і не зайнявши цього клятого Бугра, не поїде з фронту.

Батюк, дослухавши доповідь до кінця й уточнивши запитаннями кілька деталей, вже хотів відповісти, що зго-

ден,— цей бій, зоставшись за командира дивізії, проведе Пікін.

Та він не встиг сказати цього Серпіліну, тому що по ВЧ вже дали Москву. Він назвав номер і дав трубку Серпіліну.

— Товаришу генерал-лейтенант,— сказав Серпілін, почувши в трубці знайомий голос Івана Олексійовича.— Дповідіає Серпілін. Ви дозволили подзвонити вам.

Почав розмову, як годиться за формою, бо не хотів показувати при Батюкові свою дружню близькість із начальством.

— Біда, Федю,— далеким голосом сказав Іван Олексійович у дзиготливу трубку ВЧ.— У Валі твоєї інфаркт, лежить у тебе на квартирі. Йй дуже погано. Був уночі в неї.

— Вона при пам'яті?

— При пам'яті. Просила не повідомляти тебе. Та я не послухався, вирішив викликати. Батюк дозволив, я з ним говорив. Подзвони мені з аеродрому, я машину вишлю.

— Завтра постараюся вилетіти.

— Чому не сьогодні?

— Сьогодні не можу.

Іван Олексійович, здається, хотів заперечити, але не заперечив. Знав, що бувають на війні «не можу», через які не перескочиш. Чому «не можу», не розпитував, а тільки мовив тривожно:

— Ну дивись,— і ще раз повторив: — Май на увазі, Батюк мені особисто дав згоду відпустити тебе.

— Усе зрозумів,— сказав Серпілін і, поклавши трубку, зустрівся очима з Батюком.— Хочу сам бій провести.

— За Барабанова хочеш цим Бугром виправдатись? — спитав Батюк.

— Не виправдатись, а взяти хочу.

— Візьмуть і без тебе.

— А я хочу при собі.

Батюк знизав плечима: він не вважав, що має право заборонити Серпіліну зробити це в нинішній обстановці.

— Тільки потім не нарікай на себе й на мене,— сказав він.

І, вважаючи, що справу завершено, викликав чергового і наказав, щоб У-2 від польоту відставили і підготували завтра на ранок.

— Дозвольте виїхати в дивізію? — спитав Серпілін.

— Слухай, Костянтині Прокоповичу, — сказав Батюк, обернувшись до Захарова, — розмова моя з командуючим фронту, що при тобі розпочалася, продовження мала. Гадаю, треба сказати Серпіліну. Як ти вважаєш?

Захаров кивнув.

Серпілін зчудовано дивився на Батюка.

— Командуючий назвав твою кандидатуру на начальника штабу армії, — сказав Батюк.

Він мав звичку казати «ти» усім підлеглим без винятку, незалежно від становища й віку, хоча вкрай здивувався б, якби хтось із них звернувся до нього так само. А втім, він, у свою чергу, вважав нормальним, коли ті, що стояли над ним, казали йому «ти», хоч він був немолодий і за званням генерал-лейтенант.

— Яка твоя думка? — спитав він мовчазного Серпіліна.

— А ваша? — і собі спитав Серпілін, не приховуючи подиву.

— Ставлюся до цього позитивно, інакше не питав би тебе, сам розумієш, не маленький! — децю визивно сказав Батюк.

«Еге ж, он як, особисто не дуже люблю тебе, сам знаєш за що, а згоду призначити тебе начальником штабу все-таки дав, тому що справедливий. А ти, хоч і думаєш, що знаєш мене добре, знаєш мене погано. Тож-бо й е!»

Серпілін, замість поквартитися з відповіддю, все ще мовчав.

— Ну, то як же? — вже сердито повторив загалом не дуже терплячий Батюк.

Серпілін відповів, що постарается справдити довіру.

— Поки в Москві побудеш, так чи інакше вирішиться, — сказав Батюк. — Якщо позитивно, то одразу по поверненні візьмешся до роботи... Справиться Пікін з дивізією?

— Я вам уже доповідав, що він заслуговує на підвищення.

— Пам'ятаю, що доповідав, — сказав Батюк. — І особливо під вогонь не лізь. Не в твоєму Бугрі зараз суть справи.

Сказав так, хоча поважав Серпіліна за те, що той не скористався із законної можливості виїхати до Москви,

накинувши на плечі іншим недовершену чорнову роботу з отим Бугром.

— Хоч би погода до завтра не змінилася! Прогноз не дуже гарний, може виявитись, що нельотна...— вже потискуючи на прощання руку Серпіліну, сказав Батюк.

Захаров також потиснув руку Серпіліну, але мовчки, без слів. Та й які тут слова? У таких випадках людина сама вирішує свою долю, і дурний той, хто не тямить цього.

Душа того, хто допіру зазнав тяжкого особистого зворушення, але змушений займатися невідкладними справами,— нагадує річку, де одна під одною, не переміщуючись, з різною швидкістю тягнуть воду дві різні течії.

Раз назажди вирішивши для себе, що він не може поїхати до Москви, не завершивши справи в Бугром, Серпілін по дорозі в дивізію вже не повертався в своїх роздумах до того, міг він чи не міг вчинити інакше.

Сидячи в своїй емці, він думав про майбутній бій, про те, що розумно зробив, наказавши, щоб його машина йшла слідом за ним у штаб армії,— тепер він повертався без зволікання; часу лишалося обмаль, і його не можна було гаяти, хоча з Пікіним все було вже обговорено, і там, у дивізії, поки він був тут, діло вже робилося.

Тепер у зворотному порядку обабіч дороги мигтіло і повзло назустріч усе, що він бачив, коли їхав до штабу армії, і думки про те, що й як буде, коли він стане начальником штабу армії, виникали спершу побіжно, а потім дедалі настирливіше.

Але під усіма цими думками про важливі справи, які чекали на нього, невідступно прямувала друга, глибинна течія: у нього в Москві помирала дружина.

Треба було брати висоту Бугор,— а в нього помирала дружина. Треба було вирішити, якого комбата, розумного й тямущого, поставити на місце вбитого Тараховського,— а в нього помирала дружина. Треба буде забрати якнайдалі від дороги, щоб не розбомбили, другий ешелон батальйону зв'язку,— а в нього помирала дружина. Треба буде прокласти заздалегідь, до початку наступу, другу снігову дорогу до фронту, паралельно з існуючою і не допустити, щоб її загодя спотворили,— а в нього помирала дружина...

Проїздячи повз розташування другого ешелону своєї дивізії, Серпілін на перехресті мало не зіткнувся з «са-

нітаркою», що виїздила з бічної дороги. Шофер «санітарки», щоб пропустити емку з начальством, пригальмував і забуксував, перепинивши шлях.

З кабіни санітарної машини вискочив боець, оббіг машину і почав разом з шофером Серпіліна підштовхувати її ззаду. Але машина все ще буксувала. Потім відчинилися задні дверцята «санітарки», звідти вискочила на дорогу жінка і почала штовхати машину разом з мужчинами.

Серпілін одразу впізнав цю жінку. То була лікарка з полку Барабанова, та сама, котра нещодавно перевелася з госпіталю і з якою жив Барабанов. В машині, очевидно, лежав Барабанов, і вона супроводила його.

Серпілін відчинив дверцята емки і пішов до «санітарки», щоб допомогти, бо машину штовхала жінка. Але поки він встиг наблизитись, машина спільними зусиллями зрушили з місця.

Шофер, санітар і жінка стояли, переводячи подих. У жінки було ще порівняно молоде, але змарніле обличчя з великими гарними єврейськими очима. Насилу віддихавшись, вона приклала пальці до вушанки. З-під вушанки, що зсунулася набік, поки вона штовхала машину, вибилося пасмо чорного, що вже взялося сивиною, волосся. Серпілін побачив це волосся з сивиною і відчув жаль до цієї жінки — може, тому, що згадав про свою дружину, а може, через те, що, побачивши сиве волосся, подумав: хоча Барабанов і вижив, — однаково ця жінка довго щаслива з ним не буде, підстаркувата для нього.

— Товаришу генерал... — почала доповідати вона.

Але Серпілін зупинив її:

— Кого везете, Барабанова?

— Так.

— Як він себе почуває?

— Добре, — радісно й гучно сказала, майже скрикнула вона.

І, схаменувшись, немовби цими словами про гарне самопочуття могла завдати йому шкоди, згаслим голосом почала пояснювати, як пройшла куля, що ще три міліметри лівіше — і настала б смерть.

— Але ж тепер усе гаразд, кажете? — перепитав Серпілін.

— Визнали, що транспортабельний.

— При пам'яті?

— При пам'яті.

Вона вгадала, що Серпілін захоче побачити Барабанова, але не знала — добре це чи погано.

— Як лікар не заперечуєте? — спитав Серпілін, підходячи до задніх дверцят санітарної машини.

— Не заперечую, товаришу генерал.

Він відчинив дверцята, вліз у машину і знову причинив їх за собою. В машині було напівтемно.

— Ну що там, Соною? — тихо спитав Барабанов.

Серпілін навпомацки пересунувся вздовж відкинутого по борту сидіння і побачив обличчя лежачого на підвісних ношах Барабанова. Очі в Барабанова були розплющені і зчудовано дивилися на Серпіліна.

Але Серпіліну не спало на думку пояснювати, як він зустрів їхню машину і чому опинився тут, — усе це не мало значення.

— Як почуваете себе?

— Кажуть, що житиму, — кволо, але виразно відповів Барабанов.

І, облизнувши язиком губи, додав:

— Не думав, товаришу генерал, що ще раз побачу вас за свого життя.

І з того, як він це сказав, Серпілін зрозумів: «Ні, не лукавив Барабанов із собою перед дулом пістолета. Не було в нього ніяких «а раптом». Зазнав чоловік смертельного удару совісті й вкоротив собі віку. Решта — випадковість».

І хоча за логікою встановлених порядків спроба вбити себе не пом'якшувала провини Барабанова, а навпаки — збільшувала її, Серпілін, нахилившись до Барабанова і дивлячись йому в вічі, сказав:

— Видужуйте. Штрафного батальйону для вас вимагати не буду.

І, помовчавши, додав:

— На пониженні звання наполягатиму. А штрафного не ждїть. Коли повернетесь у стрій, візьму командиром розвідроту.

— Тепер з партії виключать, — тихо зітхнувши, тому що глибоко зітхати було йому боляче, сказав Барабанов.

— Все одно візьму на розвідроту, — сказав Серпілін, зовсім забувши в цей момент, що, найскорше, він уже не буде командувати своєю дивізією.

— Сім'ї комбата пів-атестата свого віддам, — раптом сказав Барабанов. — Коли після операції опритомнів,

загадав: якщо виживу, буду переказувати. Значить, така доля! А що,— помовчавши, додав він так, наче Серпілін збирався заперечити йому,— я нежонатий, і матері нема.

Про жінку, що стояла там, коло машини, на дорозі, він навіть і не згадав. «Не дружина і дружиною не буде»,— подумав Серпілін.

— Гаразд, видужуйте.

Але Барабанов затримав його поглядом.

— Коли хочете, самі напишіть удові комбата, що я в його смерті винен. Нехай знає.

— Не буду,— сказав Серпілін.— Якщо напишу, атестата від вас не прийме.

Він зрозумів, що слова Барабанова про атестат не просто хвилиний порив, а зарік на всю війну, зарік, від якого, навіть коли згодом шкодуватиме, не відмовиться...

Вилізаючи з машини, Серпілін знову близько побачив обличчя військлікря Соні, як він зараз подумки назвав її. Вона вже заховала посивіле пасмо під вушанку, і обличчя її здавалося тепер молодшим.

«А щастя все одно в тебе не буде»,— співчутливо подумав Серпілін і, вже збираючись повернутись і їхати, згадав, що в барабановському полку вночі буде бій і передбачаються втрати.

— Одвезіть майора в госпіталь,— сказав він військлікряреві,— і негайно повертайтеся у полк. Будуть бойові дії.

Приїхавши до штабу дивізії, Серпілін одразу зайшов до Пікіна. Пікін був не сам: у нього сидів командир артилерійського полку.

— Ну як, товаришу генерал? — тривожно спитав Пікін. Він знав, що Серпілін виїжджав до армії, але не знав чого, думав, що це пов'язано із Барабановим.

— Нічого, все нормально,— сказав Серпілін, ще в дорозі вирішивши нікому, навіть Пікіну, поки не закінчиться бій, не казати про те, що його викликають до Москви.

— Бережний півгодини тому повернувся і поїхав просто в полк, просив передати, що буде там,— сказав Пікін.

Серпілін кивнув.

— Побачимось. Сам поїду туди. Доповідайте про ваші пропозиції.

Пікін почав доповідати, неквапно опускаючи гостро заструганий олівець на зразково накреслену схемку і часом позирав на артилериста, показуючи цим, що вони працювали над пропозиціями разом.

Взявши за основу ще вранці обговорений із Серпіліним загальний задум бою, він тепер обгрунтовував його всією, конче потрібною бухгалтерією війни.

— Чудово, Геннадію Миколайовичу, дякую. Повік служив би з таким начальником штабу.

Похвала була приємна Пікіну, але щось у голосі Серпіліна насторожило його, і він довгим, уважним поглядом подивився на командира дивізії, нічого, проте, не спитавши.

«Так, добре розуміємо один одного,— подумав Серпілін,— навіть коли мовчимо, розуміємо. А як буде в мене з Батюком, якщо, звичайно, буде? Хрест буде тяжкий, але наскільки тяжкий? Ось у чім річ».

По дорозі в полк, куди Серпілін захопив із собою артилериста, зайшла мова про витрачання снарядів. Артилерист скупився: з огляду на передбачуваний наступ не хотів витрачати на окреме завдання нічого понад вкрай потрібне. А раптом потім не поповнять до норми!

— Не скнаруйте! — сердито сказав Серпілін.— Вночі на снарядах поскнарували, а людей втратили.

— Я не скнарував,— заперечив артилерист.— У нас вогню не просили.

— Тож-бо й є, що у вас вогню не просили, а людей у вогонь кинули й спалили. Маскуємось, говоримо про піхоту телефоном: сірники, палички! Німці, якщо вони не йолопи, давно це кодування не згірш за нас знають. А якщо вдуматись, то навіть і для коду слова якісь, хай їм чорт, дурнячі: «Сірники, палички...» Самі себе до байдужості привчаємо!

Він помовчав і суворо сказав артилеристові, що забезпечити наступний бій надвлучним вогнем — справа його совісті. Батальйон і без того вже зазнав втрат. А в солдата, коли він в атаку піднявся, щита нема. Кожушок, та гімнастерка, та натільна білизна, а під натільною білизною — тіло, а в нього куля летить.

— Ваша підтримка вогнем — оце й увесь його щит. Іншого щита в нього нема.

— Товаришу генерал, по-моему...— ображено почав артилерист.

— По-вашому, по-вашому... По-вашому, ви хороший командир полку, і по-моему, також хороший. Тим-то ділюся з вами думками, гадаю, що зрозумієте мене.

— Все буде зроблено, товаришу генерал,— сказав артилерист.— Тільки, одверто кажучи, боюся, не поповнять комплект перед великим наступом.

— Хоч як це важко, а поповнять,— впевнено сказав Серпілін.

Він і справді був певен цього. Із Сталінградом пора кінчати. Хоча інші фронти, як і перше, наступають успішно, їхні сили також не безмежні; що далі вони відходять на захід, то гострішою стає потреба вивільнити їм на допомогу ті сім армій, які зайняті тут, у тилу навколо Сталінграда.

Серпілін подумав про завершення Сталінградської операції як про реальне і тепер уже недалеке майбутнє. Для нього, Серпіліна, це буде третє коло його життя на війні: перше — від Могильова і до виходу з оточення під Єльнею, друге — під Москвою, від призначення на дивізію і до усунення, третє завершиться тут, у Сталінграді. А потім — поповнення, ешелони, переміщення на інші фронти — розпочнеться нове коло, четверте.

«І це четверте коло...» Він знову подумав про дружину.

Так, звичайно, вона просила, щоб його ні про що не повідомляли. А його все-таки повідомили. Вона якось сказала йому, що коли їй судилося померти, то краще, щоб це сталося, як його не буде поряд. І він знав, що вона сказала тоді правду. Бажання захистити його від нестерпного страждання, якщо він побачить її в передсмертну годину, перевищувало її бажання зустрітись з ним, бо вона любить його більше, ніж себе, і це не слова, які часто кажуть одне одному люди, а чистісінька правда.

Коли Серпілін разом з артилеристом дістався до полку і зайшов у колишню барабановську землянку, де тепер порядкував Туманян, той підвівся з-за стола і, прикривши рукою трубку, попросив у Серпіліна дозволу закінчити телефонну розмову.

— Із заступником по тилу говорю, товаришу генерал, про маскхалати.

Серпілін кивнув. Розмова була важлива. Він сам наказав зібрати і приставити в полк маскхалати, щоб вистачило на всіх, хто піде сьогодні вночі в атаку.

Закінчивши телефонну розмову, Туманян доповів про

обстановку: про те, що вже налагоджено і що в полку перебуває Бережний.

— Прибув годину тому й одразу пішов у батальйон Тараховського. Хотів я затримати його до темноти, по дорозі поодинокі міни кладуть. Сьогодні одного зв'язківця поранило, але...— Туманян, не доказавши, низив плечима.

Жест був зрозумілий без слів. Бережний, як завжди, не послухався.

— От і я піду туди, подивлюсь на людей,— сказав Серпілін.

Він ще по дорозі в полк вирішив побувати в обох батальйонах, які мали вночі наступати, оточуючи з двох боків висоту.

— Я вже доповідав вам, товаришу генерал, туди замполіт пішов,— сказав Туманян, не схвалюючи рішення Серпіліна.

— Тим краще,— сказав Серпілін,— адже ми з ним сьогодні ще не бачились.

— Дозволите вас супроводити? — невдоволено спитав Туманян.

Він щойно сам повернувся звідти, куди збирався йти Серпілін, і не мав ані найменшого бажання йти туди знову. Але не запропонувати цього не міг.

— Не треба,— сказав Серпілін.— Залишайтеся тут з артилеристом, зіставте його і ваші дані. А я в батальйонах довго не пробуду, за дві години повернуся.

Супроводили Серпіліна до батальйону двоє: молодий, нещодавно прибулий до дивізії лейтенант, помічник начальника штабу полку по розвідці, та Птицин, ординарець Серпіліна.

У повітрі починало ледь-ледь сіріти, і Серпілін, коли вони пройшли півдороги, метрів шістсот, подумав, що повертатися з батальйону він буде вже поночі. Ждати темряви, щоб іти в батальйон, йому, так само, як і Бережному, не дозволяв час, але думка, що, повертаючись назад, вони проходять це відкрите місце уже в темноті, була йому приємна.

Одиночна міна бахнула попереду, знявши стовп диму й снігу. І ординарець Птицин, ступаючи слідом за Серпіліном, підійшов так близько, що Серпілін відчув на потилиці його подих.

Птицин став його ординарцем випадково. У серпневих боях, під час сильного бомбування, Птицина, разом

з кількома іншими солдатами, що дременули з передової, затримали в розташуванні командного пункту дивізії. Наполягали на тому, щоб усіх їх віддати під трибунал, але Серпілін, довідавшись про них уже надвечір, коли загальна обстановка покращала, захотів сам подивитись на втікачів — не мав звички діяти наосліп.

Птицин привернув до себе його увагу похмурим виглядом і густою, сивою, давно не голеною щетиною. Через оту щетину він здавався майже старим.

Серпілін спитав, якого він року. Виявилось, що 1895-го — одноліток.

Серпілін наказав усіх, крім нього, на перший раз вирядити назад на передову, а Птицина взяв до себе ординарцем, замість вбитого напередодні під час бомбування.

— Особисто перевірю, що ви за людина, — сказав він Птицину, — а коли ще раз чкурнете, особисто й застрелю.

Отак Птицин і зостався в Серпіліна ординарцем. Дременути вдруге він не пробував, а своєю небалакучістю й абсолютною чесністю — рисою для ординарця неабиякою — припав Серпіліну до вподоби.

Серпілін вважав, що цьому немолодому й багатосім'ейному солдатові, за цивільним фахом рахівникові, сам бог звелів бути ординарцем. Все-таки сім'я — сім душ, а шансів на те, що вб'ють, у ординарця менше, аніж у роті.

Щодо хоробрості, то Птицин був не хоробріший і не полохливіший за інших, людина як людина. Страх перед смертю зовні виявлявся в нього лише в одному: намагався триматись впритул до Серпіліна, в душі вважаючи, що генерала не вб'є.

От і тепер він почав наступати на п'яти Серпіліну і розсмішив його цим.

Лейтенант йшов на декілька кроків попереду. Віддалік бахнула ще одна міна, і Серпілін помітив, як у лейтенанта сіпнулося плече.

«Отак буває: коли-небудь рвоне така випадкова міна на двісті метрів ближче і накриє рабів божих усіх разом, незважаючи на звання», — мимовільно подумав Серпілін. Не хотів думати, а подумав.

Там, попереду, в Москві, завтра чатує на нього справжнє горе. А втім, думка, що можна не дожити й до цього, здалася гіркою.

За триста метрів, там, куди вони йшли, зовсім поряд з командним пунктом батальйону, бахнула третя міна.

«Не в твоєму Бугрі зараз суть справи»,— згадав Серпілін слова Батюка і, зітхнувши, прискоривши ходу, подумав, що все-таки сьогодні суть справи якраз у цьому Бугрі, і він перестав би бути самим собою, якби вчинив інакше, аніж він вчинив.

Розділ п'ятий

У передній штурманській кабіні легкого бомбардувальника, переобладнаного на літак фельдзв'язку, носові кулемети познімали, але залишені після них прорізи зашпарували погано, і зустрічний вітер вдирався крізь шви.

Серпіліна, що нагодився в останню хвилину, коли вже запустили мотори, вштовхнули до кабіни знизу, заціпнули під ногами ляду люка, і він увіпхнувся третім між двома фельд'егерями, що везли до Москви секретну пошту. Фельд'егері також мерзли, хоча були в кожухах і валянках. Не можна було ні повернутись, ні посунутись, і від цієї нерухомості було ще холодніше. Добре, що він все-таки встиг. Ще хвилинка — і довелося б чекати до завтра.

Літак ішов низько. За тремтливим плексигласом літара, видно було до найменшої дрібниці всю засипану неосяжними снігами землю. Врослі у сніг хати з прямовисними морозяними димами, сірі по білому санні дороги, чорні плями ополонок з ланцюжками слідів, товарні состави із заледенілими дахами, водкачка з цапиною крижаною бородою... На землі було також холодно.

Серпіліну кілька разів здавалося, що, попри холод, він от-от засне. Але щоразу забороняв собі це, боячись обморозитись.

Серпіліна непокоїло: а раптом льотчик не встигне завидна в Москву і заночує по дорозі. Тільки коли праворуч під крилом пройшла Рязань, він заспокоївся: між Рязанню й Москвою сідати було нікуди.

Нічна операція завершилася вдало. Бугор оточили і взяли, захопивши на ньому сорок полонених. Ціну довелося заплатити досить дорого: були вбиті, і поранені, і обморожені. Того, нещодавно прибулого лейтенанта з штабу полку, що супроводив Серпіліна у батальйон, убило міною наприкінці бою, коли він, бідолаха, напевне, вже думав, що все лихе минулося. Самому Серпіліну

осколком тієї-таки міни розсікло біля плеча рукав ко-
жушка. Віддати зашити кожушок ніколи було, а змінити
на інший не захотів. Звик до цього, так і летів у ньо-
му. В дірку ліз холод.

Коли б німців не стривожила вилазка Барабанова,
втрати тепер могли бути й менші. Але загалом, якщо
взяти до уваги результат, вони були з тих, які назива-
ють справдженими, і Серпілін не переживав їх; тільки
раптом згадав про вбитого просто при очах молоденько-
го лейтенанта: збирався розпочати життя з цього бою,
а натомість закінчив на ньому.

Літак ішов майже на бриючому польоті, і від цього
виникало відчуття великої швидкості, хоча швидкість
для такого типу машин була недостатня. Коли створи-
ли,— назвали СБ — швидкісний бомбардувальник. Мі-
рою тоді були власні, тепер уже застарілі винищувачі —
швидкість СБ перевищувала їхню. А насправді вияви-
лось, що «месершміти» дуже просто наздоганяють і
спалюють його. Мало їх збереглося, і вони доживають
свого віку, як оцей,— у фельдзв'язку. Розпочали війну,
власне, без серйозного сучасного бомбардувальника.
І скільки внаслідок цього полягло людей і в повітрі, і на
землі,— один бог знає.

У фронтовій газеті, що лежала в кишені кожушка, він
подивився тільки першу сторінку. Розкривати і перегор-
тати не вистачало терпіння: не слухалися задубілі паль-
ці. На першій сторінці було надруковано вчорашнє пові-
домлення Інформбюро: на півдні ми зайняли столицю
Калмикії Елісту, Тормосин і станицю Нижньо-Курмояр-
ську — все це важливі пункти і вже далеко, майже на
півдорозі від Сталінграда до Ростова.

Після двох днів мовчання знову згадувалось про на-
ступальні бої на Північному Кавказі. Отже, наступ три-
вав і там. На Центральному фронті взято Великі Луки.
Важко уявити собі, якого розмаху набув там наступ,
але ясно одне: німцям не дають зняти звідти, з півночі,
резерви.

Від усвідомлення, що ось уже півтора місяця ми же-
немо німців, було якщо не легше, то якось простіше ду-
мати про власне горе. Меншим від цього воно не става-
ло, ні! Але було відчуття: є щось вище і більше за все
інше і більше за твою власну смерть, якби сьогодні вно-
чі ти і той лейтенант обмінялися місцями, і більше за ту
смерть, назустріч якій ти їхав...

«Назустріч чи навздогін?» — подумав він, не в силі тепер, підлітаючи до Москви, відігнати думку, що ця доба, на яку він затримався, можливо, все вже переінакшила в його житті, що хоча він летить, ще сподіваючись щось сказати і щось почути, але насправді все закінчилось, і він уже багато годин живе на світі сам, сам-самісінький...

Літак пішов на посадку, попереду, в темряві, блимнули два неяскраві посадочні вогні. Літак струсонуло і знову різко рвонуло вгору.

— Промазав! — збуджено крикнув фельд'єгер. — Почувати, сволоцюга, в Москві хоче, а ти, наче пішак, пропадай!.. — Він злякано вилаявся.

— Дарма... як минулого разу, сяде, — ознаявся другий фельд'єгер.

Льотчик зробив крутий віраж і знову різко пішов на посадку. Фельд'єгер, що сидів праворуч, мовчав, учепившись рукою в коліно Серпіліна. А той, що сидів ліворуч, ще раз повторив: «Дарма, сяде» — напруженим голосом людини, котра усвідомлює небезпеку, але всіляко намагається не піддатися страхом.

«Зараз розіб'ємось», — стріпнувшись від цього голосу, подумав Серпілін.

Літак ударився об землю, підстрибнув, знову вдарився і покотився, все ще здригаючись і стрибаючи.

— Пробачте, товаришу генерал, — сказав фельд'єгер, знімаючи руку з коліна Серпіліна.

Коли вже вилізли з літака і попрямували льотним полем до приміщення чергових, невидний у темряві льотчик, ідучи поряд із Серпілінім, сказав:

— Погано доглядають льотне поле... Скільки разів їм говорили!

— Як уже припізнилися, треба було в Рязані заночувати, — сказав той фельд'єгер, котрий заспокоював себе: «Дарма, сяде». — А ти завжди як очманілий.

— Боїться, що жінка з ким-небудь без нього переночує, — озаявся другий фельд'єгер.

— Нічого я не боюся, — розсердився льотчик. — Навіть таких дурнів, як ти, возити не боюся. Стараєшся для вас вдень і вночі, тому що квапитеся, а ви ще невдоволені.

— Квапимось, але не на той світ, — сказав фельд'єгер.

У приміщенні для чергових було неправдоподібно тепло. Розтираючи померзлі пальці, Серпілін попросив

оперативного чергового подзвонити в Генштаб — викликати машину.

— Не так швидко воно робиться, — сказав оперативний черговий, беручись за телефон. — А може, ви з фельдзв'язком під'їдете? Їхня машина вже чекає, — кивнув він на фельд'єгерів. — Коли вам у Генштаб, то вони якраз туди.

— Мені в район Академії Фрунзе, — сказав Серпілін. — Та все одно.

Машина йшла довго і декілька разів буксувала на відкритих місцях, де снігом позаносило дорогу. Фельд'єгері вискакували і штовхали машину. Серпілін не вилазив. Він промерз так, що зуб на зуб не попадав, та й фельд'єгері були хлопці здоровенні.

Останні півгодини їхали швидше. Фельд'єгері, сидячи позад Серпіліна, балакали про свої справи. Про якогось товариша по службі, котрий відмагається од чергувань, боїться літати, і про другого, якого збили позавчора над Ладогою, і про те, доведеться чи не доведеться завтра летіти знову...

Коли доїхали до центру, Серпілін наказав зупинити машину біля метро — йому було незручно затримувати фельд'єгерів з поштою.

В метро було тепло і людно, і ця кількість людей вразила його. Навесні сорок другого року, коли він востаннє їздив у метро, людей в таку саму пору було значно менше.

Сусіди у вагоні говорили і про війну, і не про війну, але в пам'ять, в зв'язку з незвичністю, западало саме те, що не про війну. Якийсь високий чоловік у капелюху, з яскраво-червоними великими вухами, висячи на поручнях і п'яно нахилиючись до гарненької жінки, котра сиділа перед ним, торочив казна-що, про якогось там Колпакова — мовляв, він не такий уже цар і бог, за якого себе видає, і коли вона хоче, то можна і без усякого Колпакова поїхати завтра в парники й роздобути там зелену цибулю та шампініони — він саме так вимовляв — «шампіНЮни», а жінка, слухаючи його, зніяковіло дивилася мимо, в бік Серпіліна, і в тому, як вона дивилась і яке збентежене було в неї обличчя, — в цьому все-таки була війна.

А поруч Серпіліна — він сидів напівобернувшись і не бачив їх — дві жінки, як на їхні голоси, немолоді, говорили про якусь слюсарку, котра за ремонт парового опа-

лення просить два кіло чорного, а за півтора й слухати не хоче. Одна жінка лаяла її, а друга виправдувала — адже ж у слюсарки також є діти. І в цій далекій од війни розмові — і в «два кіло чорного», і в тім, що не слюсар, а слюсарка, — також була війна.

Від метро до свого будинку Серпілін ішов пішки. Йшов, ні про що до ладу не думаючи, тільки чимраз більше прискорюючи ходу. Якби були сили, він побіг би, але сил уже не було.

Зійшовши вгору темними сходами на третій поверх, він пошукав на звичному місці дзвоника, не знайшов і постукав кулаком. Двері відчинила жінка, що видалась йому незнайомою.

Серпілін запитав перше, що спало на думку: «Ви лікар?» — але одразу збагнув, що це не лікар. На жінці був бумазейний халат, вона одною рукою притримувала його на грудях, а в другій тримала сковорідку із смаженою картоплею.

Серпілін і досі не зрозумів, хто ця жінка, зрозумів лише одне: не лікар — і пішов повз неї до дверей своєї кімнати.

— Нема її! — вигукнула жінка і, не випускаючи сковорідку, кинулася слідом за Серпіліним і вхопила його за рукав кожушка так, немовби не могла дозволити, щоб він зайшов до своєї кімнати. І від цього її поруху Серпілін збагнув: померла... Випустив ручку дверей, обернувся і поглянув у вічі жінці.

— Коли? — тільки оце спитав.

— Вчора до госпіталю повезли, вдень, — сказала жінка.

Серпілін сів на скриню під стіною і, намагаючись опанувати себе, тремтячими пальцями почав виймати з кишені кожушка цигарки.

— Правду кажете?

— Аякже, — сказала жінка. — А ви що подумали? — І по його очах зрозуміла, що саме він подумав. — Ні, ні, навпаки. Вчора вдень покращало, тим-то й до госпіталю вирішили одвезти, адже там догляд, лікарі, а тут лише сестра медична і я... — Вона говорила це, все ще тримаючи в руках сковорідку.

З кухні вийшов хлопчик років чотирнадцяти і став поряд з нею.

— Йди, попоїж, — сказала жінка, подаючи хлопчикові сковорідку.

Хлопчик перехопив ручку сковорідки полою куртки і поніс її до тієї дальньої кімнати, де колись раніше був кабінет Серпіліна і де тепер жили ці люди.

Лише в цей момент Серпілін зрозумів і хто ця жінка, і хто цей хлопчик: то були сусіди по квартирі, що оселилися тут по ордеру в тридцять сьомому році, коли його заарештували, а Валентині Єгорівні залишили тільки одну з трьох кімнат. Він знав і прізвище сусідів — Привалова, знав і чоловіка цієї жінки, викладача академії майора Привалова, який тепер був на фронті. Знав і цю жінку, і цього хлопчика. Бачив їх років шість тому, коли вони жили тут, у цьому-таки дворі, тільки в іншому під'їзді, в невеличкій кімнаті. Але тепер, коли б не здогадався, хто вони, не впізнав би. Тоді, шість років тому, цей хлопчик був маленький, а жінка — молода. Відтоді Серпілін не бачив їх: на початку війни вони були у від'їзді, а потім — в евакуації, й їхні кімнати стояли замкнені, а два місяці тому Валентина Єгорівна написала, що вони повернулися і що вона дуже дружно живе з цією жінкою, Марією Олександрівною, та її сином, здається, Гришею...

— В якому госпіталі? — декілька разів поспіль затягнувшись цигаркою, спитав Серпілін.

— У Тімірязевській академії. Там госпіталь тепер. Знаєте де?

— Знаю. Лежав, — сказав Серпілін. — Телефон працює?

— Працює.

Серпілін підійшов до телефону, що висів на стіні, і, вийнявши з кишені записну книжку, набрав номер Івана Олексійовича.

Ад'ютант відповів, що генерал-лейтенанта нема, пішов на доповідь, і спитав, хто дзвонить.

— Генерал-майор Серпілін.

— Де ж ви, товаришу генерал? — сказав ад'ютант. — Ми на вас другий день чекаємо. Куди машину надіслати, ви з якого аеродрому дзвоните?

— З квартири, — сказав Серпілін.

— Надсилаю машину, — сказав ад'ютант.

— Запишіть адресу.

— Не треба. Генерал-лейтенант їздив до вашої дружини, шофер адресу знає.

— Я до госпіталю доїду й поверну машину, — сказав Серпілін.

— Не треба, товаришу генерал,— сказав ад'ютант,— генерал-лейтенант звелів сказати: скільки вам треба, стільки й тримайте. Тільки потім подзвоніть, він наказав, щоб ви подзвонили.

— Не в курсі справи, як почуває себе моя дружина?

— О тринадцятій годині, за наказом генерал-лейтенанта, дзвонив у госпіталь, повідомили, що без змін. Зараз ще подзвоню, товаришу генерал.

— Не треба,— сказав Серпілін. Він уже не хотів чути від інших нічого — ні поганого, ні хорошого, хотів їхати сам і бачити на власні очі.

Він поклав трубку і обернувся до жінки:

— Пробачте, Маріє Олександрівно, не одразу впізнав вас.

— Ет, що там...— мовила жінка, і обличчя в неї скривилося так, наче ладна була заплакати.

Серпілін здивовано позирнув на неї. Невже вона така уражена тим, що змінилася, постарішала, чи він надто неделікатно це сказав?

— Літа сляивають, старішаю, пам'ять уже не та,— пояснив він, вважаючи, що виправляє цим невдало сказане.

Але жінка наче й не чула його слів.

— Як там Валентина Єгорівна? Що кажуть?

— Кажуть, без змін.

Серпілін запалив цигарку від цигарки і пошукав очима, куди кинути недокурок.

— Кидайте на підлогу, однаково замітатиму,— сказала жінка.— Санітари були вчора, натоптали. А прибирати мені просто несила було.— Обличчя в неї знову скривилося, і підборіддя затремтіло. Але вона й цього разу не заплакала.

Серпілін узявся за ручку дверей своєї кімнати. Але двері не відчинилися.

— У мене ключ,— сказала жінка.— Я ще не прибирала там. До нас поки що зайдіть.

Вона жіночим чуттям збагнула, що не треба пускати зараз цього чоловіка до кімнати, звідки забрали його дружину, де все так і лишилося неприбране, розкидане,— зайвий біль. Навіщо він, коли ще стільки його буде!

— Машина незабаром прийде,— сказав Серпілін, подивившись на годинника.— Я вниз зійду.

— Ну, бодай хвилин на десять, нащо вниз мерзнути?

Серпілін подумав — їй може видатись, що він не хоче заходити до свого колишнього кабінету. Він сказав: «Добре» — і, скинувши кожушка, пішов за нею в кімнату.

Хлопчик сидів за столом, підперши рукою щоку, й їв з сковорідки картоплю. У кімнаті все було інакше: інші шпалери, інші речі, навіть інша підлога, застелена лінолеумом.

Він побіжно глянув на стіни. Останній, шестирічної давності спогад, пов'язаний з цією кімнатою, був з тих, що не переступиш: розчинені шафи, перекинута догори дном і розпанахана тахта, стіл з викинутими на підлогу шухлядами, на столі — велика купа листів і паперів, підлога, захарашена книжками, — в них також порпалися: шукали, чи не заховано будь-які документи...

Він сів за стіл поруч хлопчика, побачив навпроти на стіні портрет Привалова, новий, уже за війни, у полковницькій формі, з двома орденами Червоного Прапора, яких у нього тоді, перед війною, не було, і, уникаючи власних гірких думок, весело сказав, поклавши руку хлопчикові на плече:

— От бачиш, тебе й матір не впізнав, а батька впізнав одразу, зовсім не змінився Іван Терентійович... — Це він додав, обертаючись до жінки, і, лише доказавши до кінця, зрозумів усе, що сталося, по її обличчю, спотвореному останньою, марною спробою стримати ридання. Вона боком опустила на стілець і, розкинувши руки, впала головою на стіл, заплакала.

Хлопчик вивільнив плече з-під забутої на ньому руки Серпіліна, підвівся і почав ходити по кімнаті, кусаючи бліді губи.

Серпілін, який у першу секунду хотів щось зробити, сказати, може, торкнутися плеча жінки, зустрівши хлопчиків погляд, відчув у цьому погляді попередження: «Будь ласка, нічого не треба робити, від того буде гірше. Якщо вже ви все одно сказали їй це, тепер не треба, нічого не треба...»

Серпілін мовчки дивився на портрет покійного полковника Привалова, що висів на стіні, якраз навпроти. Хлопчик ходив по кімнаті, а жінка сиділа й плакала.

Потім вона підвела голову й сказала хлопчикові:

— Піді, візьми носовичка з-під подушки.

Хлопчик підійшов до широкого, її й батькового, ліжка — воно стояло там, де колись стояв письмовий стіл

Серпіліна,— вийняв з-під подушки носовичка і дав його матері. Мати витерла носовичком підборіддя, щоки й наліті слізьми очі.

— Отак,— сказала вона, затиснувши носовичка в кулаку.— Взяли Великі Луки...— Голос її затремтів.

— Мамо! — різко сказав хлопчик. То було перше слово, яке він вимовив за весь час.

— Нічого, не буду... Як почула вчора увечері повідомлення, що взяли їх, так плакала... думала, істерика почнеться. Ніяк зупинитись не могла. Того понеділка загинув він під ними. Його дивізія їх і взяла. В Торопці поховали, на майдані. Його дивізія й Торопець брала. За мною на похорон машину прислали. І він був зі мною,— кивнула вона на хлопчика.— Не хотіла брати з собою, а він наполіг. У листопаді орденом Леніна нагородили — написав: попрошу, щоб у Москві вручили, скористаюся з цього; приїду, побачимось. Ох,— тяжко зітхнула вона,— що говорити і навіщо говорити? Краще я вам про вашу розповім... Ні, ні, я скажу,— зупинила вона рукою Серпіліна, який хотів заперечити, що він зараз сам поїде і все взнає.— Вийди,— строго звернулась вона до сина.— Тобі цього не треба слухати, вийди до тієї кімнати!

І, провівши сина поглядом, почекавши, поки за ним зачиняться двері, обернулась до Серпіліна і сказала:

— Син ваш, Вадим, у п'ятницю ввечері до неї приїхав. З фронту, напевне... Вона не ждала його, ніколи мені нічого про нього не казала, а я не питала.

«І правильно робила, що не питала»,— сказали їй очі Серпіліна.

— Я йому парадні двері відчинила. Він до неї в кімнату зайшов, про щось заговорив з нею, а вона як кричить на нього!.. Я до себе пішла, щоб не чути. А втім, однаково чула. А потім парадні двері грюкнули. Пішов. Згодом зайшла до неї, непокоїлась. Знала, що в неї серце... Але вона нічого. Щоправда, лежала. Питала її, чи не треба чогось. Вона сказала: не треба. І я пішла до себе з горем своїм непозбутним. Лише напередодні з похорону повернулась. А вранці пішла до неї чайника попросити. Не відповідає. Відчинила, а вона лежить на підлозі, під час приступу з ліжка впала і лежить непритомна. Трохи забила об ніжку стола, отут...— Марія Олександрівна показала у себе на скроні, як вдарилася дружина Серпіліна, і його пересмикнуло

від цього жесту.— Я її на ліжко поклала, почала дзвонити до лікарів, туди-сюди, поки приїхали — боялася, помре. А потім приїхали, уколи робили. Трохи полегшало. А потім удень ваш Вадим знову прийшов, але я його вже не впустила. На площадці пояснила. Він сказав, що поїде, всіх лікарів на ноги підніме. І справді, лікарі невдовзі приїхали, пост встановили, потім генерал-лейтенант прибув...

З вулиці долинув гудок машини. Серпілін підвівся.

— Машина прийшла,— сказав він.

— Та що ж це у неї з сином? — спитала Марія Олександрівна, зупинившись перед Серпіліним, поки він, сівши на скриню в передпокої і скинувши валянки, взував вийняті з чемодана холодні чоботи. В її запитанні не було порожньої цікавості, тільки подив перед чужим і незрозумілим горем.

Серпілін мовчки, не відповідаючи, взув другий чобіт, знизу вгору позирнув на жінку і, так нічого й не відповівши, вдягнув козушка.

— Навряд чи повернуся сьогодні,— сказав він.

Питання, на яке Серпілін не відповів, уже протягом кількох років було найважчим для розв'язання в житті його дружини, а останні два роки — і в його власному.

Серпілін востаннє бачив сина у тридцять сьомому році, коли після випуску з бронетанкового училища провів його на поїзд до місця служби в Забайкалля. По тому було кілька листів: як влаштувався, як служить, як готується до передачі з комсомолу в партію. Останній лист надійшов за день до арешту Серпіліна, і протягом чотирьох років, аж поки не повернувся з табору, він не знав про сина анічогісінько.

Спочатку, потрапивши з в'язниці до табору з правом на листування, двічі в свої листи до дружини вкладав листи для сина. Але дружина, наче глуха, про сина навіть не згадувала, і він подумав, що сина також заарештовано. Повірити в це було тоді легко.

Потім його перевели до табору без права на листування. Ключ у дверях, що відокремлювали його від попереднього життя, замкнув їх на ще один оберт.

Він повернувся до Москви рано-вранці 22 червня. Вже йшла війна, але ні він, ні люди, що зустрічали поїзд, ще не знали про це. Коли поїзд підходив до платформи

Ярославського вокзалу, він ще з підніжка побачив у натовпі обличчя дружини, яка одержала його телеграму; сина поряд неї не було.

— Де Вадим? — спитав він, обіймаючи Валентину Єгорівну, що мовчки плакала у нього на грудях; він сподівався почути «служить» і водночас боявся почути «сидить».

— Нема його, — чудним, здушеним голосом сказала Валентина Єгорівна, насилу зводячи на нього очі. І він по цих очах і чудному голосові зрозумів, що син не помер. Коли вмирають, про це не кажуть таким чудним голосом. — Живий, живий, — все ще дивлячись йому в вічі, сказала Валентина Єгорівна. — Вдома поговоримо.

Вдома поговорили. І, незважаючи на щастя свободи, на радість зустрічі, на їхнє ніжне й вдячне кохання, незважаючи на перше, що приголомшило їх через кілька годин, повідомлення про війну, і перше, сповнене невимовної тривоги запитання «чи пустять на фронт?», — незважаючи на все це, розмова про сина лишилася в пам'яті назавжди.

1937 року лейтенант Серпілін відрікся од свого батька, ворога народу, колишнього комбрига Серпіліна, і подав відповідного рапорта командуванню, а потім виступив з листом в окружній газеті. Він написав, як про раптом відкрити ним таємницю, про те, що насправді ніколи не було таємницею в їхній сім'ї. Зазначив у рапорті, що, як виявилось, його справжнім, рідним батьком був герой громадянської війни Василь Якович Толстиків, котрий загинув під Царицином, а Серпілін — його вітчим, нині викритий як ворог народу, всиновив його, коли йому було п'ять років. Не бажаючи носити прізвище ворога народу, він просив повернути йому славне ім'я його справжнього батька.

Його прохання задовольнили, і, коли Валентина Єгорівна, нічого про це не знаючи, переслала йому листа Серпіліна, він відповів листом, в якому вимагав, щоб мати більше не листувалася з його колишнім батьком. Листа підписав: Вадим. А на конверті, там, де зворотна адреса, стояло: Толстиків Вадим Васильович. В першу хвилину вона навіть не второпала, що це означає.

Отакий був кінець, а про початок — рапорт і лист до газети — вона довідалася згодом, коли одна з її подруг приїхала з Далекого Сходу.

Вона нічого не відповіла синові, не відповіла й Серпіліну, який питав про сина. Вона не могла пробачити своєму синові тих слів «колишній батько», отого зрадиництва. Адже весь час, відколи синові минуло п'ять років, вітчим робив для нього значно більше, аніж усі рідні батьки навколо. Навіть надто багато робив! І хоч би скільки їй потім говорили, що нині «такий час», що син мусив так вчинити, що, напевне, навмисне надіслав їй такого листа, щоб цього листа прочитали там, де треба,— всі ці аргументи вже нічого не могли зрушити в ній. Серпілін для неї лишався Федею, Федором Федоровичем Серпіліним, найкращою, найблагороднішою й найчеснішою людиною в світі, хоч би що з ним сталося, хоч би що про нього казали, хоч би до чого його присудили. А от сама вона справді була тепер колишньою матір'ю колишнього сина! Вона відчувала величезну провину перед Серпіліним за те, що син, її син, тепер уже не його, а тільки її син, виявився таким. Її мучило, що вона не могла викинути з пам'яті його — маленького. Такого, яким він був протягом останніх років, викинула, а маленького — не могла. Начебто це були дві зовсім окремі істоти — той син, котрий був маленький, і той, котрий існував тепер десь там, на Далекому Сході.

На другий рік після арешту Серпіліна — у забутий, як вона гадала, всіма, крім неї самої, день його народження,— до неї раптом завітав Іван Олексійович навідати й передати грошей з рук у руки. Приїхав так, щоб навіть дружина не знала, не прохопилася десь словом. Того вечора Валентина Єгорівна, знаючи все, що робилося навкруги, знаючи, скільки порожніх, запечатаних квартир стоїть у казенних будинках військового відомства, і добре розуміючи, що це означає — приїхати до неї в такий час, сказала, зітхнувши: «От, як хочеш, Ваню, можеш не повірити, а мені було б у сто разів легше, якби Вадим зазнав лиха, а не зрікся Феді — хай би з армії вигнали, заслали, працював би де-небудь на заслання, на чорній роботі, і я б з ним жила де завгодно... в землянці, надголодь, на самому бадиллі. Невже таку ціну треба платити, щоб в армії лишитися? А нащо вони там, такі? Кому вони, такі, потрібні?.. Мене жінки розраджують, що не тільки мій — усі такі. Брешуть, дурпи! Коли б усі такі, я собі віку вкоротила б!»

Саме в той період вже ледь-ледь, потрошку, почало

повертати на краще — зменшилася кількість арештів, і Іван Олексійович відповів, що все ще з'ясується і стане на своє місце, становище в їхній родині зміниться на краще, і їй самій захочеться забути синову провину.

«Я захочу, звісно, — з силою відповіла Валентина Єгорівна, — але чи зможу?.. Ні, не забуду! Тебе не забуду, що прийшов сьогодні, і йому не забуду, що Феді ногою на груди став і стоїть, як на мертвому. Все зміниться, а я не змінюся до нього, не зможу».

І не змогла. Син уперше постукав у двері тридцять дев'ятого року, коли випустили декого з військових. Приїхав до Москви у відпустку, сусідка відчинила, увійшов до матиної кімнати як був у шинелі, з чемоданом...

«Невже в готелі місця не знайшов?» — хоч і дуже схвильована його появою, зневажливо подумала вона.

Отак і не сказала йому ані слова. Мовчала весь час, поки він був у кімнаті. Він кидався з одного кутка в інший, то сідаючи, то знову підводячись, то намагаючись говорити так, ніби нічого не сталося, то спершу манівцями, а потім уже прямо почав перепрошувати... А вона все сиділа й мовчала, очікуючи, коли він піде.

Нарешті він наблизився, сів поряд, обійняв її за плечі і раптом, глянувши у вічі, відсахнувся і підхопився з місця. Зрозумів: ще секунда — і дала б ляпаса. Хто зна, якби не відскочив, якби не пересів злякано на інший стілець, якби все ще дивився на неї некліпно і дав вдарити себе по обличчю, радіючи з цього, як з прощення, — хто зна, є ж усе-таки міра сил людських, може, й прорвало б ту кам'яну греблю, що, підпираючи серце, високо й боляче стояла у неї в грудях...

Але він злякано пересів, і вона — ні пари з вуст, поки він не вийшов із своїм чемоданом.

Вдруге нагадав про себе незадовго до війни — надіслав листа, що оженився і що народилася донька. У листі були фотокартки. Писав, що вишле грошей на дорогу, запрошував приїхати в гості, познайомитись з онукою. Валентина Єгорівна прочитала і не відповіла.

Втретє постукав тепер...

«Звідки взявся у Москві? З Далекого Сходу чи з фронту?» — думав Серпілін, під'їжджаючи до госпіталю в Тімірязевці. Хотілося вірити, що, не пройшовши фронтової купелі, не насмілився б показатись матері.

«А вона? Чому його прихід так уразив її? Що скоїлось? Тільки б при пам'яті була», — наче молитву прошепотів він, виходячи з машини і прямуючи сходами вгору. Він був готовий до якої завгодно заборони — не говорити, не хвилювати, не розпитувати. Аби почути її голос, бодай шепіт. І знати, що не лише він, а й вона його бачить.

«Адже сказали, що вчора покращало, а сьогодні сказали, що без змін...» І що далі він ішов довгим коридором госпіталю, то більш його поймало нервове збудження від цієї надії на краще.

Але завідувачка відділення, дуже висока, сутула жінка, схожа на стомленого верблюда, не одразу пустила Серпіліна до дружини, а завела в свій маленький кабінет, де стояли стіл, стілець і застелений цератою тапчан.

— Сідайте.

Серпілін сів на холодну церату тапчана і відчув, що далі все буде вкрай погане.

— Я гадаю, ми будемо говорити з вами, товаришу генерал, так, як воно є.

Серпілін мовчки кивнув і знову подумав, що все вкрай погане.

Завідувачка відділення сказала це іншими, своїми словами. Почала з того, що зараз його дружина все одно непритомна, тим-то байдуже, що він затримається тут, у кабінеті, на кілька хвилин.

— Судячи з історії хвороби, інфаркт у неї вже третій. Можливо, були й мікроінфаркти. Людина, що не стежить за собою, може не надати їм значення...

— Та вже за собою... — почав Серпілін, але не договорив.

Завідувачка відділення пояснювала далі, що інфаркт третій і дуже тяжкий. Учора вдень хворій значно покращало, і лікарі, котрі повезли її з дому в госпіталь, навіть виявили оптимізм... (В голосі завідувачки була досада.) Але вже вчора ввечері тут хворій знову стало зле. Гадали, що помре; сьогодні вранці відбувся консилиум, професор, оглянувши хвору, дійшов висновку, що допомогти вже неможливо; йдеться не про результат, лише про те, скільки воно триватиме. Вона, завідувачка відділення, на жаль, поділяє цю думку.

— Хворій дуже кепсько, і сьогодні вона прийшла до пам'яті лише один раз увечері, близько п'ятої години. Спитала чергову сестру, чи приїхав чоловік.

«Близько сімнадцятої,— подумав Серпілін,— якраз, коли йшли на посадку».

— Ось так,— сказала завідувачка відділення і поклати перед собою на стіл великі, чисто вимиті, байдужі руки. Обличчя в неї було співчутливе, а руки байдужі — може, тому, що вони нічого вже не могли вдіяти.

Усе, що вона казала, Серпілін слухав нерухомо, спираючись холодними долонями на холодну церату тапчана. Дослухавши до кінця, він нічого не відповів і не перепитав, бо перепитувати було нічого. Та й ця сувора і спокійна жінка говорила з ним як з людиною, котра не буде перепитувати і говорити нікому не потрібні слова.

— Піду,— сказав він, підводячись.

Коли вони із завідувачкою йшли коридором, він раптом спинився і спитав:

— То що ж, ніякої надії?

Вона також спинилася, поглянула на нього при світлі тьмяної синьої коридорної лампочки і, напевне, ще раз подумавши, що цій людині брехати не треба і не можна, відповіла:

— Ніякої.

Він згорбився більш, аніж звичайно, і пішов далі коридором, але вона зупинила його на повороті:

— Бокси ліворуч, вона в боксі.

Серпілін не зрозумів, що це за слово «бокс» і чому вона в боксі, і лише згодом, насилу відірвавшись од того головного, про що думав, згадав, що бокси — маленькі кімнатки, в яких лежать поодиноці.

У боксі на широкому підвіконні горіла настільна лампа, боком до неї сиділа медсестра і, низько нахилившись до сторінок, читала книжку. Все підвіконня було застелено серветкою, і на ній стояли блискучі нікельовані коробки. «Із шприцами»,— подумав Серпілін. То було перше, що він побачив, зайшовши до палати.

Дружину він побачив лише тоді, коли обернувся до ліжка, що стояло ліворуч від дверей. Ліжка було затінено простирадлом, яке висіло на його спинці; обличчя Валентини Єгорівни не було освітлено, і він не одразу помітив зміни, що сталися з цим обличчям. Він ступнув до ліжка, але, згадавши, що дружина непритомна, позадкував, не наблизився до узголів'я, а зупинився в ногах і, немовби сам стримуючи себе від чогось безглузлого, що він міг вчинити, обома руками з силою вхопився за спинку ліжка. Він стояв, учепившись в спинку ліжка,

начебто це був бар'єр або ґрати, які він міг перейти лише поглядом, і невідривно дивився на дружину.

За ті півроку, що він її не бачив, її коси ще більше посивіли. На лівій скроні, там, де вона, падаючи, забила-ся об ніжку стола, темніло садно. Руки витягнулись вздовж ковдри, а на змарнілому обличчі лежала та печать втоми і відчуженості, яку він не раз бачив на обличчях людей, котрі помирали не одразу, а мали кілька днів на те, щоб самим усвідомити, що вони помирають. Так само колись у вісімнадцятому в поході на возі помирав на його руках від гангрени порубаний козаками комісар полку Василь Толстиков, помирав і просив його написати в Пензу — вдові. І він написав, а потім, після громадянської, поїхав до неї. А тепер вона, двадцять два роки будши його дружиною, помирала сама. Очі в неї були заплющені, і він напружено придивлявся, чи дихає вона. Потім нарешті примітив це ледь чутне дихання і сам заплющив стомлені від напруження очі. А коли розплющив, то її очі також були розплющені і, як йому здалося, дивились на нього.

— Валю! — скрикнув він і пішов, огинаючи ліжко, до узголів'я.

Проте сестра кинулась йому назустріч і зупинила його:

— Вона непритомна, просто так буває — очі то заплющені, то розплющені.

Але він не повірив і ще раз сказав:

— Валю!

І, лише побачивши, що на її обличчі ніщо не відбилося, а розплющені очі, як і перше, дивилися не на нього, а мимо, в куток, зрозумів, що сестра сказала правду.

Але сестрі здавалося, що він досі не зрозумів і не повірив, і вона знов почала стримувати його і пояснювати, що краще не доторкуватися до хворої, що для хворої зараз становить небезпеку найменший порух, що все одно вона непритомна і нічого не чує, а якщо прийде до пам'яті, то це одразу буде помітно — вона тоді почне ворухити губами і шепотіти, як шепотіла три години тому, коли кілька разів поспіль спитала: «Не приїхав?»

— Гаразд, не тримайте мене, я ж не маленький, — сказав Серпілін. — Нічого я такого не зроблю.

Він одійшов від узголів'я і знову став за спинкою ліжка в ногах.

Тепер, коли в дружини були розплющені очі, було ще

тяжче думати про те, що вона однаково нічого не усвідомлює і не бачить його.

Він стояв і очікував, щоб вона отямилась. І якби всю силу його зосередженого чекання можна було перетворити на якусь іншу силу, здатну щось зробити, ця сила, напевне, була б здатна не тільки повертати свідомість живим, але й воскрешати мертвих. Що важила в його житті ця помираюча при його очах жінка? Збоку, очевидно, здавалося, що не дуже багато, тому що була служба, і війна, і півжиття в розлуках. Але це тільки здавалося: він добре знав, чим вона була для нього!

Його життя було метою її життя, а тепер вона помирала, а він заставався живий, не лише не уявляючи собі, ким або чим можна замінити її в житті, але навіть не уявляючи собі, що коли-небудь само життя змусить його про це думати. Але навіть і тоді він все одно не зможе заново прожити те життя, яке прожив з нею, і сказати комусь іншому те, що він сказав їй протягом усього цього життя, і почути від когось іншого те, що він почув протягом цього життя від неї. Спробувати замінити її кимсь іншим буде все одно, що спробувати замінити життя, прожите ним самим, іншим життям, яке прожив не він, а хтось інший.

Він сам не знав, скільки простояв так, усе сподіваючись, що вона отямиться, і, що рідко траплялося з ним, абсолютно втративши уявлення про час. Раптом він заснув стоячи, і його хитнуло так, що він мало не впав. Після цього сестра принесла йому стільця, хотіла поставити в головах, але він сам переставив стільця в ноги, сів і, як і перше, ждав, дивлячись на дружину.

Враз у її грудях заклекотіло, голова сіпнулася на подушці і нерухомо завмерла. Серпілін подумав, що вона помирає, підхопився з місця, підійшов, нахилився над розплющеними невидючими очима. Але вона дихала, ледь-ледь, проте дихала.

Сестра, також подумавши, що хвора помирає, побігла по лікаря і повернулась із завідувачкою відділення. Серпілін відійшов набік; завідувачка помацала пульс, послухала дихання і сказала, що ні, поки що все, як було.

— Може, поїдете додому, поспите трошки, а рановранці приїдете? — спитала завідувачка відділення. — Не турбуйтеся, я сама сьогодні вночі червую, — додала вона, нібито це могло щось змінити.

Але Серпілін тільки похитав головою і знову сів на стільця ждати.

— Це ж діло таке,— заспокійливо поклавши йому руку на плече, сказала завідувачка відділення.— Ми й самі не точно знаємо, коли...— Вона мала на увазі: «Коли приходить смерть»,— і Серпілін зрозумів.

— Учора ваш син цілу ніч чергував. У коридорі. Ми йому навіть тапчана там поставили, він до палати не захотів. Думали самі, що ще вчора уночі все буде, і йому так сказали. А ось, бачите. Можливо, і ще ніч, завтра, а ви вже знесилитесь... краще б ви поїхали.

Але Серпілін знову похитав головою. Можливо, все це і розсудливо, і правильно, але він не міг поїхати звідси.

Потім через якийсь час дві санітарки почали вносити в двері палати тапчан, той самий, з цератою, на якому він сидів у завідувачки в кабінеті.

Він тихо, але рішуче сказав жінкам, що не треба, вони зрозуміли, що він не ляже, і винесли тапчан назад.

Потім знову через якийсь, він не знав, через який саме, час зайшла санітарка, і сестра після того сказала йому, щоб він вийшов.

Він вийшов і скількись часу стояв у коридорі, притулившись лобом до холодної шибки, поки вони щось робили там, у палаті. Потім вони сказали йому, що можна зайти, і він знову зайшов і сів на своє місце. Дружина лежала так само, як лежала, тільки із заплющеними очима. Поки очі в неї були розплющені, йому здавалось, що не можна говорити при ній, а тепер, коли лежала із заплющеними, він спитав сестру про сина: коли він поїхав звідси?

— Сьогодні вранці; сказав, що добу має чергувати, а потім повернеться сюди.

«Що ж це він, у Москві служить?» — подумав Серпілін. А вголос спитав:

— До палати так і не заходив?

Сестра похитала головою.

— Лише двері відчиняв, зазірав.

Те, чого не треба було пояснювати Серпіліну, дуже здивувало її. Минулої ночі вона кілька разів пропонувала цьому капітанові, щоб він сидів не в коридорі, а в палаті, тим паче, що в коридорі холодно. Але він весь час відмовлявся, і вона подумала, що він боїться побачити смерть. Це трапляється з мужчинами.

— У госпіталі давно працюєте? — спитав Серпілін сестру.

— Тридцять п'ять років по госпіталах. І три роки в санітарному поїзді, за тієї війни.

— А скільки ж вам років?

— П'ятдесят шостий.

Серпілін здивувався: гадав, що сестра молодша.

— Чоловік є? — спитав він сестру, сподіваючись почути: так, є. Бо якщо їй п'ятдесят шостий, напевне, і його, літнього чоловіка, вже не могли забрати на війну.

— Був, в ополченні загинув.

— А скільки ж йому було? — спитав Серпілін.

— Шістдесят перший ішов.

— А ким він був?

— Старий комуніст був,— сказала сестра, сказала так, немовби одразу хотіла відповісти на всі задані і незадані питання. Відповіла, зітхнула, помовчала, знову зітхнула.— Спочатку повідомили, що без вісті пропав. А потім товариші довели, що його вбито.— Вона сказала про це так, наче попервах їй принесли прикрішу звістку, аніж згодом.

І хоч яке страхітливе це було, Серпілін подумав, що воно справді так. Якщо за документами його вбито, значить, шаноба до пам'яті. А коли без вісті,— чому «без вісті», як це так «без вісті»? Немовби їм хтось пропонував подати про себе звістку, а вони не захотіли, немовби перш, аніж померти, треба було обрати таке місце і час, щоб усі бачили на власні очі, як тебе вбито.

Серпілін зусиллям волі пригасив у собі цей давнішній, ще з сорок першого року тліючий у ньому гнів.

«Вбито, вбито... знову вбито,— подумав він, дивлячись на медсестру,— скрізь тільки й чуєш: вбито». Люди вже починають забувати, що можна померти не від бомби, не від міни і не від кулі, а просто від нічого, від хвороби. І сам він забув про це. А тепер сидить тут і знову знає, що це так і що це ще страшніше, якщо взагалі смерть може бути страшніша за смерть.

Серпілін заснув уже над ранок глибоким і тяжким сном, припавши головою до ніг дружини, закритих ковдрою. Його вкрай змучили дві безсонні ночі і те одномаїтне, виснажливе напруження, з яким він протягом багатьох годин безнастанно дивився в обличчя дружини. Він не почув того останнього короткого зітхання, з яким, так і не розплющивши очей, нерухомо, навіть не

тіпнувшись, померла Валентина Єгорівна. Він не відчув і того, як у нього під щокою поступово похололи її ноги.

Сестра також не одразу помітила, що помираюча померла. Вона підходила до неї, коли та ще дихала. А потім, задрімавши, не підходила щось із півгодини або довше...

— Скінчилася...— сказала сестра, торкнувшись за плече Серпіліна, і вийшла, залишивши його вдвох з небіжчицею.

Серпілін підійшов до узголів'я ліжка, нахилився і поцілував дружину в холодні заплющені очі. Вона померла із заплющеними очима, начебто і тут захотіла вчинити так, щоб йому було легше.

Потім він опустився на підлогу поряд із ліжком, притулився посивілою і лисючою головою до її холодного плеча і заплакав. І добре, що його ніхто не бачив цієї хвилини...

Коли повернулася медсестра і разом з нею прийшла завідувачка відділення, Серпілін стояв спиною до них коло вікна, за яким уже розвиднялося, і великими пальцями засував за ремінь зборки гімнастерки. Він обернувся на рипіння дверей, сухо покашляв, немовби у нього дерло в горлі, і спитав, чи можна, за їхніми правилами, сьогодні-таки поховати дружину. Хотів би зробити це, поки він тут, а завтра вранці йому летіти назад на фронт.

Завідувачка відділення зраділа, почувши його спокійний голос: дуже злостилася, коли при ній плакали мужчини.

— Зробимо все, що від нас залежить,— сказала вона.— Може, й встигнемо, якщо ви не будете наполягати на розтині.

Серпілін досить різко сказав, що він ні на чому не збирається наполягати. Сказав і, відчуваючи клубок у горлі, попрямував до дверей.

— Куди ви? — спитала завідувачка.

— Пройдуся коридором.

Він походжав коридором хвилин із сорок, а може, й п'ятдесят, стільки, скільки йому треба було, щоб опанувати себе і знати: клубок до горла більше не підступить. Принаймні тут, у госпіталі, перед людьми.

За цей час повз нього двічі пройшла завідувачка відділення. Вдруге з якимсь папірцем, напевне, з актом про смерть, і сказала, що незабаром вони завершать оформлення.

Він мовчки кивнув.

Потім підійшла сестра і спитала:

— Додому заберете?

Він похитав головою.

— Значить, сюди, до нас, труну привезете?

Він кивнув, хоча не знав, як це робиться, куди йому їхати і звідки привозити труну.

— Тоді,— сказала сестра,— нам доведеться спустити її вниз.

Вона хотіла сказати «в морг», але сказала «вниз».

— Коли? — спитав він.

— Та треба було б зараз. Ви ще зайдете до неї? Якщо зайдете,— заходьте, а потім ми спустимо.

Він відчинив двері до палати і зайшов. У палаті було вже зовсім видно і дуже холодно. Кватирку було відчинено навстіж, і з неї тягнуло чистим, різким, морозяним повітрям.

Дружина лежала на ліжку, вкрита ковдрою по пояс, із складеними на грудях руками. В першу секунду він здригнувся: йому здалося, що її поранено. Здалося тому, що нижню щелепу було підв'язано широким чистим бинтом, і цей бинт було обмотано навколо голови так, наче її було поранено в голову.

— Ми рушником підв'язуємо,— почув він сказані за спиною слова сестри,— а я їй — бинтом, бо зміна рушники вже здала.— Вона просила пробачення в Серпіліна там, за його спиною, що вчинила не так, як слід. А він дивився і через силу звивав до цього нового, мертвого обличчя з підв'язаною щелепою, до цієї обмотаної білим, пораненої голови...

Так він стояв декілька хвилин у світлій і холодній мертвій кімнаті, притулившись спиною до одвірка.

Потім відчув позаду дотик до свого плеча і відсунувся вбік, гадаючи, що заважає пройти сестрі. І коли вже відступив і обернувся, побачив, що це не медсестра, а син. Син стояв і мовчки плакав. По його постарілому обличчю текли сльози. Тепер Серпілін, відступивши набік, вже не заважав йому наблизитись, але він все ще стояв на місці, нібито йому не дозволяли зайти до цієї кімнати.

— Чого ти став, іди,— сказав Серпілін.

Син кинувся повз нього до ліжка, на якому лежала мати, і Серпілін, уже не дивлячись, що він робитиме далі там, у цій кімнаті, вийшов у коридор.

Розділ шостий

Завідувачка відділення, коли Серпілін зайшов до неї, попросила його посидіти.

— Зараз сестра повернеться, пішла вам на довідці печатку та номер поставити.

Після нічного чергування завідувачка ще більш скидалася на стомленого верблюда. Вона сиділа згорбившись і переглядала історії хвороби. Потім вийняла з стола грудочку цукру і, накапавши на неї декілька крапель з пляшечки, взяла в рот.

— Бачу, вам перепадає,— сказав Серпілін.

Увійшла медсестра з довідкою, а слідом за нею син Серпіліна.

Хоч би як там було, а Серпілін не міг одвикнути називати його так подумки. Не міг і зараз.

— Оце все,— сказала завідувачка, беручи з сестриних рук і подаючи Серпіліну довідку.— А приїхати забрати можете коли завгодно, тільки-но у вас усе буде готове.

— На другу годину все буде готове,— сказав син Серпіліна.— Зараз у загс поїду, потім по труну, потім на Ново-Дівиче... О другій годині з машиною та з труною будемо тут. Мені сказали, ти сьогодні ховати вирішив? — звернувся він до Серпіліна.

Серпілін кивнув.

— Можуть не оформити вам так швидко,— засумнівалася завідувачка, але син Серпіліна впевнено сказав:

— Дарма, зроблять.

Голос у нього був настійливий, гучний, все він, здавалося, знав і міг, а очі були червоні, набряклі від сліз.

— Тільки ви, товаришу генерал, щоб спорядити її, все загодя привезіть,— сказала сестра.— Наші нянечки зроблять, постараються, але їм час потрібен. Ви краще просто зараз привезіть!

— Привеземо, привеземо, все привеземо,— поспішно сказав син.

Він заквапився, можливо бажаючи увільнити батька від зайвих думок про все це, і Серпілін скорився йому і перший вийшов з лікарєвого кабінету.

— Почекай,— сказав Серпілін, коли вони вже йшли коридором,— я повернусь, машину викличу.

— А в мене тут стоїть,— сказав син.— Зараз по речі додому поїдемо, правда ж?

Спитав так, нібито в них, як і перше, була спільна домівка.

Перед входом до госпіталю стояла єдина машина — новенький відкритий, з напнутим тентом американський віліс. Ці машини лише недавно починали з'являтися в армії, у протитанкових артилерійських полках, у високого начальства. Серпілін бачив їх, але в нього самого такої не було.

— Сідайте на задне сидіння,— наказав син шоферові.— Я поведу.

Серпілін, нічого не сказавши, сів поряд з ним.

— От, їздиво у відрядження, обкатуємо...— сказав син після того, як вони хвилини з п'ять проїхали мовчки.— Я тепер — офіцер для доручень у Панкратьєва. Він казав, що ти його знаєш.

«Он воно що,— нічого не відповівши, подумав Серпілін.— Значить, крутиться в Панкратьєва».

Він справді знав Панкратьєва, але хоча сам по собі Панкратьєв — людина хороша, все одно неприємно, що син — порученець у Панкратьєва в автомобільному управлінні. Влаштувався там, де легше!

Кілька хвилин знову їхали мовчки, потім Серпілін спитав:

— На які фронти їздите?

— Здебільшого на Західний і Калінінський, а нещодавно на Північно-Західний,— радісно озвався син. Мовчанка пригнічувала його.— А хіба що?

— Та нічого,— сказав Серпілін.— Думав, ти на фронті...

Коли доїхали до дому, син хотів вийти з машини разом із Серпіліним.

— Ти тільки скажи мені, що взяти, я візьму, одвезу, а потім уже в загс поїду і таке інше,— сказав він.

— Ні,— відповів Серпілін, не пояснюючи, чому «ні».— Речі я сам одвезу.

Він не знав, як це робиться, не знав, які речі слід брати туди, в госпіталь, щоб поховати в них дружину, а які — не слід, а втім, однаково хотів робити це сам, без сина.

— Тільки...— почав був син, але Серпілін перепинив його:

— Мені все зрозуміло, повторювати не треба.

— Я тільки хочу сказати, щоб ти віддав мені папір, він мені для загсу потрібен.

Серпілін віддав синаві папір і, не обертаючись, зайшов у під'їзд.

«Якщо служить у Москві,— стомлено ідучи вгору сходами, думав Серпілін,— чому з'явився до матері тільки тепер?»

Він не звинувачував сина в її смерті — так сталося. Могло статися інакше. Він вірив словам лікаря, що при такому хворому серці життя її вже давно трималося на волосинці. Але з голови не виходила настирлива думка: з чим все-таки син прийшов до неї? І чому вона так закричала? Вона кричати не любила і не вміла. Навіть тієї ночі, коли його брали і протягом семи годин тривав трус, не сказала нікому ні слова, схрестила руки на грудях і ходила туди й сюди по кімнаті з вечора до світанку, поки не стали виводити. Але й тоді не крикнула й не заридала. А тут закричала. Чому?

Він довго стукав і вже подумав, що нікого нема, коли йому відчинив хлопчик.

— Мама вдома нема, а я дрова пиляв на чорному ходу.

— А коли мама повернеться? — спитав Серпілін.

Йому спало на думку, що треба порадитись із сусідкою, які саме речі взяти туди, на похорон. Із сином радитись не хотів, а з нею — міг.

— Напевне, незабаром прийде, по хліб пішла. А що у вас? — спитав хлопчик і звів очі на Серпіліна.

— Померла,— сказав Серпілін і, одвернувшись до стіни, зняв телефонну трубку.

Ад'ютант сказав, що Іван Олексійович відпочиває.

— Ще не приїхав? — спитав Серпілін.

— Ні, він тут. Він, коли до ранку затримується, тут відпочиває. Сказав, щоб ви об одинадцятій тридцять приїхали. Перепустку на вас уже замовлено,— сказав ад'ютант.— Коли вам вислати машину?

Серпілін попросив машину зараз-таки, повісив трубку і, обернувшись, побачив хлопчика, що стояв за його спиною з ключем у руках. Очі в хлопчика були стомлені й дорослі. Так трапляється з дітьми — життя, ні на що не зважаючи, раптом вимагає від них, щоб вони протягом кількох годин взяли й стали дорослими, і вони стають.

— Спасибі,— Серпілін узяв ключа, відчинив двері, зайшов до своєї кімнати.

Відчувалося, що сусідка все ретельно поприбирала тут. Але ця ретельність якраз і нагадувала про нещастя. Кімнату було так ретельно прибрано, що вона здавалася нежилою. На постелі лежали подушки у свіжих пошивках, на ковдрі — новий підодіяльник, обидві скляні попільнички, на підвіконні і на столі, аж блищали. А Валентина Єгорівна, хоч забороняли лікарі, трохи покурювала, і, коли вона жила тут, у попільничках завжди лежали докурені до половини, залишені до іншого разу, цигарки.

Серпілін зупинився, не знаючи, з чого починати. Стоячи посеред цієї порожньої, чистої й холодної кімнати, дуже схожої на ту порожню, чисту й холодну палату там, у госпіталі, він ще раз подумав, що викликати його сюди, в Москву, до помираючої дружини, було дуже щедрим, як на нинішній військовий час, а що йому, легше від цього? Можливо, легше, а можливо, й тяжче. Можливо, тим, кому годі й подумати про приїзд з фронту до помираючої дружини, чимсь навіть легше від цієї, нездійсненності. Напевне, то була несправедлива думка, але вона все-таки запала йому в голову. І ще подумалося, що тепер, на третій рік війни, всі уявлення про те, що таке горе, і чим можна допомогти людині в горі, і що вона повинна відчувати, коли в неї горе, — все це вже давно переплуталося, порушилось і полетіло шкереберть... Він згадав, як сам багато разів відмовляв людям у відпустках, потрібних їм до зарізу, до сліз, і, підійшовши до шафи, рішуче шарпнув дверцята. Так чи інакше, треба було це робити!

Перша з краю висіла на плічках його шинель. Він знав, що вона тут висить, тим-то й полетів до Москви в козушку, не взявши нічого іншого. Але шинель висіла не просто так, а загорнена в простирадло і позашпилювана. У Валентини Єгорівни була звичка загортати і зашпилювати речі, які вона особливо берегла. Серпілін згадав, що йому треба буде піти до Генштабу, повиймав зашпильки і кинув шинель на стільця. Всі інші речі були жінчині: демісезонне пальто, теж загорнене у простирадло і позашпилюване, і декілька суконь. Всі сукні були знайомі й старі. З тридцять сьомого року вона так і не пошила жодної нової. Ще не вирішивши, яку з цих суконь узяти для похорону, він нахилився, пошукав на дні шафи, знайшов дві пари туфель, вийняв їх і поставив коло ліжка. Одні старі, стоптані лодочки, а другі —

наче полуботки, нові, теплі, на байковій підбивці. Він не бачив їх раніше. Отже, все-таки замовила собі з тих заготовок на хромові чоботи, які він одержав торік на фронті і надіслав їй до Москви.

«Візьму їх,— подумав він,— вони тепліші».

Потім відчинив другу стулку шафи, знаючи, що треба взяти й білизну, але зробити це несила було. Дивлячись на складену там жінчину білизну, стояв навпроти відчищеної шафи і, заклавши руки за спину, так довго не виймав їх звідти, наче на них були кайдани, що перешкоджали йому простягнути руки, взяти білизну, зібрати, скласти в клунок...

Коли увійшла сусідка, він все ще стояв перед шафою із закинутими за спину руками.

Вона увійшла і, зрозумівши, чим він заклопотаний, мовчки почала все робити замість нього. Найбільше, чим вона могла зараз допомогти йому, це ні про що не розпитувати його. Вона так і зробила: сама вибрала сукню — чорну та лодочки, потім, пошукавши в шафі, виїняла білизну, простирадло, розстелила на столі і почала складати там речі.

А він так і стояв посеред кімнати, і вона, обминаючи його, наче стовп, ходила від шафи до стола і назад.

— Оце й усе,— сказала вона, зав'язавши клунок, і сіла.

То були перші слова, які вона сказала після того, як увійшла, і він був вдячний їй за це.

Коли вона сіла, він теж сів, і закурив, і, струснувши попіл у попільничку, згадав про ту холодну чистоту, що була в кімнаті, і сказав:

— Спасибі вам, що прибрали.

Вона кивнула і несподівано для нього заговорила про минуле:

— Коли нам запропонували оселитись у вашій квартирі, Іван Терентійович хотів відмовитись, не бажаючи переїжджати на живе місце, але я переконала його: може, будуть неприємності, якщо відмовимось? Самі знаєте, які часи були. В'їхали, як провинні, не наважувалися попервах Валентині Єгорівні у вічі дивитись.

— Вона мені завжди про вас тільки все хороше говорила,— сказав Серпілін.

— А ми їй поганого не робили,— сказала Марія Олександрівна.— Тільки спочатку самі себе ніяково почували.

— Чого ж було ніяковіти,— сказав Серпілін.

Він подумав, що все це тепер уже нічогісінько не важить, але потім подумав, що ні, таки важить, і потиснув руку жінці, котра сиділа перед ним, дякуючи їй за ту, яка сама вже не могла подякувати.

На очі жінці набігли сльози, викликані згадкою про власне горе, але вона стримала себе і не заплакала при Серпіліні, тому що горе його було останнє, сьогоднішнє. І сьогодні треба було думати про нього, а не про себе.

— Я з вами поїду, споряджу її там,— сказала вона, підводячись і беручи в руки клунок з речами.

Серпілін вдягнув пропахлу нафталіном шинель, і вони вийшли в передпокій. Серпілін хотів узяти в неї клунок, та вона не віддала. Так і зійшли по сходах і посідали поруч у машину—він з порожніми руками, а вона з клунком на колінах.

Іхали мовчки. Посеред дороги Марія Олександрівна сказала:

— Вона від мене, коли я з похорону до Москви повернулася, ані вдень, ані вночі не відходила.

Сказала і знову замовкнула.

Коли зупинились біля госпіталю і вийшли з машини, Серпілін зам'явся. Він розумів, що йти туди з нею йому не можна, але не знав, чекати на неї тут чи їхати до Генштабу.

— А ви не ждiть мене, їдьте собі,— сказала вона.— Я, коли впораюсь, додому повернуся. А на кладовище з вами не піду. Про своє там згадаю—і сил не стане, тільки вам зайвих прикрощів завдам...

У бюро перепусток Генштабу чекати не довелося: перепустка лежала готова, але Івана Олексійовича на місці не застав. Ад'ютант сказав, що був і пішов на доповідь, попередивши, що, в разі генерал-майор з'явиться без нього, нехай чекає.

І Серпілін став чекати. Чекати довелося довго. Кілька разів заходили незнайомі генерали, і ад'ютант, підводячись з місця, одноманітно відповідав: «На доповіді».

Знічев'я Серпілін позирав на ад'ютанта, намагаючись з його поведінки уявити собі: чи змінився Іван Олексійович, відколи вони не бачились, а якщо змінився, то в чому?

Ад'ютант був високий і широкий у плечах, міцний, рудий, кульгавий підполковник. Звання було зависоке для посади, але, очевидно, підполковник не весь час

служив ад'ютантом у великого начальства, воював і в строю. Про це свідчили два ордени Червоного Прапора та золота нашивка тяжкого поранення. По телефону він розмовляв з усіма однаковим, не запобігливим тоном, тільки коли вимовляв уголос звання, можна було здогадатися, з ким говорить. Коли хтось заходив, ад'ютант миттю, як пружина, розпрямлявся над столом, швидко і точно відповідав на запитання, а після того весь час читав якийсь грубезний документ і червоним олівцем щось брав у ньому в дужки, напевне позначаючи потрібні Іванові Олексійовичу місця.

«Отакий має право після поранення ад'ютантом сидіти,— подумав Серпілін, вважаючи, що цілий вік сидіти ад'ютантами можуть лише тупаки або лакизи.— А згодом, якщо не зажиріє, сам у стрій попроситься. Такі просяться». Серпілін з досадою подумав про сина, котрий встигнув уже зачепитися порученцем, хоча в нього нема ні орденів, ні нашивок за поранення.

Він раптом, пойнятий тяжким почуттям, згадав, що для сина не існують ніякі перешкоди: ні загс, ні труна, ні кладовище,— все знав, усе вмів, усе було для нього просте. І хоча він розумів, що син намагався полегшити йому горе і увільнити від зайвих турбот, однаково ця синова меткість справляла дуже прикре враження і дивувала: «Ото спритний...»

— Скажіть, підполковнику,— звернувся Серпілін до ад'ютанта, коли той, удесяте знявши трубку, сказав: «Підполковник Артем'єв слухає», а кладучи, пообіцяв: «Коли повернеться, доповім, товаришу генерал»,— скажіть, де я вас бачив?

У нього була гарна пам'ять на обличчя, і що довше він дивився на цього рудого підполковника, то більше впевнявся, що десь бачив його.

— Так точно, товаришу генерал,— підводячись за столом, сказав підполковник.— Бачили мене в грудні сорок першого на Подольському шосе, в пробці. Я свій полк вів, а ви на емці їхали, викликали мене і наказали пробку розчистити.

— А горло у вас було зав'язане,— згадав Серпілін.

— Так точно.

— Чому, якщо пам'ятаєте, самі не нагадали?

— Не годиться першому нагадувати, товаришу генерал. Я вас ще й раніше знав. Ви у нас в Академії Фрунзе курс оперативного мистецтва починали викладати...

Серпілін зиркнув на нього і промовчав.

«Он воно що,— подумав він,— значить, ще з тієї пори...»

Він, звичайно, не пригадав цього слухача академії, котрий був тоді, тридцять сьомого року, напевне, ще капітаном або старшим лейтенантом і з-поміж десятків інших сидів перед ним на його лекціях, але самі ці лекції він пам'ятав дуже добре. Того навчального року він прочитав їх лише чотири, четверта була остання...

Ад'ютант подзвонив телефоном, до приймальної принесли чаю з бубликами.

Серпілін випив дві склянки і, подивившись на годинника, підвівся. Часу лишалося обмаль.

— До нас ваші літаки щодня йдуть? — спитав він у ад'ютанта.

Ад'ютант potwierдив, що так, звичайно. На Донський фронт літаки щодня...

— Кому треба подати заявку, щоб летіти завтра? Авіаторам?

— Генерал-лейтенант подзвонить, і все буде зроблено.

В ад'ютанта був здивований тон.

«А як же ваша дружина?» — здається, хотів спитати він, але стримався.

— Повідомте генерал-лейтенанта, коли повернеться, що я просив дати на мене таку заявку,— сказав Серпілін.— А зараз, якщо можна, викличте машину, я відпустив її.

— Генерал-лейтенант от-от повернеться,— сказав підполковник тоном, в якому вчувався натяк на нетактовність Серпіліна.

Ад'ютант не лише розумів, але й чув від свого начальника, що їх із Серпіліним зв'язують давні й близькі взаємини. Проте, на його власний погляд людини військової, все має певні межі: дружба дружбою, а піти з приймальної заступника начальника Генерального штабу, всупереч наказові дочекатись, було недозволеною вільністю

Серпілін прочитав цю думку на обличчі підполковника і, вважаючи її в принципі правильною, вирішив дати пояснення.

— Повинен бути о чотирнадцятій годині в госпіталі,— сказав він.— Повідомте генерал-лейтенанта, що поїхав, тому що дружина померла і треба поховати. Після похорону подзвоню йому.

Сказав з тим байдужим спокоєм, що його виховав у собі в запас для найтяжчих хвилин життя.

— Та як же це, товаришу генерал? Чому ж ви не сказали? — засмучено вигукнув підполковник.

Але Серпілін зупинив його поглядом, що промовляв: «За співчуття спасибі, але при чому тут ти? І чому я повинен був говорити про це перш, аніж виникла безпосередня потреба?»

— Отак,— вголос сказав Серпілін.— То як буде з машиною?

Коли Серпілін під'їхав до госпіталю, синів віліс уже стояв коло під'їзду.

— Сідайте до мене, товаришу генерал,— сказав шофер, вискочивши з віліса.— Це з іншого ходу! Товариш капітан уже там, а мені наказав вас дочекатися й підвезти.

Серпілін сів на віліс, вони виїхали з подвір'я, обминули довгий мур і під'їхали до тієї самої будівлі з тильного боку, з провулка. У провулку чекали дві вантажні машини. На одній стояли дві труни, і зараз їх посували, щоб поставити третю. Навколо машини з трунами юрмилися жінки. Друга була порожня.

— Наша,— кивнув на неї шофер.

Серпілін зійшов нагору обмерзлими, брудними східцями, зайшов у приміщення і побачив закриту труну, що стояла просто на підлозі і видалась йому дуже великою. Син стояв поряд труни і передавав якийсь пакунок у руки високої худючої нянечки, котра вночі при Серпіліні заходила в палату до Валентини Єгорівни.

— Не турбуйтеся, все передам, як сказали. У нас цього — щоб не передати — не буває,— казала нянечка, приймаючи пакунок.

Син обернувся до Серпіліна:

— Зібрав трохи пайкового, для неї та для медсестри.

Син вчинив правильно, але Серпіліну стало неприємно.

— Спасибі,— сказав він і подав руку нянечці.

Вона переклала пакунок під пахву і, також подавши йому руку, сказала:

— Усе зробили: і обмили, і спорядили. Зовсім ще молода вона у вас, жити б та жити...

— Спасибі,— повторив Серпілін.

— Я сказав, щоб закрили і гвіздками тимчасово при-

кріпили на дорозі,— сказав син.— А то тут...— Він не доказав і гидливо подивився на затоптану підлогу.

Потім підійшов до дверей і гукнув шоферові:

— Вавилов, покличте шофера та бійця з грузовика. За хвилину увійшли всі троє.

— Понесемо? — спитав син.

Серпілін нагнувся до узголів'я і, торкнувшись пальцями підлоги, почав піднімати труну.

Коли винесли труну і поставили на грузовик, син кивнув на сусідню машину, біля якої юрмилися люди, засуваючи туди ще одну, четверту труну.

— Отак і возять. А на кладовищі ціла черга.— Він сердито махнув рукою.— Поїдемо?

Труна стояла посеред відкритої вантажної машини. Обабіч, до обох бортів, було прибито лави. Серпілін мовчки поліз у кузов.

— Не застудишся? Може, ти в кабінку, га? — спитав син, залазячи слідом за ним.

— Закрийте борт,— не відповідаючи, сказав Серпілін бійцеві, що тупцював коло машини.

Боець закрив борт і, вхопившись за нього руками, хотів також влізти. Йому здавалося, що незручно сидіти в кабіні, коли генерал поїде в кузові.

— Ідіть у кабінку,— сказав Серпілін.

Віліс пішов попереду, грузовик за ним. Тепер, коли вони сиділи з сином у грузовику на лаві, обабіч труни, труна видалася Серпіліну ще більшою.

— Два двадцять п'ять,— сказав син.— Не міг іншої дістати, та й оця...— І він, знову не договоривши, махнув рукою.

Востаннє Серпілін побачив жінчине обличчя на Ново-Дівичому кладовищі, біля могили.

Вони зішли з грузовика біля брами, шофер з віліса залишився стерегти і прогрівати обидві машини, а Серпілін із сином, другий шофер і боець, вчотирьох, понесли труну через усе кладовище на дальній його край.

Труна не здавалася Серпіліну важкою, він тільки весь час, поки йшли, боявся спіткнутись. Кладовище було засипане снігом, доводилось перебиратись через горбочки занедбаних могил.

Коли наблизились до ями, виявилось, що могильники ще не докопали її до кінця. Вони стояли в ній по шию; один бив землю ломом, а другий викидав лопатою

позліплюване від морозу груддя. Їхні голови то з'являлися, то зникали, і знизу, з-під землі, долинала приглушена лайка. Вони матюкали мороз, зиму і землю.

Серпілін побачив, що син хоче нагримати на них, і зупинив його. Це було йому однаковісінько. Аби якнайшвидше закінчили свою роботу.

Труну поки що поставили на сусідню, свіжу ще могилу.

— Хочеш відкрити? — спитав син.

Серпілін кивнув. Так. Він хотів цього.

Син відірвав нашвидкуруч прикріплене гвіздками вічко, підняв його, притулив збоку до труни і до половини відкинув простирadlo, що прикривало материне тіло.

Валентина Єгорівна лежала на морозі, просто зимового неба, в чорній сукні, з мерзлякувато складеними на грудях руками.

Віяв вітер. Сніг перемітало з могили на могилу, і сніжинки негусто лягали на чорну сукню, на бліде обличчя небіжчиці з маленьким садном на скроні, на сиві коси й снігі повіки.

— Може, накрити? — спитав син.

Серпілін заперечливо похитав головою. Він прощався з тим, чого вже не було. Здавалося, що там, у труні, це ще було. Але цього вже не було. А коли труну закриють і спустять у землю, цього не тільки не буде, але й перестане здаватися, що це є. І те, що Серпілін бачив на власні очі стільки смертей, що давно забув їм лік, анітрохи не допомагало йому в ці хвилини.

Він стояв і дивився на дружину, стражденно закусивши губу. Розштовхуючи і відтісняючи всі інші, один, весь час той самий, спогад нестерпним клубком підступав до горла. Згадував її нещасне, провинне обличчя того дня, коли він повернувся з табору. Коли після перших проведених удвох годин, по обіді він пішов до передпокою подзвонити Іванові Олексійовичу, який був причетний до його повернення, і, не додзвонившись, повернувся, Валентина Єгорівна сиділа на ліжку, притулившись до стіни, непритомна. Він метнувся до неї, поклав у ліжку, кинувся викликати швидку допомогу, знову кинувся до неї, намагаючись привести до пам'яті, гарячково пригадуючи те, давно забуте, чого його вчили колись, ще до германської війни, у фельдшерській школі... І коли приїхала швидка допомога, і їй зробили укол, і вона нарешті опритомніла і розплющила очі,

в неї було таке провинне обличчя, немовби вона вчинила щось дуже погане, немовби в чомусь завинила перед ним! Ні, вона ніколи і ні в чому не була винна перед ним! Хто завгодно, в чому завгодно, тільки не вона, ні в чому, ніколи.

Він не міг більше стояти над труною, стояти і дивитись на неї, і йому навіть полегшало, коли один з могильників підійшов і сказав:

— Усе готове. Як, товаришу генерал, закривати будемо?

— Так,— сказав Серпілін, відпускаючи прикушену, занімілу губу.

Син нахилився до материних рук і поцілував їх. Тепер вона вже не могла заборонити йому це.

Відірвавши обличчя від її рук, син накрив тіло простирадлом, і могильники звично й спритно поприбивали віко цвяхами.

Серпілін не зрушив з місця.

Могильники піднесли труну до краю могили, підклали дві довгі вірьовки і почали спускати її в яму. Потім витягнули вірьовки, і запала коротка незрозуміла тиша.

— Ти кинеш? — спитав у цій тиші син.

І Серпілін зрозумів: вони ждуть, щоб він кинув першу жменю землі.

Він нагнувся, підняв мерзлу грудку і кинув її на труну. Потім кинув декілька грудок землі син, потім взялися до лопат... І все скінчилося.

Коли вони вийшли за браму кладовища, син спитав:

— Ти куди?

— До Генштабу.

— Підвезти тебе?

— Підвези,— байдуже сказав Серпілін.

Син, як і вранці, сів на місце шофера, а його пересадив назад. Іхали мовчки. Кілька разів Серпіліну здавалося, що син заговорить з ним. Але син мовчав. І якби Серпілін міг у ці хвилини подивитись на власне обличчя, він, напевне, зрозумів би, чого син мовчав і не насмілився заговорити з ним.

Лише коли вони зупинились біля Генштабу і Серпілін уже поставив одну ногу на тротуар, син тихо спитав:

— Додому не поїдеш?

— Не знаю.— Серпілін подивився в очікувальне обличчя, ще раз повторив «не знаю», обернувся і важкими, свинцевими ногами пішов по завулку.

Він подзвонив з бюро перепусток, але Івана Олексійовича знову не було на місці.

— У начальника Генерального штабу,— відповів ад'ютант,— і невідомо, скільки пробуде, можливо, звідти просто...— Він не доказав, куди «просто», і додав:— Можливо, до самої ночі. Я доповів, товаришу генерал. Заявку на вас подано, виліт о восьмій п'ятнадцять, з Центрального. Куди по вас машину прислати?

— Додому.

— Точно о сьомій буде у вас. Генерал-лейтенант просив вам сказати, щоб ви ввечері були вдома, він, тільки-но звільниться, сам дзвонитиме вам, можливо, навіть уночі. Просив передати, що неодмінно побачить вас. Тільки будьте вдома.

— Гаразд.

— Машина вам ще потрібна сьогодні?

— Ні,— сказав Серпілін, подумавши, що сьогодні йому вже більш нічого не треба, хіба що зайти куди-небудь поїсти. Він так нічого не їв і не пив з учорашнього дня, крім отих двох склянок чаю з бубликами в приймальній Івана Олексійовича.

— Тоді бажаю здоров'я, товаришу генерал. Прийміть моє співчуття вашому горю.

— Дякую,— Серпілін поклав трубку.

Виходячи з Генштабу, він ще не вирішив, куди йти: пообідати можна було і в їдальні при міській комендатурі на Першій Міщанській, і вдома. Птицин перед від'їздом з фронту поклав йому в чемодан пакунок з якимсь їством.

«Мабуть, краще додому». Однак одразу йти туди не було бажання. Хотілося походити вулицями самому, справитися з почуттями, котрі ділити не було з ким. Він неквапно вийшов на вулицю Кірова, звернув на Фуркасовський завулок і обминув будинок, в подвір'я якого його привезли колись уночі. За різних часів згадував про це по-різному, а зараз пригадав побіжно і навіть посміхнувся: ось, нічого, йду мимо, живий, здоровий!

«Я живий, здоровий, а Валі це коштувало життя». І хоча мав право на гнів, подумав про це без гніву, просто з нестерпною тугою.

Обігнувши площу, завернув униз до Малого театру.

Було морозяно й тихо, небо прояснилося. Затемнені вулиці посвітлішали, можна було навіть розрізнати об-

личчя перехожих, якщо вони проходили зовсім близько і так само, як він, не поспішали.

Він підійшов до будівлі Малого театру і хотів перейти вулицю, коли хтось ухопив його позаду за рукав. Він обернувся, гадаючи, що це хтось із товаришів по службі, але перед ним, все ще тримаючи його за рукав, стояла дуже маленька жінка у вушанці та шинелі з петлицями військлікாரя.

Він здивувався: генералів не заведено хапати посеред вулиці за рукави шинелі,— і, тільки-но встигнувши здивуватись, зрозумів, що добре знає цю маленьку жінку у формі військлікாரя, з переляканими від радості й подиву очима.

— Добрий день, товаришко доктор,— сказав він, скидаючи рукавичку.

Маленька докторка всміхнулася і також заквапилась стягувати рукавичку. Рукавичка не піддавалась, і вона стягнула її по-дитячому, зубами. Її маленька, міцна рука з несподіваною силою потиснула руку Серпіліна.

— А я йшла назустріч,— сказала вона, не випускаючи його руки,— і раптом бачу: ви йдете! А потім подумала: не може бути, це не ви, і пройшла. А потім подумала: ні, а раптом це все-таки ви? — і побігла за вами. Бачите, навіть за рукав ухопила, не побоялася, що мені перепаде, якщо це не ви. А це ви!

— А чому вважали, що не може бути? — спитав Серпілін.— Завчасно в розхід мене пустили?

— Ні, не тому. А просто тому...— Вона знітилась.

Те, що вона побачила Серпіліна, здавалося їй казкою не тому, що він не міг бути живий; він якраз безперечно міг бути живий. Вона, як і всі інші, знала того першого ранку після виходу з оточення, що його оперували і повезли на санітарному літаку до Москви. Казкою було інше — те, що вона сама, після всього, що сталося з нею, все-таки жива і може тепер ходити московськими вулицями і навіть зустрічати людей, яких вона колись знала, але вже не сподівалась побачити.

Чудом була вона сама, із своєю долею. Але вона не звикла так думати ні про себе, ні про свою долю, тим-то чудом для неї був живий і здоровий Серпілін. Перед нею у генеральській формі стояв той самий чоловік у подертій шинелі й кашкеті із зламаним козирком, котрий сказав їм останнього дня перед проривом з оточення: «Завтра у такий самий час ми з вами будемо або

мертві, під ногами у німців, або живі, серед своїх, а третього бути не може!»

Вона дивилася на Серпіліна, все ще тримаючись за його руку, немовби він зараз відлетить.

— От вас я справді живою не гадав побачити.

— До речі, ви знаєте, наступного дня...— почала маленька докторка, але Серпілін перепинив її:

— Знаю, мені Шмаков написав потім про всю оту паскудну історію. А ви, значить, все-таки вибралися тоді?

— Ні, я не тоді,— сказала маленька докторка, нарешті випускаючи руку Серпіліна.— Я тепер... тобто не тепер...

— То коли ж усе-таки — тоді чи тепер? Щось не розумію вас,— сказав Серпілін.— Може, ви по-військовому, по порядку мені розповісте?

Але по порядку в неї все одно не вийшло.

Вона спочатку розповіла, що ось уже третій день ходить по Москві, бо виписалася з лікарні, й у неї відпустка, як у видужуючої; потім пояснила, що в лікарні Скліфосовського вона опинилася тому, що її, поранену, вивезли з партизанської бригади, а в партизанській бригаді вона була не весь час, бо перед тим була в підпіллі у Смоленську, а ще перед тим також була в партизанській бригаді, але вона тоді йменувалася ще не бригадою, а загоном, а в цей загін...

Якби вона писала свою біографію, то, напевне, все, що вона так покvapно випалювала зараз Серпіліну, потребувало б багатьох сторінок. Але читати ці сторінки, щоб збагнути справжній перебіг подій, треба було навпаки, від кінця до початку. Нарешті, діставшись до цього початку, вона розповіла, як її винесли на собі Синцов і Золотарьов («Пам'ятаєте, такий маленький, він перед тим, як прийшов до нас, шофером був у Баранова, котрий застрелився, пам'ятаєте?») і заклопотано спитала:

— Ви не знаєте, як там у них? Може, випадково знаєте?

В її голосі була надія: чому вона жива, а вони не можуть бути живі? Чим вона краща за них?

Не дуже хотілося відповідати на це запитання, але Серпілін відповів, що Золотарьов наприкінці сорок першого року був живий, а Синцов, за його відомостями, загинув. І відомості ці, на жаль, безсумнівні.

— Загинув! — скрикнула маленька докторка,— Невже загинув?

— На жаль, так.

— А я гадала, він живий,— сумовито сказала вона. . .

І Серпілін, дивлячись на неї, згадав, як у машині, по дорозі в медсанбат, доручив Синцову, щоб той подбав про неї.

— Значить, він-таки вас виніс?

— Еге ж.

«Все ж, перш ніж померти, зробив те, що пообіцяв»,— шанобливо подумав Серпілін про цю, давно померлу людину.

— Чого ж це ми посеред дороги стоїмо? — сказав він.— Ви куди йшли, товаришко доктор?

— А ви не смійтеся з мене.— Вона звела на нього очі.— Мене звать Таня, якщо ви тільки не забули...

— Гаразд,— сказав Серпілін.— Цього я, звичайно, не забув і не забуду, а просто якимось не звик так називати військовослужбовців.

І він посміхнувся своєю доброю, знайомою їй посмішкою, і вона подумала, що він і тепер дуже хороша людина, як і раніше. А він, дивлячись на її змарніле обличчя, подумав, що хоча вона сама легко говорить про своє поранення, але поранення це, напевне, було тяжке, та й харчі по госпіталях поганенькі.

— То куди ж ви йдете?

Вони обое відійшли від краю тротуару і тепер стояли під стіною Малого театру, біля закладеного мішками й позабиваного дошками пам'ятника Островському.

— Додому. Я після госпіталю в одній госпітальній нянечки живу. Вона запросила мене пожити, поки я в Москві.

— А звідки йшли?

Вона показала на Великий театр.

— До театру хотіла потрапити.

— І що ж?

— Мені сказали, що сьогодні Уланова танцює: «Лебеди-не озеро». Я сподівалася бодай хоч який-небудь квіточок випрошу, лише один! Сказали, щоб навіть не думала.

— Ось чим, значить, ви засмучені,— сказав Серпілін.

— То я була засмучена, тепер я не засмучена. Знаєте, яка я рада, що вас зустріла!

— Я теж радий,— сказав Серпілін.— Як хороше — раптом у Москві, наче сніг на голову, наша маленька докторка. Ми вас так позаочі називали. Знали ви це?

— Знала.

— А як ми там, в оточенні, вас любили і мужчинам за зразок ставили, знали ви це, розуміли?

— Ой, я зараз заплачу,— здушеним голосом сказала вона, і очі в неї заблищали.— Мовчіть, будь ласка.

— Нічого ви не знали й не розуміли,— сказав він.— І зовсім ви не заплачете зараз, бо нема чого вам плакати, zostалися живі й здорові. І до кінця війни ще доживете, і щастя у вас ще буде цілими оберемками. Я принаймні, коли б мене спитали, скільки ось їй щастя не жаль дати, сказав би: для неї мені нічого не жаль! За отакий оберемонок проголосував би!

Він широко розкинув свої довгі руки.

— Бачите який, а ви плакати надумали!

— А я вже не плачу,— сказала вона, витираючи рукавичкою очі.

— Значить, хотіла попасти у Великий театр і не попала? Ходім, може, разом квитка роздобудемо.

Він сказав «квитка», але їй причулося «квитки», і вона, подумавши, що він теж піде з нею до театру, зраділа з цього навіть більше, аніж з того, що він дістане квитки, бо їй хотілося ще дуже багато розповісти й розпитати про нього самого. А тут, на вулиці, було вже незручно його затримувати, і вона якраз перед цим уже вирішила, що їй пора попрощатися і піти.

«Чи ти ба, не можуть знайти їй квитка! — думав він, ідучи поряд з нею до Великого театру.— Їй ні для кого і нічого не було жаль там, в оточенні, де іноді всю волю в кулак треба зібрати, щоб не перетворитися з людини на тварюку, а їм тут жаль для неї квитка! Для якої-небудь розмальованої вертихвістки їм не жаль, для якогось-небудь завмага горілчаного їм не жаль, а для неї жаль!»

Думка, що вона сама не могла дістати собі квитка до театру і для того, щоб вона все-таки попала туди, потрібен він, з його генеральським посвідченням, дуже сердила його.

— Походи тут поки що між колонами, почекай на мене,— на «ти», як дитині, сказав він. І, залишивши її надворі, зайшов у вестибюль театру.

Квитків не було, але адміністратор, довідавшись, що товаришеві генералу потрібне тільки одне місце, але неодмінно на сьогодні, виписав йому перепустку до ложі дирекції.

— Тільки зарані приходьте, товаришу генерал. Бо

там стільці нунумеровані, якщо спізнитесь, опинитесь за чужими спинами.

Коли Серпілін вийшов, він спочатку не побачив маленької докторки, а потім побачив і посміхнувся. Вона не думала, що він повернеться так швидко, і, замислившись про щось своє, водячи пальцем по колоні, вешталася навколо неї, як маленьке дівча.

— Невже дістали? — Вона збентежено одірвалася від свого заняття.

— На, тримай! — сказав він і подав їй перепустку.— І зятям: що раніше прийдеш, то краще місце матимеш. Просто заходь до ложі, на першого стільця сідай і нікого на своє місце не пускай. Вже незабаром початок! Оце зараз і йди.

— А ви? — здивовано спитала вона. Вона ніяк не сподівалася, що він дістане квитка лише для неї.

— А мені вранці назад, до себе, на Донський фронт, летіти...

— Та це ж уранці...— Їй дуже хотілося, щоб він пішов до театру разом з нею, тим паче, що його слова про ложу і те, щоб вона нікого не пускала на своє місце, збентежили її.

— Не можу.

— А що таке, що у вас? Чому ви не можете? — з підсвідомою тривогою спитала вона, побачивши його спохмурніле обличчя.

— Та нічого, все нормально,— відповів він, зовсім не збираючись ділитися своїми переживаннями. І несподівано для себе додав: — Дружина в мене померла. З похорону йду.

Вона навіть скрикнула від цих слів і цього голосу — глухого, стомленого, розгубленого. Наче цей голос щойно був десь високо-високо на горі, і раптом при її очах упав і розбився вдрузки.

— Федоре Федоровичу, як же це, як же це...

Вона вхопила його за руку і зазирнула у вічі.

І він, дивлячись на цю молоду, що мало не заплакала від співчуття до нього, жінку, подумав про те, що йому, Серпіліну, Федорові Федоровичу, сорока восьми років, котрий поховав сьогодні свою дружину, доведеться тепер жити самотньо і зникати до своєї самотності.

— Так от,— сказав він уголос.— Марно сказав тобі, тільки схвилював. І говорити не збирався, сам навіть не знаю, навіщо сказав. Ну, йди до театру. А мені вже пора.

Таня розгублено дивилася на нього. Вона тільки-но, коли він сказав, що повертається на Донський фронт, хотіла спитати його: як там зараз у Сталінграді, коли ж зовсім визволять його? В неї навіть майнула думка попросити, щоб він, коли в неї закінчиться відпустка на лікування, допоміг їй поїхати на фронт туди, де він служить. Але після того, що він сказав, вже не можна було ні питань йому задавати, ні говорити про себе та свою службу.

— Ну йди, йди,— сказав він. І навіть підштовхнув її, немовби передчував: вона збирається сказати йому, що не піде ні в який театр.

Вона слухняно пішла, але потім обернулась і побачила, що він ще стоїть і дивиться їй услід.

— Федоре Федоровичу, а можна вам написати?

— Пиши, якщо не полінуєшся.

— А яка ваша польова пошта? Я запам'ятаю.

— П'ятсот чотири тринадцять — д. Йди, чого стоїш?

І вона, знову обернувшись і повторюючи губами «п'ятсот чотири тринадцять — д, п'ятсот чотири тринадцять — д», потягнула за ручку важезні двері.

Додому Серпілін дістався пізно. Спускатися в метро і штовхатися серед людей не хотілось, і він пройшов усю дорогу пішки.

— А де мама? — спитав він хлопчика, що відчинив йому.

— На роботі.

— Пізно!

— Вона через добу працює: цілу добу працює, а другу добу вдома.

— А де? — Серпілін чомусь не подумав учора, що сусідка працює.

— На Казанському вокзалі евакуатором.

— А ти хазайнуєш?

— Я теж недавно прийшов.

— На другій зміні?

— Ні. На залізниці, вугілля для школи вивантажували.

— Тож-бо й є, дивлюсь, у тебе руки...

Хлопчик подивився на свої руки і нічого не відповів.

— Ти в якому?

— У сьомому.

— Багато зараз учнів у вашій школі?

— Багато. У нас три школи об'єднали в одну. А нашу під госпіталь віддали.

— А чайник електричний у вас є?

— Ваш.

— Закип'яти чаю на двох. Твій чай, мої харчі.

— Тільки ходімо на кухню,— сказав хлопчик.— Там тепліше.

Серпілін відчинив двері до своєї кімнати і покликав хлопчика.

— Вийми з чемодана пакунок. Зроби що треба, а потім мене поклич.

Хлопчик кивнув, вийняв пакунок і вийшов з кімнати.

Серпілін залишився сам, закурив і кілька разів пройшовся по кімнаті. Потім відчинив дверцята напівпорожньої шафи і пальцями, немовби по клавішах, перебіг по-кількох сукнях, що висіли на плічках.

Речі, речі... Не так уже й багато їх. Але що з ними робити? Куди їх подіти? Добре, що він полетить уранці і невідомо, коли ще опиниться в цій кімнаті. А речі... Що ж. Може, віддати їх, з-перед очей, сусідці? Мабуть, образиться... Хоча чому образиться? Продасть на базарі і купить що-небудь синові. Он у нього валянки латані. Хай валянки йому купить. Так і скажу...

Він згадав, що вже не побачить сусідку, сів за стіл і одразу, щоб потім не забути, написав коротку записку.

— Можна чай пити,— сказав крізь двері хлопчик.

— На, записку віддай завтра матері, бо я вже не побачу її, завтра вилітаю,— вийшовши до нього, сказав Серпілін і пішов разом із хлопчиком на кухню.

Птицин, виявляється, постарався, а хлопчик порозкладав усе на столі, хоча з делікатності нічого не нарізав і не відкрив. Три бляшанки м'ясних консервів, кільце копченої ковбаси, великий кусень сиру, хлібина — цілий пайок! І пляшка горілки «тархун» — біс його знає, звідки взявся оцей «тархун», перед війною про нього і не чув ніхто.

— Ну, горілки ми з тобою, напевне, пити не будемо, як, Григорію?

Хлопчик уперше посміхнувся.

— Ніж у тебе є?

— Ось,— подав хлопчик ножа.

Серпілін накраяв кілька добрячих кавалків ковбаси й сиру, потім присунув до хлопчика бляшанку консервів: «Відкрий», а сам почав наливати в склянки чай.

— Ви на Донському?

Серпілін кивнув.

— А де? Далі на південь чи на північ від Сталінграда?

— На північний захід.

— Не про ваші війська сьогодні в зведенні?

— Де?

— Зараз принесу.

Хлопчик побіг до кімнати і приніс газету.

Серпілін надів окуляри і почав переглядати вчорашнє повідомлення Інформбюро. Один абзац у ньому було присвячено позавчорашньому нічному взяттю Бугра. Не було названо ні пункт, ні частину, але деталі свідчили, що йшлося саме про Бугор.

Не обійшлися без неточностей: написали, що під час взяття висоти підбито й захоплено сім німецьких танків. Не можна сказати, що це неправда, але й правдою також не назвеш. Німецькі танки позавчора ніхто не підбивав, тому що їх було підбито значно раніше, і німці вже давно використовують їх як нерухомі вогневі точки. Відповідає дійсності лише те, що їх сім і що місце, де вони стоять, тепер захопили ми.

Серпілін посміхнувся і сказав хлопчикові, що тут справді описано бій, в якому брала участь його дивізія.

— А у вас гвардійська дивізія?

— Поки що ні,— сказав Серпілін.

— У батька була гвардійська. Мамі батьків гвардійський значок віддали.

У хлопчика було напружене, нервове обличчя.

— Я, коли з матір'ю там був, просив, щоб мене в дивізії залишили, але вони сказали, що ні в якому разі не можна. Це правда?

Він спитав так, що не можна було збрехати, та Серпілін і не хотів цього.

— Бачиш, тут річ ось у чому,— сказав він.— Якби я після твого батька став командувати його дивізією і якби ти попросив узяти тебе, я не заперечував би, але поставив би тобі таку умову: повернися додому разом із матір'ю, побудь з нею півроку, поки вона бодай трохи заспокоїться, закінчи сьомий клас, а потім пиши рапорта.

— А якщо вони й тоді не візьмуть?

— Тоді напиши мені, я тебе візьму. Принеси зошита, запишу мою адресу.

Хлопчик швидко вийшов і приніс загального зошита, розгорненого на чистій сторінці.

Серпілін великими літерами написав номер своєї польової пошти і, згадавши про те, що, очевидно, дістане нове призначення, сказав:

— Якщо зміниться номер, повідомлю.

Сказав — і відчув, що хлопчик повірив йому. І правильно вчинив, що повірив.

— А які зараз справи у вас під Сталінградом?

— справи непогані, а невдовзі, гадаю, стануть ще кращі.

— Але ж ви їх зовсім там оточили?

— Зовсім.

— І вже давно?

— Еге ж. Незабаром півтора місяця.

— То чому ж?..— По хлопчикових очах було видно, як йому кортіло скоріше винищити в Сталінграді всю німецьку армію.— Адже вони там зовсім уже на п'ятачку.

Серпілін усміхнувся, уявивши собі оцей «п'ятачок», що й досі був учетверо більший за Москву.

«П'ятачок»!.. На кожний метр цього «п'ятачка» доведеться ще скидати кілограми й кілограми заліза і все одно потім доплачувати, окрім заліза, кров'ю. Добрий мені «п'ятачок»! Хлопчина міркує ще по-дитячому, це природно. Але є дорослі люди, які до цього часу не розуміють, скільки солдатських могил припадає на кожний крок війни».

— А тобі хочеться, щоб усе раз-два — і готове? Самому хотілося б, але рідко так буває!

— А чому?

— Якщо прийдеш до мене, побачиш чому. Будильник є?

— Є.

— А коли встаєш?

— О пів на сьому.

— Коли прокинешся, збуди мене. Боюся проспати. Давно вже по-людськи не спав.

Серпілін потягнувся і з недовірою до самого себе відчув, що йому нарешті хочеться спати. Лише годину тому йому здавалось, що цього ніколи не буде.

— Розбудиш, поп'ємо чаю і поїдемо в своїх справах: ти — до себе в школу, а я — до себе в дивізію.

— А слово мені даєте? — раптом спитав хлопчик, маючи на увазі обіцянку Серпіліна, і очі в нього збуджено заблищали.

— Я слів ніколи і ніяких не давав і не даю, окрім присяги,— серйозно сказав Серпілін.— Але якщо кажу: зроблю,— роблю. А якщо не певен, що зроблю,— мовчу. І тобі так раджу. Харчі до ранку газетою накрій...

Він пішов до своєї кімнати, але згадав, що має подзвонити Іван Олексійович.

— Коли ляжеш? — крикнув він, відчинивши двері.

— Пізно. Мені ще треба уроки зробити.

— Якщо міцно засну, не почую, як телефон дзеленчатиме, розбуди!

Так і лишив двері до передпокою відчиненими, скинув гімнастерку, почепив на стільця ремінь з пістолетом, стягнув чоботи і, вкрившись одразу і шинеллю, і кожушком, знесилено увіткнувся головою в подушку.

Розділ сьомий

Серпілін прокинувся, кризь сон відчувши чиюсь присутність. Ще не розплющуючи очей, струснув з себе кожушка, спустив додолу ноги, потім розплющив очі і побачив сина, що стояв біля відчинених дверей. Син був у шинелі та вушанці, поряд з ним стояв Гриша.

— Товаришу генерал, до вас,— коротко, начебто він уже був на фронті, сказав хлопчик.

— Гаразд, іди.— Серпілін узув холодні чоботи, що стояли на підлозі, і, не підводячи голови, сказав синові: — Чого стоїш? Роздягайся.

Поки син роздягався в передпокої, Серпілін вдягнув гімнастерку, але ременя з кобурою не надівав: все тіло було налите важкою втомою від перерваного сну; узяв кожушок наопашки і сів за стіл, спершись на нього і розтираючи руками обличчя.

— Сідай.— Він, як і перше, не дивився на сина, потім ще раз потер обличчя руками, зчепив їх, кинув перед собою на стіл і спитав: — Ну, що скажеш?

Він дивився на гарне, обвітрене синове обличчя, на його вже старіючий лоб з ледь помітними залисинами, на вольове підборіддя з різкою поперечною рисою, дивився і думав: якими іноді облудними виявляються на війні ці вольові обличчя, коли їх бере в свою п'ятірню страх, бере, вичавлює і робить невпізнаними — білими, наче сирнистими.

Чому це обличчя, таке схоже на материне, водночас

не нагадувало про неї? Напевне, тому, що на цьому обличчі не було її очей. У неї були вперті очі, що дивилися глибоко зсередини і нібито завжди намагалися до кінця договорити все, чого не можна було сказати словами. А в цього капітана автомобільних військ, який сидів навпроти нього, нерухомі сірі очі були наче дві заслінки, що не хотіли пускати туди, всередину до себе, чогось, чого вони боялися. Серпілін раптом подумав, що є очі, котрі дають, є очі, котрі беруть, і є очі, котрі не пускають.

— Не дивись на мене так, краще скажи, щоб я пішов собі.— Синів голос затремтів.— Ти дивишся так, нібито я винен у тім, що сталося з матір'ю... А я прийшов до неї...

— Ось що,— перепинив його Серпілін.— Ти не лікар і не міг задалегідь знати, що з нею буде. Коли прийшов говорити про щось іще... говори. А коли про це, марно прийшов. І не рюмсай, будь ласка, я цього не люблю,— додав він, побачивши сльози, що покотилися з-під заслінок.

Син схлипнув, витер очі й попросив дозволу закурити.

— Кури... В тебе які?

— «Казбек».

— Дай і мені цигарку.

Кілька хвилин обидва мовчки курили.

— Слухай, як ти вважаєш,— сказав син.— Пробач, що я про це зараз, але ми потім, напевне, довго не побачимось...

Серпілін запитливо поглянув на нього.

— Як ти вважаєш, чи можна мені тимчасово, поки не маю житла, перевезти сюди з Чити дружину і доньку? Їм там скрутно і голодно. Я одержав листа, можу тобі показати.

Серпілін похитав головою. Син зрозумів це як заперечення.

— Ти заперечуєш?

— Ні,— сказав Серпілін,— можеш не показувати, вірю.

— А як ти до цього ставишся?

— Позитивно.

— Отже, можна перевезти їх? — зрадів син.

— Перевези, якщо дозволять.

— Та ні, з викликом і пропискою я все зроблю. Попрошу свого генерала, щоб подзвонив...— Син навіть

махнув рукою — мовляв, для його генерала допомогти в цьому — пустісінька справа.— Аби ти погодився.

«Ти й до матері, напевне, з цим-таки прийшов,— подумав Серпілін. Але чому вона на тебе так закричала? Що ти їй сказав? Адже не з цього почав. А з чого?»

Але він не піддався перебігові своїх думок.

— А що потрібне від мене? — спитав він замість цього. Спитав тому, що зрозумів: щось потрібне.

— Два рядки,— сказав син.— До управління тилу, що ти не заперечуєш.— Він трошечки покvapніше, аніж слід було б, розстебнув завбачливо покладену поряд себе на стіл планшетку і взяв блокнота.

Серпілін пошукав по кімнаті очима, пригадуючи, де могло стояти чорнило, але син уже вийняв з планшетки червоного олівця і сказав, що можна й олівцем.

— Яке в неї прізвище, твоє?

— Мое,— затнувшись, сказав син.

— А ініціали?

— «Г», «П» — Ганна Петрівна, я зараз покажу тобі їхні фотокартки.— Син взявся за кишеню гімнастерки.

Нічого не відповівши, Серпілін, різко натискуючи на олівець, написав: «Прошу вселити на площу, що зберігається за мною, по Пироговській вулиці, будинок 16, квартира 4, Толстикову Г. П. з дочкою...»

— Як ім'я дочки?

— Оля,— сказав син, присуваючи по столу фотокартки дружини й доньки.

«...Ольгою»,— дописав Серпілін, розписався і подав синові записку. Потім узяв зі стола фотокартки, побіжно поглянув на них і поклав назад.

Син почекав декілька тяжких секунд, обережно, наче боячись порушити тишу, присунув до себе фотокартки і сховав їх у кишеню гімнастерки.

— Накинь шинель: холодно.— Серпілін помітив, як син пощулився.

— А в мене під гімнастеркою, бачиш.— Син розстебнув гудзика і показав на вовняну фуфайку.

— Не по формі,— сказав Серпілін, який вважав, що офіцери повинні відчувати зиму однаково із солдатами і не вдягати нічого, крім дозволеного.

Син знизав плечима.

— Оскільки видали — ношу.

— Досі не знав, що особовий склад автомобільних частин на окремому речовому забезпеченні.

— Але ж це не всім,— сказав син І, тільки-но сказавши, зрозумів, що батько глузує саме з того «не всім».

Одначе, незважаючи на цю насмішку, згода вселити сюди його сім'ю здавалась йому хай непрямим, а все-таки прощенням усього, що було раніше. Він не розумів справжніх батькових почуттів не тому, що був дурний чи не спостережливий, а просто тому, що в його власній душі жила інша міра речей.

А для Серпіліна згода вселити людей в свою кімнату абсолютно нічого не важила. Він так само дав би згоду і комусь іншому, хоча б і ад'ютантові Івана Олексійовича, для його дружини й дітей...

— Я хочу тобі розповісти, як усе це було.

— А може, не треба? — спитав Серпілін.

Спитав, не відмовляючись слухати, а вважаючи за потрібне попередити, що не обіцяє поблажливості.

Але син і тут не зрозумів його і вперто сказав:

— Ні, ні, треба! Я певен, так буде легше і тобі, і мені.

«Навряд»,— подумав Серпілін. Але, подумавши це, не заперечив, а тільки сказав, щоб син дав йому ще цигарку, закурив і, поправивши кожуха на плечах, внутрішньо пощупившись, ще важче сперся ліктями на стіл і приготувався вислухати, не перепиняючи, все, хоч би що сказав йому син.

Син розповідав про те, як усе це було, і з його розповіді виходило, що вчинити інакше — не так, як вчинив він, було неможливо. А Серпілін слухав і думав, що хай це й так, але він, будучи на синовому місці, все одно не вчинив би так, як вчинив той.

Син, напевне, не все договорював, проте скорше був щирий, аніж нещирий, коли пояснював батькові, що, одного разу потрапивши в це колесо, змушений був крутитись разом із ним і з такою самою швидкістю, як воно, бо інакше в якийсь момент був би зламаний, опинившись між шпичцями.

Син не вживав слова «зламаний» і не говорив про колесо та шпичці, він говорив про жорстокі збори і нещадні репліки, про загрозливий виклик до начальства і про погані поради, які, можливо, здавались дуже гарними тому, хто їх давав. Він говорив про все це, а Серпілін слухав і думав про колесо та шпичці і про те, що означало тоді крутитись у тому колесі і що означало бути зламаним.

А чи зламало його самого в цьому колесі? Так, звичайно, якщо говорити про зламану на чотири довгі роки долю колишнього комбрига Серпіліна, колишнього професора Академії Фрунзе, колишнього червонопрапорника, колишнього члена партії... Життя було потрошено на такі уламки, що, здавалося, вже повік не зростеться. І все це, безперечно, могло завершитись тим, чим завершилось для багатьох,— смертю, і навіть не за вироком, а просто так, на етапі або в снігу серед сопок, де й п'ятого дерева нема, щоб зарубку зробити. Отак воно й відбувалося при його очах з іншими. Власне, зрештою, по правді кажучи, смерть ламає все. З домовини не піднімеш, не спитаєш: яким помер? Зламаним чи не зламаним... Щоправда, дещó й по смерті можуть розповісти протоколи допитів, але хто їх читатиме, та й чи зберігають їх?

Колись там, у таборах, думаючи про смерть, він думав і про це. Але він зостався живий, і вийшов на волю, і, хоч як його ламали, зрісся. І не лише зрісся, але жив, не думаючи про те, що в нього переломи і що треба бути обережнішим, хоча в глибині душі і припускав можливість, що коли б скоїлося якесь нове лихо, ще, чого доброго, знайшлися б охочі знову ламати тебе по загоєному.

А син говорив і говорив, і що довше говорив, то більше радів з того, що сам собі здавався дедалі менш провинним... Шукав, де найлегше, тоді шукав, де найлегше, й тепер... Шукав, не розуміючи, що оцей чоловік, якого він зрікся, але якого і тоді, і тепер подумки називав батьком, дорого дав би за те, щоб не чути його самовиправдань.

«Що ж це за кара така нам з матір'ю припала на долю? Адже не потурали, не розпещували. Можливо, іноді, в дитинстві, я. А вона ніколи, ні в чому,— з гірким подивом спостерігаючи сина, думав Серпілін.— Звичайно, те, що я тобі нерідний, а рідний, давно загинувши, нічим не міг бути заплямований,— відіграло свою роль для тебе під той час. Якби ти був сильною натурою, тим паче не зрікся б мене, нерідного, а для слабкої це, звичайно, спокуса — піти легкою дорогою. Тим паче, що штовхали на неї. Все це так, але вже надто ти силкуєшся довести, що й усі інші були такі самі, як ти, і що всі вони не кращі за тебе. А я не вірю. Тому що дуже багато твоїх однолітків полягло на моїх очах за два

роки війни. Ні, ці не шукали, де найлегше. Вмирили і по-розумному, і по-дурному, але в шкурники їх не запишеш і боягузами не назвеш. І хоча я в боях рідко дивився в їхні анкети, однаково майже нікого з них я вже не можу, не в силі зараз уявити собі такими, як ти, за тих часів, про які ти мені розповідаєш. Чорт із ним, з прізвищем. Не в прізвищі річ, а в боягузстві. Змінив прізвище, начебто втік з бою перевдягнений...»

— У тебе все? — спитав Серпілін, коли син нарешті замовкнув.

Спитав, не маючи наміру припинити розмову, а просто за довголітньою військовою звичкою.

Син звів очі до стелі, немовби згадував, чи не забув чого-небудь, потім поглянув на батька і сказав:

— Що ж, такий час був.

«Еге ж, такий час! Справді такий!» — подумки підкресливши це слово, подумав Серпілін. — Та й слова не підшукаєш іншого: такий! Все в цьому слові».

В нього раптом виникло чудне відчуття, ніби тоді існували паралельно, замість одного, два сусідні і різні часи. Один ясний і зрозумілий, з польотами через полюс, з революційною допомогою Іспанії, з ненавистю до фашизму, з п'ятирічками, з роботою до сьомого поту, з радісною вірою, що чимраз вище піднімаємо країну, з любов'ю і дружною, з нормальними людськими взаєминами; і тут-таки поряд — тільки ступни один крок убік — інший час, страшний і що не день все більш незрозумілий...

— Ти зрікся мене тоді і, як виявилось, помилився... — сказав Серпілін по паузі.

Син зробив протестуючий жест — мовляв, у нього не було свободи вибору, але Серпілін зупинив його.

— ...і, як виявилось, помилився, — повторив він. — Але деякі, такі, як я, ще й зараз живуть там, де я був, тому що з ними ще не з'ясувалось... І ось я дивлюся на тебе і не можу цього викинути з голови. Не можу. І мати не могла. Можеш ти це зрозуміти чи ні?

Син підвівся, безпорадно знизав плечима, немовби кажучи: «Ну, а я що можу вдіяти?» — і Серпіліну здалося, що зараз він вдягне шинель і піде звідси, тому що говорити більш нема про що. Син кілька разів пройшовся кімнатою, знизуючи плечима, нібито мовчки відповідаючи самому собі на власні запитання. «Зараз піде», — ще

раз подумав Серпілін, але син, навпаки, наблизився до стола і сів.

— Як хочеш,— сказав він,— можеш мені вірити чи не вірити, але я ніколи, розумієш, ніколи, слово честі тобі даю, ніколи, хоч би що мені казали, ні на хвилину, ні в якому році, ніколи не вірив, що ти ворог народу...

Він вимовив це тихо, майже не сподіваючись на те, що батько повірить йому, але з такою несамовитою силою щирості, що Серпілін аж здригнувся. Ця думка кілька разів впадала йому в голову і раніше, але він весь час гнав її від себе. Раніше в глибині душі намагався виправдати сина: бреше, що не вірив, бреше тому, що соромиться, не сміє сказати у вічі, а насправді тоді, під той час, вірив! Заплутали, задурили голову, залякали, і зрештою повірив. Повірив — і тому зрікся!

Так ось що він, намагаючись виправдатись, сказав матері, коли мати так страшно закричала на нього! Оце він і сказав їй, саме це!

— Невже ти мені не віриш? — звідкись, із якоїсь страхітливої далини почув Серпілін синів голос, хоча син, як і перше, сидів навпроти нього і можна було дотягнутися і торкнутися його рукою.

— Он що,— сказав Серпілін, підводячись і поправляючи кошушка, що зсунувся з плечей.— Пробалакали ми з тобою надто довго; гадаю, один одного так і не зрозуміли, але це мало важить. Є тепер у житті питання важливіші. Що завинив проти мене,— забудь. А якщо не говорити про спорідненість, а ширше, то, як я зрозумів, ти прийшов до мене просити прощення за боягузтво. Правда ж?

— Так.

— А якщо так, то помилився адресою. Боягузтво у боях змивають. Нічого іншого не придумано. Чому до цього часу не на передовій?

— Так склалося.

— Подай рапорта, щоб склалося по-іншому. Тим паче, що прийняв прізвище — Толстиків. Узяв на себе таку сміливість. А коли взяв — не смій це ім'я ганьбити! Василь Якович боягузтва сам не знав та й іншим не пробачав. Рапорта подай завтра-таки. Моя допомога не потрібна?

— Не потрібна.

— Коли подаси?

— Ти ж сказав — завтра.

У синовому голосі була гіркота і розгубленість, але Серпілін не побажав помітити ні того, ні другого.

— Тоді все. Цигарки мені залиши.

Він подав синові руку. І нехай через тиждень або місяць виявиться, що ціна цьому потискові руки смерть або рана, але, почувши іншу відповідь, руки не подав би, вирядив би так, не прощаючись, хай іде під чотири вітри!

Син вийшов у передпокій. Серпілін знову сів за стіл, бачачи крізь відчинені двері, як син вдягає шинель та вушанку, заправляє ремінь...

Одягнувшись, син підійшов до дверей і зупинився там.

Батько сидів за столом у мерзлякувато напнутому на плечі кожушку. Обличчя в нього зараз було худе й старе; біля скронь набрякли сині склеротичні жилки, тепер, внаслідок безсоння, особливо помітні. Великі жилаві руки стомлено лежали на столі. І хоч цей впертий старіючий чоловік навіть і тепер, коли його звідусіль обступило горе, здавався незламним,— синові раптом стало жаль батька. Стало жаль цього покошланого сивого волосся на лисіючій голові, жаль стомленого, постарілого обличчя, жаль цих жилавих, худих рук, кинутих на стіл, жаль, що він сидить отут самотній за столом у цій холодній, порожній кімнаті.

І, стоячи в дверях і дивлячись на батька, несподівано пойнятий поривом подвійного жалю — і до нього, і до самого себе, син раптом сказав:

— Що, сам-один хочеш зостатися?

— А я й так сам-один.

Серпілін підвів голову, але син витримав до кінця його нескінченно довгий погляд і, нічого не додавши, повернувся і зачинив за собою двері.

Почувши, як грюкнули другі, парадні двері, Серпілін підвівся і почав ходити по кімнаті. Він ходив, як маятник, підтягаючи плечима кожушок, що весь час зсувався, і запалюючи одну цигарку від другої.

Розмова із сином сколихнула все, про що він звичайно не думав, не тому, що боявся цих думок, а тому, що їх відкидала війна. Протягом війни вони, ці думки, не те щоб зникли зовсім, але гніздилися у такому далекому куточку пам'яті, що зазирати туди майже ніколи не було ані часу, ані доконечної потреби. А тепер вони вирвалися, і все одно треба було пройти через них, як через

відкрите поле, під обстрілом, якого не перечекаєш. Голвна з цих думок і найважча, яку й раніше найважче було відсувати набік, була не про себе, а про тих, хто досі зоставався там. На початку війни йому здавалось — самовіддана служба або бездоганна, на очах у всіх, загибель таких, як він, що повернулися перед самою війною звідти, звідки повернувся він,— можуть стати в пригоді тим, хто ще залишався там.

Потім, у сорок другому, коли його під Грачами зняли з дивізії, його мучила думка, що в разі дійде до трибуналу і йому пригадають минуле, то це окошиться і на тих, інших, котрі були ще там і жили однією мрією — очиститись війною, ранами, нехай навіть смертю від зведеного на них наклепу.

А втім, час спливав, не справджуючи ані надій, ані побоювань. Хоча з дивізії його зняли, але про минуле ніхто не згадав ні коли знімали, ні коли знову призначали на дивізію. На фронті воювало, на різних посадах, кілька сотень таких самих, як він, випущених на волю незадовго або перед самою війною; він особисто або з чуток знав багатьох з них. Одні встигли загинути, деякі пішли вгору: четверо командували арміями, один — фронтом. Але, очевидно, з цього ніхто не поспішав робити висновки. Останнім часом він не чув жодного нового імені: ті, що повернулися, воювали, а ті, що сиділи, там і zostались.

Але ж тих, що повернулися, було не дуже багато! У тридцять сьомому та тридцять восьмому в армії не лишилося полку, дивізії, корпусу, де б не посадили або командира, або комісара, або начальника штабу, або всіх разом. І ті з них, кого не розстріляли і не випустили, сидять і тепер. Тільки в тому останньому таборі, де він, Серпілін, жив без права на листування, крім нього були троє, які могли б командувати на війні дивізіями та корпусами. Припустімо, ці роки вибили їх з колії. Гаразд, не давайте одразу дивізії, дайте полк, батальйон. Адже вони нічого не шукають для себе, вони ладні і виправдатись, і померти в якому завгодно званні!

Коли Серпіліна перевели з одиночки в табір, його приголомшило те, що він опинився серед таких самих людей, як він. Ця несподіваність була для нього найстрашніша.

Він ні в чому не зізнався і нічого не підписав, але сама жорстокість, з якою в нього домагалися зізнань,

навела його на думку, що справді існує якась величезна і страхітлива змова, і саме через неї «ліс рубають — тріски летять», саме через неї не вірять таким, як він, бо якісь люди, котрим вірили ще більш, аніж йому, виявилися зрадниками. Він думав так і не міг думати інакше, бо ніщо інше не могло вкластися в голову. І от поступово, день по дню, місяць за місяцем, рік за роком, він переконувався, що цієї змови не було, просто не було. Він переконувався, що, за нечисленними винятками, всі люди, взяті в зв'язку із клятою п'ятдесять восьмою статтею, — такі самі люди, як він. Деякі з них усе витримали і не визнали за собою провини, більшість — не витримали і визнали, але ж усі вони, так само, як і він, нічим не завинили.

Отак це було. Але ще страшніше, що так і лишалося досі. По таборах було, як і перше, повно людей, готових усю свою кров, до останньої краплини, віддати за Радянську владу. Це неможливо було викинути з пам'яті, але сказати про це вголос — означало б вчинити безглузде самогубство.

Колись у госпіталі, восени сорок першого, пам'ятного вечора після параду на Красній площі, дружина спитала його, чи викреслив він з пам'яті оті роки.

І він сказав: так, викреслив. А чи правдою це було? Так, у тому розумінні, в якому вона спитала і в якому він тоді відповів, було правдою.

Так, він пішов воювати і найбільше думав про війну та про людей, котрі разом із ним воюють і котрі, так само, як і він, повинні навчитися перемагати фашистів, тому що в іншому разі загинемо і ми, і Радянська влада. Він довго і безнастанно думав про це і рідко й мало думав про себе та своє минуле. Так, у цьому розумінні він сказав їй тоді правду, і це лишалося правдою й тепер, коли вона померла і вже не могла почути його.

Але коли він думав не про себе, а про інших, що zostалися там, він не міг викреслити з пам'яті оті чотири роки. Він не міг не думати про це.

Люди раділи, що вчинену відносно нього помилку виправлено, це відповідало їхній душевній потребі. Щоправда, траплялось іноді бачити й інші обличчя, на яких було написано: «Повернувся — і скажи спасибі. Ти для нас поодинокий факт, і більш нічого. А думки, що виникають в зв'язку з фактом твого повернення, такі небезпечні, що слід ще подумати: чи був сенс тебе

повертати? І хоча ти не винен, тому що інакше не повернувся б, але з вищої точки зору ще постає питання, що важливіше!»

Як говорити про все це з дружиною — з самого початку, з першого їхнього побачення на вокзалі було окремою й важкою проблемою. Валентина Єгорівна була настільки віддана Сталіну, особисто Сталіну, саме Сталіну, настільки безмежно була впевнена, що все погане, що робиться, роблять інші люди, без його відома, потай від нього, і була така вдячна йому за чоловікове повернення, що Серпілін розгубився: як же говорити з нею про те, що він знав? Коли б сказати їй усе і коли б вона до кінця повірила, вона здатна була, при її натурі, вийти на площу і закричати про це, занапастивши і себе, і його, і ще бозна-кого!

Коли вона у перший вечір їхньої зустрічі сказала йому: «Ти повинен написати товаришеві Сталіну, подякувати йому за те, що він розібрався і визволив тебе», — він промовчав і зрозумів, що вона не згодна з ним, що його мовчання здається їй невдячністю.

Він чотири рази писав Сталіну — двічі з в'язниці і двічі з табору, нагадував, що той особисто знає його по Царицину, запевняв, що нічим не завинив, і просив дати вказівку перевірити справу. Логічно міркуючи, слід було написати і п'ятого листа — коли став вільний. Але щось заважало йому дякувати за себе, не згадуючи про інших. А перш ніж говорити про них, треба було поїхати на фронт і довести, на що здатен ти, котрий не кращий і не гірший за тих, що zostалися там.

Він так і не сказав тоді дружині всього, що думав. Сказав тільки, що зустрічав у таборах ні в чому не винних людей, і серед них комкора Гринька, свого колишнього командира полку, якого вона добре знала.

Це ім'я найбільш схвилювало її тоді. Вона сама не вірила, що Гринько винен, і коли Гринькова дружина приїхала до Москви клопотатись у цій справі, запросила її до себе жити. І та, проживши два місяці і нічого не домігшись, знову поїхала до Забайкалля й перестала відповідати на листи, і тільки згодом виявилось, що її заарештували в дорозі.

— А Гринько цього й досі не знає, — похмуро відповів тоді Серпілін. — Тяжко згадувати, Валю, про таких людей, як Гринько, далеко це заводить, коли думаєш про них...

Сказав, поглянув на її розгублене обличчя і далі цього не пішов ні тоді, ні згодом.

Припинивши ходіння по кімнаті, Серпілін став коло стола, подивився на повну недокурків попільничку і спробував заборонити собі думати про все це.

Але з тієї заборони нічого не вийшло. Перед його очима був комкор Гринько, такий, яким він його бачив востаннє: виснажений велетень сидить у лісі на щойно зрубаній модрині, притримуючи величезними худими руками клетотючі груди.

Це був той самий Гринько, який в тюрмі у слідчого, коли його та Серпіліна викликали на очну ставку із свідком, що доводив, нібито вони обидва — шпигуни, — вирвав з-під слідчого табуретку і розсадив її на голові того свідка, а потім, коли його волокли коридором, кричав Серпіліну: «Федоре, пиши Сталіну, все опиши Сталіну!..»

Це був той самий Гринько, якого, знаючи його натуру, вирішили заарештувати не у нього в Забайкаллі, а по дорозі, викликавши до Москви і відчепивши його вагон уночі на роз'їзді. Він виліз у тамбур з іменним — від наркома — маузером в руках і відмовився здатись, поки його просто з вагона нез'єднають по телефону з наркомом. І коли розбурканий серед ночі нарком спитав, чого він хоче, Гринько сказав: «Товаришу нарком, мене заарештовують, підозрюю зраду! Опирається чи здаватись?» — і, почувши в трубку: «Здайся, я доповім товаришеві Сталіну, все з'ясується!» — перш ніж здатися, вибив ліктем вікно і жбурнув іменний маузер під колеса зустрічного поїзда. Він потім сам розповідав про це Серпіліну, коли вони разом прокладали дорогу на Колімі і разом згадували той час, коли Гринько командував полком, Серпілін був його заступником, а щойно призначений членом Реввійськради Сталін вперше приїхав на позиції їхнього полку під Царицином...

Гринько сидів на зрубаній модрині і кашляв, харкаючи кров'ю, тому що йому відбили легені, вимагаючи зізнатися в тім, що він зрадив Сталіна. Але він не зізнався, і вижив, і пішов на Коліму, і прокладав там дорогу, і, харкаючи кров'ю, казав, що однаково доживе до тієї години, коли товаришеві Сталіну стане відома вся правда!

І про цього Гринька він, Серпілін, досі так і не написав Сталіну; одержавши ордена за бої під Москвою,

почав писати, а потім, як грім серед ясного неба,— усунення з дивізії.

«От закінчимо операцію в Сталінграді, і напишу: буде якраз слушний момент»,— подумав Серпілін, водночас і виправдуючись, і соромлячись.

У передпокої задзеленчав телефон, і Іван Олексійович без передмов сказав, що за півгодини приїде.

— Як, не рано? Встав уже? Приймаєш гостей?

— Приймаю! — радісно сказав Серпілін.

Утім, що Іван Олексійович хоче побачитись, не сумнівався, але дзвоника вже не чекав: на такій посаді людини не від себе залежить.

Поклавши трубку, звняв з руки годинника і почав заводити його. Без п'яти хвилин п'ята. По суті, ранок. «Еге ж, пізно вони там закінчують...»

Розділ восьмий

Коли точно за півгодини Іван Олексійович постукав у двері, Серпілін був уже готовий і до зустрічі з ним, і до наступного від'їзду: поголився, вмився, вдягнув гімнастерку й португею, замкнув чемодан, навіть викинув у кухонне відро недокурки з попільнички.

— Здрастуй, Федю,— сказав, увійшовши, Іван Олексійович і, коротеньку часточку секунди приділивши тому, щоб побачити й оцінити обличчя Серпіліна, рвучко обійняв його, ткнувшись губами в щоку.

Він поспішав сюди, не страхаючись узяти найповнішу участь у горі свого друга. А втім, угледівши звичайнісіньке, таке, як завжди, чисто виголене обличчя Серпіліна, відчув полегкість. Серпілін уже проробив над собою ту душевну роботу, яка називається «взяти себе в руки» і при всій своїй обтяжливості для самої людини так полегшує життя усім навколо. Те, що Серпілін уже проробив цю роботу, бачив по його обличчю не лише, добре і давно знаючи його, Іван Олексійович, але й ад'ютант, який стояв за його спиною і майже не знав Серпіліна.

— Ми до твого від'їзду маємо ще годину тридцять п'ять хвилин,— сказав Іван Олексійович. Обійнявши Серпіліна і показавши цим усю міру свого співчуття, він тепер не витрачав необов'язкових слів.— Якщо не заперечуєш, поснідаємо.— Він поворухнув пальцем і прийняв з ад'ютантових рук невеличкого чемоданчика.—

А ти, Павле Трохимовичу, як умовились, поїдь поки що на аеродром, перевір, як з вильотом.

Ад'ютант сказав «слухаюсь» і зник за дверима.

Іван Олексійович, скинувши шинель, швидко зайшов до кімнати.

Вони так і не бачилися з листопада сорок першого. Коли Серпіліна усунули з дивізії, він не пішов у Москву до Івана Олексійовича шукати собі підтримки, щоб не обминути тих, з ким зіткнула його служба. Не захотів ставити його в скрутне становище. А потім, коли все влаштувалось і треба було поїхати формувати дивізію, виявилось, що Івана Олексійовича нема в Москві — виїхав на фронт.

Незважаючи на свої п'ятдесят років, він і досі був худий і підтягнутий. Серпілін пам'ятав його ще з германської війни, пам'ятав молодцюватим унтером з трьома солдатськими «георгіями», коли він після нічної розвідки прийшов перев'язати ножову рану до батальйонного фельдшера Серпіліна; пам'ятав поряд себе членом полкового комітету від команди розвідників; пам'ятав начштабу полку під Царицином. Завдяки чепуристому виглядові і косому проділові у стальному, замолоду посивілому волоссі, його тоді часто вважали за колишнього офіцера, яким він зроду не був. Нинішній генеральський кітель так само зграбно сидів на невисокій, стрункій постаті Івана Олексійовича, як ті вузькі, що аж облипали його, френчі, в яких він красувався за громадянської війни. І волосся в нього було таке саме, сиве, із стальним полиском, волосинка до волосинки зачесане на косий проділ. Іван Олексійович, як і перше, не старішав, але обличчя його не сподобалося зараз Серпіліну. Те, що воно стомлене, було цілком природно. Але у завжди жвавих і бистрих його очах тепер стояла чудна нерухомість, начебто якась думка вразила його, і він ніяк не міг позбутися її.

«Чорт його знає, дурниці якісь у голову лізуть»,— подумав Серпілін, а вголос сказав:

— Вигляд у тебе не дуже гарний.

Іван Олексійович звів на нього свої бистрі, але в глибині так само нерухомі очі і пожартував:

— Не від тебе першого чую. Ви, фронтовики, кров із молоком, а ми, штабні щури, нидіємо над паперами.

— Хліб скрізь нелегкий,— відповів Серпілін, без посмішки все ще дивлячись йому у вічі і перший перебо-

рюючи їхню обопільну неготовність до тієї серйозної розмови, якої обидва в душі хотіли.

Іван Олексійович спитав, де Серпілін поховав дружину, і, коли той відповів, що на Ново-Дівичому, сказав: «Добре», наче тут щось могло бути добре чи погане. Потім спитав, чи застав її при пам'яті. Серпілін, зціпивши зуби, похитав головою.

— Чому не прилетів одразу, коли я подзвонив? — докірливо спитав Іван Олексійович. — Я пообіцяв їй, що наостанку скористаюся із службового становища і того ж дня викличу тебе до Москви. А ти не прилетів!..

Серпілін відзначив подумки несподіване слово «наостанку», але не виказав до нього інтересу і почав пояснювати, чому не зміг вилетіти одразу.

— Зрозуміло, зрозуміло, — з перших-таки слів зрозумів і погодився Іван Олексійович. — А я вже подумав, що Батюк тебе в таке становище поставив. А потім бачу, того самого дня надходить з фронту прохання — затвердити тебе начальником штабу до Батюка.

— Ну й як, затвердили? — спитав Серпілін.

— Аякже, — сказав Іван Олексійович, здивувавшись. — Я ж наказав ад'ютантові, щоб насамперед поздоровив тебе від мого імені! Невже тільки збирався наказати і забув? Хай йому чорт, останніми днями зовсім ум за розум зайшов! Пора на стройову повертатись.

— А що, на стройовій легше?

— А що, важче? Коли хочеш знати... — Іван Олексійович зупинив себе, різким помахом руки відкинув недоговорене і спитав: — А що за людина у вас член Військової ради?

— Захаров у нас — проста душа.

— Не второпав, що означає. Лаєш чи хвалиш?

— Хвалю, — сказав Серпілін. — Можу уточнити: щира душа.

— Щира — це добре, — мовив Іван Олексійович і замислено повторив: — Добре.

І з виразу його обличчя було видно, що він подумав про когось іншого, в кого душа не проста і не щира.

— Як вони живуть з Батюком?

— З дивізії не все видно, — сказав Серпілін, — але, мені здається, Захарову з ним дуже важко, хоча він нав'язки цього не дає. Має достатній для цього партійний гарт.

— Власне, й у Батюка гарт також не старорежимний!

— А все-таки є в нього щось куркульське в натурі!

— Ну, це ти облиш! — розсміявся Іван Олексійович. — Він із середняків, це вже я добре пам'ятаю, секретарем бюро був, коли він у двадцять шостому в академії вчився.

— А, вчився він! — махнув рукою Серпілін. — Знаю я, як такі, як він, вчилися! Ми, невеликі чини, командири полків, справді працювали в поті чола: жінка з сином за ширмою сплять, а ти сидиш і зубриш мало не щоначі до ранку...

— Ну, це ти вже перебільшуєш! — заперечив Іван Олексійович. — І в них по-різному було! Приміром, хоч би Гринько! А він так само, як Батюк, громадянську начдивом закінчив.

І вони, то сперечаючись, то погоджуючись, почали перебирати в пам'яті людей, що пересіли після громадянської війни на академічну лаву з армій, корпусів та дивізій. Деякі з них вчилися запопадливо, із захватом, до безсоння, до запаморочення, заново долаючи кожний щабель тих військових сходів, якими сміливо, неоглядки, одного разу вже гайнули вгору за громадянської війни. В інших не стало на цей подвиг ні волі, ні тверезого погляду на самих себе, вони, вважаючи це за обтяжливий обов'язок, сяк-так відбули академію і повернулися в армію людьми з минулим, але без майбутнього.

— Гаразд, усе це історія, — сказав Іван Олексійович, коли, перебравши чоловік із десять, вони погодились, що траплялося і так, і так, — а от скажи, яке враження справляє Батюк тепер, коли дивишся на нього з своєї дзвіниці, з дивізії?

Серпілін, прагнучи бути справедливим, розповів, яким він бачив Батюка із своєї дзвіниці у різні моменти його життя, кращі і гірші.

Іван Олексійович усміхнувся.

— От бачиш. З твоєї дзвіниці — так собі, з моєї — не дуже, на фронтівій дзвіниці — також, наскільки я розумію, ним не захоплюються, а з найвищої дзвіниці дивляться і бачать лише груди колесом та знайомі з громадянської війни вуса. А що він відтоді ні розуму, ні звань не набрався — цього в бінокль не бачать. Або бачити не хочуть. І всі аргументи об цю силу спогадів

наче об стіну горохом! А втім, іноді спогади бувають і на благо, сам знаєш.

Так, Серпілін знав це. Знав, що коли він тепер тут, а не на Колимі, то завдячує цим силі тих-таки спогадів. Незадовго до війни, коли деяких військових випустили і продовжували випускати, Іван Олексійович, допіру призначений у Генштаб, був на одній із своїх доповідей у Сталіна. Сталін раптом у якомусь зв'язку заговорив про Царицин, і Іван Олексійович, що тримав це напоготові, нагадав йому про його перший приїзд до їхнього полку, про Гринька та Серпіліна. Згадку про Гринька Сталін пустив повз вуха, а про Серпіліна тут-таки, знявши трубку, подзвонив, щоб переглянули його справу.

— Отаке діло! — сказав Іван Олексійович.

І Серпіліну, який дивився йому в вічі, видалось, що зараз їм обом одне спало на думку: було все-таки щось принизливе в тім, що все твоє життя залежало від спогаду, який раптом промайнув у голові, а міг і не промайнути, від трьох-чотирьох слів, мимохідь сказаних у трубку...

— Слухай, Ваню,— тихо, наче хтось міг їх почути, сказав Серпілін,— невже з Гриньком нічогосінько не можна зробити?

Іван Олексійович знизав плечима.

— Не знаю. Або Гринько йому ще за давніх часів чимсь не припав до вподоби, або згодом десь щось не так сказав... Нагадувати вдруге не наважуюсь. Оце тобі й усе! Як на сповіді.

— Але, можливо, в твоєму нинішньому становищі...

В очах Івана Олексійовича промайнуло щось відчужене, ніби вороже.

— А що ти знаєш про моє нинішнє становище?..

— Я сам спробую,— сказав Серпілін.

«Що ж, спробуй, я пробував, тепер твоя черга»,— мало не зірвалось у Івана Олексійовича. Але він любив Серпіліна і навіть тепер, у тому тяжкому стані, в якому прийшов сюди, залишався добрий до нього, і ця доброта була наче острів у тому потоці суперечностей, що сповнювали йому душу. І він не сказав «що ж, спробуй», а сказав, навпаки, «не раджу», бо шостим почуттям знав: Гринькові вже не зарадиш, а Серпіліна треба стримати від необережного кроку, всю небезпечність якого навіть приблизно не уявляють собі люди, лише з чуток або за давніми спогадами знаючи ту лю-

дину, з кабінету якої годину тому вийшов Іван Олексійович.

Почувши це, хоч і дружне, але пойняте невисловленою загрозою «не раджу», Серпілін промовчав. Говорити не було сенсу, треба діяти або не діяти. І чи діяти і коли діяти — треба вирішувати самому.

Іван Олексійович підвівся і відкрив залишений ад'ютантом чемоданчик.

— Давай поснідаємо і повечеряємо за сумісництвом, — не знаю, як у тебе, а в мене, як правило, так. Валю пом'янемо і призначення твоє обмиємо. Життя є життя і нічого з ним не вдієш.

Він вийняв пляшку горілки і кілька загорнених у білий папір пакетів.

— На, розгорни... Не треба, не ходи нікуди, — зупинив він Серпіліна, що вже підвівся. — Тут усе начиння, навіть склянки і виделки. Ніколи не знаєш, коли й куди пойдеш, коли спатимеш і коли їстимеш, отже, в ад'ютанта про запас усе напихваті.

У пакетах були бутерброди з ковбасою, кетовим кав'ярком та сиром, варені яйця і навіть два свіжих огірки.

— Повертаючись до Батюка... — Іван Олексійович протер папером склянки і подивився крізь них на світло. — Одверто кажучи, здивувався, коли надіслали тебе на затвердження.

Серпілін зовсім не збирався знову говорити про Батюка, але зрозумів, що Іван Олексійович свідомо хоче якнайдалі відійти од тієї розмови, на яку щойно був викликаний.

— Чого здивувався?

— Тому що, будши Батюком і при його поглядах, пошукав би собі начальником штабу кого-небудь гладенько обструганого. Об тебе можна й руку заскабити.

— Будши ним, мене не взяв би, а будши мною, до нього пішов би? — спитав Серпілін.

Іван Олексійович, примружившись, немовби здалеку оцінюючи Батюка, що стояв десь дуже далеко, сказав задерикувато:

— А що, пішов би. Батюк без сильного начальника штабу в сучасній війні воювати не може. А дати йому слабкого — щоб довести, що не може, — означає руки по лікоть у кров сунути. Поки доведеш, він хто зна скількох людей по-дурному занепасть. Батюк, по суті, той

самий твій Барабанов, тільки на вищому рівні. Щоправда, горілкою не зловживає. Я, правду кажучи, зрадів, коли тебе затвердили. Не так за тебе — хліб у тебе, як сам висловлюєшся, буде нелегкий,— як за справу. Ну дарма, командуючий фронтом у вас чолові'яга далекоглядний; якщо правда буде на твоєму боці, завжди підтримає тебе твердою рукою і тактовно. Хоча з Батьком розстатись йому несила. Поки нас б'ють, легко помилитись — зняти й хорошого, а коли ми б'ємо, важко зняти й гіршого, аніж середній. На гребені перемог Батьок не такий очевидний.

— А раніше?

— Коли раніше? Коли нас били? У сорок першому ми всі справляли не дуже гарне враження. А торік — під Харковом — треба віддати належне Батькові — життя свого не шкодував. Тим і врятувався в очах...— Іван Олексійович коротким порухом пальця вгору показав, у чіих очах врятувався Батьок.— А те, що навислу над армією катастрофу не відчув, то, по-перше, не тільки його, а й тих, хто відчув, увесь фронт наказами згори у мишоловку штовхали, а, по-друге, все, що відбулося потім, за катастрофу наказано не вважати. Ясно-зрозуміло чи неясно й незрозуміло? Коли неясно й незрозуміло, все одно спитати нема в кого. У мене питаєш, я теж не відповім!

Іван Олексійович налив горілку в склянки, але, перш, аніж сісти, пильно, з усмішкою подивився на Серпіліна.

— П'єсу «Фронт» у «Правде» минулого літа читав?

— Читав.

— Чув, що багато які генерали образились на неї, але сам загалом був «за». Вважав, що в основному корисна. А ти?

— Я загалом також,— сказав Серпілін.

— Але ось цікаве запитання: чому?— Іван Олексійович знову тільки жестом показав, про кого йдеться.— Чому він при тому, що критику й самокритику не дуже полюбляє, п'єсу схвалив і в «Правде» звелів надрукувати? Не замислювався над цим?

— Ні.

— А я замислювався. Тому, що з неї при бажанні можна й таку мораль вивести: у всьому, що сорок першого і сорок другого нам на голови посипалося, Горлови винні, і ніхто, окрім них. За минуле відповідальність на них. Ні на кому іншому. Їм за це і завдати чосу!

Запам'ятай, це важливий пункт. А що далі? Далі Горлових замінюють Огневими, і справи вже кращають, що, власне, недалеко від дійсності, хоча ти йдеш начальником штабу поки що все-таки до Батюка. А тепер запитання: що не пояснено в п'єсі? Не пояснено, звідки Горлов. Чому й як став командувати фронтом? Адже не на загальних зборах його обрали! Але це запитання в п'єсі, як то кажуть, глибоко зарито, воно спадає на думку не одразу і не всім, так само й мене не одразу зацікавило... Ну що ж, вип'ємо за твоє призначення, і до Батюка свого будь справедливий, він теж не сам себе призначив... Все, що сказав, не повинно піти далі!

Серпілін знизав плечима — цілком природно! Одвертість Івана Олексійовича його не здивувала, здивувало інше: та злісна збудженість, що клекотіла сьогодні у цій врівноваженій людині.

— А що, Марія Гнатівна тут з тобою, — спитав Серпілін, — чи ще в евакуації?

— В евакуації. А що їй тут зі мною робити? Туди хоча б листи пишу, а тут жила б поряд і не бачила б. Думаеш, я сьогодні пізно закінчив? Рано. О сьомій, о восьмій лягаю, об одинадцятій починаю. Одверто кажучи, стомився останніми днями. Забув наказати ад'ютантові поздоровити тебе з призначенням. Послабшала якась гайка від утоми... А якщо отак послабшає в іншому питанні, під час доповіді...

— Ну що ж, ти не довідник!

— Саме так, не довідник. А є такі, що гірше думають, зате краще пам'ятають. А я, вважається, іноді надто багато часу прошу на те, щоб свої міркування підготувати. Коли зовсім одверто тобі сказати, мое становище останнім часом похитнулось. За місце не тримаюсь, якщо на фронт — готовий на першу-ліпшу посаду! Все-таки ми не просто генерали з тобою — у тебе на одну зірку менше, в мене — більше! Нехай краще мені попереду зайва зірка не світить, зате совість комуніста при мені зостанеться! Вона мені й на фронті придасться, незалежно від посади. А переживаю я тому, що тут не в церковнопарафіяльній: піп з класу вигнав — устав, виїшов, ще й дверима грюкнув, і хай йому біс! Тут ще один бік справи є, значно трудніший. Мені не місце мое дороге, мені дорога можливість в міру свого розуміння впливати на перебіг подій. Не хочу, щоб мое місце живий блокнот посів!

— Все так, я розумію,— бачачи хвилювання Івана Олексійовича, але не до кінця уявляючи собі його причину, сказав Серпілін.— Але що ж усе-таки скоїлося з тобою? А втім, не кажи, коли не хочеш.

— Зі мною поки що нічого не скоїлось,— сказав Іван Олексійович,— не в мені суть... З плануванням наступних операцій не все так робиться, як хотілося б. Я тиждень тому, коли групу Гота погнали, запропонував залишити там у вас, навколо Сталінграда, тільки найнеобхідніший мінімум, не більше! Що німці вирвуться або що до них прорвуться після розгрому під Котельниковом, уже не вірю. Незважаючи на всі Гітлерові обіцянки, сидітимуть і здихатимуть голодною смертю, поки не здадуться. В зв'язку з цим пропонував узяти з вашого фронту три армії і якнайшвидше мати їх під руками там, де доведеться нарощувати нові удари. Або — чого на світі не буває! — відбивати контрудари. На таку можливість також треба зважати! Йдеться не про подальші наші удари: план їхній усім зрозумілий і затверджений. Йдеться про те, щоб якнайшвидше підкріпити його реальність ще кількома вивільненими арміями. А от на це згоди й нема... «Як це так?! Сидіти й чекати, поки здадуться?.. Як це так — узяти Сталінград на місяць пізніше?!» А чому, власне, його не взяти на місяць пізніше, в обстановці, коли ризик, що німці прорвуться, зараз, після Котельникова, практично виключено? Чому, так прекрасно розпочавши й розвинувши операцію, раптом втратити витримку в момент, коли залишилося спокійно переморити їх там, у себе в тилу, як блощиць, малими силами, а вивільнені армії у найбільш короткий строк поповнити і передислокувати в резерв тим фронтам, які зараз вирішуватимуть усе подальше? Ось що мені спокою не дає всі ці дні. А становище моє похитнулося тому, що сил не вистачило ані видушити з себе каяття з приводу своїх пропозицій, ані захоплюватись новими — прийнятими замість моїх. Тепер планую те, що наказано, і бога благаю, щоб ви там, у Сталінграді, протягом тижня все розпочали, й завершили, і якнайшвидше звільнились. Зробіте, а?

Іван Олексійович сказав це, усміхнувшись, але усмішка в нього була гірка, в голосі вчувалося бланання, звернене не до Серпіліна, а кудись вище, до самої воєної долі, яку він просив стати обличчям до нас і спиною до німців.

— Одверто кажучи, для мене все це несподіване,— мовив Серпілін.

У нього ніяк не вкладалося в голову, що штурм Сталінграда можна раптом взяти і відкласти, тобто навіть не відкласти, а просто скасувати, бо ж зрештою йшлося саме про це.

— Стривай, як же так...— почав був він, але Іван Олексійович перепинив його:

— Тож-бо й є: як же так? Ну й забудь усе, що я сказав. Для того й сказано, щоб померло. Тим паче що питання, на чиєму боці правда, практично вже в минулому, а мої переживання нікого не цікавлять. Коли хочеш знати, тепер сам бажаю, сподіваюсь виявитись неправим! Мрію дістати змогу розписатись у своїй помилці! А з душі не можу вибити острах, що мине якийсь час — і виявиться: не помилявся! Іноді вранці ляжеш — стомився, а не спиш. Не спиш і думаєш: скільки ж насправді доводиться стримуватись нашому братові — військовому! Важка у нас професія, а на тому місці, де зараз сиджу, важка надмірно!

— Перейди на інше.

— «Перейди»?— всміхнувся Іван Олексійович.— Легко сказати. Сам знаєш: на війні не лише тоді руки-ноги відриває, коли рубіж береш, але й коли з рубежа відходиш. А мені з мого нинішнього крісла відходити — також треба момент вибрати, щоб відійти з руками та з ногами. Я ще воювати хочу, не бути до кінця війни донебудь у заштатному округові відставної кози барабанщиком! Так от, два дзвіночки вже були, чекаю на третій,— раптом сказав Іван Олексійович.

Тепер сказав без гіркоти, навіть з якимсь веселим вибликом долі, і в цьому відчувалась душевна сила.

«Навіть якщо ти й помилився!» — подумав Серпілін.

У міркуваннях Івана Олексійовича, якщо прийняти їхню вихідну точку, була своя, здавалося, залізна, логіка, і Серпілін не брав на себе із своїх позицій командира дивізії самовпевнено, покладаючись на перше враження, вирішувати, хто ж, зрештою, не помиляється у цій суперечці відносно цілих фронтів,— суперечці, напевне, одній з багатьох, які виникають і вирують у Ставці, щоб безслідно померти в момент остаточного вирішення. Відчував одне: якби раптом завтра відмінили вже підготовлений наступ, в душі не міг би погодитися з цим. Надто палко і нетерпляче ждав можливості якнайшвид-

ше покінчити з німцями там, у Сталінграді, ждав, як і всі інші на їхньому Донському фронті, згори й донизу! І, почувавши це, знав, що в його почутті також є своя правда. І, можливо, на неї, на цю правду, й зважили, коли відкинули пропозицію Івана Олексійовича.

Подумав про це, але вголос нічого не сказав, промовчав. Та, власне кажучи, Іван Олексійович і не питав Серпіліна про його точку зору. А просто раптом прорвало, вперше за війну прорвало, тому що надійшла така хвилина і в цю хвилину поряд опинився той, про кого за чверть віку дружили добре знаєш, що всі твої слова — в нього, як у могилу.

Але було в пам'яті й таке, чого не скажеш нікому, бо й сам до кінця не знаєш, що його робити.

Так, Сталін — це Сталін! І цим усе сказано, хоча ти знаєш про нього значно більше, ніж багато які інші, знаєш і те, що було перед війною, і те, що було на початку війни, знаєш і таке, що й купи не держиться!

У тім, що він великий, — виникнув миттєвий сумнів у душі на початку війни, а потім знову повірив, — ні, цього ти зараз знову певен. А в тім, що він страшний? Адже це тобі також відоме, і краще, ніж багатьом. І щоразу, коли йдеш до нього на доповідь, знаєш, що рука в нього не здригнеться ні перед чим.

І де закінчується залізна воля, і де починається незбагненна впертість, що коштує десятків тисяч життів та цілих кладовиськ понівеченої техніки, — не завжди одразу зрозумієш.

Так, слухає, розглядає і схвалює плани, бере до уваги, не відмахується від порад та донесень, як тоді, перед початком війни. Але все це до якоїсь хвилини — а потім останнє слово за ним, і слово це — іноді єдино правильне вирішення, а іноді раптом супроти розуму і всупереч стихії, і ніхто ніякими аргументами вже не змусить передумати! А вся трагедія в тім, що воно, це його останнє слово, однаково завжди правильне, навіть коли воно неправильне. І залишиться правильним. І винуватці невдач знайдуться. Адже мусять вони щоразу звідкись братися, якщо він завжди має рацію.

А водночас в його незаперечному авторитеті, навіть просто в самому імені неймовірна сила. Якось уже так з роками вийшло, що все, у що віримо: в партію, в армію, в самих себе, — все, наче жили в трос, вплетено у це ім'я. І на цьому тросі тягнемо увесь тягар війни.

Цілий народ, знемагаючи, тягне, а ім'я на всіх одне: Сталін. Гаразд, хай так! Але хоч би при цьому думати про нього, як інші, знаючи лише одне — що великий, і не знаючи решти, того, що краще було б не знати. Але ж іноді не можеш позбутися почуття, що знаєш ще не все, далеко не все...

А що діяти? Нічого й питати. Треба робити своє діло, якщо ти комуніст і солдат! Треба на своєму місці товкмачити і товкмачити свою правду й чесно доповідати про чужу. Йї також треба товкмачити, щоразу, поки стане снаги.

А що більше придумаєш? Тебе навіть і на це не завжди вистачає! Та й не дуже воно безпечне, одверто кажучи. Не такий вже ти боягуз, а собі в морду теж плювати не слід!

Іван Олексійович довго і тяжко мовчав, так глибоко поринувши у щось своє і далеке від Серпіліна, що той відчув це і, щоб не перешкоджати йому, також мовчав.

Іван Олексійович жив серед величин іншого масштабу, аніж ті, серед яких жив командир дивізії Серпілін, і Серпіліну дуже хотілося скористатись з можливості й спитати Івана Олексійовича про наступний розмах операцій, про те, як він оцінює сили німців і які, на його думку, перспективи зимової кампанії у масштабах усіх фронтів. Але хоч би як кортіло спитати про це, Серпілін надто добре знав межу, котру не має права перейти навіть найбільша дружба, — межу, за якою на війні не питають і не відповідають. І він перейшов цю межу лише подумки... І замість усього, про що хотів спитати, спитав тільки:

— Часто доповідати ходиш?

— Тепер часто. Ті, що вищі за мене, всі пороз'їжджались. Як представники Ставки. Чуття в нього страшне, — помовчавши, додав Іван Олексійович. — Іноді розумієш, що все одно ні до чого висловлювати йому свою думку, стоїш і мовчиш. А він дивиться на тебе і відчуває твоє негативне ставлення до того, що він запропонував.

— Можливо, поїде під Сталінград, все-таки, напевне, йому цікаво, — сказав Серпілін. — Тим паче знайомі місця.

— Навряд, — знизав плечима Іван Олексійович, але чому навряд, не пояснив. — Гаразд, давай вип'ємо з тобою за те, щоб ви якнайшвидше там у себе над фріцами хреста поставили! Звичайно, кухня у нас тут, у Ставці,

така, що за все переживаєш. Здається, то тут, то там щонебудь не так робиться. Але якщо на карту поглянути,— з листопада добряче махнули! Починаємо у власних очах виправдуватись. Тверезість, звичайно, зберігати треба. Не можна ще видавати все бажане за дійсне, хоча інколи за язика й тягнуть... Але загалом жити веселіше стало: гнемо і ламаємо їх, сволюємо!

Він цокнувся з Серпіліним, відсьорбнув великий ковток і, затиснувши в кулак булку з ковбасою, почав їсти з веселою жадібністю людини, яка, відмахнувшись од тяжких спогадів, раптом згадала, що страшенно голодна.

— А це нічого, що ти з ранку п'єш? — спитав Серпілін.— Підеш на доповідь — помітять.

Іван Олексійович чомусь всміхнувся і сказав:

— Нічого. За це він не картає. До того ж я не снідаю, а вечеряю. І розклад оцей не я вигадав.

Вони замовкли і почули тихий дзвоник.

— Напевне, ад'ютант,— сказав Іван Олексійович і поглянув на годинника.— А начебто рано.

— Ні, це будильник,— сказав Серпілін.— Я тут сусідчиному синові наказав мене розбудити, якщо засну. Зараз прийде будити.

— Привалова син? — спитав Іван Олексійович.

— Еге ж. Пам'ятаєш по академії?

— По академії — ні, не пам'ятаю. Нещодавно про обставини загибелі довелось доповідати.

— Тяжко дивитись на хлопця,— сказав Серпілін.— Коли не плачуть, на мене це сильніше впливає.

Двері прочинились, і в них з'явилася скуйовджена хлопчикова голова.

— Товаришу генерал, вставайте,— сказав він, спроння не розгледівши, що Серпілін не спить, а сидить за столом, і не сам, а з кимось іще. Потім зрозумів, привітався і спитав: — Чаю вам нагріти?

— Спасибі, не треба,— сказав Серпілін.

— Заходь, поснідаєш з нами,— сказав Іван Олексійович.

— Спасибі, я ще не вмивався,— сказав хлопчик і зачинив двері.

— Тільки горілки йому не давай,— сказав Серпілін.

— А я й не збираюсь,— сказав Іван Олексійович і поклав на край столу булку з ковбасою та огірка.— А твій де?

— Був, пішов.

— Проводжати тебе не з'явиться?

— Ні.

— Скажи, як буде далі із сином? — спитав Іван Олексійович, знаючи, що Серпілін буде невдоволений з цього запитання, але все-таки вважаючи за потрібне спитати про це.

— Сказав, щоб подав рапорта й їхав на фронт. Нега-разд йому тут у Панкратьєва порученцем товктися, — відповів Серпілін і замовкнув, бажаючи припинити розмову.

— Це зрозуміло, — сказав Іван Олексійович. — А взагалі як думаєш з ним надалі?

І коли Серпілін так нічого й не відповів, почав розказувати йому про сина: як енергійно і відчайдушно той пробивався в Генштаб і як через усі перепони все-таки пробився, щоб викликати батька і бодай що-небудь зробити для матері.

Серпілін розумів, що Іван Олексійович хоче, щоб він пом'якшав. Розумів, але відповідати не хотів, вважаючи, що це в його житті таке питання, котре тепер, по жінчиній смерті, не стосується і не стосуватиметься нікого іншого, окрім його самого.

— То як же все-таки буде з сином? — втретє спитав Іван Олексійович.

Він виявляв у таких випадках наполегливість. Позначалася звичка до влади.

— Слухай, Іване, — сказав Серпілін напівсердито, напівблагально, — не висотуй з мене жили. Не можу тобі відповісти, сам ще не знаю. Тепер уже не від мене, а від нього залежить.

Хлопчик увійшов вже одягнений, у валянках та півпальті, тримаючи в руках шапку.

— Чого ж ти вдягнувся? — спитав Іван Олексійович. — Я ж сказав: поснідаєш з нами.

— Мені до школи, — сказав хлопчик.

— Тоді візьми в кишеню, — сказав Іван Олексійович. — Поїси по дорозі.

І, взявши булку й огірка, дав хлопчикові.

— Візьми, візьми, — сказав Серпілін, вже розуміючи, що хлопчик послухається тільки його. — І харчі, що в кухні залишились, пусти в обіг. — Подавши на прощання руку, поглядом стримав хлопчика від запитання

чи пам'ятає він, Серпілін, свою обіцянку? Сказав очима: «Пам'ятаю, і перепитувати мене не слід».

— Отаке діло,— коли хлопчик вийшов, сказав Серпілін, завершуючи цим «отаке діло» розмову про власного сина.

Іван Олексійович вилив на денця склянок рештки горілки.

— Останню у пам'ять твоєї Валі.

Йому на очі раптом набігли сльози. Він витер їх і випив не цокаючись.

— Може, тобі що-небудь потрібне буде? Могилу доглянути? Скажи, я ад'ютантові доручу, він усе по-хорошому зробить.

Іван Олексійович поглянув на годинника і підвівся.

— Він тебе на аеродром проведе. Зараз з'явиться. А мені пробач, не поїду: треба поспати. Служба зобов'язує з ранку свіжою головою думати. Не ображаєшся?

Серпілін тільки знизав плечима.

— Що, складати речі будеш? — спитав Іван Олексійович.

— А що мені складати?

Вони зійшли вниз навпомацки темними сходами.

На вулиці було ще зовсім темно. Коло під'їзду стояла велика машина, що мала незвичний вигляд.

— Трофей. «Опель-адмірал»,— сказав Іван Олексійович.— Взяли кілька штук на Дону, ось їжджу другий тиждень. Як оцінюєш? — спитав він у шофера, що стояв коло машини.

— Гарна, товаришу генерал. Тільки прогрівати частіше, аніж ЗІС, доводиться.

Ад'ютанта не було. Серпілін кинув запитливий погляд на Івана Олексійовича.

— Он він їде,— кивнув Іван Олексійович на емку, що наближалася сюди.— Я на своїй спати поїду, а ти з ним на черговій.

Емка під'їхала, ад'ютант вискочив з неї й доповів, що все в порядку, літак піде о восьмій п'ятнадцять.

— Добре,— сказав Іван Олексійович.— Це візьми туди, до себе.— Він дав ад'ютантові чемоданчика.— Для генерал-майора на дорогу приготував?

— Так точно.

Іван Олексійович так само коротко і міцно, як під час зустрічі, мовчки обійняв Серпіліна, відірвався од нього, сів у машину і перший поїхав.

«Що, сам-один хочеш зостатися?» — пригадав Серпілін останні синові слова, коли «дуглас», злетівши з Центрального аеродрому, робив останній розворот над ранковою Москвою.

У «дугласі» було повно пасажирів та вантажів. Обабіч на відкидних залізних лавах, впритул одне до одного, сиділи люди, а на підлозі лежали мішки з поштою, кілька рацій, загорнені в мішковину гвинти до винищувачів.

Половина бажаючих полетіти на Донський фронт цим рейсом лишилась чекати на наступний. Крім Серпіліна, в літаку були ще двоє генералів, декілька полковників, судячи з їхніх петлиць та розмов, з Головного артилерійського управління, декілька чоловік з штабу гвардійських мінометних частин, офіцери військ зв'язку, льотчики, двоє фотокореспондентів з лейками та кінооператор з важким кіноапаратом, що відтягав йому шию. Склад пасажирів свідчив про події, які мали відбутися під Сталінградом, і Серпілін, хоча вони летіли ще тільки над підмосковними дачами й платформами, під впливом атмосфери, що панувала в літаку, почував себе вже не тут, а там, на фронті. Ні, він не лише не хотів, але й не міг зостатися сам-один. А якби й захотів, йому не дозволила б цього війна. Через кілька годин йому доведеться приймати штаб армії, знайомитись із незнайомими людьми і встановлювати нові взаємини з тими, кого він уже знав. Доведеться з кимось взаємно притиратись, з кимось тимчасово миритись, когось переставляти, заново розбиратись у чиїхось сильних і слабких сторонах, що їх раніше було видно лише здалека.

Коли б він летів назад до своєї дивізії, це було б з одного боку легше для нього, а з другого — важче. В дивізії були близькі йому люди, яких він, за фронтовими уявленнями, вже давно знав. Їхнє ставлення до його горя, звісно, гріло б йому душу, але водночас і роз'ятрювало б відкриту рану значно сильніше, ніж те, більш формальне співчуття, яке виявлятимуть у штабі армії нові товариші по службі, не маючи причин цікавитись подробицями його горя. Зрештою, можливо, що так буде краще!

Думка про операцію, яку йому вперше треба буде провести в ролі начальника штабу армії, непокоїла його вже тепер, у літаку, не залишаючи часу для інших думок. Правду кажучи, для людини в його стані важко

було придумати під цей час що-небудь слухніше за нову справу, що чекала на нього. В глибині душі він починав усвідомлювати це і дякував долі, яка полегшила його горе тим єдиним, чим це горе можна було полегшити.

— Товаришу генерал,— звернувся до Серпіліна літній гостроносий маленький генерал-майор, який сидів навпроти нього на лаві,— мені там, на аеродромі, підполковник, котрий супроводив вас, сказав: ви до Батюка летите.

— Так.

— Тоді дозвольте відрекомендуватися: генерал-майор Кузьмич, Іван Васильович, лечу також туди, до вас, приймати сто одинадцять.

— Серпілін Федір Федорович,— сказав Серпілін, потискуючи руку маленькому генералові і здивовано думаючи про те, наскільки світ тісний. Сто одинадцята дивізія була його, тобто тепер уже колишня його дивізія, і цей генерал, що летів в одному з ним літаку, летів приймати колишню його дивізію, отже, полковникові Пікіну знову припадало на долю залишатися в попередньому становищі.

— Ну що ж, будьмо знайомі,— сказав Серпілін, з інтересом дивлячись на маленького генерала.

Розділ дев'ятий

Провівши генерал-майора Серпіліна і, як було наказано, дочекавшись, поки літак здійметься в повітря, підполковник Артем'єв повертався з аеродрому.

Літак відійшов із запізненням, але їхати спати все одно ще не можна було: перед тим треба побувати в Бронетанковому управлінні й особисто забрати там один документ.

Машина завершила з вулиці Горького і пішла кільцем «Б».

«Все-таки потроху наповнюється»,— подумав Артем'єв про Москву і згадав несподіване запитання Серпіліна, коли вони очікували на посадку в літак:

— Сім'ю до Москви не викликаєте?

— Не викликаю, товаришу генерал,— відповів він, не бажаючи пояснювати, що живе в світі однісінький і викликати йому нема кого.

Там, на аеродромі, дивлячись услід літакові, що виру-

шив на Сталінград, Артем'єв з досадою подумав про свою тимчасову, ад'ютантську долю. Добре, звичайно, що став офіцером для доручень у начальства, в якого не тільки «подзвони», «подай», «принеси», а можна при бажанні набратися й розуму на майбутнє. Але сьогодні поглянув у хвіст літакові, і захотілося на фронт.

Коли після госпіталю, ще з паличкою, потрапив у Генштаб, вважав, що йому пощастило. Але останнім часом став тривожитись: а що, коли начальство звикне і не захоче відпустити на фронт? Хоча, коли брало,— пообіцяло. Генерал-лейтенант протягом останнього тижня якийсь чудний, похмурий. А чому — невідомо, і питати не годиться.

У Бронетанковому управлінні, попри ранню годину, вирувало життя. З усього відчувалося, що танкісти за останні місяці підняли голови, і не дивно: танкові та механізовані корпуси з початку листопадового наступу давали німцям доброго часу!

Забравши документи і йдучи вниз сходами, Артем'єв відійшов набік, щоб пропустити вперед поспішаючого генерал-майора з чорними танкістськими петлицями. І, тільки-но пропустивши, ззаду побачивши догола обстрижену голову, зрозумів, що цей генерал-майор — давній друг, халхинголець Костя Климович. На початку війни про нього говорили, як про загиблого, але нещодавно він раптом ожив і пройшов по зведенню, захопивши в районі Тацінської сто літаків.

— Костю! — гукнув Артем'єв генерала, який уже добіг до самого низу сходів. Гукнув, сподіваючись, що, коли помилився, генерал не озветься.

Але генерал обернувся і помчав нагору, назустріч Артем'єву. Вони обнялися на середині сходів.

— А я тільки-но був у танкістів і згадав тебе і Халхин-Гол,— сказав Артем'єв.

— Знайшов що згадувати! — всміхнувся Климович. І була в цій жорсткій усмішці ціла вічність, що відокремлювала тепер їх обох від Халхин-Голу.

Вони пішли сходами вниз.

— Чого кульгаєш? — спитав Климович.

— Після поранення.

— А тепер що робиш?

— Відтоді тимчасово в Генштабі. Але незабаром думаю знову на фронт. А ти як тут? Тільки недавно у зведенні читав, що твоя бригада до Тацінської вийшла.

— До Тацінської вийшла, а через тиждень уся вийшла...— сказав Климович.— Чотири машини лишилось. Послали на переформування.

— Напевне, прикро було в розпалі таких боїв...

— Це тільки у віршах так пишуть. Чи у вас у Генеральному штабі насправді так думають?

— Що думають?

— А що командирові бригади, в якого із сорока машин чотири зосталось,— прикро, коли його на переформування виряджають? Не знаю, можливо, й є такі дурні, я в них не записувався. От коли б у мене від бригади сама назва, без танків, залишилась, а мій особовий склад все одно без тями у вогонь, як піхоту, пхали б, отоді було б мені прикро, що начальники бояться про справжні втрати в техніці кому треба доповісти. Трапляється й так.

— Будемо вважати, що ти добре мені одрізав,— посміхнувся Артем'єв.

— Так, уяви собі, радий,— як і перше, серйозно і палко сказав Климович.— Радий, що своєчасно вивів бригаду з боїв; радий, що тверезе рішення прийняли і що обстановка це дозволила; радий, тому що, правду кажучи, дурниці ще робимо. Спостерігаєш іноді, як люди в спільний котел перемоги свої дурниці пхають, сподіваються, що там усе перекипить і не буде видно, хто що вкинув.

— Я бачу, ти сердишся, а там у вас, нагорі, настрої рожевіший.

— І я не серджусь, тільки про одне мрію — якнайшвидше навчитися німців не до півсмерті, а до смерті бити. А сердитись — чого ж? Якби я солдатом був, тоді багато на кого є сердитись — і на взводного, і на ротного, на всіх, аж до господи бога! А коли тепер я генерал, мені вже мало на кого лишається сердитись, окрім себе. Ти коли воювати почав?

— В грудні сорок першого, під Москвою, село Зеленино, вступив у бій, командуєчи полком.

— Отже, просто з наступу, з празничка почав...

— Власне, щодо празничка...— перепинив Артем'єв і махнув рукою, подумавши, що хоч який хороший Костя Климович, а все-таки, значить, з танка не видно, що таке піхота, і хто такий командир полку, і скільки пудів війни у нього на хребті. Якби знав — не сказав би про празничок...

— За празничок не ображайся,— сказав Климович.— Празнички на війні теж у крові. Це мені відомо. Просто позаздрив тобі, що почав воювати з інших картин, аніж я...

Вони стояли тепер внизу, у вестибюлі.

— Ну що ж, Павле, мені, на жаль, на вокзал, та й у тебе, напевне, життя на колесах.

— Еге ж,— сказав Артем'єв.— Треба документ у Генштаб везти.— І раптом схаменувся:— Як сім'я?

— Сім'ю поховав,— холодним, безбарвним голосом мовив Климович.— Усіх разом, в одній вирві... І могилу не сам вибирав, і плакати часу не дали. Отак. Ще запитання є?

— Пробач.

— Дарма. Вже півтора року всім на це запитання відповідаю. Звик. А ти не оженився?

— Ні.

— А я восени після госпіталю мало не оженився. А потім подумав: навіщо вдів і сиріт плодити, коли їх і без тебе вистачає? Коли так просто — інша річ. Ти — просто, і вона — просто...

— Щоб, коли щось станеться, «Нехай вона поплаче, нічого їй не значить...» — сказав Артем'єв.— Чого дивишся? Не мое.

— Та я здогадався. Просто раніше не знав, що ти любиш вірші.

— А чи багато, Костю, ми взагалі раніше один про одного знали? — сказав Артем'єв.— Навіть себе самих лише на війні взнали...

Вони вийшли на вулицю. Після напівтемного вестибюля сонце засліплювало очі. Машина Артем'єва стояла коло під'їзду. Климович угледів свою і махнув, щоб під'їхала.

— Куди їдеш?

— Нове з'єднання формувати. Для початку — на Казанський. А потім — туди, де танки роблять. Ох, танки, танки! — вигукнув Климович.— Перед тими, хто їх робить,— шапки треба скидати, а тим з нас, хто такі машини безтямно нівечить у першому-таки бою,— кийком по морді!

Вони зійшли з ганку. Артем'єв заквапився і, необережно ступнувши пораненою ногою, охнув.

— Чи не зарано про фронт почав думати? — спитав Климович,

— Може, й зарано, але ж зведення до живого дошкуляють!

— Це правильно,— сказав Климович,— час такий, що не знудишся. Ну гаразд, воюй. Бувай живий, якщо вдасться.

Вони обнялися. Климович сів у машину і, зачиняючи дверцята, прощально помахав рукою.

Коли Артем'єв повернувся до Генштабу, у приймальній на чергуванні сидів другий ад'ютант — Косих. Цей у генерал-лейтенанта ще з довоєнних часів. Офіцери для доручень втретє змінюються, а цей беззмінний. Звик і іншого в житті не шукає.

— Про мене не дзвонив? — спитав Артем'єв.

— Ні,— сказав Косих.— Можеш спати до чотирнадцятої.

Артем'єв замкнув у сейф привезеного документа, солодко потягнувся і з приемністю уявив собі, як опиниться зараз у маленькій кімнаті на третьому поверсі, де стояло п'ять койок для ад'ютантів. Хоча казармене становище в Генеральному штабі було скасовано, практично воно ще зберігалось.

— Подзвони мені о тринадцятій, щоб не проспав.

— Подзвоню, не турбуйся,— сказав Косих і, подивившись у свій блокнот, раптом згадав: — Генерал Шмельов дзвонив, наказав для тебе адресу записати. Якась жінка шукає. Зараз я тобі перепишу.

Але схвильований Артем'єв, не чекаючи, поки Косих перепише йому адресу, сам швидко обійшов стіл і зазирнув у блокнот. Він знав, що його сестра, закинена в німецький тил, за відомостями партизанського штабу Західного фронту, ще рік тому загинула, виконуючи завдання. Ні про які подробиці він так і не зміг довідатись і не до кінця вірив у цю смерть, знаючи випадки, коли такі повідомлення потім виявлялись помилковими. У блокноті, з якого переписував адресу Косих, стояло незнайоме прізвище: «Звернутись до Овсянникової...»

Може, це хтось привіз звістку про сестру?

«Звернутись до Овсянникової...» — ще раз прочитав він, узявши в Косих аркушика, і лише тепер звернув увагу на адресу: «Сретенка, 24, квартира 6».

— Ти точно записав? — спитав він у Косих.

Косих навіть не відповів. Вже за що, за що, а за точність Косих можна було поручитись.

«Та що ж це таке! Невже дурня хтось клеїть?» — подумав Артем'єв. Адреса була надто знайома, хоча вважалося, що її викреслено з пам'яті.

— Який у Шмельова додатковий? — рвучко спитав він.

— Ти що, з глузду з'їхав? — сказав Косих. — Шмельов о сьомій сорок п'ять дзвонив, ось у мене записано, перш ніж спати лягти.

«Звернутись до Овсянникової...» — ще раз прочитав Артем'єв. Незнайоме прізвище ніяк не зіставлялося з адресою. Він згадав стареньку хатню робітницю, яка жила тоді, перед війною, в тих людей, у тій квартирі. Може, це вона Овсянникова? Він не знав її прізвища, просто знав, що вона «тьотя Поля». А коли так, то навіщо він їй?

— Ось що, Косих. — Він поклав записку до кишені. — Коли хтось питатиме, я пішов за цією адресою. Тут недалеко, я швидко впораюсь.

— Гляди, потім будеш носом клювати! — не схвалив Косих.

Коли Артем'єв зайшов до знайомого під'їзду і постукав у постарілі двері з обтріпаною цератою, йому відчинив підліток у валянках, ватяних штанах і такій самій куртці наопашки.

— Я Артем'єв, — сказав Артем'єв, — мені дали цю адресу...

— Так, так, заходьте, — подаючи руку, сказав хлопчик дівочим голосом. — Я Овсянникова.

Рука була маленька, міцна і дуже гаряча.

— Ходімо в кімнати...

— Можна роздягнутись? — спитав Артем'єв.

— Як хочете. Я сама тут замерзла з ранку, навіть руки над керосинкою гріла... Ходімо краще на кухню.

— Я все-таки роздягнуся, — сказав Артем'єв і, скинувши шинель, слідом за дівчиною у ватянці пройшов через великий крижаний передпокій, повз розчинені навістіж двері до їдальні, так само, як і перед війною, заставленої червоним деревом.

На кухні було тепліше, на керосинці грівся чайник. Попід стіною стояли вузьке залізне ліжко та пружинний матрац з підкладеними замість козел стовпчиками книжок. На матраці лежав новенький кожушок.

— Ви накиньте кожушка, якщо холодно. Хоча він маленький, — сказала дівчина, змірявши поглядом масивну

постать Артем'єва.— А я з самого ранку отак, по-партизанському.

Вона торкнулася поли напнутої на плечі ватянки і раптом збентежилась під поглядом Артем'єва. Під ватянкою в неї була тільки засунута у стьобані штани солдатська бязева сорочка, зав'язана на тонкій шії поворозками; з-під солдатської бязі випиналися два високі гострі горбочки. Цього вона й засоромилась і, вже одвернувшись і стоячи спиною, засуваючи руки в рукави і застебуючи ватянку, сказала:

— Пробачте, я гадала, це моя хазяйка прийшла...

Вона була підстрижена коротко, по-хлопчачому, і ззаду на шії в неї був хлоп'ячий закруток відрослого волосся. Так колись перед війною стриглася Маша.

Застебнувши останній гаплик, вона обернулась до Артем'єва. Обличчя в неї було простеньке, але миле, навіть, напевне, гарненьке, тільки дуже бліде і змарніле, а вираз цього обличчя був чудний — водночас і рішучий, і розгублений.

— Ну, що ви мені скажете? — спитав Артем'єв, відчувуючи, що не скажуть нічого втішного.

— Я вам повинна розповісти про вашу сестру,— сказала дівчина голосом, яким не говорять про живих.— Мене звуть Овсянникова, Тетяна Миколаївна, Таня... Ви сідайте...

І сама сіла на кожушок, кинутий повёрх пружинного матраца. Артем'єв опустився на табурет і не зводив з неї очей.

— Я повернулася звідти, щоправда, вже близько двох місяців тому, але я весь цей час була в госпіталі...

— Ви тільки без передмов. Що сестра загинула, я вже чув,— сказав Артем'єв з останньою, розпачливою надією.

Але вона не зупинила його, не крикнула «Ні!». А зчудовано й довго дивилася на нього і мовчала. Готувала себе до одного, а вийшло інше: виявляється, він знає.

— Говоріть, чого мовчите? Я знаю лише одне: що загинула, виконуючи завдання. Коли знаєте, де і як, розкажіть. Гірше не буде.

Сказав, хоча відчував, що ні, буде гірше, значно гірше.

А Таня дивилася на цього, що видався їй брутальним, зовсім не схожого на свою сестру, чоловіка і все ще не знала, з чого розпочати. З того, як загинула Маша? Чи

з того, як вони зустрілись і здружилися і що їй казала Маша тієї останньої ночі, коли йшла на явку в Смоленськ?..

— Ну, чого ви з мене жили висотуете? — сказав тим самим, як і перше, грубим голосом.

— Я не знаю, як вона загинула, — сказала Таня, — я не була при цьому. Я знаю тільки, що вона торік у листопаді пішла на явку в Смоленськ і все було дуже добре підготовано, вона не повинна була провалитись... А потім, через день, довідались, що вона так і не прийшла на явку. А потім, через два тижні... там у міській управі у нас працював один чоловік, він передав нам копію списку засуджених, її ім'я також було там... за документами. За документами вона була Вероніка... Командир нашого загону думав, що їх збираються стратити в одному місці, яке ми знали, і ми зробили там засідку, і я також ходила... А їх стратили в іншому місці: змінили...

Артем'єв підвівся, підійшов до керосинки, зняв киплячого чайника і налив води в кухоль.

— Візьміть заварку, — сказала Таня.

Але він не відповів, стояв коло плити і довго, дрібними ковтками пив гарячу воду.

Допив, поставив кухля на плиту, підійшов до Тані і, нічого не кажучи, потягнув за краєчок кожушка. Вона зрозуміла і пересіла, вивільнивши кожушок. А він, напнувши цей кожушок-недомірок на плечі й прихопивши його рукою біля горла, почав ходити по кухні. І по його руці, що жорстко зчепила біля горла борти кожушка, було видно, як йому важко опанувати себе.

— Ну й що далі? — спитав він своїм грубим голосом.

— Що далі? — Таня не зрозуміла, чого він хоче. — Що може бути далі?..

...Далі — зверху рівна, така сама, як і всюди, пелена снігу, а під снігом нашвидку накидане груддя мерзлої землі, а під ним — босі, напівголі й голі тіла, чоловічі й жіночі, із стражденно викрученими головами, з негнучими шиями, з розкинутими крижаними руками, із скоцюрбленими пальцями, які ще дряпали землю і померли вже потім, після всього іншого...

Вони розкопували взимку одну таку яму. Розкопували тому, що хотіли перевірити, чи справді німці розстріляли одного провокатора чи тільки удали, що його

розстріляно разом з усіма, а самі вирядили його працювати в інше місце.

А потім, навесні, земля починає осідати, і там, де була гладенька снігова пелена, стає видно довгий прямокутник осілої землі...

Артем'єв подивився їй в обличчя і, збагнувши з його виразу, що спитав таке, на що вона неспроможна відповісти, насилу відновив у пам'яті своє перше безглузде запитання: що далі?

— Я хотів спитати: де це було? Ви знаєте?

— Неподалік від шосе, коло цегельні,— сказала вона,— там у них бараки — табір. За кілометр від цього табору...

«От і поховали Машу,— подумав Артем'єв,— біля цегельні, за кілометр від бараків... Яка цегельня, які бараки, в який бік кілометр... Хто там з нею в могилі, скільки людей, яких, чому й за що їх убили?.. Та й там, на Західному, незабаром підемо вперед. Але чи знайде хто-небудь коли-небудь це місце після того, як ще раз прокотиться через нього війна... І мати, напевне, лежить у якій-небудь такій самій ямі під Гродно, якщо не вбили ще в перші дні на дорозі, разом з тією маленькою дівчинкою, фотокартку якої Маша надіслала перед війною до Чити з написом: «А це наша з Іваном Таня»... Де вона тепер, ваша Таня, і де ти, і де твій Іван? Також гние де-небудь у російській землі, випроставшись на весь свій недоладний, триаршинний зріст, можливо, так і не встигнувши ні разу вистрелити в німців... Хоч би вже швидше на фронт...»

— Гарзд,— сказав він, не припиняючи ходіння.— Розповідайте й решту, коли що-небудь знаєте. Взагалі все, що знаєте, кажіть, я нічого не знаю. Приїхав узимку сорок першого воювати під Москву з Далекого Сходу і застав замість домівки саму пустку: ні матері, ні сестри, нікого... Ключа від квартири не було, двері висаджував. Залишили в одного чоловіка, так і той помер. Хочете — вірте, хочете — ні, за чотири місяці, що тут, у Москві, ані разу вдома не ночував, туга така... Одного разу з хорошою жінкою вночі притулок був потрібен, вона просить: ходім до тебе, а я не можу, так і не пішов, тому що йти туди — все одно, що на могилі цим займатись... Пробачте за брутальність, сказав як товаришеві.

Але вона не образилась, бо відчула, що за брутальністю слів приховано біль і самотність. Та й, щиро ка-

жучи, не таке їй доводилось чути за ці півтора року! Сказала тільки раптом, несподівано для нього:

— Маша, згадуючи про вас, завжди уболівала, що ви не оженились.

І, спостерігаючи, як він ходить по кімнаті, накульгуючи і всю вагу тіла переносючи на одну ногу, спитала:

— У вас яке поранення? Гомілку перебито, правда ж? Ви б краще сіли...

— Еге ж,— сказав він і слухняно сів.

— Я так і подумала,— сказала вона.— Я там багато операцій робила. Я майже водночас із нею до загону прийшла, на кілька днів раніше.

З цього розпочалася її розповідь про Машу, яку вони знайшли в лісі після невдалого стрибка і тижня блукань із за давним відкритим переломом руки.

У глухому лісі, за сорок кілометрів од Смоленська, вранці, розстеливши плащ-палатку на свіжому снігу, бо в землянці було темно, одна молода жінка робила операцію другій — без інструментів та наркозу. Мовчки вилущувала один по одному уламки кісток, іноді поглядаючи в обличчя тій, другій, теж мовчазній,— змарніле від голоду, із закушеною до синяви губою й великими краплями поту на лобі, схоже на обличчя породіллі...

З цього мовчання й почалася їхня дружба, одна з тих, що, з миттєвою силою спалахнувши в двох самотніх жіночих душах, горить у них жадібним, щедрим полум'ям і змушує покvapно й гарячково нанизувати одне на одне ширі признання, немовби передбачаючи свій близький кінець, боїться не наговоритись і не надихатись...

А потім, згодом, коли вони вже встигли розповісти одна одній майже все головне, що було перед тим у їхньому житті, раптом з'ясувалась одна випадковість, яка вже невидимо поєднала їх між собою перш, аніж вони познайомились. Виявилось, що товариш, з яким Таня йшла з оточення від Могильова і який разом із Золотарьовим тягнув її на спині через Єльнинські ліси, тягнув і витягнув, не давши їй застрелитись,— виявилось, що ця добра і похмура людина Іван Петрович Синцов — Машин чоловік.

Розповідаючи Артем'єву про Машу, Таня розповіла й про Синцова, щоправда, дуже мало — лише те, що їй було відомо з Машиних слів. Але для Артем'єва це було багато, бо він не знав про нього нічогосінько. Ні того, що Синцов вийшов з оточення, ні того, що дістався до

Москви і в останню ніч побачення з Машею казав їй, що знову піде на фронт.

— Шукатиму. Вже пробував довідатись, але розпочну все заново,— сказав Артем'єв.

— Не треба,— печально мовила Таня,— він загинув...

— Звідки ви знаєте?

— Мені сказали вчора. Один чоловік, який достеменно знає, сказав, що загинув.

Він подивився на неї, і вона печально кивнула: так, це точно, абсолютно точно. Серпілін сказав їй про це так впевнено, що їй навіть не спало на думку перепитати, коли саме загинув Синцов.

— Гаразд,— сказав Артем'єв по тривалому мовчанні.— Розкажіть ще про сестру, все, що знаєте.

Тані спочатку здалося, що вона розповідатиме йому ще дуже довго, але вийшло навпаки. Переповідати йому, чоловікові, все, про що вони говорили з Машею, виявилось неможливим. А подій у Машиному партизанському житті аж до дня, коли вона вирушила на завдання і загинула, було небагато.

Просто жила в землянці у лісі і чекала, поки зростеться рука, щоб іти в Смоленськ до однієї старенької лікарки, нібито її родички.

У Москві, коли її виряджали, думали, що вона працюватиме в підпіллі радисткою, а тут усе змінилось. Тримати передавача в місті було небезпечно, і вирішили тримати його в лісі і, щоб працювати на ньому, підготували іншого радиста, чоловіка, а Машу послали в місто зв'язковою, щоб вона з допомогою цієї старенької лікарки влаштувалася санітаркою в лікарні й передавала записки з возями, які їздили в ліс по дрова для лікарні. Але їй так і не довелося цього робити. Вона навіть не дійшла до явки...

— Через два місяці я сама пішла туди, на цю явку,— сказала Таня.— Було конче потрібно все-таки послати кого-небудь, але мене спочатку не пускали, боялися: раптом, коли її там мучили...

Артем'єва пересмикнуло від цих слів.

— ...але потім протягом двох місяців цієї лікарки ніхто не займав, і стало вже ясно, що Маша нічого не сказала, і тоді мене все-таки послали. Тієї останньої ночі, коли вона вирушала до Смоленська, а я також вирушала із загоном на операцію, ми пообіцяли одна одній, що хто з нас повернеться на Велику землю, розшукає

родичів і розповідь... Бачите, який довгий час минув, і все-таки знайшла вас. Цілком випадково: вчора вранці була у нашого командира бригади в готелі «Москва», а в нього сидів генерал-майор, який сказав, що знав Машу і знає вас.

Вона замовкла і, наче школярка, поклала руки на коліна у дебелих ватяних штанах. Сиділа й очікувала, чи не спитає в неї ще щось.

— Що, їх розстріляли чи повісили? — глухим голосом спитав Артем'єв.

— Розстріляли.

Вона зблідла, і її доти спокійний голос трошечки, ледь-ледь затремтів, і душу Артем'єва пойняли люта розпука і жалість до Маші, котру розстріляли, і до цієї, що сиділа навпроти нього, зблідлої дівчини у ватянці та стьобаних штанах, яка бозна через що тільки не пройшла і на що тільки не надивилась! Він уявив собі, як вони, бідолашні, сиділи обидві там уночі в лісі, і боялися майбутнього, і умовлялись, щоб та, котра виживе, розповіла про ту, котра помре...

«Та що ж це таке, як ми це дозволили, щоб вони там гинули, вмирили, щоб їх катували, і гвалтували, і розстрілювали босих на снігу, і накидали зашморги на тонкі дівочі шії! Як ми допустили, щоб це було!.. Боже мій, як це страшно й соромно!»

Він відчував щемливу жалість вже не тільки до сестри, а взагалі до всіх, хто й зараз ще там, кого й досі закидають туди, в пекло, до чорта в лапи, і зараз там попадається, гине, йде на шибениці. У Смоленську, в Брянську, в Орлі, у Могильові... Скільки цих клятих кубел, цих гестапівських костоломок, з яких не виходять живими, скільки їх по всій Росії, там, за лінією фронту! Подумати страшно... Його пойняло жорстоке, майже нестерпне почуття чоловічого, саме чоловічого сорому за все те, що припало на долю цих дівчат і жінок, таких самих, як його сестра і як ця маленька, що сиділа навпроти нього. І в чому тільки душа тримається!..

«Ні, на фронт, на фронт, швидше на фронт... Бити цю фашистську наволоч, бити нещадно, не жаліючи, до смерті!.. І полонених не брати! Нехай хоч під трибунал, все одно!»

— Стривайте, стривайте, що вам?.. — торсала його за коліно Таня, яку перелякало його обличчя із замруженими, немовби від жахливого болю, очима.

Він розплющив очі й подивився на неї.

— Нічого... так просто, уявив собі все на мить...

І, все ще дивлячись на її худе, миле, стомлене обличчя, спитав:

— Що гадаєте далі робити?

— Поки що дали місячну відпустку, як видужуючій. А потім на комісію. Напевне, піду на фронт, у медсанбат.

— А туди, назад, не повернетесь?

— Ні, не повернусь, не хочу.— І, похитавши головою, повторила: — Не хочу, стомилась.

І щоб він краще зрозумів те, що вона хотіла сказати, пояснила, що шість місяців пробула, за завданням, медсестрою в Смоленській міській лікарні.

— Сиділа там на зв'язку. А крім того, медикаменти крада і до лісу переправляла...

Сказавши «крала», вона всміхнулась, але одразу посерйознішала і пояснила, що, коли в підпіллі, це зовсім інша річ, аніж у партизанському загоні. У партизанському загоні є зброя і навколо — товариші. А тут живеш увесь час під владою німців. Наче комар між долонями: першої-ліпшої хвилини пристукнуть — і нема тебе. І від цього найбільше стомлюєшся.

— Ні, я тепер тільки на фронт, більш нікуди...

— А де цей місяць перебудете? Тут? — спитав Артем'єв.

— Ще не знаю, — сказала вона. — Коли вдасться, навідаю батька і матір.

— Де вони у вас?

— Не знаю точно. Батько працював перед війною на заводі «Ростсельмаш». Я тільки недавно через комісара госпіталю довідалась, що майже весь «Ростсельмаш» до Ташкента евакуйовано. Якщо батько не на фронті, то, напевне, там. Він перед війною був парторгом цеху. Дала туди телеграму і тепер чекаю на відповідь.

— А на яку адресу телеграма?

— Ташкент, «Ростсельмаш».

— І прийняли?

— Прийняли. А що?

— Може не дійти. Завод тепер, найскорше, став номерним...

— Я також цього боюся, — сказала вона. — А що робити?

— Можна взяти номер поштової скриньки, коли за-

вод номерний, а можна...— Він не став пояснювати, що саме спало йому на думку, і сказав: — Одним словом, якщо не одержите відповіді, допоможу. Завтра до вас зайду, коли в мене «вікно» буде. Мабуть, увечері, не раніше.

— Гарзд,— сказала вона й додала: — А краще не турбуйтеся.

Артем'єв усміхнувся; здається, їй не сподобались його слова «увечері, не раніше».

— Ось що,— сказав він,— давайте договоримось для ясності. По-перше, я для вас абсолютно все зроблю і місце на поїзд дістану, якщо ваші батьки в Ташкенті. А по-друге, коли щось подумали,— помиляєтесь. Я, звичайно, не хмарина в штанах, а холостий мужик, але мені це не властиве, щоб удавати одне, а на думці мати інше. Я з жінками або цілком одвертий, або від початку до кінця по-товариському... Отакі справи, дорога товаришко,— всміхнувся він з власних слів.— А тепер, на відході, двоє запитань. Як у вас із харчами? — І, не давши їй збрехати, відповів за неї сам: — Безперечно, поганувато. А запитання таке: коли прийду, принесу вам трохи консервів, можу сподіватися, що не будете маніритись, візьмете, як людина?

— Гарзд, не буду маніритись,— розсміялася Таня.

— Залагодили. Запитання друге: як ви сюди потрапили, до цієї квартири?

Здивована тим незрозумілим для неї інтересом, з яким було задано це питання, Таня почала пояснювати, як вона здружилася в лікарні Скліфосовського з одною старою нянечкою і як ця нянечка запросила пожити в себе...

— І звуть її тьотя Поля? — перепинив її Артем'єв.

— Так.— Таня спантеличено поглянула на нього.

— І ви лише вдвох із нею? Колишні хазяї на обрії не з'являлись?

— Тьотя Поля казала, що вони в Середній Азії в евакуації. А їхня дочка...— Таня хотіла пояснити Артем'єву, що тьотя Поля якраз учора зустріла їхню дочку і та сказала, що збирається зайти сюди... Але пояснити цього не встигла, тому що почула стукіт у парадному.

— А ось і тьотя Поля! — вигукнула Таня.— В неї самої все й спитайте.

І побігла відчиняти двері.

Розділ десятий

Зоставшись сам, Артем'єв зчудовано подумав, що ось зараз, хоч як це дивно, він побачить тьотю Полю — клаптик свого давнього, довоєнного, викресленого життя.

— А на вас тут один знайомий чекає... Не скажу, самі побачите,— почув він крізь двері веселий Танин голос.

Двері відчинились, і до кухні в тому самому старому «семисезонному» пальті, в якому вона ходила і чотири і десять років тому, із старим, знайомим кошиком у руці зайшла постаріла і схудла тьотя Поля. Зайшла і гукнула з порога:

— Паша! От уже кого й не сподівалася!

І, пробігши кілька дрібненьких кроків назустріч, ледве дотягнулася до нього, коли він нахилився, і ткнулася старечим гострим носиком спершу в праву щоку, потім у ліву, потім знов у праву. Потім поставила кошика на підлогу і почала покvapно стягати з себе пальто, відпхнувши Артем'єва, що хотів їй допомогти.

— Облиш, облиш! Який кавалер для мене знайшовся! Сідай краще чай пити. Добре, я з чергування зайшла, хліба взяла... Таню, подивись, там залишилась заварка учорашня? То вилий її в чашку, а ми вже нового для нього заваримо, не пошкодуємо. Почастувала б тебе пирогами, але пекти нема з чого. Приходь на Перше травня, спечу, якщо на свято знову замість хліба борошно дадуть.

Роздягалася, розмотувала з голови хустки, зазірала в чайник, чи закипів, порпалась у кошику,— все разом. Маленька, метушлива і від військової своєї худорби ще проворніша, аніж колись.

— З якого дива ти узявся? Часом не сватати нашу Тетяну прийшов? Так вона у нас мужня жона...

— Ну, нащо ви, тьотю Полю? — сказала Таня.— Я б сама сказала, якби хотіла.

— Нехай знає,— сказала тьотя Поля,— бо ж він знаєш який...

— Ну, який? — спитав Артем'єв, здивувавшись, що ця жінка сказала йому про батька й матір і не захотіла сказати про чоловіка.— А то з ваших слів, чого доброго...

— Красень ти!..— не давши йому договорити і схлипнувши від повноти почуттів, сказала тьотя Поля, стоячи

перед ним і озираючи з ніг до голови так гордо, наче сама породила його на світ божий.

Таня не стрималась і пирхнула: дуже не пасувало слово «красень» цьому рудому здорованеві, що стояв посеред кухні перед маленькою тьотею Полею.

Був він великий, дужий, міцної статури мужчина, який, можливо, і навіть напевне, подобався жінкам, але ж красенем його аж ніяк не можна назвати.

— От вам і резолюція на ваші слова! — сказав Артем'єв, скося позирнувши на Таню, що розсміялася.

— Та де ж ти ордени такі роздобув — два Червоних Прапора, легко сказати!.. — знову схлипнувши, спитала тьотя Поля. — За що ж тобі їх? — І, не давши йому відповісти, сердито закінчила: — Ото дурепа! Справжня дурепа!..

Таня розгублено поглянула на неї.

— Це не про вас, — усміхнувшись, сказав Артем'єв. — Це вона мене колись оженити хотіла...

— Я хотіла, а ти не хотів? — спитала тьотя Поля.

— Ну й я також хотів, — добродушно погодився Артем'єв. — Та ж не вийшло у нас з вами. Чого ж тепер згадувати?

— Значить, не згадуєш?

— Ні, не згадую.

— А я її нещодавно на вулиці зустріла. Рік на мене ображалась, а тепер сама в гостину напросилася. «Зайду», — сказала. Що ж, нехай заходить, коли хоче.

— А чого рік ображалась?

Артем'єв сів.

Таня вже наливала в склянки чай.

— Хатньою робітницею я до неї не пішла, на її квартиру. Чоловік її загинув — чув, мабуть?

— Чув.

— Як шістнадцяте жовтня було, мати у Фрунзе поїхала, а Надія тут зосталася. І почала мене до себе робітницею закликати. А я вже в лікарню пішла. Не погодилась. Вже й харчами улещувала, про пайок генеральський, який вона одержує, пояснювала, а я не пішла. Тридцять п'ять років у кабалі в її родителів відбула, а тепер, значить, раз вона просить, до неї в нову кабалу йти? Вона думала, пальчиком мене поманить, і я вистрибом побіжу. Ні, не побігла. Нащо мені це? Воно, правда, харчі в лікарні погані. Бідуємо. Але не крадемо. «Ти, каже, така худа стала, мені просто-таки

тебе жаль, тьотю Полю». Ну й що ж, що худа стала? Худа, зате бистра. Мене головний лікар оглядав, сказав: «Тобі для серця корисніше, що ти худа». Я, коли Ганна Георгіївна повернеться із свого Фрунзе, однаково до неї в кабалу не піду. Нащо вона мені?

— Ну, її ви якраз любили,— сказав Артем'єв, здивований злісною запальністю старої.

— Не любила я її, Пашо, а звикла до неї за все своє життя. До неї та до небіжчика Олексія Вікторовича. До них звикла, а від людей через них одвикла. А в лікарню прийшла працювати — до людей звикла. Її як привчили? Їй і вдень, і вночі: принеси, вінеси! А я, правду тобі кажу, краще під лежачих пораних за чергування сорок суден підкладу і вийму, аніж її одну доглядати!

— А вона повернутись думає?

— Збирається. З чоловіком. Надія, коли зустрілися, каже мені: у матері у моєї тепер чоловік новий, на дванадцять років од неї молодший. Зубний технік. Вона, значить, лікар, а він технік. Вона, значить, своєю бормашиною дзичить, а він для неї золото на коронки краде. Бо ж коли не краде, де його взяти тепер? Надія мені каже: «Мати давно, каже, мене гризе, щоб я їй до Москви перепустку влаштувала, а я, каже, не хочу, нащо мені в Москві така божа кара, та ще й із своїм техніком!»

— Ну, а повернуться — як усе-таки буде? — спитав Артем'єв.

— Не піду назад робітницею. Поки війна йде, пораних доглядатиму. А як скінчиться, помирати в село поїду.

— А як з нею зживетесь, якщо не будете в неї працювати?

— А чого мені з нею зживатися! У мене кімната своя, при кухні, я в ній тридцять років прописана. Повернеться — усі речі її цілісінькі. Тільки коли на Сухаревій бомба впала, з буфету шибка вилетіла і сім келихів розбилосся. А не захоче зі мною жити — нехай мені іншу кімнату виклопоче. Їй Надія допоможе, покрутить хвостом перед ким-небудь, це їй заіграшку... Вона й зараз на своїй машині з шофером їздить. У всіх позабирали машини, а в неї — ні. Кажуть, відклопотала.

— Он як ви тепер про неї говорите,— сказав Артем'єв,— а хотіли, щоб за мене заміж вийшла!

— Так, прибічниця твоя була. Та хіба мало в нас ду-

рості? Хіба лише мене, стару дурепу, війна до розуму довела? А ви, розумні, як усі думали, так і вийшло? І всі люди, які вам подобались, такі й виявились? Ет, та що говорити!..— Тьотя Поля махнула рукою.— Поки поранених доглядаєш, такого наслухаєшся... Та хіба вона,— обернулася тьотя Поля до Тані,— собі в житті такого ждала-чекала, що побачила? Та ж вона тобі всього не розкаже! А мені розкаже. А вже яку її до лікарні привезли! Як вона мучилася, бідолашна! А шов у неї знаєш який? Ось...— і тьотя Поля почала була показувати в себе на животі, який шов у Тані, але Таня зупинила її:

— Тьотю Полю, не треба...

— Чого не треба? Я б для тебе за те, що весь час ані разу голосу не подала, не знаю що зробила б! Тепер оклигала трохи,— обернулася тьотя Поля до Артем'єва,— а то піднімеш її, щоб перекласти, і крізь сорочину відчуваєш, у чому душа держиться! На руках тримаєш — і жаль її, кожної кісточки жаль!

— Тьотю Полю, ну не треба, я вам уже сказала! — Таня мовила це так владно, що стара замовкла.

Таня зупинила стару не тільки тому, що та хвалила її, а ще й тому, що раптом по-жіночому засоромилася. Йї стало соромно, що Артем'єв, слухаючи те, що каже тьотя Поля; може подумки уявити собі її, Таню, в лікарні такою, якою вона була, коли її ворочала і піднімала тьотя Поля,— худую, роздягнуною... Йї було соромно цього, але було соромно й того, що нагримала на тьотю Полю, і вона, щоб врятувати становище, сказала:

— А я сама навіть і не згадую, з мене як з гуски вода!

«Ще б пак, з тебе як з гуски вода! — подумав Артем'єв, дивлячись на її худеньке усмінене обличчя.— Тебе б, коли б інші часи, після такого поранення ще б місяців на два до санаторію і салом годувати...»

Проте часи були не інші, а ці. Лишалось тільки не забути принести завтра цим двом жінкам, якнайбільше м'ясних консервів.

— Як це ви примудрились? — грубувато, але співчутливо спитав він. Хоча на цій війні вже давно стало природною річчю те, що раніше й на думку не спадало,— в його свідомості не вкладалось, що жіноче тіло, покалічене, прострелене, спотворене,— також річ природна.

— Там, коли в одному місці полотно висадили в повітря і відійшли, я якраз перев'язувала, і нас мінами накрили. Спочатку весь час були перельоти, а потім одна близько, а я закінчити хотіла і не лягла: не встигла. Сама у всьому винна...

«Он як, виявляється, вона ще й сама у всьому винна,— з якоюсь ніжною досадою подумав Артем'єв. З ніжною до неї і злісною до когось іще, йому самому важко було б сказати до кого, якби спитали.— Сама у всьому винна! Маша, яка там, десь у ямі, з іншими лежить, також сама у всьому винна? Що пішла туди, що застрелили її там?..»

Думка про вбиту сестру знову відтіснила все інше, про що він думав досі.

— Піду,— сказав він, підводячись.

Йому захотілося піти звідси й напитись, хоча напитись було не можна та й нічим, а якби й було, все одно не напився б: не вмів раніше і не навчився протягом війни.

— Не змерз у нас? — спитала тьотя Поля, побачивши, як він повів плечима, підводячись.

— Дарма, я сам гарячий,— сказав Артем'єв. Сказав просто, щоб що-небудь сказати, бо не переставав думати про сестру.

— А я все мерзну,— сказала тьотя Поля.— До кербу да заходила, казав: цими днями підмосковного вугілля завеземо, опалення, хоча б у чверть сили, а пустимо. І знову другий тиждень минув, а не топлять.

— З вугіллям буде погано, поки Донбас не визволимо,— сказав Артем'єв, все ще думаючи про сестру.

Таня, прощаючись із ним, підвелась, але однаково була така маленька, що він, потискуючи їй руку, згорі бачив у неї на голові, трохи вище за скроню, маленький, напівприкритий волоссям шрам. «Теж чим-небудь дряпнуло,— подумав він.— Ох ти, пташко бідолашна!» І, випустивши їй руку, пішов до дверей.

Таня пішла була слідом за ним, але тьотя Поля її зупинила — напевне, хотіла щось сказати йому вічна-віч.

Так воно й було. Поки він вдягав шинель і переперізувався, тьотя Поля виклала йому свої плани відносно Тані.

— Телеграму послала,— шепотіла вона.— Думає по телеграфу батька-матір знайти. А кого вона розшукає

тепер, телеграма ота? Я сестрі в село, в Колодне, нашого, Єлецького району, трое листів надіслала, і відповіді нема. А вона — Ташкент... з Ташкента хоче, щоб їй відповіли!

— У вас, в Єлецькому районі, фронт стояв,— сказав Артем'єв.

— Мало що стояв. Чого рівняєш Єлець із Ташкентом! Ніякої вона відповіді не одержить, я їй загодя сказала!

— І марно,— сказав Артем'єв.— Людина батьків сподівається розшукати, а ви...

— Мало що сподівається! Тепер усі одне одного шукають — родителі дітей, діти — родителів... Я їй сказала: не знайдеш своїх родителів — візьму тебе за дочку. Разом жити будемо.

— Як же це їй з вами разом жити? — сказав Артем'єв, надіваючи вушанку і сам не знаючи, з чого більше дивуватись: чи то з черствості тьоті Полі, яка явно не бажала, щоб Таня знайшла своїх батьків, чи то з сили материнської любові, що враз спалахнула в душі самотньої старої жінки.— Вона ж все одно не буде з вами жити, на фронт піде.

— Тож-бо й є, що піде,— сказала тьотя Поля.— А нащо їй іти? Вона своє відвоювала, в неї рана тяжка, нехай залишається в нас-таки при лікарні. Візьмуть її, дуже навіть прекрасно. Я сама до головлікаря піду! — І, бачачи, що Артем'єв береться за ручку дверей, палко зашепотіла: — Ти скажи їй, Пашо, скажи. Скажи, щоб, як родителів не знайде, у Москві зосталася. Скажеш?

— Скажу. Тільки навряд вона послухається...

Він вийшов з парадного і тільки-но ступнув кілька кроків, коли побачив знайому жіночу постать — назустріч йому йшла Надя, в білячій шубці, яка була в неї ще років шість тому, і в пуховій хустці. Вона йшла опустивши голову, але, коли вони майже зіткнулись і вона підвела обличчя, він зрозумів, що вона бачила його ще здалеку.

— Павлику! — сказала вона співучим голосом і, струснувши просто на сніг рукавичку, подала йому руку.— Куди й звідки? Може, з нашого колишнього дому?

— З вашого, колишнього.

— Ти що, й досі гніваєшся на мене? — спитала вона, не випускаючи його руку і дивлячись на нього своїми

гарними сірими, дещо короткозорими очима так докірливо, нібито йому й справді не було за що на неї гніватись.

«А може, й дійсно нема за що?» — подумав він не стільки про минуле, скільки про теперішнє: про те, що йде війна, і Козирев, до якого вона колись пішла від нього, дуже давно загинув; і Маша, котра так не любила її, також загинула; і його матері, котра так боялася, що він одружиться з нею, також, напевне, нема на світі... І взагалі багато чого нема, що було тоді, і багато чого відтоді сталося такого, про що ніхто й не думав...

Мовчки звільнивши руку з Надиної теплої руки, він нагнувся і підняв рукавичку.

— Спасибі,— сказала вона, тримаючи рукавичку в лівій руці і все ще не надіваючи її.— Значить, не гніваєшся?

— А тобі не все одно?

Надя зітхнула й наділа рукавичку.

— Куди ти йдеш?

— До себе на службу.

— Де це?

— На вулиці Кірова.

— Я проведу тебе. Можна? — І, не чекаючи на відповідь, взяла його під ліву руку.— Так, здається, можна з вами ходити: з правого боку не слід, тому що ви козириєте, а з лівого — можна, правда ж?

Вони декілька кроків пройшли мовчки.

— Чогось я тебе навіть боюся трохи,— сказала вона.— Скажи що-небудь, будь ласка.

Він зупинився, відпустив її руку і, обернувшись, поглянув їй в обличчя.

— Ну як? — спитала вона, стоячи нерухомо.— Дарма, ти не квапся, дивись, дивись...

— Ти й досі така ж вродлива,— сказав він нарешті.

— Це по-перше, а по-друге?

— А по-друге, нічого,— сказав він і взяв її під руку.— Ходім.

Вона справді й досі була така ж вродлива, і їй навіть личило, що вона схудла. Раніше в її самовпевненій красі з фарфоровим рум'янцем і сірими, некліпними, трошечки опуклими очима було навіть щось зухвале: мовляв, нате вам!.. А зараз очі запали, і навколо них лягли маленькі, людські зморщечки. Тепер це було спокійне обличчя жінки, яке промовляло: «Так, так, мені три-

дцять, і я цього не приховую. А якщо тобі здається, що більше, дарма. Але я ще дуже гарна, правда ж?»

«Так, війна все ж для всіх війна! — примирено подумав Артем'єв, дивлячись у Надине обличчя.— І хто знає, може, вона й справді кохала цього свого Козирева».

— Чого ти заходив туди? — спитала Надя після того, як вони пройшли мовчки ще декілька кроків.

— Там у вашої тьоті Полі живе одна жінка, лікар.

— Вона мені казала, що в неї хтось живе,— сказала Надя.— Он воно що!..— В її голосі забриніла колишня, добре знайома інтонація.

— Між іншим, якраз ні,— сказав Артем'єв і, повагавшись, чи слід говорити, додав: — Вона була в тилу у німців разом із сестрою, розповіла мені, як загинула Маша.

— Загинула! — Надя навіть зупинилась.— Невже загинула?!

Він не відповів.

Вона ліктем міцно притиснула до себе його руку, висловлюючи мовчазне співчуття.

— І ти лише тепер дізнався?

— Про деталі — лише тепер...

— А я так і не дізналась ні про які деталі. Першого дня, коли повідомили, думала полетіти туди, до нього, а потім усе поїхало, покотилося...— Вона печально повила в повітрі рукою, показуючи, як усе поїхало і покотилось.— І навіть виявилось, що ніхто не знає, де могила. І це з такою людиною, як він! Перед війною були разом з ним на іменинах у Йосифа Віссаріоновича, зовсім близько сиділи, а потім виявилось: нікого це не обходить, начебто його й не було на світі!

В її голосі вчувалася гіркота, але в самій цій гіркоті було щось суетне, не викликаюче співчуття.

— Ех,— сказав Артем'єв,— нащо згадувати, коли й як перед війною сиділи — ближче, далі... Хвалити бога, що Москву не віддали, спасибі й за це!

— Ти не віриш, що я його кохала? — раптом спитала вона.

— Яке це має значення?

— А все-таки,— наполягала вона.

— Тоді не вірив.

— Так, тоді я його не кохала,— сказала вона.— А потім...— Вона трошки схилила набік голову, немовби придивляючись до минулого, помовчала і сказала:—

Кохала чи не кохала, все одно страшно! Декілька місяців ходила як божевільна, аж до евакуації...

— А ти хіба виїздила? — спитав Артем'єв.

— Ні, просто, коли почалося все це в Москві, мене начебто із заціпенілості вивело. Але я нікуди не поїхала.

— Не боялася, що німці прийдуть?

— Ні, чомусь не вірила в це. Можливо, тому, що прожила з ним перед тим два роки, а він був безстрашний... Не знаю.— Вона знову помовчала.— Думаєш, мені так просто зараз самій жити? Все одним-одна, все одним-одна! І всім родичам що-небудь потрібне: щоб я кудись ходила і казала, чия вдова, і робила для них то одне, то друге, то третє... Він давно помер, а їм все ще здається, що я їм чогось недодала, обдурила їх, чи що, тим, що він надто рано помер!.. Твоя мама де зараз? — раптом спитала вона.

Артем'єв сказав, що мама пропала без вісті в Гродно.

— От бідолашна,— сказала вона і, звично перейшовши в думках на себе, додала: — Вона не любила мене. Що ж, можливо, і мала рацію. А моя мама жива-здорова. Останнім часом все з Фрунзе листи писала, розпитувала, як її дорогоцінне барахло, чи не вдарилася в розгуд тьотя Поля? А сьогодні телеграму одержала, що вона вже відбула із моїм новим татусем з Фрунзе до Москви. Зараз піду, ошчасливлю тьотю Полю...

— Значить, усе-таки не втрималась, влаштувала їм виклик? — спитав Артем'єв, пригадавши слова тьоті Полі.

— Я?! — вигукнула Надя.— Що я, з глузду зсунулася? Ти ж чудово знаєш, що моя мати — пекельний вилупок! Сама домоглась. Я й пальцем не кивнула. Але тепер, оскільки вже на мене однаково насуває це щастя, нічого не вдієш, доведеться засукати рукави й вимити підлоги.

— Не розучилась?

— Був такий час, що розучилась, а потім знову навчилась. Можу й до тебе прийти помити,— всміхнулась вона.— Я добре підлоги мию... Ти як, ще не оженився?

— Поки що ні.

— Та й білизну можу випрати. Я й перу добре. Заріс, мабуть? Всі ви однакові... Чого дивишся? Я ж і просто так можу, по-товариському, я й на це здатна. Я на все здатна,— всміхнулась вона вже не з нього, а, здається, з себе.

— Не вийде у нас з тобою по-товариському,— сказав Артем'єв, втупившись у неї пильним, безсоромним поглядом.

— Гадаєш, не вийде?

— Не вийде.

— Це добре.

— Та не знаю, добре чи погано,— сказав він, примірюючись до чогось ще не вирішеного в глибині самого себе.

І раптом, згадавши про ту маленьку жінку, що зосталася в тьоті Полі, спитав:

— Коли Ганна Георгіївна приїздить?

— Телеграма з дороги. Днів через три, напевне,— сказала Надя.— А хіба що?

— Там у тьоті Полі ця жінка-лікар,— сказав Артем'єв.— Якщо Ганна Георгіївна приїде, а вона ще не поїде...

— Все зрозуміло,— сказала Надя.— Якщо треба буде,— приборкаю свою мамуню. Це тебе турбує?

— Так.

— І взагалі можу цю жінку до себе взяти. Навіть якщо збрехав, що в тебе з нею нічого нема.

Артем'єв знизав плечима. Йому не хотілося давати пояснення. Вони майже дійшли до рогу завулка, йому треба було звернути.

— Дійшли,— сказав він і зупинився.

— Запиши мій телефон.

Він записав і подав руку, щоб попрощатись.

— Стривай,— сказала вона.— Ти чого кульгаєш?

— Поранений був,— сухо відповів він, не облишаючи наміру попрощатись і піти.

— Ні, почекай,— благально і водночас владно сказала вона.— Невже я така паскудна бабега, що зі мною не можна розмовляти по-людськи?

У тоні, яким вона це сказала, він відчув щирий, не вдаваний смуток.

— Що ти хотіла спитати?

— Багато що. Як ти жив, як живеш, що з тобою було, що є, що буде?.. Все хотіла спитати.

— Що буде, не знаю,— сказав він.— Напевне, незабаром поїду на фронт. А що було... З червня до листопада служив на Далекому Сході і ждав, коли вирядять на фронт. З грудня до липня командував полком. З липня до вересня лежав у госпіталі. З вересня тут, у Москві.

Вона чекала на продовження, але продовження не було.

— А як зараз живеш?

— На казарменому становищі.

— Сам?

— Ні, ще два майори, капітан і підполковник.

Вона розсміялась.

— Спасибі за роз'яснення. Ну, а тепер все-таки відпо-
відай на те, про що я спитала.

— Коли на те, про що спитала,— тепер я сам.

— А раніше?

— Раніше була одна жінка, поїхала на фронт.

— А чому не стримав?

— Не мав права.

— Скажи краще, не кохав. Напевне, тому й поїхала,
що не кохав?

Він подивився на неї відчужено, мало не вороже і ні-
чого не відповів. «Кохав, не кохав! Наказали їхати —
і поїхала, не тому, що кохав чи не кохав, а тому що
війна. А ти все одно не спроможна це зрозуміти, бо ти
не варта і ніколи не будеш варта бодай мізинчика тієї
жінки, хоч я її й справді не кохав, а тебе колись кохав
і зараз не можу спокійно дивитись на тебе».

Здається, вона хотіла спитати ще щось, але стрима-
лась, не захотіла, щоб він знову перший почав про-
щатись.

— Що ж, прощай... або до побачення... А загалом,
як знаєш.— І подала руку, не виймаючи її з рукавички.

Потім, коли він пройшов уже кілька кроків, гукнула:

— Павлику!

Він обернувся.

— Ні, нічого. Просто хотіла ще раз поглянути на те-
бе. Йди, іди...

Він пішов і, вже завертаючи за ріг, все ще почував,
що вона стоїть і дивиться йому вслід.

У приймальній, куди він про всяк випадок зайшов,
перш ніж піти поспати години з півтори, Косих зустрів
його радісним вигуком:

— Нарешті!

— А що таке? Змінилося що-небудь?

— Тільки-но приїхав. Звелів, коли з'явишся, одразу
до нього.

Артем'єв зрозумів, що спати вже не доведеться, зі-
тхнув, відімкнув сейф, вийняв звідти приготовану для
доповіді теку і відчинив двері до кабінету.

— Дозвольте зайти?

— Заходь,— не підводячи очей, сказав Іван Олексійович. Він сидів і щось швидко записував олівцем. Потім, відірвавшись, узяв аркуша, перечитав, кинув на стіл, замислено почухав олівцем за вухом і звів очі на Артем'єва.— Не лягав?

— Ні.

— Нічого не вдієш... Мене також завчасно підняли.— Він подав Артем'єву щойно списаний аркуш паперу.— Піди у другий відділ, нехай за цим списком, відповідно до кожного зазначеного тут розділу, підготують наявні в них дані.— І, поглянувши на годинника, додав:— На шістнадцяту годину. Коли повернешся, одразу зайді, будуть доручення. Лягати сьогодні не доведеться!

Він встав з-за стола, потягнувшись, додав:

— Наказано готуватися до виїзду на Донський фронт. Поки не виїду, три доби покрутишся, як білка в колесі. Потім разом відіспишся. Ну, чого стоїш?

— Дозвольте звернутись, товаришу генерал-лейтенант?

— Що таке?

Артем'єв знав, що Іван Олексійович любить виїзди на фронт і навіть вважає їх для себе за якийсь відпочинок, але зараз обличчя в нього було похмуро, невдоволене, а втім, можливо, просто не виспався...

— Товаришу генерал-лейтенант, прошуся на фронт...— виструнчившись, сказав Артем'єв.

— Не візьму,— сказав Іван Олексійович.— Косих зі мною поїде, а ти тут зостанешся: все-таки більше користі буде, аніж від нього.

Сказав і невдоволено втупився в Артем'єва: «Ну, чого стоїш? Однаково рішення не зміню».

— Я не в поїздку прошуся, товаришу генерал-лейтенант, я взагалі прошуся.

— Взагалі...— Іван Олексійович подивився на Артем'єва так похмуро, начебто в слові «взагалі» почув щось образливе для себе.

— Ви пообіцяли, товаришу генерал-лейтенант, одразу, як здоров'я дозволить.

— А тобі що, раптом здоров'я дозволило? — так само похмуро, майже підозріливо поглянув на нього Іван Олексійович.— Вчора ще не дозволяло, а сьогодні дозволило? У чім річ, говори без фіглів-міглів.

— Подобиці про сестрину смерть сьогодні взнав,

— Які подробиці?

— Як розстріляли її...

Іван Олексійович все ще дивився на нього, чекаючи на продовження. Але Артем'єв мовчки стояв виструнчившись.

— Значить, мститися будеш фріцам? — так само невдоволено сказав Іван Олексійович. — У наших масштабах, — він зробив широкий жест, що означав не лише цей кабінет, але, очевидно, весь Генеральний штаб, — помститися неможливо — конче треба особисто, не долікуватися, на одній нозі, але особисто! Лише так...

Здається, він збирався сказати ще щось іронічне, розумне й правильне, але стримався і не сказав.

— Чого мовчиш, не заперечуеш?

— Чекаю на ваше вирішення, товаришу генерал-лейтенант.

Артем'єв уже бачив, що вліз із своїм проханням недоречно і невчасно, і хоча не розумів, чому, але почував, що це прохання чимсь особисто зачіпає Івана Олексійовича. Проте відступити він все одно не міг і не хотів.

«Тікаєш», — думав Іван Олексійович, дивлячись на нього. На хвилину ця несправедлива думка, посилена самотністю і неможливістю висловитись, поїняла душу Івана Олексійовича, але він подолав її і, вже починаючи заспокоюватись після цього спалаху недовіри до людей, сухо сказав:

— Гарзд, поїдете зі мною на фронт і там залишитесь. Тільки майте на увазі, часу на ваше особисте готування до від'їзду не буде! І з кралами своїми тільки по телефону прощатися будеш. — Це додав, уже подобіраючи й усміхнувшись.

— Мені нема з ким прощатися, товаришу генерал-лейтенант.

— Гарзд, вирішено.

— Дозволите піти?

— Почекай... — Іван Олексійович стомлено опустився на потерту шкіряну канапу під стіною. — Сідай і розкажи про сестру...

Розділ одинадцятий

День розпочався як у казці: з самого ранку по Таню прийшов командир їхньої партизанської бригади Каши-

рін. Вона гадала, що він уже полетів назад у бригаду, а він раптом приїхав до неї у новенькій полковницькій формі і без бороди. Тиждень тому, коли він був у неї в госпіталі, і потім, коли вона сама заїжджала до нього прощатися в готель «Москва», він був ще з бородою. А тепер приїхав без бороди, такий молодий, що вона його не впізнала. Радісно посміявшись з цього, він сказав, щоб вона швидше збиралася: вчора вийшов указ, а сьогодні всій групі партизанів, що позлітали з різних фронтів до Москви, вручатимуть ордени, напевне, сам Калінін, і їй також вручатимуть, тому що її також нагородили.

Поки вона похапцем перевдягалася на кухні, Каширін походжав передпокоем і радісно й гучно, щоб вона чула крізь двері, розповідав, як довго їх затримували і не перекидали через лінію фронту, тому що їх хотів прийняти товариш Сталін, потім сказали, що це відпало, а потім товариш Сталін усе-таки вибрав час і прийняв їх минулої ночі і, ні на що не відриваючись, розпитував до ранку, а надвечір був указ, а сьогодні вже вручають ордени, і вночі деякі полетять назад.

— Напевне, й я полечу.— Каширін сказав це так само радісно, як і все інше.— Щоправда, кажуть, що з посадкою навряд вийде. Нашу Чертухінську площадку німці зайняли. Та дарма, стрибну в районі лісової бази, льотчики обіцяють прицілитись — плюс-мінус п'ятсот метрів. Сімнадцятий мій стрибок буде, якщо врахувати і довоєнний.

Судячи з його голосу, і те, що Чертухінську площадку зайняли німці, і те, що доведеться стрибати з парашутом, анітрохи його не хвилювало. Після зустрічі із Сталіним він ладен був летіти навіть до чорта в зуби.

— Готова,— сказала Таня, виходячи до нього.

Він причепливо оглянув її з голови до ніг.

— Нічого, порядок. Тільки гімнастечка завелика. Так ми й не пошили тобі путньої гімнастечки...

— Пішки підемо,— сказав Каширін, коли вони вийшли на вулицю.— Часу попереду ще багато.

— А ви заздалегідь знали, що підете до товариша Сталіна? — спитала Таня по дорозі.

— Було зроблено ще тиждень тому такий натяк.

— А чому мені не сказали?

— А тому, дочко, що ти ще не настільки доросла, щоб такі речі знати,— розсміявся Каширін, блиснувши на весь рот білими веселими зубами.

Коли він там, в тилу у німців, командуючи бригадою і потопаючи по самі очі в чорній густій бороді, називав її «дочкою», а інших — «синками», їй це зовсім не здавалося дивним. Але тепер Каширін, зголивши свою знамениту бороду, був просто зовсім молодий, старший від неї років на три — не більше. І те, що він, як і перше, називав її «дочкою», було так дивно, що вона поглянула на нього і розсміялась.

— Чого смієшся?

— І як це ви тільки свою бороду наважилися зголити?

— Сам не знаю. Прокинувся з півнями, спати від радості не міг. До Кремля ще чотири години, по тебе заходити рано. Марудився, марудився, по готелю ходив, зайшов до перукарні, а там якраз крісло вільне. Сів і зголив. Погано?

— Ні, добре, але тільки тепер дочкою мене більше не називайте.

— Гаразд, називатиму сестричкою.

Він подивився на неї й посміхнувся.

— Ні, не зможу, звик: дочка і дочка! Терпи, поки не полечу. Чи полетиш зі мною? Можемо ще переграти.

— Ні, Іване Івановичу, я після відпустки на фронт, у медсанбат попрошуся.

— Не хочеш, значить, зоставатися партизанкою? — сказав Каширін, і на його веселому обличчі промайнула тінь. — Чорт його знає, і в самого таке почуття буває, що годі вже долю на одному місці випробовувати. Також іноді до армії хочеться, щоб і вимоги до тебе, і відповідальність — все за армійською нормою: наказали — виконав, виконав — доповів; з лівого боку — сусід, з правого — сусід, попереду — противник, позаду — начальство... Полк, безперечно, дали б, я й перед війною полком командував. А інколи подумаєш: ні, не знайшов би там щастя, затужив би за партизанським краєм, надто звик сидіти у фріців самостійним цвяхом у чоботі.

— Іване Івановичу, — попросила Таня, — розкажіть мені, як ви були в товариша Сталіна. Чого не можна — не розповідайте, а що можна — розкажіть, тільки з самого початку до кінця.

Каширін сказав «гаразд» і всю дорогу до Кремля розповідав їй з самого початку до кінця: і який кабінет

у Сталіна, з двома великими портретами — Суворова та Кутузова, і як вони увійшли туди, і як Сталін з кожним із них поручкався, і як, поки вони відповідали на його запитання, лише зрідка сідав ненадовго, а так весь час ходив уздовж стола, вдивляючись в обличчя то одному, то другому, і як, коли вони вже понад годину сиділи у Сталіна, раптом до кабінету зайшов якийсь генерал-лейтенант, напевне, на доповідь, з текою в руках, і Сталін напівобернувся через плече, нічого не сказав і махнув на нього рукою. Генерал постояв і вийшов, а Сталін, не звертаючи на нього уваги, слухав собі, що йому розповідали партизани. І як потім, напевне, ще через годину, цей генерал-лейтенант знову зайшов із своєю текою і сказав: «Товаришу Сталін, у мене важливе повідомлення». І Сталін знову напівобернувся до нього і сказав тихо й сердито: «Почекайте трохи, поки не закінчимо з товаришами партизанами. Вони не щодня до нас у Москву прилітають». І всім партизанам це дуже припало до вподоби, а генерал знову потупцяв кілька секунд, хотів, здається, щось заперечити, але не заперечив і вийшов. А Сталін, коли за генералом зачинилися двері, подивився йому вслід, неквапно розвів руками, всміхнувся і сказав: «Не розуміють у нас деякі люди, що не завжди їхнє повідомлення найважливіше, що можуть бути й важливіші повідомлення, аніж їхнє повідомлення». І обернувся до командира бригади Гусарова, котрий перед тим відповідав на його запитання: «Продовжуйте, товаришу Гусаров. Не поспішайте». І всім партизанам, які були у Сталіна, дуже сподобалося це, бо виявляється, для Сталіна найважливішими повідомленнями були саме ті, з якими вони прилетіли до нього.

Каширін захоплено, навіть із запалом розповідав про це Тані, а Таня з таким самим захопленням і запалом слухала, радіючи з такої батьківської уваги Сталіна до всіх деталей їхнього партизанського життя, і радісно сміялася з того генерал-лейтенанта, якого, щоб він не заважав говорити з партизанами, двічі витурив товариш Сталін. Сміялася щиро, навіть і не замислюючись над тим, що, можливо, оте повідомлення, з яким двічі приходив і тупцяв цей генерал, і справді було таке важливе, що його треба було вислухати, не відкладаючи ні на хвилину...

Коли партизани зібралися всі разом у маленькому червоному будиночку, приліпленому до Кремлівської

стіни, ліворуч від Спаської вежі, і коли їм виписали перепустки, і вони пішли повз браму, їх зупинило пронизливе дзеленчання дзвоника, і кілька військових перепинили їм шлях. Потім з Кремлівської брами вимчала машина. Дзеленчання було таке пронизливе і так швидко повискакували впоперек дороги люди, що Таня подумала: це їде Сталін. Але в машині ніхто не їхав, в ній сидів лише шофер.

Потім їх пропустили, вони пройшли повз браму, і Таня, хоч як швидко вони йшли, не витримала і з цікавістю подивилася туди, всередину. За брамою була вторована шинами брушатка з білими смужками снігу між каменями, а далі бовваніли, збігаючи по схилу, ялинки.

Вони пройшли повз кількох чоловік, що уважно перевірили їхні документи в проході брами, потім пройшли ще через один прохід, де в них також перевірили документи. Потім зайшли до будівлі, де біля входу їх зупинили втретє. А потім ще — вчетверте, вже на другому поверсі.

Перевіряючи документи, їм весь час зазирали в обличчя і уважно читали — й те, що написано в перепустках, і те, що написано в особистих посвідках, — так, наче там було написано щось особливе, незвичайне, у що треба довго вчитуватись. І в обличчя вдивлялися також дуже пильно.

Таня розуміла, що так, напевне, й треба: адже вони входили в Кремль, де жив товариш Сталін, і його треба було охороняти.

Документи в кожного перевіряли дуже довго, і всі дуже довго стояли й чекали щоразу, і на обличчях у всіх були ніякові, схвальні посмішки, нібито всі хотіли сказати одне одному: звісно, це так треба, це цілком правильно, інакше бути не може.

Потім, коли всі посідали в перших двох рядах круглого білого залу, де Калінін мав вручати ордени, це відчуття ніяковості зникло, забулося.

Таня дуже чекала, коли ж, нарешті, увійде Калінін, а коли він увійшов, здивувалась. Вона ніколи не бачила Калініна і заздалегідь уявляла собі, що він буде такий, як на портретах: зійде з них і прийде сюди, до залу. А Калінін був не такий. Значно старіший, і була в нього стареча хода, якої не було на портретах, і майже зовсім біла борідка. Він був дідок, просто дідок.

І Таня ще дуже довго, цілих півгодини, поки не назвали її прізвища, зивкала до того, що цей дідок — Михайло Іванович Калінін.

Партизани вставали один по одному, підходили до Калініна і, повернувшись на свої місця, починали тут-таки пригвинчувати ордени.

Коли нарешті викликали Таню, вона відчула, що всі на неї дивляться. І, проходячи повз Каширіна, побачила, як він посміхнувся їй, і вона також посміхнулась і отак, посміхаючись, підійшла до Калініна.

Посмішка, напевне, зробила її ще молодшою, і Калінін, вручивши орден і подавши їй руку, подивився на неї з доброю дідівською жалістю, немовби йому було жаль, що на цій війні доводиться вручати ордени Червоного Прапора таким маленьким стриженням дівчаткам у військовій формі. Подивився і, спіймавши її руку, тому що вона розгубилась і не подала її, про щось спитав.

Він спитав, скільки їй років. Але вона не зрозуміла і, тільки вже повернувшись на місце і сівши, немовби заново почула його слова: «Скільки вам років?» А тоді, коли Калінін потискував їй руку, вона не почула слів: «Скільки вам років?», а просто почула, як він їй щось сказав, і відповіла: «Спасибі велике, Михайле Івановичу!» — «Це вам спасибі», — сказав Калінін, відпустивши її руку, і, поки вона йшла назад, весь час з дідівською жалістю дивився їй услід.

Після нагородження спочатку сипнули всі разом на Красну площу, а потім, попрощавшись з рештою і погукавши одне одному навздогін, попрямували до готелю «Москва», де жив Каширін, уже вчотирьох: Таня, Каширін, Гусаров з Брянського партизанського краю, той самий, чию розповідь Сталін не дав перервати генералові, і красивий капітан з газети, котрий у вересні прилітав до партизанів і близько двох тижнів жив у бригаді. Його сьогодні не нагородили, він просто був там присутній, щоб потім написати, і Каширін кепкував з нього:

— Це навіть вдало вийшло, Люсін, що тебе сьогодні не нагородили. А все чому? Підманув нас. Товариш Сталін нас питав про тебе: як, каже, там у вас Люсін поведився? Я кажу: поведився непогано, але обманув. Побіцяв про нас десять нарисів написати, а написав три. Якщо так, каже, нехай ще полетить, допише, тоді нагородимо.

— Годі тобі брехати, — сказав капітан з газети.

— Краще до мене прилітай,— сказав Гусаров,— я людина інтелігентна, не те, що Каширін, літературу ціную і двічі літати до себе не примушу.

— Ще б пак, знайшовся інтелігент! — сказав Каширін.— Схожий ти на інтелігента, як той козак, що турецькому султанові листа писав!

Усі, і Гусаров також, розсміялись. Він і справді скидався на того козака з картини Репіна, що, напівголий, в самих шароварах, сидить за столом навскоси від писаря, дебелий, догола бритий, з довгими запорозькими вусами.

— Лише одна різниця між вами — він свого жупана встиг пропити, а ти свого ні.— Каширін ткнув пальцем у кожушок Гусарова.— Як у нас, до речі, з військовим запасом? Горілка не вся ще вийшла? Треба зайти випити з такої нагоди.

Гусаров відповів своїм густим, наче з барила, голосом, що заради такої нагороди горілка ще є, і, обернувшись до Тані і схопивши її під локіть, з несподіваною для його голосу й вигляду церемонністю, додав:

— І вас ласкаво прошу до нашої теплої компанії, якщо, звичайно, інших особистих планів нема.

— Які ж у мене плани? — сказала Таня, радіючи з цих запитань.

— А яка у вас горілка? Типу «тархун»?—спитав капітан з газети.

— Бери вище. Типу «сирець»,— сказав Гусаров,— а для вас,— знову звернувся він до Тані,— є пляшка портвейну «три сімки». Одну жінці своїй залишу, а другу винищуйте! Легко сказати, якого ордена заробили — бойовий Червоний Прапор! У нас за громадянської тільки троє червонопрапорників на дивізію було.

— А ти розкажи, розкажи їй,— сказав Каширін,— як тебе тоді хотіли до ордену представити, а ти попросив, щоб замість того нову шкіряну куртку і штани шкіряні видали.

— Еге ж, було таке діло — винна в тому дурість молодих літ,— сказав Гусаров.— Я Каширіну розповів, а він сміється, думає, що брешу. А я не брешу, так воно й було, хоча зараз важко в це повірити.

— Гусаров у нас сьогодні потрібний іменинник,— сказав Каширін.— По-перше, що не кажи, ордена, а не кожушка цього разу вибрав; по-друге, таку бойову доповідь зробив, що товариш Сталін усіх генералів — геть, щоб тільки Гусарова дослухати; по-третє, жінка його

приїздить... Коли мені, прихопивши манатки, з номера чкурнути?

— Увечері,— сказав Гусаров.— Коли прийдемо, я ще на вокзал дзвонитиму.

— Правда, дружина приїздить? — спитала Таня, як завжди поквапно радіючи з чужого щастя.

— Повинна приїхати,— зітхнув Гусаров.

— А чого ти зітхаєш? — сказав Каширін.— Гріхів за тобою нема. Можу, як сусід, довідку з печаткою видати!

— Гріх той,— сказав Гусаров,— що їде, бідолашна, з Омська шосту добу, та не знає, що сьогодні зустрінемося, а завтра попрощаємось.

— Знову вилітаєте? — спитала Таня.

— А що мені робити, я ж не військовий, як він,— кивнув Гусаров на Каширіна.— Йому, якби попросився, і на фронті місце знайшли б, а я райкомівець, для мене шлях один — назад, до себе в район... Заходив нещодавно в МК, до старого товариша, і навіть позаздрив: як німців з-під Москви погнали, так одразу всіх райкомівців, хто живий і не на фронті, назад на їхні місця повернули. А наша Брянщина коли ще до нормального життя повернеться!..

— Тим паче, що ти там у себе жодного моста живого не залишив! — сказав Каширін.

— А що вдієш? — невесело озвався Гусаров.— Фронт ближче підійде, все, що вціліло, диба поставимо. Через це не перестрибнеш!

— Годі тобі прибіднюватись,— сказав Каширін і обернувся до Тані.— Його там, де ми були, знаєш як хвалили? Майстер рейкової війни!

— Майстер-ламайстер,— знову невесело всміхнувся Гусаров.

— А ви не могли б попросити в товариша Сталіна, щоб вас самого до сім'ї відпустили? — спитала Таня. Слухаючи розмову Каширіна та Гусарова, вона весь час дивувалася: невже нічого не можна придумати, щоб Гусаров та його дружина побули вкупі трохи довше?

— Якось не попросилося,— сказав Гусаров.— Коли до Москви викликали, сподівався, що сам до неї полечу, а потім чекали на прийом день у день, куди ж полетиш? А тепер обстановка вимагає — назад до Брянського лісу. Добре, що вчасно здогадався її викликати, а то навіть доїхати не встигла б. Замало, звичайно, на одну добу, та що ж, в інших і цього нема,— додав він, але

в очах його була тривога. Очевидно, передчував, що побачення буде нележке.

Отак, розмовляючи, дістались до готелю і зійшли на третій поверх, у наріжний двокімнатний номер, в якому жили Каширін та Гусаров.

Гусаров одразу взявся за телефон: дзвонити на вокзал, а Каширін і капітан з газети почали накривати стіл. Таня допомагала їм, мила взяті з умивальника склянки.

— Можна з буфету посуд попросити,— сказав Гусаров, одірвавшись від телефону.— Та й, може, принесуть ще щось, у мене талони є.

Але Каширін махнув рукою.

— Побережи свої талони для дружини. Обійдемося тим, що є.

Капітан з газети відстебнув від ремня ніж з гарненьким штукованим держаклом, і Таня почала краяти ним хліб.

— Небіжчик Дегтяр подарував,— сказав про ножа капітан з газети, стоячи за Таниною спиною.

Вона нічого не відповіла.

— Не забули його?

Таня обернулася і поглянула капітанові з газети просто в вічі:

— Ні, не забула, товаришу Люсін.

Вона знала, що це запитання вельми значливе, і не заперечувала отієї значливості, але говорити на цю тему не хотіла.

— Хороший був чолов'яга, правда ж? — не заспокоювався капітан з газети.

— Хороший був чолов'яга, правда, товаришу Люсін,— наче луна, відповіла Таня, все дивлячись йому в очі, аж поки він не опустив їх.

— А чого ти з ним так офіційно?— уриваючи їхню розмову, сказав Каширін.— В нього ім'я є — Микола, можна й Коля.

— Слухаюсь, товаришу полковник.

— Чого «слухаюсь»?

— Називатиму товариша капітана Колею...

Вона всміхнулася, силоміць загасивши в собі неприязнь до цього чоловіка, який заговорив про те, про що не слід було говорити. Не хотілося псувати свято ні Каширіну, ні собі.

Гусаров нарешті одірвався від телефону і сказав, що коли не брешуть, то жінка має прийти не об одинадця-

тій, як гадали раніше, а о сьомій, поїзд надолужує спізнення. В нього було радісне обличчя. Та й не дивно: йому, бідоласі, доводилося тепер лічити кожну годину.

Він вийшов до сусідньої кімнати й повернувся з флягою та півлітровою пляшкою портвейну.

— Під затичку,—задоволено сказав Люсін, труснувши флягою над вухом. Потім, оббивши сургуч виделкою, відкупорив портвейн.

Сирець перелили в карафу і розвели водою. Склянок було тільки дві, і Люсін налив спершу Тані та Каширіну. Таня притримувала його руку, проте він усе-таки налив їй майже повну склянку портвейну.

— А може, Гурського почекаємо, він прийти пообіцяв,— Каширін поглянув на годинника.

Гурський був другий кореспондент, що прилітав тоді до бригади вдвох з Люсіним і разом з ним згодом писав нариси. Таня зраділа, почувши, що він також прийде: там, у бригаді, він видався їй веселою людиною.

— Дарма, наздожене,— сказав Гусаров.

Каширін підвівся, підняв склянку і довго мовчав.

— Можливо, я тебе, дочко, й не побачу,— сказав він нарешті, коли на обличчях у Гусарова й Люсіна вже позначилося нетерпіння.— А якщо й побачу, то, можливо, не буде нагоди випити за тебе. Тим-то вип'ю одразу і за твій орден, і за твоє геройство, і за твої красиві очі, і щоб ніколи жодний гад їх плакати не змусив!

І, не ворухнувшись, не потягнувшись до неї, з якоюсь химерною строгістю спитав:

— Можна тебе поцілувати?

А коли Таня сама ступнула до нього, обійняв її і коротко й міцно поцілував просто в губи. І хоча Каширін був з голови до ніг мужчиною, його несподіваний порив не збентежив Таню.

Він просто прощався з нею. І, можливо, назавжди, раптово подумала Таня, близько-близько побачивши його очі в ту секунду, коли він цілував її.

Таня випила за себе півсклянки, а другу половину підняла за дружину Гусарова й за їхню зустріч. Потім, схаменувшись і навіть засоромившись того, що не зробили цього з самого початку, випили за Сталіна. Потім за товаришів, що лишилися там, по той бік фронту, потім — це запропонував Гусаров — випили за капітана з газети і щоб він ще раз побував у партизанів. І

Каширін почав хвалити його з великодушністю людини, якій не жаль передати лишку іншому.

— За товариша Люсіна,— сказав він,— який разом із своїм дружком прилетів до нас у найтяжчий момент. Хтось інший не прилетів би у такий час.

Таня добре пам'ятала цей час, коли німецька охоронна дивізія прочісувала ліси навколо Смоленська. Час і справді був нелегкий. Правдою було й те, що цей капітан з газети, Люсін, прилетівши, сам напросився і брав участь у кількох операціях. Для себе й для інших Каширін вважав усе це за цілком природне. Але капітан був людиною з Москви, з газети, він прилетів, хоча міг би й не ходити! Одним словом, за Каширіним виходило, що і капітан з газети, і його товариш були майже герої.

Серед цих підігрітих спиртом похвал і пов'язаних з ними спогадів, зустрінутий радісними вигуками, прийшов Гурський, той другий кореспондент, який був у них в бригаді разом із Люсіним. Тоді до бригади, Таня добре пам'ятала це, він прилітав у гімнастерці без знаків відмінності, в безрукавці, ватнику та пілотці. А зараз зайшов до номера в цивільному пальті, в капелюху і, скинувши пальто на крісло, лишився в костюмі та накрохмаленій білій сорочці з краваткою. І тільки вдягнена поверх костюма безрукавка нагадувала про його колишній вигляд, в якому він прилітав до бригади. Він вигідно розкинувся в кріслі і одразу почав жартувати, трошечки заїркаючись, так, нібито всередині в нього вряди-годи щось раптом заїдало.

— Я бачу, ви тут, скориставшись з моєї відсутності, р-робіте героєм Люсіна... Н-не робіть цього, тому що вся наша редакція вже й так стогне від в-виявленого ним героїзму, і, між іншим, цілком даремно. Я вам відкрию секрет того, як ми потрапили до вас. Редактор викликав нас і спитав, чи хочемо ми летіти в т-тил. Ми, звісно, не заперечували. А коли виявилось, що редактор, кажучи «т-тил», має на увазі н-напрям, абсолютно п-протилежний тому, що мали на увазі ми, то відступати було вже п-пізно. І ми з Люсіним, як м-мужні люди, сказали єдине, що нам залишалось сказати: есть...

— Не клей дурня,— сказав Люсін.

— Скажіть краще, коли побуваєте в нас ще раз? — спитав Каширін.

— Одверто кажучи, гадаю, що ніколи,— сказав Гур-

ський.— Доброго п-потрошку. Прошу звернути увагу на мою ц-цілковиту одвертість. Від Люсіна ви її не дочекаєтесь. А ви п-полетите туди, назад? — звернувся він до Тані.

— Ні,— сказала вона.

— І дуже п-правильно вчините.

— І не жаль вам буде відпустити туди самого Каширіна? — спитав Люсін у Тані.

— Не звертайте уваги на його запитання,— сказав Гурський, кивнувши на Люсіна.— Він молодий і вродливий, т-тим-то вважає, що може задавати жінкам які завгодно б-безглузді питання. Він ще не здогадується, що жінки цінять у л-людині розум значно частіше, аніж п-прийнято вважати. А тепер д-дозвольте задати вам п-порівняно розумніше питання. Як ви себе почуваете?

— Майже добре,— мовила Таня.

— К-каширін казав мені, що у вас відпустка п-після лікарні. А ви мені казали, коли я був там у вас, п-пам'ятаєте, що у вас є т-тато і мама, т-тільки ви не знаєте, де. В-ви довідались, де вони?

— Я послала телеграму і чекаю відповіді.

— Оце розумно. Я особисто д-дорого дав би, щоб з'їздити до своїх т-тата і м-мами.

— А ти попросись у редактора,— сказав Люсін.

— П-просяться діти до вбиральні,— сказав Гурський,— і соб-бачки н-надвір. А мужчини під час війни п-просяться на фронт. А в інших випадках ждуть, поки їм з-запропонують що-небудь протилежне, а якщо їм не пропонують, вони й не п-просяться. І це, м-між іншим, ц-цілком серйозно.

— Це правильно,— сказав раптом Гусаров, мабуть, подумавши про своє.

— А чому? — не погодився Каширін.— Все-таки ви, хоч би як там було, прилітали до нас, у партизанський край, могли ж після цього й сказати редакторові...

— С-слухай, Каширін,— сказав Гурський,— т-ти надто добра д-душа. Ти можеш нас з-зіпсувати, боюся навіть, що ти починаєш нас п-псувати. Між іншим, я хотів би знати, які п-подвиги ти вже п-приписав нам з Люсіним по широті твоєї душі. Особисто я добре п-пам'ятаю все, чого я не вчинив. Але боюся, що Люсіна може п-підвести п-пам'ять.

Люсін, слухаючи все це, то сміявся, то віджартовувався і, сівши поряд Тані, запопадливо дбав про те, щоб вона пила свій портвейн.

Він і справді був дуже гарний — ясно-русявий, з синіми очима, але краса його, під лад його прізвищу, була якась дівоча, закрадлива.

— Слухай, Люсін,— сказав Гурський.— Я хочу запропонувати один т-гост, але п-перестань їй підливати. По-перше, вона недавно вийшла з госпіталю, і, по-моему, вже зблідла. А, по-друге, п-по-моему, ти їй не до смаку.

— Ні, чому ж...— Тані Люсін дійсно не подобався, але вона не любила, коли нею опікувались.

— У такому разі п-пробачте.

Таня відчула, що Люсін щільно притулився до неї плечем, але, помітивши допитливий погляд Гурського, не стала відсуватись.

— А випити я хочу ось за що,— сказав Гурський.— Я тебе полюбив, Каширін, за те, що ти хоробріший від мене. Я б ще п-подумав, перш ніж знову летіти туди, до вас, а ти доп'єш з нами горілку і в-вночі п-полетиш. Я п'ю за те, щоб ти, п-при всій твоїй хоробрості і навіть н-незважаючи на неї, залишався ж-живий до найостаннішої години війни. Постарайся, б-будь ласка, дуже тебе п-прошу. І за вас також, товаришу Гусаров...

— Гаразд, постараємось,— сказав Каширін, цокаючись з Гурським.— Тільки нащо панахида завів? Навіть не схоже на тебе.

— По-перше, якщо вже в-вживати церковних термінів, то це не п-панахида, а молебень. А, по-друге,— Гурський раптом обернувся до Люсіна,— уявляєш собі, м-мене редактор в-викликав — Петя Пустовалов з-загинув. Надійшла телеграма з Донського фронту... П-пішов з десантом на танку — і вбитий. Редактор ск-казав, щоб ми з т-тобою були г-готові до в-вильоту на Донський. Замість н-нього. Розумієш, вже третю годину ніяк не можу з-звикнути до того, що його нема...— Обличчя Гурського стало печальне, товстий ніс почервонів, а з-під окулярів викотилася сльоза, яку він недбало змахнув зі щоки пальцем.

Всі кілька секунд мовчали.

— Так, несподівана смерть...— сказав Люсін.— Лише місяць на фронті, а вже загинув, а ми з тобою з першого дня трубимо, і нічого...

— А ти п-перестань козиряти тим, що ти з першого дня. Це п-пошлість!

— Чому пошлість?

— А т-тому, що вже загинули п-принаймні мільйони людей, котрі почали воювати не з першого дня. Ти так кажеш, що ми з тобою воюємо з п-першого дня, начебто ми від цього стали людьми п-першого гатунку. Це уявлення про війну л-личить г-гімназістам. Пустовалов полетів на фронт, коли йому н-наказали,— не раніше і не пізніше, і це ц-цілком природно...

Він сердився, але Тані здалося, що він сердиться не на Люсіна — Люсін просто потрапив йому під руку. Він сердився не на Люсіна, а на смерть, що забрала якусь людину, дорогу для нього і нічого не варту для Люсіна.

— Редактор сказав,— по паузі мовив Гурський,— в телеграмі написано, що Пустовалов добре п-поводився перед смертю. Н-ненавиджу це слово — «поводився». «Добре поводився», «погано поводився» — можна подумати, що ми в дитячому садку. І п-потім він ще сказав мені з відтінком гордості, що тепер, з Пустоваловим, у нас в редакції вже д-десятеро загиблих. Так сказав, нібито йому бракувало Пустовалова для круглого рахунку...

— Ну й що ви йому відповіли? — спитав Гусаров.

— Нічого. Це не така проста п-проблема. Те, що в редакції вже ч-численні втрати,— означає, що наші кореспонденти справді стовбичать на п-передовій. І це п-правильно. І з цього погляду я р-розумію редактора, тим паче, що він сам, коли їде на фронт, завжди лізе на п-передову. Але коли кажуть про мертвого, що він добре поводився, мені це ч-чомусь г-гидко!

— Десять чоловік!..— похитав головою Каширін.— А скільки з них письменників?

— П-половина.

Каширін знову похитав головою.

— Не хитай головою, Каширін,— сказав Гурський,— т-ти любиш письменників, але нічогосінько не т-тямиш у літературі. Я знаю, які ти давав розпорядження, коли ми з Люсіним ходили там, у тебе, на операцію,— б-бергти і п-прикривати собою...

— Так. Ну й що...

— Це неп-правильно. Ніхто не має права погоджуватись на те, щоб його прикривали грудьми! А т-тим паче п-письменник. Про війну може написати лише той, кого п-принаймні кілька разів могло вбити, і ніколи не напи-

ше л-людина, яку всі безнастанно п-прикривають грудьми. Найбільше, що зможе така людина написати,— це автобіографію п-під назвою «Як мене р-рятували». Ви згодні зі мною? — звернувся він до Тані.

— Випиймо у пам'ять цього твого друга,— сказав Каширін.— Я бачу, ти хоч і придурюєшся, а переживаєш.

— А я не п-придурююся,— сказав Гурський,— я просто п-пам'ятаю, що я з-заїка, п-пафос не моя стихія. М-між іншим, я не наполягаю, щоб ви пили до дна,— сказав він Тані, побачивши, як Люсін вилив їй у склянку рештки портвейну.— Мертвих це, на жаль, не воскрешає...

Але Таня не послухалась його поради і випила разом з усіма до дна. Чомусь їй так захотілося, напевне, тому, що вона подумки випила зараз не лише за цю невідому їй людину, але й за багатьох інших, тих, кого вона знала і кого більш не було на світі. І за Дегтяра також... Він скривдив її перед смертю, та все одно вона згадала про нього зараз. Він любив повторювати, що смерть усе спише, і, мабуть, мав рацію.

— Чи не п-пора д-договоритись про подальше? — сказав Гурський, коли всі випили.

— Зараз ще дістану,— кивнувши на порожню карафу, сказав Каширін.

— Це т-так,— сказав Гурський,— але я маю на увазі більш віддалені плани, аж до т-твого вильоту.

Він кинув на Таню побіжний погляд, і вона відчула: її присутність перешкоджала йому сказати те, що він збирався.

— Іване Івановичу,— сказала вона Каширіну,— я полежу у вас трохи в тій кімнаті. У голові паморочиться, бо я вже одвикла...— Сказала й підвелася: якщо в них свої плани відносно подальшого, нехай говорять про це без неї, нащо заважати...

— Ну що ж, полеж,— сказав Каширін.

Інші промовчали: це всіх влаштовувало.

Вона пішла до сусідньої кімнати, причинивши за собою розхитані, скрипливі двері. Там стояло двоє ліжок. На одному з них був розгардіяш, а з-під подушки визирав знайомий розшарпаний томик Лермонтова, незмінний супутник Каширіна, на всі випадки життя. Друге, гусаровське ліжко було акуратно застелено. Таня сіла на краєчок і відчула, що справді в голові трохи паморочиться. Не треба було пити цю останню половину склян-

ки... Прислухаючись до стриманих голосів за дверима, вона гукнула крізь двері Каширіну:

— Іване Івановичу, якщо вам не важко, дайте мені цигарочку!

Вона вирішила викликати сюди Каширіна і сказати йому, щоб він не церемонився, не думав про неї. Йому вночі летіти, і якщо їм з кимось там треба зустрітись, нехай залишать її і йдуть. Вона розуміє, не маленька... Коли вони підуть, вона також піде в своїх справах, у неї є свої справи... А ввечері їй треба бути вдома: знайде цей Артем'єв, Машин брат...

Так вона збиралася сказати Каширіну, хоча аж до вечора ніяких своїх справ у неї не було і їй, навпаки, стало дуже тоскно, коли вона раптом по очах Гурського збагнула, що починає заважати їм. Їй здавалося, що вона ще довго сидітиме й слухатиме цю нову й цікаву для неї розмову, і навіть Люсін, що притулився до неї плечем і гаряче дихав у вухо, не псував їй настрою, але тепер цей настрій все одно вже було зіпсовано. Залишалось не бути дурною і не заважати їм, а надто Каширіну в його останній вечір у Москві. Хто зна, що буде потім.

Вона ждала, що увійде Каширін, але увійшов не Каширін, а Люсін. Увійшов з краплинами поту на лобі, з почервонілим, уже не дівочим обличчям.

«Добре, що двері не зачинив»,— мигцем подумала вона, не тому, що злякалася його появи, а тому, що не хотіла, щоб настрої остаточно зіпсувався.

— Не думав, що ви до того ж ще й курите,— сказав Люсін, подаючи їй надірвану пачку «Біломора» і сідаючи на ліжку навпроти неї.

— До чого «до того ж»? — спитала Таня, беручи цигарку.

— Ну, п'єте добре і взагалі...

— Що «взагалі»?

— Ні, нічого...— Він хотів сказати, але не наважився.— П'єте добре, приємно дивитись.

— А медики взагалі добре п'ють,— сказала вона.— Ви що, мене напоїти хотіли?

— Так.

— Навіщо?

Він мовчав і дивився на неї з п'яною цікавістю: не знав після її запитання, як говорити з нею далі.

— Дуже хотілося, щоб ви добряче випили,— помовчавши, сказав він.

— Марна річ. Я і коли вип'ю, однаково роблю те, чого сама хочу, а не те, чого інші хочуть.

Він невпевнено подивився на неї з тією самою цікавістю, і вона поглядом відповіла: «Еге ж, про це саме й кажу, про що думаєш. Але думаєш ти про це даремно, отже, йди собі...»

— Ну, чого ти там? — почувся з другої кімнати голос Каширіна.— Візьми у Гусарова під ліжком у ящику — пляшка «тархуна» стоїть.

Люсін озирнувся на голос, потім поглянув на Таню і, не зводячи з неї очей, почав нишпорити рукою під ліжком, на якому сидів.

— По-моєму, це тут,— сказала Таня, показуючи пальцем під ліжко, на якому сиділа сама, і не ворухнувшись. Він опустився навпочіпки і, нишпорячи одною рукою під ліжком, другою, немовби втративши рівновагу, вхопив її за коліно і, стискаючи його, знизу вгору допитливо подивився їй у вічі.

Вона не зрушила з місця, тільки подивилася вниз і, трошки присунувши другу ногу, підбором наступила на пальці руки, що була на підлозі. Наступила і вся напружилася від свідомого бажання завдати йому найвідчутнішого болю. Він охнув, висмикнув руку з-під чобота і, відпустивши Таніне коліно, затиснув два віддушені пальці в другій руці. Не звертаючи на нього уваги, Таня нагнулася, сама пошукала під ліжком і дала йому пляшку.

— Візьміть... А пальці під краном потримайте...

— Ідіть ви до бога в рай,— відмахнувся Люсін і, взявши пляшку, міцно стиснув її віддушеними пальцями.— Якщо пляшку держать, якось обійдеться.

— Ну що, несеш? — гукнув з другої кімнати Каширін.— Чи не знайдеш? Допомогти?

— Несу.— Люсін вийшов, сердито грюкнувши дверима.

Зоставшись сама, Таня із сумнівом подивилася на ліжко Гусарова; до Гусарова має сьогодні приїхати дружина, і лягти на його ліжко їй чомусь здавалося незручним.

Пересівши на ліжко Каширіна, вона підіткнула за спину подушки і прилягла, звисивши на підлогу ноги.

Чи правду вона сказала цьому Люсіну, що завжди робила так, як хотіла сама, а не так, як хотіли з нею робити інші? Так, правду. А Дегтяр? Так, з Дегтярем це

також була правда, їй майже цілий місяць здавалось, що вона його кохає. А потім усе наче відрубало. І коли Дегтяр помер, їй було навіть дивно, що в неї не лишилось до нього ані рісочки жіночого почуття, просто було дуже жаль його, як усякого іншого загиблого товариша,— і край. Очевидно, природа подбала про її самозахист, не наділивши здатністю прощати свої жіночі кривди.

Тепер, коли вона прилягла, голова паморочилася менше. Вона взяла з тумбочки цигарку і закурила. «Невже й сьогодні не дістану відповіді на телеграму? Коли б тільки мама побачила, що я курю... Треба неодмінно кинути, а то схвилюється, якщо визнає...» — подумала Таня і раптом почула гучну розмову з другої кімнати.

Коли Люсін грюкнув дверима, двері відскочили від одвірка і тепер потроху відчинилися до половини. В тій кімнаті говорили про Таню. Вона спочатку хотіла накрити голову подушкою і не слухати, навіть потягнула до себе подушку, але в цю секунду Каширін голосно сказав: «Як хочете, не згоден такого дня залишати її саму», і вона випустила з рук подушку і почала слухати.

— Тоді д-дovedеться відмінити все те, що н-надумали,— сказав Гурський.

— Ну й відмінимо,— сказав Каширін.

— Б-будь ласка,— сказав Гурський.— Зрештою це ти вилітаєш, у т-тебе останній вечір. Я ж п-поки що застаюся...

— Це пусте, а нащо ж її саму кидати,— сказав Каширін.

І Таня вдячно всміхнулася його словам і сіла на ліжку, маючи намір одразу піти і сказати Каширіну, що в неї самої є важлива справа, і їй треба негайно йти, але голос Гурського зупинив її.

— Слухай, Каширін,— сказав він,— ти, звичайно, у п-принципі м-маєш рацію, але є й інший бік питання: ти вилітаєш, там це знають, і т-твоя Поліна просто хоче з тобою востаннє зустрітись. Вона, звичайно, не дружина д-декабриста, але все-таки неп-поганий товариш і за цей час, що ти в Москві, не зробила тобі н-нічого, окрім хорошого. Треба й її п-пожаліти...

«Справді, Каширін — щира душа,— подумала Таня, встаючи.— Ладен заради мене зіпсувати собі останній вечір у Москві... Але я, звісно, не дозволю цього — нехай ідуть, куди їм треба...»

— Стривайте,— сказав Люсін, коли вона, поправивши ліжку, вже підійшла до дверей. І Таня, почувши його голос, спинилася з тяжким передчуттям, немовби він сказав це не їм, а їй.— Стривайте, візьмімо туди з собою твою докторку!

— А навіщо вона тобі там? — сказав Каширін.— Сидіти і дивитись?..

— Чого дивитись? — сказав Люсін.— Я беру її на себе.

— Ти вже с-спробував взяти її на себе,— сказав Гурський.— Досі на пальці д-дмухаєш!

— Дарма,— сказав Люсін,— якраз отакі й бувають з несподіваностями... Вип'є ще трохи — і сама себе не впізнає. Мені Дегтяр, коли хочеш знати, сам про неї розповідав...

«Виявляється, він і йому розповідав»,— подумала Таня з тугою і злістю — не на Дегтяра, а на себе.

— Було в неї з ним чи ні? Може, він брехав мені? — спитав Люсін.

— Було,— сказав Каширін.— Я навіть викликав його, щоб не роздзвонював по всій бригаді.

— Ну, то в чому ж річ,— сказав Люсін,— беру її на себе, і підемо всі разом.

— Особисто я п-проти,— сказав Гурський.

— Чому? — спитав Люсін.— Адже було в неї з Дегтярем, Каширін сам потвердив...

— З Дегтярем було, а з тобою не буде,— сказав Гурський.— Увесь вечір п-підє нанівець... І потім, є в цьому щось м-мерзенне.

— Чия б гарчала, а твоя...— сказав Люсін.

— І навіть п-підє,— перепинив його Гурський.

— А ну вас усіх під три чорти! Краще взагалі начхати на це діло...— сказав Каширін.

І, вже договорюючи останні слова, побачив Таню, що зайшла до кімнати.

Стоячи там, у тій кімнаті, вона казала самій собі, що просто чекає, коли вони нарешті замовкнуть, і їй можна буде увійти так, наче нічого не сталося. Але насправді вона жадібно слухала, що про неї говорили. Слухала, тому що це було її право, тому що вона опинилася одна серед мужчин, і вони ніколи не скажуть їй самій того, що говорять про неї, вважаючи, що вона їх не чує. А їй треба знати, що вони говорять і думають про неї. Потрібно, прикро, соромно, цікаво — усе разом.

Вона увійшла, не витримавши цього химерного, тривожного почуття, задихнувшись від нього, як від швидкого бігу, і, ще не опанувавши себе, ледве переводячи подих, мовила:

— Спасибі, Іване Івановичу. Я трохи подрімала у вас. Мені пора йти...— І, зіткнувшись з тверезим, недовірливим поглядом Гурського, витримала цей погляд і підійшла до Каширіна.

— А, дочка,— сказав Каширін, підводячись і з грюкотом відсуваючи стільця. У нього було провинне обличчя і провинний голос. Він випив, і йому не спадало на думку, що вона чула, як вони говорили про неї, але, мабуть, йому й без того було соромно перед нею.

Гурський та Люсін підвелися слідом за Каширіним. Гусарова в кімнаті не було: він кудись пішов. Тим-то Таня й не чула ні разу його голосу.

— Куди ж ти підеш?

— Побачення призначила, мало не заспала у вас.

— От уже не думав...— сказав Каширін.

— Чому?

— А може, з нами? Ми якраз збираємось...— почав Люсін і замовкнув. Здається, Гурський штовхнув його.

Таня нічого не відповіла, навіть не обернулась до Люсіна і, все ще дивлячись на Каширіна, який розгублено взяв її за руку, сказала:

— Усім там у нас, в бригаді, передайте привіт од мене, а вас, якщо можна, я обійму...

І вона потягнулась і міцно поцілувала його, не переборюючи себе, тому що зараз, на прощання, цілувала не цього підпилого Каширіна, що почував свою провину, а іншого, того, яким він був і яким знову буде там, у бригаді, куди він вилетить сьогодні вночі.

Потім вона подала руку Гурському, обернувшись до Люсіна і примусила себе посміхнутись:

— Вам не подаю, вам рука болить...

— Дарма, я не злопам'ятний,— сказав Люсін.

Він поривався підійти до неї, але Гурський відтіснив його плечем, вийшов слідом за Танею до передпокою і мовчки подав їй кожушка. Вона вдячно кивнула йому, зачинила за собою двері, швидко пройшла повз чергову на цьому поверсі, яка зміряла її довгим поглядом, і стала спускатись.

Спустившись у вестибюль, вона побачила здаля Гусарова, що стояв коло портьє і дзвонив по телефону.

«Напевне, знову розпитує про дружину! Ось чому він пішов: звідти, з номера, дзвонити не хотів...» І помахала Гусарову на прощання рукою. І він також помітив і помахав їй рукою.

Розділ дванадцятий

Коли Таня сказала Каширіну «мені треба йти», вона ще сама не знала, куди піде, а тепер, спустившись у вестибюль і побачивши Гусарова, раптом вирішила. Окрім доручення, яке вона вже виконала, зустрівшись з Артем'євим, у неї в Москві було ще одне, таке ж невеселе, від тієї старенької лікарки, Софії Леонідівни, в якій вона жила в Смоленську.

Таня вже двічі ходила за адресою, яку колись її заставила вивчити напам'ять Софія Леонідівна. Двічі була в цьому глухому подвір'ї, в Брюсовському завулку, і двічі не заставала жінки, що була їй потрібна.

«Ну що ж, піду втретє, якраз сьогодні піду. Може, навіть добре, що сьогодні»,— подумала вона, хоча сьогодні з ранку їй навіть на думку не спадало йти туди з цим печальним дорученням.

Звернувши з вулиці Горького у Брюсовський завулок, вона увійшла в уже знайомі низькі й глибокі ворота, схожі на покладений на землю кам'яний колодязь, дійшла до найдалшого наріжного під'їзду і постукала в двері на першому поверсі. Вона подумки примирилася з тим, що й тепер, утретє, не застане тієї жінки, але терпляче стояла і стукала в двері, дивлячись на лахміття пошарпаної верети, на кінці проводів та круглі сліди дзвоників, на рештки таблички з прізвищами пожильців: «Никодимов — 1 дзв. Волосевич — 2 дзв. Курдю...» Далі було обірвано.

Нарешті, коли вона вирішила вже піти, двері відчинив той самий дід, який відчиняв їй і раніше, худий, зарослий сивою щетиною і з такою кривою шиєю, що здавалося, йому колись відрізали голову, а потім знову приставили, але вже не там, де вона була, а ближче до одного плеча і далі від другого.

— Волинська вдома? — спитала Таня.

Але дід не став, як у минулі рази, мовчки крутити головою на кривій шиї, а сказав тонким, дитячим голосом:

— Удома. А ви до неї?

— До неї.

— Заходьте.

Він пропустив Таню, замкнув двері на ключ і посунув углиб квартири, ледве тягнучи ноги в обрізаних, наче калоші, валянках. Гадаючи, що він показує їй дорогу, Таня пішла за ним, але він обернувся і сказав:

— Не сюди, он туди, по коридору останні двері.

І тицьнув рукою ліворуч.

Таня пішла ліворуч, але коридора не побачила — побачила двері; інших дверей не було, і вона відчинила їх. За дверима дійсно був темний коридор. Забившись об щось, вона пішла коридором, торкаючись руками стін. Спочатку вона намацала двері з правого боку, потім інші — з лівого і вже хотіла постукати в них, але десь попереду почула стукіт машинки і, згадавши, як Софія Леонідівна казала, що її сестра — друкарка, навпомацки дісталася до останніх дверей.

Машинка за дверима спинилась і знову застукотіла. Таня відчинила двері і ступнула до кімнати.

— Можна?

Накрита пропаленою газетою настільна лампа освітлювала стіл, біля якого, згорбившись, сиділа за друкарською машинкою стара жінка в пальті з піднятим коміром і у плетеній хустці, намотаній на шию так, що затуляла їй рот. Вона обернулась, і Таня аж кинулась: стара жінка за машинкою була така подібна до своєї сестри, що здавалося, сама Софія Леонідівна ожила і сидить отут, в цій кімнаті, перед Танею.

— Якщо хочете забрати роботу, то ще не готове,— сказала стара.— Я нездужаю... Тридцять сторінок лишилося...

— Ні,— розгублено сказала Таня.— Я...

Вона все ще не могла позбутись відчуття, що перед нею сидить Софія Леонідівна.

— Я до вас від вашої сестри...

— Нема в мене ніякої сестри.

— Ви мене, очевидно, не зрозуміли,— розгублено сказала Таня.— Я з Смоленська...

— З якого Смоленська? — спитала стара так, наче існував ще якийсь Смоленськ, крім того, де була Таня.

— Ну, з Смоленська...— повторила Таня.— Як ви не розумієте! Я від вашої сестри, я з нею разом була в Смоленську...

— А у вас є документи? — раптом спитала стара.

— Які документи?

— Ваші документи у вас є?

Таня розстебнула кожушка, вийняла з кишені посвідку і подала старій.

Безглуздим і химерним було те, що ця стара жінка цікавиться її документами, немовби для того, щоб почути те, що вона зараз почує, спочатку треба перевірити Танині документи.

Стара довго дивилася на посвідку і, повернувши її, спитала:

— Ну то що?

Тільки зараз вона нарешті стягнула хустку з рота на підборіддя; все, що вона говорила перед тим, вона говорила глухо, крізь хустку.

— Я працювала там у Смоленську разом з вашою сестрою Софією Леонідівною,— сказала Таня.

Стара враз змінилася на виду, і тоді Таня зрозуміла те, чого не розуміла досі: Смоленськ і взагалі те, що там, у німців, за лінією фронту, ця стара жінка сприймала, наче той світ. Вона вже не уявляла собі цього реально, як частину свого життя, і тому, напевне, й сказала спочатку, що нема в неї ніякої сестри.

— Де ви з нею працювали? — спитала стара і, повернувшись разом із стільцем, тицьнула пальцем у бік захарашеного речами ліжка.— Сідайте обережніше, там кашу затушковано.

— Ми з нею працювали разом у підпіллі,— сказала Таня,— цілих півроку. Я навіть жила в неї, нібито її далека родичка.

Стара запитально дивилася на неї, не розуміючи, але потім зрозуміла й кивнула.

Тепер починалося найважче, і що далі зволікати, то буде ще важче.

— Вона мені дала вашу адресу, щоб я вивчила, і просила, якщо вона помре, а я виживу і буду в Москві, знайти вас.

— Значить, померла? — як про таке, до чого вже давно привчила себе, спитала стара. Голос у неї був низький, застуджений. Обличчя спокійне, похмуре, з товстим носом, як бараболя, і товстими, сердито стуленими губами.

«Точнісінько таке, як у Софії Леонідівни, тільки ще суворіше»,— знову подумала Таня. Коли стара спитала: «Значить, померла», ані голос її не затремтів, ані обличчя не сіпнулося, було таке саме незворушне.

— Так,— сказала Таня.

— Коли? — спитала стара.

Таня сказала, що це сталося торік у серпні.

На обличчі старої позначилось напруження, немовби вона щось підраховувала подумки; вона навіть підвела голову і наморщила лоба.

— Думала, вона раніше померла,— сказала стара.— Ще навесні, коли наступ наш зупинився, першу ланахиду відправила.

— А ви віруюча? — не встигнувши втриматись від цього дурного запитання, спитала Таня. Софія Леонідівна розповідала їй, як ще замолоду, на Бестужевських курсах, стала невіруючою, і їй було дивно, що ця жінка, страшенно схожа на Софію Леонідівну, раптом віруюча.

Стара нічого не відповіла, мовчала і очікувала, що скаже Таня.

— Її гестапо розстріляло.

Стара все ще мовчала.

— Вони багатьох наших тоді одразу розстріляли, й її також. А заарештували за два тижні. Я її востаннє бачила, коли її заарештували...

Стара все ще сиділа нерухомо і мовчала. А Таня, дивлячись на неї, з тією незгасаючою виразністю, з якою по багато разів і завжди однаково виникають у пам'яті такі спогади, побачила перед собою ганок будинку, де вони жили з Софією Леонідівною, і німецьку машину, і двох німецьких солдатів, між якими, зсутуливши плечі й заклавши руки за спину, йде до машини Софія Леонідівна... І сусіда Прилипка, бухгалтера міської управи, котрій чимчикує позаду, за другим солдатом, у своєму чесучевому піджаку і з портфелем.

Таня не лише побачила все це, але навіть відчула у лівій руці вагу кошика, який несла тоді і з яким зупинилася за рогом, побачивши, як з будинку виходять німецькі солдати та Софія Леонідівна. Кошик був важкий, у ньому, під картоплею, лежала міна з годинниковим заводом. Міну виготовляли в бригаді, і вона мала ще чотири дні пролежати у Тані та Софії Леонідівни, тому що чоловік, якому треба було передати міну, не міг з'явитися раніше. Таня стояла, притулившись до стіни з кошиком у руці, а Софія Леонідівна, похнюпивши голову і заклавши руки за спину, йшла між двома німецькими солдатами до машини..

А стара все ще мовчала. Довго, нестерпно довго мовчала...

— А ви, значить, живі...— сказала вона.

— Так. Її заарештували, коли мене не було. Якби я прийшла на десять хвилин раніше, я теж пропала б.

— Ось, значить, чого вона померла,— сказала стара.— А я гадала, просто від голоду...

— Ні, ми з нею не голодували. Тобто, звісно, дуже погано їли, але все-таки наші, коли могли, нам трошки допомагали.

— Допомогали,— як луна, озвалася стара.

І раптом подивилась на свою машинку і на визируючу з неї недодруковану сторінку так, наче їй уже нема коли розмовляти далі про все це, а треба сідати й закінчувати роботу.

— Що ж, вона, значить, була у вас підпільницею?— знову переводячи погляд з машинки на Таню, спитала стара.

Слова «у вас» було сказано з якоюсь чудною інтонацією, нібито сама стара та Софія Леонідівна були одне, а Таня й усі ті, про кого стара спитала «у вас», були інше. Але Таня хоча й помітила цю інтонацію, тієї секунди не звернула на неї уваги і почала покvapно пояснювати, якою чудовою людиною була Софія Леонідівна, і як багато вона зробила, і як тяжко усі переживали, коли вона загинула.

У Тані навіть кілька разів затремтів голос, поки вона говорила все це. Вона жаліла не тільки Софію Леонідівну, але й себе; вже не вперше, коли вона згадувала про все це, їй заднім числом ставало страшно і того, що було з нею там, у Смоленську, і того, чого не було, але могло бути.

— А ви що, любили її?— перервавши на півслові, спитала стара. Спитала так, немовби це дивувало її.

— Аякже,— сказала Таня.— Ми всі її дуже любили, а я майже півроку жила в неї.

— А ви знаєте, яке вона життя прожила раніше, перед цим?

— Так, вона мені розповідала.

— А чи все?

І знову в голосі старої був подив: як могла Софія Леонідівна все про своє життя розповідати не їй, а Тані або ще комусь іншому.

— Так, усе,— сказала Таня.— Тим-то німці їй так

і довіряли, що в неї раніше було таке життя. Тим-то вона так багато і могла робити для нас, що вони їй довіряли. Вона мені все розповіла: і про себе, і про всіх своїх родичів, і про вас...

— Значить, так і загинула за вас,— сказала стара.

— Чому з-за нас? — не розчула Таня.

— Не з-за вас, а за вас,— сказала стара.— Хоч скільки їй Радянська влада добра робила, а все-таки загинула за вас...

У цих словах та в голосі, яким їх було сказано, було стільки гіркоти, що помилитись відносно їхнього значення було неможливо.

— А ви що, вважаєте...— з викликом, із раптовим вибухом непримиренної образи почала Таня, але стара перепинила її:

— Нічого я не вважаю... Це вона вважала, що ліс рубають — тріски летять... От і померла за свою Радянську владу.

— А для вас Радянська влада не ваша?

— Не моя,— сказала стара.— Чого втупились у мене, дивуетесь, що я не боюся? А чого мені боятись — життя моє скінчилося, гірше не буде. Живу, як останній уламок своєї сім'ї... А як живу — теж бачите.— Вона обвела поглядом свою похмуру комірчину з якимись медальйонами та старими портретами на пошматованих шпалерах.— І місце проживання змінити також не боюся.

— Значить, якби ви були там замість Софії Леонідівни, ви б не з нами, а з німцями працювали? — запально сказала Таня.

— Отакої ще! — сказала стара. І знову раптом стала така схожа на Софію Леонідівну, що Таня мало не відсахнулася.

— Ну що ж, я піду,— сказала Таня. І, вже стоячи на дверях, додала: — До побачення.

— До побачення,— глухо озвалася стара, не обертаючись від машинки.— Спасибі, що прийшли... Ну, йдіть уже, чого стали?!

І, тільки вже зачиняючи двері, в найостаннішу секунду, Таня побачила, як ця, на вигляд кам'яна, стара жінка впала обличчям і руками на машинку, що аж дзеленькнула. Таня стояла за нещільно причиненими дверима, а стара, лежачи обличчям і руками на машинці, ридала там, у себе в кімнаті. Ридання, разом з кашлем

і зойками, виривалось з її грудей, її сутулі широкі плечі в драповому пальті то піднімались, то опускались, тіпаючись від ридання. Вона вила від горя, глухо й хрипко, як мужчина. А Таня дивилась на неї крізь шпару і не знала, що діяти. Повернутись і допомогти їй? Але чим і як допомогти? Чи залишити саму з її горем?

«Можливо, потім ще раз зайти? — подумала вона.— А що потім? Що я їй скажу потім? І що їй взагалі можна сказати?»

Вона тихо відійшла од дверей і навпомацки, по стіні, дісталася до кінця коридора. Дід, що відчиняв їй двері, стояв посеред передпокою з чайником в руці. Судячи з його обличчя, Тані здалося, що він стоїть і прислухається, хоча звідси, з передпокою, нічого не було чути.

— Застали? — спитав дід.

— Так,— сказала Таня.— Вона самісінька живе?

— Як палець...— сказав дід. І раптом з цікавістю спитав: — А що, божевільна вона, правда ж?

— Ні, чого ж...

— Божевільна,— впевнено повторив дід.— Раніше з нею син жив, так вона сама його, сліпого, в ополчення погнала, а в нього діоптрій сім... Відтоді як похоронну одержала, зовсім з глузду зсунулась. Двері вчора навстіж залишила і на кухні крані не закриває. Хоч скільки товкмач їй — однаково крані не закриває... А ви що, йдете вже?

— Еге ж,— сказала Таня.

— Двері зачиню...— Дід поставив чайника на підлогу, зняв ланцюжка і замкнув ключем на два оберти.— Ідіть, зачиню за вами.

Таня йшла двором, а в голові у неї крутилась і крутилась безглузда фраза «крані не закриває, крані не закриває...».

Розділ тринадцятий

Іван Олексійович додержав слова: Артем'єв перед від'їздом крутився, наче білка в колесі, але ремствувати не випадало — попереду маячів фронт. Часу не зоставалося ні на що, окрім служби. Одного разу, згадавши очікувальні Надині очі, він мало не подзвонив їй, але стримався. На те, щоб заново починати цю давню пісню, також не лишалося часу. Не зайшов і до Тані Овсянни-

кової ні того вечора, коли пообіцяв, ні наступного: не дозволила служба. Вирвався тільки останнього ранку.

— Пробачте, позавчора обманув, не зайшов. Достобі-са справ було, та й сьогодні також на десять хвилин — завтра вранці на фронт вилітаю,— сказав він, коли Таня відчинила йому двері, вигукнувши: «А я на вас уже й не чекала!»

В кухні були зміни. Ліжко й матрац винесли, все ся-яло й блищало.

— Приніс дещо,— сказав Артем'єв, ставлячи на ку-хонний стіл невеликий чемодан.

— Спасибі,— сказала Таня.

— Перебралися звідси?

— Так. Хазяї приїздять. Перебралася до тьоті По-лі,— кивнула Таня на маленькі двері, що вели до кухні.

— Там такий ванькирчик, що й одна людина, мабуть, не вміститься,— сказав Артем'єв.

— А ми вмістилися. Та й крім того...— Голос у неї затремтів, і Артем'єв з цікавістю поглянув на неї.

Вона взагалі була сьогодні зовсім не така, як два дні тому: в чоботях, спідниці й гімнастерці, туго підпереза-ній на тонкій талії широким командирським ременем. На новеньких петлицях було по новенькій шпалі, а на грудях був теж новенький орден Червоного Прапора.

«Диви! Напевне, щойно одержала...» Але обличчя в неї було зовсім не святкове — опухле від сліз.

— Чого ви така заплакана?

— Від мами телеграма прийшла,— сказала вона і, сівши на табуретку, як тоді, першого разу, по-дитячому склала руки на колінах.

— Значить, живі-здорові?

— Живі-здорові,— сказала вона й схлипнула.

— То чого ж ви плачете?

— Від щастя.

— Ану, покажіть телеграму.

У ній було написано: «Телеграму одержали якщо змо-жеш приїзди побачитись Заводська адреса Караванна дев'ять цілую мама».

— Коли їдете?

— Не знаю. Зараз піду на вокзал до коменданта, бу-ду місце просити.

«Он куди ти лаштуєшся». Артем'єв прикинув у думці, чи встигне, незважаючи на завтрашній від'їзд, допомог-ти їй, і вирішив спробувати.

— Давайте всі ваші документи. Спробую місце дістати на сьогоднішній нічний.

— А може, краще я сама? — Таня вже вийняла з кишені гімнастерки документи, але затримала їх в руці.

— Якщо я не встигну, тоді, звісно, самі. О дев'ятнадцятій годині прийдете до нас у бюро перепусток і звідти мені подзвоните. Я вже знатиму.

Він пояснив їй, як пройти в бюро перепусток, і записав свій додатковий телефон.

— Домовились?

Він підвівся.

— Тару звільніть, не моя — генералова.

Вона, ставши до нього спиною, почала виймати з чемодана на стіл бляшанки з консервами.

«А фігурка в неї дуже зграбна,— подумав Артем'єв.— Тільки надто маленька. Не жінка, а горобчик».

— Давайте чемодан.

І, побачивши, коли вона обернулася, що очі в неї все ще на мокрому місці, спитав:

— Коли телеграму одержали?

— О восьмій ранку.

— Відтоді весь час рюмсаєте?

— А ви не смійтесь,— сказала Таня.— Як вам пояснити це почуття? Мені маму до сліз жаль за те, що вона так довго думала, що я померла, і лише тепер довідалась, що я жива. І чому тільки мама телеграму підписала?..

— Самі ж мені казали, що батько, можливо, на фронті.

— А тоді чому вона написала «телеграму одержали»?

Він знизав плечима: звідки він знає?

Вони пройшли коридором повз відчинені двері до ідальні. Артем'єв зупинився і зазирнув туди.

— Ого,— сказав він,— бачу, тут відбулося генеральне прибирання.

— Це Надя приходила, цілий день учора прибирала.

— І вас мобілізувала?

— Еге ж. Ми з нею здружилися.

— Он як!

— Вона мені сподобалась. А вам вона більше зовсім не подобається?

«Ех ти, проста душа!» — подумав Артем'єв, уявивши собі, як Надя, між миттям підлог і перетиранням криш-

талю, мимохідь, невідомо нащо, встигла зробити цю маленьку жінку своєю союзницею.

— Ви під її дудку не танцюйте! — сердито сказав він.

— А чому ви так брутально?

— Я не брутально. Просто трошки краще за вас знаю людей.

— Ви так гадаєте?

І було в її голосі щось таке, що заставило Артем'єва раптом подумати: хто її знає, скільки гарного й поганого вона встигла побачити в своєму житті? Якщо вдуматись — далеко не дівчатко. Тільки вигляд такий.

— Гаразд, не будемо сперечатись, — сказав він, потискуючи їй руку. — І справді, хто вас знає, яка ви є. Я про це, одверто кажучи, навіть і не думав. Часу не мав. Отже, о дев'ятнадцятій в бюро перепусток.

Це він додав, уже відчиняючи двері.

Артем'єв пішов, а Таня залишилась і довго ходила сама, вештаючись з однієї кімнати в іншу, в чужій, порожній, позаставлюваній речами квартирі, по чисто вимитих підлогах.

Вона підійшла до великого старого трюмо із закрутками, із старим, що взялося жовтизною, дзеркалом, в якому за сто років його життя, напевне, ще ніколи не з'являлось відображення жінки в гімнастерці, чоботях і з пістолетом на боці. Підійшла й уткнулася в саме дзеркало, і довго розглядала там, в його глибині, своє худе обличчя з падаючим на лоб невміло підстриженим чубчиком і великими карими жіночими очима. Ці очі їй самій здавалися гарними, вона дивилася в дзеркало і тишилася ними, і довгими темними віями, і рівненькими, темними, темнішими за волосся, здивовано зведеними вгору бровами, і засмучувалась, що губи в неї не зовсім правильної форми, трошки припухлі, заширокі, засмучувалась, не усвідомлюючи, що якраз ці неправильні, припухлі, заширокі губи і надавали їй дитячому обличчю дорослої тривожної принадності.

«Просто трошки краще за вас знаю людей!» Теж мені — знає він людей! Його б позавчора вдень туди, до готелю «Москва».

У парадні двері гучно постукали.

— Хто там? — спитала Таня. За дверима було чути декілька голосів одразу.

— Відчиняй! Батьків привезла, — долинув з-за дверей Надин голос.

Вона увійшла перша з двома, обв'язаними вірвовкою, чемоданами і гепнула їх на підлогу.

— Он як єдину доньку батракувати примушують,— підморгнула вона Тані й кивнула на стару жінку, із заклопотано стуленими губами та буряковими плямами на щоках, котра увійшла слідом за нею.— Знайомтеся, моя мамуня.

На жінці були брудні повстяники та якась облізла стара шуба, замість хустки вона запнулася злинялим чоловічим кашне, а з-під нього, як півнячий гребінець, визирало пасмо каштаново-червоного фарбованого волосся, сивого там, де воно відростало.

Мигцем поглянувши на Таню, вона поставила на підлогу два таких самих, як у Наді, чемодани, метнулася до дверей в їдальню, зазирнула й знову метнулася назад до парадних дверей, назустріч мужчинам, які входили з речами.

Перший, загрибаючи по підлозі кульгавою ногою, увійшов богатирської будови червонопикий мужчина у шапці-кубанці і напнутому поверх ватянки, навстіж розхристаному пальті. Він тягнув три здоровецькі паки — дві в руках, третю під пахвою.

— Знайомся, татусю,— сказала Надя, коли мужчина опустив на підлогу свої паки і, зсунувши на потилицю кубанку, витер носовиком гарячий лоб. Мужчина подивився на Таню пітними баранячими очима і, подавши їй величезну червону руку, гучно відрекомендувався:

— Кобяков.

Слідом за ним увійшов приймний на вигляд, старий чоловік у шкіряній фінській шапочці з гудзичком, Надин шофер,— Таня вже бачила його один раз,— він тримав у руках ящика.

Надина мама підскочила до ящика, простягнувши до нього руки, як до потопаючого.

Коли ящика обережно опустили на підлогу, а шофер вийшов, у двері зайшов останній, третій мужчина, військовий, майор, також із пакою та чемоданом у руці. Опустивши паку та чемодан, він уважно подивився на Таню і приклав руку до козирка. І Таня також уважно подивилася в його рожеве обличчя із світлими, майже білими бровами. Він був на когось дуже схожий, але Таня не могла пригадати, на кого.

— А це вже не родич,— сказала Надя з тією самою

глузливою інтонацією.— Просто попутник татуса й мамуні.

— То як же ми тепер вчинимо, Ганно Георгіївно? — спитав майор, не звернувши уваги на ці слова.

— Краще б завтра вранці, Антоне Семеновичу,— сказала Надина мама.

— Я поміркую,— сказав майор,— але все-таки, можливо, й сьогодні ввечері.

— Не хотілося б сьогодні ввечері,— наполегливо повторила Надина мама.

— Ну, побачимо,— сказав майор по дуже довгій паузі, під час якої він, як видалося Тані, перелічував речі.— Побачимо,— повторив він.— Поки що влаштувайтесь. Я поїду.

Він приклав руку до козирка, повернувся й вишов.

Коли двері зачинились, Надина мама стягнула з голови кашне, упустивши на підлогу декілька шпильок, і стомлено сіла на того ящика, про який кричала: «Обережно!» Сіла і, дивлячись у відчинені двері їдальні, кілька разів поспіль перехрестилась.

— Чого це ти раптом? — здивувалася Надя.

— А-а,— махнула рукою Надина мама,— в евакуації чого не навчишся! Ти поки що йди, ми самі розпакуємось. А ввечері приходь на вхідчини. Борошна привезли і під Чкаловом м'яса купили. Пельмені зробимо. А горілку сама роздобудь. Поля де?

Це запитання було звернене до Тані.

— Тут спить,— сказала Таня,— тільки недавно з чергування прийшла.

— От тобі й маеш! — сказала Надина мама.— Я гадала, її нема, а вона навіть не зустрічає. Допоможи пальто зняти,— обернулася вона до чоловіка.— Піду розбуджу її.

— Вона лише годину тому лягла,— сказала Таня.

— Нічого, встане,— сказала Надина мама; звільнившись від пальта, вона лишилася в байковому лижному костюмі, засмальцьовані штани були засунуті в повстяники.

— Однак вигляд у тебе спортивний,— сказала Надя.

— Від самого Чкалова мріяла, як буду вдома Поліні пельмені їсти,— сказала Надина мама.

— Здається, вона о п'ятій годині знову на чергування піде,— сказала Таня.

— Нікуди вона не піде! Дурниці все це,— сказала Надина мама і обернулась до дочки.— А ти сьогодні-таки до госпіталю поїдь, до начальника, і поясни йому. Тобі це дуже легко зробити.

— Не буде вона твоєю робітницею,— сказала Надя.— Я з нею вже говорила.

— Мало що ти там говорила, тепер я з нею поговорю,— сказала Надина мама і, човгаючи повстяниками, пішла на кухню.

— Знаєш що,— сказала Надя, звертаючись до Тані.— Переїдь краще до мене, далі від гріха. Бо я вже почуваю: і з тьотею Полею скандал буде, і татусеві,— вона кивнула на кульгавого велетня, що заклопотано пересував речі,— я не дуже довіряю. Він мені по дорозі в машині вже ліктика стискував...

— Ну, нащо це ви! — злякано обернувся він до Наді, облишивши чемодани.

— Що, мамуні боїтесь? — спитала Надя.— А навіщо ліктика стискували?

І так, наче його не було в кімнаті, не стишивши голосу, сказала Тані:

— Боюся, в'язнутиме до тебе. По морді бачу.

— А я, здається, сьогодні вночі поїду,— сказала Таня.— Мені пообіцяли місце дістати.

— Ну, дивись, як знаєш,— сказала Надя.— Гаразд, я їду. Горілки до пельменів привезу, якщо вони відбудуться.

— А до госпіталю, може, все-таки поїдете, як вас мати просила? — нагадав «татусь».

— І не подумаю! Та й взагалі на мое піклування не сподівайтесь. Я молодичка не зла, але з характером.

Вона помахала Тані рукою і вийшла, а Таня почала з тривогою ждати, що тепер скоїться між Надиною мамою і тьотею Полею. Лише сьогодні вранці, перш ніж лягти спати, тьотя Поля божилася, що й пальцем не кивне для колишньої хазяйки.

Таня страшенно здивувалась, коли тьотя Поля, після свого ранкового божіння, вийшла в передпокій, обнімаючись з Надиною мамою. В обох старих жінок — тому що Надина мама в Таниному уявленні була хоч і фарбована, але також стара — були заплакані обличчя.

— А це мій Валерій,— сказала Надина мама, схлипуючи і підводячи тьотю Полю до чоловіка.— Прощу лю-

бити й поважати. Знаю я, як ти любила Олексія Вікторовича... Але ж життя...

Надина мама розвела руками, знову схлипнула і так і не договорила.

Договорила за неї тьотя Поля:

— Царство йому небесне! — і теж схлипнула і діловито, дощечкою, подала руку новому чоловікові Ганни Георгіївни.

— Ганна Георгіївна стільки мені про вас говорила, стільки говорила!.. — сказав він, притримуючи руку старої.

— Та вже ми на тебе там, як на кам'яну гору, надіялись, — підхопила Надина мама. — Спасибі тобі, що квартиру зберегла, доземний уклін тобі за це. А скількох зусиль це тобі коштувало, хіба я не розумію!

Вона знову схлипнула, і тьотя Поля також ще раз схлипнула й сказала:

— Геть усе зберегла. Звиняйте тільки, що квартирантку до себе пустила, погостювати запросила без оповіщення вас.

— Ну, що ти, Полю, — сказала Надина мама, — як тобі не соромно казати отаке. — І обернулась до Тані. — А ми з вами ще як слід і не познайомились. Приємно на вас дивитися: така молода — і з орденом! Мені вже дочка дорогою про вас розповідала. Жаль, що ви невдовзі виїдете.

— Можливо, навіть сьогодні, — сказала Таня.

— Але пельмешків наших на прощання все-таки покуштуєте. Тьотя Поля наліпить.

Тьотя Поля, котра тим часом вже дбайливо витирала ганчіркою чемодани, обернулась, не перериваючи розпочатої роботи.

— Піду на чергування... хіба що завтра, як з чергування повернуся...

— А ти не ходи на чергування, — лагідно сказала Надина мама.

— Як це — не ходити?

— А ти захворій.

— Як це — захворіти? Я зроду не хворіла.

— А то вже мій клопіт, — сказала Надина мама. — На перші дні тобі діагноз поставлю, що запалення окістя, і листок непрацездатності випишемо. А потім Надія там у вас у госпіталі домовиться, щоб тебе відпустили за станом здоров'я.

Тьотя Поля декілька секунд мовчала, потім розігнулась, шпурнула ганчірку на чемодани і сказала голосом, який анітрохи не нагадував про її нещодавні сльози та схлипування:

— Безсовісна ти, Ганно Георгіївно! Як була безсовісна, так ти й є безсовісна! Ані війна, ані мука смертна совісті тобі не додали!

Обличчя й шия Надиної мами взялися темно-червоними плямами і в домі розпочався скандал, що не вщухав, аж поки тьотя Поля не пішла на чергування.

Таня вийшла з дому разом з тьотею Полею, на дві години раніше, аніж їй треба було йти до Артем'єва. Пішла провести стару, бо лишатися самій там, з цими людьми, не хотілось. Всю дорогу тьотя Поля, що ніяк не могла втихомириться, знову й знову поверталася до сварки із своєю колишньою хазяйкою.

— Буду я ще поратись коло неї, з її кульгавим бугаєм! Вона його, щоб жирувати з ним, собі на втіху, взяла, а я порайся коло нього! Він мені не потрібний, він їй потрібний.

І тьотя Поля, не соромлячись, з радісною запеклістю називаючи всі речі власними іменами, почала докладно роз'яснювати Тані, чому і для чого її колишня хазяйка зійшлася з оцим «кульгавим бугаєм».

Усе це було б смішно, якби Таня не відчувала, що за мстивою велемовністю старої стоїть її обурення проти людей, яких анітрохи не обходять ані війна, ані тьотя Поля, ані госпіталь, де вона працює, ані люди, які лежать там і знають, що сьогодні вночі чергує стара нянечка Поля; вона й зайде, і перестелить, і судно подасть, і вчасно принесе водички, а не буде спати в кімнаті для чергових або теревені з кимось правити, як деякі інші — молодші.

Тьотя Поля трохи заспокоїлась і почала говорити не про Надину маму, а про близький Танин від'їзд тільки вже в госпіталі, в кімнаті для чергових, вдягаючи халат.

— Якщо сьогодні поїдеш, усі консерви з собою в дорогу бери, мені не залишай. А в разі не поїдеш, з квартири не йди,— сказала тьотя Поля,— і до Надьки не перебирайся, хоч вона й запрошувала. На скільки днів треба, на стільки в мене й зостанешся; раз я прописана, хоч би не знати скільки лаялись, а нічого мені не пороблять.

Коли Таня вже пішла до воріт через госпітальне по-

двір'я, тьотя Поля вибігла до неї, наздогнала й сунула ключа.

— На, ось тобі ключ, а то раптом не пустять тебе.

— Як же так не пустять?

— Просто не пустять.

— А якщо я раптом виїду, що з ключем робити?

— За батареєю в парадному поклади, де раніше клала. Прийду з чергування — візьму.

— Поліно Гарасимівно, — висунувшись з дверей, поклікала сестра.

— Біжу, біжу! — крикнула тьотя Поля і, вже не прощаючись, побігла назад до корпусу.

Таня вийшла з госпіталю, ще не знаючи, що робити до дев'ятнадцятої лишилося понад годину. І раптом злякано пригадала, що залишила там, на Сретенці, папірця з телефоном Артем'єва. Поклала на кухонний стіл, під будильник, щоб не забути, а потім через усю цю колотнечу забула. Вона поквапно перебігла Садову і пішла Сретенкою, весь час думаючи про те, що Надина мама, пораючись на кухні, могла витягнути цього папірця з-під будильника, подерти й викинути...

Коли вона відчинила двері й ступнула в передпокій, вона спочатку нічого не могла збагнути. Майже весь передпокій було засипано чимсь білим, а Надина мама, «татусь» і майор, їхній попутник, — усі троє стояли в різних кутках передпокою навкарачки і щось робили.

Біле — то був цукровий пісок. Величезна купа піску лежала біля дверей на кухню, і з-під цієї купи стриміли ріжки пошивки. Напевне, його несли через передпокій в отій пошивці, і вона луснула, а пісок розсипався по всій підлозі. І тепер його збирали, а щоб зібрати, щільно притуливши до підлоги пальцями аркуші паперу, підгрібали на них пісок і потроху зсипали в дві миски та супницю, що стояли на підлозі.

Коли Таня увійшла, всі троє, не встаючи, підвели голови і подивились на неї, і їй стало смішно на секунду і чомусь страшно — теж на секунду, а потім Надина мама, все ще стоячи навкарачки, крикнула їй:

— Ну, чого ж ви стоїте? Допомагайте!

Вона крикнула це таким голосом, що Таня відчула себе як на пожежі і, скинувши шинель і повісивши її на ручку дверей, так само, як вони, стала навкарачки. І Надина мама, з тріскотом видерши кілька аркушів з грубезної книги, що лежала на підлозі, дотягнулася до

Тані й віддала їй ці аркуші. І Таня взяла один аркуш і, притискуючи його до підлоги, почала підгрибати цукор і зсипати його в супницю, що стояла між нею і майором. Спочатку вона думала тільки про те, що це цукор, і що він лежить на підлозі; що треба якнайшвидше допомогти зібрати його, підгрибаючи з підлоги глянсуватим, видертим з книги аркушем, на якому було намальовано антилоп з малятами. Вона відчула, як їй заважає, впираючись у стегно, подарований Кашириним маленький трофейний «вальтер», і пересунула його на поясі якнайдалі на спину.

Всі працювали мовчки. «Як на операції»,— подумала Таня, але «татусь» раптом порушив мовчанку.

— От бачиш, потрошку й посувається,— запобігливим тоном сказав він Надиній мамі.

— А я взагалі не бажаю з тобою розмовляти,— важко дихаючи, відповіла Надина мама.— Тільки йолоп міг отак узяти й потягнути пошивку за різки, через всю квартиру. А ви теж мудрагель,— сказала вона майорові, вже зовсім задихаючись («Напевне, в неї астма»,— подумала Таня),— загорілося сьогодні, не могли до ранку відкласти!

— Не міг, тому що в мене завтра машини не буде,— сердито сказав майор і, не підводячись, потер рукою крижі.

— Дали б шоферові півкіло, і завтра машина була б,— озвалася Надина мама.— Та ж ні, загорілося сьогодні! Можна подумати, що ми за ніч відсипали б! Дріб'язкова ви людина!

— Я попросив би вас...— все ще стоячи рачки, з гідністю мовив майор.

І Таня, обернувшись і поглянувши на його темно-червоне обличчя з білими бровами, згадала, як він тоді, вдень, перелічував речі і як Надина мама сказала йому: «Не хотілося б сьогодні ввечері», а він сказав: «Ну, побачимо»,— згадала і збагнула все одразу. Вони разом везли, а тепер ділили цей цукор, а може, й ще щось інше, що вони притарабанили сюди вдень у своїх паках та обв'язаних вірьовками важких великих чемоданах. І цей майор допомагав їм звідкись усе це везти, тому що він у формі і йому легше вірили й дозволяли, а тепер він одержує з них за це свою пайку. А вона, як дурепа, повзає рачки і допомагає цим спекулянтам збирати

з підлоги їхній цукор, якого, напевне, не дають стільки на цілий тиждень на весь госпіталь тьоті Полі...

Вона встала і обсмикнула гімнастерку.

— Невже стомилися? — спитала Надина мама.

— Ні. Але мені треба пройти до вашої кухні.

— Почекаєте, — сказала Надина мама, — от зберемо все, і проїдете. Якщо допоможете, — швидше буде.

— А я поспішаю...

— На всяке хотіння є терпіння! — сказала Надина мама. Вона була роздратована, але все ще не хотіла сваритись.

Таня нічого не відповіла. Шукаючи поглядом, де б їй найкраще, найакуратніше пройти, вона помітила те, на що раніше не звернула уваги: в кутку біля вішалки стояли паперові мішечки з, напевне, вже поділеним цукром.

— Ви пробачте, але я все-таки пройду.

— Та ви що, людську мову розумієте чи ні? — підняла голос Надина мама. — Ви що, по нашому цукру пройти хочете?

«Еге ж, саме так, по цукру, по їхньому цукру!» — розлючено подумала Таня, хоча ще зовсім недавно дивилася на цю купу чудового, білого, красивого цукру, не уявляючи собі, як можна наступити ногою на такий скарб. Вона ступнула уперед і пішла, хрюскаючи чобітьми, просто через увесь передпокій до дверей кухні. І Надина мама, підхопившись з місця, заволатала: «Божевільна! Дурепа! Сука!» І рвонулась до неї, але враз уся взялася темно-червоними плямами і, закашлявшись, опустилась і сіла просто на підлогу на свій цукор. Кульгавий кинувся їй на допомогу. А майор, уперше за весь час також підхопившись з місця, закричав дуже суворо: «Товаришко військлікяр!» І це так розлютило її, що вона, стоячи в цукрі, вже біля самих дверей на кухню, заскрипівши чобітьми, обернулась до нього і, розстебуючи за спиною кобуру «вальтера», повільно, з ненавистю сказала:

— А я ось постріляю зараз вас усіх к бісу, спекулянти паршиві!

Незважаючи на облудно спокійний голос, вона була у нестямі, і якби майор чи кульгавий кинулися зараз до неї, вона стала б стріляти. Але, на своє щастя, вони кинулись не до неї, а від неї. Майор пополотнів і, спиною відчинивши двері до їдальні, відступив туди, вхопився за стулки руками, ладний у першу-ліпшу секунду пристукнути їх за собою. А кульгавий напрочуд швидко,

наче павук, боком, не підводячись з підлоги, обігнув жінку й опинився за її спиною.

Тільки Надина мама не злякалась, а крізь напади кашлю прохрипіла щось чоловікові і, крутнувшись, усією п'ятірнею затопила йому в пику — за боягузтво!

— Ви гірші за фашистів! — сказала Таня, виймаючи з-за спини порожню руку, без пістолета. — Тільки бруднитись об вас не хочеться!

Сказала, обернулась і, вже не озираючись на них і не боячись, що вони що-небудь можуть з нею зробити, востаннє хряснувши чобітьми по їхньому цукру, зайшла до кухні й зачинила за собою двері.

Розділ чотирнадцятий

Артем'єв, всупереч своїм розрахункам, звільнився не о дев'ятнадцятій, а о двадцятій, і, коли вийшов од Івана Олексійовича в ад'ютантську, Косих сказав, що з бюро перепусток вже тричі дзвонила військліквар третього рангу Овсянникова.

Артем'єв одягнув шинель, узяв з підвіконня пакет з харчами, який приготували в буфеті йому на дорогу.

— Коли ще раз подзвонить, скажи, пішов до неї.

Таня, сидючи на лаві в бюро перепусток, побачила, як входить Артем'єв, і стривожено підхопилася з місця.

— Візьміть ваші проїзні документи. — Він дав їй літер і плацкарту.

— На коли?

— На сьогодні, о двадцять третій тридцять.

— Велике вам спасибі. І прощайте! — сказала Таня. — Вам, напевне, ніколи.

— Навпаки, в зв'язку з вильотом на фронт, маю шість годин на завершення особистих справ. А ви зараз у Москві — єдине незавершене. — Він усміхнувся. — Тим-то проведу вас і виряджу. Зараз зайдемо до вас на Сре-тенку по речі, підживимось чим бог пошле — і на вокзал.

— Дуже добре, — сказала Таня. — Але туди не можна йти. Вони сьогодні приїхали...

— А яке це має для нас значення?

— Я наговорила їм грубощів, — сказала Таня з про-винною посмішкою. — Мало зброю не пустила в хід.

— Оце здорово!.. Тоді справа серйозна,— зареготав він і тільки зараз по її обличчю зрозумів, що справа дійсно була серйозна.— А де ваші речі?

— Я свій сидор уже забрала,— сказала Таня і показала на речовий мішок під лавою.

Артем'єв мовчки дивився на цю маленьку жінку, думаючи: що ж тепер з нею робити, куди влаштувати до поїзда? Потім витягнув з-під лави речового мішка, закинув його на плече і, вже вийшовши разом з нею на вулицю, сказав, як про вирішене:

— Значить, так: зараз ідемо до метро, проїдемо чотири зупинки, зліземо і підемо до мене додому — на це треба п'ятнадцять хвилин. Погріємось — у нас будинок опалюють — і вип'ємо чаю... Коли потім чергову машину дадуть, як пообіцяли, — дві години маємо; якщо обмануть, — півтори. Так чи інакше, коли почнеться посадка, будемо на Казанському. Я вам казав, що у себе на квартирі не буваю, але ви не бійтесь, що там якийсь барліг. Мені, живу чи не живу, однаково прибирають. Я взагалі люблю чистоту. Тримайте пакет, тут наші з вами харчі.

Вона взяла в нього пакет і до самого метро йшла поряд мовчки. Він хоч і кульгав, але йшов так розго- нисто, що вона ледве встигала.

— А хто вам прибирає?— раптом спитала вона, коли вони вже упхнулись у повнісінький вагон.

— Не те, що ви подумали,— сказав він і всміхнувся.— А тепер розкажіть: що у вас скоїлося на Сретенці?

Спитав, посміхаючись, і вона також почала розповідати, як про смішне, а не як про страшне. І він зареготав, коли вона сказала про видерті з книги аркуші з антилопами.

— Це вона для такого діла Брема не пошкодувала. «Життя тварин». Справді, життя тварин!

Зареготав так заразливо, що Таня також розсміялася разом з ним і сказала:

— Можливо, вони й зараз ще там повзають...

— Ну, а далі, а далі що?

Таня, вже не сміючись, розповіла все до кінця.

— А коли вже з речами виходила, раптом злякалась, подумала: вийду, а вони на мене накинуться й задушуть! Навіть, соромно признатись, «вальтер» на бойовий взвод поставила.

— Ну, а що вони?

— А їх, виявляється, в передпокої не було. Я вийшла, а цей кульгавий як висуне голову з їдальні, побачив мене — і назад. Мало не прищикнувся! Марні були всі мої страхи!

Вона всміхнулась, але він залишився серйозний.

— Значить, Наді не було там з ними?

— Ну що ви,— сказала Таня.— Вона, напевне, й не уявляє собі цього. Коли вони вдень приїхали, вона з оцим, з чоловіком своєї матері, знаєте як розмовляла — просто зневажливо! Ні, вона зовсім не така, як вони. На мою думку...— обережно додала вона, згадавши свою ранкову сутичку з ним.

Вони вийшли з метро і подалися завулками до Усачовки. На розі, коло зачиненої булочної, стояла жінка й гатила кулаками в замкнені двері. Вдарила востаннє, безнадійно махнула рукою і пішла завулком, якимось дивно нахилиючись на кожному кроці.

— Хлібну картку, напевне, загубила,— сказав Артем'єв.— У листопаді бабуся, що в мене прибирає, теж хлібну картку загубила. І лише за тиждень до першого числа. Я їй з пайки хліб приніс, а все одно скільки сліз було! Нам, військовим, добре, нас зобов'язані у всіх випадках нагодувати, а цивільним — страх як важко. Які сволоцюги, все-таки! — без паузи, злісно сказав він.

І Таня зрозуміла, що він згадав про цих, на Сре-тенці.

— Звичайно, якщо притягнуть до відповідальності, будуть крутити: «На базарі купили, за свої гроші!» Хай навіть так, однаково сволоцюги... Якщо цукор не крадений, значить, гроші вкрадені. А якщо не крадені, значить, з кого-небудь разом із шкурою злупили. А інакше звідки вони взялися?

— А люди стараються,— раптом сказала Таня, навіть зупинившись від хвилювання, викликаного власними думками.— Стараються, за Батьківщину воюють... То що ж, невже ми й їх також захищаємо, оцих?

— Аякже, звісно! — сердито сказав Артем'єв.— Все, що в нас за спиною залишилось,— все й захищаємо. І їх також.

— Я б знаєте як робила? Виловлювала б отаких спекулянтів — і одразу на фронт!

— А яка користь од них на фронті?

— Ні, стривайте.— Таня захопилася своєю ідеєю.— Я вишикувала б полк і поставила б їх перед строем... І щоб про них уголос прочитали, як вони спекулювали, і нехай потім фронтовики з ними що захочуть, те й зроблять.

— Еге ж, відчувається в вас партизанська закваска.

— А ви не смійтесь,— Таня вперто мотнула головою,— по-моєму, якраз так і треба, як я вам сказала. А цей майор,— з ненавистю згадала вона,— ще мені «товаришко військкікар» крикнув, по стійці «струнко» хотів поставити! А в самого пика, як у цього у мільйонера із «Золотого теляти», рожева, а брови білі. Просто в пику йому вистрелила б, коли б хоч на крок до мене наблизився. А ще військовий, у формі!

— Та який він, к бісу, військовий! Ви що думаете, як форму вдягнув, то й святий перед Батьківщиною? — посміхнувся Артем'єв.— Замаскувався, підлотник, од війни у військову форму! Не такий уже рідкісний випадок. Поїдете — ще побачите.

— Не хочу й бачити! — вигукнула Таня.— Краще я просто тут у військкомат піду і на фронт поїду.

— Годі вам комизитись... Ходімо, чого зупинились?— сказав Артем'єв, підштовхнувши її.— Ходімо, ходімо... Мати, а може, батько теж, чекають на вас там, у Ташкенті... Совість у вас є чи нема? Ви ж телеграму дали. Та коли б мої батьки були живі, я б у відпустку після поранення по шпалах до них пішов, не то що...

— А може, ваша мама жива, навіщо ви так про неї, як про мертвоу? — майже марновірно сказала Таня.

— Все може бути...— похмуро мовив Артем'єв.

Дізнавшись про Машину смерть, він уже не вірив, що мати жива.

— От ми й дійшли...

Сюди, до цих воріт, колись, після останньої їхньої розмови втрюх з Надею, його підвіз на машині п'яний Козирев. У травні тридцять дев'ятого, рівно тисячу років тому!

— Бачите, майже місяць не був, а цілковитий порядок,— сказав Артем'єв, коли вони увійшли в квартиру.— Світло горить, меблі стоять, підлога чиста... У керосинку гас налито, і сірники поряд лежать. А Марія Гарасимівна, котра всьому цьому лад дає, знає мене тридцять років і три місяці, стільки, скільки на світі живу. А матір мою знала сорок років. А сини в Марії

Гарасимівни — один старший за мене, а другий молодший, і обох вбито. А я живий... Нещодавно заповнював анкету, написав: мати пропала без вісті. Он які справи, дорога товаришко доктор! Начальникові своєму не скажу, а тобі скажу: не пробачу собі, як ця війна почалася...

— Чому собі?

— А кому ж? Моя ж мати без вісті пропала, мою сестру стратили... Кого ж проклинати, з кого починати? З себе, напевне, більш нема з кого! Зрозуміла?.. Нічого ти не зрозуміла.

Але Таня зрозуміла найголовніше: треба допомогти цій людині справитися з нападом самотності.

— Та ну її к лихій годині, оцю вашу квартиру!..— сказала вона.— Ви ж самі мені казали, що не любите заходити сюди, не треба було й сьогодні... задля мене... Поїдьмо зараз на вокзал, де-небудь сядемо й поїмо. І окропу там дістанемо. Ходімо! — Вона потягнула його за рукав.

— Ні, не підемо, товаришко доктор,— всміхнувся він, подивившись на неї,— з вами мені й тут не страшно. Це скоро минуший настрій, а взагалі я не дуже чутливий, скорше навпаки. Війна з мене сухарів насушила.

Він скинув з плеча речовий мішок і, не чекаючи, що відповідь йому Таня, почав розстебувати шинель.

— Йдіть на кухню, господарюйте. Ще помандруете по вокзалах, встигнете. Цей пакет весь у розхід пускайте. Ну що, довго ще вагатися будемо? Рішення ухвалено! — сказав він, бачачи, що Таня, поклавши пакет на табуретку, все ще стоїть, не скидає шинелі.

— Еге ж, ухвалено,— мовила Таня замислено і розстебнула верхній гаплик шинелі.— А з кого війна сухарів насушила, той цього не помічає. Це ви неправду про себе. А треба — правду. Кому це потрібно, боятися цього!

Забравши з табуретки пакет, вона пішла коридором до кухні.

— Де у вас там вимикач?

— Ліворуч од дверей.

— А світломаскування є?— спитала вона вже на кухонних дверях.

— Є.

Він подивився їй услід і, коли вона увімкнула світло, побачив у знайомому вузькому прорізі кухонних дверей

полицю з каструлями. Покійний батько змайстрував цю полицю своїми руками невдовзі після того, як вони перебралися сюди, і він добре пам'ятав, як і коли усе це було. Батько прибивав полицю, стоячи навколішки на кухонному столі, а він стояв поряд, витягнувшись, однією рукою підтримував полицю, а другою подавав батькові цвяхи. Було це двадцять сьомого року, під час страйку англійських гірників. Було йому чотирнадцять років, і не було тоді ще нічого: ні конфлікту на КВЖД, ні Хасану, ні Халхин-Голу, ні фінської війни, ні цієї... І про те, що на них усіх чатує попереду, ніхто в цій квартирі навіть не здогадувався...

— От ви кажете, щоб одне одному все говорити, що на думку спадає, всю правду; а ось мені на думку спало, що це не ви, а мати там, на кухні, посудом бряжчить. Це теж треба вам казати?

— Не знаю,— відповіла вона з кухні.— Якщо легше мовчати, мовчіть.

— Ні, мені легше говорити.— Пройшовши коридором, він став на кухонних дверях.— Зустрів позавчора шкільного товариша, були колись пацанами, а тепер — генерал, і вся сім'я загинула, атестат нема кому висилати. І в мене також нікому. Поки ви мені про сестру не сказали, я все ще про самого себе не думав, що мені атестат висилати нікому. А тепер думаю!

— А я повинна була вам це сказати, раз знайшла вас. Хіба можна приховувати такі речі!

— Це правильно.

— Я сосисок тільки половину зварю, решту залишу вам.

— Варіть усі,— сказав він.— У мене апетит добрячий, незалежно від настрою.

— Чому ви з Надею не одружились? — не обертаючись до нього і все ще пораючись, спитала вона.

— А хіба вона вам, поки ви квартиру з нею прибирали, про всі подробиці не доповіла?

— Ні про які подробиці вона мені не доповідала. Тільки сказала, що завинила перед вами.

— Бреше. Ні в чому вона не завинила. Просто не кохала мене. Навіть краще, що нічого з того не вийшло.

— А чому ви й потім ні з ким не одружились?

Він мовчав, потім розсміявся.

— Чого ви смієтесь?

— Бо, коли хочеш на таке запитання абсолютно правдиво відповісти, у вустах мужчини звучить якось смішно. Але все одно скажу: без любові одружуватись не хотів. Це невдатні панночки звичайно так про себе кажуть: хотіла вийти заміж тільки з любові! Не треба примушувати людину говорити все, що вона думає, смішно виходить.

— Нічого смішного,— сказала Таня, зняла покришку чайника із заваркою і понюхала.— Вже заварився. Міцний, як до війни. Сказали, щоб я нічого не шкодувала, от я й не пошкодувала...

— Зараз,— сказав він.— Тільки подзвоню, спитаю, чи буде машина, щоб знати, в якому темпі вечеряти.

— Виявляється, у вас навіть телефон,— наче про диво якесь, сказала Таня, коли він, подзвонивши і дізнавшись, що машина прийде, повернувся на кухню.

Вона за два місяці на Великій землі все ще ніяк не могла звикнути, що в квартирах бувають телефони, що на дверях висять поштові скриньки, що люди надсилають одне одному листи й телеграми.

— Не було телефону, виключили,— сказав Артем'єв.— Але в мене в Управлінні зв'язку один друг ще з Халхин-Голу, і я, коли думав, що іноді тут ночувати му, попросив його зробити. Ну, давайте вечеряти! Горілки, щоправда, лише четвертинка!

— А в мене ще «тархун» є, мені тьотя Поля свій дала,— покvapно мовила Таня.

— Ні, «тархун» у дорозі на харчі міняти будете.

Він відкупорив четвертинку і лише тепер помітив, що вона не поставила для себе чарку.

— Якщо заради мене економите, то я пожартував, що четвертинки замало.

— Не тому. Я позавчора надто багато випила портвейну, досі нічого не хочеться.

— Тоді на денце, щоб цокнутись.

Вона мовчки підставила чашку і зраділа, що він і справді налив тільки трошки.

— За ваше побачення з батьком і матір'ю!— Артем'єв цокнувся і випив.

— Боюся, що батько помер. Відколи одержала телеграму лише з маминим підписом, весь час про це думаю...

— Постривайте...— зупинив він її. Він був сповнений добра до неї, і йому захотілось зробити для неї чу-

до.— Хочете, спробуємо зараз подзвонити вашим батькам?

— Але ж це неможливо,— ошелешено мовила Таня.

— А ми візьмемо й спробуємо...— Він підвівся з-за столу.— У вас у телеграмі адреса була.

Вона, так само ошелешено, вийняла з кишені телеграму і подала йому.

— «Караванна, дев'ять»,— уголос прочитав він.— Може, вони там і живуть у гуртожитку при заводі? Кого на заводі більше знають: батька чи матір?

— Батька. Мати перед війною не працювала.

— А ви поки що сидіть, чого встали? Це ще довга пісня.

Вона знов опустилась на табуретку, але коли він був уже на дверях, гукнула його:

— Почекайте...

— Чекати ніколи,— сказав він.— Або дзвонити, або ні.

— Ні, ні, дзвоніть, це я просто так... все не можу собі уявити...

Вона почула крізь двері, як він, викликавши якогось полковника Харитонова, умовляє його дати Ташкент, партком заводу, що міститься на Караванній, дев'ять.

— Дарма! Мені не знайдуть, а ти скажеш— тобі знайдуть... Тим-то й прошу тебе, що неможливо... Ну, що тобі пояснювати— треба, значить, треба... Ні... Партком викликаю, при чому тут жінки?.. Велике тобі спасибі, Миколо... Вранці вилітаю на Донський. Першого ж трофейного «вальтера» тобі пришлю...

Таня сиділа й слухала; спочатку мало не підхопилася з місця і не зупинила його, щоб не умовляв: нащо це?.. А потім, коли він сказав «спасибі, Миколо!», подумала про чоловіка, котрий також Микола, і навіть не про нього, а про те, що майже зовсім не думає про нього. Навіть дивно, як це вона не думає про нього!

Артем'єв повернувся з радісним обличчям. Він був вдоволений, що йому, здається, вдасться вчинити чудо для цієї жінки.

— Може, ви йому мого «вальтера» подаруєте?— спитала Таня, коли Артем'єв знову сів навпроти неї за стіл.— Він у мене трофейний, не записаний за мною...

Йй було б жаль, якби він погодився, проте запропонувала.

— Ото вигадали! Там, на Донському, цього добра, коли німці здадуться, навалом буде...

— А ви думаете, вони здадуться? — спитала Таня.

— А що ж їм робити?

— А ми там у тилу їх ні разу в полон не брали.— Таня замислилась, тому що згадала, як одного разу Каширін,— а такого зроду не було,— накинувся на неї з матюками, коли вона пожаліла двох захоплених у бою немолдох німців з карального батальйону, пожаліла і запропонувала щось безглузде.

«Значить, тобі їх жаль? — сказав тоді Каширін.— А мені їх не жаль?.. Ти у мене за них просиш! А мені в кого просити? У царя небесного? Хто коштом інших добрий, той сволоцюга. Йди... Бо тобі самій накажу їх...»

Німців з карального батальйону розстріляли, а Каширін після того тиждень не розмовляв з нею. Образився, що нагадала йому про його жорстокість, вимушену, але звичну. Значить, і в нього самого душа свербіла від цього, інакше не образився б, вилаяв би — і край...

А тепер, якщо оточені в Сталінграді німці здадуться, їх буде багато, дуже багато, так багато, що важко собі уявити...

Хоча протягом останніх місяців у газетах весь час писали про тисячі й тисячі полонених, Таня погано уявляла собі цілі тисячі взятих у полон німців... Тисячі взятих у полон наших вона бачила — їх узяли в жовтні під Вязмою, бачила їх здалеку на шосе. А потім, коли вона вже була в підпіллі і жила в Софії Леонідівни, навесні, в березні, велику колону наших полонених гнали через Смоленськ по їхній вулиці... І це було найстрахотливіше й найжалюгідніше, що вона бачила в своєму житті,— роздягнені, обморожені полонені, яких гнали по вулиці, а вона стояла поряд на тротуарі й нічого, нічогісінько не могла для них зробити: ані дати їм шматок хліба, ані помахати рукою, ані посміхнутись, ані заплакати,— нічого... А тепер ми самі беремо в полон німців, багато німців... Тішачись з цієї думки, вона однаково ще не могла звикнути до неї...

— Чого замислились? — спитав Артем'єв.— А то я всі сосиски з'їм, вам не залишу.

— Скажіть,— вона подумала про Серпіліна, але не назвала його імені,— в мене є польова пошта одного генерала. Якщо написати, щоб він мені виклик надіслав

безпосередньо туди, в Ташкент, в санітарне управління округу, щоб мені саме до нього попасти, у медсанбат або в санчастину полку... Може це вийти?

— Залежить від посади й натури цього генерала. Ви спершу до Ташкента дістаньтесь.— Артем'єву здалося, що задзвонив телефон, він підвівся і знову сів.— Причудилося... Про що будемо говорити, поки Ташкент не дадуть?

— А ви вірите, що дадуть?

— Дадуть.

— Про що хочете.

— Ви справді заміжня? — спитав Артем'єв.— Чи це тьотя Поля при мені просто так, про всяк випадок сказала?

— Так, заміжня. А чому ви спитали?

— А ви ж самі мене агітували: що спаде на думку, те й казати. Спало на думку: чому ви ні разу про чоловіка, бодай для годиться, не згадали?

— Не згадала, тому що не згадується... Отепер, коли ви про німців говорили, згадала, як наших полонених через Смоленськ гнали, і про брата згадала, що він на війні, а про чоловіка не згадала, хоча з ним також усе могло-скоїтись... Він, як і я, лікар, напевне, з перших днів на фронті.

— Не обов'язково.

Вона знизала плечима. Їй здавалось, що це обов'язково.

— Ми майже розійшлися з ним перед війною,— помовчавши, сказала вона.— Можна навіть вважати, що розійшлися.

Вона не мала бажання говорити про свого чоловіка і сердилась, що Артем'єв навіщо спитав про нього. І хоча те, що вона відповіла, було чистісінькою правдою, це могло справити враження, нібито вона поспішає пояснити, що вільна. А не сказати цього вона не могла. Раз він спитав її про чоловіка, вона хотіла, щоб він знав правду. А ще краще було б, якби зовсім не питав...

Він відчув це, уважно подивився на неї й заговорив про себе.

— Як бачите, у мене нікого в світі нема,— сказав він голосом, від якого вона здригнулась.— От ми сидимо з вами на кухні, а я згадую, як напередодні від'їзду на Халхин-Гол, діставши призначення, але ще не знаючи,

що за тиждень буду поранений,— прийшов сюди, а мати стояла отут, де ви зараз сидите, і прала білизну. Настрій у мене був і поганий, і гарний, поганий тому, що відома вам Надя виходила заміж не за мене, а за іншого, а гарний тому, що їхав туди, куди хотів. А мати стояла, прала й мовчала. І я її спитав: «Чого ж ти мовчиш, нічого мені не кажеш, адже я виїжджаю!» А вона відповіла: «А що з тобою говорити, треба в дорогу тебе вирядити!» І вирядила мене в дорогу востаннє, більш не виряджала й не бачила, тому що відпусток нам з Далекого Сходу не давали.

— Ви на Донському фронті будете?

— Так.

— На якій посаді?

— Якщо не обмануть, начальником штабу дивізії, а ні — піду на полк, ким раніше був...

Він не договорив: Таня підхопилася,— вона перша, тому що більш за нього чекала цього, почула далеке дзеленчання в кімнаті.

Він заквапився слідом за нею до телефону і, знявши трубку, зробив їй рукою знак почекати. Чутність була погана, він увесь час кричав. Його з'єднали з парткомом заводу, і він став кричати, щоб йому викликали до телефону Овсянникова, колишнього парторга складального цеху.

— А вам краще знати, де він тепер у вас працює... А ви перевірте! — кричав він.— Як це не знаєте, який же ви черговий по парткому, коли парторга цеху не знаєте? Тоді давайте мені Овсянникову...— Він ворухнув пальцями, і Таня зрозуміла і підказала йому: «Ольга Іванівна!» — Ольгу Іванівну. Працює у вас на заводі Овсянникова Ольга Іванівна? Так...— І, не випускаючи трубку, закивав Тані, що працює.— От і покличете її, якщо близько... Я ждатиму, тільки хай трубку хто-небудь тримає, бо роз'єднують...— І, прикривши трубку рукою, сказав Тані: — Пішли по твою маму, сказали: в ливарні працює, недалеко від парткому.

— А що про батька сказали?

— Каже, не знаю такого парторга, я людина нова.

Він почув щось у трубці й сердито крикнув:

— Не роз'єднуйте! Москва говорить...

Таня знову хотіла спитати про батька, але, стримавши себе від цієї нісенітниці, закусила губу, прихилилась до стіни і почала чекати. Вона стояла замуржившись і ще

двічі або тричі чула, як Артем'єв повторював гучним, злим голосом: «Не роз'єднуйте, Москва говорить...» І раптом, все ще із замруженими очима відчула дотик його руки:

— Швидше!

І, вхопивши трубку, закричала:

— Мамо, мамо...

Спочатку нічого не почувла, тільки шарудіння в трубці, а потім далекий, слабкий голос:

— Це я, Овсянникова, що таке?

— Це я, мамо, я, Таня... мамо!...— А в трубці знову нічого не було чути.— Мамо... мамо!..

Артем'єв спершу стояв поряд з нею, готовий встряти й допомогти, коли що-небудь буде не так, а потім, зрозумівши, що допомога вже не потрібна, пішов на кухню.

— Так, мамо... так, так! — кричала Таня.— Все гаразд, усе гаразд... Як тато? Коли? Ох... боже мій! Де? Як Вітя? Коли?

Незважаючи на зачинені двері, все це було чути, і Артем'єв сидів на кухні й жалів, що влаштував оцю, сповнену непоправностей, телефонну розмову. А Таня там, у кімнаті, все ще кричала:

— А повідомлення було? Га? — Потім, очевидно, відповідала на запитання: — Не знаю точно, напевне, днів через сім... Ти не зустрічай... Я знаю, я знайду... Ні, не зустрічай, я сама знайду... Що, що?.. Повернувся? — І кілька разів наполегливо, розпачливо повторила: — Ні, ні, я забороняю тобі... Ні... Не хочу, ні...— А потім знову: — Мамо, мамочко... Мамо!..

«Роз'єднали»,— подумав Артем'єв, почувши, як брязнула на важелець трубка.

Таня повернулася на кухню притихла, приголомшена. Він не став розпитувати її. Того, що чув, було досить, щоб зрозуміти: нічого втішного. Він ждав, а вона одразу, як увійшла, опустила на табуретку, сиділа й мовчала, важко дихаючи, наче після довгого і стомливого ходіння.

— Батька поховали,— нарешті сказала вона,— торік, а брата вбито позаторік. Мама живе сама. Сказала мені: ти мене й не впізнаєш! Чому я її не впізнаю?

— Ну, змарніла, постарішала, це, напевне, хотіла вам сказати, попередити заздалегідь.

— Так, звичайно,— погодилася Таня і тривожно підвела голову.— Але чому ж, чому я її не впізнаю?

Ці слова непокоїли її й лякали.

— А чоловік мій живий,— помовчавши, сказала вона,— а я навіть одразу не зрозуміла, коли мама сказала: Микола твій тут, у Ташкенті. Тільки потім второпала, що це про нього.

— Хоч що-небудь добре!

— А що доброго? — неуважливо сказала Таня.

— Хоча б те, що живий. Все-таки краще, аніж якби вбитий був! — сердито сказав Артем'єв.

— Еге ж, звичайно, звичайно,— знову слухняно й неуважливо погодилася Таня.— Добре, що не вбитий. Мама сказала, що він ніде й не був.— І раптом, звівши очі на Артем'єва, спитала: — То що ж тепер, коли я знову на фронт поїду, свій атестат йому туди, в Ташкент, висилати?

— Про атестат — бабські дурниці! — сказав Артем'єв.— Атестат матері будете висилати.

— Добре, хай бабські дурниці, ну а зрозуміти мене ви можете? — із злим розпачем у голосі спитала вона.

— Мало що людина в тилу. Сам факт ще ні про що не свідчить.

— А зрозуміти мене ви все-таки можете чи ні? — на-полегливо повторила вона.

— Зрозуміти можу.

«Так, я баба, баба, я нещасна баба,— хотілося крикнути їй,— але все одно я хочу щастя, а не чоловіка в тилу, котрий тільки тим і хороший, що живий! Так, можливо, він залишився там у тилу тільки тому, що в нього так вийшло. Але мій батько помер, мого брата вбито, а він ніде навіть і не був, і я дізналася про все це одразу, оце щойно, за одну хвилину, і я не можу думати про нього, забувши про них, і не можу повірити, що він ніде не був лише тому, що так вийшло, і мені дивно уявити собі, що я повинна тепер радіти й їхати до нього, оскільки він мій чоловік і оскільки він живий, живий, тому що ніде не був. Тим-то я й крикнула «ні», коли мама сказала, що зустрічатиме мене разом з ним. І я не можу уявити собі, що знову, як перед війною, ляжу з ним в одну постіль. І не можу всього цього пояснити вам. Нікому не можу пояснити. А вам тим паче».

— Дуже любили батька?

— Так, дуже. Більш за всіх у світі! — сказала вона. І то була правда, хоча вона зараз думала не про це.

— А я знаєте як любив свого батька! — сказав Артем'єв. — Коли він помер, я перші півроку на його токарний верстатик, якого він до підвіконня припасував, дивитись не міг. А потім одне на друге, війна на війну — і забув, звик, ба навіть майже не згадую. Нібито це цілком нормальне явище, що його нема. Так і у вас буде. Хоч би як любили, все одно буде.

«Ну, чого розраджуєш! Чого ти мене розраджуєш? А тобі хіба краще? — відчуваючи до нього гірку вдячність, подумала Таня. — Я хоч до мами їду. А в тебе взагалі нікого. І самого вже двічі поранено, а на третій раз візьмуть і уб'ють! Полетиш завтра на фронт, а післязавтра вб'ють. Дуже просто. Саме отак буває. Уб'ють — і край!» — вперто повторювала вона подумки, хоча все ество її опиралося цій, такій простій і звичайній під час війни, думці.

— Посидьте тут, я зараз прийду, — сказав Артем'єв, котрий, так і не дочекавшись од неї відповіді, не знав, радіти чи боятися за неї, що вона сидить, мовчить і не плаче.

Він вийшов, а вона майже одразу, як він вийшов, заплакала. Встала, підійшла до старих ходиків, що висіли на стіні, і з тряскотом підтягнула за ланцюжок гирю. Але маятник все одно не заколивався, і ходики лишилися нерухомі, і на кухні знову стало так тихо, що вона заплакала від цієї тиші...

Але коли Артем'єв повернувся, вона вже не плакала, а стояла біля стола і загортала знову в папір рештки вечері.

— Вже їхати? — спитала вона.

— Так, треба зійти вниз.

— Куди це покласти?

— Поки що в руки візьміть, — відповів він, але коли вони перейшли з кухні у передпокій і вдягнулись, він став на одне коліно і розв'язав її речовий мішок. — Давайте сюди, вміститься.

— А може, поділимо? Адже вам самому летіти!

— Летіти — не їхати, — весело сказав він, потягнув у неї з рук пакета, сунув у мішок і, зав'язавши, узяв мішок на плече. — А навпіл ми ваше куриво поділимо. Ви, я бачу, курите мало, дві за вечір, а мені своїх до ранку не вистачить.

Вона заквапилась, сунула руку в кишеню шинелі, щоб узяти цигарки, але він зупинив її:

— Потім, на вокзалі.

Біля самих дверей лежав рюкзак, якого тут не було, коли вони заходили.

«Так ось чого він виходив,— подумала Таня.— Складав свої речі»,— і вголос спитала:

— З собою, в дорогу?

Він не відповів, напевне, не розчув.

— Дайте я хоча б це понесу,— сказала Таня.— Бо мій мішок важкий. Тьотя Поля примусила всі ваші консерви взяти.

Він подивився на неї, потім на рюкзак, хотів, здається, щось сказати, але не сказав і, прикинувши рюкзак на руки, дав Тані.

Рюкзак був зовсім легкий, і вона закинула його за одне плече, так само, як Артем'єв — її речовий мішок.

— Почекайте, світло на кухні не загасив,— сказав він, коли вони вже вийшли на сходи, відімкнув двері, зайшов до квартири і через хвилину повернувся.

«Дороги йому не буде»,— подумала Таня, не тому, що вірила в це, а тому, що так завжди казала мати, і це безглуздою тривогою на ціле життя лишилось у пам'яті.

— Загасив,— сказав він, клацаючи ключем.— А то горіло б до кінця війни.

Таня зрозуміла, звісно, що він жартує, що завтра або післязавтра сюди прийшла б бабуся, про яку він розповідав, прибирати квартиру і загасила б забуте світло, але в самому цьому невеселому жарті людини, що привчила себе до самотності, було щось прикре для Тані. Йй здалося, що так само спокійно і просто, як, не думаючи про повернення, він замкнув зараз свою квартиру, він і її проведе на поїзд, посадить на хороше місце, помахав рукою крізь вікно і одразу ж забуде назавжди. Еге ж, саме отак буде. А чому це має бути інакше?

На вокзалі, коли вони з допомогою чергового помічника коменданта знайшли і зайняли місце у вагоні і, залишивши там, під опікування сусідів, речовий мішок, знову вийшли на перон, Артем'єв подав їй свій рюкзак і сказав:

— Візьміть з собою, добре?

— Чому? Що це? — здивовано спитала вона.

— Там потім розберетесь.

— А все-таки що там? — знову спитала вона, все ще не приймаючи рюкзака з його рук, але вже неясно здогадуючись, що там могло бути.

— Я зібрав сестрині речі. На думку спало, коли з вами сиділи. Там небагато в неї, нічого особливого. Але, може, вам придасться. Ну, перешиєте там для себе, одним словом, не знаю. Вона теж невеличка була.

Тані хотілося крикнути, що ні, нічого вона не перешиватиме і нічого цього ніколи не вдягне, але боялась образити його і мовчала.

Але він ставився до таких речей, напевне, простіше й розумніше, аніж вона гадала, і, відчувши її вагання, сказав:

— А не захочете — не треба! Просто на барахолці на рис виміняєте. Матір підгодуєте та й самі також... Коли думаєте, що вона там у вас ситно живе, то помиляєтесь. Беріть.

І вона взяла і ще, напевне, цілих десять хвилин, майже доти, поки не відійшов поїзд, стояла навпроти Артем'єва на пероні з оцим рюкзаком у руках. Вона дивилася на нього і думала про те, яка це хороша людина і справжній, некорисливий товариш, котрого вона зовсім не цікавить як жінка. А вона не заслуговує на таке хороше його ставлення до неї. І дуже добре, що поїзд відійде й усе скінчиться. Там, у нього в квартирі, вона на хвилину злякалась, не його, а себе самої, того, як її раптом потягло до нього. А тепер на пероні почуття страху зникло від тієї безповоротності, про яку нагадувала провідниця вагона, вже втретє повторюючи те саме: «Проводжаючі, вийдіть з вагона. Від'їжджаючі, прошу сідати!»

Він був проводжаючий, а вона була від'їжджаюча. І він сам нагадав їй про це, потягнувши за рукав до підніжка вагона.

— Сідайте!

І вона, підтримана його дужою рукою, скочила на підніжок і в останній момент, рвучко витягнувши з кишені, подала йому зім'яту пачку цигарок і розгублено посмінулась йому.

І Артем'єв, який цілісінький день і цілісінький вечір, ба навіть хвилину тому зовсім не думав про це, з подивом побачив, як раптово змінилось її обличчя. «От тобі й маєш! — подумав він. — Коли ж це сталося і невже сталося?»

А потім це обличчя зникло і, коли поїзд уже повільно рушив, невиразно знову окреслилось у мерзлому тумані вікна, і вдруге зникло, і у нього, вже не вперше в

житті, з'явилось щемливе почуття, що повз нього безглуздо і неспинно пропливло його власне щастя, котрого він знову не впізнав і гадав, що воно чуже!

«Чорт його знає, чому до цього часу так ні разу й не покохав по-справжньому хорошої жінки! Просто прокляття якесь!» — подумав він як про вже звичне і непоправне й зупинився коло дверей вокзалу біля запушеного інеєм облупленого, напевне, зіпсованого автомата.

«Якщо раптом виявиться, що все-таки працює, подзвоню», — загадав він. І, вийнявши записну книжечку, відшукав телефон, який дала йому Надя.

Автомат був справний, монета дзенькнула і полетіла вниз, а в притуленій до вуха крижаній трубці пролунав низький, стомлений, а може, просто сонний Надин голос:

— Я слухаю.

— Це я, — сказав Артем'єв.

— Я ждала на твій дзвінок, — сказала Надя. — Вже провів у Ташкент свою докторку?

— Так.

— У мамуні була, валеріанкою її відпоювала. Тому все знаю. І вирішила, що ти або подзвониш мені одразу, коли відійде поїзд, або вже ніколи не подзвониш.

— І коли поїзд відходить, довідалась?

— Довідалась, не полінувалась. Значить, провів?

— Так.

— Вона завдала сьогодні мамуні й татусеві перцю. Я майже одразу після неї прийшла, вони мені плакались. Ото молодчага! Навіть заздрю...

Він нічого не відповів. Мовчав. Не хотілося говорити з Надею про цю маленьку жінку, що ось вирушила в дорогу.

— Павле...

— Га?

— Нащо ти мені подзвонив?

— Від'їжджаю.

— Надовго?

— Не знаю.

— Ще є час?

Він подивився на годинника.

— Є, але обмаль, через дві години з хвилинами повинен з'явитись до начальства.

— Приїдь, Горького, чотири. Квартира шість,

— Чи варто?

— Не варто. Проте приїдь. Поговоримо. Чаєм напою. Тільки май на увазі, чай буде без цукру,— всміхнулася вона в трубку.— Сльози вислухала, а цукру не взяла, хай самі жеруть! Не люблю краденого. А ти зараз не крадений? А то не треба. Бог з тобою.

— Не крадений. Нема в кого.

— Про колишне кохання говорити не будемо?

— Не будемо.

— Тоді приїжджай. Я теж брехати не хочу. Набридло. І ні до чого.

Він повісив трубку, вийняв з кишені зім'яту пачку цигарок, знайшов одну незламану, закурив і подумав:

«А може, все-таки не їхати?» — хоча вже знав, що поїде.

Розділ п'ятнадцятий

Синцов поворухився і прокинувся з тією самою думкою, з якою заснув,— про Серпіліна.

У землянці, як і раніше, був він сам. Ніхто ще не приходив. Зашарудівши соломою, він повернувся зі спи ни на бік і, закотивши рукав ватника, подивився на трофейного, із світними стрілками годинника — подарунок батальйонних розвідників на сьоме листопада в Сталінграді. Вісімнадцята година. Значить, незважаючи на минулу безсонну ніч, проспав тільки дві години і прокинувся раніш, аніж треба було.

Про те, що Серпілін тут, в армії, начальник штабу, дізнався ще вчора ввечері, тільки-но прибувши з фронтового офіцерського резерву сюди, на північно-західну дільницю кільця, що стиснуло німців. Перед наступом, передбачаючи майбутні втрати, половину резерву загодя порозтикали по штабах армій, щоб були напихваті. Вчора тут, у землянці, де, виконавши за день різні, які доведеться, штабні доручення, збиралися на ночівлю офіцери, які ще не дістали призначень,— одразу ж почув прізвище Серпіліна. Почув і спитав, чи це той Серпілін, що командував дивізією під Москвою.

Коли потвердили, подумав, що добре було б зустрітись. Але ж коли? Перед початком наступу начальниково штабу армії при всьому бажанні не до тебе. І з чим іти до нього? Просити, щоб, з огляду на давніше

знайомство, задовольнив клопотання і відрядив тебе з своєї армії назад на берег Волги, до 62-ї, де ти воював перед госпіталем? Але просити про це, вже прибувши в розпорядження іншої армії,— запізно. Коли натякнув про це позавчора у фронті, там не взяли до уваги, по-жартували, що тепер все одно: хоч би куди кожного з них призначили, однаково наприкінці боїв усі зійдуться звідусіль на одному п'ятачку, в Сталінграді.

На війні здійснення особистих бажань — це виняток. І хто не звик до такого погляду на речі, наплачеться. На цьому вчора заборонив собі думати про зустріч із Серпіліним і почав прислухатися до того, що говорили навколо про нові призначення. В армії перед наступом був комплект офіцерів і всі, що зібралися в землянці, перебували в однаковому становищі: стояли в черзі один за одним, і когось із них, можливо, уже в перший день наступу буде вбито чи поранено. А хто за ким, невідомо. Втрат під час наступу насамперед слід чекати серед командирів рот та батальйонів. Про це й говорили.

Серед тих, що зібралися вчора в землянці, тільки один лейтенант ще не воював, просто з училища. Він, як і належало йому за штатом, гарячився: «Хоч на взвод, аби якнайшвидше». Решта були з госпіталів, після поранень. Але й вони висловлювались у такому самому дусі: прагнули командних посад, на батальйон або роту. Позначався однаковий у всіх настрій — якнайшвидше добити німців у Сталінграді. А коли хтось і не був усіма печінками щирий, кажучи, що не хоче затримуватись у штабах, то кожному в душу не влізеш. Відігравали роль і характер, і попередня посада, і що засіло у людини в пам'яті в останню хвилину бою перед пораненням.

Однаке на словах проти пануючого там настрою ніхто не йшов. І Синцов також, коли його спитали, відповів, що хоче на батальйон, хоча перед тим міркував собі, що, в разі призначать у штаб полку, заперечувати не буде: що не кажи, а за плечима четверо поранень. Якби назад у руїни Сталінграда, туди, де воював, тоді тільки на свій батальйон і нікуди більше. А якщо заново — можна й у штаб полку. Одним словом, куди пошлють.

Так міркував учора. А сьогодні, три години тому, повертаючись із сто одинадцятої дивізії, куди приставляв поповнення, раптом побачив Серпіліна.

З штабної землянки вискочив командуючий армією,

і, мало не налетівши на Синцова, що відкозирнув і за-
вмер на місці, пройшов до машини, і відчинив дверцята.
Слідом за ним із землянки вибіг Серпілін в самій гім-
настерці і, наздогнавши командуючого вже біля маши-
ни, виструнчився — руку до шапки — і щось сказав. Що
саме, Синцов не розчув.

— Все одно, як наказано, так і роби! — сказав коман-
дуючий і поставив ногу на підніжок.

Але Серпілін не відійшов, а все ще стояв упритул,
заважаючи командуючому сісти в машину. Синцов по-
чув його знайомий, високий голос.

— Слухаюсь. Але доповім про свою думку у фронт.

— То уважай, що не спрацювались,— підвівши голо-
ву і подивившись у вічі Серпіліну, сказав командуючий.

І по його обличчю було видно: жде, що Серпілін отя-
миться і скаже щось інше.

Але Серпілін мовчав, все ще стоячи струнко, тільки
ледь помітно повів на морозі лопатками.

Напевне, командуючий не прочитав на його обличчі
того, що сподівався прочитати, і, неголосно щось бурк-
нувши, мабуть матюкнувшись, важко сів у машину, за-
пнув полу бекеші і з хряскотом грюкнув дверцятами пе-
ред носом Серпіліна, котрий так і не зрушив з місця.

Машина рвонулася, шпурнувши з-під задніх коліс
струмінь брудного снігу на чоботи Серпіліну.

Серпілін вдарив чоботом об чобіт, ще раз повів під
гімнастеркою худими лопатками, круто повернувся
і мимо Синцова, не бачачи його, пішов до своєї зем-
лянки.

У хромових чоботях, у туго підперезаній ременем гім-
настерці він видався Синцову худішим, легшим і мо-
лодшим, аніж колись. Його кінське обличчя було непо-
кірливо підняте, а на кощавій вилиці сіпалося жовно.
Це вперте жовно на кощавій вилиці раптом нагадало
Синцову, що Серпілін наполовину татарин. Колись,
у сорок першому, вночі перед проривом з оточення,
Серпілін несподівано заговорив з ним про своє дитинство.
Чому? Хто його знає, чому...

Плащ-палатка, яку Серпілін рвучко шарпнув, входячи
до землянки, ще погойдувалась, і Синцов, як і перше,
стояв і дивився вслід Серпіліну, на погойдування плащ-
палатки.

На війні у людини також буває своя перша любов.
І для Синцова такою любов'ю був Серпілін, тому що

перша зустріч з цією людиною була для нього тоді, в сорок першому, відновленням віри в самого себе і в усе те, без чого не хотілося жити.

«Я мить чудову пам'ятаю...» — подумав він, усміхнувся, тому що смішно було так думати про знайомого генерала, і пішов доповідати начальству, що поповнення в сто одинадцятку приставлено.

Доповівши їй не доставши інших доручень, він прийшов сюди в землянку і вмостився на верхніх нарах. Думка про Серпіліна не заважала заснути, але тепер, коли прокинувся, не облишала його. А втім, тепер це була вже не думка про Серпіліна, а виниклі під час зустрічі з ним думки про самого себе. Життя за минулий сорок другий склалося з двох госпіталів, на початку й наприкінці, трьох місяців у тилу на курсах молодших лейтенантів — після першого госпіталю і семи місяців війни — перед другим госпіталем. Воювати всі сім місяців пощастило в одній дивізії: прибув на початку травня, коли наступали на Харків, а вибув у зв'язку з пораненням на початку грудня із Сталінграда; батальйон займав руїни трьох житлових будинків, попереду, за сорок кроків, були німці, позаду — Волга, та за нею, як відомо, землі нема.

Не знати, хто перший це сказав, але загалом так воно й було, відповідало настроям. Землю цю, а власне, сніги, що її вкривали, він побачив на тому березі, опритомнівши; коли поранених вивантажували з саней на машину. Сніги були неосяжні, білі, посмуговані брудними канчуками доріг. А рана була кульова, наскрізна, в бік, майже така сама, як і перша, на початку війни, під Бобруйськом, і знову нетяжка, але з великою втратою крові. Німці були вже третій тиждень оточені в Сталінграді, здавалось, кінець уже близько, і хотілося довоювати до нього, командуючи своїм батальйоном. Хотілося, та не довелось.

Протягом семи місяців, з самого початку, він воював не тільки в одній дивізії, але й в одному батальйоні, пройшовши в ньому всі можливі офіцерські посади: командував взводом, ротою, був заступником командира батальйону, знову командував ротою, був і ад'ютантом, і начальником штабу, і знову — заступником убитого комбата, поки не прибув новий. І нарешті, за два місяці до свого поранення, змінив і цього нового, теж убитого, ставши аж п'ятим комбатом, починаючи з травневих боїв.

Чи любили його в батальйоні? В усякому разі, не чекаючи на наказ, самі витягнули, пораненого, з-під вогню. А це сильніше за слова. І його вдячність до людей була часткою туги за своїм батальйоном.

Найголовніше в його долі на війні вирішилось ще в сорок першому, тієї жовтневої ночі під час останнього побачення з дружиною, коли він сказав їй, що піде воювати ким завгодно і ні на що не зважаючи. І, сказавши, зробив.

А далі перед ним уже лежала проста й страшна солдатська дорога: йти і вбивати німців до того часу, поки тебе самого не вб'ють чи не поранять.

І він попрямував цією дорогою. Він не забув, що розпочинав війну журналістом, політруком, людиною з партійним квитком у кишені гімнастерки. Він не забув і того, що не рвав і не палив цього квитка і що коли люди не вірили йому, то чинили з ним несправедливість, з якою йому вистачало сили не миритись. Він вибув із строю і ліг на операційний стіл у грудні під Москвою — через тиждень після того, як забрали в госпіталь Малиніна; ліг, так і не дізнавшись про те, що коли б він пробув ще бодай місяць у строю, в тій самій частині, ця несправедливість рухнула б так само раптово, як виникла. В нього були вибухи гніву проти цієї несправедливості, але він, не дожидаячись справедливості, воював ким довелося, і це не дало йому озлобитись. Щодня поряд з ним помирали хороші люди, що анітрохи не менш за нього сподівалися жити, помирали, і це само собою було такою страхітливою несправедливістю, що, дивлячись на них, не знаходив сили думати про себе. Або вистачало совісті не думати. І те, і друге, коли як.

Але в госпіталі, хвалити бога, видужують частіше, аніж помирають, і життя, що брало своє, нагадувало про все, що в ньому було, а також і про кривду.

Він написав з госпіталю одразу п'ять листів і одержав три відповіді.

На листа до частини — «Як з моєю партійною справою?» — відповіді не було.

З Чити, куди він написав братові дружини за довоєнним номером його військової частини, також не відповіли.

Зате на пряий запит про дружину відповідь надійшла несподівано швидко. Батальйонний комісар з нерозбірливим прізвищем повідомив, що про Артем'єву М. Т.,

виряджену для виконання службового завдання, командування частини відомостей не має.

Старий Попков надіслав листівку, що на квартирі нікого нема й не було, ніхто не приходив і нічого не писав, а сам він хворіє і навряд чи видужає.

З райкому написали, що про поранення Малиніна вони знають, але сам він про себе не писав, і в якому він госпіталі, поки що невідомо.

Коло замкнулось, і доля аж ніяк не обіцяла, що воно розімкнеться.

Наприкінці січня сорок другого року, коли його переводили в команду видужуючих, комісар госпіталю виявив чуйність і запропонував порушити клопотання, щоб йому дозволили поїхати на десять днів до Москви.

— Може, що-небудь визнаєш там про дружину?

Але Синцов розумів, що зараз дізнаватись про дружину нічого. Всі, хто знав, його вже повідомили — що нічого не знають. А в чудо випадкової зустрічі він не вірив. Тим паче, що одного разу вона вже відбулася. А діставатися з пересадками чотири доби від Кургана до Москви і стільки ж назад, щоб просто прожити в Москві два дні,— чого він там не бачив?

Щоправда, виникла думка, пов'язана з Москвою: добутись до своєї колишньої редакції. Але де вона тепер, у Москві чи десь у поїзді, хто її знає? А коли б і знайшов її, то про що говорити і чого просити? Якщо вже на передовій, незважаючи на бої, на орден, на заступництво Малиніна, не визнали за можливе поновити в партії, то чим зарадять у редакції? А просто влаштуватись, попросити, щоб узяли ким завгодно, хоч би й коректором, аби до редакції,— ця думка майнула, проте вже не змогла переважити. В ньому жили тепер солдатські ревності до своєї колишньої професії. Хоча, читаючи газети, розумів: не можна описати в них геть усе, що бачиш на фронті, але все одно мовчки порівнював те, що бачив, з тим, що писали, і злостився, натрапляючи на брехню. Люди, як і перед війною, писали по-різному: одні не втрачали совісті, а інші, очевидно, зроду її не мали.

Замість Москви попросив дозволу поїхати в місто. Комісар знизав плечима і дав записку про звільнення, а курганський міськвоєнком, до якого прийшов просто з госпіталю з проханням зарахувати на курси молодших лейтенантів, думав недовго. Курси — не той заклад, де відсиджуються од війни. Чотири місяці, а то й менше, на

харчах за другою нормою — і готово, спекли, їдь туди, де стріляють, приймай взвод! Синцов був, на думку воєнкома, людина підходяща: старший сержант з досвідом боїв, з орденом Червоної Зірки, після поранення, до того ж освічений. Таких людей мимо курсів не пропускають.

На дев'яносто п'ятий день навчання випустили достроково, поздоровили з молодшими лейтенантами, розпорядження в зуби — і на фронт. Готувався наступ під Харковом, і передова загода просила резервів; лейтенантське життя у дні наступів недовгочасне — пересічно від введення в бій і до поранення або смерті дев'ять діб на брата.

Вирішуючи піти на курси, в душі вважав, що здатний на більше, ніж робив досі. Курси відкривали до цього дорогу, а війна потвердила, що це справді так.

Наступав на Харків, командуючи взводом, а вже через три тижні виводив з оточення батальйон, тому що, коли однією бомбою вбило всіх, хто був на командному пункті, саме він, незважаючи на єдиний кубик у петлиці, виявився найстаршим з-поміж усіх, що zostалися живі, лейтенантів.

Можливо, позначився солдатський досвід, а можливо, давно наростаюче нещадне розлючення проти фашистів, котрі знову гнали нас відкритим степом, як собаки — зайців. У когось в ті хвилини не вистачило цього розлучення, а в нього вистачило, і воно кинуло його на землю поряд з протитанковою рушницею, кимсь забутою, і наказало лежати, й ждати, і натиснуло на спусковий гачок не раніше і не пізніше, а вчасно, і запалило німецький танк на очах відступаючого батальйону.

Та перевага в бою, коли при однакових правах саме той, а не інший бере на себе команду над рештою, виникає з найпростіших і очевидних для всіх причин. З того, що ти запалив танк. І з того, що, коли фашисти вже перестали стріляти, а люди, припалі до землі, ще не помітили цього, ти перший підвівся на весь зріст. І з того, що ти на незасідланому коні підскакав до артилеристів, котрі вже знялися з позицій, і переконав їх повернути гармати й дати залп по танках на обрії, і вони послухались тебе і дали, і один танк загорівся, а інші втекли. І з того, що в жахливу для тебе і для всіх хвилину на твоєму обличчі не було жаху, і всі це помітили, і голос у тебе не зірвався на хрип, а залишився голосом,

і ти подав їм простісіньку команду, до якої в не таку страхотливу хвилину додумався б кожний, а в цю хвилину — ти. Ну й, звісно, треба ще, щоб, поки ти робив усе це, тебе не вбило й не поранило.

Отак з тих, що застаються живі, за кілька днів і тижнів народжуються командири, здатні на більше, ніж про них думали раніше.

Молодший лейтенант Синцов вивів за Дон до інших частин дивізії половину батальйону і ще сотню людей, що прибилися із зброєю та без зброї.

Батальйон прийняв прибулий з штабу дивізії капітан, а молодший лейтенант Синцов прийняв у тому-таки батальйоні першу роту. Він залишався ще молодшим лейтенантом, але дати йому тепер під команду менш, ніж роту, було б не по-хазяйському; це знали й інші, знав і він сам.

Дивізію, що відступала від Харкова і билася до останнього, догола, відвели на поповнення в тил, а згодом у середині вересня, коли все трималося на волосинці, кинули через Волгу в центральну частину Сталінграда. Вона й досі воювала там, серед поіменно відомих йому, Синцову, комбатові цієї дивізії, руїн будинків, від подібного до літери Г на лівому фланзі до циркульного — на правому.

Вона була — його дивізія, а він був — її комбат, тому що в ній він остаточно знайшов своє місце на війні й самого себе. В ній ходив під обстрілом вздовж берега три кілометри туди й назад по свій орден Червоного Прапора. В ній став і лейтенантом, і старшим лейтенантом. І в ній-таки після того, як відзначився у боях, заново вступив до партії, маючи рекомендації від людей, котрі, поки він не прийшов до дивізії, й у вічі його не бачили, але взнали під вогнем, а значить, краще, ніж мати рідна.

Один з них, Шавров, командир полку за посадою й одноліток Синцова, переконав його, що треба написати в автобіографії фразу, яка і від істини була недалеко, і водночас не заплутувала справи: «Втратив квитка, перебуваючи в оточенні».

Синцов розповів йому все, і Шавров вірив своєму комбатові всіма печінками, але у відповідь на заперечення, що краще написати докладно, все, як було, відрубав:

— Хочеш перевірникам ще на цілий рік роботу дати?

Доживемо до перемоги — все й усім доведеш. І стаж відновиш. А не сподіваєшся дожити — напиши, щоб очистити совість, все, як було, і в медальйон поклади. А якщо хтось, і в смертному медальйоні прочитавши, не повірить, той сволоцюга!

Синцов у медальйон нічого не поклав, але грубі дружні слова Шаврова раптом з хрускотом повернули в його душі і поставили на своє місце те звихнене, до чого колись підступався Малінін, але так і не встигнув, а може, й не зумів би вправити тоді, в сорок першому, коли ще не ухвалили рішення без тяганини заново приймати до партії тих, хто відзначився в боях.

Тепер мав служити в новій, ще невідомо в якій частині. Відколи за межами армійського госпіталю опинився, далі вже як собі хочеш, а починай усе заново. Люди на всілякі хитрощі йдуть, на обман, на все, що завгодно, аби повернутись до своєї частини. Очевидно, все-таки дуже велике у всіх бажання — жити й померти серед тих, з ким звикнувся в боях. І звичайно нічого не домагаються: кого куди!

Звісно, війна велика, це правильно, і жере людей багато, нині тут, завтра там... І доводиться брати їх у жменю і пхати туди, де більше рідоти. Це зрозуміло. Але прикро, коли й можуть зробити, а не роблять! Звикли не вдумуватись у чужі бажання: а раптом, вони здійсненні? А це ж на війні теж не зайве. Людина — не сірник, їй не байдуже, в яку коробку лягти. Та й бажання було найпростіше: довоювати в Сталінграді до кінця у своєму батальйоні. І кінець отой, напевне, вже не за горами. Може, ще тиждень — і край.

А що потім? Тиша?.. Йому було важко уявити собі, що в Сталінграді може настати тиша. Тиша між двома нальотами — поняття знайоме. А щоб взагалі тиша...

Він ще раз повернувся на нарах, відчувши, яким холодом віє од стіни.

У Сталінграді, як і більшість офіцерів полку, ходив у ватяних брюках, хутряній тілогрійці та ще й у короткому солдатському ватнику. Так було зручніше і перебігати, і лазити вузькими ходами сполучення, по кротячих, прокопаних під фундаментами норах.

Так у ватнику й поранило, коли звично перебігав через відкрите місце, яке перед тим перебігав разів тридцять чи сорок. А кожушок так і залишився там, на тапчани, в підвалі будинку, в штабі батальйону.

Ще вчора уночі, коли наказали привести з місця вивантаження поповнення до сто одинадцятої дивізії, пожалкував за кожушком. На ранок мороз узявся під тридцять і з вітром; поки вів колону, промерз до кісток. І тепер, крутячись і відчуваючи холоднечу землі, знову подумав про те саме — про залишений у Сталінграді кожушок.

Якби Селезньов, ординарець, був живий, то, звичайно, не забув би — пораненого в дорогу накрив би кожушком. Але Селезньова вбило на очах. Повз назустріч, щоб допомогти, цюкнуло кулею під край каски, отак і ліг, як ївз, витягнувши голі руки без рукавиць. Подряпав ними по снігу — і затих.

До землянки хтось увійшов і, закректавши, розминаючись з морозу, почав обмацувати руками стіл, потім вилаявся і спитав:

- Нікого нема?
- Є,— сказав Синцов.
- Сірників нема?
- Запальничка.

Рука наткнулася в темряві на руку Синцова і взяла запальничку.

— Для інших двигунець працює,— сказав прийшлий,— а для нашого брата поскупились! — І, чиркнувши запальничкою, засвітив «катюшу», що стояла на столі. Над сплющеною снарядною гільзою знялося вузьке лезо вогню.

Він, не роздягаючись, сів і кинув на стіл шапку. Тепер Синцов впізнав його. Це був такий самий, як і він, старший лейтенант, в минулому також командир батальйону. Вчора ввечері він казав, що прибув сюди перший, уже п'ята доба, а все ще без призначення. Тепер проти світла добре видно було його кругле баб'яче обличчя з товстими рудими вусами. Вуса були такі великі, що здавались наклеєними, наче в актора.

— Запальничку,— сказав Синцов.

Вусатий покрутив запальничку в руці і, не підводячись, кинув Синцову. Синцов спіймав на льоту і сунув у кишеню ватника.

— Гарна запальничка,— сказав вусатий.— Трофейна?

— Солдати зробили,— сказав Синцов і знову згадав свого ординарця Селезньова: запальничку цю він подарував.

— В обороні стояли? — спитав вусатий.

Запитання було безглузде — під час наступу запальничками займатись ніколи, — і Синцов не відповів.

— Пощастило сьогодні, — радісно сказав вусатий. — До трьох дивізій послали — і жодної знайомої душі. А сьогодні в сто одинадцятку пакета повіз і одразу на свого колишнього командира наскочив, Кузьмича, генерал-майора.

Синцов був сьогодні у тій-таки сто одинадцятій дивізії і також бачив цього генерала з прізвищем, схожим на ім'я по батькові, і навіть відповідав на його запитання. Проте розмови зараз не підтримав, бо за час війни укorenилася звичка: поки мовчиться — мовчати.

Та вусатий і не потребував, щоб з ним підтримували розмову.

— Тепер я буду кум королю, — весело провадив він далі. — Натякнув генералові, щоб, тільки-но виникне така можливість, забрав, у пам'ять минулого, до себе. Він влітку, перед пораненням, нашою дивізією командував на Південному. А ти де влітку був?

— На Південно-Західному, — неохоче озвався Синцов, знову подумавши про свій батальйон.

— А де стояли, що робили?

— Те саме, що й ви: од німців драпали, — сказав Синцов, усміхнувшись слову «стояли».

— А ми не драпали.

— Ну, значить, і ми не драпали, — сказав Синцов. — Значить, наказ двісті двадцять сім ні вас, ні нас не стосувався.

— Еге ж, тяжкий був наказ, — зітхнув вусатий.

Але Синцов у душі не погодився з ним: не наказ двісті двадцять сім був тяжкий, а тяжко було, що в липні минулого року дожилися до такого наказу. Становище на фронті було вкрай скрутне, і часом уже здавалось, що відступові нема кінця. Якраз незадовго перед цим наказом Синцов на власні очі бачив усю міру нашої беспорядності, бачив за сто кроків од себе маршала, командуючого фронтом, котрий приїхав на передову наводити порядок. Приїхав на своїй емці, у саму гущу відходу, ходив між тими, що давали драла, зупиняв їх, здоровезний, хоробрий і беспорядний. Наблизиться, умовить, люди спиняться, почнуть при його очах ямки копати, а тільки він пройде далі — знову всі поступово починають тягнутися назад...

Потім прямо між відступаючими виїхали на пагорок «катюші» — вперше їх тоді побачили. Це — інша річ! Ці дали по німцях два залпи і одразу на кілька годин зупинили. Зупинили і поїхали собі. Наче й не було їх! А надвечір усе знову поповзло. Хоч плач, хоч помирай!

А наказ двісті двадцять сім просто дивився правді у вічі. Нічого, крім того, що самі бачили, він не дав. Але поставив питання руба: зупинитись чи загинути. Якщо так і далі піде, пропала Росія!

Дивна річ, але, коли читали той жорстокий наказ, він, Синцов, відчував радість. Радів і коли слухав про загороджувальні загони, які розстрілюватимуть утікачів, хоча добре знав, що це безпосередньо стосується його, що, коли він захоче дременути, йому першому куля в лоб. І коли про штрафні батальйони слухав, також радів, що вони будуть, хоча знав: це йому там із зірваними петлицями виправдуватись кров'ю, якщо відступить без наказу і попаде під трибунал.

Самі відчували потребу зупинитись і навести порядок. Тим-то ладні були схвалити душею які завгодно суворі заходи, нехай навіть і на власній крові.

— Слухай,— сказав вусатий, якому набридло мовчання,— я, по-моєму, з учорашнього дня тебе не бачив. Ти де був?

— За поповненням послали проти ночі.

— Хороше?

— Непогане.— Синцов перевернувся на другій бік.

— Яке поповнення — скаже бій. Хоча, на вигляд, наче й справді непогане.

Навесні, перед початком боїв, у батальйоні було на диво багато літніх. І хоча, як виявилось, вони воювали не згірш інших, але попервах залишали тяжке почуття: як же так? Ще не закінчився перший рік війни, а солдати вже трапляються і по сорок п'ять, і по п'ятдесят. Під час відходу, коли подовгу не голяться, у деяких сива щетина на палець. На вигляд — справжні діди. Власне, для війни вони й є діди. Невже за рік такі втрати, що вже по засіках вишкрібаємо? Ні, мабуть, все-таки до цього не дійшло. Нині поповнення було молодше. Здебільшого, до тридцяти.

Вусатий з хвилину мовчав, а потім почав баяндрасити: нібито в німців запроваджено порядок — якщо трьох поранили витягнув, дістаєш відпустку додому на тиждень.

— Як гадаєш, можлива така річ?

— Не знаю, — сказав Синцов.

— От поїхати б у відпустку, — мрійливо сказав вусатий, — дружину полапати, згадати хоч, яка вона є... — І раптом спитав: — Ти до госпіталю де воював?

— У Сталінграді. — Синцов назвав номер своєї дивізії.

— Знаменита дивізія! — вигукнув вусатий. — Чого ж ти вчора сидів і мовчав?

— Ти даси мені спати чи ні? — спитав Синцов.

— Це правильно, — погодився вусатий. — Значить, все-таки спати будеш? — І нарешті замовкнув, вийняв з планшета карту і, насупивши брови, почав роздивлятися її. І ці насуплені брови так само не пасували до його баб'ячого обличчя, як і товсті, приклеені вуса.

Синцову, власне, не хотілося спати, але вусатий своїми запитаннями відводив його від якоїсь потрібної думки, якогось важливого спогаду, що вже кілька разів, здавалося, от-от з'явиться і знову зникав, заглушуваний чужим голосом.

Тільки тепер, коли запала тиша, у стомленій голові сплигло одразу і те, і друге: спогад і думка.

Спогад був про медсестру з госпіталю в Камишині.

А думка була та ж сама, стара, вічна: про дружину.

Але тепер ця стара, вічна і подекуди вже пригасаюча думка, через те що поряд з нею виник недавній спогад, стала гострою й нестерпною.

Ця медсестра була доброю людиною і, напевне, навіть більше дбала про нього, аніж про себе. Але нічого путнього з того не вийшло ні для нього, ні для неї, і він почував себе провинним перед нею. Не треба було йти до неї на квартиру увечері, після того як його виписали, коли вона очікувально сказала, що її сусідка по кімнаті цілу ніч до ранку чергуватиме. Не треба було йти, і сидіти з нею, і пити розведений водою спирт, і чекати, коли почнеться те, по що прийшов, раз не був певен, що не тільки давно хочеш цього від жінки, а й готовий на це. Здавалося, що готовий, а вийшло, що ні.

Жінка була не молодша від нього, а навіть старша, розумна, і не чекала від нього ніякої брехні й непотрібних слів. Може, тому й здалося, що перед від'їздом на фронт отак просто, без слів, візьме і переступить через те, через що раніше не переступав. І ще тому, що в госпіталі, починаючи з одної безсонної ночі, став думати

про Машу як про мертву. Думав так, немовби дістав повідомлення про її смерть, в якому не було сказано лише одне: коли?

Звідки взялася така впевненість, не знав сам. Може, від передсмертних зойків помираючого сусіда, а може, від тиші, що настала після цього?

З цим почуттям засинав, і прокидався, і дивився, як сестра розмотує бинти під час перев'язування. І з цим-таки почуттям, розмовляючи якось з нею і вже не вперше зустрівши поглядом її погляд, мовчки відповів: «Так, звичайно. Чому ж ні?» І уявив собі, як усе це буде.

І як уявив собі заздалегідь, так усе було, до тієї хвилини, коли вона, мовчки прибравши зі столу і мовчки розкривши постіль, на хвилину сіла за стіл, поряд з ним, і, підперши долонею порожевілу після випитого, м'яку, молоду, без зморщок щоку, сказала про вбитого у сорок першому на фронті чоловіка, що вже стала забувати, який він був. Сказала в тому виразному фізичному значенні, в якому неможливо помилитись, сидячи поряд з жінкою. Знала, що зараз буде близька з тобою, ждала цього і хотіла, щоб ти знав заздалегідь, що, коли вона буде з тобою, вона думатиме про тебе, а не про того, хто був у неї перед тобою.

Вона могла й не казати цього, тому що йому це було байдуже. Але коли вона сказала, він враз збагнув, що тепер сам думатиме про це, не про неї та її чоловіка, а про себе і Машу і про те, як ця жінка, подібно до Маші, навскіс, з одного боку, відкинула ковдру й підбила подушку...

«Начхати, все одно!» — озлоблено вирішив він. І потягнувся і обійняв чужі, непотрібні плечі жінки, й її непотрібний чужий рот трохи розкрився, чекаючи непотрібного йому поцілунку.

Він відпустив руки, підвівся, почав ходити по кімнаті й через кілька тяжких хвилин пішов собі.

Напевне, на обличчі його була нестерпна туга, тому що жінка, не затримуючи, лише мовчки дивилася на нього, поки він ходив по кімнаті.

Він пішов назад до госпіталю, зляканий непереборною силою свого почуття до Маші.

Коли за дві години до цього він ішов тією ж самою вулицею, притримуючи за лікоть ту чужу жінку, його просто вабило до неї, як голодного до кавалка хліба. І він думав про те, що відбудеться, як про щось зовсім

інше, відокремлене від того, що в нього бувало з жінкою, котру він кохав, коли жінка, котру він кохав, була жива. Але виявилось, що зовсім іншого, відокремленого, яке не має ніякого відношення до того, що у нього було з Машею, нема і не може бути.

Він зупинився, прихилився до стіни будинку і з радістю, по силі почуття схожою на жах, зрозумів, що Маша жива, що вона не може не бути жива, тому що він не може жити без неї. Зрозумів і відчув її поряд себе. Вона стояла поряд і заважала йому прокинутись у чужому ліжку, з чужою жінкою, торкаючись тілом чужого тіла.

Але в наступну секунду, не витримавши напруження, спустошено жажнувся: а може, якраз отепер, коли він відчув її поряд себе, уявляючи всі подробиці її обличчя і тіла, вона померла десь там? І все інше, порівняно до цього дикого, який, проте, засів у голові, здогаду, одразу здалося не вартим уваги і безглуздим: кого може обходити, перебув чи не перебув ніч самотній мужчина з такою ж, як він, самотньою жінкою!

Вусатий старший лейтенант із своєю тугою за дружиною зараз знову роз'ятрив душу, і невідомо, чи треба його лаяти, чи дякувати йому за це. Страшно звикати до думки, що померла. Але, може, ще страшніше, запхнувши цю смертельну думку собі всередину, жити з нею так, немовби протягом років ідеш мінним полем, не знаючи, де й коли під тобою рвоне.

Так, іноді, коли надходять листи, людині страшно думати, дивлячись на них, про уламок заліза, який влучить у груди чи в голову і залишить без тебе тих, хто пише і жде. Але страшно і коли ніхто не пише, і ніхто не жде, коли цей уламок заліза ні в кого і нічого не відбере. Важко зоставатися самотнім, і від цього ще гостріша стає туга за своїм звичним місцем на війні, за своїм батальйоном, за людьми, котрі й не такі самотні, як ти, бо іноді одержують трикутнички з дому, але в усьому іншому, як брати, рівні з тобою перед усім, що їм було і буде наказано зробити.

А якщо все-таки жива?

Він подумав про неможливе й безглузде: про те, що згоден укласти найстрашніший договір з долею, згоден померти лише за те, щоб вона на декілька хвилин опинилась поряд з ним, на цих холодних нарах. А потім — хай навіть бомба...

Від цих думок тяжко, до болю в серці задихнувся і сів на нарах, нічого не бачачи і не тямлячи, як після враз перерваного, задушливого сну.

— Що тобі? — спитав вусатий старший лейтенант.

— Нічого!

— А я був злякався. Хотів придержати, думав, спрощення на підлогу брязнеш. Дуже навіть просто. Люди, поки не сплять, себе держать, до нервів не допускають, а уві сні божеволіють! У мене влітку політрук заснув після нічного бою в окопі, плащ-палаткою з головою накрився. А через годину як підхопиться, плащ-палатку нігтями рве, скинув з себе, заридав, та як метнеться на бруствер!.. А вже розвиднялося, ще мить — і зняли б! За ноги стягнув. Питаю: «Що з тобою було?» Нічого не пам'ятає. А в очах сльози. Оплакував когось уві сні, бідолаха! І на другий день убили. Такий сон смерть віщує.

— А ти що, марновірний?

— Я не марновірний, — сказав вусатий, — та війна ким хочеш заставить бути.

— Дружина твоя де?

— Тепер добре! Тепер в евакуації, під Барнаулом. А то в Ростові була. Коли фашисти вперше його брали, не здогадалась виїхати, а потім усе-таки здогадалася, — весело сказав вусатий.

«Так, трикутнички листів, звісно, лізуть в очі, коли сам їх не одержуєш, — з душевною ніяковістю згадав Синцов. — Але скільки ще людей у твоєму батальйоні так ні разу й не одержали цих трикутничків? І скільки родин лишилося там, за німцями, не здогадалось виїхати? Скільки мільйонів не здогадалось? Еге ж, акуратне слово підшукав лейтенант».

— Чого мовчиш? — голосно, наче глухому, сказав вусатий.

— Пробач, ти щось питав?

— Питав: твоя дружина де?

— Не знаю.

Вусатий зітхнув і поглянув на годинника.

— Вечеряти підемо? Бо запізнимось.

— Ходімо. — Синцов зліз з нар.

До землянки зайшли двоє лейтенантів — молодий, з училища, той, що вчора голосніше за всіх рвався на передову, і другий — високий, немолодий, з носом, перебитим кулею. Синцов ще вчора звернув увагу на його

напівсиву голову, до якої не дуже пасували лейтенантські петлиці, і на голос — сильний і водночас надірваний, немовби не в голосі, а в самій людині деренчала невидна тріщина.

— А мені треба туди піти, де швидше ордена зароблюю,— сказав він своїм надтріснутим голосом учора, коли заговорили про майбутні призначення.

Хтось відповів:

— Куди пошлють, туди й підемо.

— А мені не треба, куди пошлють, мені треба туди, де ордена дадуть...

Синцов не дослухав учора всієї розмови, пішов.

Тепер лейтенант з перебитим носом, зайшовши до землянки, опустився на табурет навпроти Синцова, що сів до стола, і сказав, розгортаючи поли кожушка:

— А тут тепло.

На широких грудях у нього було п'ять нашивок за поранення — і ні ордена, ні медалі.

«Напевне, після штрафного»,— подумав про нього Синцов, зіставивши кадрову виправку, вік, звання, наявність нашивок і відсутність нагород.

— А ти, старший лейтенанте,— спитав чоловік з перебитим носом, помітивши погляд Синцова,— що за війну маєш? Під ватником не видно.— Спитав владно, як людина, котра звикла, щоб, коли питає, відповідали.

— Зірку і Прапор,— сказав Синцов.

— Розкішно,— сказав лейтенант з перебитим носом,— а в мене тільки ці затримались.— Він тицьнув пальцем у нашивки.— Той, що за громадянську мав, у тридцять сьомому, коли взяли,— зняли. Медаль «20 років РСЧА» мимо проїхала. А коли випустили, замість ордена довідку дали, що загубили, з нею воювати поїхав. А ті два, що за війну пригвинтив, штрафний з'їв. А того, що в штрафному законно заробив, не визнають; замість нього два кубики дали, спасибі й за це: рости знову до чотирьох шпал, з яких розпочав! Зрозумів?

Він дихнув на Синцова горілкою і скоса поглянув на молодого лейтенанта, з яким прийшов.

— Чого дивишся? Свою чарчину прийняв, і твою прийняв, і спасибі тобі сказав. Ще раз сказати?

— А я нічого вам не говорю,— сказав лейтенант.

— Мабуть, підемо вечеряти? — спитав Синцова вусатий старший лейтенант.

— Встигнеш,— відмахнувся од нього лейтенант з перебитим носом.— Я з людиною розмовляю.

І знову дихнувши на Синцова горілкою, спитав:

— Усе зрозумів, чи ще пояснити?

Синцов знизав плечима. Він не любив розмовляти з людьми, коли вони напідпитку.

— Можу більше пояснити,— сказав лейтенант з перебитим носом.— Наказ двісті двадцять сім правильний, завжди скажу, що правильний. Коли я минулого літа товариша трибунальця оцією рукою бив,— при цих словах він витягнув далеко з кожущка чавунний кулак,— я на наказ двісті двадцять сім надіявся, що в штрафбат кров лити пошлють, а посадити не посадять. А бив за те, що раніше знайомі були. А докладніше не пояснював. Сказав: п'яний був! А п'яним не був. Зрозумів?

— Навіщо ви все це розповідаєте? — сказав молодий лейтенант.

— А що,— визивно спитав лейтенант з перебитим носом,— тут такі є, при яких не можна? Тоді прошу заявити. А чому випив сьогодні, також можу сказати...

— Ну, випили — і край,— знову спробував стримати його молодий лейтенант.

Але лейтенант з перебитим носом вперто рубонув у повітрі рукою й повторив:

— Можу сказати. Тому що зустрів його і образився, що він досі кулю в лоб не пустив. Я його влітку при людях по морді хляпав, а він собі кулю в лоб не додумався. З битою мордою та з орденем ходить і вмерти не збирається...

— Ач, чого захотіли, наставляйте кишені! — зірвався Синцов, що досі вперто мовчав.

Лейтенант з перебитим носом подивився на нього червоними розпачливими очима і тицьнув його в груди пальцем.

— Оце ти правильно його душу зрозумів. Атож! — Сказав так, наче здивувавшись, що хтось, окрім нього, може розуміти це.

Двері до землянки відчинились, і всі обернулися. На дверях стояв посильний.

— Товариші командири, дозвольте звернутись? Хто з вас старший лейтенант Синцов?

— Я Синцов.

— Негайно з'явиться до заступника начальника штабу. Де землянка, знаєте?

— Знаю.

— Виходить, прийшла на тебе заявка. Коли б просто якесь завдання, до оперативного викликали б,— сказав вусатий старший лейтенант з відтінком досади: чи то заздрив, чи то не хотілося самому йти вечеряти.

— Виходить, так,— сказав Синцов, одною рукою насуваючи вушанку, а другою шукаючи на тапчані, де лежить ремінь з наганом.

Розділ шістнадцятий

— Одержано заявку на вас від командира сто одинадцятої на посаду комбата. Особисто відомі генералові Кузьмичу? — спитав заступник начальника штабу і пальцем показав Синцову на табуретку, щоб сів, хоча розмова не могла тривати довго. Навколо була метушня.

Синцов знизав плечима.

— Сьогодні о тринадцятій годині приставив йому поповнення і особисто доповів.

— До госпіталю на посаді комбата були?

Сказано було чи то запитально, чи то ствердно. Синцов так і не зрозумів, надійшла чи ще не надійшла його особиста справа.

— Так точно, був.

— Заперечень нема, здоров'я дозволяє? — без паузи, об'єднавши два запитання в одне, спитав заступник начальника штабу.

— Так точно.

Під плащ-палатку, що закривала вхід до землянки просунувся темно-червоний від морозу лейтенант.

— Товаришу підполковник, кого од вас забирати?

— Його,— кивнув заступник начальника штабу на Синцова і махнув олівцем по вже заготовленому наказові.

Синцов уже дізнався, що лейтенант, який їхав з ним,— офіцер зв'язку від сто одинадцятої, а за посадою — начхім полку. Йому чогось надало спитати лейтенанта, хто він за посадою, і той мусив відповісти. Відповів і надовго замовкнув. Начхіми не люблять признава-

тись, що вони начхіми. Посада вже другий рік — і без застосування, і без анулювання, а люди на цій посаді — затичка на всі дірки.

— Навколо гарячка, спасу нема,— сказав лейтенант, коли машина вивернула на добре уторовану широку дорогу, обганяючи грузовики із снарядними ящиками, прямуючі на фронт.

— Генерал Кузьмич давно на дивізії? — спитав Синцов.

— Тиждень. Перед ним був Серпілін, в армію пішов начальником штабу.

— Сильний був комдив?

— Слабкого не висунули б.

— А новий?

— Також сильний,— переконано сказав начхім.

«Може, й правда, хто його знає»,— з сумнівом подумав Синцов. Сьогодні вдень, при першій зустрічі йому просто не спало на думку визначення «сильний» для цього маленького, щуплого, як пташка на зріст, генерала.

«Хороший дідусь»,— подумав він тоді вдень, коли генерал, хрускаючи на снігу старечими, розтоптаними валянками, і дрібненько, по-пташиному покльовуючи носом повітря, швидко одне по одному задавав йому свої питання.

Коли Синцов доповів, що приставив поповнення, генерал наказав вишикувати людей, і ще не встигли вони вишикуватись, як вибіг до них із землянки. Останні солдати ще підрівнювались, а він уже розпочав свою промову тріхи незвичними словами:

— По случаю морозу агітація відміняється. У Сталінград зійдемо, там і поговоримо. І зіходити туди треба першими, в чому і є суть питання для мене, для вас, для всієї Радянської Росії. Поки у Сталінград не зійдемо, відпочинку не буде, лише бій. Зійдемо — відпочинемо. Я — ваш командир, звання — генерал-майор, прізвище — Кузьмич, Іван Васильович. Будете між собою Кузьмичем або дядьком Ванею називати, не ображусь, якщо поза строем, а в строю — за це, безумовно, наряд.

У шеренгах засміялись. Кузьмич переcheckав сміх і сказав:

— Біографія в мене проста: у германську був, як і ви, солдат. У громадянську — полком командував, у цю —

дивізією. Чого й вам бажаю. А тепер до вас запитання: хто ви і де в боях були?

Він задріботів у своїх валянках вздовж строю і з непомільним чуттям, щоразу влучно, запитав вибірково кількох солдатів та сержантів, яка в них була війна. Виявилось, що всі опитані — з госпіталів і брали участь у боях.

Усі відповіді: «Під Москвою», «Під Воронежем», «Під Тихвіном», «Маю «За відвагу», «Двічі поранений», — справляли враження на решту. Шеренги підтягнулись і напружились.

— А кого не спитав, — вийшовши на середину, мовив Кузьмич, — хай не ображаються. Іншим разом спитаю. Де ви будете, туди і я до вас прийду!

Солдатів вишикували і повели на харчувальний пункт. Усе з самого початку до кінця і десяти хвилин не тривало.

Кузьмич подивився на Синцова і почав питати його про те саме, про що питав солдатів: де і ким воював? Почувши, що в Сталінграді, комбатом, сказав:

— Висватав би тебе, та нема куди. — І відпустив. — Можете бути вільні.

«А тепер, значить, є куди», — подумав Синцов, дивлячись на дорогу і міркуючи, скільки лишилось їхати до штабу дивізії.

Він згадав вусатого старшого лейтенанта, який служив у цього Кузьмича на Південному, та його впевненість, що генерал при першій нагоді візьме його до себе в дивізію. Нагода вже трапилась, але Кузьмич узяв не його, а Синцова. Ну що ж, всяко буває: буває, що свій, а краще б служити з іншим. Можливо, так само і з отим вусатим...

— А ви до нас у дивізію на яку посаду? — спитав начхім.

— На посаду комбата.

— Цікаво! — здивувався начхім. — З ранку виїздив, усі комбати були живі-здорові. Кому ж це не пощастило?

Іхав і довго ще похитував головою. Усе міркував подумки, кого із знайомих йому людей могли вбити чи поранити саме напередодні наступу.

Іхали довго, з півдороги опинились у хвості довгої колони «катюш», і обігнати їх не можна було: назустріч, з фронту, один по одному мчали порожні грузовики.

Коли дістались до штабу дивізії, начхім зайшов у землянку начальника штабу перший, залишивши Синцова біля входу, поряд з автоматником.

— Пакет вручу і про вас доповім.

Надвечір мороз став ще лютіший. Вартовий притупував валянками.

— Як часто змінюєтесь? — спитав Синцов.

Вартовий не відповів. У дивізії був порядок.

Начхім вийшов за хвилину.

— Доповів про вас, ідіть.

І, на ходу запахаючи в польову сумку розірваний конверт, напевне, із розпискою про вручення, не прощаючись, подався в темряву, до машини.

У землянці начальника штабу все було влаштовано по-хазяйському, в кутку стояв не тапчан, а розкладна койка і над нею — килим.

Начальник штабу кивнув на запитання Синцова «дозволите увійти?», договорив по телефону і встав, худий і довгий, під стелю землянки. Хоч який високий був Синцов, а начальник штабу — вищий.

Синцов доповів, як годилося. Начальник штабу взяв у нього з рук розпорядження, прочитав, попросив посвідку, подивився, повернув і, знявши і поклавши на стіл пенсне, подав Синцову руку.

— Будьмо знайомі: полковник Пікін.— І, усміхнувшись чи то з синцовського, чи то з власного зросту, спитав: — На дійсній правофланговим?

— На дійсній не служив,— сказав Синцов.

— А коли так, значить, освіта вища, на військову справу — годину на тиждень, за відбуття номера — кубик у петлицю — і в запас! А якщо війна, то бог допоможе! Правда ж?

— Так точно,— без усмішки відповів Синцов, тому що так воно, приблизно, й було: в інституті вивчали військову справу — курям на сміх.

— Сідайте,— сказав Пікін,— коротко розкажіть про свій бойовий шлях, зайвого часу не передбачається.— Сказавши це, скоса поглянув на віддрукований на машинці папір, що лежав на столі,— його й привіз начхім,— і Синцов, теж скоса зиркнувши туди, звично економлячи слова, впорався за три хвилини.

Начальник штабу задав кілька питань, що били в одну точку. Цікавився, який у комбата досвід боїв у наступі. Синцов відповів, що в Сталінграді, ще командуючи роту, наступав два дні на Мамаїв курган і, випереджаючи нові запитання, додав:

— Правду кажучи, за своє триматись навчились, а як чуже брати — ще тільки примірювались.

— А тут одразу наступати доведеться, — сказав Пікін. — Пошлемо вас на третій батальйон триста тридцять другого полку. Батальйон хороший, але йому не таланить. Новорічної ночі одного командира вбило, сьогодні — другого. Подвійний удар по психології. Людьми скажемо, що посилаємо до них комбатом сталінградця. Це в їхніх очах має значення. Як і в моїх. А досвіду наступу доведеться набувати в наступі. У більшості з нас його також небагато. Залякав?

— Так що ні. Зроблю все, що зможу.

— Протягом якого часу з останнім командиром полку служили?

— Сім місяців.

— Багато. До чого з ним звикли, не знаю, а до чого тут звикати доведеться, — скажу. Ваш командир полку майор Туманян командує полком дев'ять днів. Перед тим був у ньому начальником штабу. Виключно грамотний командир, але має одну ваду, а правильніше, хибний погляд: сам настільки шанує порядок, що надмірно впевнений: все, що наказав, — виконають. Все, що доповіли, — правда. В ідеалі правильно. А на практиці — ні. Не завжди відчуває момент, коли треба натиснути, а багато хто, на жаль, звик. Не чекайте, щоб тиснув. Самі тисніть. Годину наступу потверджено. — Пікін поклав руку на видрукуваний на машинці наказ. — О восьмій нуль п'ять — артпідготовка, о дев'ятій — початок. Часу маєте обмаль. З рештою ознайомить Туманян.

— Геннадію Миколайовичу, в тебе нічого до мене нема?

Синцов обернувся і встав. Біля входу до землянки, притримуючи рукою плащ-палатку, стояв командир дивізії генерал Кузьмич.

— В мене запитань нема, — сказав Пікін.

— Тоді я до Колокольникова поїду, — сказав Кузьмич. — Надмірно почав визнавати свої розумові здібності... Начальник артилерії на нього скаржився: на СП

полку артилеристів багато понабивалося, так він їх мало не вигнав. Йому, бач, важко у такій тіснєві боєм керувати! Він що — без артилерії наступати збирається, на самій своїй кмітливості? Доведеться його на добрий розум наставити.

І лише тепер, розгледівши Синцова, уривчасто сказав:

— Здоров, комбат! Прибув?

— Здоров'я бажаю...

— Призначення одержав?

— Так точно.

— До Туманяна не заїдете? — спитав у Кузьмича Пікін.

— Ні. Там Бережний ночує. — Кузьмич обернувся до Синцова. — А тебе візьму з собою до розвилки. Там до Туманяна триста сажнів залишиться. — Він поглянув на годинника. — Тепер у тебе до бою лише півдоби — і на те, щоб людей зрозуміти, і на те, щоб вони тебе зрозуміли. Пиши йому розпорядження, Геннадію Миколайовичу, і з богом!

— Уже пишу, — озвався Пікін.

Кузьмич пройшовся по землянці і став у Пікіна за спиною. Тепер він стояв навпроти Синцова.

— Після хорошого хлопця батальйон приймаєш, після Поливанова... Ще сьогодні вранці з ним говорили. Виявляється, земляк, з Кадіївки, як і я сам, шахтарська душа... Вранці говорили, а опісля полудня постріл гримнув — і життя скінчилося. Був його батальйон, а тепер твій. Що є війна, знаєш? Війна є пришвидшене життя, і більш нічого. І в житті люди помирають, і на війні так само, лише швидкість інша.

«А нащо ти мені все це кажеш? Лякаєш, чи що?» — подумав Синцов, приймаючи з рук Пікіна розпорядження.

Але Кузьмич немовби вгадав його думку й усміхнувся:

— Бабусі нечисту силу поминати не дозволяють, щоб не накликати. Але смерть, вона не чорт, її не накличеш. Поминай, не поминай, однаково її в душі страхаєшся. Чи, може, ти такий, що не страхаєшся? А, комбат?

І, вже не всміхаючись, серйозно подивився на Синцова, наче, питаючи так, робив йому останнє випробування перед боєм.

— По-всякому буває, товаришу генерал...

— Ну й правильно, — сказав Кузьмич. — Я безстраш-

ним не вірю, я тим вірю, котрі бояться, а роблять...
А щоб боятись, я не проти, я й сам боюся.

Це з коротким смішком він договорив уже через плече, виходячи з бліндажа.

Ішли в емці уп'ятьох. Генерал попереду, з шофером, а на задньому сидінні, обабіч Синцова, затіснюючи його кожушками, генералів ад'ютант і офіцер зв'язку з триста тридцять другого.

Генерал попервах мовчав, але потім, очевидно, в ньому взяло гору бажання побалакати з новою в дивізії людиною.

— Був я вранці у твоєму батальйоні,— сказав він, не обертаючись.— Парламентери через нього до німців ходили. Вперше за війну. Підполковник, майор і сурмач з ними. І з цієї нагоди погони наділи. Погонів не бачив?

— Ще не бачив, товаришу генерал.

— Чудно,— сказав Кузьмич.— Відтоді погонів не бачив, як у Ялті останніх офіцерів у морі топив.— І знову здивовано повторив:— Чудно! Вийшли наші з окопів у шинелях з погонами. Мені б тривожитись: чи повернуться живі? А я дивлюсь і думаю, як дурень: наші чи не наші? Надто звичка сильна: раз погони, значить, їхні благородія!.. А молоді радіють. От Новиченко у мене навіть службу виконувати перестав, тільки й мріє, коли в дивізію погони пришлють.

— Як же не радіти, товаришу генерал?— весело озвався ад'ютант, що сидів поряд Синцова.— Красива річ! Мені ад'ютант командувача казав, можливо, й еполети для генералів запровадять.

— А ти чого радієш?— сказав Кузьмич.— Коли запровадять, тобі ж гірше! Одні еполети мені на шинель пришивати, другі— на кожушок, треті— на ватник. А потім крейдою їх чисть.

В голосі його вчулося старече кепкування з молоді суетності ад'ютанта.

— А німці ультиматуму не прийняли,— помовчавши, сказав він.— Парламентерам відкоша дали.

— От і добре, товаришу генерал,— знову весело озвався ад'ютант.— Нехай тепер помирають... А то ми таку силу приготували, а вони здалися б.

— «Приготували!»— буркотливо сказав Кузьмич.— Це тобі не щі сьорбати, ложку наготував, а до рота донести тобі не дали... Що приготували, на інший раз залишили б... Кров людська і на війні не водиця.

Ад'ютант, шукаючи співчуття, підштовхнув у бік Синцова, начебто бажаючи сказати: «Бачив, який у нас хиמרний дід?» Але Синцов подумав про смерті, яких завтра не минути, і дурна ад'ютантова безстрашність не змогла викликати його співчуття.

— Зупини,— сказав Кузьмич.

І коли Синцов уже виліз, прочинивши дверцята, подав руку.

— Воюй, комбат. Завтра увечері прийду туди, де будеш...

Машина поїхала, а Синцов із проводжаючим його офіцером зв'язку звернув на дорогу, що вела до переднього краю. Обабіч її прослалися високі снігові кручі. Дорога була слизька, накочена. Якби не знаття, що передній край поряд, можна було подумати, що це велика тилова дорога.

— Зараз ще раз звернемо,— сказав провідник.

Вони дійшли до широкого спуску ліворуч, і Синцов подумав, що саме тут вони звернуть, але провідник не звернув.

— Це до артилеристів на позиції,— сказав він.— Ще праворуч один спуск буде, потім ліворуч — один, а там уже до нас. Артилерії понаставляли — на кожний багнет по гарматі.

«Цікаво, скільки багнетів у батальйоні? — подумав Синцов.— Напевне, від штатного комплекту — один спогад. Все ще по-старому на багнети й лічимо». «Куля сміливих боїться, сміливих багнет не бере!» Звичайно, не бере ні сміливих, ні боязких! Якби німці не технікою, а багнетами нас брали, ми б їх давно за Берлін загнали».

Вони пройшли ще сто метрів і побачили новий спуск, тепер праворуч.

— Тут «катюші» стоять,— сказав провідник.— Бачите, тьмяніють?

Синцов обернувся і побачив силует «катюші».

— При самій дорозі стоять,— сказав провідник.— Можна сказати, знахабніли: живемо, нічого не приховуючи. За тиждень лише раз у небі розвідник покрутився. Чи то мороз на них впливає, чи то, за розрахунками, пального вже не дотягують.

— Ви хто за званням? — спитав Синцов.

— Старший сержант.

Синцов здивувався. Гадав: якщо офіцер зв'язку, то принаймні молодший лейтенант.

— Втрати були в полку,— озвався провідник.— Коли дев'ятого листопада в наступ пішли, мало втратили. А потім уже, в грудні, одну висотку брали, фронт вирівнювали: три доби тир-пир, тир-пир...

Він зітхнув, не схвалюючи це «тир-пир».

— Лейтенант був, офіцер зв'язку, його — на роту, а мене — на його місце.

Вітер дув просто в обличчя. Синцов на ходу потер рукавицями заляквлі щоким ніс. Речовий мішок, закинутий за одну лямку, впа на сніг. Провідник підхопив його.

— Давайте, понесу, товаришу старший лейтенант.

— Несіть, якщо не ліньки.

— Надто легкий,— прикидаючи мішок на руці, сказав провідник.

— Піхоті багато не годиться.

— Кожушка вам треба дістати. Кажуть, в зв'язку з наступом у дивізію ще кожущків привезли.

— Мій кожущок у Сталінграді зостався.

— Як це в Сталінграді?

— У батальйоні моєму колишньому. З'єднаємось — візьму.

Провідник присвиснув.

— До з'єднання ще далеченько! — Потім мовив серйозно: — Від нашого переднього краю до центру міста, якщо по прямій, сорок кілометрів. Артилеристи при мені обчислювали. І половина — відкритим місцем.

Синцов не відповів. Про кожущок сказав лише тому, що до слова прийшлося. Звичайно, із своїм колишнім батальйоном навряд чи зустрінешся, тут уже лотерея!

— А ось і дорога до нас,— звертаючи поперед Синцова, сказав провідник.

— Поливанова, комбата, не знали? — спитав Синцов про свого попередника.

— Ні. Я з першого батальйону. У нас комбат з серпня той самий. А в третьому батальйоні життя те саме, а комбати не затримуються.

«Вони не затримались, а я затримаюсь»,— подумав Синцов.

Він уже декілька разів перед запеклими боями передчував, що хоч би які були втрати, а з ним нічого не скоїться, і слова про загиблих у батальйоні комбатів не зіпсували йому настрою.

Але провідник, напевне, вирішив, що по-дурному накаркав новій людині, і знову почав говорити про артилерію,

що її, як ніколи досі, до біса понаставлявано і вона завтра «як дасть підготовку, то в німців на передньому краї враз усе помре».

«Ще б пак, помре! Хоч би яка була артилерія, а, втім, не обченьки — у кожний окоп не залізе і кожного німця не витягне», — подумав Синцов.

Дорога вивела у вузьку балочку. Праворуч по сніговому укосі видніли темні входи до землянок. Далеко попереду, там, куди простягалось устя балки, злетіла високо в небо кулеметна траса, і навздогін сухо, морозяно простукотіла черга.

— А тиша яка, — сказав провідник, вичікуючи — може, стрельнуть ще раз.

І справді, вся напруженість навколишньої тиші відчулася тільки тепер, після того як черга, раптово простукотівши, безслідно потонула в снігах.

— Вам до командира полку, сюди, — показав провідник на найближчу, тьмяніючу в снігу пляму.

У маленькій землянці було повно людей. Найближче за всіх до дверей, кінець стола, сидів густоволосий головатий майор у козушку наопашки. Він повернув до Синцова, що з'явився з-під плащ-палатки, велике носате вірменське обличчя, і Синцов, зрозумівши, що це й є командир полку Туманян, почав доповідати про прибуття.

— Зверніться до заступника командира дивізії, — сказав майор і невдоволено повів важкою головою у бік гололобного полкового комісара в окулярах, котрий сидів у кутку землянки.

Синцов, виправляючи помилку, попросив у того дозволу звернутись до командира полку. Гололобий кивнув і, поки Синцов доповідав і показував документи, він, подавши вперед, пильно дивився на нового комбата.

Крім цих двох, у землянці навколо стола, впритул один до одного, сиділо ще троє офіцерів: два молоді майори в шинелях з артилерійськими петлицями і третій, округлий, в козушку, з великим артилерійським біноклем на шиї.

Коли Туманян, ознайомившись з документами Синцова, похмуро мовив, щоб сідав, крайній з артилеристів, тоненький майор, тіснячи боком сусіда, посунувся, звільнивши Синцову крайчик накритого соломою земляного виступу, що огинав стіл. Синцов сів.

— Бережний, — сказав гололобий і, розсунувши сусідів, випроставши широкі плечі, потягнувся короткою,

товстою рукою.— Радий новому комбатові.— Він потиснув руку Синцову і, ще раз розсунувши артилеристів плечима, увіпхнувся назад.— Начальник штабу дивізії,— він кивнув на телефон, наче телефон був самим начальником штабу,— сказав, що ви старий сталінградець. Так?

— Так,— сказав Синцов.

— Тим паче радий,— сказав Бережний.— І командир полку радий, тільки не має звички показувати. А це наші боги війни,— повівши головою ліворуч і праворуч, сказав він про артилеристів.— Власні, dodані й підтримуючі. У Сталінграді часто їх у себе бачили?

— З ранку до вечора,— сказав Синцов.— Без них не жили б.

— А де у вас вогневі були? — спитав артилерист у кожушку.

— Всі вогневі за Волгою,— сказав Синцов.

Ще в госпіталі, слухаючи розпитування різних, у тому числі, здавалося б, обізнаних людей, він зрозумів, що все-таки здаля вони погано уявляли собі справжнє становище в Сталінграді, за якого вже в жовтні і думати не можна було про те, щоб тягнути через Волгу артилерію на ті вузькі клаптики берега, що ще залишалися в наших руках.

— А зв'язок? Телефонний?

— Телефонний.

— Не замикало кабель під водою?

— Замикало,— сказав Синцов.— Ракетами дублювали.

Поки точилася ця розмова, Туманян, не звертаючи на нього уваги, робив своє. Подзвонив телефоном, викликав «двійку», спитав про якогось Ільїна і, дізнавшись, що він спить, наказав збудити.

— Сюди викликати хочеш? — спитав Бережний.

Туманян мовчки кивнув, почекав і сказав у трубку:

— Ільїн, батальйон можете залишити?.. Так. Зрозуміло. Тоді через тридцять хвилин з'явиться до мене. А перш ніж піти, викличте до себе командирів рот...— Він одірвався від трубки і поглянув на годинника.— На двадцять другу сорок.

Туманян поклав трубку, і Синцов також подивився на годинника. Двадцять друга сорок — через годину. Цей Ільїн виконує обов'язки командира батальйону, тим-то прийде сюди. А коли вони вдвох повернуться в баталь-

йон, командирів рот уже буде зібрано для першого знайомства.

Командир полку, очевидно, не любив гаяти час, та і обстановка не давала такої змоги.

— З вашого дозволу, товаришу полковий комісар, ми підемо,— сказав тоненький артилерійський майор, витискуючись з-за стола.

Синцов устав і звільнив прохід.

— А чого підете, сидіть,— сказав Бережний.— Ви боги, од вас секретів нема.

— Зайдемо до начальника штабу, ще раз дещо уточнимо,— сказав тоненький майор.

Другий артилерист також виліз з-за стола. Підвівся й округлий в кожушку.

— Дозвольте піти,— сказав він, не пояснюючи причин. І, проштовхуючись мимо Синцова, додав: — З вами непогано було б до ранку побачитись; мій СП недалеко від вашого.

Провівши очима артилеристів, Туманян розгорнув карту і почав не з запитань Синцову, а безпосередньо з обстановки на фронті полку, з противника.

«Хто його знає,— подумав Синцов,— можливо, вважає запитання зайвими. Кого бог і начальство призначили комбатом у ніч проти наступу, з тим і воювати».

Зміну частин німці не провадили, взяті напередодні полонені посвідчили, що перед фронтом полку той самий противник — частини 14-ї піхотної дивізії німців. Смуга оборони складається з трьох позицій — по кілька траншей кожна. Сидять уже три тижні і добре укріпились.

— Та їм для цього не довелося великих зусиль докласти,— сказав Бережний, відірвавшись од вийнятих з польової сумки паперів.— На одному з наших-таки сталінградських обводів сидять. Сидять, сволюючи, в бліндажах та окопах повного профілю, що їх вирили сталінградські трудящі. Не те, що ми — довбаємо тепер землю, як кістку; поки голову та озаддя сховаеш, сім потів спустиш!

Передній край батальйону також не змінювався вже три тижні, окрім висотки на правому фланзі, взятої тиждень тому.

— Коли вперше невдало брали,— знову відірвався од паперів Бережний,— командир батальйону, до Полива-

нова там був, Тараховський, загинув на ній по-дурнячому.

— Не його провина була, товаришу полковий комісар,— сухо сказав Туманян, і в його стриманому голосі була образа за невідомого Синцову, по-дурнячому загиблого там, на висотці, командира батальйону.

— А я не кажу, що його провина...

— Тепер наші сили...— Туманян пам'ятливо, не зазираючи у блокнот, що лежав перед ним, перелічив усе, що було в батальйоні і переходило під команду Синцова.— У стрілецьких ротах по шістдесят п'ять — сімдесят чоловік, ручних кулеметів комплект, у кулеметній роті одинадцять станкових, у мінометній — дев'ять мінометів. Після загальної артпідготовки просування батальйону буде підтримувати вогнем той самий майор у кожушку, котрий недавно вийшов звідси, командир доданого арtpолку.

Синцов під записами у своїй польовій книжці зазначив ще: «Майор Голубев».

Завдання на день полягало в тім, щоб зайняти на своїй ділянці першу та другу позиції німецької оборони на глибину чотири з половиною кілометри. Зайняти і закріпитись, маючи на увазі після того наступати на третю.

Туманян показав по карті:

— Сюди.

— А якщо силюнки вистачить, то вже завтра вскочимо туди прямо з ходу,— сказав Бережний.

Туманян не заперечив, лише зробив ледь помітну паузу і повторив:

— Зайняти першу та другу позиції. Зрозуміло? — підкреслюючи цим, що на найближчий день ніякого іншого завдання перед полком не поставлено, і він, командир полку, не ставить його і перед батальйоном. А заздалегідь запевняти один одного у своєму бажанні зробити понад усяке сподівання — зайве.

Скоса позирнувши на Бережного, Синцов побачив, як той ледь помітно посміхнувся, і подумав про нього: «Все-таки розумний, пілюлю проковтнув, а не завівся».

— Завдання на день зрозуміле? — спитав Туманян, все ще не відриваючи олівця від карти і втуплюючись поглядом в обличчя Синцову.

— Зрозуміле,— відповів Синцов, почувавши під його напруженим поглядом, як дорого дав би зараз командир

полку за те, щоб чудом знати наперед ціну своєму новому комбатові.

Хотілося заспокоїти його: марно об мене очі б'єш, Все, що зможу,— зробию. І жаль, що не можна тобі цього сказати.

— Тепер про виконувачів,— сказав Туманян і, відірвавши од карти олівця, коротко схарактеризував командирів рот. Про чотирьох сказав, що вони на своєму місці, про п'ятого — командира кулеметної роти — відізвався холодно: кулемети знає добре, але здатний на брехню; був випадок, коли доповів, що кулемети заправлено незамерзаючою рідиною, а виявилось — не заправив.

— Майте це на увазі...

— Взагалі май на увазі,— сказав Бережний Синцову,— командир полку брехні не любить. Що-небудь інше пробачить, а це — ні.

— Брехати не звик,— сказав Синцов.

— Тим краще,— сказав Бережний.

Туманян нічого не сказав, тільки ще раз довго, пильно подивився в обличчя, і по очах його було видно, якого невеликого значення надає він словам.

— Ад'ютант батальйону, лейтенант Рибочкін,— сказав Туманян, опустивши очі і старанно виколупуючи щось, незрозуміло навіть, що саме, чистісіньким нігтем з-під іншого чистісінького нігтя на чистих, як у хірурга, до білого вимитих пальцях,— прибув з училища, по службі справний, але в боях ще не був. На начальника штабу Ільїна можете покластися цілком, у всьому, завжди, в першій-ліпшій обстановці.

— Еге ж, цей не підведе, цей дійсно буде правою рукою,— ще раз одірвався від своїх паперів Бережний.— Не тє, що Богословський. Попередь його.

— Ваш заступник, старший лейтенант Богословський, до своєї посади не відповідний. Не одразу збагнули, що боягуз. Знайдемо заміну — замінимо. Командирів рот не хотіли зрушувати з місця перед боями. Зрозуміло?

Синцов кивнув. Ще б пак — не зрозуміти! Хороший командир роти — це рота. Без нього на батальйоні сидіти, як на стільці без ніжки. А без заступника в крайньому разі можна й прожити.

— Коли б не твій попередник, Поливанов,— сказав Бережний,— ще п'ять днів тому цього Богословського не було б.

— І треба було звільнити,— сказав Туманян.— Я на-
полягав.

— А він тільки й мріяв, щоб його від передової звіль-
нили. Жаль було йому назустріч іти. А Поливанов його
на поруки взяв. Заявив: особисто виправлю! — невесело
всміхнувся Бережний.

І, подивившись на папери і запхнувши їх у польову сум-
ку, сердито ляснув по столу важкими, товстими руками.

— Чудовий у тебе попередник був, Василь Хомич По-
ливанов. Немолода вже людина, а з перших днів війни
добровільно в армії, від солдата — до капітана. Дружи-
ну пережив — у поїзді бомбою вбило. Всіх трьох синів
пережив — на трьох фронтах полягли. А сам, наче заго-
ворений, ішов і йшов з бою в бій. Тільки білий став.
Дуже любив я його. Може, ще тому, що з наших шах-
тарських місць. Як і наш комдив, з Кадіївки. А я сам —
з Штерівки. До сліз боляче.

Бережний і справді скинув окуляри і витер сльози.
Потім знову надів окуляри і сказав Туманяну:

— А про замполіта батальйону — ні слова. І завжди
так. Це в тебе не випадково.

— А ви його краще за мене рекомендуєте, товаришу
полковий комісар,— сказав Туманян.

— Політрук Завалишин — надзвичайно культурна
людина,— сказав Бережний.— Перед війною в МДУ фі-
лософію викладав. Двічі з передової до лекторської гру-
пи відкликали. І двічі — не пішов. Спочатку, щиро ка-
жучи, не ждав од філософа добра, а потім побачив —
справжній політпрацівник! Папірці пише рідко і розум-
ні, тому що живе серед людей — на дурні папірці часу
їма. За півтора місяця боїв у батальйоні тридцять чо-
ловік до партії прийняли. Звісно, насамперед загальне
піднесення позначилось. Але й замполіт попрацював.
Можливо, й перехвалив його: люблю таких, котрі самі
на очі не лізуть, маю таку слабкість! До речі, не забудь
сказати своєму Левашову,— раптом обернувся Береж-
ний до Туманяна,— що я його політдонесення прочитав
і з собою взяв. Не політдонесення, а просто якісь життя
святих. Хоч би раз для порядку бодай один негативний
факт про тебе, або про начальника штабу, або про ком-
батів навів. Що то за політдонесення? Що ж мені тепер
діяти — сам по вашому полку маю негативні факти ви-
гадувати і наверх надсилати? Невже у вас все таке гла-
дісіньке, га?

По його обличчю так і не можна було зрозуміти, серйозно чи жартома все це сказано.

Туманян знизав плечима.

— Темниш, Туманян. Гладісінькою в природі тільки лисина буває, до того ж не всяка.— Бережний, посміхнувшись, погладив товстою рукою свою бриту голову з уже відростаючою щетиною.— Холодно у тебе в землянці.

— А ось і права рука з'явилася, хвилина в хвилину!

Той, що увійшов, був маленький на зріст, худий і дуже молодий. На петлицях вдягненої повёрх ватника шинелі було лише по одному кубіку.

«Молодший лейтенант, а начальник штабу батальйону? Наче замале звання для посади!» — подумав Синцов, підводячись назустріч своїй майбутній правій руці.

Розділ сімнадцятий

До батальйону йшли вдвох з Ільїним. Ільїн ступав попереду, маленький, легкий і бистрий, впевнено похрускуючи чобітьми по снігу. Вітер ушух, але від сухого морозу перехоплювало подих.

Згадуючи розмову в штабі полку, Синцов думав про те, що, якби в Ільїна був у петлицях хоча б ще один кубик, командиром батальйону призначили б його, і сам Ільїн, можливо, сподівався на це.

Маленький, схожий на суворого хлопчика, молодший лейтенант видався Синцову честолюбною людиною. Щоправда, честолюбність на війні, коли, крім того, ще є розум і совість, не біда, а біда — коли без них.

Із слів Туманяна зрозумів, що Ільїн уже четвертий місяць на посаді начальника штабу батальйону, але не зрозумів іншого: чому, якщо відповідний до посади, досі не має чергового звання?

Він прискорив ходу і, порівнявшись з Ільїним, спитав:

— На якій посаді були до начальника штабу?

Відповідь була несподівана.

— Писар батальйону, — сказав Ільїн і, розуміючи, що здивував відповіддю, пояснив: — Уже виконував обов'язки, а за званням все ще старшим сержантом залишався. Офіцер, як то кажуть, доморослий.

Сказав з гордістю людини, що знає собі ціну. Потім, кроків через двадцять, додав:

— Мене колишній командир батальйону Тараховський любив і висунув, не зважаючи на звання. І начальству довів. Мав характер.

— А останній комбат, Поливанов, також сильний був? — спитав Синцов.

— Герой Радянського Союзу. Справедливий, — сказав Ільїн суворо, наче хотів попередити Синцова, яку властивість у своїх командирах особисто він, Ільїн, найбільш цінує. — Коли його вдень ховали, Левашов, комісар полку, наказав глибоко не закопувати і рейку поряд в землю увігнати, щоб місце потім розпізнати. Розпеченим ломом землю довбали, а все-таки увігнали. Комісар сказав, що через тиждень, коли до Сталінграда ввійдемо, перенесемо туди Поливанова і як Героя Радянського Союзу поховаємо на площі Полеглих борців. Є така площа.

— Знаю, що є, — сказав Синцов, — але сам не бачив, вона вже в німців була... Замполіта полку все ще за звичкою комісаром називаєте?

— А він і є комісар, — сказав Ільїн.

— Чому?

— Як вам пояснити, — сказав Ільїн. — Самі побачите.

«Так, меткий у них комісар полку», — подумав Синцов. Тяжка, кротяча боротьба з німцями в руїнах Сталінграда привчила його самого мислити метрами, і думка, що за один тиждень можна пройти всі сорок кілометрів — звідси до площі Полеглих борців, — не укладалася в голову.

Там, у Сталінграді, в старому батальйоні Синцова, вони самі вирішили, що після боїв назвуть іменами двох загиблих героїв ті вулиці, де вони полягли. Він згадав про це і сказав Ільїну.

— На всіх, хто поліг, вулиць не вистачить, — сказав Ільїн.

— А можливо, хоч ми самі й вирішили, за російською звичкою самі-таки й забудемо, — сказав Синцов і спитав Ільїна, якої він думки про командирів рот, що являє собою кожен з них.

Ільїн відповідав коротко й розсудливо, не вагаючись у своїх міркуваннях про людей, з якими служив.

— А що скажете про Богословського?

Ільїн кілька секунд мовчав.

— Знаю, що в штабі полку про нього склалася думка — боягуз. І од вас, звісно, не приховали.

- Не приховали.
- У мене думка інша,— сказав Ільїн і замовкнув.
- Може, розвинете?
- Можу розвинути. Він не боягуз, а одразу психонує, у першому бою, і не може знайти себе. Двічі напивався. Першого разу хотіли зняти — Поливанов одбив, а про другий — не довели до відома.
- Пожались?
- Не вважали за доцільне.
- Чому?
- Подумали, може, ще знайде себе, коли розпочнеться наступ.
- А чого психонує?
- Прибув на фронт уперше. Все тихо. І раптом на третю ніч бій за висотку. Без наказу згори, просто прийшов Барабанов, командир полку, і підняв людей під п'яну руч. А коли Тараховського майже одразу вбили, наказав Богословському повторити атаку. Богословський відмовився. За відмовлення — в обличчя: підлотник, зрадник, боягуз і таке інше... Про Барабанова вас інформували?
- Ні. А що він собою являє?
- Коротко кажучи — сволоцюга,— з нещадною злістю сказав Ільїн.
- А якщо докладніше?
- І докладніше — сволоцюга.
- Що, він і вас також...— спитав Синцов, почувши ненависть у голосі Ільїна.
- Що?
- Ну, що...— сказав Синцов. Щось в Ільїні стримувало від висловлення вголос того, що Синцов мав на увазі.
- Мене? Ні... хоч і п'яний був, а знав, що ногами по собі ходити не дам, застрелю.
- А потім?
- Щоб потім? Краще в землю лягти, аніж по ній битим ходити. Скалічив Богословського, сволоцюга!
- Он як навіть! — здивувався Синцов.
- Не в тому розумінні,— сказав Ільїн.— До цього не допустили. А що тебе мерзотником і зрадником уживають, гадає, легко пережити? Дозволяємо, щоб людей калічили, а потім самі дивуємось: боягуз! На Барабанові поставили крапку, а Богословський психонує і упився до нестями. Левашов, хоч який хороший, а тут не розібрався, він п'яних взагалі терпіти не може, тим паче, що

з Барабановим набрався-таки лиха. Одверто кажучи, товаришу старший лейтенант, не хочеться більш на цю тему... Незабаром дійдемо.

З темряви виникла постать чоловіка, що йшов назустріч.

— Хто? Ільїн? — баском спитав цей чоловік.

— Я, товаришу комісар,— озвався Ільїн,— ідемо з новим комбатом.

— Добре! — Чоловік скинув рукавицю, подав руку Синцову.— Замполіт триста тридцять другого Левашов.— І одразу ж знову засунув руку в рукавицю.— А сьогодні добрячий мороз!

— А ми сподівалися побачити вас у батальйоні, товаришу комісар,— сказав Ільїн.

— Сам сподівався,— сказав Левашов,— та ось у штаб полку викликали. Чи то приемність, чи то неприемність, хіба ж у Туманяна по голосу розбереш? Хтось з'явився на нашу голову. Тільки б то не було звукомовлення, бо як почне пропонувати фіцям здаватись — прощай солдатський сон! — І він розсміявся.— Ну, я піду! До речі, Ільїн, комбат ще не в курсі справ, тому кажу тобі. Розмовляв з вашим Богословським, узяв з нього слово не вживати аж до перемоги ні вранці, ні вдень, ні ввечері ані гвардійської, ані армійської... Ви від мене приховали, коли це з ним вдруге сталось, а він сам признався. Що обманули — не пробачу, а що сам признався — дає надію. А Завалищину я сказав: ще раз скоїться — пиши мені офіційно. Писанини не терплю, але цього разу вимагаю. А не напишеш — шкуру злуплю! А то знову пожаліє, інтелігент паршивий!

— Чому паршивий? — спитав Синцов.

— А які ж іще інтелігенти бувають, окрім паршивих? Якщо й ти з них, то прошу пробачення.

— Я з них, товаришу комісар.

— Жартую,— сказав Левашов.— Просто примовка така дурна. Від колишнього командира полку Барабанова заразився...

І, ще раз повторивши: «Піду!», зник у темряві.

— От вам і Левашов,— сказав Ільїн, коли вони пройшли кілька кроків. У голосі його вчувалася любов до цього чоловіка, якого вже не видно було в темряві.

— А Барабанов ваш, бачу, був дурний, як ступа, і висловів не перебирав! — сказав Синцов,

— Вислови — півлиха, — сказав Ільїн. — Ми й самі буваємо неласкаві. Хоч, між іншим, впровадили у себе в батальйоні — не матюкатись. Як ви відносно цього?

— Раз так, буду дотримуватись, — сказав Синцов. — Давно впровадили?

— Місяць. Ще за Тараховського впровадили таку чудну річ.

— А чия ініціатива? — спитав Синцов, подумавши про «паршивого інтелігента» — замполіта.

— Моя, — сказав Ільїн.

Землянка штабу батальйону, над сподівання Синцова, виявилася просторою, з міцним накатом над головою.

— Стара, німецька, КП їхнього батальйону тут був, — заходячи, пояснив Ільїн. — Тільки хід тепер з іншого боку пробіли.

У землянці сиділо восьмеро офіцерів, і всі вони підвелися, побачивши Синцова.

Синцов, тільки-но увійшов, подумав, що немолодий низенький старший лейтенант з байдужим широким обличчям, який підвівся зовсім мляво, — і є Богословський, але виявилось, що це контррозвідник, уповноважений Особливого відділу, або, як його тепер називали, «Смерш»; казали, що цю нову назву — скорочену від слів «смерть шпигунам» — придумав сам Сталін. А Богословський, навпаки, з-поміж усіх присутніх мав вигляд найбільш молодецький, був високий і стрункий. Вітаючись, він, як олень, підкинув красиву горбоносу голову. Підкинув наче навіть з викликом: «Хоч би що там тобі про мене говорили, а я он який!»

Замполіт Завалишин справді був достеменний «паршивий інтелігент»: щуплявий, погано поголений, в окулярах з товстими сильними скельцями.

«Напевне, обмежено придатний», — подумав Синцов.

Ад'ютант батальйону був високий вихлястий хлопець з вусиками сторчма — такі вусики, як на зло, не ростуть, хоч поливай їх уранці та ввечері.

На широкому балухатому темно-червоному обличчі командира кулеметної роти було написано таку ретельність, що Синцов мимоволі пригадав слова Туманяна — «здатний на брехню».

Старший лейтенант — мінометник, про якого Ільїн по дорозі сказав «старик, із запасу», був зовсім не старий, а кременний спокійний сорокап'ятирічний дядько.

А втім, за арифметикою років, він і справді міг би бути батьком і Ільїну, і ад'ютантові батальйону, і обом командирам стрілецьких рот. Ці двоє були подібні один до одного, наче брати: обидва однаково середні на зріст, обох однаково сьогодні, перед наступом, перукар безжально обчикрижив під бокс, і обидва з чубчиками, як футболісти, тільки один із лляним, а другий — з чорним.

«Лівий край, правий край...» — подумки повторював Синцов слова довоєнної пісеньки, що казна-звідки влізла в голову. І ще подумав, дивлячись на вистрижені потилиці та чубчики: скільки при його власних очах уже полягло цих лейтенантських голів на великострадній російській землі!

— А де Чугунов? — спитав Ільїн.

— У Чугунова помічено рух перед бойовою охороною. Просив дозволу залишитись у роті, — повідомив Богословський.

— Комроти-три перебуває в себе, — доповів Ільїн Синцову, немовби ставлячи цим повідомленням крапку на своєму попередньому становищі людини, що виконувала обов'язки командира батальйону.

«От з ними і воювати», — подумав Синцов і запросив офіцерів сісти.

Довго говорити про себе не вважав за потрібне; обминаючи деталі, сказав, що воює з самого початку війни, у різні часи був і на взводі, і на роті; з жовтня по грудень командував у Сталінграді батальйоном.

— Чув, що Герой Радянського Союзу капітан Поливанов був сильним командиром батальйону. Намагатимуть в міру сил замінити його на цій посаді, а в іншому сподіваюсь на вас та особовий склад батальйону.

Усвідомлюючи трудність свого становища перед людьми, які щойно зазнали втрати, відчував, що слід було сказати інакше, але не зміг подолати свою стриманість. Колись, перед війною, легше сходився з людьми, але ні того, що війна викреслила з тебе, ні того, що вписала, очевидно, не перепишеш.

До тих, що зібралися тут, було два почуття: хотілося зрозуміти кожного, але й затримувати людей надовго не можна було, а надто командирів рот. Та й все одно цілком зрозумієш людей тільки в бою.

Щоб не затягати розмову, спитав у командирів рот лише про те, що хотів почути особисто від них: про

настрій людей та розуміння завтрашнього бойового завдання.

Потім взяв у Ільїна карту і з олівцем в руках пройшовся з кожним по його бойовій дільниці, уточнив, як оцінюють противника й місцевість. Разом з Ільїним та мінометником подивився схеми вогню — і свого, і підтримуючого.

Карту всі читали грамотно, неприємних несподіванок не було, крім однієї: командир кулеметної роти Оськін у відповідь на запитання, де перебуватиме завтра під час бою, хвацько відрубав: «Де, накажете!» За цією хвацькістю відчувалось: або загодя не думав, або ухилявся од прямої відповіді. Станкові кулемети, згідно розпорядження, яке ще встиг дати Поливанов, було додано стрілецьким ротам повзводно, і командир кулеметної роти міг, при бажанні, вештатись під час бою і десь позаду.

Почувши «де накажете», Синцов відповів, що до ранку накаже, огледів усіх і сказав:

— У мене все. Які будуть запитання?

У землянці було неправдоподібно тепло, один бік пічки розжарився до червоного. Синцов скинув ватника і, розстебнувши хутряну безрукавку, щоб підперезатись під нею ремнем, перехопив ад'ютантів погляд. Ад'ютант дивився на ордени.

«Гаразд, — подумав Синцов. — Хай бачить. Зароблено не чужим горбом».

— Будуть запитання чи ні?

— Я маю, товаришу старший лейтенант, — сказав командир стрілецької роти з лляним чубчиком.

— Слухаю.

Синцов зазирнув у польову книжку і, щоб з-поміж усього, що треба пам'ятати, не забути й цього, подумки повторив: «Лунін, Лунін, Лунін».

— В якому районі Сталінграда ви воювали? Я сам сталінградський.

Запитання не мало відношення до наступного бою, а втім, мало. Воювати вони будуть разом, і не тільки він розглядав їх, але й вони його.

— Мамаїв курган знаєте?

— Аякже!

— Спочатку там, а потім далі, на північ. У районі баків, знаєте?

— Таж це до Волги зовсім нічого!

— Так, зовсім нічого,— сказав Синцов. Хоч скільки довелося витерпіти за ці місяці, коли за спиною лишалося «зовсім нічого», але тепер, якщо він чимсь і пишався в житті, то саме цим.— Займали своїм батальйоном три будинки на лівому фланзі дивізії.

— Увесь батальйон — три будинки,— чи то захоплено, чи то недовірливо сказав другий, чорненький, лейтенант.

Прізвище цього Синцов уже запам'ятав, прізвище було неросійське — Караєв.

— На батальйон — три будинки, а на дивізію — двадцять,— сказав Синцов.— Був у нас випадок, уже в листопаді, командир дивізії розповідав: йому подзвонив з того берега сам командувач фронту й питає: «Наступаєш?» — «Наступаю».— «Доповідай, яким флангом і в якому напрямі завдаєш удару!» А командир дивізії йому відповідає: «На правому фланзі, товаришу генерал-полковник, завдаю удару в напрямі згори вниз, тому що будинок уже зайняв, а в підвалі ще німці. А на лівому фланзі — в напрямі знизу вгору, тому що перший поверх наш, а другий — їхній...»

Всі засміялись. Синцов теж посміхнувся. Він хотів, щоб з його розповіді зрозуміли, яка обстановка була там у них, в Сталінграді.

— Значить, у газетах схоже на правду писали, товаришу старший лейтенант,— сказав командир мінометної роти, який перед тим мовчав; його слова були перейняті тим добре зрозумілим кожному фронтовикові почуттям, коли дуже хочеться вірити, що все прекрасне, написане в газетах про інших,— цілковита правда, але до кінця повірити в цю правду заважає усвідомлення, що цілковитої правди про те, що бачив і пережив особисто ти сам, напевне, ніхто, крім тебе, не може відчувати до кінця.

— Здебільшого, схоже,— відповів Синцов.— Від нас самих залежить. Коли добре воюємо, чому й усієї правди про нас не написати?

Сказав і поглянув на того, з Особливого відділу.

«Коли хороший чолов'яга, як був у мене Зотов, не надаси значення, а коли такий, як Федяшкін — кожне слово на гачок,— бери для початку».

— Ще які запитання?

Запитань більш не було.

Командири почали вилізати з-за стола.

— Шкода, ви, товаришу старший лейтенант, тут у нас вранці не були,— вдягаючи шинель, сказав Караєв так, наче від Синцова залежало, бути чи не бути тут вранці.— Через нас парламентарі ходили, на шинелях — погони нові. Ото краса!

Він говорив з ледь помітним акцентом, м'яко й швидко — не говорив, а танцював.

«Або дагестанець, або осетин, а може, кабардинець,— подумав Синцов.— Треба буде потім спитати».

— У нас погони нові, а у німців пісня стара — не здаються, і край! — сказав замполіт Завалишин.

— А ви що, серйозно вважали, що вони тут-таки візьмуть і здадуться? — обернувся до нього Синцов.

Завалишин протер окуляри й замислено подивився на Синцова.

— Вважав. А ви — ні?

— Я не вважав,— сказав Синцов.

— А я вважав. Адже не просто, щоб очистити совість, до них парламентарів посилали. Значить, передбачали таку можливість?

— Це, мабуть, правильно,— погодився Синцов, хоча сам не передбачав такої можливості.

— Дарма, товаришу замполіт,— сказав Караєв.— Так і так за тиждень від них мокре місце залишимо!

Синцов сьогодні уже втретє чув це слово — «тиждень». Одне з двох: або так справді заплановано і просочилося зверху, або це знизу йшла солдатська поголоска, породжена усвідомленням власної сили.

Коли командири рот, товплячись, виходили разом і затримались біля виходу з землянки, Синцов одним вухом почув, як Лунін сказав Караєву:

— А скільки у нас жив командир взводу?.. Майже й не жив...

Так і застрягла в пам'яті ця остання, невідомо з якого приводу сказана молодим веселим голосом фраза.

Командир мінометної роти Харченко затримався останнім біля виходу і спитав:

— Дозвольте звернутись?

— Слухаю вас.

— Вагався, чи казати з першого разу, товаришу старший лейтенант. У мене дівчина в мінометній обслузі, сержант Соловійова. Санінструктором батальйону була, перевели до мене, після її особистого прохання. Тараховський наказав, і Поливанов потвердив. А я заперечу-

вав і зараз заперечую. Прошу відчислити її від мене куди хочете.

— Чому? — спитав Синцов.

— Завтра бій.

— А що, вона погано себе показала?

— Ні, не погано. Але дівчина вона. Жалію.

— Вона сама наполегливо просилася на це місце,— сказав Завалишин.

— Багато вона, дурна, тямить, де її місце,— вперто сказав Харченко.— Жалію, тому що бій. Прошу скасувати наказ.

— Дарма. Вона сама заявила, що у мінометників їй не страшно,— всміхнувся Ільїн, і Синцову здалося, що усмішка ця стосується чогось такого, чого він ще не знає.

Але Харченко не звернув уваги на слова Ільїна, навіть оком не повів. Стояв і чекав, що скаже комбат.

«Може, й справді не місце»,— подумав Синцов, але починати з першого-таки дня із скасування наказу двох комбатів не захотів. Тим паче, дівчина сама домогалась — такі найчастіше вперті.

— Згодом розберемося, а поки що бережіть, наскільки можливо.

Харченко козирнув і вийшов.

— Винятково сумлінний, але трохи боязкий,— сказав Ільїн про Харченка, коли той пішов.

— Не сказав би,— пролунало з кутка землянки.

Це були перші за весь час слова, що їх вимовив уповноважений.

— Що маєте на увазі? — обернувся до нього Синцов.

— А те, що він цілковито на місці і має в роті авторитет. А що не хвалько,— то це не обов'язково.

В його словах був відтінок виклику. Очевидно, уповноваженому більше імпонувало спокійне поведіння такого самого, як він, середніх літ чоловіка, аніж молода задирливість Ільїна.

— Я не кажу, що Харченко поганий, але йому завжди здається, що нема на землі місця, страшнішого за його мінометні позиції. Діло робить, а в душі весь час переживає,— сказав Ільїн.

— А переживати нікому не забороняється,— сказав уповноважений.

«Ні, ти, здається, непоганий дядечко,— подумав Синцов,— добре було б не помилитись!»

— Нічого з нею, з цією Соловійовою, завтра не скоїть-ся,— сказав Ільїн.

Уповноважений підвівся.

— Якщо у вас нема до мене запитань,— піду. У мене свої справи в ротах.

— Значить, не до себе людей викликаєте? Самі до них ходите? — спитав Синцов.

Сказати так надало йому в зв'язку з одним спогадом, але, не договоривши, він уже пожалкував: «Чого чіпляєшся? Дасть відсіч — і правильно зробить».

Але обличчя уповноваженого лишилося незворушне.

— Як коли,— сказав він.— А що?

Тепер, коли почав, треба було договорювати до кінця.

— Сидів у мене якийсь час у батальйоні уповноважений. Засів, наче цвях, у землянці, і викликав до себе вдень під обстрілом то одного, то другого.

— Ну й що? — тим самим спокійним голосом спитав уповноважений.

— Нічого. Поскаржився його начальству, попросив відкликати.

— Відкликали?

— Відкликали.

— Ну й правильно,— сказав уповноважений.— То якщо нічого до мене нема, я піду.

«А що у мене до тебе може бути? — мовчки кивнувши, подумав Синцов.— У мене свої справи, в тебе — свої».

Уповноважений повільно вдягнув козушка та вушанку — напевне, не хотілось, як і кожній іншій людині, йти з тепла на холод — і вийшов.

«Спокійний чолов'яга»,— приязно подумав Синцов. Він любив спокійних людей.

— Добре натопили,— сказав Ільїн.— Правда ж, товаришу старший лейтенант?

— Навіть занадто,— сказав Синцов.— Дров не шкодуєте.

* — На відході пообдирали все,— сказав Ільїн.— До останнього. Однаково нам тут більш не жити, завтра вперед підемо!

Синцов подивився на годинника. Вже пізно. А треба ще й до артилеристів, і в роти, бодай в одну, з якої не прийшов її командир — Чугунов.

«Так, Чугунов». Він зазирнув у польову книжку, щоб перевірити, чи не помилився.

— Підіть до Чугунова,— звернувся він до ад'ютан-

та,— дізнайтесь, що там у нього, і скажіть, що я пізніше сам прийду, хай не відривається од своїх справ.

Можна було й просто подзвонити телефоном, але подумав про ад'ютанта: «Нехай збігає, довгов'язий, нічого йому тут увесь час стовбичити».

Ад'ютант радісно сказав: «Єсть!» Цьому вискочити на мороз, очевидно, було заіграшку. Він метнувся до кожущка, що висів на стіні, і Синцов лише допіру помітив, що ад'ютанта, власне, й мужчиною ще не назвеш. До чого ж він цибатий, довгорукий, навіть плечі ще не розвинулись як слід!

— Непоганий хлопчина наш Рибочкін,— сказав Ільїн, коли ад'ютант вийшов.— Тільки вмиватись його довелося заставити. Коли прийшов, бачу: два дні не вмивається, три дні не вмивається. Питаю: «Ти чому не вмиваєшся?» А він каже: «А я гадав, на війні не вмиваються»...

— Пожартував, мабуть?

— Ні. Цілком серйозно,— розсміявся Ільїн.— Довелося вчити, як маленького. Справа знайома. Я тільки за рік до війни педтехнікум скінчив. «Ану, покажіть ваші руки!» Отак і з нашим Рибочкіним.

Він говорив про ад'ютанта, як про маленького, і мав на це право. Почував себе старшим за нього на півтисячі днів війни.

Синцов, звернувшись до Богословського, задав йому кілька питань відносно його посади. З відповідями Богословський не м'явся; що треба було знати — знав, тільки відповідав надто дзвінко, напружено, немовби прагнучи підкреслити, що він не той, за кого командир батальйону міг загодя вважати його з чужих слів.

— Як бачите завтра своє місце в бою?

Богословський відповів, що Поливанов ще вранці наказав йому з початку наступу перебувати з першою, лівофланговою ротою — штовхати Луїна.

— Білка колесо штовхає,— не стримався Синцов. Знав на своїй шкурі, як рідко в бою обходяться без цього слова, але все одно не любив його.

— Якщо розпорядження не відмінюється, то дозвольте, піду туди з ночі.— Богословський почекав: може, комбат щось додасть після слів про білку й колесо.

— Нащо ж відмінити,— сказав Синцов.— На перші години бою розпорядження правильне, а там — залежно від обстановки. Ідіть. Штовхайте, а правильніше —

допомагайте бій організувати. Мені особисто так більш подобається.

— Мені також, товаришу старший лейтенант,— мотнув головою Богословський.

Коли він пішов і zostалися втрюх, Ільїн згадав:

— А ви вечеряли?

— Вже перехотів,— сказав Синцов і притримав Ільїна, що підхопився з місця.— Потім, коли з роти повернемось.

— А коли підемо?

— Та от зараз і підемо.

— Тоді дозвольте відлучитись.

Ільїн надів вушанку і вискочив із землянки в самій гімнастерці.

— Відносно того, що про нас пишуть і чого не пишуть, даремно висловились,— раптом сказав Завалишин.

— При уповноваженому даремно чи загалом даремно?

— Загалом даремно.

— А ви що, журналіст? Образились?

— Ні, я не журналіст.

— А я якраз журналіст, у далекому минулому,— сказав Синцов.

— От не думав,— сказав Завалишин.— Думав, ви кадрований.

«Хто його знає, може, хоче підлестити? Якщо так — даремно».

— Можливо, я буваю різкий,— сказав Синцов, подивившись на замполіта.— Життя так навчило, хоча й не одразу. Якщо звикнете — спасибі, а не звикнете — що ж вдієш. З попереднім замполітом жив по-братньому.

— Що ж,— сказав Завалишин,— по-братньому, то й по-братньому. Ачей знайдемо спільну мову, я, кажуть, людина лагідна.

— Лагідна — це погано.

— Ну, не в такій мірі, щоб погано,— ледь помітно всміхнувся Завалишин.

І Синцов згадав те, що про нього казав Бережний.

— Мені в полку сказали, що за час боїв у батальйоні тридцять чоловік до партії прийнято.

— Так, прийняли багато, але й втратили...— Завалишин не договорив.

— А на сьогодні?

— На сьогодні, уже з вами, двадцять дев'ять.

— Так, арифметика прикра.

Завалишин зітхнув.

— Бої. А коли бої, самі знаєте: комуністи, вперед! — з усіма наслідками... А хто до цього не готовий, навіщо його в партію тягнути? Для цифри?

— Ваше прізвище мені знайоме,— сказав Синцов.— Тільки не могу пригадати.

Завалишин знизав плечима.

— Декабрист був такий, Завалишин. У нас тут, у батальйоні, двоє декабристів — я та Лунін!

— А не нащадки часом? — розсміявся Синцов.

— Лунін — навряд, а я, очевидно, нащадок.

— Замполіт — з дворян. Цього зі мною ще не бувало.

— Чого на світі не буває. Щоправда, дворянином я тільки до п'ятох років був, більш не встигнув.

— Значить, як я, з дванадцятого? А мені здалося, що ви старші.— Синцов чомусь зрадів, що вони із замполітом ровесники.

— Вечерю приготують точно на третю годину,— сказав Ільїн, входячи.

— А не рано?

— Встигнемо. І побуваємо там, і повернемося.

Синцов почав вдягати ватника.

— Ви тут, на телефоні,— сказав він Завалишину.— Ми в третю роту, потім на СП до артилеристів і до дому.

— Можна знайти кожушка,— запропонував Ільїн.

— Поки що не треба,— сказав Синцов.— Де санчастина?

— Як завжди, під боком,— сказав Ільїн.

— Коли повернемося, викличте фельдшера, хочу знати, як підготувався до завтрашнього. Санчастина — як належить за штатним розкладом?

— Так. Фельдшер, двоє санінструкторів, четверо санітарів, сани, коняка.

— Щодо штату ясно. А статъ?

— Статъ останнім часом геть уся чоловіча,— посміхнувся Завалишин.— За винятком, здається, коняки. Була Соловійова — санінструктор, тепер — мінометниця.

— До речі,— Синцов згадав вираз обличчя Ільїна, коли вони говорили про цю дівчину з командиром мінометної роти,— там у неї нічого не відбувається з Харченком, не з цього приводу він хвилювався?

- Нічого схожого, — відповів Ільїн і почервонів.
— Питання вичерпано, — сказав Синцов, не захотівши звернути на це увагу. — Ходімо.

Розділ вісімнадцятий

Місяця не було, але небо проти ночі посвітлішало, і стояла така тиша, що здавалося, хрускіт кроків у ході сполучення відлунює і в нас, і у німців.

Попереду, там, куди йшли, простукотіла довга черга і одразу навздогін друга, коротка, і ще раз довга, остання.

Бив німецький ручний кулемет. Синцов впізнав би його і уві сні, і спросоння.

— У Чугунова? — спитав Синцов.

— Так.

— Скільки туди йти?

— По прямій мало, але ми трохи обгинаємо висотку.

— Що скажете про командира роти?

— Людина трудяща. Тільки дещо устругнув недавно.

Коли цю висоту взяли, три контратаки було. І на третю ніч все-таки вибили Чугунова. Він був злий на це і, коли відновив становище, виявляється, — ми вже згодом довідалися, — зібрав роту і прийняв клятву: хоч би що там було — висоту держати! А хто вдруге відійде, тому живим не бути. Наступної ночі знову контратака, і один боєць, Васильков, втік у тил. Ну, куди в тил? Не далі від кухні. Свої-таки ротні його й повернули. Тоді Чугунов, нікому нічого не доповівши, зібрав представників взводів на суд: що з цим Васильковим робити. Присудили: розстріляти. Коли присудили, Чугунов питає: «Може, на перший раз простимо? Нехай доведе». А солдати своє: розстріляти! Суворо підійшли. Чугунов їм своє, а вони своє. Звісно, він на своєму наполіг, але вже насилу. Завалишин — на політрука роти: як допустив самосуд? Левашов — на Завалишина...

— І чим закінчилось?

— А нічим не закінчилось. Рота висоту держить, солдат воює, виправдується. Я вже питав Чугунова, що він мав на увазі: солдата врятувати, щоб до трибуналу не дійшло, чи насправді мав на увазі його розстріляти, а в останній момент пожалів? Мовчить, не пояснює. Характер важкий. Ото справді Чугунов!

— Значить, його не зняли, а вам усім перепало,— сказав Синцов.

— Мені особисто — не дуже,— сказав Ільїн,— а Поливанову із Завалишиним добре чуба нам'яли. Зрозуміла річ! Раз заслонили свого командира роти, значить, весь удар по них. Одначе все-таки свого домоглися.

— І Завалишин теж? — спитав Синцов про замполіта.

— А він, між іншим, впертий,— сказав Ільїн.— Іноді це така людяна людина, що просто за нього незручно: наказує, як просить, тільки «будь ласка» не каже. А іноді затнеться — з місця не зрушиш! За Чугунова — аж розпинається! Вчора йому рекомендацію до партії дав. Уже після всього.

У маленьку землянку до Чугунова ледве влізли. У ній уже товпилось кілька чоловік. Чугунов подав команду «струнко», відтіснив Рибочкіна, що заслони́в його, ступнув на півкроку вперед і відрапортував Синцову за всією формою.

— Що то за стрілянина у вас була? — спитав Синцов, згори вниз дивлячись на маленького, непоказного, потонулого в кожушку та валянках командира роти, котрого після слів Ільїна «ото справді Чугунов!» сподівався побачити зовсім іншим.

— Фріца взяли!

Синцов повернув голову і побачив, що між двома солдатами стоїть охлялий німець у насунутій на вуха дірвій пілотці. Німець стояв навитяжку, струнко, ковтав слину, рухаючи неголеним кадиком. У правій руці, в худих чорних пальцях, було затиснуто окрайчик хліба.

— Вже годуєте? — сказав Синцов.

— Дали,— провинно сказав Чугунов і, пояснюючи свою добрість, додав: — Перебіжчик.

— По ньому стріляли?

— Не зовсім, товаришу старший лейтенант. Дозволи-те доповісти?

— Доповідайте.

— Помітили ворушіння перед переднім краєм. А потім припинилось і більш не видно було. Навіть подумали: здалося. А ось він,— Чугунов показав пальцем на одного з солдатів,— запевняв, що бачить. Дозволив йому поповзти за передній край. Поповз і виявив.

— То який же це перебіжчик? — сказав Синцов.— Навпаки, розвідник.

— Так що ні,— сказав Чугунов і обернувся до солдата.— Доповідайте.

— Коли я до нього доповз, він без зброї був, товаришу старший лейтенант,— сказав солдат.— Я на нього автомат, а він — «капут» і перепустку сує.

— А чому ж він сам далі не повз?

— Думаю, сторопів. Ми, коли з ним потім поповзли, тільки трошки зашуміли, фрїци одразу по нас вогонь.

— Йх бїн остеррейхер...— Німець одірвав руку від стегна і тицьнув себе чорним пальцем у груди.

«Ще не почуває, а пальці поморожені»,— подумав Синцов.

— Остеррейхер,— повторив німець і, весь напружившись од бажання і невміння висловити те, що хотів, у розпачі вигукнув: — Аустрія!

— Подумаеш, Австрія! — сказав Ільїн.— Тепер нам і Германія піддається.

— Ніхт Германія, ніхт Германія, Аустрія!..— хрипко вигукнув перебіжчик. І знову тицьнув себе чорним пальцем у груди і зробив кілька судорожних порухів рукою, показуючи, як він повз сюди.

— Так, схоже, що перебіжчик,— сказав Синцов.— З'єднайте з батальйоном.

Телефон стояв тут-таки, на лаві. Чугунов, сівши навпочіпки, почав накручувати ручку.

— Товаришу старший лейтенант,— сказав Рибочкін,— дозвольте, я його допитаю, я німецьку знаю трохи.

Синцов недовірливо покосився на ад'ютанта батальйону: допитувати полонених завжди знаходяться охочі, вважаючи, що вони знають німецьку.

— Спробуйте.

— Заген зі мір бітте,— жваво почав Рибочкін і, затнувшись, повторив: — Заген зі мір бітте, варум зі коммен унс?

Німець, аж захлинаючись, відповів довгою, швидкою фразою: бачив свій порятунок у людині, котра розуміє по-німецьки, і поспішав якнайшвидше сказати якомога більше.

— Що він каже? — спитав Синцов, уже беручи в Чугунова телефонну трубку.

— Каже, що сам здався,— невпевнено відповів Рибочкін.

— А що ще? Що здався, і без вас бачу.

— Одразу не розібрав, товаришу старший лейтенант. Синцов махнув рукою і попросив до телефону Завалишина.

— Слухаю! — почулося в трубці.

— Подзвоніть Першому, і повідомте, що на дільниці Чугунова...— Синцов зупинився, згадавши, що фронт тут стоїть не перший день і німці, чого доброго, могли де-небудь причепитись до нашого зв'язку. Мало ймовірно, але доводилось на це зважати.— Почекайте,— сказав він у трубку і обернувся до Чугунова: — Кодові позначки у вас є?

— Так точно.

Чугунов вийняв з польової сумки, погортав і дав Синцову зошита. Там колонкою було виписано два десятки закодованих цифрами слів, потрібних в ужитку батальйону.

— Завалишин,— відшукавши наприкінці колонки навпроти цифри «16» слово «полонений», сказав Синцов,— передайте Першому, що терміново вирядив до них шістнадцять. Зрозуміли мене? Подивіться там у себе. Повторюю: шістнадцять. Подивились?

— Зараз подивлюся,— сказав Завалишин.— Подивився.

— Незабаром буде в них. Попередьте, щоб підготували...— Синцов не хотів казати по телефону слово «перекладач», тим-то мовив: — Ну, хто потрібен для розмови з шістнадцять, зрозуміли?

— Зрозумів.

Синцов поклав трубку і наказав Рибочкіну:

— Особисто відведіть його прямо в полк, та якнайшвидше. Бійця з собою візьміть,— кивнув він на того солдата, який привів перебіжчика.

— Я й сам доведу,— сказав Рибочкін.

— А в дорозі знесилиться, впаде, на спині потягнете? — спитав Синцов.— Виконуйте наказ. І для доморослих перекладів не затримуйтесь. Без вас допитають.

— Волен вір комен,— сказав Рибочкін німцеві.

Німець не зрозумів слів, але добре зрозумів жест, яким солдат підштовхнув його в плече. Зрозумів і запитально подивився на Синцова.

— Есен, есен,— сказав Синцов, показавши пальцем на затиснений у чорній руці німця хліб.— Алес гут...

Німець пішов за ад'ютантом, і Синцов мимоволі подивився йому вслід. Біля виходу із землянки, притулив-

шись до стіни, пропускаючи повз себе німця, стояв невідомо звідки виниклий хлопчик у козушку та вушанці, з автоматом на шиї.

— Це ще хто такий? — спитав Синцов.

Хлопчик обернувся на його голос. Він був високий і щуплявий — маленьке, худе, дитяче обличчя з чорними злими очима.

— А, з'явився! — сказав Ільїн. — Хто тебе кликав?

— Мені сказали, що товариш комбат пішов до Чугунова, і я також пішов. Я службу виконую.

— Сваюлиш ти, а не службу виконуєш. Звелів тобі, щоб поки що на очі не наvertався, — сердито сказав Ільїн і обернувся до Синцова: — Товаришу старший лейтенант, це ординарець Поливанова, такого вже він сам собі обрав. У Поливанова рік був. Залишився на ваш розсуд.

«Треба буде якнайшвидше замінити», — подумав Синцов, але вголос цього не сказав. Його вразило хлопчинове обличчя: вираз невтоленної ненависті, з яким він обернувся після того, як дивився на німця.

— Якщо службу виконуєш, — сказав Синцов, — повинен був виконати розпорядження.

— Накажете йти? — стоячи струнко, сказав хлопчик; вираз його обличчя лишився незмінний.

— Тепер зі мною підеш, коли я піду.

— Між іншим, — сказав Ільїн, — солдат, що німця знайшов, той самий Васильков, про якого я вам казав.

— Що? — почувши «Васильков», спитав Чугунов, котрий у цей момент був чимсь зайнятий.

— Те, що чуєш, — сказав Ільїн. — По дорозі сюди розповів новому комбатові, що саме ти устругнув. Нехай знає, що ти за птах.

— А я не птах, товаришу молодший лейтенант, а командир довіреної мені роти, — огризнувся Чугунов. Його різкий тон примусив Синцова озирнутись.

Але в землянці вже нікого не було, крім них трьох. Хлопчик-ординарець зник.

«Значить, не привчили отиратись біля начальства», — подумав Синцов.

— А щодо Василькова дозвольте доповісти свої міркування, товаришу старший лейтенант, — звернувся Чугунов до Синцова.

Синцов не збирався розпитувати, але якщо сам хоче, хай говорить.

— Слухаю вас.

— Васильков сам попросився поповзти на нічийну землю, заявив, що там є людина. І я дозволив. Коли б не дозволив, він подумав би, що я не вірю в нього. А раз так — він уже не солдат. А я, коли вірив, знав, що за свою віру своєю головою відповідаю.

«Ех, голова, голова наша командирська! — подумав Синцов. — Скільки разів під гарячу руку обіцяли і зняти її, і відірвати, та дарма, все ще тримається на плечах! І вірити людям не розучуємось, хоча, траплялось, і підводили. Але хіба порівняєш це з тим, скільки разів вони твою голову рятували і стійкістю, і кров'ю, і жертвуючи життям? Навіть і ставити не можна поряд одне з другим, якщо воюєш разом з людьми, а не просто тремтиш за свою голову. Віра в людей! Де її міра і в чому її помилки? А помилки також бувають, і найчастіше не там, де чекав. І сам іноді несподівано зробиш більше, ніж міг собі уявити, а іноді знесилюєшся, тримаєшся на ниточці, на спокійному обличчі, а всередині — просто жах...»

Так думав він, дивлячись на Чугунова і говорячи під цей час уголос те, що вважав за потрібне сказати: командир роти правильно вчинив, пославши Василькова, солдат — молодчина, і треба представити його до «Відваги».

— Добре, що так закінчилось, — сказав, звертаючись до Чугунова, Ільїн. — Я, наприклад, не наважився б на твоєму місці. Когось іншого — так, а Василькова на нічию землю не послав би.

— Чому?

— Якщо вчора з переляку в тил дременув, завтра з того ж переляку міг і до німців дременути.

— Ну, а далі що? — спитав Синцов. — До них у котел, а потім?

— А переляк не думає, — сказав Ільїн. — Переляк одразу робить, а що далі — він не знає.

— Ти б не наважився, — сказав Чугунов, — а я наважився. В цьому й є вся відмінність між нами.

— Ох і уразливий ти, Чугунов, — примирливо сказав Ільїн. — Ач який! Сказав йому «птах» — і одразу спалахнув, образився.

— А я не образився, я тебе на місце поставив, — непримиренно сказав Чугунов.

Ільїн махнув рукою. По його обличчю видно було, що він водночас і поважає, і не любить норовистого

Чугунова, і ще невідомо, яке з двох почуттів у ньому сильніше.

«Еге ж, тут трапила коса на камінь»,— подумав Синцов.

Він уже встиг помітити, що всі інші офіцери в батальйоні внутрішньо прийняли над собою старшинство молодшого лейтенанта, а Чугунов— ні. Чугунова, напевне, й самого могли висунути командиром батальйону, а може, й висунули б, якби він не «устругнув» з оцим своїм судом.

Поглянувши з Чугуновим по карті на розташування бойової дільниці роти і задавши йому кілька питань, Синцов відчув у собі ту радість найвищої впевненості в підлеглому, яку іноді дістають у нагороду тільки ті з великих і маленьких начальників, хто в душі здатний справедливо оцінювати і себе, і інших; він відчув, що коли б він сам завтра став командиром цієї роти, то однаково не зробив би в бою більше, аніж зробить Чугунов.

— Ну що ж,— сказав Синцов, коли Чугунов склав карту.— Тепер ходімо подивімось, де ваш перший солдат лежить.

— В окопах лише дозорці,— сказав Чугунов.— Інші сплять.

— Ясно,— сказав Синцов.— Ходімо.

— Товаришу старший лейтенант, ви хотіли ще встигнути до артилеристів,— сказав Ільїн. Він не схвалював наміру нового комбата пройтись по окопах.

Та воно й зрозуміло: сам усе сто разів облазив, а тепер, уночі, небагато побачиш.

Проте Синцов все одно не змінив наміру, надто добре знав, що солдат дивиться на командира по-своєму: раз уже з'явився, то чи скрізь пройшов і проліз і чи не квалиться піти назад? В цьому, звичайно, не вся командирська доблесть, але перша чутка про командира починається з цього.

До артилеристів прийшли тільки через півтори години, глупої ночі.

— Одначе ви припізналися,— привітавшись із Синцовим та Ільїним, сказав той округлий майор-артилерист, котрий у Туманяна запрошував Синцова зайти до нього.

Зараз, у себе в землянці, за столом, без шапки, він здавався ще округлішим: округлі щоки, округла, йоржиком обстрижена голова, округлі пальці, якими він обі-

ймав порцеляновий кухоль з чаєм. Кухоль був домашній, з квіточками.

— Ми й то боялися, що ви вже спите,— сказав Синцов.

— Слід було б, а не можу. Завтра наш день. Допіру ваш сусід — комбат — пішов. Трохи не застали. Я його також підтримую. Чаю хочете?

— Спасибі.

— А може, з морозу чогось іншого?

— Тоді краще чаю,— сказав Синцов.

— Погоджувати нам з вами, мабуть, нічого. Все з вашим попередником погодили. Але для порядку подивимось.

Майор розгорнув на столі свою велику, майстерно розкреслену кольоровими олівцями схему вогню і поклав її поряд з картою. Майор радів, що схема така гарна. Він взагалі готувався до завтрашнього дня, як до свята.

На розглядання схеми, зіставлення її з картою, запитання й відповіді пішло хвилин п'ятнадцять.

Ординарець приніс чай.

— Так, вага загального залпу завтра буде солідна,— сказав майор,— можна сказати, нечувана вага.

Синцов ледь помітно всміхнувся, бо двічі було повторено слово «вага».

— Гадаєте, перебільшую? Справді, вага нечувана! З цифрами в руках.

— Я розумію,— сказав Синцов.— Просто згадав, як перед війною у доповідях підраховували: «Загальна вага нашого «Ворошиловського залпу» перевищує вагу залпу всієї армії Франції втрое, а Німеччини — вдвое...»

— А що,— сказав майор,— за розрахунками так воно й виходило — перевищувала. Та склалося не так, як ми, артилеристи, думали попервах. А зараз все на повітря піднімемо!

— Полки поповнення одержали,— сказав Ільїн,— а нам по батальйонах не роздали. Отже, сподіваються, що ви дасте нам змогу перший день без втрат прожити.

— Без втрат війни не буває,— сказав майор.— Хоча й докладемо всіх наших зусиль.

Синцов згадав про перебіжчика і сказав, що терміново вирядив його в полк. Може, щось дасть, які-небудь нові цілі для влучення.

— Навряд чи будуть уточнення. Цього разу розвідали все досконально,— сказав майор. Його переповнювало

таке почуття абсолютної готовності до завтрашнього бою, коли вже не хочеться, щоб життя вносило ще якісь поправки.

— Спасибі за чай, підемо,—встав Синцов.

— Жаль, свого сусіда не застали,— сказав майор.— Він чекав на вас.

— А далеко він? — спитав Синцов у Ільїна.

— Метрів вісімсот.

— Якщо так, підемо,— переборовши себе, підвівся Синцов; після кухля гарячого чаю його хилило на сон.

Поки прощалися, на столі затиркотів телефон. Майор узяв трубку.

— Голубев слухає... Є. Зараз.— І дав трубку Синцову.— По вашу душу.

— Комбат,— почулося в трубці.— Левашов говорить. Я у тебе з гістьми. Приходь швидше, не затримуйся.

— Це Левашов дзвонить,— поклавши трубку, сказав Синцов Ільїну.— Наказав мені прийти. Сидить у нас з якимись гістьми. Як вчинимо?

— Якщо дозволите, я до сусіда сам піду.

Йти Ільїну явно не хотілось, проте запропонував.

І Синцов погодився.

— А вас ординарець ваш проведе. Він тут уже всі ходи й виходи знає.

Хлопчик ішов ходом сполучення поперед Синцова. Такому б не автомат на шиї тягати, а вчитися в шостому класі. Синцов згадав, як хлопчик дивився там, у землянці, на німця і спитав:

— Дуже не любиш фріців?

Хлопчик обернувся на ходу.

— Даремно цього фашиста не вбили, товаришу старший лейтенант.

— Чому даремно? Перебіжчик, відомості дає.

— Чогось вони раніше не перебігали!

— Не перебігали, а тепер перебігають. Це на нашу користь.

— Я влітку капітана Поливанова просив, коли ми двох есесівців піймали, щоб він мене послав їх порішити. А він не послав, вилаяв.

— І правильно.

— А фашиста цього все одно даремно повели,— сказав хлопчик.— Тепер, звичайно, не зізнається, а може, він перед цим сто чоловік убив?

— Як тебе звуть?

— Ваня.

— Значить, тезки. Я теж Іван. Іван Петрович.

— А в мене не справжнє,— сказав хлопчик.— Мене так капітан Поливанов назвав.

— А яке справжнє?

— Йона Іонович,— сказав хлопчик так, нібито він був дорослий.— Тільки ви мене так не називайте. Називайте, як капітан Поливанов. Я вже звик.

— А я тебе взагалі ніяк не називатиму. Виряджу до школи — вчитися.

— А я все одно на фронт піду. За капітана Поливанова помститься!

Синцов зітхнув, зрозумів по голосу: справді піде. «Якщо залишитесь тут, зі мною, найскорше, рано чи пізно поранять, а може, й уб'ють. Але, з другого боку, невідомо, яке в нього буде життя там, у тилу. А тут уже прижився. Вбити чи поранити можуть кого завгодно. Це спільна доля. Можна й просто де-небудь по дорозі на фронт з буферів під колеса...»

— Справді вирядите?

— Не знаю,— сказав Синцов.— Подумаю. А ти що, сирота чи родичі невідомо де?

— Сирота. Мене капітан Поливанов торішньої зими в Лозовій підібрав.

— Що значить «підібрав»? На дорозі, чи що?

— На дорозі. Я замерзлий лежав, у мене на нозі три пальці відрізали. Невже вирядите?

— Сказав, щє не знаю.

— Якщо самі не хочете, тоді краще назад у триста тридцять перший пошліть. Локшин мене до себе візьме.

— Хто такий Локшин?

— Замполіт був капітана Поливанова, він живий. З ним капітан Поливанов вчора по телефону говорив.

— Подумаю,— сказав Синцов.

Його поїняла туга. Страшно тридцятилітньому чоловікові на війні раптом, наче маленькому, згадати, що він також сирота.

Про батька пам'ять була не власна — з материних розповідей: забрали з-під Вязми на германську війну народного вчителя, а назад прислали тільки повідомлення, що загинув за царя і вітчизну. Про матір пам'ятав сам, але туманно, як, помираючи від тифу, відсувала гарячою рукою, щоб не підходив, не доторкувався.

Оце й усі спогади...

«А цей, звичайно, пам'ятає все, кожну дрібницю. Лише рік тому було. А що пам'ятає, краще не питати...»

Біля входу в землянку хлопчик притулився до стінки окопу і пропустив Синцова вперед.

— Заходь, погрійся,— сказав Синцов.

— Я піду вам зброю перед боєм підготую, товаришу старший лейтенант.

— Яку зброю? — спитав Синцов.— Може, свого автомата віддаси?

— Ні,— сказав хлопчик.— У мене капітана Поливанова автомат зостався. Тільки в ложка кусок відщепило, але я підріжу, добре буде.

«Так, тільки це й лишилося від капітана Поливанова,— подумав Синцов,— хлопчик Ваня та автомат із щербиною на ложі».

— Гарзд, іди,— сказав він хлопчикові і ступнув до землянки.

У землянці, коли він увійшов, сиділи четверо: Завалишин, батальйонний комісар у тілогрійці, який тільки й міг бути замполітом полку Левашовим, і двоє гостей: білявий старший політрук із знайомим обличчям і широкоплечий, коротенький, рудий, в окулярах, чоловік у гімнастерці без петлиць.

Синцов відрпортував про своє прибуття за наказом товариша батальйонного комісара.

— Вже знайомі, але познайомісь ще раз, як то кажуть, при денному світлі.— Левашов устав і, ступнувши назустріч Синцову, потиснув йому руку.

— Захопив із собою гостей з Москви, кореспондентів. Мають завдання написати «Доба бою на КП батальйону». Обіцяють — ні на крок від тебе, якщо живіт від страху не заболить. Пропонував у штабі полку залишитись, чого не побачать — домислити. Не згодні.

— Радий п-познайомитись,— злегка заїкнувшись, сказав рудий. Обличчя в нього було рожеве, хитре, геть усе поцятковане маленькими веснянками, такими ж рудими, як волосся.

Синцов обернувся до старшого політрука із знайомим обличчям. Так от де їх утрете звела доля! Чого тільки не трапляється в світі!..

— Здоров будь, Синцов.— Люсін простягнув руку.

— Здрастуйте,— сказав Синцов, потискуючи цю, надто швидко простягнуену руку.

— Невже знайомі? — весело спитав Левашов.

— Знайомі, колись разом служили,— радісно посміхаючись, сказав Люсін.

«Напевне, боявся, що я не подам руки, а тепер зрадів, дурень»,— подумав Синцов і, нічого не сказавши, обернувся до літнього ординарця Ільїна, що зайшов до землянки.

Він уже бачив його сьогодні мигцем, коли той підтоплював пічку. Ординарець стояв, тримаючи в одній руці судки, а в другій — хлібину. Під пахвою затиснув фляжку.

— Запрошую повечеряти, товаришу батальйонний комісар,— сказав Синцов.

— А нас Завалишин уже запросив, на тебе чекали.— Левашов знову обернувся до Люсіна: — Де разом служили?

— На початку війни на Західному, у фронтовій газеті,— сказав Люсін.

— Он воно що! А ти також журналістом був?

— Був колись,— сказав Синцов.

— Оце удача,— сказав Левашов.— Це вам, можна сказати, хліб! Комбат із журналістів! Не часто трапляється. Хоча, між іншим, я також колись робкором був, замітки у «Керченський робочий» писав. Хоча це у вас, напевне, небагато важить?

Синцов відгвинтив ковпачок фляги і понюхав: горілка чи сирець. У фляжці був сирець, треба буде розвести.

— Води принесіть,— сказав він ординарцеві.

Коли Синцов почав розливати розведений сирець, Левашов накрив свого кухля рукою:

— Не буду. І не гай часу на умовляння. Завалишин знає.

— А на чію користь відмовляєтесь? — спитав рудий.

— Можу задля всіх, можу для вас особисто.

— Краще особисто для мене,— сказав рудий і присунув свого кухля, щоб Синцов долив.

— Так, йому можна,— сказав Люсін.— Він мастак пити.

Синцов, нічого не відповівши, долив.

При вечері говорив, головно, Левашов. Спочатку розпитував кореспондентів про Москву, з якої вони, виявляється, вилетіли тільки вчора вранці, потім став згадувати якогось кореспондента, що на початку війни приїздив до нього в полк під Одесу. Потім, дізнавшись, що рудий (його прізвище було Гурський) та Люсін пишуть

свої кореспонденції вдвох, почав дивуватись: і як це так люди пишуть вдвох?

— А дуже просто,— сказав Гурський.— Я ледачий з-зроду-віку, а Люсін, навпаки, п-працьовитий. Спочатку він п-пише т-текст, а потім я вставляю в його т-текст д-думки.

Люсін не заперечував і не віджартовувався. Сидів і думав про своє. Можливо, про те саме, про що й Синцов: на кий біс їх знову звела доля? А може, й не так, може, просто думав про наступний бій, про який так чи інакше думали всі — і ті, що говорили, і ті, що мовчали.

— Що мені іноді не подобається в газетах,— сказав Левашов,— це те, що подекуди у вашого брата німці падають, як цурпалки. Один, бач, до тридцятьох знищив, другий — до сорока, а третій — навіть до ста... А якби, між іншим, з самого початку війни кожен із нас по одному німцеві знищив, то від усього їхнього війська вже тільки дуля зосталася б.

— Згоден. Але т-тут ще треба розібратись, коли ми п-прибріхуємо в зв'язку із власним натхненням, а коли — відповідно до ваших п-політдонесень,— сказав Гурський.

— Один чорт: що собака, що хорт,— махнув рукою Левашов.

— Особисто я, п-повторюю, згоден, але б-боюся, що наш редактор не опублікує ваших думок.

— А я й не прошу мої думки публікувати. Я вам просто як людині сказав.

Синцов уважно подивився на Левашова. В голосі батальйонного комісара вчувалася прихована печаль.

— Був у нас перед ним,— кивнув Левашов на Синцова,— комбат Поливанов. Герой і встиг одержати Героя. Був до Поливанова Тараховський, зробити встиг багато, а одержати нічого не встиг і загинув через дурня. Був до Тараховського... Яке було в нього прізвище? А, Завалишин?

— Не знаю. Я пізніше прийшов.

— Так, правильно, ти пізніше прийшов. І я його лише кілька днів застав. От бачите, навіть прізвища не пам'ятаю. Пам'ятаю, що старший лейтенант, пам'ятаю, що хороший був, пам'ятаю, що до госпіталю повезли... і все, більш нічого не пам'ятаю. Отаке воно, наше життя!.. Слухай,— обернувся Левашов до Синцова,— що з хлопчиною будемо робити?

— Залишаю,— несподівано для себе, саме зараз остаточно вирішив Синцов.

Левашов знизав плечима: «Неправильно, але тобі видніше».

— А що за хлопчина? — спитав Люсін.

— Ординарцем був у комбата Поливанова, його попередника,— кивнув на Синцова Левашов.— Хлопчик чотирнадцяти років. Ваня Хорол з Лозової. Сім'ю німці вбили. Вони в Лозовій майже всіх євреїв повбивали, ми на власні очі ту яму бачили.

— А ч-чому Ваня? — спитав Гурський.

— А не треба було в Поливанова спитати, але ж тепер уже не питаєш,— сказав Левашов.— Він його так перехрестив — з Оні на Ваню. Може, в пам'ять про сина, а може, ще чомусь. Одверто кажучи, не цікавився. Та й часу не було. Поливанов у нас тільки дев'ять днів був. Першого дня прибув, «дозвольте доповісти», а на дев'ятий убили без доповіді.

— Цікаво було б поговорити з хлопчиком,— сказав Люсін невиразно, звертаючись чи то до Синцова, чи то до Левашова.

Але Синцов визнав за потрібне прийняти його слова на свій карб.

— Говорити не дам,— сказав він.

— Чому?

— Не дам — і край.

Левашов кивнув.

— Комбат має рацію. Ще доба не минула, відколи Поливанова вбито. Зарано хлопця займати. На струні тримається, щоб не плакати.

— А якщо мені все-таки знадобиться? — сказав Люсін.

— Мало що кому може знадобитись! — сказав Левашов.

У землянці кілька секунд тривала ніякова мовчанка. Цю ніяковість відчули всі, але справжню її причину знали тільки Люсін, що мовчки, очима, спитав: «Значить, не забув?» — і Синцов, котрий, також мовчки, очима, відповів: «Ні, не забув».

— То як, товаришу батальйонний комісар, підемо вночі в роти, як пообіцяли? — спитав Люсін весело, можливо, занадто весело, з усмішкою потягуючись і поправляючи портупею на широких грудях з орденом

Червоної Зірки та медаллю «За відвагу»; Червона Зірка була новенька — недавно одержав, а медаль «За відвагу» висіла на старій, ветхій стьожечці; цю медаль Синцов бачив у Люсіна ще тоді, в жовтні, під Москвою.

— Якщо пообіцяв, буде зроблено,— Левашов устав.— Підемо ненадовго до Чугунова.

— Дозвольте супроводити вас, товаришу батальйонний комісар? — підвівся Синцов.

— Не треба. Ми із Завалишиним підемо. Кореспонденти — то наше з ним відомство. А ти відпочинь перед боем. З людьми познайомився?

— Познайомився.

— Які висновки? Яке самопочуття?

— Висновки робити ще не готовий, а самопочуття добре.

— І за те спасибі.— Левашов, уже вдягнувши кожушка, обернувся до Гурського: — Комбата запитаннями не муч, хай поспить, для того й залишаю. У нього завтра бій на плечах. А то, може, краще з нами підеш?

— Одверто кажучи, в-волів би зостатись,— сказав Гурський.— Тим паче, що тут тепло, а свій героїзм я встигну в-виявити при ваших очах завтра.

Залишившись удвох із Синцовим, Гурський мовчки підняв пальця.

— У чім річ?

— Одне запитання можна? — спитав Гурський.

Синцов кивнув.

— Ч-чого ви такий мовчазний? З-зроду-віку чи не любите журналістів?

Синцов знизав плечима.

— Я питаю т-тому, що помічав: колишні журналісти іноді не люблять журналістів.

Синцов знову знизав плечима. Що відповісти на це? Журналістів звичайно не люблять ті, хто в душі їм заздрить. А він не заздрить. Давно звик на війні до іншого.

— Спати будете? — спитав він, замість відповіді.

— Дякую за вичерпну інформацію з п-першого питання. Можна ще одне? — Гурський знову підняв пальця.

— Катайте,— сказав Синцов, розстеляючи на тапчані чийогось кожушка.

— Добре знаєте Люсіна?

«Напевне, краще, ніж ти»,— хотілося відповісти Синцову, але це означало б втягнутися в розмову.

— Ні.

— А якщо трошечки д-докладніше?

Цей рудий заїка, мабуть, щось відчув.

— А докладніше в нього спитайте.

— Брутально, — сказав Гурський.

Синцов нічого не відповів, вийняв з польової сумки зошита, вирвав з нього аркуш, написав на ньому «Ільїн, розбудіть о 5.30», поклав на стіл, притиснув кухлем, сунув польову сумку в узголів'я і ліг на кожушка, підклавши руки під голову.

«Якщо встати о п'ятій тридцять, можна не встигнути зробити все, що хотів: піти з Ільїним в роту до Караєва, побувати перед боем хоча б у двох з трьох. А о сьомій тридцять, за півгодини до артпідготовки, повернутись до себе».

Було чути, як рудий шарудить соломою, вмошуючись на тапчані.

«Зараз третя тридцять. Якщо одразу заснути, все-таки дві години...»

Дуже добре лежати отак, випроставшись, руки під головою, у теплі, на м'якому кожушку, а під ним ще солома... Яке безглуздя, що сон не йде. Буває ж так! Кожна хвилина дорога, а він не йде, і не накажеш йому...

Сказав цьому рудому про Люсіна: «Спитайте в нього». Цілком можливо, що питає. А той розповість. Розповіді можна по-різному, можна й так розповісти, що будеш кращий за всіх! Можна розповісти, що виявив пильність, не захотів у тій обстановці, шістнадцятого жовтня, везти до Москви людину без документів, тим паче, що знав тебе перед тим мало, тільки один день... А що то був за день, пояснювати не обов'язково. І що зсадило тебе, навіть не довівши до КПП, також не буде уточнювати... І вийде все гладенько... Такі, як Люсін, уміють гладенько... А можна й інакше, простіше й коротше: «Хоч відрубайте мені голову, а в таких питаннях я формаліст. Війна є війна, порядок є порядок». Можна й так. Такі, як Люсін, і це вміють. Так висловиться про війну і про порядок, що хоч шапку перед ним скидай! Ну й чорт з ним! Тільки злостишся, коли схожих на нього зустрічаєш. Звання різні, а думка та сама: ось і ще один товариш Люсін!..

А цей рудий їздить з ним удвох і разом пише. Їздить і не знає, хто Люсін. Інші люди, інша газета, інші часи... А може, й Люсін став інший, хто його знає?

«Гаразд. Годі вже про особисте,— сердито урвав він себе, хоча в глибині душі знав, що це не особисте. Просто легше думати про це як про особисте.— Гаразд, припинімо на цю тему... Як то кажуть, не з моїм розумом до цього братись!»

А до чого з моїм розумом можна братись? Майор Шавров сміявся: «Менше думай, Іване, краще воюватимеш». Неправда. Не буду я від цього краще воювати. І ніхто не буде. І сам Шавров не гірше воює від того, що своєю головою думає. З мене жартував, а сам думає...

А якби я зоставався, ким був,— газетярем, можливо, у мене взагалі була б зараз інша психологія? Хоча, звичайно, безглуздо так уявляти собі, що всі ми — щось одне, а всі вони — щось інше. Зоставався б, як вони, газетярем, також, напевне, думали б по-різному: Люсін — по-одному, цей рудий — по-другому, а я — по-третьому...

У рудого на кінчику кожної думки — жарт. Так, звичайно, жити легше... А помирати, напевне, важче...»

Він знову згадав про те, що казав Ільїн: поповнення поки що залишили в полках, не роздали по батальйонах — сподіваються завтра, першого дня, на силу нашого вогню і на малі втрати. Не те, що раніше, коли, бувало, за день кидали у бій до останку все, що було,— так, нібито він, цей бій, найостаннійший, наче на ньому вся війна скінчиться!

— С-слухайте,— перегнувшись через стіл і заглядаючи в розплющені очі Синцова, сказав Гурський,— якщо не спите, д-давайте р-розмовляти. Про що ви зараз думаете?

— Про завтрашній бій.

— І що ви про нього д-думаєте?

— Думаю, як виконаємо завдання, поставлене перед батальйоном.

— А якщо ширше?

— Що ширше?

— Ширше. Приміром, якщо подумки п-поставити себе в с-становище к-командування фронтом? Як би ви, приміром, завтра д-діяли? Чи ви про це не д-думаєте?

— Не думаю. У мене своє завдання і свій кругозір, про них мені й належить думати.

— С-слухайте, т-тільки не ображайтесь. От ви сказали — кругозір. Що це — ц-цілком щиро чи п-просто так зручніше?

Рудий допитливо дивився на Синцова, цього разу він був цілком серйозний.

«Ні, ти не дурень,— подумав Синцов про рудого,— але нахаба. Оце тобі загорілося, значить, я змушений тут-таки душу — на стіл! Так, звісно, за моєю посадою, за масштабами того, що я можу спостерігати і зіставляти, тобто за моїм кругозором, я не можу розбиратись у всіх питаннях війни. Але водночас в мене не можна відібрати почуття, що, роблячи на війні свою справу, я якісь речі повинен розуміти краще за всіх, в іншому разі — я не на своєму місці. У мене є своя думка, свій погляд на речі та свої права, як у кожної людини. І хто втрачає це почуття, той не командир і взагалі не людина. Але пояснювати тобі це я не буду. Не хочеться. І спати пора. Якщо не дурень — повинен сам зрозуміти».

— Що, образились? — спитав Гурський, все ще дивлячись на Синцова.

— Ні. Просто ліньки теревені правити. Давайте спати. Не знаю, як ви, а я зобов'язаний хоч би спробувати, заради користі справи,— вже із заплющеними очима сказав Синцов.

Розділ дев'ятнадцятий

Попереду, над німецьким переднім краєм, і далі, і ще значно далше, до самого обрїю, який зараз тільки ледь-ледь мрівся, стояла стїна розривів у декілька кілометрів завглибшки. Розриви то зливалися, то роз'єднувалися, то знову створювали стїну диму, то раптом на їхньому фонї, чорні на чорному, злітали вгору колоди, дошки, рейки, здиблені уламки того, що за секунду перед тим було блїндажем або землянкою.

Все, що було конче потрібно і належало загодя зробити й наказати у себе в батальйонї, Синцов зробив і наказав перед початком артпідготовки. Тепер лишалося тільки одне — ждати.

Там, попереду, помирали нїмці. Помирали і повинні були помирати, тому що прийшли сюди, тому що не здалися вчора, коли їм пропонували, тому що коли-небудь повинен бути кїнець усьому цьому тут, у Сталїнградї...

«І він буде — доживу я до цього чи не доживу, але я хочу дожити до кїнця, і тому хай якнайбільше вмирає їх зараз там, в їхніх норах. Тому що ті з них, кого не

вб'ють зараз, повилазять потім із своїх нір і почнуть стріляти в мене і моїх людей, і вбивати нас, і ранили...

Добре, що, коли командуєш людьми, рідко залишається час на те, щоб думати про власне бажання жити. Завжди що-небудь відвертає увагу. І сьогодні також ніколи було думати про це аж до початку арtpідготовки.

А зараз уже нічого робити, і буде нічого робити ще сорок, ні, тепер уже тридцять вісім хвилин, і поки вони триватимуть, уже нікому нічого не скажеш і ні від кого нічого не почувеш. І даремно цей заїка-кореспондент, стоячи поряд зі мною, щось кричить мені... все одно я нічого не чую... хай іде під три чорти, тільки плює, наче верблюд, у вухо...

Коли б навіть Маша стояла поруч і шепотіла мені у саме вухо, однаково я нічого не почув би...

А позаду стоять танки, і танкісти висунулися з башт і дивляться, не бояться, що в них влучить снаряд, і правильно роблять: німцям зараз не до стрільби...

«Тридцятьчотвірки...» Кажуть, вони були в нас тоді, у сорок другому, під Харковом, але я їх там не бачив. Я особисто бачив тоді лише один КВ близько і ще п'ять — далеко. Вони пройшли, і я їх більш не бачив. А по цьому КВ — я сам бачив, як це було, — наші бійці стріляли з протитанкової рушниці. Він стояв несправний, а вони стріляли, а потім з горішнього люка висунувся танкіст і почав махати їм руками, що він свій. А вони все одно стріляли. І тоді він розвернув башту і дав по них чергу, і одного бронебійника вбило. А вони все стріляли по танку з своєї рушниці, і я побіг до них і крикнув, щоб не стріляли, що це наш танк. Але вони мені не вірили, бо ще ні разу не бачили наших танків поблизу і вважали, що і цей — німецький. Тоді я силоміць узяв одного з них з собою і пішов до танка. І коли ми підійшли ближче і на танку стало видно напис білою фарбою: «Смерть фашистам!», — я сказав: «Бачиш, це ж наш танк!» Але він все одно не хотів іти до танка і казав: «Це фашистський, вони навмисне написали». А коли ми все-таки підійшли до танка, то виявилось, що куля з бронебійки вдарила у триплекс, і водієві осколками зранило все обличчя. Він виліз із танка скривавлений, і танкісти лаялись найгіршими словами.

А потім якісь бійці вибігли нам назустріч з полоненим німцем і він кричав: «Доктор, доктор!..» — і стояв, не опускаючи рук. А я підвів його до танка, і, як дурень,

почав стукати по панцеру, і, показуючи йому на цей танк, кричав: «Рус панцер, розумієш, рус панцер!» А він тремтів і казав: «Йа, йа, гут, гут...» А я все кричав: «Рус панцер!» — і показував йому на танк,— у такому я був захваті, що міг йому показати, що це наш танк, а не їхній!

А чому я це згадую зараз, сам не знаю. Ні, знаю. Тому що мені прикро за те, як було. І я ненавиджу за це німців, але, якщо сказати чистісіньку правду, ненавиджу не тільки німців, а й самого себе. Усіх нас ненавиджу за те, що в нас так було. Я люблю всіх нас, але й ненавиджу, тому що мучуся тим, як це було. І комусь я можу сказати про це і кажу, але частіше стримую себе, бо вважається, що про це не можна говорити, і, можливо, справді не можна, поки триває війна... Хоча я не думаю нічого поганого. І цей уповноважений, з яким я вчора мало не зітнувся, я цілком певен, що він у душі думає так само, як і я, хоча, за своєю службою, повинен виявляти такі розмови і повідомляти куди слід.

Добре, якщо він справді путящий чоловігя, як сказав про нього Ільїн, але це ще я сам подивлюсь, який він чоловігя. Коли справді путящий, то піде сьогодні вперед зі мною, і з Ільїним, і з усіма іншими, а не залишиться позаду. А якщо застрягатиме позаду, вигадуючи якісь відмовки, то це йому так не минеться. Доведу, що боягуз, і він шезне од мене так само, як шезнув колись Федяшкін. Йх за боягузтво також по голівці не гладять...

А ще краще, звичайно, коли нічого цього не доведеться робити, коли він виявиться такою людиною, як був Зотов, Іван Зотович. Той, коли з'явився до мене після Федяшкіна, сам ходив повсюди, куди треба, і за кулемет лягав, і був, справді, хорошою людиною. І я його називав «Зотович», поки його не вбили в будинку, подібному до літери Г... І він якось уночі, коли сиділи вдвох, раптом сказав мені про своє життя в нас у батальйоні: дурне в мене тут життя, Синцов. Мені б замполітом твоїм бути, а не тим, хто я е!

А хіба взагалі мало дурного на війні? Коли я був ще командиром роти і мене нагородили Прапором, а Бутусова — Зіркою, ми з ним три кілометри йшли берегом до штабу, щоб одержати свої орденські знаки. І нас мало не накрило міною, а потім обстріляв снайпер, а коли ми прийшли, нам сказали, що орденські знаки ще не привезено... А потім Червоний Прапор все-таки знайшовся,

І мені дали, і я пригвинтив. А Бутусов так назад і пішов без ордена. І знову потрапили під мінометний вогонь, і прийшли ледь живі, і командир полку Шавров спитав: «Ну, де ж ваші ордени, покажуйте...» А Бутусов не знав, плакати чи сміятись...

А Люсін стоїть за три кроки від мене і також дивиться, як помирають німці... Хіба він коли-небудь гадав, що зустрінеться тут зі мною! Напевне, радіє, вважає, що зробив велике діло: дійшов до батальйону. А тепер почне доводити мені, який він хоробрий.

Вважається, що люди на війні стають іншими людьми. Але коли ми думаємо, як усе буде, коли скінчиться війна, ми все одно уявляємо себе такими самими, якими були. Хоча, може, й даремно... Мені ніколи думати, який я зараз. Мені доводиться думати про інші речі, а якщо я й справді став не таким, як був, то це тому, що мені весь час треба думати про інші речі, а не про себе...

Зараз я думаю про себе тому, що однаково нічого робити, поки триває артпідготовка і поки там, попереду, помирають німці. І хай помирають! Я пам'ятаю, як це було, коли помирали не вони, а ми, як у вересні, коли ми переправлялись, падали бомби, і пливли трупи та уламки барж, і горів нафтосиндикат, і нафта, що вилілась у Волгу, також горіла, і страшенно смерділо горілим... Я навіть не уявляю собі, як це сказати про горіле людське тіло.

Так, там, попереду, вже двадцять хвилин підряд помирають німці, всі німці, за винятком тих, які зостануться живі й стрілятимуть у нас, коли ми підемо...

...Якщо кому-небудь розповісти, чому я тоді не залишився ночувати у тієї жінки в госпіталі, ніхто не повірить. Раптом чогось сказала мені, що починає забувати, який у неї був чоловік. А я не забув, якою була моя дружина. Я й зараз пам'ятаю, яка вона була.

Стою, наче глухий, і нічого не чую. Бачу, як попереду в диму все перевертається до самого обрію, впираюся грудьми у крижаний край окопу, випростуюсь, щоб побачити, що там, попереду, доторкуюсь підборіддям до льоду... і все одно не можу забути, яка вона була. Хоча її, напевне, вже нема. Я добре знаю, що це означає. Я бачив стільки мертвих тіл, і жіночих також, і знаю, якими вони бувають. Взимку, коли холоднеча. І влітку, коли спека...

Ні, я все-таки забув, яка вона. Давно забув. І шко-

дую, що не залишився там, у госпіталі, ночувати в тієї жінки. Тоді здавалося, що не можу, а зараз шкодую. Стоїш і уявляєш собі, як усе це могло бути.

Коли така гуркотнеча, як зараз, це схоже на тишу...

Десь там, попереду, за розривами, мій сталінградський батальйон. І цей батальйон, де я зараз, також мій. І той мій. І цей. Насправді тепер тільки цей мій. А той уже не мій. Але мені здається, що він ще мій. Думаю про нього зараз, нібито він десь за тисячу верст. А до нього тільки сорок кілометрів. І якщо зараз вилізти з окопу і піти прямо по снігу, я дійшов би до нього лише за десять годин, якби ніхто не стріляв у мене, жодна людина.

Першого дня, коли ми займали свої позиції в Сталінграді, від моїх окопів до берега було тисяча сто метрів, а коли мене поранило, по прямій лишалось чотириста. Значить, за вісімдесят два дні, що я там був, німці пройшли тільки сімсот метрів. Навіть по десять метрів на день не проходили. Напевне, дощовий хробак, якщо буде повзти весь час, з ранку до вечора, може проповзти за день десять метрів. А хіба вони не хотіли дійти до Волги, хіба не вірили, що дійдуть? І якби в них був бодай один хтось безсмертний, невразливий, він просто вийшов би з переднього окопу і дійшов би до Волги за півгодини, навіть за двадцять хвилин. Але жодної безсмертної людини все одно нема, ані в них, ані в нас...

Безглуздо навіть думати про це. Туманян сказав учора про командира кулеметної роти, що він не завжди здатний правдиво доповісти. А чому не здатний? Тому що не безсмертний. Коли б він був безсмертний, то завжди правдиво доповідав би, це не становило б для нього великих труднощів. До неправдивих донесень майже завжди спричиняється те, що людина боїться померти. А потім, внаслідок цього неправдивого донесення, помирають інші.

Цікаво знати: що робитиму я після війни, якщо виживу? Мені чомусь весь час здається, що виживу. Лише кілька разів здавалося, що навпаки. Одного разу — в сорок першому, коли, вийшовши з оточення, ми їхали в тил, на формування, в машині, й співали «Катюшу», а нам назустріч знову вийшли німецькі танки. І вдруге, вже минулого літа, коли ввечері раптом ще раз почалося бомбування. Нічого особливого, просто за три доби так і не бачив ані одного нашого літака. І все остогидло до смерті, і на хвилину не захотілося жити. І ще —

втретє — також минулого літа, коли до нас прийшов командуючий фронтом і мені було до сліз прикро за нього, що він ходить і затримує втікачів і змушує їх окопуватись, нібито йому нічого більш не лишилося. А може, він сам тоді не хотів жити і шукав смерті? Не знаю, що саме він тоді думав, а я думав, що не доживу до кінця війни — не тому, що от зараз прилетить куля і вб'є мене, а тому, що все взагалі погане.

А потім, у Сталінграді, в мене вже не було такого почуття, що я не доживу до кінця війни. Коли я згадую про це, я іноді сам собі не вірю, і все-таки це правда: в мене більш ні разу не було такого почуття. І зараз нема.

Не знаю, як я потім згадуватиму про війну, але, поки я воюю, для мене найтяжче й найнестерпніше — це коли ми робимо щось не так, як треба робити. Ми зараз значно рідше робимо це, але все одно ще трапляється. І якщо я ладен за щось померти, то я ладен померти за те, щоб у нас все робилося так, як треба, так, як ми хочемо! Треба, щоб і сьогодні тут усе вийшло, як ми хочемо! Я так хочу цього! Я ніколи й нічого у своєму житті не хотів так, як хочу зараз цього.

Коли я бачу, як «месершміт» заходить згори над нашим яструбком, і йде позаду, і ще не стріляє, я спиною відчуваю, як зараз він всадить мені чергу між лопатками. І коли так і виходить, я відчуваю, що це мене вдарило в спину, лежу на землі розчавлений, і здається, що це мене вбили, що це я не встану...

Я не можу до кінця пояснити це почуття навіть самому собі. Це — почуття спільності з усіма, кого вбивають у нас, це — почуття провини, і сорому, і болю, і лютої за все, що в нас не виходить, і радості за все, що в нас виходить! Що в тебе за душею, Синцов? А ось це саме почуття, задля якого я живу не тільки в самому собі, але й у всіх інших наших і роблю разом з ними все хороше і все погане. І люблю себе за хороше і ненавиджу й картаю за все, що роблю не так, — не лише я сам, але й усі інші люди. Воно у мене і в душі, і за душею, і в голові, коли командую, і в руці, коли кидаю гранату. І хто його знає, може, це й є почуття Батьківщини, може, саме його маємо на увазі, коли, кожен зокрема, думаємо, що ми — радянські люди?

Там, попереду, дими розривів так закручуються і перекручуються, нібито ложкою розмішують чорну кашу, від землі до неба.

А тут, просто перед очима, крижана крайка окопу, гладенька, затерта плечима й рукавами, з однією вмерзлою соломиною. Стирчить, немовби її навмисне увіткнули вимірювати силу ударів, і здригається перед очима то більше, то менше...

Чудово, що в нас стала така артилерія, що її так багато і що вона б'є по німцях так, як я ще зроду не бачив. Ще влітку я не уявляв собі, що в нас може бути стільки артилерії. Якщо згадати все, що ми кинули і залишили відтоді, як почалася війна, можна вважати за чудо те, що відбувається тепер.

Звичайно, ми не втрималися б у Сталінграді, коли б нас безнастанно не підтримували з того берега і артилерія, і «катюші». Вони нас підтримували, як брати рідні. Я їх люблю, я навіть не знаю, як пояснити словами ту любов, яку почував до них у Сталінграді, коли вони стріляли з того берега. Не могло бути й мови про те, щоб ми втримались, коли б вони не стріляли весь час, удень і вночі, підтримуючи нас. І їх ставало чимраз більше, ми це чували. Але я навіть тоді не уявляв собі, що в нас може бути стільки артилерії, скільки б'є по німцях зараз, через мою голову.

А скільки разів і якими тільки словами ми проклинали себе за те, що в нас нема то того, то цього! І досі ще багато чого нема! І досі, коли починаєш думати, не розумієш: як це могло статися? Я ще вчився в школі, коли наші радіоаматори перші піймали SOS з дирижабля Нюбіле. А у мене в батальйоні досі нема рухомої рації. І скільки посильних загинуло на моїх очах через те, що у нас бракувало звичайнісінького телефонного зв'язку, через те, що телефонні котушки у нас величезні, і тягнути їх треба вдвох, і провід дебелий, ваговитий, і щоб зв'язок працював як слід, треба його тягнути у два проводи. І цього проводу завжди не вистачає... А фашист, сволюцюга, біжить і крутить маленьку котушку, і на ній проводочок, тонкий-тонкий. А нам на чому тільки не доводилось ставити зв'язок через те, що не вистачало проводу, навіть на колючому дроті ставили...

У мене розколюється голова, коли випадає час думати над тим, як усе це могло статись. Значить, щось було не так ще перед війною, і не тільки я про це думаю, а думають майже всі. І ті, котрі іноді говорять, і ті, котрі ніколи не говорять про це. Напевне, я не все розумію,

навіть безперечно. Інакше й не може бути. Але я все одно розумію, що ми перед війною чогось не розуміли. І я думаю про те, як же все буде після війни.

Щоправда, іноді я мрію про час після війни просто як про тишу. Згадую, як купував хліб у булочній, і як ми з Машею приносили полуницю з базару, і як разом з Танею їли оту полуницю із сметаною та цукром, і як ішли потім до театру, а сусідка зоставалася з дівчиною. Йшли, обнявшись, по місту, і заходили до чергового магазину на розі, і стояли у невеличкій черзі, і чекали, поки нам накрають шинку. І знову йшли вулицею, обнявшись, і не уявляли собі, що нічого цього більш не буде, а замість усього цього буде війна... І коли переді мною проходить усе це, мені хочеться, щоб після війни усе було точнісінько так, як було...

Але потім я знову згадую, як почалася війна, і вже не хочу, щоб після війни все було точнісінько так, як було...

Я добре пам'ятаю: після того як ми вийшли з оточення, у Москві, в ополченні, Малинін говорив мені про кількох генералів, яких на початку війни розстріляли за те, що вони відступили. І казав, що так і треба.

Можливо, й так. Не знаю. Не можу викинути з голови, що нами і тепер командують генерали, котрі тоді відступали... Тепер б'ють німців, а тоді відступали. Тоді всі відступали. Не було генерала, який би тоді не відступав, і солдата — також. Але ж ніхто не збирається розстрілювати всіх нас, хто відступав тоді, у сорок першому. Тому що не можна вважати провинними всіх, хто це робив, і я також не вважаю себе провинним. Якби я вважав себе провинним, я сказав би: беріть і розстрілюйте мене. Але я не винен. Я чесно кажу це наодинці сам із собою.

Не знаю, що міг би я зробити ще понад те, що я робив, коли все це вже почалося. Але якщо так, значить, хтось був винен ще перед війною?.. Адже не просто через кількох генералів усе це вийшло. Хтось ще раніше був винен у всьому цьому.

І я хотів би знати хто. Коли не зараз, то бодай після війни. І, можливо, тим-то я й не хочу, щоб після війни все було, як було.

- Коли б можна було поговорити з товаришем Сталіним і спитати його: як усе це вийшло перед початком війни? Коли б можна було написати йому листа, щоб він ви-

кликав мене з фронту тільки на один день і сказав би мені, як усе це було насправді!.. Бо ж я воюю і можу померти перш, аніж дізнаюся, а я так хочу це знати... І не тільки я. Інші теж.

Але коли я думаю про це, я, звісно, розумію, що це неможливе. І не лише тому, що не можна викликати з фронту якогось командира батальйону, щоб товариш Сталін враз усе обличив і відповідав на його запитання. Це неможливе ще чомусь. А чому?

Я боюся собі на це відповісти. Бо, якщо відповім так, як мені іноді здається, боюся зрушити в своїй душі щось таке, без чого мені важко жити. Так, інколи мені здається, що не тільки інші, а й він сам винен у цьому...

Оцей заїка поряд мене здригнувся. Я плечем відчув, як він здригнувся, тому що два важкі дали недольоти і розірвались між нами та німецьким переднім краєм. Це ще нічого. Важливо, як нас будуть супроводити вогневим валом, коли ми захопимо першу позицію і підемо до другої... От якщо там почнуться недольоти, тоді буде кепсько. Важко буде піднімати людей, щоб, не відстаючи, йшли за вогневим валом... І Ільїн, напевне, також подумав про це, підштовхнув у плече і підморгнув на недольоти...

Усім страшно, і мені страшно, і йому страшно, не тільки кореспондентові. І Люсіну також, напевне, страшно. Він же сказав, що піде зі мною,— куди я, туди й він. Побачимо, як він піде.

А Ільїну начебто навіть не терпиться. Це буває. Я його розумію. Це не тому, що не боїться, а тому, що керить якнайшвидше пройти через усе до кінця, щоб уже бути чи не бути. У мене в самого буває таке почуття, і в деякій мірі є й зараз. Коли все скінчиться, дістатись до тепла, поїсти, і випити, і хоча б трохи поспати...

Цікаво знати, про що думає зараз Ільїн? Сильний командир, хоча й молодий, тільки двадцять один. Коли вдуматись, зовсім хлопчик... Я спитав його вчора про галіфе, чому він ватяних штанів при такому морозі не вдягає, і виявилось, вдягає, тільки ватяні штани роздобув найтонші, а галіфе — великі, вдягає їх на ватяні, щоб мати пристойний вигляд... А заради кого пристойний вигляд?.. Заради цієї Соловйової, котра була санінструктором, а тепер мінометниця? Можливо, й заради неї. Або просто так, для самопочуття. Цілком можливо, що він жодної жінки так до цього часу і не спізнав.

Перед війною не встигнув, а під час війни не зумів... Я й сам за півтора року забув, що таке жінка. І краще не згадувати. Тільки почни, і не відкараскаєшся ні наяву, ні уві сні...

Гірко дивитись, коли жінки помирають. Коли в Сталинграді Тамару, фельдшера, поранило бомбою, і я допомагав виносити її з розбитого бліндажа, підняв, а вона руками за шию і кричить: «Ваню, Ванечко... не залишай мене!..» Нібито про кохання просить, нібито я її не витягаю, а кидаю... У самої обидві ступні відірвано, а вона ще не бачить цього, не розуміє. Добре, коли людину наповал убиває, гірше, коли не до смерті... Потім подумав, чому вона так перед смертю кричала, за життя ніколи так не називала. І взагалі була дуже чесна, нікого до себе не допустила, ні одного. Може, кохала, нічого не кажучи? Одного разу, за тиждень до цього, спало на думку, коли раптом обернувся до неї і побачив, як дивиться. Подумав і забув. Не до цього було. Найжахливіші були дні, буквально на волосинці...

Не уявляю собі, як я житиму після війни. Якщо Маша загинула, то, звичайно, оженюсь. І, найскорше, одразу ж, не вибираючи, хто на очі навернеться. А може, й ні. Може, це просто від туги так здається. А раптом вона зостанеться жива, а мене самого не буде? Раптом є якийсь, залежний не від неї й не від мене, а від самої війни вибір, що тільки хтось з нас обох виживе — або я, або вона. І вибір цей миттєвий — чик, і все скінчилося. Наче світло на всій землі вимкнули. І багато для цього не треба — шматок заліза як гаплик на ватнику завбільшки.

На початку листопада прийняв уранці поповнення: трьох чоловік. Прийняв, записав прізвища і послав у роту до Бутусова. Часу довго говорити не було, точився бій. Навіть як слід обличчя не запам'ятав. Подумав, потім у роті поговорю. А надвечір усіх трьох привели назад — у всіх самопоранення в ліву долоню. «Міна... міна...» А яка міна, коли розмотали бинти, і у всіх на долонях опік від пороху. Стріляли з гвинтівки впритул, під час бомбування, коли не було чути. Напевне, страху набралися на переправі і загодя змовились. Спочатку хотів розстріляти лише одного — сержанта, а двох вирядити в госпіталь та до штрафної роти. Але надійшов наказ із дивізії: трибунал — і розстріляти всіх трьох на місці, в батальйоні.

«В зв'язку з тяжкою обстановкою!» Обстановка справді була тяжка. Можливо, й правильно, того дня не можна було вчинити інакше. Прочитали вирок, поставили під стіною подібного до літери Г будинку, — та хіба ж то була стіна, самі руїни! — і розстріляли при представниках від усіх рот... Все за один день: і початок, і кінець...

Хоч би сьогодні жодний не стелівся. Нікого не довелися б гнати вперед силою зброї! Нема гіршого в світі, аніж...»

Він так звик до безнастанної гуркотнечі артпідготовки, що йому здавалось, він міркує в тиші. І коли все скінчилось і справді настала тиша, він першої секунди не помітив її.

— Ракету! — хрипко крикнув він, все ще не чуючи свого голосу. Почув слабкий тріскіт ракетниці поряд себе, побачив, як над другою ротою злетіла ще одна ракета і, ставши валянком на крижану приступку, виліз нагору.

Ще задалегідь вирішив, що до перших німецьких окопів піде одразу з цепом. Тепер залишалося робити те, що вирішив.

Попереду, за триста метрів над здибленою землею, немовби останні краплі з дахів, один по одному впали три запізнілі снаряди. Це помітив уже на бігу, коли окоп зостався позаду.

Розділ двадцятий

На третю годину дня третій батальйон 332-го стрілецького полку виконав на своїй дільниці денне завдання: перший рубіж німецької оборони було прорвано ще зранку, і він давно зостався позаду, а другий остаточно зайняли допіру — з відчутними втратами. Який наказ буде далі, поки що невідомо. Очікуючи на нього, закріплювались, а кажучи простіше, всунувшись у німецькі траншеї, прочунювались після всього пережитого за шість годин безперервного бою.

Попереду видно було довгу, спадисту висоту. По її схилах проходить тепер передній край третьої, ще не взятої нами німецької позиції. Коли півтора десятка солдатів слідом за командиром роти Караєвим зопалу вискочили з окопів і кинулися далі, німці засипали їх мінами. Поранених витягнули, а двоє вбитих тьмяніли

попереду на снігу, перед очима у всіх. Щоб марно не ризикувати людьми, Синцов наказав до смерку не витягати.

Перед окопами прослалося снігове поле, що поступово підвищувалося до обрїю.

Коли вибиті звідси німці скупчено побігли назад, до висоти, їх накрили на півдорозі «катюшами». Трупі поплямували поле; і сама висота також була вже не біла, а плямиста, вся взялася підпалинами від залпів «ка-тюш».

Але бігли не всі. Декілька групок засїли в останній траншеї і стрїляли до кінця. За таким вогнем завжди відчувається тверда рука. На дні окопу, з-поміж інших трупів, лежав труп німецького полковника. Із снігу дулом вгору стримів так і не випущений з мертвої руки автомат.

«Цей, напевне, і примусив їх тут битися до останнього»,— подумав Синцов з лютістю, викликаною власними втратами. Повага до таких речей якщо й виникає, то заднім числом, а не в бою.

Судячи з кількості офіцерських трупів, бліндажів, телефонів, обривків втоптаного в сніг різнобарвного провода,— тут, куди вийшла рота Караєва, був штаб полку. Донести про це поки що не було змоги. Зв'язківці ще тягнули провід з тієї вирви, за півкілометра звідси, де Синцов сидів перед останнім кидком. Вони барились, але квапити їх не мав бажання. Донести, що зайняли штаб полку,— добре, але ж не тільки ти донесеш, а й тобі одразу почнуть наказувати. Бувають у бою хвилини, коли хочеться трохи перепочити, без зв'язку з начальством.

— Товаришу старший лейтенант, може, поїсте?

Синцов обернувся. В бою ніколи думати про хлопчика, хоча декілька разів він бачив його коло себе. А зараз раптом подумав, який він все-таки худий і замерзлий, зуб на зуб не попадає.

— А що в тебе є?

— Консерви м'ясні.

— А підігрїти? — Синцов подумав, що в таку холоднечу консерви наче скло.

— Є сухий спирт.

— Тоді катай.

Він підкликав командира роти Караєва і сказав, щоб пройшов по окопах праворуч, перевірив, як встановлюють кулемети на випадок німецької контратаки.

— Ліворуч сам піду подивлюся.

Солдати, пригинаючись од вітру, тулились до стінок окопів. Хто перекурював, хто шарив по німецьких трупах. Один з хрускотом гриз сухар, міцний як кусок столярного клею, другий, висипавши на долоню патрони, клацав трофейним «вальтером».

Після квапливої, запеклої відчайдушності бою настала втома. В очах солдатів можна прочитати те ж саме запитання, яке є і в тобі самому: «А тепер що? На сьогодні все, чи ще що-небудь накажуть?..» І, звісно, хотілось, щоб на сьогодні — все.

На карті-п'ятисотці все, що пройшли, дев'ять сантиметрів. А в натурі перша позиція — з трьох траншей, від першої до другої — чотириста метрів, од другої до третьої — сімсот. Та ще два кілометри відкритим полем до другої позиції. А та знову з трьох траншей, поки всю наскрізь розпанахали — ще півтора кілометра, і хоч як переорала все навколо артилерія, і під час артпідготовки, і потім, коли підтримувала, — все одно з кожної траншеї вогонь. І щодалі, то більше — по наростаючій. Так що солдатів зрозуміти можна: поки крізь усе це пройшли, вже кілька разів за день подолали міру сил людських, і не хочеться думати, що накажуть подолати ще раз.

Поземок мчав над окопами в бік німців, при очах забілюючи мертві плями вирв і трупів.

Хоча закріплюватись було наказано в перші-таки хвилини, тільки-но зайняли останню траншею, кулеметів ще не встановили. Довелося grimнути і заставити робити те, що наказано. Солдатам не хотілося морочитись, влаштовувати нові кулеметні позиції, повернуті в бік німців. Позначалася втома після бою і думка, що німці навряд будуть сьогодні контратакувати, а ми, коли не вночі, то вранці однаково підемо далі, отже, вся праця піде нанівець.

У кінці траншеї, де треба було на крижаному столі, що лишився після німців, встановити кулемет з коловим обстрілом, Синцов простояв кілька хвилин над душею в солдатів, кваплячи їх своєю присутністю.

Стоячи тут, він добре бачив і велику висоту попереду, і продовження німецьких траншей, які зайняла ліворуч звідси рота Луніна. Між тими окопами, де стояв він, і тими, що їх захопила рота Луніна, було метрів чотириста відкритого місця. Німці не будували тут суцільної.

лінії. Улоговина добре прострілювалась наскрізь з глибини, з двох, ще й тепер зайнятих німцями, висот — з великої, дальньої, і ще з однієї, маленької, метрів за сімсот перед позиціями роти Луніна.

Дивлячись на цю маленьку висоту, що стриміла перед ротою Луніна, Синцов побіжно подумав, що, взявши її, ми опинимось на фланзі біля великої висоти. А коли так, потім і більша легше посиплеться.

Одначе примусити себе думати про це докладніше зараз ще несила було.

Подумав про інше — про те, що Богословський, котрий командує тепер ротою після Луніна, вбитого ще на початку атаки на другу позицію, — мав би вже надіслати у батальйон зв'язкового з донесенням.

«Чого він там марудиться? Не хоче ризикувати зв'язковим, щоб завидна пробирався по улоговині, яку спостерігають німці?»

Йшов назад окопами, невдоволений з Богословського, який хоч і зайняв усе, що наказано, — тепер чомусь зволікає з донесенням, а взагалі ще невідомо, як він, zostавшись за Луніна, справиться надалі з ротою.

Ця думка поєднувалася з другою — треба якнайшвидше побувати самому там, у роті Богословського. А потім, відтіснивши і ту, і другу, виникла третя, головна думка, що промайнула ще тоді, коли, чекаючи на встановлення кулемета, стояв і дивився на висотку перед позиціями лунінської роти: «Добре було б узяти цю висотку якнайшвидше, не відкладаючи, тільки-но присутніе. Німці сподіваються, що будемо брати її завтра вранці або гупої ночі, а треба взяти одразу, поки вважають, що ще підтягуємось і готуємось. Взяти несподівано, малими силами, без артпідготовки. І робити це треба самому. І щоб встигнути до смерку примірятись, подивитися на підходи до висоти, треба не пізніше, як через півгодини, ще завидна, йти до Богословського цією відкритою улоговиною».

Він повернувся, обтяжений цією думкою; позбутись її вже не можна було. Хоч яка трудна вона була, хоч як хотілося замінити її іншою, легшою, — що на сьогодні війна вже скінчилась, — він знав, що ця трудна думка існує в ньому й росте, і коли він додумає її до кінця, то все одно доповість про неї, не дозволить собі не доповісти. Хоча сам, незважаючи на те, що цим суперечить

собі, водночас сподіватиметься, що не дозволять, відкладуть на завтра.

Хлопчик на дні окопу грів дві великі бляшанки м'ясних консервів, прилаштувавши їх над двома бляшанками із сухим спиртом. Консерви було відкрито, а поверх них, щоб відмокли на парі, поклав сухарі.

Хлопчик на чомусь сидів. Синцов спершу не зрозумів, на чому, а потім, побачивши, що з-під кожуха витикаються зимові німецькі боти, зрозумів, що хлопчик сидить на вбитому німцеві, наче так і треба.

Караєв стояв поряд і дивився на бляшанки з консервами і на спирт, що горів під ними.

По цьому, ледь помітному на дні окопу, вогнику відчувалось, що сутеніти ще й не починало.

— Перевірили? — спитав Синцов.

— Так точно, — сказав Караєв і раптом спитав: — А де Луніна вбило? Ви самі бачили?

Синцов уже казав йому, як і де вбило Луніна, але те, що запитав Караєв, було вже не запитання, а виникле зараз, у тиші, тоскне бажання збагнути, як же так: була людина, Лунін, і нема його, вбито. А як убито? Як це так убито?.. І Синцов, розуміючи це бажання, повторив, що правда, Луніна вбито, коли брали другу позицію, чергою, наповал, так що, напевне, й не встиг подумати, що вбитий. Отак і не дійшов сталінградець до свого Сталінграда. І, кажучи це, згадав біляву, чисту, не спотворену смертю голову Луніна на снігу, а поряд — вушанку, що впала з голови; обличчя з розплющеним оком, одною щокою на снігу, і стрижку під бокс, і високо, вище за вухо, підголений висок... Отак воно й було з Луніним, і більше сказати про це нічого, тому що він і сам нічого іншого не знає. Знає, що Лунін узяв із своєю ротою першу позицію, всі три траншеї, і зостався живий, а перед другою позицією, коли кинулись в атаку, його було вбито.

Дуже мало можна сказати про бій, коли він допіру скінчився, коли ще не було часу подумати про нього.

Першу позицію було взято майже без втрат. А на наступній, у першій-таки траншеї, був непогашений кулемет, отам і загинув Лунін... А він, Синцов, під час бою за другу позицію був і в одній роті, і в другій, і в третій. Підіймав залеглих бійців перед першою траншеєю, а коли її зайняли і ліворуч, і праворуч, а тут, у центрі, в Караєва, не зайняли, — поповз під вогнем сюди, до

Караєва, і доповз, і підняв разом із ним роту, і багатьох на їхніх очах вбило і поранило, проте вони все-таки влізли до першої і до другої траншей.

А потім треба було не зупинятись і наступати на третю. Але німці самі пішли в контратаку, і сталася затримка. Ільїн пішов до Чугунова, а він залишився тут, у Караєва, і чекав у снігу, у воронці, поки німців ще раз обробляла наша артилерія, і піднявся, і слід у слід за останніми снарядами разом з ротою пішов і дійшов до цих окопів...

Все було... Чого тільки не було!.. Якщо згадати. Але в бою усі почуття нашвидку, і нема коли думати ні про що, крім справи, а про справу також треба думати одразу й коротко: або так, або ні!

Було відчуття виконаної справи, а це й становило головний спогад бою. І ще другий спогад — про самого себе, — що залишився живий. Сказати про себе, що ніколи було боятись, тому що командував батальйоном, було б неправдою. На те, щоб боятись, все одно вистачало часу.

А все інше — крім загального почуття бою й усвідомлення, що живий, — поки що, попервах, пам'ять зберігала тільки у вигляді окремих клаптиків.

Серед цих порізаних клаптиків було й мертве обличчя Луїна з високо підголеним виском, і ниюче, нудотне почуття, коли німці пішли в контратаку і раптом здалося: можуть зіпхнути... І злий голос Туманяна по телефону, коли ти затримався: «Де ви там? Негайно збирайтесь — і вперед, вперед...» І власна сердита відповідь: «А мені зібратись, як голому підперезатись...» І коротке почуття образи, переплутане з почуттям провини, і ще один кидок під вогнем по сніговому полю... І ще один клаптик: мінометники, що ведуть вогонь, і жінка, та сама, про яку говорили вночі, — висока на зріст, з широкою спиною, із золотими косами, що вибилися з-під вушанки на ватник, — опускає двома руками міну в ствол міномета. А потім, через годину, вже на іншій позиції, мінометники, яких порозкидало прямим влучанням снаряда так, що важко дивитись, і ця жінка, також мертва серед мертвих, розпластана на снігу, з розірваним тілом і незайманим обличчям... Коли вона була ще жива, він бачив її лише в спину, а тут побачив її обличчя на снігу — мертве, із закушеною губою, з розплющеними очима. Побачив мигцем і пішов далі, тому що було ніколи, треба було йти далі...

І ще: п'ять полонених німців назустріч і з ними молоденький солдат, який заклопотано просить: «Дозвольте, я сам доведу». — «Чому сам?» — «Інакше вони втечуть...»

І ще один солдат у полі на снігу, й доводиться довго штовхати його наганом у спину, щоб устав...

І ще один солдат у взятому окопі, що відіпхнув тебе від смерті, і німець, який убив цього солдата і застрелений тобою в упор; падаючи просто на тебе, німець мертвою рукою, наче пугою, вибив із пальців наган...

І ще щось, чого не можеш пригадати, але що крутиться й крутиться в голові. Якась яма, куди ти раптом падаєш на бігу посеред поля і, вже падаючи, ловиш збиту кулею вушанку... І в ніздрях стійкий, важкий запах димного, отруєного порохом снігу. Такого димного, що не лізе в рот, хоча відчуваєш спрагу... І ще щось... Що? Зараз не второпаш...

— Разом з ним одне училище скінчили, — раптом долинув голос Караєва.

А, це каже Караєв. Так, так, правильно. Він чув ще вночі, що їм з Луніним пощастило — скінчили одне училище і потрапили в один батальйон...

— Нагрілись, можна їсти...

Це сказав хлопчик. Рукавицею обгорнув бляшанку з консервами і підняв з вогню.

«У чому він весь час таскав ці дві бляшанки — невже в кожушку?»

— Ходімо, комбат, до землянки. Хоча й розбита, але ж без вітру, тепліша.

Це сказав, вилізши з землянки, Ільїн. Виявляється, він уже прийшов од Чугунова.

«А що ту мінометницю вбито, він ще не знає, я йому не казав».

— Як у Чугунова?

— Все в порядку.

— А із зв'язком?

— Ще воловодяться. Послав Рибочкіна — прискорити.

Синцов не одразу згадав, хто такий Рибочкін. «Ага, Рибочкін — це ад'ютант батальйону...»

— Тоді будемо їсти, — сказав Синцов.

— Зайдімо до землянки, — повторив Ільїн.

— Потім, зараз не хочеться. — Синцов заклопотано повторив: — Чого ж зв'язок не тягнуть?

Він поки що не хотів заходити до землянки, бо вирішив, як тільки на проводі буде Туманян, попросити в нього дозволу зробити з тією малою висоткою перед ротою Луніна те, що він надумав. Якщо дозволить, не слід розніжуватись у теплі, все одно доведеться йти в роту. Інша річ, якщо буде відкладено до ранку...

Він витягнув фінку і підчепив на краєчок ножа шматок плаваючого в жирному бульйоні м'яса. Їсти не хотілось, але приємно було, що м'ясо гаряче. Перш ніж передати бляшанку Ільїну, захотів сьорбнути бульйону; огледівся, в кого є ложка. Але хлопчик уже витягнув ложку з валянка і витирав вийнятою з кожушка шматинкою.

— Візьміть, товаришу старший лейтенант.

Синцов з'їв кілька ложок і простягнув бляшанку Ільїну.

— Чогось ви мало,— сказав Ільїн.

— Мені вистачить.— Синцов помітив, як Караєв швидко справляється з другою бляшанкою, і кивнув на хлопчика: — Кухареві залиш.

— Може, хочете трохи?..— спитав Ільїн.— У мого ординарця — з собою.

Синцов мотнув головою.

— Поки бій, не п'ю.— Сказав і помітив, що в очах Ільїна промайнув подив: «А що, хіба на сьогодні не закінчили?»

Війна створює такі взаємини між підлеглими та начальником, що не все належить питати вголос. А втім, запитання все одно лишається запитанням, і коли помітив його в очах, треба відповісти «так» чи «ні».

— Слухай, Ільїн,— сказав Синцов, беручи Ільїна за плече і відводячи його трохи вбік.— Тут на сьогодні один план визрів, яка твоя думка?..

І, почавши говорити, зрозумів: уже не відступиться, навіть якщо в Ільїна буде інша думка. І в цій рішучості — не лише почуття своєї правоти, але й не знати звідки виникле передчуття легкої удачі.

Ільїн вислухав і не заперечив. Але запропонував, що, замість комбата, виконає це сам. Чи то з самолюбства, чи то за звичкою брати на себе все найважче, що трапляється.

— Тобі своїх справ вистачить, на тобі дві роти зостануться,— сказав Синцов.— А ось розвідників збери, скільки вдасться, і пошли туди, до мене.

Ільїн кивнув, але в його очах затрималось мовчазне запитання: «Вже зараз збирати розвідників, вважаючи, що справу вирішено, чи ждати, коли комбат зв'яжеться з командиром полку?»

— Збирай,— махнув рукою Синцов.— І розвідників, і ординарців, і всіх, хто підходящі. Щоб чоловік п'ятнадцять було, крім тих, хто в роті.

І, сказавши, подумав, що свого ординарця з собою не візьме, залишить тут. Все-таки дитина. Одна річ ходити назирці за командиром в обороні, а друга річ — у бою. За день більше, аніж за місяць, горя набрався! Хоч би як плакав, завтра-таки вирядити в тил.

— Слухай, Ільїн,— гукнув він Ільїна, який уже виходив, щоб виконати доручення.

Ільїн обернувся.

— Простеж, щоб гаряча їжа була, а то старшини пропасуться в тилу до ночі...

— У нас так не заведено, товаришу старший лейтенант. Усе буде гаразд. Дозволите йти?

— Йди.

Тільки-но пішов Ільїн, як в окоп поряд із Синцовим сплигнув Рибочкін, ад'ютант, а за ним зв'язківець з телефоном та котушкою.

— Нарешті,— сказав Синцов.— Ще б до ночі чухалися.

— У нього напарника, виявляється, поранено. Поки...— почав був пояснювати Рибочкін, але Синцов перепинив його:

— Потім поясните. Ставте телефон,— і показав на вхід до бліндажа.

Він увійшов до бліндажа слідом за ад'ютантом та зв'язківцем, і мало не впав, зашпортнувшись об труп, що лежав упоперек входу.

— Гей! — крикнув Синцов, висунувшись з бліндажа.— Ви б хоч бліндаж очистили. Все-таки КП!

До бліндажа влізли вусатий старик, ординарець Ільїна, та хлопчик, вони витягнули з бліндажа труп.

— Офіцер? — крикнув навздогін Синцов.

— Офіцер, з хрестом,— озвався знадвору хлопчик.

«Все-таки багато їх сьогодні набили,— подумав Синцов.— Головне, звичайно, артилерія, але й ми також. У декілька разів більше, аніж самі втратили».

— Все ще чухаетесь із зв'язком? — нетерпляче спитав він.

— Готово,— сказав зв'язківець.

Чутно було погано, провід десь заземлило. На тому його кінці, всупереч сподіванню, озвався не Туманян, а Левашов.

— З'явився, пропадає душа! — закричав Левашов і весело матюкнувся по телефону.— Де пробуєш?

Синцов доповів, де пробує і що в цьому вузлі оборони п'ять великих бліндажів,— очевидно, тут був штаб німецького полку. Зараз усі вони, звичайно, дибом, але один-два можна буде впорядкувати.

— От і добре! — сказав Левашов.— Командир полку повернеться — свій КП перенесемо до тебе, а тебе вперед випхнемо.

— Вперед — нема куди. Попереду німці. А де командир полку?

— Пішов у перший батальйон, комбата міняти. Комбат на міну наскочив, увесь гарний настрої зіпсував... Кореспондент там, у тебе?

— Який кореспондент? — спитав Синцов, згадавши, що, коли взяли першу німецьку траншею, помітив недалеко від себе обох кореспондентів, а відтоді не бачив ні того, ні другого.

— Той, що в окулярах, у мене,— сказав Левашов.— А старший політрук повинен бути в тебе. Той, що в окулярах, за нього тривожиться.

— Не бачив.

— А ти пошукай, ти за нього відповідаєш.

— Слухаю. А де начальник штабу?

— Десь пересувається,— сказав Левашов.— З попереднього місця знявся, а сюди ще не прийшов. Навіщо він тобі?

Синцов вирішив не чекати на повернення Туманяна і доповів Левашову про свій план: одразу після того, як смеркне, тихо, без артпідготовки, взяти висоту перед ротою Луніна. Пояснив, що, тільки-но візьмемо її, нависнемо на фланзі біля тієї, другої, великої висоти.

— Почекай, зараз по карті подивлюся.— Левашов з хвилину мовчав.— Так, ясно, бачу. В успіх віриш?

— Коли б не вірив — не просив би дозволу.— Синцов уже розставався із приглушеним, але досі жевріючим у ньому бажанням, щоб атаку відклали до завтра.

— Коли так — не заперечую! Але якщо відчуєш, що уперся, зупинись, не клади марно людей.

— Ясно,— невдоволено відповів Синцов; те, що ска-

зав зараз Левашов, говорити не слід було: все це слова, хоча й хороші, а все одно слова.

— Кореспондента знайди! — крикнув у телефон Левашов. — Під твою відповідальність.

— Мені нема коли, я в роту йду.

— Однаково під твою відповідальність.

— Накажу шукати. У мене все.

— Гаразд, готуйся. Але перед початком подзвони, ще раз попроси «добро» в командира полку.

Синцов вийшов з бліндажа і аж здивувався — так різонуло очі світло. Поки був у бліндажі, гадав, що надворі почало сутеніти, а виявляється, ще зовсім видно. І треба через кілька хвилин йти по цьому світлу через он ту білу улоговину, яку звідусіль дуже добре бачать німці.

— Синцов! — почув він радісний вигук, обернувся і побачив, що до нього по окопу йдуть Люсін та Завалишин.

— Здоров! — як і перше, голосно гукнув Люсін, підійшовши впритул до Синцова, і сильно трусонув йому руку, начебто вони сьогодні ще не бачились. — Так радію, що ти живий, не уявляєш собі! — І в цих словах «не уявляєш собі» було неприховане прохання забути все, що було між ними. Вчора удавав, що нічого не було, а сьогодні просив забути. Вважав так: якщо весь день пробув у батальйоні, де на нього чатували такі самі небезпеки, як на Синцова, — усе старе цим списано. «Ну й чорт з тобою, хай буде списано!» — дивлячись на опромінене радістю обличчя Люсіна, подумав Синцов.

— Весь час питав, де ви, — кивнувши на Люсіна, сказав Завалишин.

— Слухай, Завалишин. — Синцов пустив ці слова повз вуха. — Ніколи мені, я поспішаю, а ти подзвони замполітові полку і повідом, що знайшовся кореспондент, бо він дзвонить, турбується.

— Турбується! — вдоволено реготнув Люсін. — Хай не турбується! Ми з тобою бували ще й не в таких бувальцях, а не пропали.

— А ви куди? — спитав Завалишин.

Синцов коротко пояснив.

— Дозвольте з вами піти? — спитав Завалишин.

— Поки Ільїн не прийшов, будь тут, — сказав Синцов. — А потім вирішите разом із ним, по обстановці.

— Ну, а я з тобою піду, — сказав Люсін.

— Це поки що зайве,— сказав Синцов.

— Чому зайве?

— Ну, цього обговорювати ми не будемо. Зайве — значить зайве,— відрубав Синцов і обернувся до Зава-лишина: — Одразу ж подзвоніть.

Хлопчик підняв автомата і повісив на шию.

— Зі мною не підеш,— сказав Синцов.

— Чому?

— Без «чому». Залишишся.

— А я, коли з капітаном Поливановим...

— З капітаном Поливановим було одне, а зі мною — інше. У бліндажі порядок наведи, поки мене нема. Зрозумів?

Він нічого не додав, повернувся і пішов, узявши з собою зв'язковим чужого вусатого літнього ординарця.

Вже вилізаючи з окопу, ще раз подумав: як усе-таки видно! Але для того і йшов, не відкладаючи, щоб бути на місці.

Ординарець Ільїна, вилізши з окопу слідом за Синцовим, ішов позад мовчки; раз комбат наказав, значить, треба йти за ним. Та й як же інакше — комбат не повинен ходити в бою сам-один.

Спочатку йшли на весь зріст, глибоко провалюючись у снігу. Потім, коли з дальньої висоти стьобонув кулемет, лягли і кроків із тридцять повзли. Потім підвелись і побігли, але бігти як слід глибокий сніг не давав. Кулемет вдруге стьобонув чергою, стріляли знову з дальньої висоти, навмання, майже на граничну дистанцію.

А на ближній висотці мовчали, хто їх знає чому. Може, не хотіли напрошуватись на вогонь у відповідь.

Коли пройшли половину уголовини, вона стала потроху мілішати. Але й на найбільш відкритому, небезпечному місці, де Синцов сподівався, що німці стьобонуть ще раз, все скінчилося щасливо. Німці більш не стріляли.

За перекатом віддихнули спокійно. Маленьке, здаля непомітне для ока пониження місцевості заслоняло від німців і робило останні сто метрів безпечними. Ще не встигли дійти до окопів, як звідти виліз і пішов назустріч Богословський.

— А мені донесли: йдуть! Побіг сам подивитися: хто? Виявляється, ви...

— Чому досі не донесли про виконання завдання? — невдоволено перепинив його Синцов.

— Півгодини тому вирядив посильного із запискою. Вважав, що ви вже...

— Куди ви його послали? Назад, чи що, до чорта в зуби?

— Назад, де ви раніше були.

— Думати треба,— сказав Синцов.— Хіба я можу, по обстановці, перебувати зараз за півтора кілометра від переднього краю? А крім того, коли йшов од вас, попередив: буду в Караєва.

— Напевне, в гарячці недочув, товаришу старший лейтенант.

І Синцов зрозумів по обличчю Богословського, що не бреше; справді, або недочув, або не зрозумів. І дійсно, була в той момент така каша — Луніна вбило, роту допіру прийняв,— міг і випустити з уваги.

Вони вже сплигнули і йшли тепер окопом.

— Зв'язку в німців багато взяли?

— Багато,— сказав Богословський.— Телефоніст цілу котушку намотав.

— Ну й тягніть її швидше, звідки я прийшов. Виправляйте помилку! Та хай навпростець тягне, ми пройшли, і він пройде. Мені зв'язок потрібен. Які втрати?

Богословський доповів про втрати, яких зазнала рота під його командуванням, коли брали останні дві траншеї. Втрати були невеликі; це полегшувало вирішення найближчого завдання.

— Командир взводу, старший сержант Чичибабін, врятував од втрат,— сказав Богословський.— В останній момент на кулемет кинувся і грудьми заслонив.

Синцов поглянув недовірливо. Знав, що, доповідаючи про такі речі, іноді перебільшують.

— Так точно,— зрозумів комбатів погляд Богословський.— Я вам у донесенні написав. Ось і кулемет оцей...

Вони підійшли до німецького кулеметного гнізда. В окопі лежали мертві німці, а на снігу, просто перед кулеметом, відкинута силою удару назад, розпласталось на снігу тіло бійця в розхристаному кошуку. На гімнастерці, на середині грудей, темніла велика захолола пляма. Ноги були без валянків. Одна — боса, в розметаній по снігу онучі.

— Герой... А валянки вже зняли,— сказав Синцов.— У донесенні написали, а забрати, хоча б в окоп покласти, не подумались!

— Зараз накажу.— Богословський, виправдуючись,

почав пояснювати, що один боець у гарячці, під час атаки, валянка загубив, до окопу вскочив на одну ногу босий. Тим-то й довелося дозволити йому зняти валянки з убитого.

— Все у вас в гарячці,— як і перше, невдоволено сказав Синцов, хоча розумів, що на місці Богословського вчинив би так само.

Двоє бійців підійшли до тіла вбитого і почали затягати його в окоп. Синцов дивився з гірким почуттям на душі. Здавалося б, до всього пора звикнути, а доходить до якоїсь хвилини,— і виявляється, все одно нема її, цієї звички. Ні.

— Документи забрали?

— Заберемо.

— Збережіть у себе.— Синцов подумав, що тепер цього старшого сержанта Чичибабіна, прізвище якого він взнав лише після його смерті і якого не пам'ятав на обличчя живим, треба буде представити за подвиг на Героя. Напевне, потім і в газеті напишуть. Так, біг поперед усіх, перший рвонувся до кулемета, а вже чи свідомо кинувся на нього грудьми, чи просто так вийшло, що опинився перед ним впритул і врятував цим інших,— про те його не питаєш. Так, був сміливий і зробив усе, що міг. Це правда! А решту допишуть. І решта, дописане, також буде правдою. Був чоловік, і не пощадив свого життя, і помер, і вже валянки його пішли в діло... І заперечувати проти цього — треба дурнем бути...

— Ходімо, оглянемо всю вашу позицію,— сказав Синцов.— Звідки найкращі підходи до тієї висотки? Ви тут по ній вогонь вели, а відповідає начебто не на повну силу?

— Наче не на повну,— сказав Богословський.— Важко знати, що в них там є насправді. Рештки тих, хто сюди добіг, тепер там. Але там і перед цим були. Висотка істотна...

— Про це й мова.

Вони пішли вздовж окопів, подекуди трохи піднімаючись, щоб краще розгледіти місцевість. Німці не стріляли. Тільки коли повертались, з висотки раптом повів вогонь ручний кулемет, але не по окопах, а трохи праворуч, по улоговині, через яку нещодавно пройшов Синцов.

— Цікаво, по кому це?

— Зв'язківець уже пройшов, по ньому не били,— сказав Богословський.

Кулемет не переставав стріляти короткими чергами.

Дійшовши до правого краю траншеї, побачили, у чім річ: передвечірнім, що вже починав сіріти, снігом просувалося двоє; вони залягали, перебігали кілька кроків і знову залягали під вогнем.

Синцов хотів був наказати — прикрити вогнем людей, що йдуть сюди, але солдати здогадалися самі. Два наші кулемети, один звідси, другий — звідти, від Караєва, довгими чергами повели вогонь по висотці. Німецький ручний кулемет замовкнув, але потім знову почав стріляти, і до нього долучився станковий. Вирішили не дати цим двом дістатися живими.

Двоє ще раз залягли й перебігли, і знову залягли, вже недалеко від невеличкого гребеня, за яким починався безпечний спад у наш бік. Тепер, коли вони перебігали востаннє, Синцов зрозумів, придивившись до постатей, що другий, маленький, позаду, був хлопчик.

— От сволоцюга! — крізь зуби сказав Синцов; лайка стосувалась не хлопчика, а того, хто насмілювався взяти його з собою всупереч наказові.

Хлопчик і той, другий, — Синцов ще не розгледів, хто це, — знову підхопились, добігли до снігового гребеня, і тут їх застала ще одна черга. Дорослий не переставав бігти, а хлопчик зупинився і стояв, тому що в нього влучили. Стояв секунду чи дві, перш ніж упасти, а потім упав на сніг на самому гребені за п'ять кроків від спуску...

А той, хто біг перший, пробіг ще декілька кроків, спіткнувся, впав, підвівся і, не озирнувшись, побіг униз схилом, сюди, до окопів.

Німці більш не стріляли. Тільки два наші кулемети безнастанно стукотіли, запізнило намагаючись зарадити тому, чому вже не зарадиш.

Люсін — тепер Синцов побачив, що то був Люсін, — як і перше, не озираючись, добіг до самого окопу і сплигнув у нього, за два кроки від Синцова. В нього було усміхнене спітніле обличчя. Одною рукою він притримував вушанку, що мало не злетіла на бігу.

— Все-таки дістався до тебе, — сказав він і глибоко, щасливо віддихнув.

Синцов нічого не відповів, дивлячись повз нього туди, де на гребені снігу темнілося нерухоме маленьке тіло з викинутими наперед руками.

Тільки тепер, скоряючись цим очам, які дивилися повз нього, Люсін нарешті зробив те, що повинен був, мусив зробити багато разів перед цим, — п'ять, десять, двад-

цять разів! — обернувся і також побачив маленьке нерухоме тіло на сніговому гребені.

— А я й не помітив,— сказав Люсін так просто, нібито наступив на ногу.

Синцов не відповідав і все ще дивився на хлопчика, вважаючи, що його вбито, і все-таки сподіваючись помітити бодай якийсь слабкий порух, котрий показав би, що це не так.

— А я гадав, він увесь час за мною... Анітрохи не сумнівався...— новим, прохальним тоном сказав Люсін. Радісне усвідомлення, що він сам zostався живий, досі заважало йому думати про що-небудь інше.

Синцов, все ще не відповідаючи йому, побачив, як на снігу ворухнулася спершу одна викинута наперед рука, потім друга. Потім сіпнулася і ворухнулася нога, потім трошки посунулось усе тіло... Хлопчик там, на сніговому гребені, пробував повзти. Але він або не бачив, або не розумів, що робить, бо повз не в бік рятівного схилу, а туди, куди впав головою,— по гребеню до німців.

— Ідть витягайте! — сказав Синцов, обертаючись до Люсіна і вже розуміючи по його обличчю, що ця людина зараз сама, з власної волі, нікуди не піде і нікого не витягне. Після пережитої смертельної небезпеки в ньому скінчився той завод сміливості, який кинув його сюди через улоговину.

Обличчя Люсіна нагадувало годинник, що раптом зупинився.

— А чому ви мені наказуєте? — верескливим, не своїм голосом крикнув він.

Синцов потягнувся до кобури, але стримав руку, не дотягнувшись. Коли б вони були тут вдвох, він погнав би його, цього, котрий ані разу не оглянувся... Погнав би назад, до хлопчини. А якби не скорився — застрелив би і пішов сам. Але зробити це зараз, отут, на очах у солдатів, не можна було, і він не дозволив собі цього.

— Вже пішли! — крикнув Люсін тим самим верескливим голосом.

Але Синцов і сам побачив, що пішли. Вусатий літній ординарець Ільїна виліз з окопу і прудко пішов по снігу до хлопчика, що все ще повз у бік німців. Пішов, не чекаючи ні наказу, ні дозволу, не сказавши жодного слова.

— Богословський! — крикнув Синцов.— Вогонь по німцях з усієї наявної зброї! З мінометниками є зв'язок?

— Вони ще на підході.

— Пошліть зв'язкового! Нехай ведуть вогонь з того місця, де застанете!

Він казав усе це Богословському, не обертаючись, все ще спостерігаючи хлопчика і ординарця, який наближався до нього. Він передчував, що німці зараз знову відкриють вогонь. Треба прикрити людей, прикрити усім, чим тільки можна!

Ординарець піднявся схилом і, не вилізаючи на гребінь, пройшов кілька кроків вздовж — хотів опинитись безпосередньо під хлопчиком, щоб менше повзти відкритим місцем. Потім піднявся до гребеня, ліг і поповз. І тільки-но поповз, звідти, з узгірка, одразу зататакав кулемет. Одна черга, друга, третя. Ординарець все ще повз. Ще одна — четверта... Він завмер і більш не рухався.

А хлопчик все ще повз під новими чергами, повільно й не туди, віддаляючись од солдата, що лежав нерухомо.

— Повернись, гей ти, повернись! — розпачливо кричав хтось в окопі, над вухом Синцова.

Синцов зірвав автомат, поставив на дно окопу і виліз. Зараз, після загибелі солдата, він уже не думав про те, що він командир батальйону, що має провести операцію і повинен стримати себе від цього вчинку. Ті шори, в яких він тримав себе, поки солдат повз до хлопчика, розпалися, лопнули. Належить, не належить... Іноді, щоб і надалі виконувати на війні все, що їй належить, людина повинна раптом, ні на що не зважаючи, зробити те, що їй не належить. У такі секунди війни командир, вчинивши неналежне і померши, назавжди зостається в свідомості підлеглих командиром. А не вчинивши і виживши, перестає бути самим собою.

Синцов біг угору схилом, провалюючись у сніг, витягуючи ноги і знову провалюючись, біг, не знаючи того, що за ним уже зірвався і побіг один солдат і слідом — ще один. Добігши до гребеня і почувши біля ніг шарудіння черги, що порила сніг, він упав і, мимо мертвого солдата, який лежав долілиць, поповз до хлопчика...

— Ваню, Ваню! — крикнув він.

По снігу хруснула ще одна черга, обсіпавши обличчя снігом.

Хлопчик більш не повз. Тепер він лежав нерухомо, трохи піднявши бриту, без шапки, голову.

— Голову вниз! — крикнув Синцов.

Проте хлопчик, як і перше, лежав нерухомо, трохи піднявши голову, немовби прислухаючись до чогось, що чув, але не міг збагнути.

Синцов доповз до нього і силоміць пригнув голову в сніг. Потім однією рукою, зі спини, узявши хлопчика під пахви, загібаючи сніг ногами, повернув його і поповз назад, тягнучи його за собою. Почувши поряд шарудіння ще одної черги, що зняла снігові фонтанчики, і бахкання наших мінометів попереду, і вибухи мін позаду, в німців, і, проштовхуючись головою в снігу, побачив солдата, який повз назустріч.

— Давайте перейму, — сказав солдат.

— Не треба. Перевір Прохорова, по-моєму, він мертвий.

Солдат нічого не відповів, лише очима показав, що розуміє, і поповз далі.

Все ще тягнучи хлопчика лівою рукою, відчуваючи, що здається, пошкодив собі кисть руки, Синцов змахнув сніг з обличчя, побачив попереду схил і другого солдата, що просувався ним. Тільки тепер зрозумів, що він уже не видний звідси німцям, сів на сніг, підтягнув на коліна тіло хлопчика і вперше побачив його обличчя — скривавлене, подряпане сніговою корою, із заплющеними очима.

— Давайте я понесу... — сказав солдат.

— Разом. — Синцов звівся на ноги.

Солдат узяв хлопчика під пахви, а Синцов перехопив коліна і, перехоплюючи, відчув гострий біль. Кисть була скривавлена. Він поворушив пальцями і переконався — ніщо не перебито, лише м'якуш між великим і вказівним до кістки розірвано кулею.

Хлопчик розплющив очі й застогнав.

— Живий, — сказав солдат. — Недарма ви старалися, товаришу комбат.

— Чого ж ти, дурню, до німців повз? Розгубився? — спитав Синцов, хоча питати було безглуздям.

— Нічого... — сказав хлопчик. І мляво повторив: — Нічого...

— Прохорова на смерть убито, — сказав, наздоганяючи Синцова, той перший солдат, що виповз назустріч на гребінь. І, порівнявшись, спитав: — Може, витягнути його? Німці більш не б'ють.

— Заберемо, коли смеркне, — сказав Синцов.

— Давайте понесу...— Солдат потягнувся до хлопчика.

Солдати понесли хлопчика, а Синцов пішов поряд, нишпорячи в кишенях ватяних брюк. Там повинен був лежати індивідуальний пакет, але його не було. І тільки згодом, уже здивувавшись— як же так!— згадав, що віддав його пораненому ще вранці, у першій взятій траншеї.

— У мене є.— Один з солдатів помітив, як Синцов нишпорить у кишені, і зупинив другого: — Стривай, я пакета вийму.

— Не треба,— сказав Синцов.— Зараз дійдемо...

Богословського не було, напевне, розпоряджався вогнем, а Люсін стояв, наче прикипівши до місця, там, де зостався.

Синцов побачив його бліде обличчя і пройшов мимо.

— Санінструктора до комбата!

— Я тут,— близько озвався голос.

— А солдата там залишили? — за спиною в Синцова спитав Люсін.— Убитий?

— Якби живий був, не залишили б...— також за спиною в Синцова сказав один із солдатів, що несли хлопчика, і в голосі його було презирство.

— Занесіть куди-небудь до землянки і огляньте,— сказав Синцов, коли підійшов санінструктор.

— А вас, товаришу комбат?

— Ідіть! Без вас перев'яжемося.— Синцов помацав пальцями рваний м'якуш навколо рани. Так, кістки були цілі!

Один із солдатів, що набилися в траншею, затиснувши кінчик нитки в зубах, з тріскотом рвонув індивідуальний пакет і став перев'язувати руку комбатові.

— Тугіше,— сказав Синцов.

— Сильно поранило? — спитав у нього за спиною Люсін.

Синцов одвернувся від солдата, який перев'язував йому руку.

— Двох чоловік із строю вивели,— сказав він крізь зуби, дивлячись у бліде обличчя Люсіна. І хоча форма вислову була безособова, вираз обличчя Синцова не залишав сумнівів: він сказав це не про німців, а саме про нього, Люсіна.

— Але ж хлопець живий зостався,— мовив Люсін.

І щось у цій відповіді ще більше розлютило Синцова. Про вбитого солдата Люсін уже не думає, вбитого солдата він уже списав у думці. «Але ж хлопець живий zostався». А солдат? Солдат, який зробив для цього чужого хлопчика за декілька хвилин більш, аніж для іншого рідний батько зробить за ціле життя! Пішов без наказу, щоб врятувати, і помер заради цього. Не лише помер, а й за ці хвилини посиротив рідних своїх дітей! А цей уже й не думає про нього!

— Хто вам дозволив брати хлопчиська з собою? — спитав Синцов.— Захотіли йти, йшли б самі! Чому чужим життям розпорядилися, по якому праву?

— Він сам хотів, узявся до тебе провести,— розгублено сказав Люсін.

Синцов нічого не відповів, подумав: «Може, й так! А ти все одно сволоцюга. А хлопчина, боюся, помре!..»

Подумав так уперше, ще коли повз по снігу, а потім, коли ніс, видалось у тілі щось безнадійне, ще живе, але вже неживе...

— Товаришу комбат, візьміть.

Солдат, що перев'язав Синцову руку, подавав йому зв'язаний у лямку бинт.

— Руку підвісити треба, бо кров зайва повитікає...

Синцов нагнув голову, солдат почепив йому на шию лямку.

Синцов сунув у неї руку і пішов окопом до землянки.

— Ну як? — спитав він, увійшовши.

— Зараз,— сказав санінструктор.

Над головою у перекритті зяяла діра, обшиті дошками стіни вибухами виперло всередину, і з-під них з шурхотом сипалася земля.

— Кращої землянки не могли знайти? Ось-ось завалиться,— сказав Синцов.

— Інші ще гірші за цю, розбиті,— сказав санінструктор.

Нахилившись над хлопчиком, він закінчував перев'язування. Трохи піднімаючи його одною рукою, ще раз пропускав бинт під спину. Хлопчик уривчасто застогнав. Це тривало довго. Санінструктор випростався, вкрив хлопчика кожушком і обернувся до Синцова.

— Дві кулі,— сказав він.— Одна в живіт, друга в бік...

«Напевне, та, що мені крізь руку пройшла»,— подумав Синцов.

— Треба не гаючись вивозити,— сказав санінструктор.

тор.— Пульс непоганий. Якщо швидко на стіл, можливо, ще й виживе.

— Організуйте,— сказав Синцов і нахилився над хлопчиком.— Ну, що ти, як?

Хлопчик спробував розплющити очі і не зміг. Вдруге спробував, розплющив і знову заплющив. Синцов махнув рукою і вийшов, натрапивши біля виходу із землянки на Богословського.

— Підбери для мене у своїй роті кого-небудь підходящого ординарцем. Щоб був уже завтра. Кого-небудь не дуже молодого,— сказав Синцов і обернувся до Люсіна, який підійшов: — Розпитайте бійців про подвиг старшого сержанта Чичибабіна. Він під час атаки цієї траншеї заслони́в грудьми кулемет і забезпечив успіх. Знайдіть тих, хто бачив. Коли вже прийшли, то робіть своє діло...

І, не звертаючи більш уваги на Люсіна, пішов по окопах з Богословським, пояснюючи деталі наступної атаки висотки.

Ад'ютант батальйону Рибочкін прийшов з людьми своєчасно і навіть раніше, ніж було обіцяно, ще перед тим, як остаточно запала темрява.

Німецька висотка ледь помітно сіріла в сутінках. Ільїн ще раз цього трудного дня виявив свою ретельність: назбирав більше людей, ніж просив Синцов. Не п'ятнадцять, а двадцять чоловік, окрім ад'ютанта і Завалишина та уповноваженого, що прийшли разом з ним.

— Значить, тепер ти замість Луніна ротою командуєш...— сказав Завалишин Богословському. А коли посідали всі разом у землянці, щоб при світлі подивитись на карту, протер окуляри і додав: — Тепер один я в батальйоні декабрист зостався...

Синцов поглянув на нього і, ледве продершись у пам'яті крізь усі події дня, згадав ту, нічну, що здавалась тепер уже далекою, розмову в землянці, коли Завалишин пожартував про двох декабристів — себе і Луніна.

Хлопчика в землянці вже не було, його вивезли звідти.

— Я давно казав, що цим справа скінчиться,— злісно сказав уповноважений про хлопчика.— Навіть писав по своїй лінії, щоб забрали хлопчиська від твого попередника, Поливанова.

— Навіть писав? — спитав Синцов.

— Писав,— сказав уповноважений.— Такі мої права та обов'язки. Чого очікував, тим і скінчилось...

У словах його було більше гіркоти, аніж злості, і Синцов, слухаючи його, чомусь подумав, що, напевне, в нього самого велика сім'я. Може, тому й писав, що уявив собі своїх власних на місці цього хлопчини.

— Де були? — спитав він уповноваженого.— Чогось я вас не бачив сьогодні.

— А я не при вас, а при батальйоні. Мені вам очі муляти не обов'язково.

— Одначе все-таки прийшли?

— Прийшов, тому що в інших ротах ніщо більш не очікується, а тут операція.

— Прийшли взяти участь?

— Саме так. Ще запитання будуть?

— Не сердься,— сказав Синцов.— Це я так, з дурного розуму кусаюсь. За хлопчиська переживаю...

— Не тільки ти,— сказав уповноважений.— Хоч би тепер на хірурга путяшого натрапив, щоб ви не марно старались...

— Прохорова жаль,— зітхнув Завалишин.— Такий був самовідданий, безвідмовний чоловік. Ільїн, коли вічна-віч, його завжди батею називав...

— Значить, на КП у нас тепер лише Ільїн zostався? — спитав Синцов.

— А ось і зв'язок...— сказав ад'ютант, піднявши трубку, коли затиркотів телефон.— Ільїн вас просить.

Голос Ільїна в телефоні видався Синцову не таким, як звичайно, хоч доповідав Ільїн чітко-й ясно, як завжди: все в порядку, зв'язок з усіма ротами є, незабаром мають привезти людям гарячу їжу... Він дзвонить уже з іншої землянки. У тій, де були раніше, тепер КП полку. Левашов уже там, і Туманян має невдовзі прийти.

— Подзвоніть їм по двійці, коли у вас готовність буде. Левашов повторив, щоб попросили «добро», перш ніж починати.

— Через п'ятнадцять хвилин подзвоню,— сказав Синцов.

І ще раз подумав, що хоча Ільїн говорить як завжди, а голос у нього не такий. Можливо, вже дізнався про свою мінометницю, що її більш нема на світі. І, поду-

мавши про це, не став говорити зараз про вбитого ординарця, поклав трубку і обернувся до Завалишина.

— Навіщо хлопчину з кореспондентом відпустили? При вас наказав, щоб не йшов зі мною...

— Я на телефоні був,— пояснив Завалишин.— А коли вийшов, вони вже...

Синцов махнув рукою. Не хотілося більше говорити, все це тепер уже зайве.

До землянки зайшов Люсін.

— Все з'ясував про цього вашого героя,— сказав він, заходячи.— Матеріал буде винятковий!

Синцов підвівся йому назустріч.

— Закінчили?

— В основному закінчив.

— А якщо так, то все. До побачення. І щоб духу вашого не було у нас в батальйоні! Рибочкін! — обернувся Синцов до ад'ютанта.— Дайте бійця, нехай проведе старшого політрука в полк.

— Яке ви маєте право? — спалахнув Люсін.

— А йди ти звідси...— Синцов брутально і люто вилаявся,— поки морду тобі не набив. Зрозумів?

— У дивізію повідомлю про вашу поведінку,— сказав Люсін.

— Хоч би й в армію,— сказав Синцов.— Чого стоїте, Рибочкін? — обернувся він до ад'ютанта.— Наказано — робіть!

— Товаришу старший лейтенант...— підводячись, здивовано сказав Завалишин.

Але Синцов зупинив його рукою.

— Рибочкін, що сказано?

— Ходімо, товаришу старший політрук,— сказав Рибочкін.

— Не розумію вас, може, поясните? — сказав Завалишин, коли Люсін та Рибочкін вийшли.

— Богословський, поясніть старшому політрукові, як було діло,— сказав Синцов.

І поки Богословський розповідав, він ні разу не втрутився. Ходив по землянці, зціпивши зуби і намагаючись вгамувати дрижаки, що раптово почали тіпати його. Звідки вони, хай їм чорт? Від злості, втоми, від усього пережитого за день? Чи тому, що через двадцять хвилин знову наступати? Коли так, це гірш за все..

— А чому одразу його з батальйоном не вирядили? — спитав Завалишин.

— А тому, що ще не посутеніло, вбити могли, не мав права. А тепер маю,— сказав Синцов.— Так чи не так? — Він спинився перед Завалишиним.

— Так. Але форма висловлювання... Може наскаржитись.

— А... з ним, нехай скаржиться,— раптом сказав уповноважений.— Не потвердимо, і край.

— Не матюкались, не матюкались — і одразу розговорились,— сказав Богословський.

— Пора людей збирати,— сказав Синцов і перший вийшов із землянки.

Розділ двадцять перший

Передчуття Синцова справдилися. До висотки дійшли нарочуд вдало — лишилися непомічені до останньої хвилини.

Виявилось, що розрахунок був правильний: німці до смерку очікували продовження денної атаки, очікували й перестали, а ждати на нічну атаку ще не почали, не сподівались, що ми, маючи за спиною стільки вогню, підемо в атаку без пострілу. Допоміг і поземок, що мчав просто в вічі німцям, перетворившись на заметіль. Як це часто трапляється в бою, навіть важко сказати, що саме справдилось — розрахунок чи передчуття.

А могло й не поталанити! Взвод, що його вів Богословський, відстав од інших лише на хвилину, і німці встигли освітити його ракетою і покласти кулеметом у сніг. Лягли й лежали доти, аж поки всі інші, вдершись на висотку, не позакидали цей кулемет гранатами. Могло статись і з іншими, але не сталося, а Богословський схибив; втратив людей і сам був тяжко поранений — лежав тут, на висотці, в німецькій землянці, з перебитим коліном. Фельдшер уже перев'язав йому ногу і прилаштував тепер повёрх пов'язки шину з двох дощок. Терпіти було нелегко, і Богословський стогнав крізь зуби.

Частина німців було знищено на висотці, а частина втекла звідти, в засніжене поле... І наздоганяти їх було вже несила. Ще коли Синцов готував людей до наступу, почував, що вони вкрай стомлені. Проте все-таки пішли й зробили. Але, зробивши ще й це, на більше не були здатні. Повісили над втікачами декілька ракет, постріляли вслід, тим справа й завершилась.

Синцов допіру зайшов до землянки. Перед тим ходив по окопах, вимагаючи од всіх, щоб були готові до можливої контратаки.

Виявилось, що висотка справді істотна. Двоє полонених повідомили, що тут ще до середини дня був спостережний пункт командира дивізії.

Судячи з багатьох ознак — з кількості бліндажів, з їхнього перекриття та устаткування, з понівечених уламків стереотруб — це скидалося на правду.

Деякі найбільш надійно перекритих бліндажів анітрохи не було пошкоджено, і померзлі, виснажені боєм люди, падаючи з ніг від втоми і бажання спати, що-сили поривалися туди погрітись.

Але зважати на втому можна було тільки почасти. Німці, для яких ця втрачена висотка тепер як скабка, можуть піти в нічну контратаку з тієї дальньої великої висоти. А якщо підуть, можуть зіпхнути. А якщо зіпхнуть, то покотишся назад, аж до окопів.

Ходив, не даючи спокою людям, виганяв їх із землянок, вимагав, щоб усі кулемети були наготові і щоб біля кожного, змінюючи один одного, чергували люди. Ходив і перевіряв, заставивши те саме, що робив він, робити й інших. І уповноважений, і ад'ютант також ходили й шарпали людей. Висотка була начебто й невелика, а територія, де розташовано траншеї та ходи сполучення, чимала, за всім і не угледиш! Щоправда, люди самі розуміли небезпеку, але розуміння розумінням, а мороз і втома брали своє...

Нервувався ще й тому, що досі не було зв'язку з полком. Від окопів до висотки одразу тягнули провід за собою, але, коли дотягнули, телефон не заговорив: десь обрив. Послав перевірити, а ще двох зв'язківців вирядив з трофейним німецьким телефоном та проводом навпростець на СП полку.

Знав, що і по ракетах, і по відгомону гранатного бою в полку вже зрозуміли, що висотку взято, і сподівався, що вжили заходів — послали людей на підтримку, в разі буде контратака. Але поки що покладаєшся тільки на себе і на тих, хто з тобою! Відчував значення досягнутого успіху для завтрашнього бою, і від цього тривога зростала; в такі хвилини відповідальність за справу налягає на плечі страшніше, аніж найбільший страх за життя.

Перше, що спитав у Завалишина, який сидів у землянці,— про телефон:

— Мовчить?

— Поки що мовчить.

І тільки потім підійшов до Богословського, біля якого порався фельдшер.

— Морозить,— сказав Богословський.— Накажіть фельдшерові, щоб дав горілки.

— Я вже давав.

— Один ковточок дав... Пожалкував,— поскаржився Богословський.

— Медицина знає, скільки дати,— сказав Синцов.

— Нічого він не знає. Жалкує, для себе залишає...

— Натє, будь ласка, пийте! — сердито сказав фельдшер, відчіплюючи од ременя флягу.

— Даремно даєте, якщо вважаєте, що зайве.

— Обидно, товаришу старший лейтенант.— Фельдшер нерішуче затримав флягу.— Я норму, яку, вважав, можна, дав.

— А раз дали, значить, усе. Подумаєш, образився! — сказав Синцов.— Це тебе не від холоду морозить, а від втрати крові. По собі знаю. Вперше поранений?

— Вперше.

— А я чотири рази. Слухайся тих, хто знає.

— Евакуювати його якнайшвидше треба,— сказав фельдшер.

— Треба — то евакуюй,— сказав Синцов.— Чого до мене звертаєшся, у мене свої справи є. Де твоя кобила?

— Послав по неї.

— Поранених всіх підібрали?

— Наче всіх.

— Дивись,— сказав Синцов,— якщо хтось залишився, за ніч замерзне.

— Ясно, товаришу старший лейтенант.

Але Синцов відчув у цьому «ясно» невпевненість.

— Усе перевірів?

— Зараз ще перевірю, товаришу старший лейтенант.

«Ще перевірю» — значить, не перевірів.

— Йди перевіряй! Перев'язування закінчив, нічого тут стовбичити.

Синцов покрутив ручку телефону і машинально взяв трубку, хоча, коли крутив ручку, вже зрозумів, що зв'язку нема.

— Мовчить, холера! — І, сказавши це, нарешті позир-

нув на німецького полоненого майора, що сидів у кутку бліндажа.

Німець був без шапки. Комір шинелі йому на дві третини відірвали, коли волокли сюди по окопу в бліндаж.

Навпроти німця сидів літній ординарець Богословського з автоматом на колінах. По його сердитому обличчю було видно, що, коли б не існував наказ, він залюбки вивів би зараз у розхід цього фашиста, тим паче, що в бою поранили старшого лейтенанта Богословського. Коли Синцов, вилаявшись у мовчазну трубку, позирнув на німця, йому видалось, що той всміхнувся. Але німець не усміхався, а кривив од болю обличчя. Вся його права вилиця та очна ямка, напевне, від удару прикладом, перетворились на суцільний синець.

— Допитав його? — спитав Синцов у Завалишина.

— Допитав, — сказав Завалишин. — Повторив те, що сказав одразу: командир третього батальйону, сорок другого полку, чотирнадцятої піхотної дивізії. Спочатку оборонявся на позиції, яку ми зайняли вдень. А коли відійшов сюди, дістав наказ обороняти висотку. Більш нічого говорити не бажає.

— А може, ти німецьку мову знаєш, як наш Рибочкін? — посміхнувся Синцов, згадавши, як учора ввечері ад'ютант намагався допитувати перебіжчика-австрійця.

— Якраз я непогано знаю німецьку, — сказав Завалишин. — Лише тиждень минув, відколи відкараскався, — хотіли взяти у штаб фронту перекладачем.

— А чим не робота?

— Та ну їх к бісу! — відмахнувся Завалишин. — Хочеться якнайменше знатися з ними. А ця мова потрібна. Я ж філософ, а у філософії без німецької не просунешся ні на крок. Якщо, звичайно, не по готовому бубоніти.

— Гаразд, філософе, — сказав Синцов, — я трохи біля телефону побуду, погріюсь, а ти йди по окопах, перевір пости і, коли б щось трапилось, людей із землянок нещадною рукою... — І ще раз із притиском повторив: — Нещадною! Зрозумів?

— Ясно, хоча й важко. — Завалишин устав.

— А легке нам не обіцяне, — сказав Синцов. — Не маємо права, щоб у нас людей, як у цього, — він кивнув на німця, — як курей перебили. Люди до такої міри стомилися, що про страх смерті забули, тільки б поспати! Але якщо допустимося цього, підлотниками будемо!

— Усе ясно, — сказав Завалишин.

— Уповноваженого пришліть,— гукнув навздогін Синцов,— щоб мене змінив! Будемо по черзі.

— Я можу коло телефону почергувати,— млявим, упалим голосом мовив Богословський.— Тільки апарат мені ближче...

— Ти своє відчергував,— сказав Синцов.— Рибочкін твою роту тимчасово прийняв. Твоє діло тепер маленьке: якнайшвидше видужати і назад у батальйон.

— Це не дуже просто,— сказав Богословський.

— А я не кажу, що просто. Спи: сон рани лікує!

— Овдійовичу,— помовчавши, сказав Богословський своєму ординарцеві,— у тебе сухарі є?

— Є. Їсти хочете?

— Ні. Дай німцеві сухаря.

Ординарець невдоволено кречив і, не випускаючи автомата, потягнув з підлоги на коліна блаженський сидор. Розв'язав, понишпорив і мовчки простягнув німцеві сухар. Але німець навіть і не поворухнув назустріч рукою.

— Не бере,— сказав Овдійович.

— Чого це ти раптом розжалобився? — спитав Синцов.

— Сам не знаю,— сказав Богословський.

Синцов, скривившись, витягнув руку з брудної, почорнілої лямки бинта і обережно поклав перед собою на стіл. Рука дуже боліла. Пальці кололо холодними тупими голками: чи то туго перебинтували, чи то нерв перебито, тоді річ гірша, аніж гадав. Він подивився на німця — той сидів нерухомо. Чомусь хотілося спитати його, цього німця, де починав війну і що думав тоді, тієї ночі, коли переходив кордон, якщо він з першого дня. Чи думав, куди дійде, і чи уявляв собі, чим закінчить? Також командир батальйону, тільки німецького. Сорок другого полку, чотирнадцятої дивізії. Ось вони сидять — комбат проти комбата, батальйон на батальйон! Раніше так не було, раніше так німці у полон не потрапляли. А коли потрапляли такі, як він, панькалися з ними, як з писаною торбою... Одразу у фронт везли.

Та колишня, змішана з ненавистю повага до німців, ні, не до німців, а до їхнього вміння воювати, яка була і в нього, і в інших, завжди була, хоч би як там писали про німців, що вони смердючі, паршиві фріци, а все одно була, тому що сам себе не обдуриш,— ця повага в нього надломилася ще в Сталінграді. І не в листопаді, коли ми перейшли у наступ, а ще раніше, в самому

пеклі, у жовтні, коли німці, здавалось, уже розрізали дивізію і мало не скинули у Волгу, а все-таки і не розрізали, і не скинули!

Не можна сказати, що перед цим не вірили в себе. І перед цим вірили, але не в такій мірі. А в жовтні не лише значно більше повірили в себе, але й тим самим стали значно менше вірити в німців, тобто не в них, а в їхнє вміння воювати. Одне коштом другого, цілком природно! Так було, так є, так буде й надалі.

От сидиш зараз перед цим німцем і вже не віриш, що він може виявитись сильнішим за тебе. І не тому, що він зараз полонений... І взагалі ці думки не про нього особисто... Особисто він, може, й путящий командир батальйону, може, навіть, чудовий, хоча й проспав сьогодні свій батальйон, але цим ще не все сказано, таке трапляється і з надчудовими, — є випадки в пам'яті!

Коли хлопчик повз там, сніговим гребенем, цей німець, цілком можливо, спочатку спостерігав у свій бінокль, ворухиться чи не ворухиться, а потім наказав відкрити вогонь. Хлопчик — невідомо, живий чи помер. А цей німець сидить живий... І як зостався живий, незрозуміло. Тим паче доповідали, що стріляв до останнього. Парабелум з рук вибили.

Він знову подивився на німця і раптом подумав: «А може, сидить зараз і радіє, що живий, у полоні, і все позаду. У них, у котлі, однаково тепер перспектива одна: якщо не полон — смерть...»

Але обличчя німця — худе, сильно, замкнуте, спокійно-ненависливе — нічим не потверджувало цієї думки. Ні, не радий, що в полоні. Відчувається, коли радіють, а тут не відчувається. Вони ще сила, такі, як цей, з ними ще наберешся лиха...

Цікаво все-таки, підуть вони в контратаку чи примиряться? Навряд щоб примірилися. Висотка ключова. Недарма в них тут спостережний пункт був.

І, занепокоений цією знову, вперто, з-під усіх інших виниклою думкою, почув слабкий писк телефону і радісно кинувся до трубки, боляче забивши об стіл поранену руку.

— Двадцять перший, де перебуваєте? — почув голос Туманяна.

Синцов доповів, що перебуває на висотці і що, за повідомленнями полонених та власними висновками, тут

раніше був спостережний пункт командира німецької дивізії.

— Як противник? Не контратакує?

— Поки що ні.

— Уточніть координати для загороджувального вогню.

Синцов уже сам держав це в голові — підготувати загороджувальний вогонь артилерії на випадок, якщо німці підуть в контратаку. Але хоча напам'ять знав координати, перш ніж відповісти, ще раз, щоб очистити совість, поглянув на карту.

— Буде зроблено, — пообіцяв Туманян. — Чугунова зняли з позицій, уже йде до вас. Ільїн чекає на зміну. Здасть дільницю і приведе решту. Будеш *весь* там, де сидиш. Зрозумів мене?

— Зрозумів, — весело сказав Синцов, радіючи, що колишню дільницю вже приймають сусіди, і незабаром увесь його батальйон буде тут, у кулаку.

— Де ваші мінометники? Ільїн загубив їх...

— А я їм наказав, як дам ракету, що взяв висотку, одразу йти до мене. Напевне, в дорозі.

— Тоді зрозуміло, — сказав Туманян. — І роту автоматників до вас виряджаю.

Він говорив відкритим текстом: хотів підбадьорити і, очевидно, не зважав на те, що німці в даній обстановці можуть підслухати.

Тільки довідавшись про головне, що турбувало і його, і Синцова, спитав про втрати. Синцов доповів.

— А яких втрат зазнав німець?

— У багато разів більші. Ще не все підрахували.

І це були вже не слова, як часто траплялося раніше, це було справді так.

— Командира батальйону в полон узяли. — Синцов скося позирнув на німця, що сидів так само нерухомо.

— Пришліть до мене.

— Боюся, не доведуть.

— Пришліть з офіцером.

— Поки що нема з ким, де візьмеш? Богословського поранено, Рибочкіна призначив на роту. Прошу затвердити.

— Затверджую. Богословського вивезли?

— Поки що в мене.

— Тяжкий?

— Так, — Синцов поглянув на Богословського.

— Як у вас там, просторо? Розмістите все, що надійде?

— Безперечно.

— Приготуйте мені землянку, пізніше сам прийду. Левашов пішов до вас із Чугуновим. Чекайте!

— Слухаюсь.

— До ранку доживемо — до ордена представлю, — сказав Туманян. — А поки що спасибі!

«Доживемо чи не доживемо, а живими назад не підемо», — подумав Синцов, але вголос не сказав. Краще зробити мовчки, аніж, сказавши, не зробити.

— Ну що там? — спитав Богословський. — Мною цікавився?

— Передав тобі подяку за взяття висотки, — сказав Синцов; почуте від командира полку «спасибі» було порівну чи не порівну, а одне на всіх.

До землянки зайшов уповноважений.

— Завалишин прислав. — Він розтер рукавицею обличчя з бровами, запущеними інеєм. — Що я маю робити?

— Зв'язок встановили, — сказав Синцов. — З Туманяном говорив, увесь батальйон сюди йде. А ти маєш погрітись. Посидь біля телефону, а я піду.

— Там усе в порядку, — сказав уповноважений, — а грітись мені нема коли. Одного пораненого не знайшли — Котенка, сержанта, нема. Він зі мною йшов і упав біля самої висотки... Не вбитий, я вже за спиною чув, як від рани криком закричав. А фельдшер заявляє, що всіх підібрав. Бреше! Він сука улеслива, я його давно запримітив. При начальстві отирається, а до людей — ніякої уваги. Зараз солдатів візьму, сам піду, я місце пам'ятаю.

— Добре, йди, — сказав Синцов, — тільки швиденько. А Рибочкіна одразу сюди пришли. Нехай коло телефону посидить, а я все-таки піду.

Уповноважений кивнув і вийшов.

— Еге ж, якщо не підберуть, замерзнути недовго, — сказав Богословський, напевне подумавши про себе.

Рибочкін зайшов майже одразу, як тільки вийшов уповноважений. На ремені поверх кожушка у нього висів німецький парабелум у чорній трикутній кобурі.

— Візьміть, товаришу старший лейтенант. — Він витягнув з-за пазухи другий, такий самий парабелум. — Його, — кивнув він на німця. — Особисто у нього взяв

і для вас зберіг. Я вже свій пробував — бій у них сильний, будьте певні!

Синцов посміхнувся.

— Хай у тебе лишається у запас, Я до нагана звик. Посидь коло телефону, зв'язок уже є, і люди до нас ідуть.

— Ох, чудово тут у вас, тепло! — притупнув по підлозі валянками Рибочкін.

І, дивлячись на цього змерзлого цибатого хлопчика, Синцов не стримався від жарту.

— Грійся на всі заставки! Тільки не засни, щоб трофей твій драла не дав.— Він кивнув на німця і вийшов із землянки.

Назад до землянки Синцов повернувся лише через годину. Одразу, коли вийшов, виявилось — турбот повен рот. Спершу надійшли мінометники, і треба було обрати разом з ними позицію. Потім уповноважений разом із солдатом притягнув Котенка. Коли б не пішов сам, поранений так і замерз би за сорок кроків від землянок. Знепритомнів, а оскільки без голосу, то й пройшли, як повз мертвого. Синцов розлютився, наказав розшукати фельдшера, хотів накрутити йому хвоста. Але фельдшер немовби передчував — його наче корова язиком злизала! Сказали, що пішов по коняку і не повернувся.

Потім потроху почала підтягуватись у хурделиці рота Чугунова. Люди дуже змерзли, і треба було разом із Чугуновим якнайшвидше розмістити їх, щоб відігрілись.

Левашову, який прийшов разом із Чугуновим, доповів про найпотрібніше на ходу, в окопі, і запросив до землянки. Тим паче, що з ним з'явився той, другий кореспондент, заїка. Все-таки принесла його сюди лиха година разом з Левашовим. Левашов спершу затявся — хотів обійти окопи, але Синцов наполіг:

— Дозвольте самому розібратись і навести порядок, а потім вам доповісти. Ви з дороги, а я допіру із землянки, вже відігрівся.

Левашов пішов грітись. Все-таки мороз узяв своє, та й у словах комбата, безперечно, був здоровий глузд.

Провівши Левашова, закінчив розміщувати з Чугуновим роту. Наказав перевірити, чи нема відсталих, і зрадів, дізнавшись, що нарешті прийшли — хвалити бога — старшини з термосами.

Німці не подавали ознак життя. Або відступилися від цієї висотки, або готували що-небудь серйозне. Але те

пер це вже було не так страшно; як дві години тому. Нехай, коли хочуть, ідуть. Більше за ніч покладемо — легше вранці буде. Тепер можна подумати й про те, щоб підживитися трохи і погрітись. Судячи з обстановки, — якраз вчасно. А що далі, то більше: почне прибувати начальство, і часу для себе не буде. Вже по дорозі до землянки зайшов до іншої, яку наказав звільнити для СП полку. Землянка була просторіша за ту, в якій влаштувався сам. Начальству — кращу, як заведено!

Коли повернувся до себе, Богословського не було. Виявляється, фельдшер уже забрав його. Так і не встиг ні з Богословським попрощатись, ні фельдшера вишпетити як слід.

— Як, комбат, — спитав Левашов, — годувати гостей будеш?

— Буду. Гарячу їжу приставили.

Синцов обернувся до ординарця Богословського. Тепер, коли Богословського вивезли, само собою виходило, що цей Овдійович зостанеться ординарцем у комбата.

Зараз він уже не чергував на лаві навпроти німця, а примостився навпочіпки біля входу поряд ординарця Левашова і з такою насолодою курих залишеного сусідом бичка, що гріх було відривати його від цієї солдатської втіхи. Проте нічого не вдієш, довелось наказати, щоб ішов до старшини по харчі.

Кореспондент — Синцов знову забув, але зробив зусилля і згадав його прізвище — Гурський сидів навпроти німця й дивився так пильно, немовби збирався малювати його портрет.

— Мовчить фріц, — сказав Левашов і кивнув на Гурського. — Він уже і так і сяк його питав і закурити пропонував — не курить. Туманян дзвонив: де фріц? У дивізії розвідники цікавляться. Треба виряджати.

— Не знаю, кого послати з ним у таку завірюху, — сказав Синцов. — Хто доведе, а хто вколошкає...

Левашов зітхнув. Очевидно, йому дуже не хотілося робити те, на що він наважився.

— Гаразд, — сказав він. — Тоді доведеться по-іншому. Феоктистов!

— Слухаю, товаришу батальйонний комісар, — підхопився з місця його ординарець, виявляючи свій величезний зріст. Підхопився і виструнчився — майже до стелі землянки.

Німець ворухнувся і поглянув на велетенського ординарця:

— Поведеш у шгаб полку,— сказав Левашов, показавши на німця.— І щоб без випадковостей! Що пробував од тебе втекти, не повірю. Головою за нього відповідатимеш, зрозумів?

— Так точно, товаришу батальйонний комісар,— скорботно озвався ординарець. По обличчю його було видно, що до смерті не хочеться йому тарабанитись у тил крізь завірюху з отим німцем.

— А «так точно», значить, веди його.

— А він без шапки, товаришу батальйонний комісар.

— Дарма, по дорозі з якого-небудь мертвого фріца стягнеш і напнеш,— сказав Левашов.— Іди, не байдикуй.

— Ходім.— Ординарець підійшов до німця і штовхнув його в плече.— Ну, вставай, ходім...

Німець підвівся. Синцов бачив, як на мить в його очах промайнув розпач; видалось, що зараз, злякавшись, завагається, попросить пощади і почне відповідати на запитання. Але німець не завагався і не попросив пощади. Одвів очі, підняв голову, розпростав плечі, як перед смертю, і пішов із землянки поперед ординарця.

— Сильний фріц,— сказав Левашов, коли німець та ординарець вийшли.— Люблю таких!

— Н-навіть любите? — сказав Гурський.

— Люблю, коли не шмаркатих, а таких, як цей, у лон беремо. Значить, ще на одного менше...

Левашов уже питав Синцова про руку, але зараз, коли Синцов, сівши, вийняв руку з лямки і поклав на стіл, спитав ще раз:

— А не брешеш, що рана легка?

— Не брешу.

— А якщо одверто?

— Одверто — болить і мерзне, а кістку не ушкоджено.

— Як Богословський, знайшов себе в бою?

— Ваші побоювання не справдились.

— Якщо вважаєш за потрібне, представляй! — сказав Левашов, підкреслюючи свою готовність відмовитись од попередньої несправедливої думки про Богословського.

— А представляти поки що не слід.

— Я бачу, ти строгий!

Синцов знизав плечима: тобі видніше, який я, а я такий, який є.

— Старший політрук, напарник його,— кивнув Левашов у бік Гурського,— просто в захваті з твого батальйону повернувся!

Синцов не одразу збагнув, що йдеться про Люсіна. Такий далекий був зараз від нього в думках. «Отже, не скаржився на мене». А втім, зрозуміло: за брутальність у бою комбата не покарають. Та й пояснення, за що і чому вигнав, було б невідгідне для товариша Люсіна.

— Він нам про Чичибабіна описав, що грудьми кулемета заслонив. Це факт?

— Факт,— сказав Синцов.— Завалишин сьогодні в політдонесенні дасть.

— Так, на все тепер люди йдуть,— сказав Левашов. І додав замислено, немовби заперечуючи власну думку:— І завжди, між іншим, йшли. Пам'ятаю, влітку під Куп'янськом у нас єфрейтор Максюта був, кулеметник. Йому в бою ногу нижче коліна відірвало, на клапті обвисла. Так він сам дотягнувся й відрізає, щоб не заважала, і за кулеметом зостався, кров'ю спливаючи! При моїх очах було; хтось розповів би — не повірив! Ну, скажіть, яка ще мужність повинна бути в людині? Чого ще можна від неї вимагати? А втім, все одно відступали. Як це сполучити? Хіба солдат у цьому винен? Це найлегше сказати... Або, навпаки, усе гуртом на начальство звернути. А хіба мало дурості в нас самих? Скільки завгодно! Сам знаєш, відчуваєш, не слід іти в атаку, а наказуєш! Або, навпаки, треба відійти, поки не пізно, знаєш, відчуваєш, дурневі ясно, а сидиш!

— Чогось ви сьогодні у к-критичному настрої,— сказав Гурський.

— А, йди ти із своїми жартиками,— сказав Левашов.— Я не в критичному, я в самокритичному... А критика й самокритика знаєш, що таке?

— Знаю. Р-рушійна сила,— сказав Гурський.

— А якщо знаєш,— примовчуй!

— А де ваш товариш? — спитав Синцов у Гурського, подумавши, що Люсін, чого доброго, ще з'явиться сюди з Туманяном.

— Уже в дивізії,— сказав Гурський.— Д-добирає матеріал у начальства. Нам завтра вранці летіти. До речі,— звернувся він до Левашова,— ви мене перед світанням у штаб д-дивізії п-приставите?

— А чого тобі летіти? — сказав Левашов.— Залишайся з нами. За тиждень фрїців упораємо, і поїдеш,

— Як мені з-розуміти вашу п-пропозицію залишитись? — спитав Гурський.— Як натяк, що ви сумніваєтесь у моїй особистій м-мужності? Але я вже пояснював вам, що улюблена п-приказка нашого редактора, хоча він і єврей: «К-крашанка на великдень потрібна». Завтра йому потрібен підвал. «Перша доба наступу»... А п-подальше його буде цікавити в п-подальшому.

— Гаразд,— сказав Левашов.— Не пасіюй. Яке-небудь начальство приїде — вимантачу, щоб тебе назад підкинули.

— А хто приїде? — спитав Синцов.

— Гадаю, командир дивізії. До ранку не витримає, з'явиться. Він у нас непосидючий.

Ординарець приніс у казанку обід — суп з пшоняного концентрату з м'ясними консервами.

— Розкішно годуєте,— сказав Левашов, розмішавши суп і зачерпнувши повну ложку гущі.— Що, з усього термоса м'ясо наловили чи солдатам також залишили?

Ординарець мовчав. Старшина перестарався. Синцов зняковів: бувши сам-один, вилаяв би і звелів би однести суп назад... Та Левашов, що не кажи,— гість у батальйоні, зробити це при ньому не гоже. Очевидно, і Левашову стало незручно, але тільки вже перед Гурським, і, більш нічого не додавши, почав вилувлювати м'ясо і класти в покришку казанка. Наклав півпокришки м'яса, долив супом і підсунув Гурському:

— Іжте...

— Чогось б-бракує...— сказав Гурський, беручись за ложку.

Синцов передав йому флягу.

— Пийте, кухля нема.

Гурський відгвинтив ковпачок, двічі сьорбнув затяжними ковтками і, не загвинчуючи, запитально подивився на Левашова та Синцова.

— Я, як вам відомо...— сказав Левашов.— А ти — на твій розсуд.

Він узяв флягу з рук Гурського і простягнув Синцову. Синцов ковтнув, загвинтив, поклав флягу на стіл. Пити не хотілось, морозило, — напевне, від руки.

— Не по-товариському,— сказав Гурський.

— П'ю по обставовці,— відповів Синцов,— по-товариському ми з вами після війни вип'ємо.

І, звернувшись до Левашова, сказав, що землянку для СП полку підготовлено.

— Краща за вашу чи гірша? — спитав Левашов.— Коли гірша, Туманян все одно вашу забере. Він, коли йдеться про такі речі,— гонористий.

— Усе як слід. Порядок знаємо.

— Тоді добре,— сказав Левашов.— У нашого Туманяна завжди і все акуратне, як у Льва Толстого: «Ерсте колонне маршірт... цвайте колонне маршірт...» Поки не переконається, що все в порядку, ні КП, ні СП не змінять.

І, очевидно, подумавши, що ці його слова про командира полку можна зрозуміти як осуд, додав:

— Накати над головою любить, зовсім не як вірменин, а як німець, але коли треба, вистоїть, скаржитись на нього не доводиться. Піду погляну, який ви йому бліндаж підготували.

Він швидко, одну по одній відсюрбнув декілька ложок супу, поклав ложку і раптом, ні сіло ні впало, сказав:

— Переатестація закінчиться, перейду з політроботи на стройову. Будемо з тобою сусідніми батальйонами командувати.

— Гадаю, вам щось більше, аніж батальйон, дадуть,— сказав Синцов.

— А коли щось більше дадуть,— спасибі. З першого дня війни — замполітом полку,— ані туди, ані сюди!

— А ви в-візьміть та п-порадьте, щоб вас призначили кудись в-вище! — подав голос Гурський.

— А я не хочу вище, я хочу до діла ближче,— Левашов устав.

Синцов підвівся слідом за ним.

— Залишайся, сам знайду,— сказав Левашов і тицьнув пальцем у Гурського.— З ним поговори, поки час є. Подзвоню, якщо будеш потрібен...

Розділ двадцять другий

— А знаєте, що Левашов мені про вас сказав? — спитав Гурський, коли вони zostалися вдвох із Синцовим.

— Що?

— «Поговори із комбатом, комбат — особистість!»

— З чого він зробив такий висновок?

— З того, що ви цю в-висоту напросилися брати.

— Кожен з нас по-своєму особистість.

— М-між іншим, на це під час війни не завжди зважають.

«Оце й погано, коли не зважають»,— хотів сказати Синцов, але натомість лише знизав плечима.

— А що, з вашого п-погляду, головне в командирові?

— Сміливість і правдивість,— сказав Синцов.— Решту можна списати.

— В якому розумінні?

— У тому розумінні, що не за всяку провину кием у спину.

— Ну, а, скажімо, сміливий і п-правдивий, але п'яниця?

— А той, хто п'яний, правди про бій не знає.

— А ви в багатьох боях б-бували?

— Полічіть самі,— сказав Синцов.— Півтора року війни, з них чотири місяці в госпіталях, три — на курсах, решта — передова.

— А якщо д-докладніше?

— Докладніше довго,— сказав Синцов.

У боях, не в боях... Якщо підрахувати лише ті години за час війни, коли був саме в бою, і місяця не набереться. Але як це рахувати? Перед боєм, у бою, після бою?.. Де тут межа, якщо іноді очікування бою виснажує нерви більше, аніж сам бій? А після провалу, коли все пішло нанівець, такий камінь на душі, що, здається, краще не жив би! Знайшов що спитати: у скількох боях?.. Усього тільки в одному, але ж він ще не закінчився. Може, кулі підраховувати чи снаряди, що поряд лягли?.. Це якщо на війну на день приїхав, можна рахувати. Тоді й осколок, що поряд упав, у кишеню беруть...

— Н-ну, гаразд, що з вами вдіеш.— Гурський позирнув на мовчазного Синцова і виїхав блокнот.— Т-тоді давайте д-докладно про сьогоднішній бій...

Коротко відповідаючи на запитання Гурського, Синцов розумів, що, коли б вони з Гурським помінялися місцями, він, напевне, задавав би такі самі питання. На хвилину, поки відповідав, ворухнулося в душі щось давнє, що нагадало самого себе, ворухнулось і зникло. Він уже не міг уявити себе людиною, що розпитує інших людей про те, як вони воюють.

— А тепер одне особисте запитання,— сказав Гурський, відклавши блокнота.— Що у вас в-вийшло з Люсним?

— А що він вам сказав? — Синцов уважно подивився на Гурського. Значить, Люсін сказав Левашову одне, а цьому — друге.

— Ск-казав, що ви сволоцюга.

— Повірили?

— З-звук мати власну думку. Т-тим-то й питаю вас, що саме сталося. З-за що ви його в-вигнали?

Синцов пояснив. Хоча пояснювати не хотілось.

— Не с-схоже на нього. Загалом він не б-боягуз.

— А я й не кажу, що боягуз.

— С-слухайте, адже ви з ним давно знайомі, він мені розповідав...

— А мене не цікавить, що він вам про мене розповідав,— перепинив його Синцов.

— Я п-питаю тому, що не дуже п-повірив...

— А якщо не вірите йому, нащо з ним їздите? — знову перепинив Синцов.

— Очевидно, в-виявляю властиву мені б-безпринципність у другорядних питаннях.

— Гаразд, не будемо пережовувати жуйку,— сказав Синцов.— Не знаю, як ви, а я, коли кого-небудь ненавиджу, роблю це мовчки.

— Іноді мені раптом з-здається, що він д-далеко п-підє,— замислено, немовби обмірковуючи це питання вже не із Синцовим, а з самим собою, сказав Гурський.— Гладесенький хлопець, н-ніде не зачепиться. Ц-цілком можливо, працюватиму ще к-коли-небудь п-під його ор-рудою.

Синцов нічого не відповів.

— Не хочете г-говорити на цю т-тему?

— Не хочу.

— Тоді з-змінимо. Запитання, як до колишнього журналіста: щоденника ведете?

— Ні,— сказав Синцов.

— Ч-чому?

— А ви що — відповідного наказу не читали?

— Читав, але деякі п-пробують його забути.

— А я не пробую,— сказав Синцов.

Він надто добре пам'ятав цей торішній наказ, в якому, під загрозою трибуналу, заборонялося вести щоденники, перебуваючи в діючій армії. В зв'язку з цим наказом торік улітку було покарано замполіта полку — під гарячу руку потрапив у штрафний батальйон — через зшиточок.

— Не найкращий наказ, по-моєму,— сказав Гурський.— П-після війни будемо за г-голову хапатися. К-кажу, як історик за освітою. Ви згодні зі мною?

Синцов не відповів: почув близьку чергу з німецького кулемета і підхопився з місця. Але продовження не було. Просто хтось із своїх пробував німецький кулемет.

— У вас особиста зброя є? — спитав він у Гурського.

— Є якась п-пукавка дамського зразка, обрав за п-принципом найменшої ваги. А що?

— Ще не виключено можливість, що німці будуть контратакувати.

— Л-лякаєте,— посміхнувся Гурський.

— Ні. Малоймовірно, але не виключено.— Синцов подумав собі, що, коли німці так і не підуть у контратаку, значить, ми сьогодні справді випустили з них дух. Не весь, звісно, і не назавжди, проте...

— Д-дев'ятий раз на фронті, і ще ні разу ні в кого не д-довелося вистрілити. М-можете с-собі це уявити?

— Цілком.— Синцов подумав про те, скільки людей загинуло за його пам'яті, так ні разу й не встигнувши вистрілити.

— Товаришу старший лейтенант, дозволите доповісти?

Синцов обернувся. На дверях землянки стояв фельдшер.

— Старшого лейтенанта Богословського, за вашим наказом, вивезено саньми.

— Добре,— сказав Синцов.

— Мені сказали, що ви питали про мене...

Синцов подивився на нього і зрозумів: що питає — знає вже давно, але вирішив, що тепер, при кореспондентові, найбільш слухна нагода з'явиться.

— Що з Котенком?

— Вивіз разом із старшим лейтенантом. Його і ще трьох тяжких.

— Обморожений?

Фельдшер затнувся. Хотів збрехати, але не наважився.

— Є трошки.

— Майте на увазі, ще раз збрешете, що всіх підбрали,— пощади не ждять.

— Більш не повториться, товаришу старший лейтенант.

— У мене все.— Синцов, подолавши злість на фельд-

шера і небажання мати з ним справу, вийняв руку з лямки і поклав на стіл.— Огляньте.

— Я ж вам давно казав, товаришу старший лейтенант! — з перебільшеною докірливістю вигукнув фельдшер.

Поки він робив своє діло, Синцов мовчав; мовчав і Гурський. Вистачило тьми зрозуміти, що боляче. Стримуючись, щоб не охнути, Синцов помітив погляд Гурського. Рана й справді мала поганий вигляд і дуже боліла. А головне, майже не рухалися великий та вказівний пальці. То було найгірше.

Фельдшер робив своє діло мовчки. Чоловік, видно, паскудний, але діло знав. Лише коли знову забинтував руку і зробив із свіжого бинта лямку, сказав:

— До медсанбату треба, товаришу старший лейтенант. Забито кістку і, можливо, нерв розірвано. Запустити — можна без руки лишитись.

Синцов мовчки подивився на нього: «Хто його знає? Може, й справді він такої думки, а може, квапиться дати змогу начальству спертися на медицину і піти в тил. Адже трапляється так, що вголос кажуть: «Дозвольте залишитись у строю», а самі ждуть, щоб похвалили і не дозволили. В душу до кінця не зазирнеш. Я дивлюся в його, а він — у мою...»

— Ідіть,— сказав Синцов.

— Мій обов'язок — попередити.

— Ідіть.

— Жорстко ви з ним,— сказав Гурський, коли фельдшер вийшов.

— А ви пораненим у снігу поваляйтесь, тоді зрозумієте, жорстко чи не жорстко.

— Л-люблю злих,— сказав Гурський.— П-перед війною, напевне, д-добріші були?

— Перед війною був ні риба ні м'ясо.— Синцов помовчав і додав: — Погано пам'ятаю, який був.

Він поклав голову на здорову праву руку і миттю заснув як убитий, навіть не встигнувши подумати, що засинає.

В голові його виник і потягнувся довгий, одноманітний літній сон. Він ішов улітку, в спеку, лісом, і знав, і відчував, що це літо і спека, але йти було дуже важко, тому що в лісі лежав глибокий сніг, і це його не дивувало, а тільки обтяжувало. Він весь час провалювався в сніг і ніяк не міг витягнути ноги, а лівою рукою зату-

лявся від зелених гілок, що шмагали його по обличчю. Він знав, що там, за лісом, попереду — Волга, і невідомо чому, але це було добре, що там Волга. Він знав, що тільки-но він туди дійде, все одразу буде добре. Але гілки йому весь час перешкоджали і боляче били по руці, і щоразу, коли він хотів подивитися вперед, чи видно вже там, за гілками, Волгу, він ніяк не міг цього побачити через руку, бо рука була весь час перед очима. І це сердило його, і він намагався подивитись уперед, понад рукою, і не міг.

Він прокинувся від якогось незрозумілого звуку і ще уві сні подумав, що він уже не спить, що його розбудили, і, рвонувшись пораненою рукою до телефону, боляче шарпнувся об лямку і насправді прокинувся...

На столі тиркотів телефон. Він покрутив ручку і взяв трубку правою, здоровою рукою.

— Синцов слухає.

— Командир полку прийшов, — сказав у трубку Левашов. — Чекаємо на тебе.

Синцов поклав трубку, встав і подивився на Гурського.

— Довго спав?

— Хвилини з десять.

Очі в Гурського були червоні, розгублені, короткозорі. Перед ним лежав блокнот, а поряд — окуляри.

— Як ми перед війною у себе в редакції казали: «Набір ще в чорнильниці!» — кивнувши на блокнот, посміхнувся Синцов.

Гурський уважно знизу вгору поглянув на нього.

— А в-ви ще к-коли-небудь самі п-про все це н-напишете. Спом'яніть моє слово.

— Поживемо — побачимо. Посидьте тут, я вийду. А сюди Рибочкіна, ад'ютанта, пришлю.

— Як в-вам з-завгодно. У к-крайньому разі впораюся с-сам, — подивившись на телефон, сказав Гурський. — Скажу: рядовий ненавчений Г-гурський вас слухає.

В землянці у Туманяна було значно більше людей, аніж сподівався Синцов.

Ще на порозі він розминувся з фельдшером і мигцем подумав: «Поранено когось, чи що?»

Але в землянці всі були, хвалити бога, живі й здорові. Крім Туманяна та Левашова тут був нещодавній округлий майор-артилерист, і ще один артилерист, незнайомий, і саперний капітан із сокирками на петлицях шине-

лі, і ще капітан — з дивізії, якого вчора мигцем бачив у штабі, і ще декілька чоловік, що тіснились позаду; в затінку. Обстановка прояснювалась. Туманян прийшов одразу з цілим почтом, і це могло означати лише одне: у масштабах полку вже вирішили завтра завдавати головного удару по німцях з цього напрямку.

«Тим-то і батальйон наказано зібрати в кулак, і резерв — роту автоматників — кидають сюди. Оскільки тут готують кулак, то завтра битимуть цим кулаком, тобто нами», — абстрагуючись від близької небезпеки, просто як про червону стрілу на карті, подумав Синцов про себе та свій батальйон.

Туманян привітався.

— Як оцінюєте обстановку і які міркування відносно подальшого?

Синцов сказав те, що думав: тепер німці цілу ніч будуть насторожі. Велику висоту треба брати вранці, після солідної артпідготовки, і головного удару завдавати лівіше од неї, відрізаючи німцям шляхи відходу.

Туманян кивнув. Мабуть, іншого й не сподівався почути. Тепер, після того як узяли цю малу висотку, подальше вирішення напрошувалось само собою, при першому погляді на карту. Очевидно, він просто хотів перевірити, що думає сам комбат про завтрашнє завдання. Комбат думав правильно, і на обличчі Туманяна відбилосся стримане задоволення.

— Після бою відпочивали? — спитав він.

— Трошки поспав, товаришу майор, — не уточнюючи, сказав Синцов.

— За взяття висоти дякую і представляю до нагороди.

— Служу Радянському Союзові! — Синцов, кинувши праву руку до скроні, мимовільно шарпнув лівою і скрикнув від болю.

Те, що сталося далі, було цілком несподіване для нього, вже звиклого до думки, що саме він виконуватиме завтра все, що намічено.

— Зараз прийде Ільїн, — сказав Туманян, — я наказав йому дочекатись автоматників, щоб вони не заблукали. Тимчасово здайте йому батальйон і підете в медсанбат.

— Я можу воювати, товаришу майор, — сказав Синцов. — Прошу не усувати мене від командування.

— А хто тебе усуває? — втрутився Левашов. — Тебе війна усунула. — Він показав на руку Синцова. — Підлікуешся — повернешся.

Туманян покосився. Напевне, вважаю, що слова командира полку не потребують будь-чиїх роз'яснень.

— Я можу воювати, товаришу майор,— повторив Синцов, дивлячись на Туманяна.

— А фельдшер заявив, що не можеш,— знову втрутився Левашов.— Спеціально викликали його і спитали; заявляє, що руку втратиш.

«Негідник фельдшер! — подумав Синцов.— З Ільїним зжився, а зі мною зрозумів, що не зживеться, і радий відкараскатись».

Думка могла бути й несправедливою, фельдшер мав право сказати те, що вважав за потрібне.

— Прошу дозволити залишитись бодай на добу,— все ще дивлячись в обличчя Туманяну, сказав Синцов.

— А нащо просити? — Туманян невдоволено зсунув до перенісся густі мужні брови.— Якби вимагала обстановка, затримав би без вашого прохання. А раз не вимагає — існує порядок.

Він з притиском круто вимовив слово «порядок». «Гадаєш, якщо сьогодні відзначився, то завтра без тебе вже й не справимось, і не обійдемо? І справимось, і обійдемо»,— немовби казав він.

Синцов скося поглянув на Левашова; по обличчю Левашова було видно, що він невдоволений. А втрутитись не може і не втрутиться. Як не втрутиться й ніхто інший з присутніх, хоча видно по обличчях, що і розуміють, і співчують.

«Ну й чорт з вами, нехай буде по-вашому, якщо так!»— з гіркотою, раптово поіннятий важкою втомою, подумав Синцов.

— Слухаю, товаришу майор. Дозвольте йти?

— Почекайте.— Туманян гукнув: — Зирянов!

З-за його спини, з темряви, ступнув високий, плечистий лейтенант, той самий сивий, з перебитим носом, якого бачив учора в штабі армії. Туманян на мить повернув своє похмуре обличчя до лейтенанта з перебитим носом і знову перевів погляд на Синцова.

— Призначаю лейтенанта Зирянова вашим заступником, заберіть його з собою.

Слово «вашим» означало: «Не списую тебе, певен, що ти ще повернешся». Але Синцов надто добре знав, що людина сподівається, а війна розпоряджається, і тому це слово «вашим» не здатне було щось змінити в його настрої.

— Бажаю видужати і повернутись.— Туманян подав руку.

І, потискуючи руку командирові полку, дивлячись йому в обличчя, Синцов відчув, що цей похмурий чоловік чудово все розуміє: і як тяжко йти з батальйону, ледве встигнувши знайти в ньому себе серед людей, і як хочеться завтра самому розвинути свій перший, горбом зароблений успіх,— усе розуміє, проте нічого не змінить.

«Виявляється, цей чортів вірменин теж крутий, хоч і не горлає, як інші, котрих вважають крутими».

Левашов, прощаючись, потиснув руку приязно, значливо. Але на Синцова це не справило належного враження. Яка користь від того стискування руки, коли промовчав, не подав голосу. Був би, як раніше, комісаром, можливо, й подав би, а оскільки тепер замполіт, то в таких питаннях мовчить. Напевне, саме тому й говорить про стройову, що при його характері посада не до вподоби.

«А про готування завтрашньої операції говоритиме вже з Ільїним, зі мною не хоче час гаяти»,— подумав Синцов про Туманяна, виходячи із землянки.

Він ішов окопом попереду лейтенанта з перебитим носом і чув, як той хрускотить чобітьми по снігу. «Так ось хто, виявляється, там, у резерві, стояв упритул за Богословським. А можливо, не тільки за Богословським, а тепер і за мною, все-таки колишній полковник, сьогодні — заступник Ільїна, а післязавтра замість мене — комбат. Це недовго. І навіть напевне призначать, якщо не п'яниця».

— Ти не засмучуйся, комбат, не таке з людьми буває,— сказав за спиною лейтенант з перебитим носом. Голос його не був хрипкий і злий, як там, у штабі армії. Голос був чистий і добрий.

«Зараз ти — наче скельце,— подумав Синцов.— А яке з людьми буває, це я й без тебе знаю».

— Не засмучуйся,— повторив ще раз лейтенант.— Повернешся з медсанбату, здамо тобі батальйон у найкращому вигляді.

Почувши це, Синцов подумав ще раз, що, цілком можливо, через день-два цей Зирянов покаже себе, як годиться колишньому полковникові, і його призначать на батальйон. А заговоривши про повернення, просто вирішив морально підтримати товариша. Це від нього

залежало — слова. А решта не залежала. В тому числі й власне призначення. Коли призначать, не відмовлятимешся!

— Чого мовчиш? — спитав Зирянов, коли вони пройшли ще кроків двадцять.

— А про що говорити? — вперше за весь час озвався Синцов.

І справді, про що говорити? Треба здавати батальйон і йти у медсанбат. І коли так — що швидше, то краще, нічого марудитись і ятрити себе. Він злісно подумав про поранену руку та про Люсіна: «Вивів із строю, мерзотник!»

— Куди йдемо? — спитав Зирянов.

— Зараз зведу вас з ад'ютантом батальйону, він — за командира роти. Поки прийде Ільїн, ознайомить вас із своєю ротою, і з третьою, щоб час не марнувати. А все інше — з новим комбатом, — додав він, уперше і подумки, і вголос називаючи так Ільїна.

— Ясно, — сказав Зирянов і за рукав ватника затримав Синцова біля самого входу до землянки. — Двоє слів, по-товариському.

— Слухаю вас.

— Те, що чув там від мене, померло. Так?

— Так.

— І що п'яним бачив, хай помре. Мав причини. А взагалі п'ю за нормою, горілки в солдатів не краду.

— Усе ясно, — сказав Синцов.

Гурський сидів на тому самому місці, де Синцов його залишив, а Рибочкін, довготелесий і натхненний, витягнувши з коміра кожушка жилаву хлоп'ячу шию і затиснувши в руці зірвану з голови вушанку, так, немовби він виступав на мітингу, гучним голосом проказував вірші:

Тепер

Не поцілимо мимо.

Ми знаєм, кого мести!

Побачив Синцова і затнувся.

— Чого зупинився, продовжуй. Свої?

— Маяковського, товаришу старший лейтенант. Своїх не пишу.

— Н-невелика дискусія,— сказав Гурський.— Я йому к-кажу, що людям під час війни потрібно: «Д-даремно старенька жде сина свого», а він мені ліпить М-маяковського.

— А я доводжу, товаришу старший лейтенант, що в Маяковського на всі випадки життя є,— сказав Рибочкін, все ще мнучи вушанку в руці.

Синцов посміхнувся. Надто несподіване все це було: сперечання про поезію, і старшого лейтенанта — суддею. А кого ж іще, коли війна?

— Дочитай, що хотів.

— Я що доводжу...

— Ти не доводь, ти дочитай, що хотів.

Рибочкін одвів убік руку з вушанкою, відкинув голову і крикнув:

Тепер
Не поцілимо мимо,
Ми знаєм, кого мести!
Ноги знають,
чийми
трусами
їм їти.

Сумніви і скарги заспокоїм,
Слимаче «почекаймо» — зітрем!
Руки знають,
кого їм
крити смертним дощем¹.

— Про трупи — міцно! — сказав Зирянов.

Рибочкін зупинився, поглянув на Синцова і з готовністю сказав:

— Можу й далі.

— Далі часу нема,— сказав Синцов.

І, познайомивши одного з одним Зирянова і Рибочкіна, наказав Рибочкіну провести нового заступника командира батальйону в роті — свою та Чугунова.

Ворухнулася на мить думка піти самому, але стримався. Дивно відчуває себе той, кому більш нічого робити там, де щойно, здавалось, неможливо було без нього обійтись.

¹ Переклад Сави Голованівського.

Гурський підвівся, сунув блокнота в козушок і сказав, що, в разі товариші командири не заперечують, рядовий ненавчений Гурський піде з ними в роти.

— Йдїть,— байдуже сказав Синцов і подав Гурському руку.— Про всяк випадок.

— Побачимось, я ще повернуся до вас.

Синцов не відповів. Не хотів заходити в розмову.

Залишившись сам-один, подумав про свій речовий мішок. Хоча багатство в ньому невелике, але опинитися в медсанбаті без бритви і зміни білизни не слід. У боях потім буде не до тебе, і нікому не спаде на думку послати тобі в медсанбат твій мішок. Можливо, Ільїн уже попідгрібав там, у тилу, все штабне господарство і разом з тим мішок. Треба буде спитати, коли прийде.. Дуже захотілося, щоб Ільїн прийшов якнайшвидше. Щоб не довго чекати на нього. У таких справах зволікання — гірш за все.

І Ільїн, начебто відчувши, зайшов до землянки якраз у ту хвилину, коли Синцов нетерпляче подумав про нього. Увійшов, поздоровив із взяттям висотки, квапливо потер обличчя з морозу і доповів, що прибув з усім одразу: і з ротою Караєва, і з автоматниками, і з усім штабним господарством. Потім озирнувся, немовби шукаючи когось іще, хто неодмінно повинен бути тут, у землянці, похитав головою і зітхнув. Ні слова не сказав, але по кому зітхнув, було зрозуміло — по Прохорову. Зітхнув і спитав, як рука. Що Прохорова вбито, а комбата легко поранено, вже чув кілька годин тому, але що доведеться приймати батальйон, не здогадувався.

— Нічого,— сказав Синцов. Після нової перев'язки рука, як на те, не нагадувала про себе, і від цього ще прикрішим уявлялося подальше.— Наказано йти в медсанбат, а батальйон здати тобі.

— Он як,— сказав Ільїн безрадісним голосом.— Ну що ж, мені прийняти батальйон недовго. Здали — прийняли.

Обличчя в нього було байдужісіньке — ні радості, ні співчуття, нічого. І, дивлячись на це байдуже обличчя, Синцов раптом зрозумів, чому воно таке: Ільїн уже знає, що загинула ота дівчина-мінOMETниця. І, подумавши так, не вагаючись, тому що коли б навіть помилився, Ільїн однаково про це довідається, спитав:

— Що, знаєш уже про Соловйову?

І Ільїн, хоча вони ніколи не гóворили з комбатом про цю дівчину, відповів так, наче Синцов уже давно знає про це все з самого початку і до кінця.

— Загинула Рая. Ти не уявляєш собі, як я її просив, щоб не залишалась у мінометній обслузі! Тільки поза-вчора благав. Просто жити не хочеться...

Він сів на лаву і, похнюпившись, безсило кинув між колінами руки.

І Синцов, стоячи над ним і дивлячись на його похиле-ну голову та безсило звисаючі руки, вперше за весь день бою подумав про своє: про Машу. В різні хвилини жит-тя думав про неї по-різному: то як про живу, то як про мертву, то знову як про живу. Тепер, дивлячись на Ільї-на, знову подумав як про мертву.

— Гаразд,— сказав Синцов,— приймай батальйон. А я піду в медсанбат.

Сказав не від черствості, а тому, що розумів: все одно свою біду Ільїн лікуватиме ділом. Бо лікувати її більш нема чим.

— Зараз.— Ільїн підвівся і почав ходити сюди й туди по землянці, високо піднявши голову. Не хотів розпла-катись, а сльози все одно набігали на очі.— З полудня вже знаю, а пережити не можу,— тремтливим голосом сказав Ільїн, усе ще ходячи з піднятою головою.

І Синцов згадав, як, почувши його голос удень, по телефону, ще тоді подумав: «Знає». І, наблизившись до Ільїна, який усе ще ходив по землянці, взявши його здо-ровою рукою за плече, сказав:

— Ну, Ільїн!.. Ільїн!..— немовби просячи отямитись і справитися з горем.

Але Ільїн вивернувся з-під руки і сказав глухо, крізь сльози:

— Ну, що Ільїн?.. Думаєш, б... вбили — і хай її? Не дружина, щоб за нею плакати?..

— Зовсім я цього не думаю. Звідки ти узяв?

— А звідти й узяв, що знаю, як про неї говорили. Від злості, що не дала їм. А вона й мені, коли хочеш знати, доторкнувшись до себе не дозволила. І з санчастини піш-ла, щоб язиками не ляпали! Сказала, що не для цього, а для війни шинель вдягнула. Я їй і одружитись пропо-нував, хай так!

— Значить, не кохала тебе,— сказав Синцов.

— А мені від цього не легше,— сказав Ільїн.— Це їй було б легше, якби не її, а мене...

Він не договорив, схлипнув, витягнув з кожушка брудний носовик, витер обличчя, сунув носовик назад у кожушок і спитав:

— Де наш медсанбат стоїть, знаєш?

Двері до землянки з силою розчинилися навстіж, і в них, наче його хтось підштовхнув у спину, не увійшов, а вскочив командир дивізії генерал Кузьмич, у вушанці і в підперезаному ременем короткому ватнику. Маленький, кремезний, з червоним від морозу обличчям і товстими солдатськими вусами, він скидався не на генерала, а на літнього хвацького старшину, і тільки визираючі з-під розстебненого коміра ватника червоні петлиці з генеральськими зірками свідчили про його справжнє звання.

— Товаришу генерал,— виструнчився Синцов йому назустріч,— командир третього батальйону триста тридцять другого стрілецького полку, старший лейтенант Синцов. У довіреному мені батальйоні...

Кузьмич перервав. Коротко махнувши рукою, сказав:

— За висотку спасибі. Цю висотку тобі до гробу не забуду, комбат! — прудко ступнув два кроки до Синцова, обійняв, поцілував, кольнув вусами, так само швидко відірвався, одійшов на крок назад і оббіг Синцова з голови до ніг коротким, швидким поглядом.— Навіщо — такий молодчага, а дозволив себе поранити?

— Фріци дозволу не спитали, товаришу генерал.

— Легко?

— Легко.

— А не брешеш?

— Не брешу.

— От бачиш,— посміхнувся Кузьмич,— казав тобі вчора, що зустрінемось. От і зустрілись.— І швидко обернувся до Ільїна і також потиснув йому руку.— І тебе поздоровляю, Ільїн. Судячи по справі, знайшли з комбатом один одного?

— Так точно, знайшли.

— А справа у хоробрих завжди ладиться,— весело сказав Кузьмич.— А не ладиться — то хороброму завжди знайдемо, чим допомогти, а боягузові чим я можу допомогти? Якщо він боягуз, я вже нічим йому допомогти не можу. Хіба що існування його припинити. Тепер ми завдяки вам — королі. Тепер у мене одна печаль: завтра продовжити, як сьогодні почали. Не дай боже спаскудити! У всіх тепер про це голова болить. Артиле-

ристи нам ще два полки на артпідготовку додають, хоча нам уже й так більше дали, аніж за законом божим належить. Де Туманян? Проведи мене до нього,— так само весело звернувся він до Синцова.

— Слухаюсь, товаришу генерал-майор! — виструнчився Синцов.

І раптом, дивлячись у ці веселі, добрі, старечі очі, наважився на те, що, на його думку, вже було відрубав, наважився і тому, що однаково в душі не міг примиритися з цим, і тому, що Ільїн видався йому настільки пригніченим, що було страшно здавати йому сьогодні батальйон.

— Дозвольте звернутись в особистому питанні, товаришу генерал?

— Оженитись надумав? — усміхнувся Кузьмич і з цікавістю поглянув на Синцова.

— Так що ні,— піддаючись його тонові, сказав Синцов.— Розлучатись не хочу! Командир полку наказав здати батальйон Ільїну і йти в медсанбат. А я прошу залишити мене.

З генералового обличчя зникла посмішка. Воно одразу посерйознішало.

— Раз командир наказав, тра виконувать.

— А я виконую. Здаю батальйон. Але прошу затримати на якийсь час розпорядження. Можу воювати.

— А рана?

— Загоїться, як на собаці.

— Добре, коли загоїться,— сказав Кузьмич.— Калік нам і без тебе вистачає.

— Рана не болить, товаришу генерал. Все в порядку.

— Що не болить, це ще не все в порядку,— сказав Кузьмич.— Стигнути буде на холоді. У мене в дев'ятнадцятому році на колчаківському фронті рука поранена була. Знаєш, як стигнула? Хоч з бою виходь.

— А все-таки не вийшли, товаришу генерал?

— А моє становище легше за твоє було. Я наказів од командира полку не мав. Сам полком командував, до того ж, Окремим, Комуністичним.

І, так нічого й не відповівши на прохання Синцова, повторив те, з чого почав:

— Проведи до Туманяна.

Поки йшли окопами до землянки Туманяна, Синцов більш не нагадував про своє прохання, розуміючи, що,

якби комдив одразу вирішив відмовити, то не грав би на нервах. Раз мовчить, значить, або ще не вирішив, або хоче, щоб колишне рішення скасував сам командир полку.

— Скільки за день своїх втратив? — спитав Кузьмич посеред дороги, затримавшись, переступаючи через ще не викинуті з окопів трупи німців.

Синцов відповів і додав, що серед пораних є багато тяжких.

— Що й казати, — зітхнув Кузьмич. — «За нього ви все віддали, що могли...» Саме так. З якої пісні, знаєш?

— Знаю, — сказав Синцов. — «Ви жертвою в бою нерівнім лягли». Ми ще в школі її співали.

— Ви в школах співали, а ми — на червоних панахидах, — сказав Кузьмич. — А тепер і співати її нема коли. Така війна, що співати часу нема.

Коли Синцов довів його до землянки Туманяна, Кузьмич зупинився і рапгом сказав:

— Не ходи за мною, тут почекай.

Синцов зрозумів: зараз там, у землянці, разом з командиром полку вирішуватиме. І хоче вирішувати не при ньому.

Він стояв в окопі біля входу до землянки і напружено чекав, покличуть чи ні і яким вирішенням зустрінуть, покликавши. Світні стрілки на годиннику показували 22. Якщо почати лік з моменту виклику з резерву, ще не минуло й півтори доби, а з моменту, коли прийшов з Ільїним до батальйону, — доба. Тільки й того! Що може віддати людина на війні за добу справі і людям? Що вони встигли взнати про нього і він про них — і тих, що зверху, і тих, що знизу? Навіть не всі прізвища, що записав у польову книжку, збереглися в пам'яті... Деякі пам'ятає добре, зараз здається, що на ціле життя, а інші важко затямити, ще треба зазирати. Деяких бачив у бою по декілька разів, а інших так і не бачив, лише одержував донесення. І про прізвище того солдата, який тебе врятував, а сам загинув, вже ніколи не дізнаєшся, бо він zostався лежати там, позаду, і спитати в той момент про його прізвище не було в кого, а тепер його вкупі з іншими поклали в братську могилу, і буде лише табличка та список загиблих, прізвища одне під одним... І яке з цих прізвищ його, так і не знаєш.

Так, усе встигають люди за добу на війні. Чого тільки не встигають! І зложити життя своє за ближніх своїх,

і когось послати на смерть, і когось урятувати, і когось не вберегти, хоча, можливо, й можна було вберегти. Якщо на війні про все це потім думати, як можна було б зробити краще, аніж зробив,— збожеволієш!

Зараз, звичайно, здається, що протягом усього життя пам'ятатимеш тих людей, з якими звела тебе сьогодні доля, тим паче що, можливо, підеш і не повернешся до них. Але ж це і раніше так багато разів здавалось, а потім одне лишилося в пам'яті, а друге заслонилося усім, що було згодом... Ще за добу до цього думав: «Мій батальйон» — про той, що там, у Сталінграді, а тепер, після доби бою, думаєш «мій» вже про цей, і навіть сам не помітив, коли, в яку саме хвилину, це сталося. І не тому, що забув попереднє, а просто одна війна заслонила собою другу. Сьогоднішня — ту, що була раніше. Звісно, з точки зору фронту ба навіть армії це нескінченно мала величина — батальйон, яким ти сьогодні командував. Але з твоєї власної точки зору і з точки зору трьохсот людей, разом, з якими воював, цей батальйон сьогодні — все життя. І ти не хочеш розстатися з ними і з ним... Ні триста чоловік, ні одна людина не можуть почувати себе в душі нескінченно малою величиною. Ти можеш вважати себе нескінченно малою величиною. Але почувати себе нею ти не можеш, тому що, хоч який ти малий і хоч який світ великий, однаково все, що пов'язує тебе із світом, починається і закінчується в тобі самому. Помреш — світ проживе і без тебе, але поки живий, вас тільки двоє: ти і він. І ти — це ти, а він — це все інше, все, що не ти.

Інша річ, що не тільки ти, а кожен так, і нічیه життя не дешевше за твоє, і що, коли треба, треба віддати його не вагаючись. Але це інша річ, цілком інша річ...

Метелиця, як і перше, рівно й сильно мела туди, вперед, у бік німців. Попереду було біло, так біло, що за снігом вже нічого не можна розгледіти. Але там, за цією суцільною білиною, були німці. Сорок кілометрів причаєних у кризі, землі та камінні німців. Звідси і до Волги. Ні, сьогодні, зараз, після першої доби наступу, звідси, від переднього краю, було вже не сорок, а тридцять п'ять кілометрів. На п'ять кілометрів менше. У цьому й полягала вся сутність прожитого за добу життя...¹

¹ Розділи перший — двадцять другий переклала ОЛЕНА ПАРХОМОВСЬКА.

Розділ двадцять третій

Поїзд прибував до Ташкента майже без запізнення, вдень, на сьому добу після від'їзду Тані з Москви.

На вузловій станції Ариць, яку недавно проїхали, один з Таниних сусідів по вагону виканючив у військового коменданта три останні номери ташкентської газети «Правда Востока», і решту шляху Таня читала вголос — спочатку одній половині вагона, а потім другій — надруковані в газеті ранкові та вечірні зведення Інформбюро за три дні підряд.

У зведеннях повідомлялося, що наступ триває майже скрізь — на Центральному фронті, Північному Кавказі, Нижньому Дону і в заводському районі Сталінграда.

Відтоді як Таня на третій день дороги відправила лист Серпіліну з проханням забрати її до себе на фронт, вона читала і слухала все, що говорилося про Сталінград, з почуттям особистої причетності до цього. В ній усе здригалося від збудження, коли вимовлялося це слово: Сталінград.

Власне, про це рано було думати, але вона думала. Думала, незважаючи на те, що її лист міг взагалі загубитися і не дійти. А якщо він і дійде, то невідомо коли і невідомо що відповідь Серпілін і скільки буде йти до Ташкента його відповідь, якщо вона буде.

Таня спиняла себе, казала собі, що недобре, не встигнувши ще побачитися з матір'ю, думати вже про від'їзд, що цілком можливо, її відпустка на лікування закінчиться раніше одержання будь-яких листів і в санітарному управлінні округу зразу ж вирішать її долю посьому — куди захочуть, туди й пошлють... Але щось сильніше за всі оті правильні міркування однаково примушувало сподіватися, що Серпілін викличе її до себе, а Артем'єв теж виявиться там, на фронті, десь недалеко від неї.

Вона ляяла себе за ці думки і називала їх бабськими, але вони знову баламутили її зараз, коли поїзд підходив до ташкентського вокзалу й треба було думати зовсім не про це.

Першим, кого побачила Таня на платформі ще з вікна вагона, був її чоловік, чи, як вона звикла про нього думати, її колишній чоловік. Отже, мати все-таки сказала йому! Він стояв і дивився у вікна вагонів.

Закинувши за плечі майже спорожнілий за дорогу речовий мішок, Таня взяла рюкзак і сплигнула на платформу. Платформа була вся в снігу: виявляється, тут, у Ташкенті, стояла найсправжнісінька зима. Про це можна було здогадатися ще зранку в заваленій снігом Арисі, але Тані однаково майже до самого кінця здавалося, що погода ще зміниться, і коли вони дойдуть до Ташкента, там буде значно тепліше.

Пробираючись крізь натовп, Таня пішла назад, туди, де побачила чоловіка, і за хвилину зіткнулася з ним. Матері не було, він ішов сам.

Він мало змінився, був усе такий же гарний, тільки схуд; навіть пальто й ушанка були ті самі, в яких ходив у Ростові тієї зими, коли упав за нею.

Коли вони зіткнулися, він обхопив її за плечі й сторопіло тримав, не знаючи, що діяти далі.

— Де мама?

— На заводі. Вона цього тижня зранку. Сказала, ти не хочеш, щоб тебе зустрічали. Я сам довідався, коли поїзд...— Він стяг з її плечей речовий мішок і винувато, поспіхом ткнувся губами в її шокуючий підборіддя.

Вона не відсторонилася, лише зіщулилася, ніби від лоскоту, й подивилася йому в вічі.

— Цілуватися не будемо. Добре?

— Ти надовго сюди? — спитав він, коли натовп виніс їх з дверей вокзалу.

— Мабуть, ні. Як тільки відпустка на лікування скінчиться, поїду на фронт. А що?

— Просто спитав. Ти зараз куди?

— А хіба не до тебе? — сказала вона, дивлячись повз нього на холодну, завалену снігом площу і людей, що мерзлякувато перебігали через неї до зупинки трамвая.

«Як холодно! А в дорозі попутники лякали, що тут буде жарко в шинелі!»

— Нам з тобою треба поговорити...— Він промовив це після задовгої паузи.

— Не бійся, я пожартувала, — перебила вона. — Проведи до мами і їдь, куди тобі треба. Дякую, що зустрів. Хоч я й не просила.

— Я зустрів тому, що хотів відразу ж...— Він зам'явся.

«А, он воно що! Згадав, як тоді, перед війною, враз приїхала до нього, дурна, без телеграми... Може, уявив, що й зараз...»

— Ти не хвилюйся,— сказала вона.— Я після того приїзду до тебе вже не вважала себе одруженою. Тільки розвестись не спало на думку. Ну як, полегшало?

— Мені не треба нічого полегшувати,— сказав він.— Я знаю, як ти любила мене...

«Скажи, будь ласка,— сердито подумала Таня,— невже й справді так любила його, що він і досі цим потішається! Ох і дурна ж...»

— Я завинив перед тобою. Я вважав, що ти загинула, і восени оженився... на одній дуже хорошій жінці.

— Не на тій, що тоді?..— не стрималася й запитала Таня.

— Ні, ні,— поспіхом сказав він.— Це зовсім інше, зовсім інше... Вона навіть трохи старша за мене, як не дивно.

— Дуже рада, що не та,— сказала Таня.— Вона мені тоді не сподобалась: надто вже злякалася мене...

— Ти повинна до кінця зрозуміти...— сказав він.

— Я все розумію. Сходимо в загс і розведемось. Як-що хочеш, можна й завтра. Чи ти вже розвівся?

— Так...— сказав він, запинаючись.— Я восени, коли...

— От і гаразд,— знову перебила вона його.— А тепер я теж заяву подам, або разом сходимо, не знаю вже, як це робиться.

— Так, звичайно, звичайно,— з готовністю сказав він. Його вразило, як легко вони порозумілися.

— Що тебе дивує? — спитала Таня, глянувши на нього.— Я того останнього листа відіслала, коли ми вже в ешелон сідали... Думала, що й ти на фронт... Тому й написала: вірю, що побачимося! В розумінні будемо живі, просто як людині. А взагалі вважала, що на цьому хрест, і добре, що дітей нема. І поводитися, як вільна. З мужчинами жила... Так. Чого дивишся?

— Неправда,— сказав він.— Ти просто хочеш...

— Чому неправда? Гадаєш, гірші за тебе були?

Вона подумала про Дігтяра, тому що більше думати було ні про кого, й повторила переконливо:

— Не гірші, а значно кращі.

— Чому ти так сердито говориш зі мною? — сказав він ображено.

— По-дурному зустрів, тому й розсердилася. Злякався, що побіжу твою дружину кислотою труїти?

— До чого тут це?.. Я зовсім не думав. Я тільки хотів, щоб усе було...

— І кози були ситі, й сіно ціле? Ех, ти... Розкажи краще, як мама живе.

— Ми розмовляли з нею лише по телефону. Я давно не бачив її.

— Як давно?

— З жовтня.

— А... розумію,— сказала вона.

— Мені було б нелегко пояснити їй,— сказав він.— Я оженився, коли повірив, що ти загинула. А вона, як і раніше, вважала, що ти жива. І я вирішив, що краще її не турбувати усім цим.

— Ех, Миколо, Миколо,— сказала Таня,— так турбуєшся про інших, що сам заплутався... З матір'ю не міг побачитись, тому що боявся сказати їй, що я загинула, а тепер дружині треба пояснювати, що я жива. Коли батько помер, був у мами?

— Так,— промовив він.— Не відразу. Виїжджав на епідемію. А коли повернувся, зайшов. Востаннє. Ось уже й завод видно...

— Гаразд,— сказала вона.— Ти мене лише до воріт проведи. Лишається вирішити, коли нам з тобою в заг піти. В мами є твій телефон?

— Є, службовий.

— Я днями подзвоню тобі.

Ця довга розмова, яка почалася ще від вокзалу, дотлівала зараз на засніженому вибоїстому пустирі, в кінці якого виднівся довгий заводський паркан та вантажні машини з залізним бруктом, що саме в'їжджали в ворота.

— Таню!

Вони вже стояли біля заводських воріт, перед саманною будкою з вивіскою: «Бюро перепусток». Йому лишалося тільки скинути з плечей і віддати речовий мішок.

— Дай мішок, Миколо.

— Хочеш, я зайду з тобою в бюро перепусток? — спитав він, знімаючи з плечей мішок.

— Не хочу.

— Таню!

— Ну чого тобі?

— Я хочу, щоб ти знала: все сталося так, як сталося, але однаково я нікого не любив так, як тебе.

— Що далі?

— Не знаю. Я просто сказав тобі правду.

В його голосі була щирість, і це утримало її від різкості. Ну, що ж, може, він і справді не так уже й любить цю свою дружину. Але що їй до всього того?

— Дай мішок, Миколо. Кінець кінцем це свинство — затримувати мене. Я хочу скоріше побачити маму.

— А я хочу скоріше ще раз побачити тебе. Розумієш?

Вона подивилася йому в вічі і зрозуміла. Там, на вокзалі, боявся, що вона пред'явить на нього свої права. А зараз, відчувши себе в безпеці, настроївся на давні спогади.

— Не знаю навіть, що тобі на це відповісти. Почекай хоч, поки розведуся з тобою. А то не будемо знати з твоєю новою дружиною, хто перед ким винен!

Але він не зрозумів кепкування і сказав з дурною пристрастю в голосі:

— То коли ж ми побачимося?

— Дай-но мішок,— сказала Таня і, смикнувши за лямки, вихопила мішок у нього з рук.

— Пробач, я не хотів...

— Бог простить! — Вона не оглянулася на нього і, ліктем притримавши двері, увійшла в бюро перепусток.

Подавши крізь віконце своє посвідчення, вона почала пояснювати, хто вона й для чого їй потрібно потрапити на завод. Жінка, яка сиділа всередині, висунулася, оглянула Таню, хитнула головою, зітхнула, знову зникла у своєму віконці й мовчки простягнула заздалегідь виписану перепустку з написом: «До парткому».

Коли Таня, подавши перепустку вахтеру з гвинтівкою, пройшла через прохідну у двір, жінка вискочила з задніх дверей бюро перепусток і спитала її:

— Ольги Іванівни дочка?

— Так.

— З фронту прийшла?

— Так. Здрастуйте,— сказала Таня, намагаючись пригадати, де вона бачила цю жінку.

— До парткому праворуч іди: цей корпус минеш, і, до ливарки не доходячи,— барак.

Таня пройшла кілька кроків і оглянулася — жінка все ще стояла роздягнена біля дверей і дивилася їй услід.

За десять хвилин Таня сиділа в парткомі й чекала на матір. Напроти Тані за столом сидів похмурий літній

чоловік у чорній ватянці й армійській ушанці і, притисши плечем трубку, записував телефонограму.

Коли Таня прийшла сюди, він ткнув їй руку й буркнув своє прізвище, але вона не розібрала й не перепитала, тому що він одразу ж почав дзвонити в ливарку, щоб у партком прислали Овсянникову. І зразу ж у нього на столі задзвонив другий телефон, і він почав приймати телефонограму.

Хоча він сидів у ватянці й ушанці, але Тані з морозу здалося, що в парткомі тепло і навіть чадно: в круглій чавунній грубці горіло вугілля.

Вона розстебнула шинель.

Чоловік, що приймав телефонограму, скося глянув на неї, помітив орден на гімнастерці, здається, хотів їй щось сказати, але замість того сердито спитав у трубку:

— Що, ще не все? Я гадав, усе! Розводите тут писанину! — і ще швидше, ніж раніше, зашкрябав олівцем по паперу.

В барак увійшов високий, плечистий, ще зовсім молодий генерал, чимось схожий на Артем'єва.

— Слухай, Малинін, — сказав він, — мені в Раднарком дзвонити треба... Як, беремо Лузгіна на заступника по робітничому постачанню чи не беремо? Знаю, що постачання налагодить, і здогадуюсь, що шельма. Чекаю твого останнього слова.

— А для чого чекаєш, Миколо Івановичу? — кладучи трубку, сказав Малинін. — Ти ж вирішив...

— Я-то вирішив, — сказав генерал, — але я хочу, аби парторг був «за», щоб у разі чого разом відповісти.

— Разом відповісти не страшно, — сказав Малинін, — разом плакати не хочеться. — І, покосившись на Таню, сказав: — Проведу тебе до контори, поговоримо.

І генерал, після того як Малинін покосився на Таню, й собі глянув на неї й запитав:

— Хто така?

Вона, коли він увійшов, встала там, де сиділа, та так і стояла досі.

— Військлікяр третього рангу Овсянникова, — сказала Таня.

— Дочка Овсянникової нашої, з ливарного... — сказав Малинін, і, поклавши в шухляду телефонограму, зняв з гвіздка шинель, і вийшов услід за генералом, який так нічого й не сказав Тані.

«Зараз лятимуться»,— подумала Таня. Такий був вираз обличчя і в генерала, і в цього чоловіка, що сидів за столом,— Малиніна. Тільки вона, Таня, завадила їм полягтися тут-таки, в парткомі.

Вона лишилася одна. І майже відразу увійшла мати. Вони обнялися і довго цілували одна одну.

Мати була зараз справжньою бабусею. На ній була груба, вимазана землею ватянка і ватяні штани, але, углядівши її обличчя, Таня з переляком подумала, яка вона, мабуть, худа там, під ватянкою.

— Таню, донечко!..

— Так, мамо...

— Приїхала!..

— Так, мамо...

— Жива!.. Здорова!..

— Так, мамо...

Мати більше нічого не спитала, помовчала й сказала:

— А батько...— і знову довго мовчала.

— Від чого він?— спитала Таня.

— Не знаю,— сказала мати,— без мене сталося...

Я на запалення легенів хворіла, в лікарні три тижні лежала. А його швидка допомога забрала. А мені одразу не сказали: пожаліли, бо я підвестися однаково не могла. А коли вийшла з лікарні, він уже помер. Труну йому збили без мене в нашому пакувальному цеху, але повезли не зразу: думали, я ще встигну, зведуся. А коли повезли труну до лікарні, виявляється, його вже поховали. Вибачення у наших заводських просили, а де могила, невідомо. Місце у них є таке, куди таких, чиї, виходить, родичі не об'явилися, ввозять. Туди й батько поїхав. Не прощу собі цього. І що за життя отаке!..

Мати заплакала.

— Ну чого ти?— Таня сіла поруч із нею і обняла її за плечі.— Нащо ти себе катуєш?

— Не можу я, Танечко... я не можу... Як згадаю, то й думаю: на могилу б піти, а куди йти?..

— Коли це сталося?

— Сімнадцятого вересня...

— А Віктор коли?

— Не знаю. Похоронну торік одержала, взимку... А написали в ній, що загинув у сорок першому смертю хоробрих. А коли, не написали. Тільки написали, що на Південно-західному напрямку. Як ти доїхала?

— Добре доїхала.

— Дай на тебе подивитися. Схудла ти...

— А сама!

— Що про мене казати... А ти ж до війни кругленька була, а тепер он яка! Де ти була, ким служила?

Таня подивилася через плече матері на Малиніна, що саме ввійшов у барак, і сказала:

— Довго про це, мамо... Всього зараз не переговоримо.

— Жива, здорова...— схлипнула мати.— І поранена не була?

— Поранена була.

— Куди поранило?

— Мамо, ти коли звільнишся?

— Стривай... Куди тебе поранило? — Мати поглянула на неї з мукою і нетерпінням, ніби це й було найголовніше — довідатися, куди поранено Таню.

— Ну, чого морочишся? — сказав, стоячи за її спиною, Малинін.— Зустріла, переконалася і гайда в цех. Здавай зміну і додому йди. А завтра вихідний візьми.

— В мене не завтра.

— Підмінимо. На себе беру.

— А може, мені з тобою піти? — спитала Таня.

Мати зам'ялася, і Малинін виручив її:

— Немає потреби за нею хвостом ходити, вона скоро повернеться. Умови у нас в цехах важкі, а в ливарні особливо,— пояснив він Тані, коли мати вийшла.— Не хочеться їй з першого разу дочці своє робоче місце показувати...

— Однаково побачу. Не сьогодні, то завтра.

— Це — інша справа. А сьогодні в неї свято. Задля вас серед зими кімнату побілила. Сюди, до парткому, приходила, щоб підтримали, три кіло крейди зі складу виписали. Чого дивишся? Бідно живемо? Ще надивишся. Ще походиш по заводу, самі поводимо. Бесіди по цехах проведеш. Цього ми від кожного фронтовика вимагаємо. А тим більше зараз. Від останніх вістей з фронту всі мов збожеволіли! Тільки й розмов про Сталінград! Ти наскільки сюди?

— Не знаю,— сказала Таня.— В мене поки що відпустка на лікування. А потім комісія буде.

Її перебив телефон.

— Малинін слухає,— уривчасто сказав Малинін у трубку.— Так, виключили. Ні, не помиляйтесь, з таким формулюванням і виключили: за самовільне звільнення

з заводу своєї родички. Не дурне, а саме таке, як треба. Ні, не відмінимо. Ні, не самодур, а парторг ЦК на заводі. А ще раз повториш — трубку покладу...

Малинін вичікувально потримав трубку і поклав на ричаг.

— Сам кинув!

— А хто це дзвонив? — спитала Таня.

— Начальник один. На прохання іншого, у якого ми жінчиного брата вчора з партії вигнали,— працівника відділу кадрів.

— А за що?

— За те, що чула,— сказав Малинін. І, перемігши втому й нехоть, пояснив: — Думаєш, до нас на завод всі самі приходять? Є й такі, що кием доводиться заганяти, за законами воєнного часу. З різних не суть важливих робіт зняли, паспорти повідбирали — і на завод, продукцію вам на фронт давати. От і в цього своячениця під мітлу потрапила. А він її нишком звільнив, щоб могла знову в торговельну мережу повернутися, де ситніше. І партквиток учора за це поклав,— у нас на таких люди люті. А у вас на фронті хіба добрі?

— Я на фронті мало була,— сказала Таня.

— А орден за віщо?

— Я в партизанах була,— сказала Таня.

— Де?

— На Смоленщині.

— Так, Смоленщина...— сказав Малинін.— Коли наприкінці сорок першого з передової пораненого вивозили, гадав, скоро Смоленськ візьмемо. Не встигну в частину повернутись, як його вже взято буде. А його ще досі не взято... І його не взяли, і я в свою частину не повернувся... Кажуть, здоров'я не дозволяє.— Малинін усміхнувся так, ніби його смішило, що здоров'я не дозволяє йому піти знову на фронт і дозволяє займатися тим, чим займається тут, і жити так, як він живе тут.— Довго була в партизанах?

— Понад рік.

— А як назад на Велику землю потрапила?

— Поранену літаком вивезли.

— А в яких місцях була? Я ці райони знаю. Після громадянської з продзагонами ходив там в усі кінці, хліб для пролетаріату брав.

Таня почала розповідати, а сама весь час думала, коли ж прийде мати...

— Скоро прийде. Тільки зміну здасть,— відчувши це і припинивши розпитувати, сказав Малинін.— А поки не здасть, однаково не прийде. В партію вона вступила... Якраз коли про Сталінград перше повідомлення надійшло, в той день її приймали. Не казала ще тобі?

— Не казала,— промовила Таня.

Це було для неї несподіванкою; вона якось ніколи не думала, що мати може вступити в партію.

— Великий віз тягне,— сказав Малинін.— Не лише в цеху, а ще й робітничий контроль в їдальні, а це знаєш, яка в нас тепер справа?.. Біда. Крихта до рук прилипла — і вже пропав чоловік! А батька твого знати не довелось. Чути чув, а знати не знав. Прийшов на завод за тиждень до його смерті. Мав на меті познайомитися.

Він подивився на Таню і замовк, ніби чогось не договорив.

Це було настільки помітно, що вона навіть спитала, глянувши на нього:

— Чого ви?

— Мав на меті познайомитися,— повторив Малинін.— Мати ще не розповідала, яка з ним біда скоїлася?

— Ні.

— З партії його тут, після евакуації, виключили. Партійні відомості, що в нього в сейфі були, не вивіз із Ростова з заводу. Залишив.

— Не може цього бути! — переконано промовила Таня.

— Бути тоді все могло. Міста через паніку лишали, не тільки що сейфи. Бути все могло. А що потім, після своєї помилки, людина робить — це інша річ! Твій батько Лазаря нікому не співав. Став за верстат і стояв за ним, поки живий був.

— Тепер я знаю, що його до смерті довело! — гірко скрикнула Таня.

— Даремно,— сказав Малинін.— Переживати переживав, а до смерті його не це довело. Війна його до смерті довела. Харч не той, сну мало, здоров'я витрачене, а робота важка. Від цього ніхто з нас не гарантований...

Мати повернулася за годину. В руках у неї було відро, і вона, як увійшла, поставила його біля дверей. Поверх ватянки на матері було одягнене батькове пальто; поли були підігнуті й підшиті, а рукава підгорнуті. Голова материна була пов'язана хусткою. Видно, вона ми-

лася після роботи, та не домілася: в зморшках так і лишилися тонкі чорні рисочки кіптяви, а зморщок — без ліку, все лице стало зморшкувате.

Малинін підійшов до дверей і заглянув у відро, що там стояло.

— Вугілля все-таки, виходить, сьогодні в ливарні видали, хоч по піввідра.

— І за те спасибі,— сказала мати і взяла відро.— Худайназаров сьогодні в обід говорив, що не може бути увесь січень такий. Ніколи, кажуть, такої зими тут не знали.

— Ну що ж, він тутешній, йому видніш.— Малинін подивився на матір і повторив ще раз: — Завтра на роботу не виходь.

Вона кивнула.

— Дай-но перепустку, відмічу,— повернувся Малинін До Тані. І, віддавши перепустку, сказав:— Післязавтра на завод разом з матір'ю прийдеш — і зразу ж до мене, в партком. А не буде мене, почекай. Треба обмізкувати, як використати твій приїзд.

Таня й мати вийшли через прохідну знову на вибоїстий засніжений пустир перед заводом.

— Як це він тебе використати хоче? — спитала мати.

— Хоче, щоб я про війну розповіла.

— А...— сказала мати.— В нас, хто приїде, всі розповідають. З наших, заводських, уже четверо приїздили. Всі після госпіталів.

— Як же інакше? — сказала Таня.— Відпусток немає. Поки не поранено, куди з фронту поїдеш? Не завеликі для тебе? — Таня подивилася на материні ноги в чоловічих старих черевиках, як і пальто, батькових.

— Газетами обмотую, та й ноги пухнути стали.

— Від чого?

— Хто їх знає, од харчів, мабуть,— сказала мати і замовкла, не схотіла більше говорити про це.

— Я тобі свої чоботи лишу,— сказала Таня,— вони на мене завеликі.

— А ти що, назад поїдеш?

— Не знаю, куди направлять, а взагалі так, звичайно.

Таня чекала, що мати питає щось іще, але мати не спитала.

— Мене жінка, яка перепустку видавала, спитала, чи я твоя дочка. А я на неї дивилася, дивилася — обличчя знайоме, а не згадала.

— Як же не згадала? — сказала мати.— Це Суворова — ковалева жінка. В нашому дворі жили, ще до твого заміжжя, а потім переїхали на нову квартиру.

— Невже Суворова?! — сказала Таня, згадавши високу червонощоку жінку, яка весело й голосно, на все подвір'я, бувало, лаяла свого чоловіка, відомого на заводі коваля Суворова, коли він після получки повертався додому наїдпитку.— Та хіба ж це вона? — І, поглянувши на матір, злякано подумала, що мати змінилася нітрохи не менше.

— Чоловік її не п'є тепер? — спитала Таня, аби приховати від матері свої думки.

— Хто ж зараз п'є, де її взяти, коли...— Мати не договорила.

— А я привезла з собою «тархуна»,— сказала Таня.— Можна випити, а можна й зміняти...

— Чого міняти... Міняли, міняли — домінялися, що чистого одягти нема чого. Самі вип'ємо і Суворових почастиємо. Ми тепер сусіди з ними, в Старому місті в одній кімнаті живемо, в узбеків, по самоущільненню. Помитися б тобі з дороги, та, бач, мила нема... Миєш, миєш руки після роботи, вже й глиною треш...

— В мене є мило.

— Ну, то вранці помиєшся,— сказала мати,— коли Суворови на завод підуть. Кімнату нагріємо, в хазайки, в Халіди, таз візьмемо, і вимиєшся. Суворов буржуйку ще восени змайстрував, але топити нічим. Здебільшого гузапаєю топили. А від неї жар недовгий, як від соломи.

— А що це — гузапая? — спитала Таня.

Мати здивовано глянула на неї.

— Од бавовни стебло. Ми вже звикли тут, обузбечилися: гузапая, сандал, нон, шурпа, катта рахмат! І на заводі узбеків чимало, й живемо з ними в одній мазанці. Тут нині, в Ташкенті, всі мови, які хочеш, не розбереш, хто якою говорить!

— А далеко нам їхати? — спитала Таня; вони стояли на зупинці й чекали трамвая.

— Спочатку сьомим, а потім на восьмий пересядемо, до самого круга...— Мати говорила так, ніби Таня все це знає.— А потім пішки від круга. Години за півтори будемо, якщо зразу сядемо.

— Так, довго тобі добиратися.

— Коли на другій, частіше на заводі ночую,— сказала мати.— Пробирайся, бо не сядемо, сьомий іде.

Рюкзак мені давай. Що це за зима така! Торік у що пору без пальт ходили.

До зупинки підійшов обвішаний людьми трамвай. Мати наділа за плечі рюкзак і підштовхнула Таню вперед. Таня вчепилася за поручні вже на ходу, відчувши, що мати висить позаду, притримуючи її собою.

— Мамо...

— Не спирайся на лікті, холодно буде... Прикрий-но плече.

— Нічого, мені не холодно. Скажи, мамо, що ти про мене думала?

Була ніч, і вони лежали вдвох на вузькому ліжку, накриті усім, що було,— ковдрою, пальтом, шинеллю, кожушком. Таня, спершись, підтягнувши на плече кожушок, лежала за спиною в матері й голосно шепотіла їй на вухо. А мати лежала, не ворущаючись, і відповідала їй через плече, не приглушуючи голосу: вона давно звикла, що Суворови там, за ширмою, за два кроки від неї, сплять важким, стомленим сном. Сплять і зараз: Суворов зморено похропує, а Сима Суворова зітхає уві сні та інколи схлипує, не прокидаючись. Думає, мабуть, й уві сні про те, про що думає з ранку й до вечора,— про одержану на тому тижні похоронну на другого, останнього сина. Згадує і плаче вві сні, але не прокидається, бо втома бере своє.

За вечір було вже все: і розмови, і розпитування, і Симині поздоровлення, що дочка жива повернулась, і Симині сльози від того, що синів убито й вони ніколи не повернуться... І «тархун» розпили, й, не жаліючи нічого, добре поїли всі разом, і те, що приготоване було, з'їли, і що Сима витягла й від себе доклала, і ту банку консервів, що в Тані з мішка взяли... І випили, і поплакали, і пом'янули. І Халіду, хазяйку мазанки, як не відмовлялася, затягли й примусили чарку випити за приїзд. І вона пішла й знову прийшла із строкатим вузликом, а у вузлику кишмиш до чаю. І ще годину просиділи за чаєм з кишмишем. І Суворов жалкував, що хазяїна немає: працює в нічну, і вихваляв перед Танею Халіду. І Халіда, така ж виснажена, як мати, з худими ключицями, що стирчали з-під плаття, довго мовчала і дивилася на Таню своїми чорними сумними очима, а потім враз швидко-швидко заговорила по-узбецьки, і мати слухала й усе кивала: чи то розуміла, чи здогадувалася.

Все вже було, що може бути на людях при такій зустрічі. А тепер все скінчилося і всі, окрім них двох, спали.

— Мамо, що ти про мене думала? Чому ти мовчиш?

— Що думала? Різне думала. Спочатку думала: може, жінок-лікарів на фронт не пошлють... Дурницю думала... А потім від тебе листа одержала, що поїхала, а потім уже жодної вісточки. Один рік — нічого і другий — нічого. А коли на Вітю похоронна прийшла, повірила, що й тебе немає... А згодом, коли батько помер, а я навіть поховати його не змогла, раптом найшло на мене, що ти повинна з дня на день повернутися. Приходжу на завод і думаю: чи не стоїш біля прохідної? А додому приходжу, хазяйці кажу, як дурна: «Халідо, ніхто мене не питав?» А вона: «Йок... йок...» А що їй сказати? В неї у самої на старшого похоронна прийшла, у неї своє горе...

А я однаково ходжу і думаю, мов якась божевільна: ось прийду додому, а ти у хвіртці стоїш, або прийду на завод, а ти на прохідній ждеш...

— Мамо, мені цей парторг про батька сказав.

— А що він тобі сказати міг? Нічого він не знає. Тільки я знаю.

— Ти не сердься на нього, він по-доброму сказав.

— А я й не серджусь.

— Мамо, чого батько помер?

— Виснажений був. Одного разу його завод у будинок відпочинку відправив, два тижні був. Молоко там їм давали, трохи одійшов, кращим повернувся, а потім знову оця пелагра — ноги пухнути почали і ясна боліти. Не знаю, що то за хвороба... до війни не чула, а тепер багато хто на неї із заводських хворіє. Ображалася на нього, що він мене в лікарні не провідував. А він уже мертвий був.

Мати беззвучно заплакала. Вона плакала не рухаючись, лежачи на боці, і Таня, обережно торкаючись до її обличчя пальцями, витирала їй сльози на щоках і, коли рука ставала мокрою, солоною рукою витирала власне обличчя, яке теж було в сльозах, тому що вона теж плакала.

— Не хотів він життя піддаватися, — переставши плакати, сказала мати. — Одне в нього на думці було: що коли його з партії вигнали, а він однаково на заводі лишився і до верстата став, то краще за нього вже ніхто працювати не сміє. Він найкращий!

— Мамо, батько винен був?

— Казав, що винен. Він і чуже на себе брати вмів. Так усе життя.

— А що сталося?

— Ящик у них там залізний був: списки, відомості і внески — все в ньому. Коли з заводу йшли, він повинен був забрати все з цеху; сам мені тоді казав: «Піду в цех, візьму й дожену тебе». Навіть додому не зайшов, я одна збиралася... А потім уже, коли вони знову в цех прийшли з Кротовим, з поммайстра — він членом бюро був, — Кротов йому каже: «Давай десь ящик під бетон в ямі сховаємо...» Там ями було пробито, до вибуху цех готували, але не зірвали. «Давай, — каже, — сховаємо, бо підемо через місто, а раптом там уже німці... І нас постріляють, і всі партійні документи до фашистів попадуть...»

Батько казав мені згодом, що злякався: довкола вже стрілянина була, — послухав того Кротова. А коли з заводу зібрався виходити, глядь — Кротова немає. В ешелон сіли, на третій день його питають, де відомості. Він розповів усе, як було. А Кротов де? А Кротова нема. В дорозі не до того було, а на місце приїхали, зразу все з'ясувалося, хто поведився негарно: і хто зник, і кому дітей було доручено, а він їх покинув, і хто на сто тисяч зарплату не вивіз, заявив: спалив, — п'ять чоловік тоді з партії виключили. І батька також — за отой ящик. Він визнавав свою помилку. Згодом, коли Ростов знову взяли, на завод наша бригада поїхала дещо з устаткування вивезти, чого зразу не встигли. Батько точно їм пояснив, де ящик шукати. Казав: «Все-таки моя провина менша буде, якщо не пропало нічого...» Два місяці виключений був, але на парткомі ще не затверджували, чекали. А він однаково до верстата став, з чого починав на заводі, до того й повернувся.

Наші повернулися, кажуть: «Були, дивилися. Від ящика залізняка є, а в ній нічого! І Кротова немає в Ростові!» Коли німці прийшли, кажуть, бачили його з ними. І цілком можливо, що він фашистам відомості віддав, а гроші собі забрав. Такі здогади висловлювали і батька питали «Як вважаєш, несеш за це відповідальність, якщо так?» Він каже: «Несу!» Тут-таки, на парткомі, і затвердили, на райкомі партквиток взяли. Що він усю правду розповів, як вони з Кротовим ящик ховали, повірили, а простити не простили. Він не образився, ка-

зав: «Спасибі, що повірили, а коли б не повірили, я б проти заводу на трамвайну рейку голову поклав».

Відавався він дуже роботі, Таню. Мучило його це. Минулого літа в нас до Малиніна інший парторг був, Алфьоров. Викликав він батька — батько до травня найвищі норми дав по цеху — і каже: «Подавай, Овсянников, на поновлення», — а батько відповідає «Почекай, ще попрацюю...» Хотів він зробити більше, виправдатися перед людьми, а здоров'я в нього яке було, сама знаєш. Я вже відчула, що втрачає він сили. Чого тільки не віднесла на товкучку! Бувало, стоїш, просиш: візьміть, бога ради. Ну, а що в нас було? Нічого особливого з собою не взяли, знаєш, як їхали звідтіля... Підгодувати його хотіла, робила все, що могла. А де могила його, не знаю. Ніколи не прощу собі...

— Ну, що ти, мамо, їй-богу... — сказала Таня. — Перед ким ти винна? Ну, знала б, де поховано...

— Не «ну», — сказала мати. — Я б до нього приходила. А то він лежить десь, а я не знаю... Я на кладовище ходила — ціле поле. Дивлюся на те поле і навіть, що думати-гадати, не знаю, плачу просто, і все...

— Мамо, а ви тут від самого початку з Суворовими?

— Ні, — сказала мати. — Спочатку в клубі текстильників жили, в залі, сорок сімей. А згодом там також цех зробили і розселили кого куди; нас із Суворовими сюди. Халідин чоловік сам покликав, він із Суворовим у кузні працює. Тут у них раніше одна ленінградська евакуйована з двома дітьми жила, навесні померла. Дітей вони собі взяли, а кімнату нам віддали. Так і живемо. А чого ти питаєш?

Таня подумала сама собі, що важко двом сім'ям отак, в одній оцій кімнатці — два кроки завширшки, три задовжки, де і ліжка стоять поруч, розділені ширмою, і чути найменший шерех двох людей, що живуть у другій половині кімнати, вдень чути і вночі чути.

— Так, нічого, — сказала Таня, і матері навіть на думку не спало, про що подумала зараз дочка: так давно вже були далекими від цього її власні думки.

— А може, в Ташкенті залишишся? — спитала мати. — Якщо залишишся, лікарем працювати будеш — може, на двох і окрему дадуть.

— Не знаю, мамо, — м'яко відповіла Таня. — Адже я військовослужбовець, та й зрештою... — Вона помовчала, не відразу вирішивши, говорити чи ні, а втім,

сказала: — Я ще з дороги написала генералу Серпіліну Федору Федоровичу, — я тобі розповідала про нього. Попрохала, щоб він мене до себе на фронт викликав. Все-таки я його знаю, і він свою польову пошту мені дав, коли в Москві зустрілися.

— А де він зараз?

— Під Сталінградом.

— Там зараз найстрашніше, — сказала мати з тривою.

— Чому? Там тепер уже не ми, а німці в оточенні.

— Однаково там найстрашніше, — переконано повторила мати. — Я сама в цеху скільки газет вголос прочитала про ці бої! У Суворових друга похоронна звідтіля, із Сталінграда, прийшла...

І Таня зрозуміла, що зараз тут, у цій комірчині, матір не переконаєш. Звідки прийшла в цю кімнату остання похоронна, там зараз і найстрашніше! Там найбільше вбивають людей і можуть вбити її, Таню, якщо вона туди поїде.

— Не знаю, — сказала Таня, — чи дійде ще мій лист і чи викличе він мене.

— Раз обіцяв, мабуть, викличе, — сказала мати. — Молодий він, генерал той?

Таня навіть не відразу второпала, але потім зрозуміла і за спиною в матері розсміялася.

— Чого смієшся? Про генералів у нас різне тут кажуть, не лише добре.

— А ти менше слухай, що язиками плещуть, — сердито відказала Таня. — Я з фронту атестат висилатиму, тобі легше буде. Може, ти навіть на іншу роботу з ливарні перейдеш... Ну, будеш менше заробляти і не першої категорії карточку одержиш...

— Куди ж я перейду, Таню? Інші що, гірші за мене? Дурниці ти кажеш.

— Чому дурниці? — сказала Таня. — Не всі ж на важких роботах. Хіба я не права?

Але, слухаючи її, мати знала, що і сама вона права теж, і що не піде з ливарні, з своєї бригади, хоч це й вірно, що не всі люди на важких роботах, і зрозуміло, що дочка турбується і хоче для матері кращого.

— А в партизани тебе повернути не можуть? — спитала мати після того, як вони кілька хвилин лежали мовчки.

— Можуть, якщо виявлю бажання.

— А силком не пошлють?

— Силком не пошлють. Скажу, що не хочу, на фронт хочу.

Вона спершу хотіла пояснити матері, чому туди, в партизани, нікого не можна посилати примусово, але потім роздумала; мати спитала її не тому, що не розуміла цього, а просто хотіла до кінця переконатися, що дочка більше не піде в партизани.

— Коли не залишишся, мені тут добре з Суворовими,— сказала мати.— Гірше, якби одна жила. Їм би, звичайно, краще без мене, але вони теж звикли. Та й поплачемо інколи з Серафимою разом; коли чоловік у нічну, а ми з нею, збігається, в денну, повернемося, сядемо, і все вона сльози лле. І де їх стільки в неї береться? А я слухаю, слухаю її і коли заплачу, а коли ні. А Халіда і зовсім не плаче. Одголосила за сином три дні, як оповіщення одержали, а більше не плаче. Та в неї й часу нема: своїх четверо та прийняла двоє. Нагодуй усіх.

— А чим? — спитала Таня.

— Ну все-таки їм легше: брати, зяті в кишлаках. Хоч не побогато, а привезуть. І в них, звичайно, не з медом. До своїх чотирьох ще двох чужих взяти — це по воєнному часу золоту душу треба мати. І нам іще з Серафимою, коли їм з кишлаку що привезуть, все стараються гостинця підсунути. Та ми не беремо — щоб шматок від дітей відривати, ще совісті не згубили. Хотіла я сказати тобі про Миколу твого... Зустрічав тебе? Чого мовчиш?

— А що говорити?

— Зустрічав чи ні?

— Зустрічав.

— Ну й що?

— А нічого. Скажи, мамо, цей Кротов, через якого з батьком усе це сталося, я його знаю?

— Ні, не знаєш. Він на завод прийшов десь в останній рік, коли ти в армію пішла.

— А що він за людина?

— А я його й бачила всього двічі. Високий такий, чорнявий, ще не старий. Батька про нього питала, батько каже: «Хто його знає, він і в армії служив — командиром запасу був, і поведився так сміливо, розумно, що я його послухався в ту хвилину». Не уявляв, що така людина — зрадник.

— А сім'я в нього є?

— Він бездітний був. А дружина була. Дружину, кажуть, з Ростова на висилку відправили. Як довідалися, що бачили його в німців, так її на висилку. За зрадника!

— А може, він і не зрадник? Може, він сам звідти все викопав і переховав, а потім просто загинув? І в німців, може, і його зовсім і не бачили, просто так хтось сказав — і пішло від одного до другого...

— Кажуть, бачили.

— Чого не скажуть,— промовила Таня.

Ні, вона не була довірливою. І думка, що існують на світі зрадники, на нещастя, давно вже була звичною для неї думкою. Просто їй дуже хотілося думати про батька, що, можливо, він не настільки вже й винен, може, даремно мучився, що повірив зраднику, і дружина цього Кротова ні за що поїхала на висилку і живе там, обпльована. Всяке на світі буває! Якщо вже вона чому і навчилася за півтора року життя в німецькому тилу, то одному певно: всяке на світі буває!

— Я про Миколу хотіла тобі сказати,— повторила мати.

Таня зітхнула. Про Миколу слухати їй не хотілось.

— Справа, звісно, твоя,— сказала мати,— але я йому, що ти прийдеш, зобов'язана була сказати.

— Нічого ти йому не була зобов'язана...

— Як же не зобов'язана? Все ж до війни чоловік і жінка були.

— Мало що були,— сказала Таня.— Та й не було цього вже перед самою війною.

— Ну, нарізно жили,— сказала мати,— так то ж тимчасово, через твою військову службу. Звісно, нарізно не життя...

— Ну що ти кажеш, мамо? Яке життя, яке там нарізно? — не витримала Таня.— Яке все це має тепер значення? І зовсім не в тому справа, що нарізно жили... Ну, винна перед вами, не написала вам тоді, не призналася, що порвала з ним. Соромилася вас...

— Чого ж соромилася?

— А того, що не треба було заміж за нього виходити.

— А він тебе за дружину вважає,— сказала мати, і в голосі її прозвучала нотка докору, яка розлютила Таню.

— Дуже добре; хай вважає,— сказала вона, стримуючись.— Оце ти й хотіла мені про нього сказати?

— І це,— сказала мати.— Я коли йому в поліклініку

подзвонила, що від тебе телеграму одержала,— він у першій поліклініці працює, де директор наш прикріплений, його дітей лікує,— подзвонила йому туди, він навіть скрикнув і телеграму вголос примусив прочитати, а потім двічі дзвонив — допитувався, чи не повідомила, коли прийдеш. Сам про все довідався, зустрів... Любить він тебе — так я зрозуміла з його вчинків...

— Любить — не любить, плюне, поцілує...— сердито сказала Таня.— Коли ти його бачила востаннє?

— В жовтні.

— Батько помер, і то він тільки раз до тебе зайшов! А ти: любить, любить! Такий, ні риба ні м'ясо...

— А чого ж ходити? Сльози чужі утирати! Зараз скрізь і своїх вистачає. Поки батько був живий, він до нас кілька разів навідувався, навіть і приносив дещо, старався. Хоч і не зобов'язаний. Була ти — були й ми, а нема тебе — навіщо ми йому? Не про нас ідеться, про тебе. Не нас йому любити, а тебе. Про що ви з ним говорили? При сторонніх розпитувати не хотіла, а сама тільки про це й думала.

— Чим почали, тим і закінчили: спасибі, що зустрів, буде час — розведемося...

— Нашо ж це тепер розводиться, коли досі не розвелись? — сумно спитала мати.

І Таня відчула: в чому іншому, а в цьому так і не навчилися вони розуміти одна одну. Бажає їй щастя, а яке воно буде, це щастя, не думає! Гадає: раз не одна — вже щастя. І про себе саму думає. Хочє, щоб дочка лишилася тут з нею, в Ташкенті, хай не заради матері, хай заради чоловіка! Байдуже, аби тільки лишилася!

— Та чим же він такий уже поганий? — Мати не хотіла відмовитися від думок, що засіли їй у голові.

— Для мене поганий,— сказала Таня.

Вона задалегідь вирішила не говорити про те, що він встиг тут оженитися, не хотіла обговорювати це з матір'ю. А зараз ледве втрималася, щоб не сказати.

— Ти що, хочеш, щоб я знову зійшлася з ним, так? На фронт поїхала і атестат вам із ним навпіл висилала?

— Чому? — сказала мати.— Коли чоловік тут, може, і ти тут лишишся...

— Виходить, коли він не на фронті, то й мені бути там, де він? А чому він не на фронті? Мені двадцять шість, і йому двадцять шість! Я жінка, а він чоловік, я лікар, і він лікар. Чому я там була, а він тут?

— По-різному буває,— сказала мати.— Він, як дитячий лікар, ешелон з дітьми сюди повіз. А потому й лишився тут. Він мені розповідав, як лишився... Дитячих лікарів не вистачало, епідемії були. Він на фронт прошився, а його залишили.

— Аби попросився як слід — не залишили б.

— А от залишили.

— Ну, добре, все правильно!..— майже закричала Таня.— Лишився тому, що залишили, хороший він, і всім тут потрібний, і тобі потрібний, а мені не потрібен, можеш ти це зрозуміти? — Вона перелякано зупинилась: їй видалося, що сусіди прокинулися. Та ні, Суворов, як і раніше, стомлено, важко хропів, і дружина його поривчасто дихала, час од часу постогнуючи уві сні.

Таня помовчала якусь мить, а потім прошепотіла:

— Лишився тому, що ганчірка, а я з ганчіркою жити не могу. До війни ще відчула!

— А чому ж ти його раніше любила?

— Любила тому, що він перший у мене був,— що, тобі пояснювати, чи що? Відрізано це, розумієш? І, крім того, було в мене там, у партизанах, з іншим людиною... Було, і не жалкую.

— Ну було то й було,— сказала мати.

Коли Таня з таким запалом заговорила про чоловіка, вона вже й сама подумала, що в дочки, мабуть, щось було.

— Скільки ти пережила, перетерпіла і жива повернулася! Такий гріх собі самій простити можна.

— Ніякий це не гріх,— уперто сказала Таня,— як сама хотіла, так і зробила.

— Якщо було та минулося, то й говорити йому не обов'язково.

— А я вже сказала.

— За язик тебе сіпали, чи що?

— А так захотілося, дивлячись на нього,— сказала Таня,— щоб не стояв переді мною і не думав...

— А де він? — обережно після паузи спитала мати.

Вона мала на увазі того мужчину, з котрим у Тані було там щось. Може, вона так непримиренно ставиться до чоловіка, тому що й зараз іще любить того мужчину? Може, в неї щастя з отим другим?

— Хто? — не зрозуміла Таня.

— Та той... що ти казала.

— Загинув.

— Загинув,— повторила мама.— А забути не можеш?
— Навпаки, можу,— сказала Таня.

В тім, як вона говорила, було щось різке, визивне, незвичне.

— Що з тобою, Таню?

— Нічого, мамо, зі мною нічого... З тобою поживемо, а потім на фронт поїду, листи писатиму. А про Миколу більше не треба, бог із ним, хай живе, нічого поганого йому не бажаю. Тільки більше не в'язни до мене з ним, добре? — сказала Таня, востаннє перемігши спокусу розповісти матері, що той, за кого вона так турбується, давно жонатий на іншій.

— Отже, розводитися з ним підеш?

— Піду.

— Відклади до закінчення війни, там видно буде.

— Нічого там видно не буде... Зараз хочу. Хочу зовсім вільною бути. Може, хто путній візьме та й покохає,— раптом згадавши про Артем'єва, з викликом сказала Таня. І, згадавши його байдужо-добрі, веселі очі, що нічогісінько не обіцяли там, на пероні, зітхнула й додала:— А ніхто не покохає, однаково краще вільною бути: що захочу, те й роблю. Розумні люди кажуть, що війна і живемо лише раз... Може, й справді?

Вона часто чула це від різних людей і в різних обставинах і опиралася, навіть грубила у відповідь, але ж ця думка існувала і в ній самій, й інколи сам на сам із собою цій думці було важко опиратися.

— А може, тебе не на передову пошлють, а в якийсь госпіталь? — раптом сказала мати.

— Все може бути...

— А може, і не у фронтовий, а в тилловий? І у нас тут госпіталі є, і в них лікарі військові...

— Мамо, я не можу тобі пояснити цього,— сказала Таня,— але я на фронт хочу. Я не хочу в тилловий... Я, коли в тилловий призначатимуть, попрошусь на фронт.

— Але ж чому, чому? — з відчаєм у голосі спитала мати.— Ти ж була вже...

— Сама не знаю...— сказала Таня.— От у підпіллі була і важко уявити, як знову на це піти. Боюся! А на фронт не боюся. Не уявляю собі, як же так: війна ще йде, а я не буду на фронті... Ми, коли в підпіллі були, я в однієї старої там жила, вночі, бувало, лежимо з нею, не спимо — вона теж лікарем була,— лежимо, не спимо, і я їй кажу: «Софіє Леонідівно, що б я тільки віддала,

аби зараз на фронті бути! Яке це щастя — десь у медсанбаті бути серед своїх! Ви мене розумієте!» І вона мене розуміла. Ми про фронт як про щастя говорили. Адже ми серед німців жили, розумієш? Нас кожної хвилини могли схопити. Іду вулицями повз німців, а вони повз мене йдуть. Наші з німцями борються, а я там у них живу і повинна вигляд робити, і роблю... Можеш не вірити, а я не вважаю, що мені після цього на фронті може бути страшно.

— Та вже,— тяжко зітхнула мати.— Ми, мабуть, і уявити собі цього не можемо.

«Мабуть, не можете»,— подумала Таня.

— Знаєш що, мамо, я тобі лише одне скажу: і таких поганих, і таких хороших людей, яких я бачила, я ніколи ще в своєму житті не бачила. Я й не уявляла собі, що на світі такі люди бувають. Коли німці прийшли, то ніби всіх нас одразу взяли й униз головою перевернули... І як ми в підпіллі жили, ти мене краще не питай. Я не нарікаю, я сама на це йшла. Я просто тобі пояснюю, щоб ти не дивувалася, що я теж стомлена і, може, навіть груба. Ти пробач мені, будь ласка.

Вона в темноті тихо потисла материну руку, і мати також потисла її руку і сказала:

— Так хочеться, щоб швидше перемога була... Тут так настрій у нас у всіх піднявся, коли німців під Сталінградом оточили... Скільки мін для «катюш» за грудень зробили, навіть самі дивувалися, скільки... Тільки перезимувати б — влітку легше буде: все-таки городи. Спасибі, колгоспники за грудень дві червоних валки з Верхне-Чирчикського району спорядили: джугари, овочів і кукурудзи по дворах зібрали. А постачання набагато погіршало... Всього не вистачає. І ще чого не вистачає — сну не вистачає. Я чому часто на заводі ночую — в ливарні, уткнуся в землю, соромно казати, як тварина яка, сплю. І тепло, і часу більше для сну лишається, бо ж зміна дванадцять годин, та поки здаси її, та поки із заводу та на завод... Я одного разу йшла до трамвая і на ходу заснула, мало не вбилася.

— Ну, то спи хоч зараз,— сказала Таня.— Я все говорю, а ти не спиш...

— Виспимося: завтра вихідний. Я помию тебе. Мила в тебе скільки?

— Півбруска.

— І волосся вимиєш, і я помиюся. Інколи отак проно-

чуеш кілька діб у цеху, а потім дивишся на себе і думаєш: жінка ти чи не жінка? Людина ти чи не людина?.. Хіба я колись думала отаким життям жити? Ти кажеш на іншу роботу перейти, а я із своєї ливарні вже однаково не піду. Там хоч кожного дня знаєш, що безпосередньо для війни робиш, і що, і скільки... Робиш, а сама собі думаєш: відроблю її у смерті! Не може бути, щоб при такій моїй роботі ще й ти у мене пропала.

— От і відробила,— проковтнувши сльози, сказала Таня.

— А ти не смійся.

— А я не сміюсь.

Йї стало нестерпно жаль матір. Хотілося гладити її по голові, примовляючи: «Спи, спи...» І вона піддалася цьому бажанню і стала повторювати: «Спи, спи...» — і гладити матір по голові, мов маленьку. І мати — Таня відчула це тілом — враз уся ослабла, наче вийшла з того напруження, в якому себе тримала,— ослабла, посунулася, кілька разів ворухнула під Таниною рукою мокрою від сліз щокою і тихо й рівно задихала — заснула.

А Таня все ще не спала, лежала поряд із матір'ю і думала про неї; до чого вона стала іншою, не такою, як була, і нещаснішою, і сильнішою, і ближчою, ніж раніше! Раніше в матері на думці одне було: домівка та домівка,— а все інше її не обходило. Батько сердився, давав їй у руки книжки, примушував слухати радіо. Дивно навіть згадувати зараз про це. А з Миколою мати однаково буде гнути своєї, на це в неї старі погляди: раз доля звела, що б там не було, а треба разом, навіки, до кінця. А де він, той кінець? Брат перед війною останнього листа прислав, що два екзамени в школі лишилось. І вже нема його. І батька нема. І Софії Леонідівни, яка півроку їй за матір була, теж нема.

Таня раптом подумала про Каширіна, що він робить зараз там, повернувшись назад у їхню бригаду. І сама злякалася тієї тривоги, з якою подумала, ніби могла цією своєю тривоگوю накликати нещастя на всю бригаду.

— Не спиш? — крізь сон з турботою спитала мати.

— Сплю,— відповіла Таня. І ще раз, не заплющуючи очей, повторила: — Сплю, сплю.

Розділ двадцять четвертий

Малинін ще зранку намітив собі вибрати час і побалакати з Таниною матір'ю, але до ливарні дістався лише під кінець першої зміни. По дорозі, як завжди, зупиняли в різних цехах різні люди з особистими і не особистими справами. Хоч про нього й говорили, що він грубий, і це було вірно в тому розумінні, що він, не соромлячись у виразах, рубав правду у вічі, але покинути людину, обірвавши її на півслові, він не вмів. Не тому, що бракувало рішучості, а тому, що так розумів свою посаду в житті — вислухувати людей.

У цьому вони не сходилися з директором. Той був людиною точною, і цінував у собі свою точність, і лаяв Малиніна за те, що Малинін пропадає на заводі більше, ніж потрібно. Сам директор більше, ніж потрібно, на заводі не пропадав, бував багато, але обідати і ночувати їздив додому. Зате, мабуть, ще жодному з підлеглих не вдалося поговорити з ним довше заздальгідь відведеного на це часу. Директор і вмів, і любив обривати людей на півслові, вважаючи це за урок дисципліни. Бував правий і неправий перед людьми, але не роздумував про це довго, наперед вважаючи, що правий.

А він, Малинін, ніяк не вкладався... Здавалося б, і днював і ночував на заводі, і часу даремно не гаяв, і до довгих промов любові не мав, а все ж рідко встигав зробити все, що намічав на день. Можливо, просто тому, що надто вже багато на заводі людей і дуже тяжко їм живеться, у кожного свої болячки. Раз на рік заговорить кожен — от тобі і тридцять розмов на день! І якщо зупинить раз на рік — як же ти його не дослухаєш?

І сьогодні чого тільки не було! І відносно дощок на труну було прохання, і відносно житла, і відносно поїздки до сина на фронт — орден Леніна дали і з частини запрошення прислали, щоб батько-приїхав. Справа важлива, не просто батько до сина поїде, а, звичайно, ціла політробота довкола цього буде в полку. А батько — токар, якщо поїде на два тижні — виходить, сімсот корпусів мін не додасть, і сам це розуміє. Їхати, звісно, хоче, але не наполягає, тільки в очі дивиться, щоб Малинін з його душі тягар зняв, а на свою поклав. Відпустити, звісно, треба, але не за рахунок семисот мін. Цього ніхто і не дозволить, і не пробачить. Отож треба, щоб він поїхав, а інші за нього ці сімсот мін зробили.

А коли так — наказом дати відпустку мало, треба, щоб люди це схвалили. А вони й так план женуть, від верстатів не відходять — ледве на ногах тримаються... Треба поговорити з ними, а потім збори провести, щоб вони з батьком у той полк листа від усього цеху надіслали... І відносно городів жінки турбуються: чи ті ж самі ділянки навесні дадуть, що торік? Підійшов Шарипов, монтер, він тутешній, узбек, знається на цьому, каже, що торік погану землю дали: води мало. Краще взяти по тій самій балці, але вище... А вище райвиконком, здається, вже іншому номерному заводу нарізав... Ковальов, із столярки, просив піти проти закону й сина на завод взяти, синові дванадцять, дома й залишати нема з ким, і їсти нічого, а на заводі все-таки обід. Казав про сина, що йому на вигляд шістнадцять можна дати, а Малинін сина цього бачив — дитина. От і вирішуй, що краще і що гірше!

Це все справи за одну лиш дорогу від гуртожитку до ливарні. І лише особисті, як то кажуть. А до них додай ще заводські — і такі, що одразу не вирішиш. Знову доведеться з директором замикатися і говорити так, щоб ніхто не чув, тому що в механічному знову чоловікові руку відтяло, — треба запобіжники ставити. А ставити — треба їх робити, а потім цех на кілька годин зупиняти, а цех зупиняти не можна. А не зупиняючи ставити — можна знов же таки людей покалічити... І що директор говоритиме, наперед відомо! Скаже: «Якщо двісті мін для «катюш» не додамо фронту, — там через це більше людей покалічить, ніж у нас без цих запобіжників». І це теж вірно. А вихід все-таки треба шукати. Люди на все згодні, раз війна! Готові і в не прогололий від плавки мартен лізти! Але інколи треба й совість мати, щоб стримати.

В ливарні, коли Малинін зайшов туди, його теж одразу ж при вході затримав секретар цехового партбюро, сказав, що так чи інакше, а доведеться на парткомі питання ставити: сьогодні в нічну зміну дві підсобниці-підлітки знову зарилися грітися у відпрацьований гарячий формувальний пісок та й учаділи. Добре, що їх все-таки до свідомості привели! Не можна дозволяти людям спати в ливарні — погано скінчиться!

Малинін важко, спідлоба подивився на нього, наче мовчки спитав: «Справді хочеш добитися, щоб у ливарні ніхто не ночував, чи тільки хочеш поставити питання,

щоб на випадок чого нагадати, що ти його ставив, а я не вирішив? Тому що, поки холодно і палива в домівках немає, вирішити його не можна. І тим піввідром вугілля, що позавчора таки добилися, видали, його теж не вирішиш».

— Ти, замість того щоб питання ставити,— сказав Малинін,— краще подумай, кого виділити, щоб лишався на другу зміну і чергував, цех обходив, дивився б, щоб ніхто уві сні не вчадів... Та тільки по двоє треба, щоб один одного контролювали, бо ще й сам ляже та й засне...

— А я все-таки хотів би поставити,— сказав секретар партбюро, тому що розумів, що Малинін пропонує йому найважчий вихід.

— Не поставити ти хочеш його, питання своє, а під сукно мені його хочеш покласти. А ти сам його виріши.

— Важко буде виділити людей на це, Олексію Денисовичу,— сказав секретар партбюро.

Малинін нахмурився.

— Робити все важко. Легко лише язиком плескати,— сказав і, нічого не додавши, пішов у цех.

Танина мати сиділа у формувальній на ящику із шишками.

— Боявся, чи не пішла вже,— підійшовши до неї, сказав Малинін.

— Зараз піду, тільки зміну скінчила.— Вона посунулася, щоб дати йому місце.

— Дочка, либонь, чекає вже, а ти тут,— сказав, сідаючи, Малинін.

— А де вона?

— В гуртожитку її залишив. З фабзавучами нашими бесіду проводила... До кінця не дослухав: до телефону викликали. Чого чекаєш?

— Нічого я не чекаю,— сказала Танина мати.— Сіла, а звестися сил нема... Посиджу та й піду. Як-то там Тетяна виступала?

— В механічному, в обід, спочатку була розгубилася: народу багато... А з хлоп'ятами добре говорила, навіть чудово! Боюсь тепер, як би хто в партизани від нас не гайнув.

— Чом же ти її в механічний, а не до нас перших? Мені обидно навіть.

— Щодо «обидно» — дурниці...— сказав Малинін.— Вранці, коли зайшла до мене, сама попросила: «Тільки спочатку не там, де мама... Ніяковіти буду».

Танина мати посміхнулася.

— Хороша жінка,— сказав Малинін.

І мати навіть не одразу зрозуміла, що він це говорить про її дочку.

— Наговорилися, мабуть, з нею за вихідний... Як тут у неї особисті справи, все гаразд? — спитав Малинін про те, заради чого й зайшов сюди, в цех, щоб поговорити з Таниною матір'ю сам на сам.

Ще коли вона до Таниного приїзду розповідала йому, що в дочки тут чоловік, він зрозумів, що жінка пов'язує з цим палку надію утримати доньку в Ташкенті.

Мати здвигнула плечима.

— Не знаю, чого їй треба. І до приїзду дзвонив, записував, і на вокзалі її зустрів, а вона від нього одбивається.

Замалим було не сказала, що в дочки за час розлуки з чоловіком був інший, але стрималася, побоялася, що принизить цим дочку в очах Малиніна.

— А що все-таки у них сталося? — спитав він не з цікавості, а щоб полегшити Таниній матері попрохати в нього допомоги, якщо це їй потрібно.

— Не знаю,— відповіла Танина мати.— А питаю — не каже.

— Може, він щось... — почав було Малинін і зупинився. Сам собі вирішив, що спробує довідатися, що воно за людина отой чоловік, а поки не довідається, нічого і язиками плескати.— Ми тут іще днів три-чотири поексплуатуємо твою дочку, нічого? — сказав він, підводячись з ящика.— Люди цікавість до цього виявляють... З партизанів вона перша на завод потрапила.

— А чого ж? — сказала Танина мати.— Йй би відпочити в будинку відпочинку тижнів зо два... Слабенька вона після госпіталю.

— А поранення тяжке було? — спитав Малинін.

— Тяжке. Такий шрам здоровенний, я навіть, коли милася вона вчора, заплакала...

— Відносно будинку відпочинку можна поговорити,— сказав Малинін.— Тільки ти спочатку її поспитай, чи захоче вона покинути тебе, щоб я надаремне не трудився.

— Я питаю,— сказала Танина мати і сама подумала, що Таня, мабуть, не схоче.

«Воно-то вам обом туди б з'їздити,— подумав Малинін, подивившись на Танину матір,— але, хоч би як хотів, не можу я тобі в цьому допомогти, тому що є інші

на черзі, з гіршим здоров'ям, ніж у тебе... І не можу я через них переступити, хоч до тебе й дочка приїхала! Як їй сьогодні після бесіди в їдальні люди пончики свої підсовували... До сліз довели. Дочка — інше, фронтовикові — кожен поступиться. А мати — терпи й чекай своєї черги, і, можливо, війна раніше закінчиться, ніж ти своєї черги дочекаєшся».

— Виходить, із зятем на сьогоднішній день справа неясна,— сказав Малинін, тиснучи на прощання руку Таниній матері.

Вона лише мовчки похитала головою. Просити поради, не розповівши, що в Тані був за цей час інший, означало б однаково що обманювати Малиніна.

Із ливарного Малинін зайшов до кузні, потім у другий механічний, в той самий, де треба було ставити запобіжники, а звідти в контору.

Директор був на місці й сам. Перед ним лежали кальки із схемами цехів, і він щось лічив на логарифмічній лінійці. Він любив входити в подробиці й показувати підлеглим, що знає всі тонкощі справи не гірше за них.

Справу він дійсно знав добре. І коли на заводських, завжди коротких, летучках директор з жорстоким блиском ловив когось на неточності чи технічній безграмотності, Малинін з досадою відчував свою слабкість порівняно з ним. Інколи в такі хвилини він думав, якщо їхні суперечки, в яких він, Малинін, не звик схилити голови, призведуть до того, що директор поставить питання — або я, або ти — й закомизиться, то на заводі лишиться він, а не Малинін. Залишать того, кого на цьому заводі буде важче замінити. А Малиніну пояснять, що не змогли вчинити інакше, і пошлють в інше місце...

Правда, в глибині душі було почуття, що він, Малинін, хоч і не інженер, хоч і розбирається в технології виробництва, більше виходячи із здорового глузду, ніж із знання справи,— зате він знає людей, які роблять цю справу, і знає їх набагато краще, ніж генерал-майор інженерних військ Микола Іванович Капустін, директор заводу. Знає і буде їх знати скрізь, куди б його не послали, краще, ніж такі люди, як Капустін.

Та слід від неприємної думки про питання ребром «або я, або ти» однаково кожного разу лишався в душі.

— Сідай, Олексію Денисовичу,— сказав Капустін, відклавши логарифмічну лінійку.— Верстатів у другий механічний обіцяють додати для забезпечення плану.

— Знову збільшують?

— Знову збільшують,— кивнув Капустін.— Ось перераховую після головного механіка, як верстати розмістити... З чим прийшов?

— Про нещасний випадок знаєш?

— Знаю.

— Треба запобіжники поставити.

Директор довго мовчав, потім спитав:

— А що я відповім, наперед знаєш?

— Знаю.

— То чого прийшов?

— Видай наказ виготовити.

— Ну, виготовимо! Але цех зупиняти я однаково не дам. Яка користь виготовляти?

— Встановимо, не перериваючи роботу,— сказав Малинін.

— Небезпечно.

— Зробимо з усією обережністю. Краще один раз небезпечно, ніж увесь час над головою висить!

— Умовив. Дам наказ,— сказав директор.— Хотів би я знати, коли ти на фронті був, про що ти більше думав? Про те, щоб зі своїм батальйоном наказ виконати, чи про те, щоб якогось солдата в тебе, крий боже, не вбило? Що для тебе важливішим було?

— А ти поїдь на фронт, повоюй, там узнаєш, про що люди думають... А без цього однаково не здогадаєшся,— сказав Малинін.

— Грубо сказав.

— А ти грубо подумав...

Обидва з хвилину мовчали.

— Якби випадково не довідався від одного чоловіка, як ти в ЦК пішов і відстояв мене, щоб через той лист мене не тягали, якби не знав цього про тебе...

Капустін не докінчив і лише похитав головою.

«Он що,— подумав Малинін.— Отже, не дотримав усе-таки свого слова той чоловік!» А вголос спитав:

— Чому не докінчуєш? Коли б та якби... Не знав би цього, не спрацювався б зі мною, так, чи що? Поставив би питання: або я, або Малинін?

— Можливо, що й так.

— А якщо так, даремно не поставив. Я не через любов до тебе тоді в ЦК пішов. Просто вважав, що ти через дівку справи не проспиш і що дівка, яка сьогодні

з тобою спить, а завтра на тебе заяви пише, неварта того, щоб через неї директора номерного заводу знімати. Та й взагалі доброго слова вона неварта...— сказав Малинін.

І, сказавши так, сказав не всю правду, тому що пішов тоді в ЦК все-таки в додачу до всього ще й через любов до цього долдона в генеральському кітелі. Бо при всьому своєму хамстві й інших гріхах жив цей чоловік життям заводу, умів сказати «так» і «ні», піти на риск, взяти на плечі відповідальність, міг під час пожежі в столярці, як був, у генеральській шинелі, кинутися в в полум'я, рятуючи людей, міг і інше: грудьми стати, а не дозволити, щоб завели справу про шкідництво проти начальника лабораторії, в якого вибухнула цінна апаратура... А це, мабуть, страшніше, ніж у полум'я. Була в ньому оця риса безстрашності, за яку Малинін любив навіть тих людей, у котрих все інше було йому поперек душі.

— Власне, я особисто і з чортом готовий працювати, аби лиш діло він робив,— помовчавши, сказав Малинін.— А ти, якщо вважаєш, що не можеш зі мною працювати, іди й доводи.

— Ну, а якщо піти — піду, а довести — не доведу? — усміхнувшись, спитав Капустін.

— Будемо й далі працювати, як працювали,— сказав Малинін.

— Пізно ходити,— сказав Капустін,— звик до тебе... Та й де мені іншого такого ангела знайдуть, як ти?..

Малинін скося глянув на нього і теж усміхнувся. Давно знав і сам, що в ангели не годиться. Але обличчя в Капустіна після того, як він промовив ці слова, стало незвично добрим, ніби він таким дивним чином освідчився в своїй взаємній симпатії до Малиніна.

— Слухай, Миколо Івановичу,— сказав Малинін, добре розуміючи, що говорити далі про те, про що говорили, їм обом уже ні до чого.— Є до тебе одне питання відносно побутових справ...

Капустін ледь помітно звів брови.

«Не турбуйся, не відносно твоїх,— подумав Малинін.— Про твої справи знаю, і вони мене мало турбують... Розбирайся сам з дружиною».

— Ти лікаря Колчина знаєш?

— Якого Колчина?

— Дитячого лікаря... Ну, з цієї... з поліклініки. Мені Овсянникова, з ливарні, казала, що він твоїх дітей лікував.

— Знаю,— відповів Капустін, згадавши молодого гарного лікаря, котрого за останній рік кілька разів бачив у себе дома. Місяців зо два тому, коли обидва сини одразу захворіли на дизентерію, а потім малим стало помітно краще, він на radoщах затримав лікаря — повечеряв із ним, розпив півфляги спирту і завіз його на машині додому, а сам ще поїхав у нічну зміну знову на завод.

— Що він за людина?

— Людина як людина... Дітей вилікував... А що тобі?

— Тут дочка Овсянникової приїхала, партизанка, ти бачив її у мене... Сьогодні в цехах виступала.

— Знаю, що виступала.

— То це її чоловік.

— Як чоловік?

— Коли на війну йшла, чоловік був.

Капустін відкинувся на стільці й замислився, дивлячись у стелю: про що ж вони тоді говорили з цим молодим лікарем, у котрого, виявляється, дружина партизанка?

— Чекай, як це дружина? Адже він жонатий...

— Як жонатий?

— Та так, жонатий! — І Капустін розповів те, що неясно пам'ятав про свою нічну розмову з цим лікарем: як той дзвонив з його квартири додому дружині і жалівся, що вона в нього ревнива, і навіть називав, хто вона, — теж лікар, тільки по жіночих... Сестра дружини завідуючого райздороввідділу.

— Пам'ятаю, я ще тоді подумав, — сказав Капустін, — занадто вже молодий, дивно такого в тилу бачити... А потім, коли пояснив, що вони шуруни з завідуючим райздороввідділом, подумав, що хлопець, видно, зух, знав, куди причалити, щоб за броню зачепитися... То, виходить, це він удруге жонатий?

— Це як вважати, — сказав Малинін. — Можливо, й на двох заразом. Адже матері першої дружини не сказав, що на другій женився.

— А що ж, цілком можливо, — сказав Капустін. Це припущення видалося йому смішним. — Тепер, якщо від другої назад до першої, — бронею ризикує. А якщо

з другою лишиться, то перша пістоlet вийме: повертайся назад, або кулю межі очі!

— Дурниці говориш,— сказав Малинін, подумавши про Таню.— А от якщо він їй не сказав нічого...— Він підвівся.— Ну, гаразд, пішов.

— Щось у тебе вигляд вельми грізний,— все ще усміхаючись, сказав Капустін.— Гляди, цього лікаря не позбав броні, бо нікому дітей лікувати буде, дружина заість...

Та Малинін не відповів на жарт. Похмуро, не дивлячись в обличчя, ткнув Капустіну руку й пішов з контори в партком через неймовірно брудний, завалений горами шлаку і стружки заводський двір.

Ледве витягаючи чоботи, що чвакали в багнуці, він із злістю думав про те, що жінка сподівалася, їхала сюди через усю Росію після німецького тилу, після госпіталю, а цей чоловік, все може бути, ще й морочить їй голову, утаює, що давно живе з іншою... Може, по любові живе, а може, куточок затишний, а може, й через те, щоб не позбавили броні... Чоловіки теж бувають проститутками...

Черговий, що сидів у парткомі, доповів, що за останню годину телефонограм не передавали, тільки дзвонили з заготівельного цеху: чи буде під час вечірньої перерви огляд газет? Доповідач захворів.

— Візьми в читальні підшивки, підготуйся і сам проведи,— сказав Малинін.

— А чергування?

— Нічого, я сьогодні тут заночую, додому не піду... Іди.

Черговий пішов, а Малинін, посидівши кілька хвилин за столом і перемігши бажання схилити голову на руки й задрімати, зняв трубку й став дзвонити в поліклініку. Дзвонив терпляче і вперто, не шкодуючи на це часу, як завжди не шкодував його, коли приймав якесь рішення. Нарешті додзвонився і настояв, щоб йому покликали до телефону лікаря Колчина.

— Колчин слухає вас,— почулося в трубці.

— Малинін говорить. Повинен з вами зустрітись з приводу вашого двоєженства,— сказав Малинін, навмисне беручи бика за роги: хай, коли совість чиста, вилає!

— Не розумію вас! Хто це говорить? — Голос у трубці зірвався.

— Парторг ЦК на заводі. Знаєте такого?

— Знаю, звичайно...

— В нас мати однієї з ваших дружин працює... Хочу побесідувати з вами...

— Будь ласка,— поспіхом сказали в трубку.— Вас ввели в оману. Але я готовий прийти пояснити. Можу навіть сьогодні, тільки-но здам чергування:

— От і гаразд,— сказав Малинін.— Чекайму в парткомі. Як ваші ініціали? М. І.? Перепустку замовлю.— Малинін поклав трубку, знов узяв її, подзвонив у бюро перепусток і, вийнявши з шухляди протокол минулих партзборів у першому механічному цеху, почав переглядати, що тоді говорили люди.

Збори були недовгі, а протокол і зовсім короткий. З цих двох сторінок із зошита, густо списаних чорнильним олівцем, навряд чи людина, яка не була там присутньою, могла б уявити собі ті знамениті збори, коли, довідавшись про оточення німців під Сталінградом, механічний цех перший на заводі дав обіцянку на десять процентів збільшити виробництво мін для «катуш».

Урочисту обіцянку виконали, мін у грудні випустили не на десять, а на дванадцять процентів більше, а в першій декаді січня витиснули ще два проценти. Та зате брак, особливо в січні, так збільшився, що завтра в тому ж самому механічному цеху передбачалося провести нові партійні збори — про брак. Тому Малинін і переглядав отой листопадовий протокол...

Вчора в директора майор-воєнпред, що приймав продукцію, не дуже добирав слів, навіть на звання не зважав. В інтересах фронту йому було дано право ні на кого не зважати...

А потому дзвонили з промислового відділу ЦК — це вже до Малиніна, — і теж гранично м'яке формулювання було, що він відповідає за брак своєю головою. І директорові також дзвонили. Він учора після тих дзвінків прийшов сюди, до Малиніна, білий від люті і запропонував дати в заводській «Блискавці» шапку: «Бракороби з першого механічного — вбивці наших бійців на фронті!»

Малинін не погодився, сказав, що такими лозунгами людей до самогубства довести можна, що в механічному в старих кадровиків майже в кожного сини на фронті. Що ж, їм кинути в обличчя, що вони своїх синів убивці?

Капустін відступив, зрозумів. Та й пропонував не від солодкого життя. Дзвонили йому просто з Москви і по телефону били смертним боєм...

Шапки такої в заводській «Блискавці» не буде, але брак є брак, і партзбори передбачалися жорстокі. А проводити їх важко, бо в душі знаєш, чому брак,— тому, що напружилися з усіх сил після сталінградського повідомлення, напружувалися тиждень, два, місяць і десь у січні — не витримали... Та й зима ще прокляту-ща, в цеху пальці коцюбнуть, і додому йдуть — дома мерзнуть, теж дається взнаки...

Все це так, а брак треба припинити, не зменшуючи випуску продукції. Наказу про відступ однаково не буде.

Малинін пригадав збори і подивився по протоколу, що казав на них Колодний — бригадир, комуніст, кращий токар цеху. В протоколі було написано, що Колодний обіцяв дати на своєму верстаті сто двадцять процентів і повідомити про свою клятву синові на фронт, під Сталінград. Клятви Колодний дотримав, але за останній тиждень зірвався — сім його корпусів відправили в брак. Тоді його промова сподобалася, плескали, а що скажуть йому завтра?

Малинін поклав протокол у папку, засунув папку в шухляду, заплющив очі і побачив перед собою вже не обличчя Колодного, якому доведеться давати завтра відповідь на партійних зборах першого механічного, а безкрає снігове поле. І зліва, і справа — по всьому видноколу дими, дими... І хурделиця в обличчя, і дим над чорною вирвою від міни. І ноги провалюються в глибокому снігу, і вже дві доби не спали і не їли гарячого, а ще треба йти і дійти он до того села, над яким дим і строчать німецькі кулемети. А коли візьмеш його, може, в ньому не дадуть зупинитися й заночувати, а накажуть йти до іншого...

Це були спогади про його останні дні перед пораненням. Так, хоч би скільки вимагали від людини тут, а все-таки там, у бою, вимагають ще більше...

В парткомі було тихо й холодно. Тихо, бо це взагалі були найтихіші години дня — між початком другої зміни і вечірньою обідньою перервою; а холодно тому, що він учора заборонив на ніч топити пристроєну в парткомі грубку. Звернув увагу, що люди, приходячи з цехів у справах, затримувалися, щоб погрітися, а потім ішли

назад до себе на холод. Стало совісно, і заборонив топити більше одного разу на добу.

Він сидів, навалившись на стіл, у шапці, в шинелі, одягнутій поверх ватянки, дивився перед себе в стіну й думав про те, про що рідко коли встигав думати — про власне життя. Особисте життя Малиніна мало кого цікавило, і він вважав, що так воно й повинно бути, а коли сам все-таки думав про нього, то ясно уявляв собі, якщо війна буде ще довго, навряд чи він, Малинін, протягне до самого її кінця тут, на заводі. Торік, у вересні, коли прийшов сюди на завод після трьох операцій кишок і шлунка, після дев'яти місяців госпіталів, йому від радощів, що знову при роботі, здалося, що він майже здорова людина. Але останній місяць ниючий біль у животі, особливо ввечері, не одпускав цілими годинами. Через це отак і налягав на стіл, наче хотів затамувати біль, притиснувши його до столу. Коли виписували з госпіталю, пояснювали, що головне — дієта. Що можна, а чого не можна, і щоб їсти потроху, але часто... А він слухав і думав, що найголовніше — робота, а за роботою все інше якось забудеться. Спочатку й справді забулося, а зараз усе лютіше нагадує про себе! А дієта — що ж, відносно того, щоб потроху, виходить, а все інше — ніяк. Та і яка, в бісовій матері, може бути під час війни дієта, якщо ти не злодій.

Дружина старається, варить на сніданок розмазню, вважає — корисно. Може, й корисно. Кажуть, під час війни люди стали менше хворіти на шлунок, мало не оця сама розмазня допомагає. А йому не допомагає. Видно, надто вже багато там всередині за три операції пообстригали, чорти б їх ухопили!.

Малинін сидів і думав про себе, про дружину і сина, які зараз, мабуть, уже дома, і сидять удвох, і п'ють чай в їхній холодній великій кімнаті, яку йому дали, коли він після госпіталю згодився піти на завод. Він тоді навіть завагався, чи брати на трьох таку кімнату... Знав, яке скрізь становище з житлом. Але згодом усе-таки взяв, пожалів сина-інваліда: нехай хоч буде в нього своє місце, де спати й до занять готуватися. Раніше був із сином суворий, навіть крутий, а тепер, коли той у сімнадцять років повернувся з війни без правої руки, з культею, став жаліти його, може, навіть і занадто...

Кімнату допоміг одержати секретар ЦК по промисловості, він же переконав піти на завод парторгом.

Спочатку вагався: не працював раніше в промисловості — хотів піти на більш знайому роботу, на кадри. Але секретар умовив, сказав, що на стіл обліку він і іншого знайде, а там, де люди міни для «катюш» роблять, йому Малинін потрібен. «Будеш там у самісінькій гущі кадрів! А відносно знання справи — ти людина з фронту. Одне це зараз для людей — половина авторитету...» Воно таки вірно, це Малинін згодом і сам відчув, навіть у стосунках з таким міцним горішком, як директор.

Секретар ЦК колись був інструктором у тому ж московському районі, що й Малинін, а потім швидко пішов угору. Його, Малиніна, по старій пам'яті переоцінює, вважає значнішою фігурою, ніж він є насправді. Запропонував піти парторгом на великий завод і навіть не замислився, чи впорається. А він, Малинін, хоч і весь віддається, а відчуває, що тягне на межі своїх можливостей... І робота важка, і здоров'я немає. Якщо не зважати, що смерть над головою, то в сорок першому комісаром батальйону легше було, ніж зараз парторгом на цьому номерному...

Та й смерть над головою — поняття відносне. Коли почував себе особливо погано, як сьогодні, вважав, що навряд чи протримається до кінця війни. Але про те, як би довше протягти на оту останню копійчину здоров'я, і на думці собі не мав. Жив, як жилося.

Коли думав про смерть, то найчастіше це поєднувалось з думкою про сина, з тією любов'ю, що поспішала себе до кінця висловити, яку відчував до сина останнім часом. Син разом із матір'ю приїхав до нього сюди, в Ташкент, півроку тому, щоб бути тут біля нього, якщо він виживе після трьох операцій, або поховати, якщо помре. Приїхав, прийшов до нього в госпіталь і стояв поруч з матір'ю, зовсім ще хлопчик, з порожнім правим рукавом, з дитячим проборчиком на волоссі. Стояв утікач на фронт, який провоював усього три тижні, до першого великого бою, і увільнений по чистій...

У Малиніна весь час було відчуття, що він повинен щось зробити для сина, чимось віддячити йому, не за хоробрість, з якою втік на фронт і в неповних шістнадцять років примусив узяти себе в солдати, а за ту хоробрість, з якою жив тепер, учився і вірив, що, коли скінчить повесні школу, все-таки доможеться, щоб його хоч писарем, а взяли знову на фронт. За ту хоробрість, з якою нікому не дозволяв собі допомагати і ніколи ні на

що не скаржився, хоч руку йому відтяли невдало: куль-тя інколи болить так, що хоч криком кричи... Малинін не раз, прокидаючись уночі, чув, як син лежить у тиші й важко уривчасто дихає. Так не дихають, коли сплять, так дихають, коли болить.

Про сина й про те, що буде жаль розлучитися з ним дочасно, думав Малинін, коли обсідали його чорні думки. Про дружину теж думав, але по-іншому — спокійніше і звичніше. Дружина і тут, як і в Москві, працювала в житловому відділі, тільки працювати було набагато важче, бо весь час треба було ходити по домівках, і обстежувати, і вселяти, і переселяти в кімнати і кутки людей, яких набилося за ці півтора року в Ташкенті, як оселедців у бочці! Але дружина й цю роботу, як і попередню, робила спокійно і мовчки й рідко говорила про неї. Дружина взагалі була жінка тверда, і хоча Малинін знав, як вона його любить і як звикла до нього, проте, думаючи про смерть, він менше тривожився про дружину, ніж про сина. Розумів, що вона горюватиме за ним і скоріш за все заміж уже не вийде не тільки через вік, але й через характер, а в той же час було в ньому таке дивне почуття, що він помре, а з нею нічого особливого не станеться. Буде жити, як і раніше, так само працювати, так само турбуватися про сина... Буде все те ж самісіньке, лише його не буде...

— Ви товариш Малинін? — сказав, відчиняючи двері, високий молодик у пальті і шапці.

— Я... Двері зачиніть, холодно. Колчин?

— Так.

— Сідайте.

Той сів на довгу лаву, що стояла проти письмового стола, і обтрусив од снігу ушанку.

Малинін теж стягнув з голови ушанку й поклав біля себе на стіл. Після розмови з директором він уявляв собі, що до нього прийде зовсім інша людина — старша і з відгодованою пикою. А цей був молодий і худий.

— Ви лікар? — спитав Малинін. Не тому, що не наважувався прямо почати розмову, а просто хотів почути від цього ще зовсім молодого хлопця підтвердження, що він лікар.

— Так, — відповів Танин чоловік. І додав: — По дитячих.

— У першій поліклініці працюєте?

— Так.

— У директора нашого, генерала Капустіна, дітей лікували?

Танин чоловік кивнув.

— Від нього сьогодні випадково дещо довідався про вас, тому й подзвонив.

— Як бачите, я одразу й приїхав,— сказав Танин чоловік.— Ви мене так по телефону торохнули!— Він усміхнувся.

— А мені якраз і хотілося, щоб одразу приїхали,— сказав Малинін.— Овсянникову Тетяну знаєте?

Танин чоловік знизав плечима.

— Був жонатий на ній.

— А зараз?

— Оженився вдруге.

— А їй пояснили, що на другій оженилися?

— Навіть спеціально зустріти її на вокзал поїхав, щоб одразу не було ніяких непорозумінь.

— Правду кажете?

— Ви, по-моєму, не піп, а я у вас не на сповіді.

— Якраз я піп,— похмуро сказав Малинін.— Політруком був на фронті, а нас там бійці, буває, попами звуть — частково через несвідомість, а частково таки вірно. Не доводилося чути?

— Ні.

— На фронті, виходить, не були.

— Поки що не довелось.

Малинін відчував настороженість цієї людини. Така настороженість буває в людей, котрі бояться, що ось-ось зараз їх запитають про щось небезпечне, і в той же час сподіваються, що ні, не запитають.

— А чому Овсянникову кинули?

— Я не кидав її,— знизав плечима Танин чоловік.

— Як же так не кидав?

— Я вважав, що вона загинула. Ми вже з нею про це говорили, нам двом усе ясно, і, мені здається треті тут непотрібні! — Танин чоловік підвищив голос.

— Розумієш, в чому справа,— сказав Малинін тихо й глухо, настільки тихо й глухо, що примусив Таниного чоловіка податися вперед і прислухатися, і через це втратити ту самовпевнену ноту, з якою він сказав «треті тут непотрібні».

— Розумієш, у чому річ,— повторив Малинін.— Її мати, член нашої парторганізації, тут, на заводі, в ливарні працює.

— Знаю,— сказав Танин чоловік.— І не один раз про-
відував Ольгу Іванівну і допомагав їй, чим міг.

— Що допомагав—це добре,—сказав Малинін.—
А погано, що вона досі не знає, що ти ще раз жонатий.
І дочка їй цього не сказала. Чому?

— А оцього я вже не знаю—чому. Їй я все розповів,
матері не говорив, був у неї десь зразу після смерті
чоловіка, і, відверто кажучи, просто духу не вистачило;
а Тетяні абсолютно все сказав. І вона мені, між іншим,
призналася, що й у неї були інші за цей час. Ми з нею,
власне, ще до війни мали розвестися—війна завадила.
Тільки й усього.

— Атож, тільки й усього, що не було війни, а зараз
війна,—сказав Малинін.— Це ти вірно сказав. Вихо-
дить, уже тут, у Ташкенті, з нею розвівся?

— Так, тут.

— І що ж у заяві написав? Пропала безвісти, і більше
чекати не в змозі? Чи що характерами не зійшлися: во-
на на війні, а ти в Ташкенті?..

— Написав, що загинула, пропала безвісти,— поспі-
хом сказав Танин чоловік.

Було щось таке, ще не зрозуміле Малиніну, чого ця
людина злякалася зараз. Злякалася так, що навіть не
огризнулася у відповідь на іронію Малиніна.

— І довідку пред'явив, що пропала безвісти?

— Так,— так само поспіхом сказав Танин чоловік. По
його очах видно було, що він думає про щось інше.

— А в якому загсі розводився з нею?—спитав Мали-
нін, вже починаючи розуміти, що ні в якому загсі він
з нею не розводився, а просто поставив на ній хрест і,
може, навіть не сказав новій дружині про те, що жила-
була на світі інша.

— По місцю проживання,— так само швидко сказав
Танин чоловік.

— А де воно, це місце проживання?—спитав Мали-
нін. І хоч не збирався нічого занотовувати, присунув до
себе по столу зошит.

Тепер вони мовчки дивились один на одного.

— Що ви од мене хочете?—після довгої мовчанки
якимось жалюгідним, пом'ятим голосом спитав Танин
чоловік.

— Нічого я від тебе не хочу,—сказав Малинін і від-
сунув од себе зошит.— Завтра сходжу до тебе на роботу
й, що мені потрібно, сам довідаюсь. Не любитель я

таких справ, але раз не хочеш відверто — доведеться.

— Чому не хочу відверто? — тим самим жалюгідним голосом сказав Танин чоловік. — Навпаки!

Малинін довго мовчки дивився на нього. «Чорт його знає, де вони такі родяться?» — подумав він. У нього зникло бажання про щось іще запитувати цього чоловіка. Те, про що хотів довідатися, він уже знав: як видно, цей молодик дійсно зізнався Овсянниковій, що переженівся, і вона махнула на нього рукою. «То чого ж мені ще треба від нього? Що я, справді, піп, чи що?»

— Гаразд. Пробачте, що потурбував вас. На цьому й покінчимо. — Малинін звівся з-за столу, даючи зрозуміти, щоб ішов собі.

— Ні, — раптом сказав Танин чоловік. — Зачекайте. Я хочу вас дуже серйозно попросити, щоб ви ні в якому разі не приходили до мене на роботу. Повірте, що від цього нікому не буде користі.

«А я зовсім і не збираюся йти до тебе на роботу, — мало не сказав Малинін. — Є в мене на це час! Просто приструнчив тебе, хотів знати, що відповіси на це».

— Я вам сам поясню, як усе це сталося. Я не зовсім точно сказав вам про розлучення. Коли я вирішив оженитися, я вже давно вважав, що Тетяна загинула, і пішов до загсу, тому що хотів, нікому не завдаючи... спочатку розвестися, а вже потім оженитися. Але мені там сказали, що якщо дружина пропала безвісти і я хочу поставити цей мотив у заяві, то потрібна офіційна довідка. А якщо пояснювати, що не зійшлися характерами, то потрібно зазначити адресу другої сторони, щоб вони її сповістили. А яку ж я міг написати адресу? І потім було якось нечесно писати, що не зійшлися характерами. І я врешті-решт, після всіх вагань, так і не сказав жінці, що був до війни жонатий. І в загсі, коли розписувалися, сказав, що першим шлюбом. Розумієте, яке тепер виникає становище? Тетяна на мене зовсім не гнівається, можете в неї спитати. І дружині спокійніше думати, що в мене з нею перший офіційний шлюб. Вона старша за мене і дуже хворобливо на це реагує. А якщо ви підете в поліклініку, вона відразу про все довідається, вона в одній зі мною поліклініці працює, і вийде ціла трагедія! І абсолютно безглузда! Тому що Тетяна мені зразу ж, у першу хвилину, сказала, що пробуде тут недовго і поїде назад на фронт.

«Еге, жінки своєї теперішньої боїться — це безперечно», — подумав Малинін.

— Скільки вам років?

— Двадцять шість.

— А здоров'я як?

Танин чоловік подивився в очі Малиніну і зрозумів: так, саме про це і запитує — чому не на фронті?

Він не міг сказати правду. І з усіх пояснень, якими постійно то тут, то там підміняв цю правду, поспіхом вибрав найбільш уживане.

— Я кілька разів просився на фронт, але з мене, як спеціаліста, броню не знімають: занадто багато дитячих захворювань. При такій кількості евакуйованих дітей, самі розумієте, які б виникли епідемії, коли б ми не працювали тут кожен за двох. А здоров'я добре, на здоров'я скаржитися не доводиться, тим більше в моєму віці. — І, пояснюючи, відчув, що ніби пояснює добре. І про епідемію свята правда. І що роботи по вуха — також правда. І від того вперше за час розмови відчув, як відроджується почуття впевненості в собі.

«Що кожен за двох, вірно, — подумав Малинін. — Але чому ти за двох, а не хтось інший за тебе?»

— Адже ви самі з Ростова, як у Ташкент попали?

— З першим ешелонам дітей. Дітей доручили провезти, а потім тут залишили. Розраховував повернутися, але наказали залишитися.

«І не соромно тобі, хлопче, що дружина в тебе одягла військову форму і поїхала на фронт, на захід, а ти з малятами — на схід і заховався тут, у них за спиною?..» — хотілося запитати Малиніну. Хотілося, але не спиталося, тому що обличчя Таниного чоловіка, який раптом відчув упевненість у собі, стало зовсім іншим: спокійним і замкнутим, ніби броня, яку він мав, поширювалася не лише на його застраховане від куль тіло, але й на його душу.

— Виходить, породичалися з нашим завідуючим райздороввідділу — на сестрі його дружини жонаті, чи мені невірно сказали? — спитав Малинін замість того більш грубого, що хотів запитати спочатку.

— Так, а що? — запитав Танин чоловік.

— Та нічого, — сказав Малинін. — І дружина набагато старша за вас?

— А це вже зовсім нікого не обходить, — намагаючись зберегти гідність, сказав Танин чоловік і підвівся.

Малинін також підвівся.

— І дітей немає?

— Немає.

Танин чоловік дивився на Малиніна, і його роздирали суперечливі почуття; хотілося сказати цьому непроханому прокуророві: «Йди ти к бісу, тим більше, що однаково нічого мені не зробиш!» А в той же час лишалося відчуття небезпеки: раптом візьме та й прийде в поліклініку, і дружина довідається, що приїхала Тетяна. Він уявив собі, як вона дома ридатиме і покличе свою сестру, і та теж спочатку ридатиме, а потім вони обидві перестануть ридати і почнуть кричати; а потім, пізно увечері, прийде хазяїн дому і буде пити чай і питати стомлено: «Ну, як справи?» А обидві жінки дивитимуться на тебе з виразом, з яким вони завжди дивляться, коли чомусь злі, ніби обіцяючи цим виразом: а от ми зараз розповімо йому про твої вчинки. Дружина лютувала і через дрібніші причини, дзвонила хтозна-куди, перевіряла, чи він справді виїхав на виклики. А тут раптом Тетяна! Впаде в істерику, кричатиме про розлучення. І якщо не вдасться її втихомирити тим, чим він звичайно її утихомирює, хто зна, на що здатні ці жінки, коли вони вдвох і заодно. Навіть не хотілося думати, на що вони здатні. Так, він тримався за неї не лише тому, що виявився з її доброти жильцем в їхній квартирі й частково нахлібником воєнного часу, а врешті і чоловіком, але й тому, що за всім цим був папірець, що лежав у паспорті, який міг будь-якої миті вилетіти звідти. Так, він боявся цього. Він найбільше боявся саме цього, хоч безліч разів говорив різним людям, що готовий хоч завтра їхати на фронт, і коли говорив це напідпитку, то навіть самому здавалося, що говорить правду.

— Якщо запитань більше немає, то я, либонь, піду,— сказав Танин чоловік з удаваним спокоєм.

— Запитань більш немає,— сказав Малинін.— А втім, ні. Ви член партії чи безпартійний?

— Комсомолец,— сказав Танин чоловік і, помітивши похмуру посмішку Малиніна, силувано усміхнувся.— Так сталося, що засидівся. Разом із Тетяною вступали ще в школі.

— Так, вступали, бач, разом...— сказав Малинін і зітхнув.— Запитань більше нема. Є одна пропозиція.

Танин чоловік запитливо глянув на нього.

— Якщо за тиждень не почую, що сам на фронт пі-

шов, май на увазі, все зроблю, щоб розбронювали. І за-
тям, ровеснику Жовтня, слів на вітер не кидаю.

— Дивно і нерозумно чути це від вас,— сказав Танин
чоловік, підвищуючи голос.

— Розумно чи нерозумно, а не підеш сам на фронт —
з бронею розпрощаєшся,— сказав Малинін, впевнено
подумавши, що так, є пряма необхідність зробити це!
Не може так бути! Старі місцеві лікарі, такі, як їхній
дільничний, люди п'ятдесяти років, з великою сім'єю,
одержують повістки й, слова нікому не сказавши, про-
щаються і їдуть на фронт. А цей приїхав сюди в евакуа-
цію, влаштувався в чоловіки до якоїсь підстаркуватої
стерви і сидить тут, як вухналь, і сидітиме, доки молеб-
ня про перемогу не відслужить. А що по інших кожного
дня панахиди правлять, йому байдуже! «Атож, зроблю
все, що зможу,— подумав Малинін.— Хоч ти і з усіх бо-
ків круглий, а знайду, за що вхопити, виведу на чисту
воду і тебе, і твого родича. Знадобиться для такої спра-
ви — особисті стосунки використаю»,— згадав він про
секретаря ЦК.

Вони все ще стояли один проти одного: Танин чоловік,
не знаючи, що б його ще такого сказати після слів «див-
но й нерозумно», а Малинін вичікуючи, коли він піде.

— Вам ще буде соромно переді мною,— сказав на-
решті Танин чоловік.

— Ну що ж, повернетесь з війни в орденах та в на-
шивках за поранення — соромно буде, вибачення у вас
попрошу,— сказав Малинін, спокійно подумавши, що
в сорок першому на фронті серед багатьох інших через
його руки проходили й такі, як оцей. Теж не менше за
нього боялися війни, але умови були інші. І боялися,
і йшли, і воювали, умирали, і в госпіталях лежали,
і подвиги навіть інколи вершили, коли нічого робити не
лишалося: або умри, або убий.

Танин чоловік схопив зі столу шапку, натягнув її і пі-
шов до дверей.

— Зачекайте,— сказав Малинін,— перепустку від-
мічу.

І, поставивши свій підпис на перепустці й дивлячись
йому в спину, ще раз подумав: «Так, і на війні такі
бувають, і з ними доводиться справу мати, й нікуди їх,
крім війни, не подінеш».

Танин чоловік вийшов, а Малинін сів за стіл і, нава-
лившись на нього грудьми й животом, відчув, що біль,

який його мучив сьогодні, не пройшов, а лише тимчасово придрімав і зараз знову почне вивертати його.

«Обіцяв, що візьмуся за нього через тиждень,— сердито подумав Малинін.— А можу й не додержати слова. Хто його знає, коли прийде твій кінець і за скільки днів здогадаєшся, що це вже він?»

На столі задеренчав телефон. Дзвонив начальник першого механічного.

— Слухай, Малинін... добре, що спіймав тебе. У нас із Колодним біда.

— Що таке?

— На другу зміну лишився сьогодні, хотів брак свій покрити, впав за верстатом. Викликали лікаря.

— Зараз прийду,— сказав Малинін. І, встаючи з-за столу і насунувши ушанку, подумав: «От тобі й пробрала Колодного»,— подумав, гірко осуджуючи себе самого, хоч дорікати собі йому нібито й не було за віщо...

Розділ двадцять п'ятий

В кінотеатрі «Хіва» вже третій день крутили фільм «Секретар райкому». Почувши, що це фільм про партизанів, Таня хотіла піти на нього разом з матір'ю, але мати і вчора, й позавчора так пізно кінчала роботу, що совісно було пропонувати їй...

— Та ти не морочся, сама сходи, вдень,— сказала мати сьогодні вранці, коли Таня, провівши її й Серафиму від дому до роботи, прощалася з нею на прохідній.

— Добре, піду,— сказала Таня,— а до кінця зміни зайду за тобою, і додому разом поїдемо.

— Сама доїду, не маленька, гуляй, коли відпускна! І так з цими промовама та виступами закрутилася як білка в колесі! На завод краще не приходь, бо знову щось вигадують,— невдоволено сказала мати, але в її бурчанні було більше гордості, ніж досади, і Таня усміхнулася, проводжаючи її очима.

Усміхнулася і пішла з кінця в кінець по ранковому місту. Перш ніж думати про кіно, треба було піти на продпункт вокзалу й одержати там продукти по атестату. Вчора доїли останнє з того, що вона привезла з собою з Москви.

Таня йшла містом і все ще звикала до нього, хоч уже другий тиждень вона жила тут. Місто було несхоже на

всі інші, і зима в нім була несхожа на всі інші зими. Спочатку, в перші дні, здавалося, що схожа, а вчора й позавчора, коли потепліло, зима відразу перетворилася на весну; сніг за один день на бруківках потік струмками, і Таня зненацька помітила, як багато тут дерев усюди: і на вулицях, і по дворах,— і здогадалася, яке гарне буває це місто в іншу пору року, коли в нім стає стільки зелені, що їй, мабуть, затісно в небі.

Сьогодні ранок знову був похмурий, калюжі затягло льодком, але Таня все ще бачила місто вчорашнім, весняним, і їй здавалося, що нові заморозки не можуть тривати довго.

Продпункт містився в будинку на розі, на тій великій привокзальній площі, куди Таня вийшла, коли приїхала. Тільки площа зараз була вже не біла, засніжена, а весняна, сіра, з крижинками замерзлої води поміж камінням.

Простоявши в напівтемному продпункті години півтори й одержавши продукти, Таня, закинувши за одне плече неважкий мішок, ішла площею, радіючи денному світлу, й, розшукуючи очима крижинки між каменями бруківки, з хрускотом наступала на них каблуками. Вона ще від учора була в доброму настрої. Несподівана відлига наче ледь-ледь підважила з людських плечей важку втому другої воєнної зими. Всі зраділи сонцю і теплу, й коли Таня виступала вчора в обідню перерву, їй навіть здалося, що люди інакше, ніж раніше, слухають її, рідше зітхають і частіше усміхаються. А згодом, тільки-но вона вийшла, на заводський двір в'їхало кілька вантажних машин з червоними прапорами: на першій в кузові стояли два старих узбеки і щосили дуділи на таких довгих трубах, що їх, мабуть, важко було втримати в руках. Це й була одна із тих червоних валок, про які розповідала мати; а тепер Таня побачила її сама і довідалася з розмов, що на грузовиках привезли для ідальні джугару, капусту та ріпу, а довгі мідні труби звуться карнаї, і на них узбеки грають на весіллях та на різних інших святах. І від цих труб, що сяяли на сонці своєю міддю, також дихнуло весною, і Таня, дивлячись, як тягають з кузовів на кухню мішки з джугарою, пригадала материні слова: «Тільки б перезимувати, влітку легше буде»,— і радісно подумала: буде, неодмінно буде легше! Особливо якщо на фронті й надалі так піде, як усі ці дні,— перемога за перемогою!

А вчора увечері хазяїн квартири, чоловік Халіди, Мариф-ака вперше повернувся після денної зміни — до цього він увесь час працював уночі,— і зайшов до них у кімнату, і покликав усіх до себе покуштувати диню. Диня була така величезна, яких Таня ніколи не бачила, і з усіх боків обв'язана солом'яним перевеслом. Виявляється, вона була ще з осені підвішена під стелею в льоху і, якби не Танин приїзд, мабуть, ще висіла б там і висіла. Мариф-ака взяв ножа й, притримуючи диню однією рукою, зробив кілька блискавичних надрізів, а потім одразу поклав диню, і вона сама розпалася на таці, як ромашка з велетенськими пелюстками. Й усі з'їли по скибці дині, ніби зараз не зима була, а літо. Диня виявилася ледь гіркуватою, але однаково смачною. А коли дорослі з'їли по скибці, Халіда покликала дітей — тільки менших, дівчаток, бо обидва старші хлопчики були в другу зміну на заводі. І дівчатка одна за одною звідкілясь з'являлися і брали по скибці дині і знову мовчки зникали, тільки миготіли в сутіні їхні чорні й білі, дрібно, по-узбецькому, заплетені кіски. І, крім кольору цих кісок, Таня не відчула вчора протягом усього вечора нічого, що б відрізняло в цім домі своїх дітей від несвоїх, і непомітно просльозилася від того почуття, яке найшло на неї.

Оце й усі вчорашні причини того доброго настрою, який не зникав і сьогодні. Ніяких інших причин не було. Мати кілька разів знову підступалася до неї: як же все-таки з Миколою? Але вона мовчала, не відповідала. Про Артем'єва якось і думалося й не думалося. Радісно було уявляти собі, як вони раптом зустрінуться, але спокійніше було думати навпаки, що нічого не було й нічого не буде, тим більше, що від Серпіліна відповіді все немає, та й, мабуть, не до листів йому зараз, коли після відмови німців прийняти наш ультиматум там, під Сталінградом, тривають такі бої!

Подумавши про Сталінград, Таня згадала, як Малинін сказав їй про оцю площу, по якій вона йшла зараз, що у вересні, коли німці дійшли до Волги, він одного вечора бачив на цій площі кілька тисяч евакуйованих, які впритул вляглися ночувати, а до ранку із тих тисяч людей надворі не лишилося жодної: кому краще, кому гірше, а всіх розібрали по домівках. «Я росіянин,— сказав їй Малинін,— і, якщо при мені нашого брата хто зачепить, можу по шиї дати! Але як тут людей по

домівках приймають і як діточок до сімей беруть — цьому при всій нашій широті російській не гріх повчитися. Це я тобі точно кажу. В мене дружина по цих справах працює. Вона знає».

«Невже тут поспіль лежали люди?» — подумала Таня, дивлячись на майже голу і тому, здавалося, особливо велику площу. Там, в тилу у німців, більше думалось про тих, хто лишився в окупації, а тут кожного дня вражала кількість людей, які встигли виїхати сюди з Росії і з України.

«Півтора мільйона в одному лише Узбекистані», — сказав їй Малінін. А всього скільки їх притулилося на тичини по всій країні, тимчасових, «виковиряних», як вони самі гірко жартують із себе. Війна — біда з усіх боків, з якого не візьми, але новий, щойно відкритий, цей бік вражає більше за інші, до яких уже звикли!

Коли Таня дісталася до кіно, виявилось, що на перший сеанс квитків уже нема, а є лише на наступний, на третю годину. Вона взяла квитка і, наблукавшись по місту так, що вже почала мерзнути, вирішила повернутися в кіно, погрітися в фойє, коли раптом з-за рогу, з сусідньої вулиці долинула музика духового оркестру, що грав вступні такти «Священної війни».

Спочатку повз Таню туди, за ріг, де гримів оркестр, пробігли діти, потім побігли дорослі, переважно жінки, якась стара з авоською пробігла, вдаривши Таню по ногах буханцем чорного хліба, що лежав в авосьці, і осудливо поглянула: чому Таня не біжить, як усі? І Таня, як усі, побігла, і завершила за ріг, і добігла до наступного перехрестя, через яке по бруківці за оркестром йшли солдати в повній викладці, з гвинтівками і, голосно співали молодими, суворими голосами «Священну війну».

Ще недавно Таня думала, як мало в цей час люду на вулиці, а зараз на перехресті було повно людей, що збіглися з усіх кінців на звуки оркестру.

Оркестр гримів уже попереду. Солдати йшли, а хлопчачки бігли поруч із ними, і люди з обох сторін вулиці, товплячись, дивилися їм услід, і на хвилину Тані здалося, що ніякої війни ще немає, що це ще до війни в Рязані ідуть по Рязькій вулиці з навчань батальйони їхньої сто сімдесят шостої Червонопрапорної дивізії, і що, тільки-но прибувши по комсомольському набору лікарем-стоматологом в розпорядження покійного начсанди-

ва Горячкіна, вона вперше в житті дивиться, як повз неї ідуть з навчання солдати, і дивізію ще не оточено під Могильовом, і нікого ще не вбито, й не поранено, і не розірвано на шматки у неї на очах, як Горячкіна, і оркестр грає не оцю грізну пісню, а «Если завтра война...», і люди стоять поруч з нею, і так само, як вона, дивляться, й усміхаються, усміхаються, усміхаються...

Вона обернулася, почувши, як позаду хтось голосно схлипнув, і побачила обличчя тієї старої з авоською.

— Наше Ленінське училище йде,— сказала стара.— Як ідуть, га, аж душа радіє! — І, сказавши це, усміхнулася крізь сльози, і гордо звела голову, так, ніби вона була якийсь колишній військовий, а не бабуся з авоською.

Таня подивилася на інші обличчя і побачила, що багато хто одночасно і усміхаються, і схлипують, дивлячись на крокуючих курсантів, і махають їм руками, так, наче вони з цією піснею десь там, за рогом, підуть просто в бій.

А зовсім поруч Тані стояла бліда, ще не стара жінка і мовчки плакала, закусивши губи, і, хоч вона плакала мовчки, не схлипуючи, в неї був такий вираз обличчя, що Таня зрозуміла: у неї хтось уже ніколи не повернеться,— і взяла жінку під руку, і тихо промовила до неї:

— Ну чого ви, не треба!

— Скоро випустять їх з училища...— не вивільняючи закушеної губи, ледь чутно сказала жінка й нічого не додала, але все інше і так було зрозуміле, і її слова одразу нагадали про війну.

В кіно Таня прийшла все-таки заздалегідь, за півгодини. В нетопленому фойє було холодно, але згодом у геть переповненому залі вона так розігрілася, що до середини фільму навіть розстебнула шинель.

Деякі місця в картині були більше схожі на казку, але Тані дуже сподобався артист Ванін, який грав головну роль. А її сусіди так хвилювалися, що зовсім заштовхали її ліктями, і Таня відчула гордість, що тут усі люди так переживають за наших партизанів. Коли вона вийшла з кіно, її раптом хтось гукнув:

— Таню!

Вона обернулася і побачила свого колишнього чоловіка, який перебігав вулицю.

— Здрастуй, Миколо! — Вона завдала на плече мі-

шок з продуктами і привіталася. На вулиці було свіжо, але рука в нього була гаряча й спітніла.

— Ти що, недужий?

— Ні. А що?

— Рука волога.

— Не знаю,— сказав він,— можливо, й недужий. Я тепер взагалі нічого не знаю.

— Що з тобою? — спитала вона. В нього було якесь пом'яте обличчя, ніби він довго лежав, уткнувшись обличчям у подушку.

— Я шукаю тебе від ранку,— сказав він, не відповідаючи на питання,— був у вас дома і на заводі. Думав знайти тебе там. Вже перепустки добився. А тільки вахтерша, ваша сусідка, сказала, що ти збиралася на денний сеанс на «Секретаря райкому». Пішов навмання — в «Хіву». Він у двох кінотеатрах іде.

— Сподобалося? — спитала Таня.

— Я на перший сеанс квитка взяв, але тебе не було — не пішов. А на цей запізнився, на вулиці чекав, боявся прогавити тебе. Чому ти мені так і не подзвонила?

— А мені сказали, що нічого від тебе не потрібно, щоб розвестися. Що я можу й сама піти.

— Мені треба з тобою поговорити, маєш час?

— Звичайно.

Вони дійшли до скверу, зараз у сутінках голого й незатишного, з стрічками брудного снігу, з чорними, покритими корою ожеледі стовбурами дерев. Два узбеки, дід і хлопчик, обидва в чорних ватяних халатах, пиляли ручною пилкою повалений вітром осокор. У лави, до якої вони підійшли, задня дошка була одірвана: хтось уночі одірвав на паливо. А сидіння, наглухо пригвинчене до чавунних ніжок, ще лишалося, тільки один край був надламаний так, ніби від нього відколювали скіпки.

— А чого нам сидіти? — Таня подивилася на обдерту лаву.— Краще походимо. Що сталося?

— Нічого особливого не сталося,— сказав він безкровним, спустошеним голосом.— Гадав, що нікому не заважаю жити, а виявляється, заважаю. Думав, що з ранку до ночі дітей лікую, мотаюся з епідемії на епідемію, отже, щось таки роблю. А виявляється, ні, просто од війни ховаюся.

— Щось я нічого не розумію!

— А що тут розуміти! Треба писати заяву й одягати шинель, тоді я, виявляється, стану людиною! А без цього я не людина.

— Тебе що, в армію беруть? — спитала Таня.

— Ніхто мене не бере. Якби брали — пішов би! Не про те мова!

— А чому заяву? Ти що, сам вирішив їхати? Якщо тобі переді мною незручно, то це дурниці, — сказала Таня, хоч у душі знала, що це не дурниці.

— Слухай, ти повинна для мене зробити одну справу... — Він зупинив її за руку. — Я винен перед тобою, але ти знаєш, що я не зла й не погана людина і завжди намагаюся робити добро не лише для себе одного, але й для інших...

Вона могла б відповісти, що робити добро для себе йому вдається частіше, ніж для інших. І врешті-решт майже кожного разу виходить, що не він для інших, а інші для нього. І зараз теж, виявляється, вона повинна для нього щось зробити. А чому, власне? Тільки тому, що він не злий і не поганий. Так, не злий і не поганий. «У нього завжди «не» та «не», а коли ж буде «так»? — сердито подумала Таня.

Вона слухала його, не перебиваючи, а він усе говорив про те, як його мало не кожної ночі підводять з постелі, і які важкі випадки дифтерії він вилікував протягом останніх двох-трьох місяців, і менінгіту також, і скільки доводиться бігати з кінця в кінець міста, аж ноги тобі відпадають... і ще, і ще щось подібне про те ж — який він хороший.

— Навіщо ти мені все це кажеш? — нарешті не витримала Таня.

— Щоб ти мене зрозуміла до кінця.

— А раптом я не хочу тебе розуміти до кінця? Живи собі, будь ласка, як живеш. До чого тут я?

— І справді, я все ходжу і ніяк не наслідуюся перейти до справи, — сказав він і усміхнувся. — Все не знаю, як почати. Вже тиждень думаю, а тільки сьогодні наважився. Дай потримаю твій мішок, — раптом згадав він про мішок у неї за плечима.

— Нічого, він не важкий. — Таня відступила півкроку. Він стояв надто близько, вона не любила, коли їй дихали в обличчя.

— Ти нічого не казала про мене парторгові заводу?

— Наче ні,

— А ти пригадай.— В його голосі прозвучало недо-
вір'я.

— В мене добра пам'ять,— сказала вона сердито. Во-
на й на думці не мала говорити про нього Малиніну.
Коли б сам Малинін спитав, сказала б. Але Малинін не
питав.

— Виходить, твоя мати йому на мене наговорила?

— От оце вже не думаю...— Вона запнулася. Йї стало
прикро за матір, за її надто хороше ставлення до нього.

— Тоді не знаю,— сказав він.— То, виходить, він сам
такий скажений огірок. І є ж такі люди: ніхто їх не
просить, а лізуть. Викликав мене до себе, обізвав двоє-
женцем і мало не почав вимагати, щоб я на тобі знову
оженився. Угамувався лише після того, як я сказав, що
ти сама цього не хочеш, що в тебе без мене були інші
чоловіки.

— А все-таки свиня ти,— сказала Таня.

— Чому свиня? Ти ж сама зізналася.

— Тобі, а не йому. Тому, що вважала, що повинна
тобі сказати, щоб ти...— Вона не докінчила й махнула
рукою.— Хто тебе просив це йому казати?

— А що, ти соромишся?

— Я нічого не соромлюся. Я не просила тебе про це
казати. От і все.

— Пробач,— сказав він.— Врешті-решт, якщо ти вва-
жаєш, що я не мав права... Але справа не в тім.

— Так, звичайно,— сказала вона.

Вона зрозуміла з його обличчя, що він зараз про щось
проситиме,— їй був добре знайомий цей вираз. Зараз
проситиме. Але про що?..

— Ти з цим Малиніним у добрих стосунках? — рап-
том спитав він.

Вона здвигнула плечима:

— Тричі з ним розмовляла. А що?

— Він заявив мені, що якщо я сам за тиждень не піду
добровольцем на фронт, то він доможеться, щоб мене
розбронювали. А в нього, виявляється, тут, у Ташкенті,
нагорі така рука... Я й не уявляв, тільки вчора довідався.

— А чому він так тобі заявив? — спитала Таня.

— Уявлення не маю. Затявся, що всі лікарі мого віку
мають бути на фронті. Йому діла немає, що я не просив
ні про яку броню, що мені самі її запропонували і, отже,
мали підстави. А тепер я повинен жити в сокирою над
головою... Чого ради?..

— А чого ти так хвилюєшся? Може, він просто погарчував? І врешті, якщо тебе раптом візьмуть...

Він не дав їй докінчити.

— По закону — будь ласка!.. — вигукнув він. І повторив люто: — Будь ласка!.. Але гинути лише через те, що комусь трапила віжка під хвіст!.. Ти повинна поговорити з ним. Дуже тебе прошу!

— Про що?

— Скажи йому, що нічого не маєш проти мене. Що він даремно на мене в'ївся... Поясни йому це, заради бога, щоб він викинув із голови свою нісенітну ідею. Врешті... — Він завагався, але все-таки вимовив: — Тепер це для тебе нічого не важить... Скажи йому просто для того, щоб він одчепився, що ти ще любиш мене і що просиш його...

— Замовкни, будь ласка... — сказала Таня. — Якби я ось хоч настілечки, — вона показала двома пальцями, на скілечки, — любила тебе, я б зробила все, щоб ти поїхав на фронт. Як ти цього не розумієш!..

Вона все-таки не могла зрозуміти з його пояснення, чому Малинін так хоче його розбронювати. Мабуть, він чогось не договориював. Але вона не мала бажання розпитувати. Відчувала, що за цим ховається іще щось ганебне, про що навіть бридко було думати.

— Але ти все-таки що-небудь скажеш йому? — спитав він.

— Нічого я йому не скажу, — відповіла Таня. — Сам розбирайся. І йди геть, будь ласка.

Вона повернулася, пішла й, почувши, як він іде за нею, різко зупинилася.

— Я сказала: йди геть! Хіба ти не чув?

— А мені теж у цей бік, — сказав він.

— Гарзд. Куди мені йти, в який бік, щоб не в той, у який тобі... Ну, куди?..

Вона подивилася йому в лице й пішла повз нього назад, сама ще не вирішивши, куди йде, аби лиш подалі від нього.

За двадцять кроків вона зрозуміла, що цього разу він не йде за нею. Заїжджати за матір'ю на завод уже було ризиковано: можна розминутися. Лишалось їхати додому. Мати теж, мабуть, ось-ось здасть зміну і поїде додому. Вона дійшла до перехрестя і звернула, щоб вийти до трамвая. На розі, де вона повертала, був загс, в який вона заходила три дні тому, щоб довідатися, чи потріб-

но їй для розлучення з'являтися туди разом з колишнім чоловіком.

Зараз, проходячи повз цей будинок, вона згадала той загс, у Ростові, де вони розписувались. Теж на розі, з такою ж ледве помітною табличкою біля під'їзду. І з подивом і розгубленістю пригадала те почуття, яке в неї було тоді до нього. Так, так, було.

Вона дві з половиною години проморочилася з трамваями, все ніяк не могла сісти спочатку на один, потім на другий, і, підходячи до домівки, була майже переко-нана, що мати вже там, але, виявляється, вона ще не повернулася. Не було й Суворової: в тієї на сьогодні випала перезміна, і їй доводилося лишатися на заводі добу підряд. В кімнаті був лише Суворов, сидів край столу одягнений, поклавши голову на руки. Таня подумала, що він напідпитку, але він, щойно вона увійшла, підвів голову й стягнув шапку.

— Отаке буває: додому дійдеш, а роздягнутися сили не стає... Матері твоєї не став дожидатися — сам пішов. У неї в їдальні сьогодні комісія. Завідуючу застукали: м'ясо ховала... Пишемо плакати: «Кожен грам у робочий казан!» — а як не стараємось — не виходить!.. Де була?

— Картину «Секретар райкому» дивилася.

— Ну і як? Це ж про вас, про партизанів...

— Сподобалася,— сказала Таня і, помовчавши, дода-ла: — Хоч багато що не схоже.

— Мало що не схоже,— сказав Суворов.— А про нас спробуй картину зніми, щоб усе було схоже! З усім нашим заводом вже ознайомилася?

— З усім ознайомилася.

— І що скажеш?

— Важко... Особливо дітей мені жаль.

— А мені їх не жаль,— несподівано для Тані сказав Суворов.— У мене в цеху двадцять підлітків... З ленінградського ФЗУ їх привезли, при заводі Лассаля. От коли мені їх жаль було... Місяць їх, хто живим доїхав, у будинку відпочинку тримали, годували, за наказом директора із усіх, з яких могли, фондів уривали. А зараз працюють. Мені їх не шкода, що вони працюють, з них це також вимагається. Мені їх жаль, як би ці підлітки так не підросли, що їх на фронт візьмуть, переживаю, щоб їх не повбивали, щоб війна до того закінчилася. А так чого ж, нехай тягнуть, ми теж не залізни.

Він стягнув із себе пальто, повісив на гвіздок і знову сів за стіл.

— Півлітра поставиш — все тобі про наш завод розповім.

— Звідки ж, Василю Петровичу?

— Знаю, що нема звідки! Тоді чаєм напій — половину розповім. З тебе й половини вистачить...

Таня розкутала ледь теплий, ще зранку загорнутий у ганчір'я чайник, трохи підігріла його на одному гноті на гасівці, підсіла до столу, налила Суворову й собі, вийняла з мішка буханку одержаного по атестату хліба й нарізала кілька шматків товстіших, щоб Суворов брав не соромлячись. Поки вона все це робила, він нічого не говорив, сидів і мовчав, підперши підборіддя кулаками й заплющивши очі. Тані навіть здалося, що він заснув.

— Давайте чай пити,— сказала вона, торкнувши Суворова за рукав.

Він розплющив очі, взяв склянку, швидко, кількома ковтками випив чай, з'їв шматок хліба й накрив рукою склянку, коли вона знову хотіла налити йому.

— Поки що досить.

— Тоді про завод розповідайте,— сказала Таня.

— А що розповідати,— відповів Суворов.— Сама все бачила... Такого велетня за мирного часу сюди б рік везли та на новому місці ще б років зо два монтували. Вийшов я в сорок першому році в Ростові в останній раз із заводу, вже в ешелон сідати, і по дорозі забіг до себе на квартиру. Тільки за півроку до того одержали її. Прийшов. Двері відімкнув ключем. У квартирі тепло: ТЕЦ заводська ще працює, ще не зірвали її. Репродуктор невимкнений музику передає. Вікна зачинені, і квіти на вікнах зів'яли: стоять неполіті. А сім'я вже третю добу десь в ешелоні трясеться... А чого зараз пригадалося це все, сам не знаю. Та квартира для нас із Серафимою зараз уже давне минуле — в нас тепер тут, у Ташкенті, рідний дім! Звідси одного сина провели і сюди похоронну одержали... Звідси другий син пішов, і похоронна знову сюди ж... А знаєш, як пішов? Він у мене ж у цеху ковалем працював, я надіявся, що його не заберуть: кваліфікація сильна. А потім на роботі пальці побив і на бюлетені був. Зустрів у жовтні своїх товаришів мобілізованих... А тоді, в жовтні, які розмови? Сталінград, Сталінград, Сталінград... Вони кажуть: «Ідьмо в Сталінград!» Зайшов разом із ними додому, півбухан-

ки хліба взяв, казанок узяв, записку лишив і поїхав. А наступний лист — похоронна... Я молодий ще, двадцятилітнім на Сімі оженився, мені сорок три роки лише в березні буде, а двох синів уже нема, війна взяла... Як же так, як же нам далі про своє життя думати?

Зайшли ми минулого вихідного з нею в сквер... Сидимо, сонце гріє, сніг тане... Я їй кажу: «Симо, чуеш, Симо, якщо війна цього року скінчиться, ще й сина, і дочку зробимо... Ми ж іще з тобою не старі!» Вона каже: «Ні, більше не буду». А я їй кажу жартома: «Дивись, ти не хочеш — я собі молоду візьму, від неї дітей матиму...» Вже сказав, потім подумав, що дурницю сказав: образиться... А вона не образилася, так серйозно мені відповідає: «От і добре, — каже, — а я бабусею при них буду. Стара вже я, хіба не бачиш?» То вона плакала, а від цих слів я заплакав. Сиджу поруч неї і плачу. Так сказала, наче руки на себе наклала... Я плачу, а вона сидить, мовчить і не плаче. Тільки каже: «Ходімо, чи що, додому...»

Он як, Таню, життя обертається. Звісно, не в кожній хаті так, а в нашій — так. Добре, що ти до матері жива прийшла, і не кидай її, якщо можеш...

— Ні, Василю Петровичу, я на фронт поїду, коли відпустка скінчиться. Я вже мамі сказала...

Він махнув рукою, не став сперечатися. Потім, помовчавши, спитав:

— Ливарня наша як тобі, сподобалась? Ну, правду кажи! Жах і пекло — такою тобі наша ливарня здалася, коли вперше прийшла, так? Люди на піску сплять, просто біля печей, неповнолітні пацани біля вогню ходять... Жінки надриваються, ящики носять, які іншому вантажникові не підняти. Так?.. А тепер я тобі розповім, що цієї ливарні як манни небесної чекали, коли будували... Дев'яносто діб будували, всім заводом години лічили. Зотов, інженер, який будував, сім останніх діб не спав, поліз на дах кріплення перевіряти, заснув і впав, хребет переламав і помер за півдня до пуску... Ливарня наша ще добра! На весь Ташкент одна з кращих! Можна сказати, з радощів плакали, коли пускали її: завтра останні заготовки, що з Ростова вивезли, кінчаються, а сьогодні перше лиття дали! Жодного дня наше виробництво не стояло... А генерали й полковники приїздять сюди за «катюшами», і тільки від них і чути «спасибі» та «давай». Давай, давай... І даємо, як у прірву. В листо-

паді пупи надірвали, а в грудні на десять процентів більше листопада дали! Не за спасибі і не за ударні пончики, а за те, що на фронті наступаємо... Дочекались! Уже й до Ростова тепер недалеко. Я по карті міряю. Вирішили з Симою: не поїдемо тепер туди, назад. Тяжко. А однаково міряю.

Я торік у жовтні напився... Син поїхав, записку лишив... Я того дня не пив, а вихідного дочекався; синові туфлі білі на лосевій підосві, що іще в Ростові купували, відніс на товкучку, на півлітра обміняв і напився востаннє в житті. А потім, коли заснув, приснився мені старший син, убитий: стоїть переді мною в солдатське одягнений і навколішки... Я кажу йому: «Підведись!» А він каже: «Не можу, мені ноги одірвано...» Стоїть і дивиться на мене. «П'єш? — питає, а я мовчу, не можу відповісти.— Ну, пий, пий»,— каже і йде від мене просто коліньми по землі... Ти, Таню, пиши матері, як поїдеш. Краще просто на завод пиши, щоб листи не пропадали...

— Василю Петровичу, що з батьком сталося?

— Те, що від матері знаєш.

— А винен він був?

— Так вважав сам.

— А ви?

— Голосував за виключення. Інших пропозицій не було.

— Ну, а якби він і справді все це з собою взяв і на німців наскочив і все до них попало б, хіба краще?

— Що краще, що гірше — цього нам знати не дано, а що він повинен був відомості і внески забрати з собою, а не забрав, як факт лишилось! Деякі, більше ніж переконаний, і не з таких фактів потім викрутилися, і нічого, ходять з партквитками... А він чесно все розповів. А що, думав як краще, а вийшло як гірше. Хіба з ним одним тоді було? Комбайни новенькі, своїми руками зроблені, перед протитанковими ровами для захисту від танків валили — один на другий... А в цехах то команда підривати, то не підривати... В колонах бурки просвердлено, в цехах матраци, відра з пальним — одразу підготовка і на вибух, і на підпал. То підривати, то палити... І німці, кажуть, у місто вже ввійшли... Розберися в той час — що й до чого...

— Ті часи я пам'ятаю...— Таня зітхнула.

— А все-таки бардак бардаком, вибачайте на слові, а завод вивезли,— сказав Суворов.— І цехи демонтува-

ли не так, щоб стук-грюк, аби з рук, а так, щоб по можливості потім знайти, де і що! І за шість тижнів першу продукцію тут дали. Із старих заготовок, звичайно. Але ж і їх теж вивезли, не покинули. А Кротов, що батька твого підвів, на мою особисту думку, падлюка був, і більше нічого!

— А коли ні?

— А чому ти сумніваєшся? Не бачила, чи що, таких у німців?

— Я таке бачила, що ви собі й не уявляєте. Я таких падлюк там бачила...

— А в цеху в нас бесіду проводила— про них нам не згадувала,— посміхнувся Суворов.— Більше все ваші партизанські подвиги змальовувала...

— Неправда, згадувала,— сказала Таня.— І про те, як смертний вирок їм виносили і знищували їх, теж говорила.

— Ну, та це між ншим...

— А навіщо мені вам розмальовувати було, які вони? Що, ви самі не можете собі уявити? Ви думаєте, приємно на людях розповідати, як, коли мені наказано, я повинна з таким горілку пити, і фокстрот під пластинку танцювати, і терпіти, щоб він приставав до мене, і викручуватись, і обіцяти, що іншим разом усе буде... А потім квартиру двічі відчинити і зачинити — сигнал подати, щоб знали, що він зараз сам-один виходить, п'яний, і щоб його на розі коцнули... Ні які вони є, не хочу розповідати, ні як убивати їх. Так, під настрої зараз розповіла...

— Он ти яка!..— сказав Суворов.— А я думав, ти тихенька.

— Тихенька була, та минулося,— все ще сердячись на Суворова, сказала Таня.

Вона не могла пробачити йому, що він нібито взяв під сумнів її щирість. Так, вона не все, що знала, розповідала там, у нього в кузні, коли проводила бесіду з робітниками. Не все мала право говорити й не все хотіла. Але все, що говорила, кожне слово було правдою. Про всіх людей — була правда, про все їхнє героїство, про всі їхні хороші діла... І про Каширіна, і про інших, і про Дігтяра теж, бо кому яке діло, що там у неї з ним було, а однаково він був справжнім героєм.

— Ти не ображайся,— сказав Суворов, бачачи, як сердито вона мовчить.— Твоя бесіда в нас у кузні навіть

дуже хороша була. Я тебе просто подратувати хотів, а ти одразу гопки... Що, у вас там, у партизанах, всі такі задирикуваті?

Він запитливо подивився на неї, підперши великим кулаком своє маленьке, веснянкувате, хитро примружене обличчя, і Таня, дивлячись на це раптом помолоділе обличчя, пригадала двір там, у Ростові, і п'яньенького Василя Петровича, який після получки йшов двором пританцьовуючи, миролюбно відводячи від себе Симині руки, яка спішила вштовхати його в хату, і співав соромицькі частівки, з викликом задираючи веснянкувате обличчя до вікон горішніх поверхів.

Таня усміхнулася цим спогадам.

— Чому усміхаєшся? — спитав Суворов.

Але вона не сказала, чому усміхається, тому що їй незручно було вголос нагадувати зараз про все це йому, батькові двох загиблих синів.

Таня думала, що мати прийде смертельно стомлена, тільки до постелі, але виявилось все навпаки. Мати прийшла з палким бажанням розповісти Тані й Суворову, як усе це в них сталося в ідальні й чим скінчилося. Завідуючій, виявляється, не дозволили нікуди піти, а склали протокол і викликали спочатку міліцію, а потім слідчого й одразу вчинили їй допит і забрали просто з заводу. Тепер років десять дадуть — не менше!

Мати розповіла, як знайшли в завідуючої сховане м'ясо і яка вона була спритна: робила це, звісно, вже не вперше... А ще недавно, на Сьоме листопада, одержала грамоту і премію — талон на мануфактуру — за хорошу роботу й не почервоніла, взяла! Бувають же такі люди! Потрібен їй був той талон, коли вона така злodyга! Мабуть, у неї вдома всього вистачає. До неї туди з обшуком поїхали, завтра скажуть, що знайшли...

— А може, нічого й не знайдуть, — сказав Суворов. — Коли щось накрала, то в родичів переховує. Зараз вони в цьому відношенні вчені...

— А чоловік і діти в неї є? — спитала Таня.

— Чоловік у неї на військовій службі, майор, на залізниці, в охороні чи ще щось подібне... Іздить туди-сюди, — сказала мати.

І Таня раптом пригадала того цукрового майора в Москві.

— І діти є — дві дівчинки, в школі вчать. Лише раз за весь час і привела їх у ідальню. Каже мені: «Хоч

залишати й ні з ким, а брати їх з собою не може, щоб нарікань не було, що своїх дітей підгодовую». Он як себе перед нами показати старалася, повія проклята! А дівчатка обидві такі ситенькі,— майже з ненавистю додала Танина мати.

— Нащо так про дітей...— сказала Таня.— Ну ситі то й ситі. Краще хіба, якби вони були голодні?

— А ти мовчи!— відмахнулася мати.— Багато ти розумієш! В мене після зміни ні рук, ні ніг немає, а я в їдальню йду, над душею стою, щоб кожний грам у казан... А вона додому м'ясо тягне. Точно, що повія, як же її ще назвати після цього?

— Гаразд, заспокойся... Підігріти тобі чаю?

— Нічого, й тепленького вип'ю...

Мати взяла одрізаний Танею шматок чорного хліба, відкусила добрий кусень, запила ковтком чаю і сказала зміненним, іншим, слабким і добрим голосом:

— Давно тут без мене сидите? Про що балакали?

— Та, власне, ні про що,— підводячись, сказав Суворов,— я їй про наше пояснював, а вона мені — про їхнє. Виходить так на так: скрізь війна людей по хребту б'є.

— Ну, у них життя все-таки важче за наше.— Танина мати подивилася на дочку і котрий раз знову жажнулася від думки, що мине два тижні і Таня поїде на війну.

— Гаразд,— сказав Суворов,— після війни, будемо живі, свої люди — поквітаємося.— І, накинувши на плечі пальто, вийшов надвір.

— Чогось Микола сьогодні на завод приходив, тебе шукав, мені Серафима говорила,— поспіхом сказала Танина мати, тільки-но зачинилися двері за Суворовим. Вона хотіла встигнути поговорити про це вдвох, поки він не повернувся.

— Я бачила його,— сказала Таня.

— Ну й що?

— Нічого. Адже я сказала тобі, що нічого в нас із ним уже не буде.

— Мало що сказала... Виходить, таки знайшов тебе?

— Знайшов.— Таня зітхнула.

Однаково вони з матір'ю не розуміють одна одну, як-що не сказати їй того, чого Тані не хотілося досі говорити.

— А про що ж таки говорили?— знову, поглянувши на двері, поспіхом спитала мати.

— Оженився він цієї осені,— весело й голосно, радіючи з власного раптового рішення сказала Таня.

— Що?! — перепитала мати.

— Те, що чуеш, оженився тут, у Ташкенті,— повторила Таня і навіть з якимось зловтішним задоволенням побачила материну розгубленість. Вона розуміла, що тепер вони не уникнуть довгої нічної розмови про Миколу, але принаймні ця розмова буде останньою.

Суворов підійшов до дверей, але не ввійшов, було чути, як він тупцяє, очищаючи об скобу чоботи.

Обидві жінки мовчки чекали, коли він увійде. Таня — з полегшенням... Мати — з незадоволенням.

— На небо дивився, до ранку наче б повинно знову випогодитися,— увійшовши, сказав Суворов і пильно подивився на принишклих жінок, але нічого не спитав. Скинув пальто, сів на ліжко й почав мовчки стягувати чоботи.

Розділ двадцять шостий

Зранку й справді випогодилося. Суворов і мати пішли на завод затемна, а Таня лишилася і ще спала й спала і прокинулася від того, що крізь вікно просто в очі било сонце.

Вона встала, випила теплою чаю з чайника, як завжди, загорнутого в ганчір'я і зверх ще накритого подушкою, і з'їла «ударний» пончик, який усе-таки, виходить, принесла мати з собою із заводу; увечері не підсунула, щоб не сперечатися, а вранці залишила.

Зараз, сидячи сама в цій кімнаті, Таня подумала про від'їзд. Попереду ще майже два тижні відпустки, а потім мати знову залишиться сама. Ще в перший день після приїзду, коли мати милася в кімнаті з тазу, Таня аж злякалася, така вона була худа. Всі ці дні вона силоміць примушувала матір краще їсти, повідкривала всі привезені із собою консерви... вчора одержала по атестату... Ну, а далі? Вона поїде, і що далі? Грошовий атестат висилатиме? На гроші зараз купиш небагато... Мати все заспокоює її, що люди й гірше живуть. Може, й гірше, та найгірше, коли людина лишається сама... Атож, треба сьогодні ж, поки ще не виїхала, самій сходити на товкучку й одразу поміняти там для матері на рис усі ті речі, що дав Артем'єв. Бо, якщо лишити, мати може й не піти; сама буде недоїдати, а речі збереже, вирішить: «Коли Тетяна знову приїде, отоді й поміняємо».

Таня витягла з-під ліжка рюкзак, в який так і не заглядала ні в дорозі, ні тут, зітхнувши, розв'язала його й почала виймати речі. Із зимової одежі в рюкзаку був лише один синій шевйотовий жакет з юбкою, зовсім новий, ненашений. «За нього, напевно, чимало дадуть»,— подумала Таня. Інше все було літне: лодочки, сандалети, дві ситцеві сукні, два сарафани і ще одна сукня— шовкова, без рукавів, з відкритою шиєю.

Таня згадала, як Маша казала їй, що вони з Синцовим довідалися про війну зразу ж, тільки-но зійшли з поїзда в Сімферополі.

«Везла з собою у відпустку, але так нічого й не одягла жодного разу»,— подумала Таня про Машу з тим вже звичним відношенням до людської смерті, котре жило в ній давно й міцно.

Вона почала складати речі назад у рюкзак, але коли взяла в руки шовкову сукню й лодочки, затрималася. Їй захотілося подивитися на себе в цій сукні, хоч вона й пом'ята. Їй здавалося зараз, що вона не зодягала цивільного з довоєнного часу, хоч це було не так. Там, у Смоленську, на конспіративній квартирі, вона ходила саме в цивільному, і в неї була навіть одна досить пристойна сукня, в якій вона ходила танцювати в німецький офіцерський клуб, а іншого разу була в ній на іменинах у сусіди Софії Леонідівни і танцювала з небожем цього сусіди, Шуриком, поліцаєм, якого згодом допомогла вбити.

Але в неї однаково не було відчуття, що вона там, у Смоленську, ходила в цивільному одязі. Цей одяг був там як служба, як чужа шкура. Вона тоді з ненавистю думала про нього і над усе мріяла знову опинитися в лісі, в бригаді... Тому, очевидно, так і вийшло тоді все з Дігтярем, що вона дуже намучилася там, у підпіллі, вся стислася в грудку, ніби була сповита... А коли повернулася у загін, їй захотілося випростатись, рухати руками і ногами, усміхатися, співати, любити людей і казати їм, що вона їх любить. І літо було, серпень, така тепла сонячна погода, і ночі були такі гарні...

І на перше ж завдання вона пішла саме з Дігтярем, про якого в бригаді казали, що більш відчайдушного і везучого чоловіка немає в світі. Вона сама побачила під час тієї операції, коли підірвали міст, який він одчайдушний, і що везучий, теж зрозуміла, тому що коли німці після вибуху закидали ліс мінами, величезний

осколок, мов ножем, зрізав у Дігтяра картуз, а йому лише злегка поранив голову. Правда, кровотеча була велика, вона довгенько поморочилася тоді з перев'язкою...

А потім вони відійшли глибше в ліс і заночували, не встигнувши дійти до бази. І навіть купалися вночі в лісовій річечці й, трохи змерзнувши, сиділи, одійшовши від інших, на схилі над річкою вдвох з Дігтярем. Вона питала його, чи не болить голова, а він сміявся з того, про що вона запитувала, і сміявся з свого поранення й казав, що покохав її за цей день раз і на все життя й тепер нізащо не викине своє кохання з голови.

А їй теж здалося тоді, що вона покохала його за відвагу й красу, бо він був гарний, і за те, що він так сміявся з свого поранення і навіть не скрикнув жодного разу, поки вона зашивала, а тільки курив і запитував: «Ну, як там, доктор? Прошу, щоб шов був рівний, як на машинці...»

Так, Дігтяр трапився в її житті в такий час, одразу після підпілля, коли вона раптом стала мов сама не своя — щаслива, бездумна і безконечно довірлива до всіх своїх. Навіть стрибати хотілося, коли йшла лісом; хотілося, голову закинувши, дивитися в небо; хотілося стати біля берізки і тертися об неї шокою.

І зовсім йому не довелося тоді її уламувати, як він згодом розповідав, хвалячись, що за один вечір уламав її. Брехня, вона сама пішла на це. І все знала, й очі ні на що не закривала, коли була з ним тої ночі.

Ось як це було насправді. А потім вона йому сказала, що не хоче, щоб усі знали, і він відповів «звісно». І коли вони повернулися на базу, ще двічі ходили з ним і ночували в лісі, а потім були разом ще на одному завданні й знову ночували. А потім він пішов на завдання сам, і вона хвилювалася, щоб із ним нічого не сталося, і він повернувся лише за шість діб, коли всі вже вважали, що його спіймали, і вона побачила його здаля, і він бачив її. Вона ходила до півночі там, куди він міг прийти, але він не прийшов, і вона подумала, що він стомився і спить після завдання, і вилаяла себе за те, що розсердилася на нього. Але він не прийшов і наступної ночі, а на третій день, зустрівши її, кивнув, ніби між ними нічого й не було. А ввечері до неї прийшла одна жінка з бригади, хороша, навіть дуже хороша, тільки занадто добра до чоловіків, як про неї говорили, і сказала:

— Знаєш, учора в мене Дігтяр був. Я здогадувалася

про тебе і спитала його: «Чого ти прийшов?» А він і каже: «Це в мене тимчасово з нею було. Я з Дутиковим за неї об заклад побився, що зовсім вона не недоторканна, захочу — і буде моя, першого ж разу, як удвох лишимося...»

Таня давно знала того Дутикова й не любила його з того часу, як попала в загін, ще до підпілля. Він був нечистий, хоч і хоробрий, і ще тоді в'яз до неї. І коли жінка сказала їй, що Дігтяр побився об заклад саме з Дутиковим, це примусило її з раптовим жахом і тяжкою байдужістю, що змінила цей жах, повірити, що все саме так і було, як розповіла ця жінка. Тільки нащо вона розповіла?

— Навіщо ти розповіла? — спитала її Таня.

— А мені тебе жаль. Не хочу, щоб даремно за ним сохла. Ти на мене не ображайся.

— Я на тебе не ображаюсь. А де він зараз?

— Не знаю, — сказала жінка.

І Таня пішла шукати Дігтяра. Він побачив її здалеку, але удав, що не помітив, і зайшов у землянку, де жили чоловіки. І вона годину ходила довкола тієї землянки й чекала, тому що не могла відкласти розмови з ним. І коли він вийшов і вже не міг удати, що не бачить її, і, усміхнувшись, сказав: «Здрастуй!» — і простягнув їй руку, вона теж простягла йому руку, бо він однаково був її бойовим товаришем, і спитала:

— Правда, що заклався з Дутиковим?

І він зрозумів з її виразу, що брехати ні до чого, і зізнався знічев'я:

— Так, наче була з ним така розмова, але мало про що ми, чоловіки, поміж собою язиками плещемо! Ти менше уваги на те звертай.

Їй хотілося вдарити його в обличчя, але вона не вдарила, бо він все-таки був її товаришем, а лише сказала: «Тоді прощай!» — і пішла. Але він наздогнав її, схопив ззаду за руки, повернув і, самовпевнений, повільно, з силою притис її до себе й нахилився, щоб поцілувати. І тоді, вирвавши руку, вона вдарила його, хоч він і був її товаришем, з усього розмаху ребром руки по очах. І він затис рукою око і відсахнувся. А вона повернулася й пішла не оглядаючись.

Мабуть, вона була якась ненормальна, не така, як вона чула і читала про інших. Вже вдруге в її житті мужчина, з яким вона жила і якого, здавалося, кохала,

раптом ставав для неї дурним і підлим, і в ній тої ж хвилини нічого не лишалося до нього. Вона вже не уявляла собі, як далі жити з ним, і коли він нахилився до неї і потягнув її до себе, вона нічого не відчула, окрім болю в руках, там, де він стис їх, і неприязні до його близького важкого дихання, яке раптом здалося їй нечистим.

Мабуть, Дігтяр був лютий на неї, бо за кілька днів вона, випадково проходячи поблизу, чула, як він, сидючи біля вогню, грубо вихвалявся перед іншими чоловіками. Отоді Каширін і викликав його, щоб «не патякав», а потім викликав її і спитав: «Було чи не було?» — «А для чого вам?» — спитала вона. «А для того, що коли було, то досить з нього, що хвоста накрутив йому, а якщо не було — покараю». — «Було, — сказала Таня, — але більше не буде. І не думайте про це!»

А за тиждень, коли почався німецький наступ на ліс, Дігтяра притягли на волокуші. Він був непритомний, з розірваним міною животом. І вона витягала в нього з нутрощів великий, з палець, осколок, і відтинала, і зшивала розірвані кишки, і робила все, що тільки могла, щоб врятувати його, але коли він, так і не опритомнівши, все-таки помер від втрати крові, їй було жаль його просто, як товариша, як одного з найхоробріших людей у бригаді. А далі одна за одною пішли смерті, і тяжкі поранення, і операції, і кожного дня доводилося переходити з місця на місце — цілих два тижні. Поки не вирвалися з кільця, було справжнісіньке пекло, і вона майже не згадувала про Дігтяра, не було часу. А згодом, коли настала передишка, подумала про нього з байдужістю, а про себе — з запізнілою досадою; тепер, коли цей чоловік помер, за те, що між ними сталося, тим більше винуватити було нікого, крім самої себе.

Спогади ніколи не бувають настільки далекими, щоб нічого не важити. Навіть ті, на котрих, здавалося б, хрест поставлено, раптом знову приходять і починають щось важити.

І те, що Таня знову згадала зараз про Дігтяра, означало для неї, що як би там не було у неї з чоловіком і з Дігтярем, це не позбавило її потреби любити і творити щастя для себе і для іншого. «Творити щастя» — так не кажуть. Так кажуть лише про чудеса. Ну то й що, а вона ось подумала про себе саме так: творити!..

Вона взяла сукню і, приклавши до себе, простояла

кілька хвилин перед дзеркалом, що висіло на стіні. Дзеркало було бічною стулкою трельяжа. Дивлячись у дзеркало, вона згадала, як Суворова говорила, що відламала його від трельяжа там, у Ростові: «Відламала й засунула до валізи, гадала, дивитися в нього буду...»

Приклавши сукню, Таня прикинула, наскільки її треба підкоротити і скільки забрати в талії. Прикинула так, ніби й справді збиралася це робити.

Усміхнувшись у дзеркалі синенькому узору, що сподобався їй, і своїй жіночій дурості, вона склала сукню вдвоє і ще раз удвоє і, поклавши разом із лодочками в рюкзак, стала збиратися на товкучку: одягла ватянку і запнула матеріною хусткою, щоб не йти на товкучку у формі.

У двері застукотіли.

— Увійдіть!

До кімнати зайшов льотчик в низько, по кісточки одгорнутих унтах і в шлемі з довгими ушима, що теліпалися, як у мисливського собаки.

— Шукаю військлікря Овсянникову,— з акцентом промовив льотчик, дивлячись на Таню так, ніби вона ні в якому разі не могла бути військлікрярем Овсянниковою.

— Це я,— сказала Таня і стягла з голови хустку.

— То будемо знайомі! — Льотчик подав їй руку.— Мансуров.

Він був худенький, чорненький, зовсім юний, з кубиками молодшого лейтенанта на голубих петлицях шинелі. «Мабуть, років на п'ять молодший за мене»,— подумала Таня. Вона чекала, що буде далі, зовсім не уявляючи собі, з чим прийшов до неї цей льотчик-узбек. Позавчора Малинін казав їй, що військова частина — шефи заводу — теж хочуть, щоб вона виступила у них. Може, він звідти, від тих шефів?

— Якщо хочете з нами летіти, завтра о шостій ранку будьте біля штабу округу,— сказав льотчик.— Післязавтра доставимо вас у штаб Донського фронту, а звідти вже самі дістанетесь.

— Стривайте,— сказала Таня.— Я щось не зовсім розумію.— В неї майнула була думка, що все це, разом узяте,— відповідь Серпіліна на її лист, але вона відмахнулася від цієї думки як майже неймовірної.

Льотчик розсміявся з її подиву.

— У військово-санітарному управлінні округу на обліку стоїте?

— Стою.

— Ми туди на вас виклик привезли від начштабу тридцять першої.

— Від Серпіліна! — вигукнула Таня.

— Прізвища не знаю. Командир корабля вчора особисто в руки вручив пакет начальнику військово-санітарного управління і сказав, що коли рішення буде вас відправити, то завтра можемо захопити вас; три машини з заводу женемо. А бригадир йому відповів, що коли викличе вас і поговорить, тоді й поїдете. А командир корабля дістав у загальній частині вашу адресу і наказав мені зранку знайти вас і повідомити, що документ на вас лежить у бригадірського.

— Велике вам спасибі,— сказала Таня і міцно потисла руку молодшому лейтенантові.— І як це вам вдалося мене знайти?

— Як-небудь потроху орієнтуємося і в повітрі, і на землі,— засміявся молодший лейтенант,— тим більше, що я тут, на Бешагачі, народився. Батько й мати поруч живуть. Як гадаєте, вдасться вам з нами полетіти? — спитав він весело. Думка, що з ними полетить ця молода жінка, тішила його.

— Звичайно, з вами! — промовила Таня, навіть не встигнувши подумати, як це вона зуміє впоратися за один день і що буде з матір'ю, коли вона дізнається.— Куди ви зараз, може, до центру?

— До центру.

Таня глянула на рюкзак і засунула його назад під ліжку.

— Мені з вами по дорозі. Я зараз просто в санітарне управління поїду.

Вона скинула з себе ватянку і, не соромлячись молодшого лейтенанта, навіть не думаючи про нього, взяла зі стільця гімнастерку, одягла її й шинель і підперезалася.

— Виходьте, я за вами.

Таня затрималася ще на хвилину, коротко глянула на себе в дзеркало, перевірила, чи з собою документи, і, замикаючи двері, знову, вже не між іншим, як перше, а з каменем на душі подумала про матір і про те, як завтра увечері, коли літак летітиме десь далеко-далеко звідси, мати після зміни повернеться в цю кімнату й ляже на своє ліжко одна.

На подвір'ї стояли льотчик і хазяйка Халіда, яка щось швидко-швидко й сердито говорила йому по-узбецьки. В Халіди було таке гнівне, поблідле обличчя, якого Таня в неї ніколи не бачила, а в льотчика був розгублений і покірний вигляд, він нічого не відповідав, лише стояв і, киваючи, повторював: «Хоп, хоп»,— тобто згоджувався з тим, що йому казала Халіда. Це слово «хоп» Тані було вже знайоме.

Помітивши Таню, Халіда відвернулася від льотчика і ласкаво, як завжди, усміхнулася до неї. І обличчя в неї одразу стало знову таким, як завжди,— спокійним і сумовитим, незважаючи на усмішку.

— Дуже лаяла мене, що прийшов за вами,— сказав льотчик, коли вони з Танею вийшли з двору,— сказала, що не треба було приходити, не треба було вас у матері відбирати. Велику біду, каже, я в дім приніс, поганим гостем був. «Шум кадам» — так у нас говорять старі люди.

Таня лише зітхнула — що вона могла відповісти на це? Потім запитала:

— А ви що, знайомі з нею?

— Звичайно, ми з нею з одного махалля. Якщо в нас у сім'ї весілля буде, то ми її запросимо, а якщо в неї весілля буде, то вона нас запросить. Моеї матері старшого дядька дружина — сестра її дядька.— Він розсміявся.— У нас, в узбеків, взагалі дуже багато родичів, старі люди всіх лічать, нікого не забувають.

Вони йшли вузькою вуличкою Старого міста. З одного боку в тіні ще лежав сніг, а з другого вповдовж яскраворудих від сонця дувалів стікала по схилу весела брудна снігова вода, і узбецькі хлопчачки, сидячи над нею навкарчки в дірявих, старих, розхристаних на голих грудях халатах, то гонили воду вперед палками, то будували гатки і розподіляли її на дрібні рівчачки.

— Диви, які міраби! — сказав льотчик і розсміявся.

І Таня, хоч і не зрозуміла цього слова «міраби», також розсміялася і поставила чобіт поперек струмка, дивлячись, як піниться й переливається через чобіт вода. Йй було весело від думки, що Серпілін одержав її лист і не забув про неї і що льотчики не залишили пакет абияк у санітарному управлінні, а прийшли за нею сюди. І все це ще такого теплого сонячного дня! І вона полетить завтра на фронт, під Сталінград. Чого ще бажати? Коли б не матір...

— У вас за що орден? Ви не на нашому фронті воювали? — спитав молодший лейтенант. Він запримітив орден, коли Таня одягала гімнастерку, запримітив і здивувався: орден Червоного Прапора зустрічався рідко, а в жінок тим більше.

— Ні,— сказала Таня,— я в партизанах була. А ви коли з Донського?

— Три дні. Ночували в Актюбінську і тут другий день.

— Як там?

— Після десятого, коли вони ультиматум відхилили, кожного дня із тисяч стволів по них б'ють. Земля двигить, тепер уже небагато їм життя лишилося,— сказав молодший лейтенант.— Коли ми відлітали, останній їхній аеродром був під вогнем артилерії. Тепер лише на парашутах будуть їм скидати, а це вже хана! Але бої ще тяжкі.

Молодшому лейтенантові дуже хотілося справити враження на цю молоду жінку з орденом Червоного Прапора, але йому й не треба було особливо старатися. Таня слухала його так жадібно, що навіть кілька разів зупинялася на ходу, а згодом, уже в трамваї, весь час проштовхувалася впритул услід йому, щоб не прогавити жодного слова. Вся його розповідь про Донський фронт — і оточені армії німців, і те, що фашистам нікуди діватися, і що ми збиваємо по тридцять їхніх «юнкерсів» за добу — все це хоч і було вже знайоме із зведень, але отак, просто з вуст людини, яка щойно прилетіла звідти, однаково здавалося новим і гідним подиву.

Вони вилізли з трамвая й розійшлися з молодшим лейтенантом біля входу в санітарне управління. З його обличчя було видно, як він бажає їй удачі.

— Ви їм там не піддавайтеся. Командир корабля власноручно лист їм здав і на пакеті розписатися велів.

— Нічого, не піддамся, завтра о шостій побачимося,— сказала Таня і, вже відчиняючи важкі двері, помахала йому рукою.

Начальника санітарного управління не було на місці, а його заступник, у якого Таня вже була одного разу, на другий день після приїзду, як він сказав, був радий їй допомогти, але нічого не міг зробити: лист зберігався у бригайськклікаря.

І лише через дві години, коли Таня вже почала боятися, що сьогодні вже нічого не вийде і тоді вважай про-

пало — доведеться їхати поїздом, — бригвійськкікар на-
решті з'явився. Він пройшов коридором; вона підхопи-
лася, вітаючи його, і попросилася на прийом.

Він скоса глянув їй в обличчя, не зупинився і нічого
не відповів, але за десять хвилин викликав до себе.

— Сідайте, — сказав він. — Є лист на мое ім'я від ге-
нерал-майора Серпіліна. Він високої думки про ваш
бойовий досвід і просить відрядити вас до нього з май-
бутнім використанням за обліковою спеціальністю. Як
офіційний виклик розглядати не можу, але якщо самі
виявляєте бажання, можу зважити... Тим більше, що на
Донський фронт. — На обличчі бригвійськкікаря промай-
нуло щось подібне до усмішки. — Я наказав принести
ваші документи. — Він поплескав по них рукою. — Ви
вважаєтеся у відпустці по хворобі, першого лютого вам
належить з'явитися на комісію, на якій вас після пере-
несеної вами операції можуть демобілізувати або визна-
ти обмежено придатною...

— Яка там я обмежено придатна?! — сказала Таня. —
Я придатна! І операція в мене пройшла чудово. Я сама,
як лікар, дещо розумію!

— Що ви лікар, я знаю, — сердито лягнувши долонею
по документах, сказав бригвійськкікар. — Але вважаю
все ж за необхідне ще раз особисто довести до вашого
відома, що ви маєте право до комісії перебувати у від-
пустці по хворобі і ніяких призначень не приймати. — І,
не давши їй заперечити, запитав: — Власне кажучи, ви-
писувати вам призначення?

— Дякую, товаришу бригвійськкікар!

Він підсунув до себе лист Серпіліна, написав на ньо-
му червоним олівцем резолюцію і натис на дзвінок, при-
кріплений на столі.

На виклик увійшов старий худий технік-інтендант.

— Оформіть призначення, — сказав йому бригвійськкі-
кар. — А ви йдіть з техніком-інтендантом. Бажаю бо-
йового щастя!

Він підвівся і простягнув Тані руку. Другої руки
в нього не було, обшлаг гімнастерки було нижче ліктя
підгорнуто і зашито. Він не сказав, прощаючись із Та-
нею, ні «заздрю», ні «хотів би я бути на вашому місці!»,
ніяких інших непотрібних слів, які інколи в таких ви-
падках полюбляють говорити люди.

За годину Таня вже показувала вахтеру в заводській
прохідній свою тимчасову перепустку, яку розпорядився

їй виписати Малинін. «Позавчора виписали, і от уже непотрібна, проходжу останній раз»,— подумала вона.

Вахтер був знайомий. Таня двічі розмовляла з ним під час його чергувань. Його звали дядько Миша, і він був літній, за п'ятдесят. Але, незважаючи на це, його вже брали на війну, і він лише недавно повернувся з госпіталю з підкороченою на п'ять сантиметрів ногою.

Простягнувши перепустку, Таня не втерпіла і сказала йому першому, що завтра летить під Сталінград.

— Ти диви, під Сталінград! — сказав вахтер.— Ну, бувай здорова.— І, не поспішаючи, подав їй руку з таким виразом, ніби подумав у цю хвилину: «Бачу, що рада, а чи повернешся ти звідтіля, ні ти, ні я, ніхто не знає...»

І Таня, уловивши на його обличчі цю думку про смерть, сама вперше за день подумала про себе, що її можуть убити.

В ливарні була гарячка: терміново готували для заливки земляні форми, щоб не зупинити конвейер. Таня довго не мала змоги підійти до матері, здалеку спостерігаючи, як поспіхом, наче в лихоманці, працює вона й інші жінки, готуючи останні земляні форми. І лише коли почали розливати метал, мати разом із іншими жінками відійшла вбік, сіла на гору жужелиці, стомлено тильною стороною руки обтерла обличчя і, віднімаючи руку, помітила Таню.

— Ти давно тут?

— Ні, недавно.

— А прийшла чого? Вчора казала, що на товкучку поїдеш...

— Я ще поїду. Я до тебе ненадовго зайшла...

— Чого?

Спостерігаючи, як працює мати й інші жінки, Таня протягом цих півгодини кілька разів по-різному придумувала, як вона здалеку почне пояснювати матері, що їй завтра треба їхати на фронт. Але зараз все це одразу вискочило в неї з голови.

— Мамо, я завтра о шостій ранку на фронт виїжджаю, чи то пак вилітаю.

Мати нічого не відповіла, а лише знову тильною стороною руки провела по лобі й очах і, віднявши руку, подивилася на Таню здивовано, ніби спросоння не могла зрозуміти, що відбувається.

— Ти не сердься на мене, мамо,— сказала Таня.— Мені генерал Серпілін через санітарне управління ви-

клик прислав. І завтра літак летить просто туди, в Ста-
лінград.

Мати склала руки на грудях, мерзлякувато обхопив-
ши одною другу, і, заплющивши очі, кілька разів ти-
хенько, мовчки хитнулася з боку в бік — чи то не могла
зрозуміти, що ж відбувається, чи то не могла собі ради
дати, чи то просто відчула таку слабість, що запаморо-
чилась головою.

Таня стурбовано підсіла до неї і щільно притислася
плечем.

— Ну, мамо...

Мати, все ще не розплющуючи очей, знову хитнулася
від неї й до неї і знову від неї. Потім розплющила очі,
повернула до Тані забруднене землею та кіптявою об-
личчя і спитала:

— До післязавтра не можна?

Таня пояснила, що не можна, що літак буде лише
завтра, а пізніше не буде, і тоді доведеться довго, з пе-
ресадками діставатися поїздами.

Мати часто закивала головою і сказала:

— Так-так. Звичайно. Розумію...

Але, хоч вона й сказала і «так», і «звичайно», і «розу-
мію», все це стосувалося до зовнішнього перебігу спра-
ви: вона розуміла, що завтра буде літак, а післязавтра
не буде, і розуміла, що поїздами доведеться їхати довго
і з пересадками і це ні до чого. Але іншого, найголовні-
шого, вона все ще не розуміла. Не розуміла, як же це
сталося, що завтра в цей же час вона знову залишиться
сама, а Тані тут, у Ташкенті, вже не буде. І коли вона
знову буде і чи буде, цього ніхто не скаже, тому що
ніхто не знає.

— Гей, Іванівно! — гукнула її одна з жінок.

Вони всі вже підвелися і рушили в другий кінець це-
ху, в землепідготовче відділення, де треба було готувати
землю для нової плавки.

— Іду! — крикнула мати і підвелася з гори жужелиці,
розігнувши спину таким тяжким, старечим рухом, що
в Тані все здригнулося всередині.

— Мамо, я ще з'їжджу на товкучку і продукти по
атестату спробую наперед одержати, а потім зайду за
тобою, добре?

Мати мовчки кивнула й пішла.

— Мамо,— наздогнала її Таня.— Ти тільки не обра-
жайся на мене.

Мати повернулася, подивилася на неї і промовила рівним голосом, сповненим такого горя, при якому вже немає сил ні кричати, ні плакати:

— А я не ображаюся на тебе... що ж ображатися... життя ти мене позбавила.— Повернулася й пішла.

Таня провела поглядом матір і, перш ніж піти, кілька хвилини приголомшено простояла на місці. Вона все ще шукала в собі відповідь на останні слова матері, шукала й не знаходила, тому що відповіді на ці слова не було й не могло бути.

На заводському подвір'ї два підлітки, узбек і росіянин, котили по рейках важку вагонетку із залізним бруктом. Узбек оглянувся на Таню, повернувся до росіянина і щось сказав про неї. Росіянин теж озирнувся й подивився на неї.

— Приходьте до нас іще раз у гуртожиток! — крикнув він.— Нові труби купили, вчора вперше грали.

Таня нічого не відповіла, лише усміхнулася й помахала рукою.

Коли вона була в гуртожитку, хлопчаки, вивезені з ленінградського ФЗУ, жалілися, що директор заводу ніяк не купить їм духові інструменти. Там, у Ленінграді, в них був оркестр, правда, від того оркестру лишилося тільки четверо, інші повмирали, але бажаючих на заводі багато. Жалілися не просто так, а з підходом, щоб Малиніну, який прийшов разом із Танею, соромно стало перед товаришем фронтовиком за те, що вони з директором лише обіцяють купити хлопцям інструменти.

«Отже, такі купили»,— подумала Таня. І згадала, що їй треба попрощатися з Малиніним. І не лише попрощатися, але й сказати йому про матір. Що сказати йому про матір, Таня й сама ще не знала. Але щось треба було зробити, щоб мати не так тяжко переживала, хоч, що міг зробити для цього Малинін, Таня не знала, та й навряд чи він міг що зробити.

В парткомі Малиніна не було. Спочатку сказали, що він невдовзі буде, а потім похопилися, що сьогодні збори в інструментальному і Малинін там. Таня пішла в інструментальний, але збори вже скінчилися, а про Малиніна сказали, що він у першому механічному. Таня пішла в другий кінець заводського подвір'я до першого механічного. Але й там Малиніна вже не було — приходив і пішов.

Вирішивши розшукати його ввечері, коли зайде за ма-

тір'ю, Таня повернула до заводських воріт і відразу ж здибала Малиніна. Він повільно йшов через двір, мабуть, назад до себе в партком. Йшов сам, понурившись, важко витягаючи з грязюки ноги в кирзових чоботях.

— Олексію Денисовичу! — порівнявшись, гукнула до нього Таня.

— Що скажеш? — Малинін на ходу сунув їй руку і йшов далі, дивлячись собі під ноги.

— Завтра на Донський фронт лечу, Олексію Денисовичу. Прислали мені виклик. Літак просто до штабу фронту, і мене беруть.

— Ну що ж, поздоровляю. — Малинін нарешті звів погляд на Таню. — Матір уже порадувала?

— Сказала.

Таня подивилася йому в очі, і Малинін раніше, ніж вона встигла щось сказати, зрозумів її просьбу.

— Добре, — сказав він. — Усе ясно. Листи їй пиши. Хоч і довго вони йдуть, але коли часто пишеш, то часто й приходять. Мені вже довелося від декого вимагати, щоб додому писали, дурня не клеїли. Дивись, щоб замполіту твоєї частини такий лист не прийшов.

— Що ви! Я, коли б поїздом їхала, ще з дороги написала б.

— З дороги можна й не писати. Зайві ніжності.

— Я мамі часто писатиму, — сказала Таня. — Тільки ви її теж підтримайте напочатку. Дуже вже вона сьогодні... — Таня, не докінчивши, похитала головою.

— А ти як думала... — сказав Малинін. — Вона, можливо, на цьому все своє життя будувала, що ти не поїдеш. Хоч ти їй і сказала, а все ж надіялася: а може, не візьмуть або де-небудь тут залишать. Жінка все-таки, а не мужчина. Вона не сліпа, бачить, що й тут також ходять лікарі в шинелях, не всі на фронті... Та й без шинелей ходять. А ти враз рубонула: завтра вилітаю. І по очах видно, що рада. І це мати зрозуміла, не дурніша за мене. Гадаєш, легко?

Коли Малинін сказав «і без шинелей ходять», Тані здалося, що він подумав про її колишнього чоловіка.

— Олексію Денисовичу, у вас Колчин був?

— А що, приходив до тебе після цього, Лазаря співав? Так? Дивуєшся, що вгадав? А він для мене зрозумілий, наскрізь його бачу. Вмирати боїться, а жити не вміє. Злякався, що розкопаю, де броню взяв і чим за неї заплатив, — от і побіг до тебе.

— А ви що, тільки настрахали його?

— Нащо ж його даремно страхати,— похмуро сказав Малинін.— Мені вже на такі дрібниці часу в житті не вистачає. А ти що, справді про нього клопотатися хочеш?

— Ні,— сказала Таня.— Я просто подумала: навіщо він там, на фронті?

— Е, ні! Ця думка не з того кінця. Потрапить на фронт — підшукають роботу. А якщо таку філософію, як ти, розводити та опублікувати, багато таких нікудишніх знайдеться: радий би з душею, та, боюся, користі з мене ніякої! Нічого, буде користь!..

— Звідки лиш такі люди беруться? — промовила Таня. Промовила тихо, замислено, ніби ще раз зважувала все своє минуле з отим чоловіком.

— Звідти, звідки й усі,— сказав Малинін.— А отакі люди, як ти, звідки, цікаво? — Він зупинився й подивився їй у вічі.— Звідки такі дурні жінки беруться, що за таких чоловіків заміж виходять? Не звідки він, а звідки ти, така дурепа?

— Вірно, дурепа...— покірно сказала Таня.

— Щодо матері не бійся,— сказав Малинін, коли вони мовчки пройшли ще кілька кроків.— Про неї не забуду. Тягне вона, звісно, понад силу. Не лише совість, але й характер треба мати, щоб, зміну відпрацювавши, голодній людині ще йти й біля казанів та біля хліба чергувати. А що зробиш? Чула, яка в нас історія із завідальнею вийшла, мати говорила?

— Говорила. Сказала, що їй десять років дадуть.

— Це означає, наші жінки ще до суду їй вирок вивнесли.

— А скоро суд буде?

— Не знаю. Вона не сама. Ще трьох спекулянтів узяли та чоловіка її сьогодні з поїзда зняли. З мануфактурою. Він з Фрунзе цукор возив, звідси рис, а з Москви — мануфактуру.

— Він справді майор? — спитала Таня, пригадавши свій перший вчорашній здогад, що, можливо, це той самий цукровий майор, якого вона бачила в Москві. Їй навіть хотілося, щоб це був саме той, щоб, крім нього, таких людей більше не було на світі.

— Називався майором,— сказав Малинін.— З ним розмова коротка. Петлиці зірвуть, перед трибуналом стане, вищу міру дадуть, штрафбатом замінять — і гай-

да, воюй! А в цієї стерви діти. А дітей в дитячий будинок брати доведеться. І доведеться їм пояснювати, де їхня мати, і де батько, і чому ми їх сиротами зробили... а не зробити не можна. Виходить, завтра вилітаєш — це вирішено?

— Вирішено.

— Жаль. Хотів од тебе завтра ще раз користь мати. Сержант, Герой Радянського Союзу Рахім Ахмедов, тутешній, ташкентський, після поранення на побивку приїхав і третій день по заводах виступає; повідомили, що завтра під час перерви в нас буде. Можливо, Юсупов, секретар ЦК, сам його привезе. Мав на меті, щоб і ти на цьому мітингу виступила. Ну та гаразд, бувай! Ти зараз, як то кажуть, уже відрізана скибка.— Малинін міцно потис Танину руку, подивився на залитий грязюкою заводський двір і раптом промовив: — Ти взяла б і мене з собою на фронт, га?..

І були в його словах такий сум, і втома, і таке раптове бажання поїхати на фронт, ні про що не думаючи, про все забувши, і поставити там життя руба і згоріти, якщо доведеться, хоч за добу, але з тріском, а не з кіптявою, що Таня навіть здригнулась від його голосу.

— Та я з задоволенням, Олексію Денисовичу,— розгублено сказала вона, зовсім не уявляючи собі, що взагалі можна відповісти на це.

— Ти з задоволенням, і я з задоволенням,— сказав Малинін.— Про задоволення наших бажань після війни подумаємо. Бувай щаслива.— Він ще раз міцно потис їй руку, повернувся і, зсутуливши широкі плечі і закинувши за спину руки, пішов собі в партком.

Розділ двадцять сьомий

Захаров увійшов до хати, кинув погляд на маленьку жіночу постать, що підвелася в кутку з лави, і, на ходу звалюючи з плеча одягнуту наопашки бекешу, запитав ад'ютанта, який було підскочив допомогти:

— Начальник штабу в себе?

— Так точно.

— Сам?

— Так точно.

Захаров штовхнув двері в другу половину хати.

Серпілін, який сидів за столом над картою, невдоволе-

не підвів очі: наказав ад'ютантові до тринадцятої без крайньої потреби нікого не впускати.

— Здрастуй, сиди.— Захаров потис Серпіліну руку і сів напроти.— Як думаєш налагодити свої подальші стосунки з Батюком?

— Як належить начальникові штабу армії з командуючим.

— Кинь,— сердито сказав Захаров.— Я не формально, а по суті.

В нього самого щойно відбулася серйозна розмова з Батюком, і він ще не охолов. Спершу було вирішив викликати начальника штабу до себе, але передумав і зайшов сам — хотів підкреслити, що справа не в формі.

— Довго я ще буду воловодитися з вами в ролі головномовляючого?! Не дуже дається мені ця роль.

— Стосунки в цілому, вважаю, складаються нормально,— сказав Серпілін.

Захаров спідлоба поглянув на нього. Якусь мить обоє мовчали.

Взагалі все, сказане Серпіліним, було близьке до істини. Всупереч сподіванням він спрацював з Батюком. І не тому, що згладжував гострі кути, а навпаки, після двох різких сутичок.

Після першої — ще до початку наступу — Батюк спробував з ним розпрощатися, але в штабі фронту не порадили.

Після другої — вже під час наступу, коли командуючий фронту при доповіді з перших же слів підтримав варіант рішення, який обстоював Серпілін, — Серпілін жодним словом не дав зрозуміти, що Батюк був за інший варіант, навіть бровою не повів. І Батюк оцінив, зрозумів, що начальник штабу хоч і йоржистий, але підсиджувати не буде.

Після того все йшло більш чи менш нормально — до сьогоднішнього ранку.

Батюк нервував, хотів обов'язково першим, раніше за сусідів розрізати німців і з'єднатися із сталінградцями, з шістдесят другою армією. Звечора сам поїхав у одну з своїх відстаючих дивізій — підштовхувати, турбувався, що сто одинадцята, яка вирвалася клином уперед, оголила фланги. Вимагав, — кров з носа! — щоб дві сусідні до ранку вирівнялися з нею.

А вночі, вже без Батюка, який поїхав на лівий фланг, командир іншої правofлангової дивізії доповів, що роз-

відка боєм підтвердила міцність німецької оборони і у визначені для її прориву строки він не вкладається — не встиг підтягнути артилерію і підвезти боєприпаси,— і попросив Серпіліна дати йому ще шість-сім годин на підготовку.

— А про що раніше думали? — спитав Серпілін.

— Завірюха підвела.

Але це була хіба що напівправда. Підвела не лише завірюха. Підвів характер — не наважився одразу сказати командуючому, що запропонований ним термін нереальний.

— Чекайте, зв'яжуся з командуючим і подзвоню,— сердито відповів Серпілін і став розшукувати Батюка.

Але Батюк усе в тій же завірюсі захряс — з одної дивізії виїхав, а в іншу не прибув. Доводилося брати відповідальність на себе.

Серпілін у душі вважав, що на активну операцію — удар в основу нашого клину — німці за даних обставин не підуть, і за фланги сто одинадцятої не боявся. А водночас відчував з донесень, що перед її сусідом праворуч дійсно міцний горішок. Німці в обороні ще сильні, на легкий хліб розраховувати не доводиться і швиргати під вогонь піхоту, поки не збереш артилерійський кулак, безцільно. Шість-сім годин на це, мабуть, забагато, але необхідний мінімум треба додати.

Він подзвонив у дивізію і від імені командуючого дозволив перенести час наступу.

Через це, коли повернувся Батюк, і заварилася каша.

Протягом ночі нічого не трапилося; по клину німці не вдарили, артилерія вже підтягнулася, і частини дивізії вийшли на вихідні рубежі для атаки. Серпілін був правий, і Батюк це розумів. Але самий факт, що його попередне розпорядження, хоч і від його імені, було відмінене, розлютив його.

Серпілін розумів, що випадок винятковий, але виправдувався тим, що зробив корективи, враховуючи ситуацію і донесення командира дивізії, що на його дільниці німці обороняються винятково вперто. На це слід було зважити.

— Виходить, на фрїців зважаєш — це для тебе основний фактор! — сказав Батюк.

Серпілін відповів, що на силу опору противника доводилося зважати протягом усієї війни, очевидно, доведеться і в майбутньому.

— На фрїців зважаеш! — люто повторив Батюк.— А на командуючого не зважаеш! Мій наказ для тебе не наказ! Колгоспник ти, а не начальник штабу! — Він хряснув кулаком по столу й вигукнув: — Можеш іти, не затримую!

Серпілін відкозиряв і пішов до себе.

Розпорядження, яке він дав від імені командуючого, так і не було відмінене — на це в Батюка розуму стало. Наступ дивізії розвивався успішно, і це було найголовніше, що не дозволило Серпіліну втратити рівновагу.

Але думати про те, як сьогодні, підводячи підсумки дня, вони зустрінуться з Батюком і подивляться у вічі один одному, було важко.

— Стосунки загалом нормальні,— посміхнувся Захаров.— А зокрема, командуючий уже вдруге ставить питання: або ти, або він.

— Перед ким? — запитав Серпілін.

— В даний момент — переді мною. Люди головою накладають, усе віддають, щоб на Сталінграді — крапку, а ви гризетеся! Комуїсти, називається!

— Не сподівався од вас цього почути.

— Мало чого ти не сподівався! — огризнувся Захаров.— Тільки нам і не вистачає в розпал операції начальника штабу міняти! Ти тут потрібен, і сам це знаєш.

— Я тут потрібен, поки здійснюю те, що вважаю вірним і грамотним,— сказав Серпілін.— А якщо поставлю себе в становище, коли не зможу цього робити, то тут я вже не потрібен. Може, на іншому місці і з іншим командуючим буду потрібен, а тут ні. Нехай знімає, якщо зможе. Вилаяв мене за те, що я на противника зважаю. По суті натякнув, що боягуз. Незалежно від оцінки противника, виходить, треба діяти! Хто й коли нас цьому вчив?

— Подумаеш, вилаяв! — сказав Захаров.— Не баришня.

— От-от, не баришня, а начальник штабу армії.

— Міг би зрозуміти, що нервує він,— примирливо сказав Захаров.— Тільки й марить першим з шістьдесять другою з'єднатися!

— Тільки й марить! — сказав Серпілін.— Я теж марю. Але безграмотно воювати через це не буду. Через те, що сусіди на годину раніше з'єднуються, аніж ми, війну не програємо і Радянську владу не призведемо до загибелі. Боягуз я, бачите, тому, що боюсь зайві голови

класти! А він по старинці кожного кілометра оголеного флангу боїться і готовий через те «чудеса» творити. Отож він — хоробрий, а я — боягуз. Я зважаю на те, що німці винятково вперто і грамотно обороняються,— я боягуз! А він тремтить, що вони нам клин підріжуть, коли вони на такі наступальні дії в даний час і в даному місці вже не здатні,— він хоробрий. Я, бач, переоцінюю, а він...— Серпілін сердито махнув рукою.

— Чого замовк? Докажуй.

— Не положено по службі доказувати те, про що подумав.

— А ти докажи. Все-таки краще, ніж у собі залишити. Тим більше, що ми тут удвох.

Серпілін звів очі на Захарова і зітхнув.

— Ну, скажи мені сам, Костянтині Прокоповичу, коли ми вже тут дійсно лише удвох. Говорить чоловік — піхота, піхота! Наша піхота здатна чудеса творити! А сам, окрім піхоти, нічого не знає і нічим управляти не вміє, хоч і вважається, що артилерист, тому що в часи вони шістьма тридюймовими командував. Так що ж, скажіть, будь ласка, ми належне віддаємо піхоті, коли вимагаємо від неї, щоб вона наосліп з самим «ура» йшла? Ні, в цьому я підспівувати йому не буду.

— А хто тебе просить? — сказав Захаров.— Але ти задля користі справи однаково повинен знайти спільну мову з командуючим і сам це знаєш. Пояснювати тобі, чи що? Маленький? Підшукай форму, щоб вийти із цієї сварки. Раз ти розумний, то й знайди.

— Пробач,— сказав Серпілін,— але мене вчиш тому, чого сам не робиш.

— Неправда! Коли справа вимагає, роблю! Наступаю на горло власної пісні. Неправду кажеш і знаєш, що неправду. Подумаєш, образився — колгоспником його назвали!

— За колгоспника я не образився, та важко в одному колгоспі з Батюком перебувати.

— Гаразд,— сказав Захаров.— То що вирішив?

— А те, що знайду спільну мову. Ще раз.

— Кажеш — ще раз, натякаєш — в останній? Так тебе розуміти?

— Ні, не так.— Серпілін зітхнув.— І ще раз, і ще раз, і ще безліч, безліч разів. Скільки потрібно буде, стільки й знаходитиму. За рахунок власного самолюбства. Але не за рахунок чужої крові — цього не обіцяю.

— А я з тебе таких обіцянок і не вимагаю. Падлюкою був би, якби обіцяв.

— А от оце вже не мені, а Батюку пояснить,— сказав Серпілін.

Він гадав, що Захаров у відповідь на ці слова розіллється, скипить — це з ним бувало,— але Захаров не розіллється, не скипив, а розсміявся, згадавши, як вони годину тому зчепилися з Батюком. Навіть голосу обидва позбулися.

— Піду,— сказав він і підвівся.— Між іншим, язик твій — ворог твій. Нащо вчора в ідальні при Батюкові армійську газету честив? Він уже приходив до мене, і скавулів, і зуби шкірив. Тільки мені й діла, що його образи на тебе вислуховувати!

— А чого він образився? До чого тут він?

— Як до чого? Як не є, заступник начальника політвідділу. За газету він відповідає.

— Коли так, жаль, що він,— сказав Серпілін.— А що я такого сказав йому? Сказав, що останнім часом дурниці пишемо про німців, ніби вони горіхи — тільки луци та спльовуй. Так писати — виходить не поважати ні себе, ні своїх зусиль.

— Знайшов кому говорити,— сказав Захаров.— Ти слово сказав, а він уже цілий талмуд вивів. Недооцінка агітації і пропаганди і таке інше. Навіть минуле твое копнув, стерво.

— Ну й біс із ним,— сказав Серпілін.— Мое минуле відоме. Ви краще в його минулому покопирсайтесь. Як-що стерво, нащо тримаєте?

— А я його не тримаю. Він сам, ніби кліщ, тримається,— сказав Захаров.— Ну, остаточно пішов.— І, вже підходячи разом з Серпіліним до дверей, зупинився й запитав: — Фланги сто одинадцятої тебе справді не турбують?

Серпілін поглянув на нього. Мабуть, це питання виникло в результаті розмови члена Військової ради з Батюком.

— Чому не турбують? Турбують — до певної міри, як і належить. Але не більше.

Відчинивши двері, Серпілін вийшов услід за Захаровим у першу половину хати. Ад'ютант схопився. Схопився і ще хтось у кутку — маленький, у кожушку.

— Отже, домовилися, Федоре Федоровичу? Затям, що

я говорив,— сказав Захаров, засовуючи руки в рукави бекеші.

— Буде зроблено, Костянтині Прокоповичу! — Серпілін ще раз подивився на виструнчену в кутку землянки постать.

— Прибула все-таки. Ану, йди на світло. Чого ховаєшся?

— Так точно, прибула, товаришу генерал-майор.— Таня ледве стрималась від бажання кинутися до нього й схопити його за руку.

— А «майор» додавати не обов'язково,— сказав Серпілін і, подавши їй руку, повернувся до невисокого кирпатого бригадного комісара, який застїбав бекешу.— Дозвольте відрекомендувати вам, товаришу член Військової ради. Військлікяр третього рангу Овсянникова. Або, як ми її, виходячи з оточення, поміж себе звали,— маленька лікарка. Я казав вам про неї, коли запит посилав.

— Дійсно маленька,— сказав бригадний комісар і здивовано, обережно, мов малій дитині, потис їй руку великою, товстопалою рукою.— Де тільки на вас козусок підібрали?

— А я його підрізала.

— Зіпсувала, виходить, казенне майно. Не зупинилася перед цим.— Бригадний комісар пробіг маленькими живими очима по Тані.— Дійсно маленька лікарка. Куди ж ми її тепер подінемо, коли прибула? В санчастину штабу?

— Ця в штаб не піде,— сказав Серпілін.— Цій подавай передову.— І хоч він усміхнувся, в його словах був відтінок гордості за Таню, котра в штаб не піде.

— Куди пошлемо, туди й піде.— Бригадний комісар погладив на круглій голові коротке сиве волосся і надів шапку.— Отже, домовились? — ще раз повторив він, звертаючись до Серпіліна.

— Так точно, товаришу член Військової ради,— сказав Серпілін і, провівши його, повернувся до Тані.

— Роздягайся і проходи,— кивнув він на відчинені в другу половину хати двері і, не дожидаючись, поки вона роздягнеться, пройшов перший.

Коли Таня увійшла, він уже сидів за столом.

— Причини двері. Сідай.

Вона сіла напроти нього.

— Довго мене чекала?

— Довго.

— Нічого не напишеш. Спочатку наказав ад'ютантові нікого не пускати до тринадцятої години. А потім начальство в мене сиділо.

— Ваш ад'ютант пояснив.

— Ну як, була в театрі? — спитав Серпілін.

Питання було настільки несподіваним, що вона навіть не одразу второпала, про що він питає, потім зрозуміла й усміхнулася.

— Була, дякую.

— Місця ніхто не зайняв? Ну й правильно, — сказав Серпілін. — Свого законного нікому не віддавай. Тим більше, ти тепер з таким орденом, що губу копилити можеш. Коли одержала?

— Через два дні після того, як вас бачила.

— А чому ж не написала?

Таня стенула плечима. Згадала, як вагалася в поїзді — написати чи не написати про орден, — і утрималась, не написала.

Вона сиділа й дивилася на Серпіліна, в якого зараз на грудях був не один орден — той старий, великий, з облупленою емаллю, з котрим він виходив з оточення, — а ще два нових — Червоного Прапора і Леніна.

— Атож, — сказав Серпілін, помітивши її погляд. — Справи тепер у нас веселіші. Німців б'ємо й ордени одержуємо. Але роботи нашому брату не меншає. Кожен крок — кров, а крокувати треба. Наступаємо вдень і вночі. Доводимо справу до кінця.

— А я, коли летіла, боялася, що у вас тут уже все скінчилося.

— Ти боялася, а ми сподівалися. Коли починали, думали, що за тиждень закінчимо. А сьогодні вже третій пішов. Не здаються, сволота! І сил у них, мабуть, більше, ніж розвідники гадали. А на скільки більше — побачимо, коли всі бабки полічимо. Тепер до кінця вже недалеко. Ось-ось повинні надвоє їх розтяти.

— Я вам якраз у перший день наступу написала. Ще нічого не передавали, а я наче відчула. Наш поїзд у Куйбишеві стояв.

— А я, думаєш, не пам'ятаю, що ти мені писала? — сказав Серпілін. — Я твого листа сам перечитував і членові Військової ради вголос читав. З листами в мене тепер негусто, один лише твій лежить. — Він висунув

шухляду стола, наче збирався показати Тані листа, який там лежить, і знову засунув її.

І Таня вперше за час їхньої розмови подумала не про себе, а про нього і про те, що в нього померла дружина.

— Ви, мабуть, дуже переживаєте, Федоре Федоровичу?

— Так, не проходить.— Він подивився на Таню.— От женюся на якій-небудь молоденькій, як ти, може, пройде.— Сказав так, що вона зрозуміла: все це лише слова, ні на кому він не збирається женитися і навіть гадки про те не має. Сказав аби сказати.— Добре, залишимо цю тему,— помовчавши, сказав він.— Давай про тебе. Писала мені, що хочеш у санчастину полку.

— Так, якщо можна,— сказала Таня.— Якщо в госпіталь, то я ж і там могла в госпіталі залишитися.

— Ну це, госпіталі різні бувають,— сказав Серпілін і, покрутивши ручку телефону, промовив у трубку:— Двадцятку знайдіть і з'єднайте... Начсанарма зараз розшукають, поговорю про тебе.

— Тільки неодмінно в санчастину полку, добре?

— А це вже як він вирішить. Мої права на цьому закінчуються. Ти до мене не в гості приїхала.— Телефон задзвонив, і Серпілін узяв трубку.— Добре. Прийде— хай подзвонить.— Поклав трубку, поглянув на годинника і спитав:— Обідала?

Вона підвелася, подумавши, що заважає йому.

— Я поїла на аеродромі. Я піду там почекаю.— Вона кивнула на двері.

— Нічого, посидь. В мене є п'ятнадцять хвилин,— сказав він.— Будеш заважати— сам прожену. Розкажи про Ташкент. Нещодавно подарунки звідти привезли. В тому числі халати. Солдати рукави й поли попідкорочували— і під шинель замість ватянок. Як там зараз у Ташкенті люди живуть? Я давно там був, ще в першу п'ятирічку.

— Важко живуть.— Таня почала розповідати про завод і про матір.

Серпілін слухав її мовчки, підперши рукою щоку, але коли вона згадала про «ударні» пінчики, раптом перебив:

— Так, люди себе не жаліють. На все йдуть.

— На все,— зітхнула Таня.— Я сама навіть не до кінця уявляла, коли їхала туди. Тільки цього всього, очевидно, не можна розповідати тут, на фронті.

— Чому не можна? — сказав Серпілін. — Навпаки можна й треба... Кожного разу, при нагоді, розповідай! Гірше від того воювати не будемо. Краще будемо. Швидше війну закінчимо. Гадаєш, у людей на це свідомості не стане? Стане. — Він зупинився, ніби завагавшись, чи говорити. — Ось тобі свіжий приклад. На Військовій раді одне політдонесення обговорювали. Був тут окремих успіх, важливу висотку — довго морочились, а потім усе ж таки взяли. Цілий вузол розв'язали. Командир мінометної батареї на radoшах подвійну норму хапонував — і залп на честь взяття! Даремно, не по цілі. А командир дивізіону тільки два дні як з Уралу після госпіталю прибув. Йому доповіли: Він на батарею і при всіх солдатах цього лейтенантика по пиці. Замполіт — донесення. Винного — в штаб дивізії. За що побив свого офіцера? А він відповідає: «Я бачив, якою кров'ю кожна міна дістається. А він їх марно в повітря! Не визнаю себе винним! Я, — каже, — не лише йому пику набив, а я тим самим серед бійців роз'яснювальну роботу провів!» Як бути? Дійшло до Військової ради. Є думка — під трибунал. Є думка — зрозуміти і простити. А ти як би вирішила?

— Я б, звичайно... — сказала Таня.

— Що звичайно?

— Простила б. Адже він правий.

— А коли правий — значить, рукоприкладство дозволяється? — усміхнувся Серпілін.

— Я сама... — Вона хотіла сказати, що сама мало не застрелила того цукрового майора, але стрималася і не сказала.

— Що ти сама? Рукоприкладством займалася?

— Ні. Я просто... А як ви вирішили?

— Так і вирішили, як ти, — сказав Серпілін. — Навіть я, хоч як цього не терплю. І то взяв гріх на душу.

Серпілін подивився повз Таню. Таня озирнулася. В дверях стояв ад'ютант.

— Товаришу генерал, ви викликали на чотирнадцяту годину помічника начальника оперативного відділу.

— Коли викликав, нехай заходить. Навіщо запитуєш? Порядок знаєш. — Серпілін усміхнувся до Тані. — Подєлікатничав. Бачить те, чого немає, там, де немає.

Голос, що пролунав од дверей, примусив Таню обернутися вдруге.

— Товаришу генерал, підполковник Артем'єв за вашим наказом з'явився.

В дверях стояв Артем'єв.

Серпілін підвівся, взяв складену гармошкою карту, яка лежала на краю стола, і почав розгортати її. Артем'єв, підійшовши до стола з другого боку, став допомагати йому.

Таня сиділа поруч, але Артем'єв не дивився на неї, хоча, ще коли він стояв у дверях, вона вже зрозуміла, що він побачив її.

— Чого схопилася? — покосившись на Таню, спитав Серпілін.

— Заважаю вам.— Таня взяла табуретку й одсунулася вбік.

— Поїдеш у сто одинадцятую,— сказав Серпілін Артем'єву.— Спостережний пункт у них на тринадцяту годину перемістився ось сюди.— Серпілін знову вказав олівцем на карті.

— Кузьмич ще не повідомляв,— сказав Артем'єв.

— Вам не повідомляв, а мені повідомляв. Бачиш, куди він уже заліз? Доповідає, що чує в тилу у німців звуки бою і планує за ніч вийти ось сюди.— Серпілін знову показав олівцем.— Розраховує на випадок успіху до ранку з'єднатися з шістдесят другою. Сусіди справа і зліва від нього відстали, бачиш, на скільки? Але він доповідає, що за фланги не боїться і буде просуватися далі. Що буде просуватися далі — вірно. А як забезпечити фланги, все ж подивися своїми очима. Першим з'єднатися з шістдесят другою кожному хочеться, тому й припускаю, що занадто ризикує. В цьому випадку на полягай на внесенні необхідних залежно від обставин коректив. Тактовно. Він сам грамотний. Завдання ясне?

— Так точно, ясне.

— Запитання є?

— Якщо з'єднаються, які будуть розпорядження?

— Якщо з'єднаються, особисто пересвідчись. Потім повертайся.

Артем'єв зробив крок від столу назад і кинув руки по швах.

— Дозвольте йти?

І поки Серпілін розгинався від карти, весело підморгнув Тані. Але Серпілін розігнувся швидше, ніж він сподівався.

— Чого підморгуєте? Знайомі?

— Так точно, знайомі.
— А знайомі, чому не вітаєтесь?
— Дозвольте звернутися до товариша військлікаря?
— Звертайтеся.
— Здрастуйте,— сказав Артем'єв, ступнувши до Тані.— От уже не гадав тут вас зустріти.

Кажучи це, він на секунду затримав її руку в своїй.
— Здрастуйте,— сказала вона, чекаючи, що він скаже щось іще. Але він уже відпустив її руку і відступив крок назад.

— Виконуйте,— сказав Серпілін.

Тані здалося, що він хоч на хвилину затримає Артем'єва, дасть їм можливість поговорити. Але Серпілін чомусь не затримував його. І лише коли Артем'єв уже повернувся, Таня схопилася і сказала йому навздогін:

— Я буду тут, в армії. Я вас знайду.

Артем'єв оглянувся, ніби про щось раптом згадав і хотів сказати їй, але, зустрівши погляд Серпіліна, лише коротко кивнув і вийшов.

— Нічого, сам знайде, коли треба,— сказав Серпілін і уважно подивився на Таню.— Чого почервоніла?

— Нічого.

— Давно з ним знайома?

— Ні, недавно. В Москві. Я разом з його сестрою була в партизанах. Він мені допомагав до Ташкента вихати.

— Тільки й того? — Серпілін все ще дивився на неї. І Таня, подолавши небажання дивитися йому зараз в очі, все-таки примусила себе і подивилася.

— Так.

— Тоді інша справа,— сказав Серпілін.— А я було подумав: тільки побачив спідницю і вже підморгує. Від нього можна чекати. Мав нагоду переконатися, що бабник.

— Чому? Якраз ні!

Серпілін знов уважно поглянув на Таню.

— Багато ти про нього знаєш! Ще й тижня не минуло, як прибув, а вже одна нахабна жіночка за ним із Москви услід прилетіла. Думав, дружина, і на думку не спадало інше, аж виявилось, ні. На другий ранок переконалися — відправили.— Він посміхнувся.— І як тільки прорвалася, кого і як обдурила, досі виясняють! Його щастя, що, не спитавши його, прискакала і що офіцер зразковий, шкода втратити. Інакше розстався б. Тож

май на увазі на майбутнє: не жонатий, але й не одружений.

— А до чого тут я?

— Тим краще,— сказав Серпілін і, поглянувши на годинника, гукнув ад'ютанта: — Ерьомін!

— Слухаю вас, товаришу генерал.

— Військлікря підкиньте до начсанарма. Скажіть Чепцову, щоб одвіз. Два кілометри звідси.— Це він промовив уже до Тані.— Поки доберешся, очевидно, вже поговорю з ним.

— Дякую, товаришу генерал,— сказала Таня.— Не треба машину, я так дійду.

Вона згадала його ж власні слова про ад'ютанта: «Бачить те, чого немає, там, де немає» — і не захотіла, щоб її везли туди, до начсанарма, генеральською машиною.

— Як хочеш,— сказав Серпілін. Він простягнув їй руку і вперше за ці останні хвилини знову по-колишньому, ласкаво подивився на неї.— Вибери час, знайду тебе. Коли в Сталінграді все скінчимо. Раніше не виберу. Йди.— І, провівши її поглядом, сказав художому генералу-артилеристу, який розминувся з нею на дверях:

— Запізнюєшся, Олексію Трифоновичу. Вже п'ять хвилин, як чекаю на тебе.

— Наносили нову обстановку,— сказав генерал, підсідючи до стола.

— Причина поважна. Обстановка дійсно змінюється швидко.— Серпілін підняв трубку телефону, що саме задеренчав.— Так, хотів поговорити з вами. Направив у ваше розпорядження військлікря Овсянникову. Зачекайте,— сказав він у трубку і, не віднімаючи від вуха, крикнув ад'ютантові: — Ерьомін!

— Слухаю вас, товаришу генерал!

— Пішла?

— Так точно. Вернути?

— Ні, не треба,— сказав Серпілін. Він не мав наміру повертати Таню, а просто хотів пересвідчитися, що її вже немає, не бажав, щоб навіть краєм вуха почула його розмову з начсанармом.— Маю до вас товариське прохання,— сказав він у трубку.— Лікар досвідчений, я особисто її знаю — виходила зі мною з оточення. Була в партизанах. Нагороджена орденом Червоного Прапора. Проситиметься у вас в санчастину полку. Прохання не задовольняйте. Прибула після тяжкого поранення,

хай поки що в госпіталях попрацює. А там побачимо. При відмові на мене не посилайтеся.

І почувши: «Буде виконано»,— поклав трубку.

— Про кого клопочешся, Федоре Федоровичу? — спитав генерал-артилерист.— Про оту синичку, що в дверях зустрів? Знайома?

— Більше ніж знайома,— сказав Серпілін.— Бойова подруга в справжньому розумінні цього слова. Хочу, щоб довше на світі пожила, в межах можливого і припустимого.— І, не заходячи в подальші пояснення, ліктем відсунувши од себе телефон, сказав:— Ну, давай поглянемо на твою нову обстановку.

Розділ двадцять восьмий

Начсанарм був зайнятий. Таня всунулася в холодні сіни, набиті людьми, які чекали начсанарма. Вони говорили про якогось Варезникова з сто одинадцятої, який уже двадцять хвилин сидить у начсанарма і доповідає йому про звільнений сьогодні вранці табір наших військовополонених.

Розповідали, що табір великий і в нім робиться щось неймовірне: ті, що лишилися живими, мало не вмирають з голоду, а вздовж дротяної загороди лежать гори трупів. Казали, що бійці батальйону, які перші прорвалися до табору, побачивши ці гори трупів, перебили всю табірну охорону до останнього.

Наслухавшись цих розмов, Таня вийшла на повітря і почала ходити туди-сюди біля будинку. Мабуть, тут раніше було ціле село: із заметів тут і там стирчать комини. А будинок уцілів тільки один — цей. Можливо, тому що цегляний, а інші були дерев'яні. А можливо, і ті були цегляні, а однаково залишився тільки цей один.

«Як і з людьми,— подумала вона,— всіх навколо побивають, а один чомусь залишається живий».

Вона не боялася, що начсанарм може її викликати, поки вона тут ходить, зрозуміла з розмов, що всі ці лікарі чекають там, у сінях, тому що їх викликано на летучку, і вона одразу побачить, коли вони після летучки всі разом почнуть виходити з будинку.

До Артем'єва приїздила, звичайно, Надя. Вона це од-

разу зрозуміла, тільки-но Серпілін сердито сказав про жінку, яка дивом прорвалася сюди.

Звичайно, це Надя, коли вона так прорвалася. А привіз її хто-небудь із знайомих їй льотчиків, товаришів загиблого чоловіка. Але вона, певно, не сказала їм, для чого. А може, й сказала, хто її знає.

«І добре зробила, що прилетіла,— раптом подумала Таня,— хоч їм і дозволили пробути разом лише до ранку».

Вона подумала про це, і їй стало неприємно, але вголос, навіть не помітивши, що вголос, вона промовила:
— От і чудово!

Сказала, щоб переконати себе, що це її анітрохи не стосується. Але хоч це її анітрохи не стосувалося, їй однаково було неприємно.

Їй неприємно було те, як Серпілін дивився на неї і навмисне казав їй все це про Артем'єва. Якби не навмисне, він ніколи б не сказав цього — не такий він чоловік. Він просто боявся, щоб у неї не трапилось чогось такого з Артем'євим, і хотів її попередити.

І вона зараз із запізненням придумувала, що вона повинна була там, у нього, відповісти.

Вранці, коли виходила з літака, думала, як їй знайти Артем'єва. Легко це буде чи важко?

Виявилось, зовсім не важко. Навпаки, дуже просто!

Ввійшов до Серпіліна і, хоч одразу побачив, навіть не звернув на неї уваги. І коли дивився з Серпіліним на карту, жодного разу не озирнувся.

«Зразковий офіцер!» — ображено пригадала вона слова Серпіліна.— Такий «зразковий», що навіть не міг попросити дозволу привітатися з тобою. Уявила собі щось тоді в Москві, як дурепа. І їхала, думала всю дорогу. Правда, згодом у Ташкенті майже не думала. А коли летіла сюди, знову почала думати. І, головне, він зовсім ні в чому не винен. Абсолютно ні в чому. Допоміг тобі просто по-людському, а ти вже уявила».

Коли він підморгнув їй, у нього було щасливе обличчя. Але не тому, що побачив її, а тому, що зрадів наказові Серпіліна їхати в цю дивізію, котра повинна з'єднатися з шістдесят другою армією.

А до неї йому зовсім нема ніякого діла, це ясно. Вона це одразу відчула, ще до того, як Серпілін сказав про Надю.

І прекрасно, що до нього приїжджала його Надя! Виходить, він таки знайшов своє щастя з нею, хоч і казав при тітці Полі, що все це в минулому. Коли люди так кажуть, це анічогісінько не означає. Навіть навпаки.

І все якраз дуже вдало вийшло, а то б розшукувала його, а він би потім зустрівся й підморгнув.

«Знайшла про що думати зараз! — сердито сказала вона собі, соромлячись того, що так образилася. — Просто я засумувала за мужчиною, от і все». І ця груба думка була також частково правдою. Вона повторювала її сама собі, і їй було легше від неї, тому що ця груба думка означала, що нічого особливого не сталося і що вона, як і раніше, відчуває потребу кохання і чекає його.

«Яка ж я все-таки дурна!» Вона, зціпивши зуби, уявила собі, як Надя кілька днів тому, вранці, виїжджала звідси, від Артем'єва, і, уявивши собі це, подумала, що вона не від того, щоб зустріти його ще раз, хоч зараз. Будь ласка! Зустріти і жодного разу більше не подумати про нього так, як думала раніше.

Вона вголос повторила:

— Ох і дурна, оце-то дурна! — і озирнулась на шум голосів.

Лікарі, розмовляючи, спускалися з ганку.

Начсанарм був уже літній, розкуйовджений, бровастий бригвійськлікар. Він був такий бровастий, що очі було видно тільки тоді, коли він підводив голову, а коли сидів, ледь-ледь нахиливши її, то брови зовсім завішували йому очі. Але очі, коли вони все-таки визирали з-під брів і дивилися на Таню, були добрі.

Коли Таня відразу ж, як увійшла, сказала, що просить призначити її в санчастину полку, він одрубав, що в полках вакансій немає і не передбачається.

Але Таня не злякалася його гучного, мов з бочки, хрипкого голосу і повторила, що вона вже просила про це генерала Серпіліна, а зараз просить його.

Начсанарм зовсім заховав очі під бровами й довго мовчав.

«Про що він думає, цей бровань?» — подумала Таня. А бровань непомітно для неї дивився на Таню крізь свої брови і вирішував задачу з багатьма невідомими. Те, що ця маленька жінка мала бажання йти працювати в пол-

ковий медпункт, йому подобалось. І вакансії в нього були. А те, що вона попала до нього не звичайним порядком, а прилетіла звідкілясь з Ташкента за особистим викликом начальника штабу армії, і те, що Серпілін спеціально дзвонив, щоб її не послали на передову, йому не подобалося.

З півтисячі лікарів, що були в нього під началом, менше чверті було в полках, чверть — у медсанбатах, а решта — в госпіталях. І якби не було дзвінка Серпіліна, він однаково скоріш за все направив би її не на медпункт, а в госпіталь: там теж не вистачало людей. Але начальник штабу спеціально дзвонив йому, щоб не відправляти її на передову, і з цього випливало, що жінка, що сидить перед ним, хоче одного, а Серпілін — іншого.

Бровань сидів і міркував про різні розпорядження, прохання і натяки начальства, з котрими йому в різні часи доводилося мати справу. Під час боїв рідше, а в затишшя частіше. Воно й зрозуміло, люди є люди.

Він мав свій норов: з розпорядженням, якщо вони йшли проти совісті, був здатний ставити питання руба, а з натяками й проханнями не вважав за потрібне рахуватися.

Але саме Серпілін — ні коли командував дивізією, ні тепер, коли став начальником штабу армії, — жодного разу за його пам'яті з подібними питаннями не звертався. Закохався, чи що, в цю горличку, старий хрін? Хоче поближче до себе тримати. Чи просто жаліє?

Так і не вирішивши, що тут насправді, начсанарм звів очі на Таню і сказав:

— Доповідайте проходження служби. Стисло.

Таня, поспішаючи, почала доповідати аж від довоєнного, від інституту, призову в армію і призначення стоматологом в медсанбат сто сімдесят шостої стрілецької.

Вона розповіла йому і про перше, і про друге оточення, і про те, як попала до партизанів, а згодом під час підпільної роботи в Смоленську влаштувалася в міську лікарню і лише тут вперше подивилася на нього.

Він сидів і дивився на неї, піднявши свої дивовижні брови так високо, що йому, здавалося, було важко тримати їх отак, не спускаючи.

— Про це — докладніше, — сказав він, — вперше чую.

Але хоч він сказав «докладніше», однак вона пам'ятала, як він спочатку сказав «стисло», і говорила й далі поспіхом, намагаючись нічого не забути; навіть назвала

загальну цифру операцій, які зробила, поки перебувала в партизан.

Їй здавалося, що від цього залежить її призначення в санчастину полку. Але він нічого не спитав про її операції, а зупинив її вдруге, коли вона розповідала про власне поранення. Спитав подробиці про резекцію шлунка і хто оперував. Почувши, що там, у Скліфосовського, її оперував сам Вайнберг, кивнув:

— Знаю.

— Оце й усе,— сказала Таня.— А зараз до вас.

Він мовчав. «Хто зна, як ти там оперувала? — подумав він.— Який вийшов хірург з тебе, зубодера? Там, у партизанах, як не зроби, за все спасибі. Одне ясно: не губилася, і орден дали недаремно». І, подумавши так, остаточно вирішив, що залишить її в себе, в евакуаційному відділенні ПЕПу. Там перш за все важливо не як ножа в руках тримає, а відданість справі, воля й енергія. А в здатності жінок виявляти відданість справі, волю й енергію він, чим довше йшла війна, переконувався все більше.

— Отже, так,— промовив він.

Таня вже сподівалася почути, як саме «так», але цієї миті ввійшов схожий на кавалериста військкікар другого рангу, в довгій шинелі і збитій на вухо ушанці, з-під якої на лоба по-козацькому вибивався чорний мов смола чуб. Він увійшов перевальцем, клацнув закаблуками і розв'язно й хвацько кинув до ушанки руку.

— Товаришу бригадир, групу зібрано. Готові вийхати на місце.

Бровань глянув на нього, перевів погляд на Таню і знову на нього.

— Ось її з собою візьмете,— повів він пальцем у Таннин бік.— Новоприбулу. А потім залиште в себе в ПЕПі.

— Завдання таке, що потрібен досвід.— Військкікар схожий на кавалериста, зневажливо поглянув на Таню.

— В неї досвіду більше за нас з тобою,— відповів бровань.

— Слухаюсь! — Військкікар знову кинув руку до ушанки й повернувся до Тані: — Росляков.

У нього, з його чубом і збитою набік ушанкою, був настільки хвацький фронтний вигляд, що Тані стало весело від думки, що вона зараз кудись там поїде разом з цим чоловіком, і вона усміхнулася.

— Поїдете з ним табір наших військовополонених приймати.— Бровань важко підвівся і потис Тані руку. І коли вони вже виходили, гукнув навздогін: — Відносно зараження тифом перевірте!

Їхали на великій новій тупорилій американській вантажній машині — «студебекері». Таня вперше побачила такі сьогодні вранці, коли її на попутній півторатонці підвозили з аеродрому в штаб армії.

«Студебекер» ішов швидко, важко гув, давлячи й розкидаючи колесами сніг.

Військлікяр другого рангу Росляков сів у кабінку з шофером, а Таня разом з усіма іншими їхала в кузові.

Інших було п'ятеро. Дідок в окулярах — батальйонний комісар, — замполіт Рослякова; командир і замполіт банно-прального загону — теж обидва літні люди, і двоє лікарів: повна, рихла жінка, яка хворобливо морщилася при поштовхах, і молодий військлікяр з пригвинченим до шинелі гвардійським значком.

Він їхав на задньому борті, хвацько, боком сидячи на нім, і кілька разів дорогою знімав шапку і весело скидав головою, чи то радіючи морозному вітру, що свистів напроти, чи то просто хвастаючи своєю ранньою помітною сивиною.

День був морозний і сонячний, і Таня, слухаючи одним вухом те, що час від часу кричали один одному її сусіди, з жадібною цікавістю дивилася на все, що мчало повз неї.

Дорога йшла по місцях, де ще недавно були німці. Сніг з обох боків дороги лежав смугами, то білими, майже незайманими, то почорнілими, задимленими до самого обрію.

Інкили на цих смугах було так багато вирв, що вони, мов круги олівцем на папері, заходили краями одна за одну.

— А ще кажуть, що снаряди в одне місце двічі не лягають!

Це військлікяр, який сидів на задньому борті, крикнув Тані — новенькій у них тут, на фронті. Вона зрозуміла й кивнула.

Машина, не збавляючи швидкості, почала брати підйом. Дорога проходила вузькою долиною, що піднімалася вгору; праворуч і ліворуч здіймалися висоти — поспіль у чорних вирвах, у кілках з пошматованим колючим дротом. Уздовж висот зигзагами йшли лінії окопів.

Все довкола було розметано, порозкидано в жахливо-му безладді. Скрізь, і близько й далеко, лежали напівзапетені трупи й понівечені, вивернуті з землі залізні балки та плити. В снігу зяяли чорні діри: мабуть, це були розбиті бліндажі. І знову пошматований дріт, і знову трупи, і залишені гармати, і дивно вивихнуті башти танків, які стирчали з-під снігу, і каркаси згорілих машин біля самої дороги. А трохи віддалік — кілька зв'язаних до купи товстих чудних труб, схожих на самоварні.

— Їхні «ванюші!» — гукнув, на ходу пересідаючи по борту ближче до Тані, військлікяр і, зірвавши з напівсивої голови шапку, вказав нею на ці дивні предмети.

Машина перевалила через гребінь.

— Першу смугу їхніх позицій проїжджаємо! — вигукнув він. — Смуга була — будь здоров! Десятого й одинадцятого числа її проривали!

Таня подивилася під укіс, по якому назустріч мчала дорога, і, ледве встигнувши помітити на ній попереду щось дивне, розплющене, схоже й не схоже на людину, мимоволі звелася, ніби щоб полегшити вагу машини, яка проїздила по цьому розплющеному, схожому на людину.

За секунду воно виявилось вже позаду. Це й була людина — вдавнений у лід і роз'їжджений у перепічку труп німця.

І знову обабіч дороги, вже на протилежних схилах висот, з котрих вона спускалася, пішли вирви, вирви, а далі вже не вирви, а суцільна чорна димна смуга. І на цій смузі і за нею, на снігу, — горбики трупів.

— «Катюші» працювали! — вигукнув військлікяр і ще трохи посунувся по борту до Тані. — Помічаєте: жоден кінь не валяється? Це ще одинадцятого числа було, а вони вже всіх коней у казан пустили.

Недалеко від дороги близько один до одного стояли три танки: два — гарматами в той бік, куди йшла машина, а третій — без башти. Башта лежала в снігу, окремо, ніби збита з голови каска.

— Це вже наші, а не їхні, «тридцятьчотвірки». — Військлікяр сидів зараз так близько біля Тані, що міг не кричати. — Не дійшли, згоріли, бідні.

І Таня ще довго дивилася, як віддалялися ці згорілі «тридцятьчотвірки». Дивилася доти, поки вони не зникли з очей.

Все, що вона бачила сьогодні, поділялося на «наше» і «їхне». Наше — це була машина, якою вони мчали по шляху, й інші машини, які їхали назустріч, і чотири трактори з довгими гарматами, що повзли по обочині, і зенітна батарея — на згірку, і незнайомі на вигляд гостроносі літаки, що з ревом пронеслися над головою і про які військлікяр сказав: «Пішли штурмувати».

«Наше» було живе, а «їхне» — мертве. Мертвий дріт, мертві окопи, мертві люди в снігу, покинуті гармати й машини.

Спочатку, коли вона їхала, їй здавалося, що тут усе наше — лише живе, а все їхне — лише мертве. І коли військлікяр звернув її увагу на оці «тридцятьчотвірки», вона так довго дивилася на них, поки вони не зникли з очей, тому що це було перше наше мертве, що вона побачила сьогодні. Побачила й подумала, що тут скрізь навколо, мабуть, дуже багато і нашого — теж мертвого, як оці танки, і наших забитих також, звичайно, багато, але їх уже підібрали, закопали, а німців ще ніхто не ховав.

Звичайно, це було так, і нерозумно було думати інакше. І вона досі думала інакше просто тому, що вперше потрапила на таку війну, де ми були дужчі за німців. Що вона бачила досі? Початок війни, відступ, оточення, німецьку техніку, яка перла по всіх дорогах. Не мертву, а живу, нахабну, що ревла, гриміла і горланила чужі пісні з кузовів. Техніку, яку обходили, крізь яку проби-валися, котру інколи підривали — одну машину із ста.

А потім — німецький тил і колони наших полонених. Такі нестерпно довгі, ніби взято в полон усю Росію. І звалені в кювети вздовж шляхів безпорадні, заіржавілі коробки наших танків та броневичків.

І німецькі ешелони, які один за одним ідуть до фронту, каральні батальйони, охоронні команди, есесівські команди, міські комендатури. Німецькі машини і німецькі патрулі на Гауптштрассе в Смоленську...

Так, звичайно, згодом, коли її вивезли до Москви, і коли вона лежала в госпіталі, і вийшла звідти, і їхала в Ташкент, і там, у Ташкенті, вона знала, читала в газетах, чула по радіо, що все змінилося, що ми наступаємо. Але те все було одне, а те, що зараз вперше за всю війну вона переживала сама, було зовсім інше.

Ще вранці на військовому аеродромі, де вони сідали і де навколо, по всьому велетенському засніженому полю,

прогріваючи перед підйомом мотори, гули наші пікіруючі бомбардувальники, вона захлинулася від радості.

І це почуття не покидало її сьогодні цілий день: і по дорозі з аеродрому до штабу армії, і зараз, коли вони їхали. Воно все зростало, й посилювалося, і перетворювалося в якусь щасливу глухоту; їй навіть не хотілося слухати те, що їй пояснювали, хотілося лише своїми очима надивитися на все це якомога швидше, вдосталь, мов голодній.

А сусіди, за винятком молодого військлікаря, не дивилися на дорогу і говорили про своє. Про те, що військовополонені, напевно, завошивіли і доведеться проти цього кинути частину банно-прального загону, тому що людей треба мити, головне, мити. Мити, стригти й голити. І що треба дуже обережно з їжею, тому що люди голодували, дистрофіки, непродуманим раціоном можна викликати непрохідність кишок.

Машина знову пішла під гору. З'їхавши лівими колесами на обочину і важко перемелюючи рубчастими шинами сніг, вона полізла вгору, переганяючи колону вантажних машин, над кузовами яких здійсалося щось велике, загорнуте в брезент.

Спочатку Таня не зрозуміла, що це і є «катюші», а згодом зрозуміла і, звівшись, почала жадібно рахувати, скільки їх.

— Звір, а не машина,— промовив позад неї військлікар, і вона кивнула і лише потім зрозуміла, що він каже не про «катюші», а про їхню власну машину, яка впевнено полізла вгору, переганяючи колону.— Сила! — захоплено сказав військлікар.— Союзники через Іран їх жемуть.— І знову повторив: — Сила! Не те що їхні «валентайни».

— Які такі «валентайни»?

— Танки їхні. Я в танковому корпусі служив, знаю, що горя з ними не обберешся. Казна-що проти нашої «тридцятьчетвірки». Один снаряд влучить — і горить як свічка. Одне слово, прощавай, батьківщино.

Але Таня, хоч і слухала, але не могла думати про те, про що він говорив: «валентайни», «сила!», «казна-що!». Вона їхала і все жадібно лічила «катюші».

«Катюш» було тридцять шість. «Мабуть, цілий полк»,— подумала Таня, коли вони обігнали головну машину. І зітхнула, зненацька уявивши собі, як мати зараз там, у Ташкенті, кінчає зміну й готується йти додому сама...

«Студебекер» звернув ліворуч і поїхав іншою дорогою, повз велетенські гармати. Їхні дула були високо задерті в небо, і Таня спочатку подумала, що то зенітки, але потім розмірковувала, що зенітки не бувають такі величезні і це, мабуть, артилерія далекої дії.

— Фронт усе просувається вперед. Невдовзі і ці пересунуться,— промовив військкікар, коли гармати шезли з очей.

Проте, наче в заперечення йому, позаду пролунав такий оглушливий удар, що Таня від несподіванки підплигнула і мало не випала. Потім ще удар і ще.

— Ні, поки що не пересуваються. Б'ють звідсіля,— сказав військкікар, притримавши її за плече.

А гармати все били й били, і снаряди з розрізаючим повітря важким свистом проходили над головами кудись далеко вперед.

— А вибухів не чуєте?— під час однієї з пауз спитав військкікар.

Таня прислухалася, але нічого не почувала.

— Ні, не чути,— промовив військкікар,— сьогодні вітер на німців.

Машина ще раз звернула, і попереду раптом стало видно місце, куди вони їхали,— некрутий голий пагорб, оточений двома рядами колючого дроту. Ззовні біля дроту барак, а всередині щось дивне, сіро-біле, що тягнеться вподовж дроту.

І хоч Таня вже чула про це, ще коли чекала начсанарма, вона однаково не відразу збагнула, що це таке. Збагнула лише тоді, коли під'їхали зовсім близько і машина зупинилася.

Це були трупи, що лежали один на одному суцільним невисоким валом.

Всі вилізли з машини і, перш ніж рушити туди, далі, зупинилися. Ніби всім їм треба було з чимось одним попрощатися і щось інше розпочати.

При дорозі, на узбіччі, поруч з машиною, мов накидані, один на одному, лежало кілька трупів у німецьких шинелях. «Мабуть, ті самі, про яких казали, що їх перебили при взятті табору»,— подумала Таня.

— Ну що ж, медицина, пішли,— обернувшись до Тані й інших, промовив, стоячи попереду, Росляков.

У нього були дивні, застигли очі, а рука з затиснутим, забутим між пальцями недокурком тремтіла, ніби він змерз.

Розділ двадцять дев'ятий

Дротяні ворота біля барака були навстіж розчинені. Біля воріт стояла півторатонка з причепленою до неї кухнею, що диміла. Біля кухні порався солдат.

— Що в котлі? — спитав Росляков.

— Сніг по другому разу розтоплюю, товаришу військ-лікяр, — відповів повар. — Першого разу, скільки було, цукру засипали, водою з цукром напували, не такою вже солодкою, правда. А на цей раз наказано бульйонні кубики розчинити. Хотів гречаний концентрат вкинути — не веліли.

— І вірно, що не веліли, — сказав Росляков. — Скільки напоїли, за вашими підрахунками?

— За моїми підрахунками, чоловік близько шестисот. По півчашки давали. Але не всі п'ють... Навіть воду вже не приймають в себе.

— Довели людей, — сказав Росляков. — Не ходили, не дивилися, які вони?

— А чого ходити, мені й звідси видно, — з гіркою махнув рукою повар.

Росляков штовхнув ногою двері й перший увійшов у барак.

Барак був невеликий. Судячи по нарах, охорони тут тримали небагато — чоловік з двадцять. Зараз у бараці було лише троє наших. Двоє — водій у засмальцьованому до чорного кожушку та старшина в шинелі — з появою начальства схопилися з-за столу, поклавши недокурні самокрутки. Третій лежав на нарах розпластаний, без шапки, звисивши до підлоги руки.

Старшина доповів про себе, що він командир господарського взводу медсанбату сто одинадцятої дивізії.

— А де командир медсанбату?

— Доповідати поїхав.

— Що поїхав — знаю. Не повернувся ще?

— Ні, не повернувся.

— Очевидно, не тягне назад. А кого за себе лишив?

— Військлікяря Хрюкіна, але він захворів. — Старшина кивнув на непорушного чоловіка на нарах. — Припадок стався.

— Що він, інститутка, чи що? — сердито промовив Росляков.

— Коли всі бараки обійшли, повернулися, й відразу ж справжня істерика. Навіть надвір не вийшли, тут їх

і вимотало.— Старшина покосився на калюжу в кутку барака.— Не витримали того, що побачили.

Чоловік, що лежав на нарах, поворухнувся; Росляков підійшов і потягнув його за комір шинелі.

— Підведіться, чого розляглись?

Чоловік спустив ноги й сів. Шинель його на грудях була загиджена, а обличчя було біле, як сир, з червоними плямами круг заплаканих очей.

— Встаньте і доповідайте! — крикнув Росляков.

Чоловік у загидженій шинелі спробував підвестися, але не зміг і впав знову на нари.

— Не м-можу,— сказав він, нервово запинаючись.— П-прошу відкликати мене.

— Баба ви, а не військлікяр! — Росляков покосився на Таню, що стояла поруч, і другу жінку-лікаря.— Доповідайте ви, старшина, коли вже у вас начальство таке слабонервове. Бараки всі обійшли?

— Так точно.

— Скільки людей, полічили?

— Живих близько шестисот,— сказав старшина.— Товариш військлікяр лічив. Їх не розбереш, хто живий, а хто ні, по пульсу визначали.

— Гаразд, ведіть,— зітхнув Росляков. І, помітивши, з яким жалем старшина подивився на недокурену самокрутку, що лежала на столі, сказав:— Докурюйте.

Старшина жадібно сунув самокрутку в зуби й клацнув запальничкою.

— Курити, правду кажучи, хочеться, товаришу військлікяр другого рангу. Весь тютюн нині викурив...— І повернувся до шофера:— Піди мотор прогрій.

— Якщо накажете, я супроводжуватиму вас,— промовив лікар, що сидів на нарах, і підвівся. Його помітно хитнуло, і він ледве втримався на ногах.

— Лишайтеся,— махнув на нього рукою Росляков,— без вас обійдемося.

За бараком був другий ряд дротяної загорожі й ще одні дротяні, теж навстіж розчинені ворота.

Попереду, кроків за п'ятдесят, видно було невисокий сніговий пагорб найближчої землянки; кілька таких самих пагорбів виднілося й далі, ліворуч і праворуч. А весь простір, майже від самих воріт і до чорного на сніговому пагорбі входу в найближчу землянку, був укритий трупами. Вони лежали не на снігу, а були втопані в нього, втрамбовані, бо по них вже давно ходили,

і ніяк інакше ходити тут було не можна — трупи вкривали весь простір до самої землянки. Обледенілі, напівголі, вони лежали із закинутими одне на одне руками й ногами, так що навіть не можна було розібрати, що кому належить. І по цих трупах, відходячи вбік, до ще одного маленького барака, який стояв за другою дряною загорожею, йшла помітна, вдавнена вагою людських ніг стежка.

— Там у них, кажуть, роздавали їжу, поки ще давали, — кивнув на маленький барак старшина.

Він сказав це, коли вони всі разом, підійшовши до перших трупів, зупинилися. Вже розуміли, що зараз доведеться йти по них, і все-таки зупинилися, очима вибираючи вільне місце, куди ступнути. Але вільного місця не було.

— Пробачте нам, товариші, — глухим, не своїм голосом промовив Росляков і, на мить зірвавши й знову надівши ушанку, перший ступнув чоботом на чийсь голу, обледенілу спину.

Таня перших кілька кроків ще вибирала, намагалася не ступнути на голову чи на обличчя. Та потім, не витримавши споглядання застиглих, затоптаних, вивернутих мертвих голів, закритих і відкритих мертвих очей, пішла, спотикаючись, чіпляючись за щось, боячись лише одного — впасти! — і весь час невідривно дивилася вперед, на діру землянки, що чорніла попереду.

Вона йшла по людях, ішла по тому, що було раніше людьми. І кожен із них служив у якійсь частині, і був звідкілясь родом, і писав колись листи додому. І ніхто з них ще не значився в списках загиблих, і, отже, кожного ще чекали. А вони лежали тут, вчавлені в сніг і лід, і ніхто ніколи не дізнається про них — хто серед них хто! Тому що вже немає і не буде ніякої можливості дізнатися про це.

— А де ваші солдати? — йдучи далі, як і раніше, не дивлячись під ноги, почувла Таня голос Рослякова.

— А моїх солдатів тут немає, — відповів старшина.

— Ну, санітари?

— Всіх санітарів військлікар по землянках розставив.

— Санітарів розставив, а сам знепритомнів... — Росляков вилаявся.

Він першим дістався до землянки і з тріском рвонув задубілий на морозі чорний брезент, який завішував вхід. Від нервового напруження рвонув так, що брезент

зірвався разом з дошкою. Росляков нагнувся і ступив уперед, в темінь.

І Таня, яка йшла слідом, теж ступнула за ним по брезенту, що заgrimів під ногами.

В землянці одразу зі світла нічого не було видно. Здається, вона була велика, далеко, в глибині, слабо горів вогонь, пахло чимось димним і задушливим. Зненацька хтось тонко й протяжно застогнав, і відразу стало чути, що люди ворухаються, їхні хрипи й зітхання.

— Санітар, де санітар? — гукнув Росляков.

— Я тут, — почувся голос зовсім поруч.

— Брезент знову потім прилаштуєте, коли підемо, — сказав Росляков, — бо нічого не видно. Холодно тут? З морозу не розберу..

— Не дуже холодно, товаришу військлікяр, люди тепло надихують.

— Скільки їх тут? Полічили?

— Полічили, як прийшли, — вісімдесят шість було. Та трупів понад двадцять. Вони ослабли всі, останні дні, кажуть, вже й трупи витягати були не в силі. Я б повітягав, коли б нас на землянку хоча б по двоє було...

— Живих треба витягати, — сказав Росляков. — Трупи тут полежать. Йдіть переді мною, бо я не бачу. Як би не наступити на кого.

Всі ланцюжком, один за одним, пішли вперед, на світло вогню, що горів у дальньому кінці землянки.

— Велика землянка, — сказав Росляков.

— Вони кажуть, спочатку більше п'ятисот чоловік на землянку припадало.

— А скільки землянок? Сім?

— Лічили — сім. Одна порожня, власне, не порожня, а всі вимерли. Живих не знайшли.

— Треба ще раз перевірити, як так живих не знайшли! — Росляков зупинився і гукнув: — Хто там позаду, ближче до виходу, повертайте! Ще хоча б дві землянки на контроль візьміть — скільки там людей? Полічіть — і назад, в барак.

Таня чула, як позад неї люди повернули до виходу з землянки, але сама пішла далі за Росляковим. Тепер, коли вони підійшли зовсім близько до вогню, вона зрозуміла, чому тут так смерділо паленим ганчір'ям. Долі в землянці на двох залізяках було прилаштовано казанок, а під ним слабким синім вогником тліло шмаття ватянки. Довкола цього смердючого вогнища напівлежа-

ло кілька чоловік. А за ними темніли обриси інших людських тіл.

Тепер, коли Таня трохи призвичаїлася до темряви і навіть якоюсь мірою розрізняла обличчя тих, хто був ближче до вогню, вона повернулася до виходу й побажила, що їй позаду по обидва боки вузького проходу поспіль лежать люди.

— Добридень,— промовив Росляков, але ніхто йому не відповів. І лише після мовчання чийсь кволий, запалий голос запитав:

— Коли ж заберете?

— Години за дві-три почнемо вас вивозити звідси, товариші,— сказав Росляков. Він нахилився й зазирнув у казанок.— Що варите?

— Сніг розтоплюємо,— відповів інший голос, такий же запалий і кволий, але все-таки інший.

— А хіба вас не напоїли?

— Ще хочеться. Боєць, спасибі, чистого снігу приніс... Ось, топимо... А то й чистого снігу не було.

— Чому?

— Навкруг брудний, а далі, до дроту, де чистий, охорона не підпускала, з автоматів била.

— Зараз бульйон варять, нагодуємо вас ще до відправки,— сказав Росляков.

І знову настала пауза, наче цим людям, перш ніж відповісти, кожного разу треба було збиратися з силами. Напевне, так воно й було.

— Обережніше годуйте,— повільно промовив той, хто обізвався першим.— Крім рідкого, нічого не давайте.

— Це ми знаємо,— сказав Росляков.

— Я сам лікар, тому й кажу,— знову після мовчанки промовив голос.

— З якої армії?

— Шістдесят другої, молодший лікар шістсот дев'яносто третього стрілецького.

— Скільки не їли?

— З десятого. П'ятнадцять діб...

— Чотирнадцять,— сказав Росляков.

— Виходить, помилився. Гадав, вірно полічив.

— А до цього?

— Вивезете, все розповімо.

— Хто там ще зі мною? — обернувся Росляков.

— Я, Овсянникова.

— Йдіть до виходу. Все ясно, зволікати нічого, виво-

зити треба! — сказав Росляков. — По дорозі вибірково перевірите стан у кількох чоловік.

Слухаючи, що говорив Росляков і цей чоловік, який повільно, з важкими паузами відповідав йому, Таня весь час дивилася в обличчя людей, що лежали біля вогню. Виснажені, просто по кістках обтягнуті шкірою, по самі очі зарослі бородами, ці люди викликали одночасно й почуття жалю, і почуття якогось незрозумілого відчуження. Ніби вони були не такі ж люди, як ти сама, а якісь дуже схожі і водночас не схожі на людей, якісь такі, якими люди не бувають. І в нестерпному сумі, що сповнював зараз Танине ество, було й нетерпеливе бажання одразу ж зробити щось таке, щоб перетворити всіх цих людей на таких, якими мають бути і бувають люди, і розуміння того, що зробити цього одразу не можна, а для декого з них, мабуть, запізно.

Почувши голос Рослякова, який сказав, що нічого зволікати, вона повернулася і пішла, зупиняючись то біля одного, то біля другого непорушного тіла і обмацуючи його руками. Одного взяла за руку й відчула, як далеко, ледь-ледь, б'ється пульс, а потім за кілька кроків торкнулася ще однієї руки, але рука була холодна, крижана. І ще одна рука, теж крижана. А потім — знову ледве тепла, жива, і глибоко запалі очі, які ледь здригнули від дотику. І шия, заросла густим волоссям, тонка, мов у дитини. А під пальцями щось ворушилося — воші!

— Сестричко, чуєш, сестричко...

Чому сказав «сестричко»? Не бачив, а сказав. Почувши, не відпустила руку, примусила себе затримати її там, де лежала, і спитала:

— Чого, рідний?..

Він нічого не відповів, лише повторив:

— Сестричко, чуєш, сестричко...

— Чого?

— ...чуєш, сестричко... — ще раз прошепотів і замовк.

Вона пройшла ще кілька кроків і біля самого виходу, на світлі, побачила голову в ушанці; вона шокою лежала на ватянці, худа, заросла чорною бородою, з широко розплющеним оком, що дивилося на Таню. Цей чоловік щось сказав, і вона присіла біля нього.

— Чого вам?.. Ну, чого... — І, подумавши, що зараз не в змозі сказати щось краще, ніж оце, сказала: — Скоро погодуємо вас, бульйону дамо...

Але людина ледь помітно заперечно ворухнула головою. Вона хотіла чогось іншого.

— Ну, чого?

— Якщо помру, прізвище мое повідомте. Прізвище...

— Як ваше прізвище, скажіть.

— Я...

Але вимовити своє прізвище в нього вже не стало сил. Він пробурмотів щось, чого вона не розібрала. Знову пробурмотів, і вона знову не розібрала і побачила, як у нього з ока викотилася сльоза, і здивувалася, що в цих людей ще були сльози, тоді, як здавалося, в них уже нічого не було.

— Ходімте,— наздогнав її Росляков.— Часу марнувати не можна...

Вона вийшла на повітря першою, зажмурилась од світла, потім опустила очі, подивилась на свою руку, по якій лазили воші, і, струшуючи їх, побачила, як Росляков теж зчищає воші з рукава шинелі.

— Отаке-то...— сказав Росляков.— Он і наші теж ідуть.— Він подивився в бік сусідньої землянки й пішов назад, до воріт табору.

І вона теж пішла за ним назад, тією ж дорогою, по заледенілих трупях.

Зібралися просто біля машини. Старик, батальйонний комісар, запропонував було зайти обговорити становище в бараці, але Росляков махнув рукою:

— Не можна часу гаяти. Їхати треба!— І тильною стороною руки сердито заповхав під ушанку свій чорний як смола чуб.— Картина, гадаю, скрізь приблизно однакова.

— Один барак — мертвий, я особисто перевірила,— сказала жінка-лікар.— Там, кажуть, пораних тримали.

— Тоді зрозуміло,— сказав Росляков.— А в інших?

Всі підтвердили, що в інших бараках ще багато живих.

— Вірніше, з ознаками життя,— сказав той молодий лікар, що в дорозі сидів на борту поруч з Танею.

— Отож заокруглено: п'ятсот тире шістсот,— сказав Росляков.— У всіх вошивість, у всіх не виключені інфекції, в частини — невідворотні явища. Начсанарм одразу, як доповіли, наказав тріста восьмому госпіталю один із своїх бараків звільнити, але одного нам тепер не вистачить...

— А Костюковський тільки сьогодні вранці за свій госпіталь радів, що до бараків цих дістався. Намерзлися в степу.

— Нічого, розчаруємо,— сказав Росляков.— Не до радощів. Поїхали. На місці тут щось робити — лише самообманом займатися. Зараз порятунок у терміновості евакуації. Ага,— звернувся він до молодого лікаря,— покличте цього істерика, на дідька він тут потрібен,— хай з нами іде.— І повернувся до батальйонного комісара: — Степане Никаноровичу, ти тут поки що залишся, простеж, щоб бульйон роздали і щоб ніякої самодіяльності, поки не повернемося! Ніяких відвідувань, навіть з найкращими намірами. Ворота на замок, на твою відповідальність. Одного лікаря тобі залишу...— Він зробив паузу, очевидно, вирішуючи: кого?

Може, Таня й не зголосилася б залишитися, але той молодий лікар, що їхав з нею, пішов у барак, а повна лікарка, яка доповідала, що сама особисто перевірила мертвий барак, стояла, закусивши тремтячу губу, і здавалося, ось-ось розридається.

— Дозвольте, я залишусь? — сказала Таня.

Росляков подивився на неї.

— Гаразд, лишайтесь.— Він побачив лікаря, який непевною ходою вийшов з барака, і, показавши на лікарську сумку, яку той тримав у руці, кивнув на Таню: — Віддайте їй!

— А як же потім? Вона ж моя...

— Як потім, на медичній комісії розберемося,— злісно відповів Росляков.— Якщо хворі, підете в госпіталь, а якщо здорові...— Він не докінчив, але вираз його обличчя не віщував нічого доброго.— Віддайте сумку!

І сам, перейнявши сумку, подав її Тані.

— Поданням допомоги не захоплюйтесь. Це тут краплина в морі. А от щоб бульйоном усіх, кого можна, не проминувши, напоїли — важливіше завдання і важче... Поїхали!— Він обернувся до лейтенанта і політрука з банно-прального загону: — А ви зі мною поїдете. Кухню відчепіть, півторатонку з шофером забирайте і просто до себе. І щоб увесь ваш штат за три години був у Костюковського. Півторатонку потім поверніть, не замахорте!

— Не забудь щодо перукарів команду дати,— підказав батальйонний комісар.

— Еге ж, щодо перукарів, доведеться з усієї армії

зігнати,— сказав Росляков.— Всі волосисті місця доведеться голити...

— І ковдр у машини більше нагребіть. І брезенти. Холодно. Та й машин зразу більше, не тільки наші автобуси! Машин багато треба буде.

— Нічого, Степане Никаноровичу, я одразу, як приїду, Костеві подзвоню,— вже на ходу сказав Росляков.— Кость усе дасть!

— Кость — це хто? — спитала Таня в батальйонного комісара, коли машина відійшла.

— Член Військової ради армії.

І Таня пригадала того кирпатого, сивого, з маленькими очима чоловіка, якого бачила сьогодні в Серпіліна.

— Солдати його так прозвали,— сказав батальйонний комісар.— Це в них заслужити треба. Члена Військової ради армії — і раптом Костем! Його ще самого сюди принесе, не втерпить, от побачите...

Водій сердито бурчав собі під ніс, відчеплюючи від півторатонки кухню. Двоє з банно-прального тупцяли поруч, один допомагав, щоб швидше було. А тільки-но відчепили, сіли в півторатонку й поїхали.

— Тетерін, давай швидше повертайся назад! — навздогін крикнув повар водієві.

— Не бійся,— сказав батальйонний комісар,— розумний водій повара з кухнею надовго не покине. Скоро бульйон звариш?

— Поки закипить, та засиплю, та поки розчиниться — хвилини сорок.

— Чому ж так довго в тебе?

— Якби ж вода, а то сніг,— сказав повар.— Його ще розтопити треба. Як ви приїхали, я тільки засипав, та ще додавав, набивав. Сам поспішаю! Вже одні нари по рубав, щоб по-сухому горіло...

— Зайдемо в барак, кілька хвилин погріємося,— запропонував Тані батальйонний комісар.

Він стояв з наставленим коміром шинелі. Обличчя в нього було змерзле, старече, з червоними прожилками. І Таня подумала, що йому ще більше років, ніж їй здалося спочатку. Навіть дивно було бачити на фронті таку літню людину.

— А на мою думку, немає там ніякої зарази,— сказав батальйонний комісар, коли вони увійшли в барак.— Вошва є, а зарази нема. Просто вона по теплому повзе, рятуються. Знадвору в землянку зайдеш — нібито тепло,

а насправді — нижче нуля. І це, вважай, вже третій місяць... Бачили ж, мертвих пороздгали — все або на себе, або на паливо. Мертвим не треба, а живим треба. Я біля одного присів там, кажу: «Дуже вошей у вас багато». А він каже: «Не бійся, доктор, тут у нас зарази немає, вимерзла вся зараза. Тепер у нас тут одна хвороба — смерть. А інших хвороб уже немає». Ось як людина сказала про своє життя...

Він пройшовся по бараку, б'ючи себе руками то по грудях, то по спині, ніяк не міг нагрітись.

— Коли з десятого не їли, виходить, відтоді, як ми наступ почали, вони полонених годувати припинили. А до того як годували? Як годували?! — крикнув він до Тані, наче вона могла відповісти на це.

Таня здригнулася і подумала: «Невже нічого неможливо було зробити з цим раніше?» Її вразила думка, що в той час, як вона їхала в Ташкент, і була в Ташкенті, і разом з усіма раділа, що на німців розпочався наступ і що вони в кільці, в цей час там, усередині цього кільця, виявляється, були наші люди! Вони там, усередині, лишалися ще під владою німців. А ми цілих два тижні, до сьогоднішнього дня, нічим не могли їм допомогти. Та що ж це таке робиться!

— Невже ми нічого не знали про цей табір? — вигукнула вона, вражена власними думками.

— Звідки ж було знати? А якби й знали — кому від цього легше?

— Ну як же, — сказала Таня, — можливо, тоді б щось зробили! Хоч на кілька днів раніше звільнили б!

Батальйонний комісар знизав плечима:

— Навряд. Тут війна йде — сила на силу! Хочеш, а не можеш! Буває, одного пораненого з нічийної тягнемо, скільки голів покладемо, а не врятуємо... А тут... — Він махнув рукою. Потім спитав: — На війні з початку?

— З початку.

— І я з початку.. Був і санітаром, поки звання не дали, і комісаром медсанбату...

— А ким ви до війни були? — спитала Таня, зрозумівши з його слів, що коли він почав війну солдатом, то, виходить, не був раніше військовим.

— Ким до війни був? — якось знехотя, ніби не бажаючи згадувати, сказав він. — Багато ким я був. На війну в ополчення пішов. Перед нею чотири роки на пенсії був, по хворобі. А перед тим, — він знову якось знехотя

зупинився,— на Бамлагу служив, на будівництві, в КВЧ... Існує там у таборах така КВЧ — культурно-виховна частина! А ще раніше в трудкомуні працював, з Макаренком Антоном Семеновичем, між іншим, знайомий був,— зітхнув він і замовк.

— А скільки вам років? — спитала Таня.

— П'ятдесяті ще немає,— сказав він і посміхнувся.— Постарив мене Бамлаг. Є такі, що не постаріли, а мене постарив... Коротше кажучи, увільнився по хворобі...

Він поглянув на Таню так, ніби вона повинна була зрозуміти щось, чого він не договорив, але вона не зрозуміла, а лише відчула, що в житті цієї людини є щось незвичайне. І це незвичайне стоїть за його словами «увільнився по хворобі».

— Ходіте,— сказала Таня.

Вони пробули в бараці вже десять хвилин, і їй здавалося, що соромно довше затримуватися тут. Їм обом треба було йти туди, в землянки. Можливо, і не треба, але однаково треба.

— Ходімо... Старшина, напевне, там. Треба, щоб санітарів зібрав і за бульйоном ішов.

Вони мовчки пройшли ще раз, втретє, по трупах. Поминули ту землянку, в якій вже була Таня, увійшли до другої і зупинилися.

— Ви сюди, чи що, зайдіть,— сказав батальйонний комісар,— а я далі піду подивлюся.

Сказав і пішов далі.

— Зараз зайду,— сказала Таня.

Їй раптом схотілося закурити. Всього дві-три хвилини постояти й покурити, раніше ніж заходити туди, всередину. Вона витягла з кишені козушка пачку «Біломору». В пачці лишалися три цигарки, решту викурила. Там, у Ташкенті, при матері стримувалась, не курила, щоб не псувати їй настрою. Навіть в її відсутності не курила, щоб тютюном не пахло. А в дорозі розкурила майже всю пачку — від хвилювання, від чекання майбутнього!..

На війні, звісно, не вибирають, а все-таки ще не вдалося в голові все, що сталося з нею сьогодні за один день. І день ще не закінчився! Вранці остання посадка там, на бомбардувальному аеродромі, і льотчики, з якими летіла,— веселі, здорові... Її інші льотчики, котрі їх зустріли і питали, чи не привезли вони з Ташкента

яблучок. Також веселі, здорові, які обіцяли, що тепер фріцам ханá, справ лишилося днів на три, на чотири найбільше...

І цей табір, і ці люди тут, у землянках.

Вона вирішила, що викурить цигарку одразу, в кілька зтяжок, і тільки-но викурить, зразу ж піде. Все, що її хвилювало ще кілька годин тому, там, поки вона ходила й чекала начсанарма,— думки про Артем'єва і про те, добре чи погано, що все так швидко й смішно скінчилося,— все одійшло, провалилося, наче всього цього ніколи й не було.

Віддалік, перед дротом, темнів вал з трупів, схожий звідси, здалека, на будь-який інший невисокий вал. Такі вали з викинутої нагору землі звичайно тягнуться вздовж протитанкових ровів. Зараз, коли вже почало сутеніти, могло здатися, що це просто вал із землі й льоду, але вона дивилася туди й знала, що він не із землі й льоду, а з людей.

— Сестричко, залиш бичка!

Вона обернулася й побачила санітара, що вийшов із землянки,— молоде, добре, круглоvide, живе обличчя, і зраділа йому так, ніби за хвилину перед тим уже нічого живого, окрім неї самої, не лишалось на світі.

— Вибачаюся, товаришу військлікяр, помилився,— зняковів санітар, помітивши петлиці зі шпалами, що виглядали з-під кожушка.

— Беріть! — Таня простягнула санітарові недокурену цигарку.

Санітар зотягся і кивнув на вал, що темнів перед дротом.

— Я в одного тут, що живіший за інших, про цей вал розпитував: як, за їхнім наказом чи самі склали? А він каже: «Не склали! Ми,— каже,— туди спочатку по чистий сніг ходили, а згодом дехто, що більше жити вже не хотів, просто так ішов або плазував, щоб умерти. Вже не по сніг, а по смерть свою ходили! А останнім часом хто й хотів, не міг: сили не було. Бій,— каже,— ще вчора звечора наче долинав, а підповзти до виходу, щоб послухати, вже не було можливості...» Він ще раз повільно глибоко зотягся.— Може, вам знову лишити?

— Не треба,— сказала Таня.— Я туди піду.

— Нащо вам туди йти, що ви там зробите?! — Він повернувся від раптового пориву вітру, і Таня теж

повернулася і почула, як разом з поривами долинули далекі звуки бою, десь там, у Сталінграді.

— Піду,— сказала вона не санітарові, а самій собі. І, нагнувши голову, бо навіть їй треба було нагинати тут голову, рушила в землянку.

Розділ тридцятий

Лише пізно вночі на другу добу найтяжче нарешті залишилося позаду. Останній, чотириста вісімдесят третій по рахунку, звільнений з полону, пройшовши санобробку, був покладений на чисті простирадла в госпітальному бараці.

В реєстраційному журналі з'явилася остання цифра «483», але проти цифр ще й зараз не скрізь стояли прізвища. Багатьох і досі марно було запитувати.

«Близько шестисот живих»,— сказав там, у таборі, старшина. Але люди вмирили, поки до табору йшли машини, вмирили, коли їх виносили з землянок і клали на машини, вмирили, коли везли, вмирили під час санобробки. А кілька чоловік померло, коли їх уже переносили на носилках, чистих, вимитих і поголених, з барака в барак. І деяким із тих, які зараз вважаються живими, ще належить померти в найближчі дні від невідворотних явищ, викликаних довготривалим голодуванням.

Чого тільки не надивилася й не наслухалася Таня за ці півтори доби! Навіть спати не тягнуло, незважаючи на безсонну ніч, і їсти не хотілося, і здавалося, ніколи не захочеться.

Барак, в якому провадилася санобробка, цілу добу був мов пекельна кухня: повно пари, весь у патьоках брудної води, в клоччі падаючого додолу сплутаного волосся, що ворушилося від вошей, у дранті скинутої одежі. Особливо страшно було в першому відділенні, а всього їх було чотири. В першому ще не мили, лише роздягали наголо і щітками зіскрібали з тіла воші. У дворі, під вікнами, було викопано велику яму, і в ній горів мазут, туди оберемками тягали скинуту одягу, а воші весь час змітали у відра, і разом з ганчір'ям теж зсипали туди, у вогонь.

В другому відділенні стригли, голили скрізь, де росло волосся, обмивали по першому разу і знову разом з волоссям тягали палити повні відра вошей. Навіть старі

санітари, які воювали і в германську, і в громадянську, говорили, що в житті нічого подібного не бачили.

В третьому відділенні було вже легше: там лише ми-ли ще раз. А в четвертому починався рай: там одягали в чисту білизну і клали на носилки.

Якщо не рахувати кількох лікарів, сестер та десятка перукарів, всю найстрашнішу роботу всередині барака виконували дівчата з банно-прального загону. Їх було багато: п'ятдесят,— але роботи було стільки, що всі вони наприкінці просто падали від втоми.

Дівчата, дівчата з банно-прального! Це ж ваш загін, як ви самі з усмішкою розповідаєте, звать на фронті «мильна бульбашка»? Це ж про вас плещуть різні билиці й небилиці одвиклі на фронті від жіночого тіла, зго-лоднілі чоловіки? І хто його знає, скільки в тім правди і скільки неправди, мабуть, й не без того й не без цього. Але однаково, головна правда про вас та, що не було й не могло бути на цілому світі кращих людей, ніж ви, і не було рук добріших і невибагливіших, ніж ваші, і не було старань святіших і чистіших, ніж ваші, допомогти людині зробитися знову людиною! І жодна з вас не злякалася, не розгубилася, не втекла, не знепритомніла, як отой лікар-мужчина в таборі. Жодна!

Про це увечері, коли обмивали останніх полонених, сказав Тані Росляков. Сказав, як вірші, саме цими са-мими словами, яких Таня аж ніяк не чекала від нього, що здався їй спочатку людиною зачерствілою на фронті. І очі в нього раптом зробилися такі, яких Таня не споді-валася побачити на цьому твердому орлиному козацько-му обличчі. Говорив про дівчат майже віршами, а на очах були сльози.

Сама ж Таня, поки була там і працювала разом з дівчатами, про це не думала. Просто бачила, як вони працювали швидко, обережно, невтомно. Жоден з їхніх рук не вислизнув, жодного на підлогу не зронили. А було ж у їхніх руках таке жахливе, що навіть і тілом не назвеш!

Вона сама неодноразово, коли люди втрачали свідо-мість під час санобробки, робила їм уколи. І в пальцях і досі лишилося відчуття: тримаєш не руку, а кістку, і навколо неї мішок з порожньої шкіри. Деякі однаково померли і після уколів, і понесли їх не вперед, туди, в четверте відділення, в рай, як жартували дівчата, а, навпаки, назад...

А зараз усі, хто лишився живий, і ті, хто не буде живим, але поки що живий, лежать тут, у госпітальному бараці, на двоповерхових нарах. І вже зя'вилися на зміну лікарі, і можна піти в палатку, де влаштували харчувальний пункт, і попиту там чаю, але йти туди немає сил. Можна й просто лягти на ліжко, де зараз сидиш,— воно вільне,— лягти й заснути до ранку. Але спати не хочеться, а в голові крутиться щось, чому й назви немає: якісь уривки баченого й чутого, так переплутані між собою, наче це не думки, а дикий, страшний сон...

Один, коли його мили, матюкався за те, що німці не поставили кулеметів і не розстріляли, замість того щоб морити голодом.

— Ну й добре, що не розстріляли,— сказала йому Таня.— Ви тепер житимете.

— А може, я жити після цього не хочу.— Він подивився на Таню диким, лютим поглядом, ніби вона його скривдила, сказавши, що він буде жити.

А інший просився на фронт, казав:

— Швидше вилікуйте, лікарю. Я ще їх вбивати піду... жодного на насіння не лишу...

І уявляв, мабуть, що кричить, що грізний, а сам ледве-ледве шепотів ці слова і помер, коли несли, вже в чистій білизні. Серце взяло й стало!

А ще один шепотів невідомо що: чи то своє прізвище, чи то їсти просив. Шепотів так, ніби назавжди розучився говорити. А інші лише стогнали й нічого не говорили, ніби вони язика позбулися. І вмирили мовчки на руках, і жінки, вже домиваючи, раптом помічали, що миють мертвого.

— Я згодом заберу вас звідси,— сказав Росляков.— Будете працювати в мене в евакуаційному відділенні.

Вона почула й кивнула, проте однаково в ту мить це не дійшло до її свідомості. Тільки зараз дійшло й однак лишилося неважливим.

Ще коли прийшли найперші автобуси та грузовики й почали виносити людей, у табір, як і передбачав батальйонний комісар, приїхав член Військової ради Захаров. Він зайшов до землянки, пройшов з краю в край, повернувся, став біля входу і хвилин з десять мовчки стояв і дивився, як виносили. Потім затримав Таню, що проходила повз нього,— виявляється, запам'ятав її,— і спитав:

— Серпілін казав, що довго в тилу в німців була. А таке там бачила?

Таня лише похитала головою. Чула багато. А бачила під Смоленськом лише здалеку, за кілометр, вишку та дріг.

— І мені ще не доводилося,— сказав Захаров.— Перший відбитий табір за війну... Війна взагалі річ мало-прекрасна, проте...

Він не докінчив. До землянки задом підходила ще одна машина. Захаров потягнув за рукав Таню, щоб не зачепило.

— Їздимо по трупах своїх товаришів,— промовив він чавунним, важким голосом.— Взяти б усіх фашистів та в ополонку! За Волгу хотіли? Нехай під кригою до того берега йдуть! Та де там! Хіба можна!— Він невесело усміхнувся.— Ми відхідливі. Здадуться — і будеш їм рани перев'язувати.

— Не буду,— сказала Таня.

— Будеш. А я буду тиловиків ганяти, щоб полоненим у казан до грама все, що належить, щоб, крий боже, не схудли. А не забезпечать — шкуру спускатиму.— Сказав так, наче насміхався над самим собою і над тим, що йому доведеться робити.— А це куди з пам'яті подіти? — Він ткнув пальцем у бік санітарів, які виносили з землянки тіла, що безвільно ламалися в них на руках, і скоса глянув на Таню: — Йди працюй.

І вона, відходячи, згадала, як Росляков назвав цього вже літнього, обважнілого чоловіка Костем!

Он він який, цей Кость!

Розмова була давно, вчора. А сьогодні вдень Захаров заїжджав ще раз і стояв у бараці й дивився, як проходить санобробка. А втім, і все, що було сьогодні, теж було давно. Все було давно. І сама вона, здавалося, вже давно була тут, на фронті.

— Ви що, не спите? — відволік її від цих думок голос батальйонного комісара Степана Никаноровича.

Він стояв перед нею в проході між нарами, і поруч з ним ще хтось високий у ватянці й ушанці.

— Не сплю,— відповіла Таня.

— Раз не спите, я піду в своїх справах, а ви розшукajte під двісті сімнадцятим номером Бутусова, лейтенанта. Комбат з передової до нас приїхав,— батальйонний комісар кивнув на високого, що стояв поруч,— свого лейтенанта хоче знайти.

— Зараз знайдемо— Таня підвелася, розмірковуючи, де може лежати двісті сімнадцятий.

І вже коли звелася, зрозуміла, що ледве тримається на ногах, саме зараз ладна впасти й заснути мертвим сном.

Вона звела очі на високого чоловіка в перетягнутій ременями короткій ватянці, який стояв перед нею, і їй видалося в його обличчі щось знайоме.

— Ходіть,— сказала вона, так і не згадавши, чи зустрічала його раніше.

Сказала й повернулася. Але високий не пішов услід за нею, а навпаки, притримав її за плече, повернув до себе, поклав другу, важку, велику, забинтовану руку їй на друге плече і промовив:

— А я Синцов. Здрастуйте. Не впізнали мене?

І вона одразу ж упізнала його. І, напевне, впізнала б ще раніше, якби не вважала, що його немає на світі.

— Здрастуйте, Іване Петровичу! — сказала вона. — А я горювала, що ви загинули.

— А я живий.

Синцов усе ще стояв не рухаючись, і вона не знала, що їй робити з своїми руками. Якби він не тримав руки на її плечах, вона, мабуть, потяглась би і обняла його. Але він все ще мовчки стояв, і тримав руки в неї на плечах, і дивився на неї уважно й дивно, ніби бачив не її, а ще когось іншого, дивився так, ніби знав про те, про що він не міг знати. Потім разом зняв руки і сказав:

— Ходіть шукати.— І, пропустивши її вперед, пішов позад.

Вона йшла між нарами, дістаючи з-під подушок зшиткові аркуші з номерами й прізвищами чи просто номерами, світячи на них ліхтариком, бо в бараці було напівтемно.

— Він рудий такий. Дуже рудий,— промовив Синцов, коли вони пройшли кілька рядів нар.

— Вони в нас усі поголені,— сказала Таня.— Вошивість у них, знаєте, яка була?

— Знаю,— сказав Синцов.— Ми цей табір звільняли. Заходили в дві землянки.

— А з охорони нікого живим не залишили? — спитала Таня.

— Навряд,— відповів Синцов.

— Ось і ваш Бутусов,— сказала Таня, витягнувши записку з-під подушки чоловіка, який лежав на другому ярусі нар, голомозий, з тонким восковим носом.

— Присвітіть,— сказав Синцов.

Таня присвітила ліхтариком.

— Це не він.

— Не може бути. Тут написано.

— Ні, не він. Посвітить ще.

Коли перед цим Таня підходила до інших нар і освітлювала вийняті з-під подушок зшиткові аркуші, перед ним миготіли одна за одною схожі між собою голови з обтягнутими сухою шкірою черепами. Але зараз, коли йому сказали, що оцей, який лежить на нарах, чоловік і є лейтенант Бутусов, той самий Бутусов, його Бутусов, він все ще не міг цьому повірити. Бо його Бутусов був здоровий, лахматий, рудий, пикатий, веселий молодий чоловік, що завжди зголошувався першим на всі розвідки і здатний голими руками скрутити й принести на собі «язика». А цей Бутусов був голений, хворий старий чоловік з неживим, синім обличчям і тонкими дитячими руками, що лежали поверх ковдри.

— Бутусов, чуєш, Бутусов! Бутусов! Вітю!

Голова на подушці ледь ворухнулася, глибоко запалі очі розплющилися і з стомленим сумом подивилися на Синцова. Потім всередині їх, углибині щось повільно змінилося, і Синцов зрозумів, що очі побачили його. Тоді він наблизив до них обличчя і промовив:

— Я Синцов.— І ще раз повторив: — Я Синцов.

— Де я? — ледве чутно спитав Бутусов потім голосніше, з тривогою, ще раз: — Де я?

Мабуть, йому здалося, що довкола нього щось інше, а він не знає.

— Ти в госпіталі,— сказав Синцов.

— Так, так, знаю, так...— заспокоєно сказав Бутусов, заплющив очі і знову з помітним зусиллям розплющив їх.— А ти чому тут?

— Приїхав провідати тебе. Від Пепеляєва дізнався. Він мені про тебе сказав.

— А де він? — спитав Бутусов.

— Не знаю. Поки що не знайшов. Я його раніше бачив, а зараз не знайшов.

— Бачиш, які ми? — сказав Бутусов.

— Ми ваш табір звільняли,— сказав Синцов.— Я Пепеляєва там бачив. У першій же землянці лежав, біля входу.

— Я його давно не бачив,— сказав Бутусов.— Як на роздачу їжі припинили водити, більше не бачив.— Він стомився від довгої фрази, заплющив очі й довго

мовчав. Потім спитав: — Виходить, ви од самого берега до нас дійшли?

— Так,— промовив Синцов.

Занадто довго було пояснювати, як він сюди дійшов і що він тепер не в тому батальйоні, не в тій дивізії і не в тій армії, де вони були з Бутусовим.

— Були впевнені, що вас у тій розвідці обох забито. Не уявляли собі, що ви можете бути живими.

— А ми, гадаєш, уявляли? — Бутусов знову розплющив очі.— Самі до їхніх рук потрапили. Краще б померли.

— Та ти не переживай. Чого ти переживаєш? Чого тільки не буває.

— Я не переживаю,— Бутусов заплющив очі й повторив: — Я не переживаю.— І раптом тривожно стрепенувся: — А де Пепеляєв?

— Кажу ж, іще не знайшов.

— Стривай, не йди,— не розплющуючи очей, зовсім тихо прошепотів Бутусов і, поворухнувши головою, припав щокою до подушки.

І Синцов ще довго стояв і чекав, обіпершись об нари і дивлячись йому в лице. Чекав доти, доки не зрозумів, що Бутусов упав у забуття і краще його не чіпати.

А Таня протягом усього цього часу стояла позад Синцова і дивилася на його перехоплену поверх ватянки ремнями широку, міцну, трохи сутулувату спину.

Тоді, в сорок першому, коли йшли з оточення крізь Смоленські ліси, попереду, поруч із спиною Серпіліна, майже завжди манячіла ця широка, знайома, трохи сутулувата спина.

А згодом, коли вона вивихнула ногу, він виносив її, під'язавши ззаду, за спиною, плащ-палатку. Мінявся із Золотарьовим, але частіше ніс сам, бо був міцнішим за Золотарьова і сам казав про себе, що здоровий, як верблюд.

Вона стояла позаду й дивилася на цю широку стомлену спину в затягнутій ремнями ватянці і думала про те, що ось зараз він закінчить розмову з цим лейтенантом, повернеться і їй треба буде сказати йому, що його дружина померла.

Він простояв кілька хвилин мовчки, потім повернувся і сказав:

— Я вам запишу мій номер польової пошти, а ви згодом йому дайте, коли він опритомніє. Добре?

— Добре.

— І ще прізвище запишіть — Пепеляев. Його в списках немає, але, можливо, він серед тих, хто ще не опритомнів. Я хотів усіх підряд обійти, але батальйонний комісар заборонив уночі турбувати. Вірно, звичайно. А вдень я однаково не зможу приїхати. Якщо і його знайдете, йому також мою польову пошту дайте. Гарзд?

— Добре,— повторила Таня, все думаючи, як швидко, все швидше й швидше насувається те, про віщо вона має говорити з ним.

Він скинув ушанку, розправив рукою волосся, потер неголене лице, знову надів ушанку й, наче відділивши цим одне від другого, сказав:

— А тепер мені треба з вами поговорити.

— А мені з вами,— сказала вона.— Ходімо сядемо.

Вони повернулися до нар, на яких вона сиділа, коли він підійшов туди разом з батальйонним комісаром. Він сів перший, і вона сіла поруч, торкаючись ліктем його ватянки.

— Мені треба вам розповісти про вашу дружину,— сказала вона, дивлячись у підлогу.— Я разом із нею була в партизанах. Вона загинула.

— Я знаю,— сказав він.

Вона підвела голову й подивилася йому в вічі.

На його спокійному, стомленому обличчі нічого не змінилося й не ворухнулося.

— Знаю,— повторив він, дивлячись їй в очі, і двічі кивнув головою, ніби повторював уже мовчки: «Знаю, знаю».

І від того, що в нього зараз було таке обличчя, задалегідь підготовлене до всього, що він може почути, вона раптом спитала:

— Давно?

— Давно,— сказав він.— Два тижні.

— Хто вас повідомив?

— Брат жінчин сказав. Він тут, на фронті, як приїхав, знайшов мене.

— Так, так, розумію,— розгублено сказала Таня, хоч усе ще не розуміла, як це раптом вийшло, що їй так і не довелося говорити йому все те, до чого вона готувалася.

Тоді, в першу хвилину, коли він так довго дивився на неї, поклавши їй на плечі руки, їй здалося, що він щось знає. Але згодом, коли він сказав «ходімо», вона вже

була переконана, що він нічого не знає, бо неможливо, щоб знав і одразу ж не спитав. Але, виявляється, можливо. Виявляється, знав і не спитав, а пішов спочатку шукати свого лейтенанта.

— Ваша дружина загинула як героїня,— раптом несподівано для себе сказала Таня.

Він подивився на неї і зітхнув. Можливо, подумав, що Таня зараз почне щось брехати й додавати від себе, щоб йому було легше. Зітхнув і промовив:

— Павло передавав мені вашу розмову, але я тоді погано розумів, коли слухав. Ще раз розкажіть. Він мені сказав, що залишив вам свою адресу, я все сподівався, що ви йому напишете і я вас знайду. А зараз бачите, як усе...— Він зупинився і, ледь помітно запнувшись, додав: — Добре вийшло.

Але все це вийшло зовсім недобре. Настільки недобре, що хотілося, не розповідаючи нічого цього ще раз, просто мовчки взяти його за руку й заплакати над Машиним обірваним життям.

— Гарзд, я розповім вам,— сказала вона й почала розповідати.

А він сидів поруч і мовчав. Зняв ушанку, кинув поруч себе на нари, зціпив руки — здорову й перев'язану, в брудних бинтах — і за весь час так жодного разу й не поворухнувся.

Мовчав, поки говорила, і мовчав, коли зупинялася, вишукуючи, як краще сказати. І коли вже все розповіла, ще дві чи три хвилини мовчав.

Два тижні тому, коли Артем'єв, приїхавши на фронт і прочитавши в «Красной звезде» кореспонденцію, де згадувалося прізвище колишнього журналіста, комбата Синцова, розшукав його і розповів про Машу, тоді, тої ночі, він думав лише про неї і про те, як вона померла. А зараз, знову почувши все це, думав про те, як давно він живе без неї.

Коли він сидів і чекав рішення своєї долі в московській військовій прокуратурі, і прийшов звідти знову до Губера, і його записали в Комуністичний батальйон, вона була ще жива. І коли вони з Малиніним воювали біля цегляного заводу, вона теж була жива. І коли він стояв у строю на Красній площі і дивився на Сталіна, який промовляв з Мавзолею, вона також була ще жива.

А коли всіх інших сфотографували для партійних квитків, а його ні і він лаявся через те з Малиніним,

а потім вночі сидів у землянці і думав про неї, вона вже померла. І коли генерал Орлов видавав їм ордени, вона вже померла. І коли він ходив за «язиком» і витягав з нічийної землі Леонідова, вона вже померла. І коли йому після госпіталю давали відпустку в Москву, щоб шукати її, а він не взяв і пішов у школу молодших лейтенантів, вона вже померла, її вже не було.

І коли він був у Сталінграді, її вже не було. І коли його везли пораненого через зимову Волгу, її вже не було. І коли він думав, жива вона чи не жива, тої ночі, пішовши від отої жінки, її вже не було, другий рік як не було...

Він нарешті розчепив руки, підвів голову й подивився на Таню. Обличчя в нього було таке, ніби він нічого не відчуває.

— Ви самі просили, щоб я вам усе розповіла,— лякаючись цього застиглого обличчя, сказала Таня.

— Так, звичайно,— сказав він.— А як же інакше? Я не боюся. Я вже звик.

Але обличчя в нього було, як і раніше, непорушне, і Таня так і не зрозуміла, чи правду він каже, що звик. І раптом пригадала, як тоді в лісі біля Єльні, коли він приніс її на руках в сторожку, лісник сказав про неї: «А я думав — дружина ваша». А він спитав лісника: «Чому?» А лісник сказав: «Не кожен не кожному отак на руках попере». А він нічого не відповів, лише стенив плечима і, мабуть, подумав про свою дружину, котра тоді ще не померла.

Таня вже давним-давно забула про вдячність, яку колись відчувала до цього чоловіка,— війна заслонила це, як і багато що інше. А зараз згадала з новою силою і раптом сказала:

— Мене теж давно не було б серед живих, коли б не ви.

Сказала так, ніби для нього це дуже важливо, щоб вона лишилася серед живих.

— Ну от і дуже добре, що ви серед живих,— сказав він. Потім потер обличчя й запитав: — Павло сказав мені, ви були там... на квартирі.

— Так.

— Я в сорок першому йшов звідти на фронт.

Сказав як про дитинство, як про щось, що було бозна-коли. Сказав і підвівся:

— Мій час скінчився.

Вона теж підвелася і стояла перед ним. Стояла й невідомо чому відчувала, що вона буде потрібна цьому чоловікові.

— Ви з якої дивізії?

— Із сто одинадцятої.— Він розстебнув польову сумку, вийняв зошит, олівець, записав номер польової пошти, видер пів-аркуша і віддав їй.— Перепишіть тому лейтенантові. І Пепеляєву також, якщо знайдете. Добре?

— Добре.

Їй не хотілося розставатися, він зрозумів це з її обличчя і сказав просто:

— Я вас знайду.— І додав, зовсім як Серпілін, майже тими ж словами: — Згодом, коли все закінчимо. Раніше навряд.

— А ви ще не з'єдналися з шістдесят другою? — спитала Таня, згадавши, як при ній говорив про це Серпілін.

Він усміхнувся:

— Це лише в казках швидко робиться. Третю добу лише про це й думаємо.

— А може, я сама вас знайду,— сказала Таня.— Мені це, мабуть, буде легше.

Він кивнув: що ж, легше то й легше — і стомлено повіхнув:

— За рахунок сну відпустили. Вранці — бій.

— Я вас проведу.

Він пішов по проході між нарами, і вона поспіхом, на ходу всунувши руки в рукави кожуха, пішла за ним.

Біля самого входу в барак стояла емка.

— Ось моя машина — багатий,— усміхнувся він в темноті і пояснив: — Не моя. Замполіт дивізії на ніч дав, щоб з'їздив. Ну, що ж, прощайте. Бачите, яка в нас зустріч.

Він простягнув руку, й вона, незручно ткнувшись в темноті назустріч йому, спочатку зачепила іншу, ліву, перев'язану руку, і вже коли машина від'їхала, присоромлено подумала, що так і не запитала, що в нього з рукою, і не запропонувала перебинтувати її.

Розділ тридцять перший

До свого батальйону Синцов дістався швидше, ніж думав. Поки він їздив у госпіталь, дорогу, яка вела через захоплені вдень позиції до околиці Сталінграда, розчистили від загороджень, розмінували і вже посікли гусеницями тягачів, які підтягали до переднього краю артилерію. Тепер, коли німці з кожним днем усе ошадніше витрачали снаряди, ми нахабно тягли вперед на пряму наводку навіть крупні калібри.

Синцов думав зійти раніше, але водій підвіз до самого батальйону. Дорога переходила тут у вулицю — снігову стрічку з двома рядами руїн. У підвалі, в глибині другої ліворуч руїни, і розмістився сьогодні штаб.

— Бачу, підірватися не боїтесь,— сказав Синцов.

— Звик. Полковий комісар завжди наказує їхати до самісінького краю.— В голосі водія були водночас і невдоволення, і схвалення.

Синцов усміхнувся й виліз з машини.

Що полковий комісар Бережний ніколи не ходив пішки там, де можна проїхати, Синцов знав і без водія, бачив на власні очі. І хоробрий до самозабуття, і ледачий ходити.

Давно й глибоко, ще німцями протоптана в снігу стежка звертала з вулиці в глибокі руїни. Мороз із вітром сів обличчя. Скільки можна жити на такому морозі!

Ось вона, перша сталінградська вулиця, до якої йшли, починаючи з десятого числа. А дійшли до неї лише сьогодні — на шістнадцяту добу. Якщо всі вони, ці вулиці, зараз такі, легше місто на новому місці будувати. Скоро побачимо, які вони. Скоро все побачимо.

Вечері по бою було чути, перешийок в руках у німців лишився вузенький — три-чотири вулиці, а по той бік — уже наші, — сьогодні вдень зазнали втрат: одного вбитого і трьох поранених від своїх же перельотів. Втрата відчутна, після шістнадцяти діб боїв людей у батальйоні взагалі лишалося мало.

Подумав про завтрашній бій і згадав про командира артдивізіону Олексу Шенгелая, який часто сидів у нього на КП батальйону, коли він був у шістдесят другій. Накаже завтра зранку капітан Шенгелая своїм гучним грузинським голосом натягти шнури і дати вогонь по квадрату шістнадцять — і вліпить випадково прямим

попаданням у давнього друга. Подумав з усмішкою, а все-таки пересмикнуло.

Будинок, де містився командний пункт, був старий, підвали глибокі, з товстими стінами й низьким склепінням. Тому й уціліли. За шістнадцять діб різні були ночівлі — не лише в окопі під плащ-палаткою, але і в добрих, майже цілих бліндажах. Але цей нічліг — перший міський, можна сказати; під дахом, хоч від другого й третього поверхів лишилися тільки спогади. Якби не поїхав шукати Бутусова, можна було б добре виспатися. Подумав про це, вже йдучи підвалом повз сонних бійців і чергового телефоніста до себе в закуток.

У підвалі два таких закутки: один зайняли Ільїн та Завалишин — це в ньому два розкладні німецькі ліжка гармошкою, а в другому — двоспальне ліжко з периною. Вчора на цьому двоспальному спав німецький командир батальйону, а сьогодні ти. Документи його захопили, а самого й серед забитих не знайшли, і в полон не взяли. Полонених взагалі мало. Сімнадцять чоловік за весь день, і більшість обморожені, напівтрупи.

Зайшовши у свій закуток, він помітив, що на ліжку хтось лежить, накривши лице шапкою. Ординарець Іван Овдійович лагодив гніт у гільзі.

— Хто там розлігся?

— Підполковник із штабу армії. О двадцять четвертій годині прибув, вас спитав і сказав: «Хай розбудить, коли повернеться».

— Отакої,— промовив Синцов і, підійшовши до ліжка, побачив на подушці рудий загривок Артем'єва. Повернувшись до Івана Овдійовича, запитав: — Вечерею годували?

— Не схотів, так ліг.

— Тоді сотворіть чайку на двох, самому жерти кортить.

— Суп гороховий є,— сказав Іван Овдійович.— Гарячу страву привезли, тільки-но ви поїхали.

— Тим краще.— Синцов стомлено опустився в обшарпане оксамитове крісло, що стояло біля стола.

— Дозвольте? — в закуток, відхиливши плащ-палатку, що прикривала вхід, зазирнув Ільїн.

— Чого прийшов? Сказали, що відпочиваєш.

— А я наказав розбудити, коли ви приїдете.

— А що за терміновість? — спитав Синцов.— Сідай.

— Не хочу,— сказав Ільїн.— Як сяду, то сон валить.

Зміна на завтра. Артпідготовку перенесли з сьомої на дев'яту, а ночаток — на десяту.

— Це добре,— потягнувся Синцов, радіючи, що все-таки можна буде поспати.— А чому?

— Туманян був, сказав, що хочуть ще артилерії підтягти й почекаати до повної видимості, щоб по своїх не вдарити.

— Все-таки, виходить, врахували досвід.— Синцов знову згадав про втрачених сьогодні чотирьох чоловік.

Ільїн, мабуть, подумав про те саме, бо сказав про одного з чотирьох:

— Старший сержант Курильов, мінометник, повернувся з перев'язочного пункту. Я сам з ним розмовляв. Рана, каже, неважка, довоюю.

— Ну й вірно,— сказав Синцов.— А то ж шкода. Йди спи поки що.

Але Ільїн не пішов, а прихилився до стіни й запитав на «ти», неофіційно:

— Знайшов свого командира роти?

— Знайшов.

— Що розповідає?

— Нічого він поки що не розповідає,— сказав Синцов.— Говорити з ним — тільки сльози.— І він од згадки про обличчя Бутусова зморщився, наче від болю.

— Ще одного полоненого увечері взяли,— чомусь усміхнувшись, сказав Ільїн.

— А чого смієшся?

— Тут узяли. Під ліжком ховався.

Але Синцова це не розсмішило.

— Роззяви! — сердито сказав він.— Виліз би вночі та гранату кинув — було б мені потім сміху на тому світі.

— Мало все-таки,— сказав Ільїн.— Боятися нам здаватися.

— Звісно, боятися,— сказав Синцов.— І я б на їхньому місці боявся після всього, що зробили.

— Наказав розбудити,— Ільїн кивнув на Артем'єва, що похропував.

— Встигну, розбуджу,— сказав Синцов.— Йди спи.

Ільїн вийшов, а Синцов з насолодою пірнув спиною в м'які старі пружини крісла, що навівали сон. Будити Артем'єва хотілось і не хотілось. Все головне було сказано одразу, півмісяця тому, під час першого побачення. А говорити про все інше — немає сил у тебе і в нього,

напевне, також. Настільки немає сил, що здається, немає й бажання, хоча це неправда: бажання є, просто сил немає.

Артем'єв повернувся на ліжку, шапка впала додолу. «Все-таки мало ти змінився», — подумав Синцов, дивлячись на його важко вдавлене в подушку велике, спокійне, засмагле лице.

Ще тоді, два тижні тому, коли зустрілися, він подумав, що жінчин брат мало змінився. Такий самий, як навесні тридцять дев'ятого, при останньому довоєнному побаченні. Тільки на петлицях замість одної шпали три, та два ордени на грудях, та ходить, трохи припадаючи на поранену ногу. Все змінилося за ці роки, а він — навіть дивно — яким був, таким і лишився. Можливо, тому, що з сімнадцяти років, з училища, все життя готував себе до війни і жив на ній серед того, чого чекав усе життя? А втім, хіба можна сказати про цю війну, що вона була тим, чого чекали навіть такі аж до кінчиків нігтів військові люди?

Можливо, просто не придивився до нього тоді зразу, і не до того було, й побачення виявилось на людях і коротше, ніж гадали. Приїхав до тебе разом з Левашовим, і Левашов чомусь не пішов, сидів увесь час, поки Павло розповідав про Машину смерть. Може, воно й краще, що сидів. А потім Ільїн і Завалишин повернулися й теж сиділи, співчували. Напевне, думали потім піти й залишити нас удвох, але ніякого «потім» не вийшло через німецьку раптову контратаку. Одразу того дня з вогню та в полум'я. Хоча, можливо, це й на краще.

Коли він приїхав тоді до тебе в батальйон, просто так одразу й рубонув про Машину смерть, без передмов. Спочатку обняв, а потім на секунду відсторонився, подивився в очі й рубонув. Не вважав за можливе відкладати до іншого разу. Та й що таке на війні відкладати до іншого разу? Не лише в тому розумінні, що всі під богом ходимо, а просто — коли-то знову до тебе в батальйон потрапить? Не накажуть — не потрапить. Чи, може, в листах описувати про сестрину смерть? Хоча вже не перший день знав, що померла, але йому, звісно, важко було говорити про це. На обличчі не написано було, але на обличчі не обов'язково повинно бути написано. В тебе також, очевидно, не було написано, коли слухав. Просто порожнеча й холод у тілі, неначе все з тебе викачали, і нудить, як від багатоденного голоду.

Навіть Левашов злякався, поторсав за плече: «Що з тобою?»

А сьогодні, коли розповідала маленька лікарка, слухав як людина, що вже звикла до цієї думки, слухав як розповідь про те, чого вже давно немає. І на третій день, коли Ільїн, у котрого своє горе, раптом уночі, після того як випили по сто грамів, сказав: «Закінчимо в Сталінграді, можливо, на формування пошлють у населені місця. Ми тепер з тобою обидва нежонаті, візьмемо та й оженимося на сестрах, породичаємося», у відповідь усміхнувся лише слову «породичаємося». Наче ще якісь родинні зв'язки могли породичати їх з Ільїним більше, ніж батальйон. Усміхнувся й промовчав. А Ільїн подумав, що образив його — поставив себе, нежонатого, в одне становище з ним, удівцем, і пояснив: «Я серйозно. Я на це не як інші дивлюсь. Кажуть, зараз женитися — сиріт плодити, але це ще невідомо. А коли навіть і так — нехай однаково мого народить і виростить. Не з атестатом, то з пенсією. Однаково після такої війни на всіх жінок мужчин не вистачить».

«Добре, там побачимо,— сказав тоді Синцов,— давай спершу тут довоюємо».

Сказав, як подумав. Як було — вже не буде, а як буде — побачимо. Була дружина й загинула понад рік тому. Якщо не брехати самому собі, коли бувають просвітки у війні, давно вже спалахами відчуваєш, як важко без жінки. І раніш відчував, коли ще не знав про загибель дружини. А чи довге буде життя, невідомо.

Іван Овдійович увійшов і поставив на стіл казанок з супом.

— Не дуже гарячий. Боявся, якщо підігрівати — заснете не поївши.

— Який є,— сказав Синцов.— Налийте нам по сто грамів.— І, підійшовши до постелі, поклав руку на плече Артем'єва.— Вставай, Пашо.

Артем'єв розплющив очі й сів.

— Мабуть, раніше за тебе обновиш,— кивнув він на ліжко.

— Так, я ще не встиг.

— Знайшов, кого шукав у госпіталі?

— Знайшов,— сказав Синцов.

І Артем'єв по його обличчю побачив, що докладніше він відповідати не має охоти.

— А я сьогодні по вечірній обстановці в штабі дивізії

прийшов до висновку, що з'єднання з шістдесят другою, найімовірніше, завтра відбудеться або в тебе, або в твого сусіда ліворуч, і гайнув ночувати до тебе. Третій день у вас в дивізії пасуся! Ти за сьогодні здорово просунувся, он куди вийшов.

— Так, рвонули,— сказав Синцов.— Люті були сьогодні і вчора після цього табору.

— Не бачив його, часу не мав поїхати,— сказав Артем'єв.— Кажуть, гнітюча картина.

Синцов невесело усміхнувся.

— Така картина, що вчора, як не вимагав, жодного полоненого не взяли. Лише сьогодні підвечір примусив. А сам собі, в душі, подумав: що дуже відхідливі у нас люди, якщо на другу добу після такої картини все ж полонених узяли. Я комбат, мені наказано вимагати, а коли б я був солдатом, не поручився б за себе після цього табору.

Ординарець увійшов, поставив на стіл кухлі з горілкою і знову вийшов.

— Давай супу посьорбаєм, гороховий...— сказав Синцов.

Половину супу вилив в алюмінієву миску й підсунув Артем'єву, а казанок лишив собі:

— Як рука? — спитав Артем'єв.

— Працює...— Синцов поворухнув пальцями, що стирчали з забруднених бинтів.— Лише великому чогось не вистачає, на морозі терпне... Сьогодні німця одного взяли, обмороженого. Коли крізь пролом з підвалу вилазив, долоньями обіперся, і раптом на обмороженій руці пальці зламалися, мов фарфорові... Коли б сам не бачив — не повірив би.

— А свої обморожені є? — спитав Артем'єв.

— Боремося з цим, стежимо, вночі будимо. Ну що ж, вип'ємо?

Артем'єв кивнув, випив, закусив густо посоленим сухарем і почав мовчки сьорбати суп.

— Я теж сьогодні зголоднів,— сказав Синцов.— Коли в госпіталь поїхав — гарячу страву ще не підвезли, а в госпіталі довше, ніж думав, затримався. Овсянникову зустрів. Виявляється, вона в цьому госпіталі. Ще раз від неї все вислухав.

— Тепер усі подробиці знаєш,— помовчавши, сказав Артем'єв.— Я теж мельки бачив її днями в Серпіліна — хотів сказати їй, що ти тут, але обставини не дозволили.

— Всіх подробиць і вона не знає,— сказав Синцов.

— Крізь ті ж сцілли й харібди пройшла і жива лишилась,— сказав Артем'єв про Таню.— А могло бути навпаки...

І Синцов подумав: так, могло бути й навпаки. Маша могла лишитися жива, а маленька лікарка могла попасти до рук німців. При всій звичці жити серед чужих смертей все-таки смерть дружини було важко вставити в цей список неминучостей, що вже склався за роки війни. Але думати про неї, що добре, якби вона лишилася живою, а замість неї попала до німців маленька лікарка, було так само не можна, як не можна було думати перед завтрашнім боем, що добре, якби в ньому вбили не тебе, а Ільїна чи Завалишина. Не можна було хотіти, щоб хтось умер замість когось, можна було лише хотіти, щоб усі завжди лишалися живими. Але мріяти про це було недоречно.

— Чудова вона жінка!

Синцов зрозумів, що Артем'єв говорить про Таню, і мовчки кивнув.

— І жінка, між іншим, цікава, якщо придивитися.

— А ти що, вже придивився? — похмуро запитав Синцов, якому раптом прикро стало від цих слів.

— Я— ні,— сказав Артем'єв.— Вона сама в Москві, здається, на мене оком кинула. Не переконаний, але здалося. А я— ні. Просто об'єктивно суджу: чудова, золота жінка. На таких і треба женитися, якщо дурнем не бути, як я... Мені не треба. А тобі от на такій і треба.

— Дивлюсь на тебе й думаю: розумний ти чи дурний? Знайшов коли!

— А що? Обоє живі будете— візьми й оженись на такій жінці. Тим більше, що вас сама доля вдруге за війну зводить. Нічого в цьому не бачу особливого. Що вона така маленька, а ти під стелю — з цього, звичайно, люди сміятимуться...— Артем'єв усміхнувся, даючи зрозуміти Синцову, що він взагалі жартує. А серйозне з усього, що він сказав, було одне: сестри немає і хоч би як кохав її Синцов, треба поставити на цьому хрест і жити, як доля підкаже. З того світу нас ніхто не бачить і ніхто не плаче й не радіє з того — раніше чи пізніше ми їх забули...

— Що вона така маленька — мене колись влаштувало,— також усміхаючись, сказав Синцов про Таню.— Коли тягнув її на горгошах з оточення, радів, що легка.

— А от мені, здається, скоро доведеться на горгоші тягар звалити більший,— сказав Артем'єв. І, незважаючи на усмішку, в його очах промайнула ніяковість від того, що йому належало пояснювати.— Мабуть, ожениюсь, а може, вже й оженився...

— Тобто як це «може»? На кому?

— На кому, на чому?..— усміхнувся Артем'єв.— Все та ж казочка про білого бичка — на Надії. Перед вильотом з Москви зайшов до неї — і пропав, як швед під Полтавою. Тільки не кажи мені нічого,— зупинив він рукою Синцова.— Що думаєш про неї, давно знаю, що скажеш про мене, здогадюся — дурень! В основному вірно.

Проте, хоч він і зупинив рукою Синцова, сказавши «не кажи», насправді його розпирала радість з того, що жінка, котру він колись кохав і ледве примусив себе забути про неї, знову належить йому і вчинила чортзнащо, на що ніяка інша не наважилася б на її місці,— прилетіла до нього на одну ніч на фронт і зараз після цього хоче, вважай домагається, стати його дружиною. Він сьогодні частково тому й приїхав ночувати до Синцова, що хотів поділитися: чому на це йде і чому, хоч і лає себе дурнем, однаково щасливий. А щастя у воєнний час на дорозі не валяється.

— Чого мовчиш? — запитав він, ледве витримавши довгу паузу.

— Ну що ж, добре,— промовив Синцов.

— Брешеш.

— Чому брешу? Раз тобі добре з нею — і гаразд. Лише відносно «оженився» щось не до кінця зрозумів.

Артем'єв розповів, як Надя звалилася йому на голову в штаб армії під виглядом дружини, і як на ранок Серпілін наказав випроводити її в Москву, і як вона, виїжджаючи, спитала, чи готовий він з нею одружитися, і сказала, щоб дав їй з собою листа в загс, раз він на фронті — вона сама піде і все зробить там без нього. І ще приїде до нього сюди як законна і подивиться в очі цьому Серпіліну, який випроводив її звідси, мов якусь тварюку!

— Що ж, вона од злості за тебе заміж виходить?

— Частково й так.

— А мене злість — що далі?

— Історія в нас із нею давня,— сказав Артем'єв.— Хоч і вийшла згодом за іншого, але однаково їй краще,

ніж зі мною, ні з ким не було. В цих справах мене не обдуриш.

— А в усьому іншому? — спитав Синцов, хоча бачив, що Артем'єву важко відповідати.

— А в усьому іншому вона теж, треба сказати, непогана жінка,— з деяким зусиллям над собою промовив Артем'єв.— Рукава засукає і підлогу виміє, й білизну попере, і обід приготує — залюбки все зробить...

— А в усьому іншому? — невідступно повторював Синцов.

— А що інше?

— Тоді запитань нема.

— Ага, можеш мене поздоровити,— сказав Артем'єв.— Учора, коли в дивізії з Серпіліним розмовляв, повідомив мені, що присвоїли чергове, що було затрималося. Тепер полковник.

— Поздоровляю,— сказав Синцов, ще раз подумавши про Надію: може, виходить за нього заміж тому, що повірила — далеко піде? Якщо в тридцять років полковник і не загине — ще до кінця війни буде знову за молодим генералом.

— Хотів четверту шпалу прикрутити, але в штабі дивізії не знайшлося: ніхто не запасається, погонів чекають.

— Радий би допомогти,— усміхнувся Синцов,— та нічим. У нас в батальйоні, окрім замполіта, самі лиш кубики. Він, правда, такий, що й останню шпалу віддасть, але цього вже я не дозволю. Перевиховую його, щоб мав хоча б напіввійськовий вигляд.

— Смішно це від тебе чути,— сказав Артем'єв.— Слухаю і згадую, який ти був до армії, в тридцять дев'ятому.

— Тридцять дев'ятий — це давно минуле... — усміхнувся Синцов.

— Сидимо тут з тобою, як дві половини армії,— сказав Артем'єв.— Кадрова і приписна. Чи думав ти до війни стати тим, чим є?

— А чи багато і чи про все, про що треба, ми взагалі тоді думали?

— Як будемо спати лягати? — спитав Артем'єв.— Може, валетом?

— Небезпечно, відповів Синцов.— Не знаю, як ти, а мені ординарець казав: я нервово спати став. Залазь далі до стінки, а я ще посиджу, не хочеться лягати.

— Чекаєш, поки засну, підеш своїми справами займатися? — спитав Артем'єв, вмошуючись на ліжку.

— Для справ сьогодні сил нема. Раз артпідготовку на дев'яту перенесено, маю право до сьомої поспати.

— Я зранку у вас залишусь.

— Тобі видніш. Нам так чи так наступати. А хто перший завдання виконає, ми чи не ми,— лотерея!

— Будемо вважати, що ви,— сказав Артем'єв.— Сам казав, які ви після табору люті...

— Лють люттяю, а вогонь вогнем. Покладуть, і будеш лежати з усією своєю люттяю. В мене останні дні таке почуття, що переді мною ще густо, куди більше людей, ніж у мене. Беремо лише абсолютною перевагою у вогні. Без цього й кроку б не ступили.

— Я розмовляю з фронтовим розвідником, вважають, що в німців уже небагато живої сили лишилося.

— Не знаю, як вони вважають,— сказав Синцов,— а я просто думаю: за вчора й сьогодні на моїй ділянці противник залишив сто сорок трупів. А в мене всього в батальйоні на сьогодні сто тридцять вісім чоловік. Якби в нас із ними батальйон на батальйон був, то переді мною вже була б порожнеча, діра! А от побачиш, що завтра буде! Хоча, звісно, опір слабшає: голодні, та й обморожених багато...

— Жаліти ще не почав? — раптом запитав Артем'єв.

Синцов зітхнув і не відповів.

— Чого зітхаєш, я серйозно питаю. В мені, наприклад, незручно признаватися, а незважаючи на всі клятви-обітниці, візьме та й ворухнеться...

— А я, коли дивлюся на них, все пригадую, скільки разів я був на їхньому місці і в сорок першому, і в сорок другому. І запитую себе: невже в них, як у нас, після всього цього сили вистачить звестися, обтруситися і знову полізти?

— Ну щодо цих, які тут, таке питання вже не стоїть.

— А я не про них. Я про інших... Не знаю, якби від самого початку, з першого дня, почали їх отак громити, то, мабуть, як ти кажеш, і ворухнулося б. А зараз не ворухиться, тому що все це поки що лише розплата. Та й ще не вся. Я їх не жалію. Я просто полонених вбивати не дозволяю. А інколи думаю, чому повинна бути розплата.

— Як то чому? — не зрозумів Артем'єв.

— Чому нам спочатку треба було в борги залізти,

а лише згодом сплачувати починати? Чи не можна було без цього?

— Думка закономірна, але час уже облишити її. Життя йде вперед...

— А я ніколи не облишу,— помовчавши, сказав Синцов.— І війна закінчиться— не покину, і ще десять років мине після неї— не покину, і двадцять мине— не покину...

— Це так лише здається. А розіб'ємо їх, дійдемо хоча б до старого кордону, і зовсім інші думки у всіх з'являться.

Синцов нічого не відповів, розстебнув ватянку, стягнув валянки й ліг в ліжко, на спину, звично закинувши за голову руки. Коли ліг, подумав, що одразу ж за мить, тільки-но кине за голову руки, так і засне, але щось заважало. М'яка перина, чи що, в яку незвично потонуло тіло. Хвилину полежав мовчки, потім промовив:

— Одвикли від житлового фонду. Навіть дивно, що під задом перина. Не спиться.

— А я навпаки, вгрівся,— добре! — сказав Артем'єв.

— Тоді спи,— сказав Синцов,— тільки скажи мені одну річ: коли в Ставці служив, товариша Сталіна хоч раз бачив?

— Раз бачив,— сказав Артем'єв.

— Поясни, який він.

— Що тобі пояснювати, сам не знаєш?

— А все-таки.

— Я лише раз його бачив. Майже одразу, як прийшов після поранення в Генштаб і працював направленим. Посеред ночі нас усіх раптом зібрали, хто сидів на дільницях Сталінградського фронту, і просто повели до Сталіна. Він привітався й наказав нам доповідати по черзі, починаючи з правого флангу, про противника: які дані в кожного на своєму напрямку. Я доповідав четвертим, хвилювався, звичайно, тим більше, що він мені два запитання поставив.

— А що відповідати, знав?

— Що відповідати, знав, але хвилювався.

— А які запитання були?

— Що уточнювали обстановку на моїй дільниці. Напевне, в нього наперед, окрім нас, я вже не знаю, по якій іншій лінії, були свої відомості про противника, і він запитав: чи немає там у другому ешелоні ще якої-небудь недавно підкинutoї частини? Я сказав, що перед-

бачається початок вивантаження окремого гренадерського полку СС. Тоді він спитав: чому одразу не доповіли? Я відповів, що передбачення ще не підтверджено і не вважав за можливе доповідати йому як про факт.

— А як він тебе запитував?

— Я б сказав, досить спокійно. Але коли дивиться на тебе — таке відчуття, що перевіряє, хоче знати тебе наскрізь. От від цього й нервуєш.

— А який він вигляд має?

— Як на портретах. Трохи старіший та нижчий на зріст; коли запитує, в очі дивиться. А сам говорить дуже повільно й спокійно, ніби нікуди не поспішає, хоч обстановка якраз була важка. Ми лише згодом зрозуміли, що тої ночі з нами провадилася найперша прикидка на майбутній наступ. Що тобі ще сказати? Коли слухає — ходить; зупиниться, в очі погляне і знову ходить. Чоботи в нього, мабуть, з м'якими підшвами, крок м'який, мов...

Артем'єв спочатку хотів сказати, мов у кішки, потім — мов у тигра, але не сказав ні того, ні другого: і те, і друге здавалося незручним сказати про Сталіна.

— За годину всіх нас відпустили. В мене особисто було таке почуття, що ми небагато чого додали, що він і без наших доповідей добре поінформований. Відчувалося із запитань.

— Так, цікаво,— сказав Синцов.

Синцов слухав із жадібною цікавістю. Артем'єв був для нього першою людиною, що не просто говорила про Сталіна, а людиною, яка бачила на власні очі: як він ходить, як говорить, як запитує.

Синцову хотілося знати це все. Йому протягом усієї війни хотілося знати про Сталіна якомога більше, бо в глибині душі відповідь на питання — який він, Сталін? — пов'язувалася з відповіддю на інше, головне питання: чому лише зараз, на другий рік війни, наближається початок справжньої розплати з німцями?

Питання це немовби ставило під сумнів міру величчя Сталіна і міру безпомилковості його рішень. А в той же час, коли комбат Синцов, який сам прожив на передньому краї півтора року війни, досі шукав відповіді на питання, чому війна проходила так, а не інакше, в тому, який Сталін,— це було мовчазним визнанням того місця, яке посідав Сталін і в його думках про минуле, і в його надіях на майбутнє, та й взагалі в усім його житті.

— А правду кажуть,— спитав Синцов,— що Сталін, доки не одержить зведення з усіх фронтів, не лягає спати ніколи?

— Судячи з того, як наші начальники до третіх півнів сидять,— так. А більш докладно мені знати не дано,— відповів Артем'єв. І з прикрістю подумав; що все ж не зумів пояснити Синцову всіх своїх почуттів, з якими прийшов і пішов від Сталіна того дня. Розповідав, як запитує, як дивиться, що м'які чоботи... А для головного не знайшов слів. Хоча для таких речей взагалі не одразу знайдеш слова, а то можна було б розповісти й дещо інше, як вже не ти, направленець, дрібнота, а сам Іван Олексійович збирався на доповіді до Сталіна, і як чекав, викличуть його чи ні, і як приходив з доповіді. Кожного разу йшов, мов під кулі, а повертався, наче річку переплив,— згадав Артем'єв без найменшого осуду, навпаки, з упевненістю, що так воно й повинно бути, раз людина йшла на доповідь до самого Сталіна...

Синцов лежав заплющивши очі, але не спав.

Коли хочеться спитати дуже багато чого, починаєш себе в думках обмежувати, обмежувати і так обмежиш, доки майже нічого не лишається запитувати.

— Слухай,— промовив Синцов,— ось ти зараз із Серпіліним служиш, якої ти думки про нього?

— Якнайкращої. А що?

— Та нічого,— сказав Синцов.

Але це була неправда, коли він сказав: «Та нічого», тому що саме питання: «Якої ти думки?» — було іншим питанням, якого він так і не поставив: чому ж так сталося з ним до війни, раз і ти про нього найкращої, і я про нього найкращої, і всі найкращої, а чотири роки він чи то шляхи мостив, чи то ліс рубав. Кажуть: «Ліс рубають — тріски летять!» Але ж він не тріска, а начальник штабу армії.

Різні почуття народжувалися останнім часом, коли все очевидніше били німців. Але головних два: одне — слава богу, що дожили до цього. А друге поруч — прикрість, що не від самого початку так. І ця прикрість жила і ставила перед собою питання: чому та чому?

Це, власне кажучи, й мав на увазі, коли запитував про Серпіліна: якої думки? Але не висловив своєї думки до кінця, бо вона була з тих, що навіть у близької людини довго наміряєшся, поки запитаєш.

— Не спиш?

— Не сплю.

— Ми з Рибочкіним, з ад'ютантом батальйону, — дев'ятнадцяти років, щойно з училища, — якось лежали у вирві, перечікували обстріл. І він мені раптом каже: «Товаришу старший лейтенант, а все-таки, на мою думку, товариш Сталін невірнo зробив, що до війни з німцями допустив, з такою висококультурною нацією». Я йому відразу не відповів: міна пролетіла — нам голови у сніг ввіткнула. А згодом підвів голову і кажу: «Що ти верзеш? Здурів, під трибунал захотів? Що ж, товариш Сталін повинен був нам наказати перед німцями вгору руки підняти, чи що? Говори, та не заговорюйся!» А він мені відповідає: «Я, — каже, — не про те говорю. Раз війна — я розумію: або ми, або вони! А я про те, як же воно так, після першої світової війни в нас з Німеччиною добрі стосунки були, і компартія там була найсильніша в Європі... Як же товариш Сталін дозволив, щоб у них гору фашисти взяли?» Каже мені це, а я лежу у вирві поруч з ним, слухаю його й не знаю — плакати над ним чи сміятися, бо ж нісенітницю верзе, а в той же час — правий. Не повинно було того статися, що сталося! Так мене виховували, що я вважаю: не повинно було!

— Ну й що ти йому сказав? — запитав Артем'єв.

— Сказав: «Занадто багато ти валиш на товариша Сталіна. Все ж це Німеччина, а не Росія, не все на світі під його владою». А він на мене так подивився, наче я його віри позбавив, навіть жаль його стало. «Ванюша» смалить через нас, а ми лежимо голова до голови й дивимося один на одного. Обстановка така, що можна на відвертість. Дивлюся йому просто в очі й кажу: «Щоб я від тебе на цю тему більше не чув, а тим більше інші. Зрозумів?» — «Зрозумів». А по очах бачу: нічогосінько не зрозумів. А я, думаєш, зрозумів? Вся різниця між нами: я розумію, що про це говорити не слід, а він навіть і цього не розуміє... Скажи мені, Пашо, ти задоволений своїм життям?

— В якому розумінні?

— А в такому розумінні, чи не соромно буде згодом за те, як живемо?

— В ад'ютантах дещо зайвого проваландався, — сказав Артем'єв. — А так нічого, задоволений.

— І я зараз задоволений, — сказав Синцов. — А як, по-твоєму, до війни ми як жили, добре?

— В розумінні харчів, чи що? — запитав Артем'єв, і Синцову здалося з його голосу, що він сам до себе усміхнувся.

— Так і далі хочеш жити, як до війни жили? Щоб після війни все так було, як було?

— Довоємо — розберемося, — сказав Артем'єв.

— А є з чим розбиратися?

— Так... — не відповівши на питання, сказав Артем'єв. Виключно важкий характер у тебе, я бачу, став. Іншого разу виспатися захочу, до когось іще поїду. Весь сон розігнав...

— Гаразд, спи. — Синцов скося глянув на Артем'єва, побачив, що той заплющив очі, сам теж заплющив очі і мить лежав мовчки, намагаючись уявити собі, що думає зараз Артем'єв, чоловік, з яким вони не розмовляли відверто аж чотири роки.

— Доведеться будити, — почувся з-за плащ-палатки знайомий голос Левашова.

Синцов підвів голову з подушки, сів і всунув ноги у валянки.

— Куди ти? — запитав Артем'єв, не розплющуючи очей. — Що там?

— Зараз довідаюсь. — Синцов нашвидку застебнув ватянку й вийшов.

В підвалі стояли троє: Рибочкін, Левашов і незнайомий Синцову невисокий товстий чоловік у довгому кожусі і в насунутій на брови великій ушанці.

«Знову кореспондент, чи що?» — незадоволено подумав Синцов. Йому не хотілося спати, але розмовляти також не хотілося.

— Знайомтеся з товаришем... — якимось чудно, не додавши нічого до того слова «товариш», показав Левашов пальцем на низького в довгому кожусі.

Синцов, який вийшов із свого закутка без ушанки, кинув руки по швах:

— Командир батальйону старший лейтенант Синцов, — і потис простягну руку.

— Добридень. Келлер, — з помітним німецьким акцентом сказав чоловік у кожусі й міцно потис Синцову руку. Рука в нього була велика й тверда.

— Чому дивуєшся? — помітивши вираз обличчя Синцова, запитав Левашов.

— Я не дивуюся, — сказав Синцов. — Прошу відпочити, чаю попити. — І, взявшись за плащ-палатку, хотів

відкинути її і пропустити гостей. Але Левашов зупинив його:

— На все свій час. Спочатку справи. Хочемо в тебе в батальйоні місце вибрати, звідки він вранці свою передачу вестиме. Пропонував йому вночі: все-таки безпечніше,— а він хоче зранку.

— Вночі сплять,— промовив німець.

— Взагалі його не переважиш. Але місце треба з ночі підібрати.

— А яка передача, через рупор? — спитав Синцов.

— Ні, доведеться сюди ПГУ протягом ночі підтягти. Під прикриття якихось добрих руїн поставити й замаскувати... Ти глибше за інших у місто вліз, тому до тебе й прийшли.

Синцов замислився. ПГУ — потужна гучномовна установка — як не є все-таки змонтований на полуторці автобус. Якщо вдасться його до Чугунова півтораєта метрів хоча б на руках доштовхати, там, у третій роті, є одна підхожа руїна — колишній гараж. Підлога на рівні землі і дві стіни кутом більш-менш уціліли. Навіть частина перекриття збереглася.

— Ну як, знайдеш те, що нам потрібно? — запитав Левашов.— Май на увазі, крім усього іншого, тут-таки поруч для людей мусить бути надійне укриття. Фріци хоч як осядять боєприпаси, а почують передачу, на смерть битимуть — закон!

— Гадаю, підшукаємо. Зараз підемо, тільки портупею надіну,— сказав Синцов.— А може, перед дорогою все-таки по кухлю чаю?

— Якщо чай...— промовив німець.

— Чай. Поїмо, коли повернемося.

— Так,— сказав німець.— Трохи, правда, холодно.

Іван Овдійович, не чекаючи наказів, вже підтяг до столу довгу лаву, дав комбату можливість сказати: «Сідайте!»

Синцов відхилив плащ-палатку і зайшов у закуток. Артем'єв поманив його пальцем.

— Хто такі? Не розібрав.

— Замполіт полка з німцем. По радіо агітуватиме. Може, встанеш?

— Та нехай їм,— сказав Артем'єв,— буду спати. Вже вмотився. А тобі знову на мороз!

Синцов здвигнув плечима. Що відповісти на це!

Він вийшов підперезаний і, не надягаючи вушанки,

підсів до столу. На столі вже стояли кухлі та емалевий облуплений чайник.

— Так ось яке в нас протиріччя з товаришем Келлером,— сказав Левашов, кивнувши на німця.— В мене наказ політвідділу — забезпечити, щоб жодна волосина з його голови не впала, а в нього, навпаки, бажання вести свою передачу серед білого дня.

— Волосина вже однаково впала. Багато впало,— промовив німець, знімаючи з голови вушанку і потираючи лобату лисувату голову. Він усміхнувся, але в його стриманій усмішці була гіркота.— Треба зараз багато працювати. Багато, дуже багато.

Він розстебнув два верхніх гапники на кожусі, під кожухом була тілогрійка, а під тілогрійкою — гімнастерка з петлицями.

«Он як, навіть у нашій гімнастерці»,— подумав Синцов і раптом, дивлячись на цього лисуватого лобатого чоловіка з білими густими бровами, пригадав, що вже бачив його, і тут не могло бути ніякої помилки. Це було в тридцять четвертому році, взимку, дев'ять років тому, незабаром після процесу Димитрова. Цей чоловік — саме цей чоловік,— який щойно втік тоді з Німеччини, виступав у них в аудиторії КІЖУ і розповідав їм, що таке фашизм. Тільки тоді він говорив німецькою мовою, і його не встигали перекладати, особливо коли він сердився і в такт словам, мов молотком, бив своїм важким кулаком по трибуні. І прізвище його не Келлер, як спочатку почулося Синцову, а Хеллер, Ернст Хеллер. І в нього була книга про Гамбурзьке повстання, яка вийшла ще до того, як він утік до нас з Німеччини, а потім були нариси з Іспанії — він уже від нас їздив до Іспанії, командував там батальйоном в Інтернаціональній бригаді.

Звичайно, це він, той самий, що був у них в КІЖІ. Лише брови в нього тоді були зовсім чорні, а зараз зовсім білі.

Помітивши, як уважно дивиться на нього Синцов, німець потупив очі і обхопив руками кухоль з гарячим чаєм, гріючи об нього пальці.

— Я вас одного разу бачив, товаришу Хеллер,— сказав Синцов.— Ви приїздили в тридцять четвертому до нас в КІЖ — Комуністичний інститут журналістики.

Німець швидко кивнув, потім, наче навздогін, кивнув ще раз і усміхнувся.

— Трохи погано говорив тоді по-російськи,— сказав він.— Лише одне російське слово — «Рот фронт», так? — Він одірвав праву руку від кухля, стис великий кулак і зробив ним короткий напіврух: він не показував, а лише нагадував цим піврухом, як це було.— «Рот фронт», так?

І хоч він все ще усміхався, в очах його майнуло щось скорботне, ніби спогад про той жест і про те слово завдає йому болю, ніби і цей жест, і це слово лежать десь глибоко, під руїнами всього того, що звалилося на них згодом, і він зараз не може ні промовити цього слова, ні зробити цей жест з тою колишньою силою.

— Я читав вашу книгу,— сказав Синцов.

— А я не читав,— сказав Левашов.— Соромно, а доводиться признатися.

— І про Іспанію ваші статті читав,— сказав Синцов.

— В «Інтернаціональній літературі», так? — спитав німець.— Погана війна,— сказав він, і в його очах знову промайнуло щось болісне.— Хороші люди, але погана війна. Гола рука проти танк, проти «юнкерс», проти «месершміт».

— Це ми знаємо, на собі відчули,— сказав Левашов.

— Так, так,— швидко, навіть, може, занадто швидко, сказав німець.

«Щодня чує від нас про те, що зробили в нас фашисти,— подумав Синцов.— І хоч почав воювати з ними раніше, ніж ми, ще в Іспанії, а однаково йому важко це слухати, бо однаково він німець».

— Бачите, свого читача тут зустріли,— сказав Левашов про Синцова.

Але німець, хоч і кивнув, не подивився на Синцова. Мабуть, йому було зараз не до своїх читачів, він важко думав про щось інше, своє, головне і складне.

Синцов іще одсьорбнув чаю і підвівся. Левашов запитливо поглянув на нього.

— Дозвольте, я піду вперед, розвідаю,— сказав Синцов.— Гадаю, в Чугунова знайдемо все, що потрібно. Але хочу сам перевірити. А ви поки що грійтеся. Я за вами пришлю.

Хоч він просив дозволу, але просив настійливо, як просять підлеглі начальників у присутності сторонніх, даючи зрозуміти, що вони знають, що роблять.

Левашов кивнув: комбату врешті-решт видніше.

А може, він не хоче одразу вести з собою німця, вважаючи за потрібне щось прибрати з очей.

— Як, хай іде вперед, а ми почекаємо, погріємося? — звернувся Левашов до німця.

Німець, перш ніж відповісти, якусь мить помовчав. Очевидно, навпаки, хотів іти одразу, але сперечатися не став.

— Так, — сказав він і, підвівши свою лобату голову з сивими бровами, подивився на Синцова таким довгим поглядом, ніби намагався пригадати неможливе: обличчя всіх тих, хто тоді, дев'ять років тому, коли він щойно втік з Німеччини, слухав його і, з гуркотом відсуваючи стільці, підносячи кулаки, разом з ним кричав: «Рот фронт!» Ось він, один з них, високий, з невиспаним обличчям, у ватянці, в ушанці, звичним рухом, перед тим як вийти в ніч, вішає на плече автомат...

Йдучи в роту Чугунова, Синцов весь час думав про німця. Левашов був правий, запідозрівши, що комбат вирішив щось прибрати там попереду. Надто вже багато німецьких трупів валялося там удень, і часом в такому вигляді, що краще не дивитися.

Ось і зараз, поки йдеш серед руїн, весь час натрапляєш на них. А там, у Чугунова, якраз у цьому гаражі на підлозі цілий штабель — самі німці склали. Більшість без чобіт, босі, а на голих ногах теліпаються на дротинках німецькі похоронні бирки-половинки. В них одна половинка по шву одламується і лишається при трупі, а другу половинку чи то рідним, чи ще куди відсилають.

Чугунов, звичайно, акуратний, мабуть, прибрав. Але могло статися, що ніколи було. Межа людських сил також існує. В бою солдат наказ виконує, а скінчився бій — поклав голову на будь-що, хоч на труп, і вже нічого з ним до ранку не зробиш.

Звичайно, цього німця трупами не здивуєш; їх тут, у Сталінграді, в усіх виглядах. А все-таки щось заважає цій думці. Все-таки краще, щоб він, прийшовши до Чугунова, об трупи своїх не спотикався.

Мимоволі подумавши «своїх», спробував у думці поправити себе: не можна так думати про цього німця. А як думати? По-іншому теж не виходить. Хоч і не свої вони для нього, а втім і свої. Мабуть, дивиться на ці трупи й гадає: хто з них хто? Залізь у його шкуру та

піді подивися на отой штабель з бирками на голих ногах. Спробуй визнач, хто з них до приходу Гітлера головував за фашистів, хто — за соціал-демократів, а хто — за комуністів! В армію всіх підряд забирали. До пожежі рейхстагу шість мільйонів за комуністів голосували. І вони також лежать серед цих мерців, більш ніж можливо.

«Так, важко цьому німцеві»,— подумав Синцов.

Чугунов спав чутко. Щойно почув — прийшли, сам прокинувся і сів на ліжку. В його підвалі теж був раніше якийсь німецький штаб. Чим далі в місто, тим більше траплятиметься отих штабів. Сів, хотів схопитися, але Синцов притримав його за плече й сам сів напроти.

— Не даю тобі відпочивати, Василю Олексійовичу,— сказав Синцов, щиро жалкуючи, що збудив Чугунова.— Але треба порадитися з тобою.

— А я вже вставати собі загадав. П'ять годин проспав! — весело сказав Чугунов, подивившись на годинника.— Сьогодні в мене сон, можна сказати, добрий.

Синцов розповів про німця і майбутню радіопередачу. Чугунов спохмурнів.

— Коли ж він думає починати?

— На світанку.

— Артпідготовка о дев'ятій, виходить, перед нею,— сказав Чугунов, розмірковуючи, як довго доведеться приймати йому на себе німецький вогонь, бо раз передача, німці битимуть по роті Чугунова.

— Укриєш людей якнайкраще,— сказав Синцов.— А як довго він говоритиме, не знаю. Може, одразу ж їм таке скаже, що вони здаватися почнуть.

Чугунов очікувально підвів очі: хотів перевірити, серйозно говорить комбат чи жартує, але так і не прочитав на обличчі Синцова відповіді на своє запитання.

— Навряд,— сказав Чугунов.— Я з ними на слова вже не покладаюся. Лише на вогонь.

— В основному вірно,— сказав Синцов.— А втім, хто його знає, одна справа — полонений чи перебіжчик, вчора ще з ними сидів, а сьогодні вже від нас кричить: «Живий, здоровий, не вбили, нагодували»,— а інша річ — промовлятиме людина, яка проти фашизму все життя воює і до того ж письменник.

— Це, звісно, так,— відповів Чугунов.— Звісно, коли така людина, то інша річ.

Проте, хоч з його слів виходило, що він наче й погоджується з комбатом, Синцов розумів, що Чугунов зовсім не погоджується з ним і не припускає думки, що німці, послухавши передачу, підуть здаватися. І «інша річ» сказав він не про майбутню радіопередачу, а просто про саму людину, що людина ця — зовсім інше, аніж перебіжчики чи полонені, до котрих поставляться по-доброму: перев'яжуть, обігріють, нагодують — і вони беруть до рук рупор і говорять своїм, щоб здавалися.

І Чугунов, і Синцов — обое розуміли, звичайно, що так і треба чинити з перебіжчиками й полоненими, і добре, що вони говорять у рупор, закликаючи здаватися. Все це зрозуміло, а проте ні Чугунов, ні Синцов однаково не могли подолати почуття солдатського недовір'я до цих людей хоча б тому, що дуже добре знали, як це буває навпаки, і неодноразово протягом війни слухали голоси росіян звідтіля: «Товариші червоноармійці, здавайся, я такий-то, зі мною добре поведуться, ви в безнадійному становищі...» Слухали й били по тих голосах з усіх видів зброї з усією люттю, на яку були здатні.

Звичайно, цей німець — зовсім інше. Фашисти цьому Хеллеру, якби він їм до рук попав, зірки на спині повірізали б, як білі червоним у громадянську! А проте Синцов не міг зараз до кінця уявити себе на його місці. Не міг, та й годі. Розумом це усвідомлював, а в почуттях було щось таке, через що важко переступити. Чи комуністичної свідомості в тобі не досить, чи за півтора нещадних року війни з тобою щось сталося, що вже й сам себе до кінця не розумієш?

— Бачу, ти підвал свій прибрав.

— Як наказано.

— А нагорі, в гаражі?

— «Дрова», чи що? — Чугунов усміхнувся.

— Атож. Проходив, не помітив. Також прибрав?

— В куток під стіну звалили. Про цього, про німця турбуєтесь? Він, либонь, уже звик.

— Не турбуюся, а все-таки якось...

— А як на мене — яка різниця, хай дивиться, — сказав Чугунов.

— Левашов наказав безпечність цього німця гарантувати, — сказав Синцов. — Треба будь-що забезпечити, не підвести. Я вже думав. Радіомашину в гараж у самий куток затягнем. А на випадок великого вогню для укриття — там у тебе я бачив поруч танк підбитий

стоїть, можна підкопати глибше між гусеницями і зо два кожухи засунути, щоб, коли відсиджуватися доведеться, не замерз.

— Можна й кожухи,— сказав Чугунов.— В мене й грілки хімічні є, дві штуки.

— Ти диви, який запасливий! А в мене жодної не лишилося.

— Є,— сказав Чугунов.— Для такої справи дам. На мою думку, в разі чого, буде підходяще там під танком. Самі подивіться.

Вони вилізли з підвалу. Попереду, біля стіни гаража, темніла коробка танка.

— Холодно буде йому, якщо туди, під танк, заженуть лежати,— сказав Чугунов.— Як гадаєш, Іване Петровичу, з'єднаємося сьогодні з шістдесят другою чи ні?

— Не бог. Не знаю,— сказав Синцов.

Розділ тридцять другий

Пробувши майже цілий день в сто одинадцятій дивізії, командуючий армією генерал-лейтенант Батюк повернувся звідти увечері неймовірно лютий. Для люті було дві причини: перша — та, що, незважаючи на особисту присутність Батюка, сто одинадцята й сьогодні не прорвала німців і не з'єдналася з шістдесят другою армією, а друга причина — несподівана особиста сутичка з таким, здавалося б, поміркованим стариком, як командир дивізії генерал Кузьмич, якого Батюк сам собі звик прозивати «ні риба ні м'ясо».

Коли, налазившись разом з Кузьмичем по окопах та руїнах, побувавши по всіх трьох спостережних пунктах полків, стомившись і намерзшись, Батюк перед поверненням в армію заїхав у штаб дивізії вицити чаю, Кузьмич раптом побілів мов папір, піднявся, попросив вибачення і, шкутильгаючи, вийшов до сусіднього приміщення. Батюк не відзначався терпеливістю, почав пити чай без нього, потім, розсердившись залишив стакан, підвівся і рвонув двері в сусідню кімнату.

Там на лаві сидів білий, без кровинки, Кузьмич і пошепки кричав на свого ад'ютанта:

— Давай сухий валянок!..

— Не дам, товаришу генерал.

— Давай, кажуть тобі... командуючий чекає!

— Що тут відбувається? — запитав Батюк, переводячи погляд з блідого обличчя командира дивізії на його забинтовану від кісточок до коліна ногу.

— Давай валянок! — нестямно закричав Кузьмич.

Ад'ютант підставив йому валянок, він із перекошеним від болю лицем всунув у нього ногу й підвівся.

— Товаришу командуючий, дозвольте доповісти... — почав ад'ютант і зупинився під лютим поглядом командира дивізії.

— Доповідайте,— переводячи погляд з одного на другого, сказав Батюк.

Ад'ютант винувато подивився на Кузьмича й почав доповідати, що в командира дивізії вже кілька днів як відкрилася стара рана, і хоч лікар йому сказав, що треба більше лежати, він не лягав, а сьогодні й зовсім ходив цілий день і так роз'ятрив ногу, що валянок повен крові.

— Де ж твоя совість? — запитав Батюк, повернувшись до Кузьмича.— Чому, коли я приїхав, мені не сказав? Який з тебе командир дивізії, коли в тебе рана відкрилася? Сідай, чого стоїш? Дуба врізати хочеш?..— І Батюк виматюкався.

Кузьмич не сів.

— Дозвольте відповісти на ваші запитання сам на сам? Чи й далі будете мене при людях матюкати?

Батюк нічого не відповів і пішов до другої кімнати. Кузьмич пройшов за ним, зачинив за собою двері і попросив дозволу сісти.

— Можеш хоч лягати! Докомандувався, розумієш, а з штабом армії в піжмурки граєшся,— сказав Батюк сердито, сідаючи на стілець напроти Кузьмича.— Та ще й не матюкай його. Та я б тебе ще не так виматюкав, коли б не при людях. Здавай дивізію Пікіну і їдь у госпіталь.

— Іване Капітоновичу, замість того щоб рубати з плеча, все ж сперш уважте, послухайте. Що не кажи, років на десять старший за вас.

— Отож-то й воно,— сказав Батюк.— Давно пора їхати в тил запасні полки навчати, а не доводити тут себе до краю.

— До цього часу, що належало, виконував, так і надалі думаю,— сказав Кузьмич.— Ніч перележу, а вранці, де, стало бути, потрібно, буду. І все, стало бути, зроблю.

— Не видно, щоб ти все, що належить, робив. З'єдна-
тися обіцяв, а не зробив!

— Що міг, робив, товаришу командуючий. Ви самі
бачили...

— Міг, міг...— сердито перебив Батюк і підвівся.— Ти
зробив, що міг, а інший прийде й зробить більше.

— Іване Капітоновичу,— став благати Кузьмич,— не
займайте мене до кінця операції. Є в вас душа чи
немає?!

— А ти мені особистих стосунків не розводь,— вибух-
нув Батюк.— Звертайся, як належить.

— А коли як належить,— підвівшись і ставши проти
Батюка, сказав Кузьмич,— то ви на мене не тикайте, я у
Фрунзе служив, і він на мене не тикав...

— У вас все?— погрозово запитав Батюк, ледве
стримавшись, щоб не хряснути кулаком об стіл.— Одер-
жите письмовий наказ і здасте дивізію.

Він поїхав у гніві й не виконав своєї погрози одра-
зу ж після приїзду в штаб армії лише тому, що на нього
насунулися невідкладні справи, що назбиралися за час
його відсутності, і треба було спочатку розв'язати їх.

Тим часом члену Військової ради Захарову подзвонив
схвильований замполіт сто одинадцятої Бережний, про-
хаючи дозволу терміново прийти до нього.

— Приходь, коли така потреба проти ночі,— сказав
Захаров.— До речі, скарга на тебе є. Заразом розбере-
мося.

— Яка скарга?— спитав Бережний.

— Прийдеш— довідаєшся,— Захаров поклав трубку
й скося глянув на заступника начальника політвідділу
армії полкового комісара Бастрякова, який сидів проти
нього. Півгодини тому він прийшов не з скаргою, як
висловився Захаров, а з зауваженнями щодо недоліків
у роботі політвідділу сто одинадцятої дивізії.

— Ну що ж,— сказав Захаров,— раз Бережний сам
набивається, поки що можете бути вільні. Коли приїде,
викличу на очну ставку.— І, подивившись на невдоволе-
не обличчя Бастрякова, усміхнувся:— Йди, товаришу
Бастряков.

Захарову хотілося залишитися на самоті, встигнути
до прибуття Бережного самому обдумати, як бути
з цією недоречно виниклою історією.

«Бастрюков формально правий; витяг цю справу й так поставив, що тепер не обійдеш її ні зліва, ні справа. Лишається одне питання — на біса йому знадобилося зараз, у такий важкий час, раптом витягати цю історію, яка за кілька днів на тлі перемоги сама по собі потонула б, і ніхто б її не відродив. А він, навпаки, радий і усвідомлює свою силу, що, коли вже прийшов до мене, я не можу йому сказати: не лізь, почекай, поки само по собі вщухне... Не такий це чоловік, щоб йому так сказати».

Справа, з якою прийшов Бастрюков, окрім усіх інших його скарг на політвідділ дивізії, полягала в тому, що в сто одинадцятій, в розвідроті, був, виявляється, боєць, на прізвище Гофман. І був він не єврей, за якого його звичайно вважали, стикаючись з прізвищем Гофман, а найсправжнісінький німець Поволжя. І про це в дивізії, за словами Бастрюкова, знали й приховували, незважаючи на те, що був найсуровіший наказ: німців Поволжя ні в якому разі у фронтовій смузі не тримати. А цей німець воював у дивізії, і не десь, а в роті розвідників, і саме він узяв того вкрай потрібного «язика», якого напередодні наступу наказано було взяти на дільниці сто одинадцятій дивізії, і одержав за «Відвагу».

І все зійшло б, якби товариш Бастрюков, що відповідав за армійську газету, не поставив вимогу дати йому на перегляд матеріали, які не пішли. Він взагалі був ретельний, яких тільки справ на себе не брав, аби часу не лишалося на передову їздити. І в матеріалах, що не пішли, знайшов набрану замітку, в якій змальовувався подвиг цього Гофмана. Редактор, очевидно, спіткнувся на прізвищі і допис не пустив: далі од гріха. А Бастрюков помітив і почав копати. Викликав до себе кореспондента, який писав,— взагалі докопався! Знайшов в армії одного німця — і ставить питання у всесвітньому масштабі. І спробуй, заткни йому тепер пельку!

Начальник політвідділу армії був хороший дядько, але мав одну ваду, яку, на думку Захарова, йому можна було вибачити,— не вилазив з передової. А коли прибув товариш Бастрюков, у його особі він придбав бажаного заступника, який, не розгинаючи спину, сидів у політвідділі за всіх і гнав через себе знизу нагору папери, як кожний такий чоловік, набираючи поступово все більшої ваги. Останнім часом Захаров відчував це на собі. Бастрюков усе частіше особисто приходив до нього

з доповідями і все настирливіше підкладав саме такі папери, від яких не одкрутишся. І під усіма ними — його підпис. Створює собі і у фронті, і в ПУРі, серед усіх тих, кому це подобається, авторитет недремного ока. І крім того, там у ПУРі, в Москві, в нього дружок у званні дивізійного; цей дружок його сюди й влаштував. І хоч ти й член Військової ради армії і вважають, що характер у тебе твердий, а проте з товаришем Бастрюковим доведеться ще послужити. В душі знаєш йому ціну, а голими руками не візьмеш. Такого якщо вже брати, то треба мов скабку, щоб не зламалася, бо ще глибше засяде, тоді зовсім не витягнеш. І на це, при всьому своєму гарячому характері, в тебе повинно вистачити терпіння. А не вистачить — дурнем залишишся...

— Ну, чого примчав? Яка терміновість? — запитав Захаров Бережного, що саме ввійшов. Гадав, що Бережний після телефонної розмови почне з питання: яка скарга на політвідділ дивізії? Але Бережний почав не з цього.

— Костянтіне Прокоповичу, на вас уся надія. Не можна до закінчення операції увільнити старика від командування дивізією...

— А чому не можна? — запитав Захаров. Він одразу зрозумів: у дивізії щось сталося під час перебування в ній Батюка, і Бережний вважає, що йому, як членові Військової ради, все це вже відомо. Але йому через самолюбство, не стільки особисте, скільки пов'язане з розумінням своїх справ і обов'язків члена Військової ради, не хотілося виявляти свою необізнаність перед Бережним, — Бережний однаково зараз сам викладе все, що в нього на душі, і картина з'ясується.

І Бережний дійсно виклав усе:

— Мені аж сльози навернулися на очі, коли я дивився на старика після від'їзду командуючого!

— А ти взагалі тонкосльозий.

— Встиг полюбити, — гаряче сказав Бережний.

— Швидко! Й місяця не минуло...

— А любов буває з першого погляду, товаришу член Військової ради.

— Небезпечна якість для політпрацівників, — сказав Захаров. — А не буде в нас так, Матвію Іллічу, — сьогодні старика пожаліємо, а завтра поховаємо?

— Не знаю, — відповів Бережний. — Знаю одне: якщо завтра знімете — вважайте, що завтра ж і поховаєте. Живого.

— А про дивізію ти думаєш?

— Думаю. Справи в нас не гірші, ніж у інших. Пікін старається, я стараюсь, і старик себе не жаліє. А якщо хочете, щоб він при своїй відкритій рані за дні, що лишилися, менше в полки швендяв, дайте йому заступника по стройовій. Так чи так у нас його немає.

— Немає тому, що самі ж іще за Серпіліна прохали утриматися, поки ваш Щербачов з госпіталю не вийде. Не хотіли нікого іншого.

— А зараз, коли таке становище, прохаємо: дайте.

— Оце більш схоже на діло,— сказав Захаров.— Побалакаю з командуючим і з начальником штабу. Як вони на це подивляться.

— Я сам задалегідь до Серпіліна піду,— сказав Бережний.

— От оцього від тебе ніхто не вимагає. Ти йому не свояк і не кум. Навіщо тобі до начальника штабу армії, користуючись колишньою дружбою, ходити, ставити його у фальшиве становище?

— Чому колишньою?

— А ти не прикидайся. Ти мене зрозумів,— сказав Захаров.— Можливо, звичайно, що й таке рішення буде: з армійських медиків консиліум призначити, вирішити, як, здатний виконувати свої обов'язки за станом здоров'я чи ні?

— А-а...— махнув рукою Бережний.— Якщо консиліум — кінець! Що їм командуючий накаже, те вони й скажуть.

— А ти за що людей паплюжиш? — зненацька розсердився Захаров.— Не люблю в тобі цього, сам наче хороший, а запаскудити іншого — так, з маху, поганим назвати, між іншим, не боїшся. Звідки в тебе такі думки? У нас начсанарм, коли хочеш знати, ще тебе принциповості повчить.

— Винен, не подумав,— сказав Бережний.

— Облиш ти цю звичку,— все ще сердито сказав Захаров.— «Винен», бо відсіч тобі дав, а якби не дав, вважав би, що на твоєму боці правда.

Захаров зняв трубку й покрутив телефон.

— Де командуючий?

В телефон відповіли, що командуючий пішов до штабу вивчати обстановку.

— Так,— сказав Захаров, поклавши трубку.— Виходить, маємо з тобою час.

І, знову знявши трубку, подзвонив Бастріюкову.

— Заходьте!.. Зараз обговоримо ваші неподобства,— обернувся він до Бережного.

— Які неподобства, товаришу член Військової ради?

— А які неподобства — заступник начальника політвідділу армії тобі скаже. Не хочу позбавляти його цієї приємності.— Захаров подивився в очі Бережному з виразом, що здався Бережному дивним, хоч дивного тут нічого не було. Просто він дивився в очі Бережному, і цей Бережний, якого він щойно вилаяв, був, на його погляд, хорошою, путящою людиною і, мабуть, у тій справі, про яку їм належало говорити, також поводився як путяща людина. А Бастріюков, який зараз прийде, був, на його погляд, людиною поганою і непутящою, і історія, яку він затіяв, теж була непутящою історією. І проте справа оберталася так, що цей непутящий Бастріюков буде зараз у його присутності пісочити путящого Бережного, і за даних обставин перешкодити цьому не можна.

Бастріюков був, як і наказано, наготові і майже миттю з'явився. Розкрив ту ж папку, з якою приходив годину тому, надів окуляри і почав викладати міркування.

Викладав у тому ж порядку, як Захарову годину тому, лише трохи більше підкреслив фразу, що йому невідомо, наскільки з цією справою обізнаний замполіт дивізії, наче даючи можливість Бережному знайти особисто для себе вихід із становища. Оце й уся різниця. «А загалом слово в слово,— відзначив про себе Захаров, дивлячись на вже не молоде, з зморшками біля очей, але ще туго обтягнуте, міцне, здорове лице Бастріюкова,— усвідомлює, що не люблю його і що цю доповідь його не схвалюю, усвідомлює, але не відступає, бо не боїться мене. А не боїться тому, що має намір пересидіти мене на своєму місці або розраховує, що не витримаю характеру і спроваджу кудись із відмінною характеристикою, тільки б подалі від себе».

Бережний сидів, низько нахиливши бриту голову, і дивився на стіл перед собою. Захарову хотілося зустрітися з Бережним поглядом і сказати йому мовчки, вічна-віч: «Зрозумій, з ким справу маєш, Бережний, зрозумій і будь розумним». Але Бережний очей не підводив.

— В мене все,— сказав Бастріюков.

— Відповідайте, полковий комісарє,— промовив Захаров Бережному.

Коли б відповідати по-розумному, слід було сказати: «Розберемо, з'ясуємо, доповімо...» А тим часом спровадити отого німця з дивізії, а «з'ясуємо», «доповімо» не поспішати, поки не закінчиться справа з Сталінградом, а потім вибрати слушний момент, коли всім буде не до цього, і доповісти, що все минуло, а на майбутнє матимемо на увазі!

Але Бережний розумним у подібних випадках бути не вмів. Він повільно підвів побагровілу голову й промовив:

— І звідкіля лише в товариша Бастріюкова така докладна інформація по нашій дивізії. Він у нас так давно не був, що я його і в обличчя забув!

— А ти не ухиляйся,— сказав Захаров,— давай по суті.

— А по суті... Що канцелярія в нас, як вирахував товариш полковий комісар, гірше працює, ніж в інших дивізіях, то ми мріяли до цього часу, що політвідділ армії нас, навпаки, похвалить,— менше за інших йому паперів надсилаємо. А якщо лає — виправимось, доведемо до своєї процентної норми. А щодо духу приятелізму, невимогливості й втрати пильності, який, за його словами, склався в нас у політвідділі дивізії, то відносно приятелізму — правильно, в мене всі замполіти полків — друзі-приятелі, я їх на війні полюбив і розлюбити не обіцяю. А щодо моєї невимогливості, то нехай товариш полковий комісар Бастріюков у будь-який наш полк піде, і в шкурі замполіта добу побуде, і виконає все, що я від своїх замполітів у бою вимагаю, а потім уже доповість вам, вимогливий я чи ні... А відносно втрати пильності, то дійсно, визнаю, випустив з поля зору: маю якогось писаку в дивізії, який мені ні слова не говорить, а товаришу Бастріюкову пише та й пише. Зважу на це, виправлюсь... А що, як головний факт, товариш Бастріюков про Гофмана доповів, тут усе правильно...

— Що значить правильно? — перепитав Захаров.

— Правильно ми вчинили, товаришу член Військової ради. Так я вважаю.

— Тобто як правильно?

— А що ж, людина в розвідку пішла, «язика» взяла, ми спочатку за це Зірочку обіцяли, але побоялися, що в армії затиснуть, і дали, що в нашій владі,— «За відвагу». Краще б, звичайно, Зірочку, але «За відвагу» — медаль також непогана. Отож, я вважаю, правильно.

— Знову ухилиєшся,— сказав Захаров.— Тебе не про нагороди запитують, а про інше.

— Я вважаю, одне з іншим пов'язане,— сказав Бережний.— Він за вересневі бої одну «За відвагу» одержав, за листопадові — другу, а зараз — третю. Сім «язиків» у нього на рахунку. А зараз, виходить, після третьої «Відваги» з дивізії по шапці?

— Дозвольте запитати полкового комісара, товаришу член Військової ради,— сказав Бастріюков.

— Запитуйте.

— Вас із існуючим наказом знайомили?

— Знайомили.

— Вам про те, що ваш боець за національністю німець, коли стало відомо?

— А мені це так давно відомо,— сказав Бережний,— що я вже й забув про це. І вважаю, що його цей наказ вже не стосується. Коли людина три «Відваги» одержала ще до цього наказу!

— Задля точності, не три, а дві.

— Задля точності, дві. Підіть спробуйте одержати їх, ці дві «Відваги». Я особисто не берусь. Може, ви візьметься?

— Гей ти, шахтарю, притримай язика! — гримнув Захаров на Бережного.

— Мене це не обходить, товаришу член Військової ради,— спокійно промовив Бастріюков.— Мені суть треба з'ясувати. А суть, на мою думку, зрозуміла. Наказа злісно порушено. З відома замполіта дивізії.

— Не з відома,— зірвався Бережний,— а за настійною порадою, на повну мою відповідальність. І не підкупуйтеся ні під кого іншого. Не трудіться!

— Шахтарю! — знову гримнув Захаров.

— Пробачте, товаришу член Військової ради.

— Я доповів усе, що мені відомо, товаришу член Військової ради,— сказав Бастріюков і закрив папку, що лежала перед ним.— Прошу пробачення, але не чекав, що заступник командира дивізії по політчастині дозволить собі виявити у вашій присутності таку партійну невихованість по відношенню до мене. Сподівався, що хоча б ви дасте відсіч! Дозвольте йти? — І підвівся, намагаючись підкреслити, що він виконав свій обов'язок і йде, залишаючи їх сам на сам з Бережним, у котрого, не те що в нього, Бастріюкова, мабуть, знайдеться з членом Військової ради спільна мова.

Але Захаров не дав йому такої можливості.

— Залишайтеся. Ми з вами ще не закінчили.

Він повернувся до Бережного і, перш ніж сказати йому те, що збирався, встав. Бережний теж устав. Схопився й Бастріюков з другого краю стола.

— Щоб завтра цього німця в дивізії й духу не було,— сказав Захаров, дивлячись в очі Бережному.— Про виконання доповісте.

— Ясно.

— І якщо будуть нові випадки порушень — нарікайте на себе. А в зв'язку з доповіддю товариша Бастріюкова викладіть у рапорті на моє ім'я, як ви дійшли до такого — наказ порушувати. Розглянемо ваш рапорт на Військовій раді. Після закінчення боїв. Зараз ніколи займатися вашими художествами. Тільки цього нам не вистачало... Ви вільні, йдіть,— різко закінчив він і скосив очі на Бастріюкова.

Той стояв замкнутий, з нерухомим, закам'янілим обличчям. Розумів, звичайно, що член Військової ради вже наполовину вивів Бережного з-під удару, та ще й так, що не прискіпаєшся. Розумів і мовчав, навіть і оком не кліпнув, поки Бережний не зник за дверима.

Захаров, сам не сідаючи і не запрошуючи сідати, підійшов до Бастріюкова.

— Все, що заслуговує на увагу у вашій доповіді, прийму до відома. А вам рекомендую з завтрашнього дня почати бувати в частинах, щоб не вислуховувати від замполітів дивізій того, що сьогодні чули.

— Слухаюсь, товаришу член Військової ради,— сказав Бастріюков.— Але тільки ви самі знаєте, як у нас досі з начальником політвідділу склалося.— Сказав це з виглядом бідного Макара, на якого всі шишки сипляться. «Тягну воза за всіх,— промовляло його обличчя,— не вилажу з писанини і чорної роботи, і за це ще й докоряють!» — Комусь же з нас все-таки треба й тут бути.

— Комусь треба,— сказав Захаров.— Але не вам. Якщо потрібні будете і не знайду, скажуть, що Бастріюков у військах, обіцяю, що голову з вас за це не зітну. Завтра поїду в сто одинадцятку, сподіваюся зустріти вас там. Питання до мене є?

І, проводячи поглядом Бастріюкова, подумав: «Ні, друже дорогий, я з тобою не змирюся, буду воювати до перемоги, як з фрїцами. І доброї характеристики за принципом «жени зайця далі» тобі не підпишу! Або сам

загурчу від твоїх підкопів,— а ти під мене вже копаєш, переконаний,— або доведу, хто ти є. Хоч це не так уже й просто, бо не ти один такий!..»

Коли за Бастрюковим зачинилися двері, Захаров подзвонив командуючому. Батюк уже повернувся. Захаров накинув на плечі бекешу — йти було недалеко — і виїшов.

Батюк сидів у себе вдвох з Серпіліним і пив чай. Незважаючи на це мирне заняття, судячи з уривків фраз, які, скидаючи бекешу, почув Захаров, розмова велася на півбасах.

— До нашого шатра, Костянтині Прокоповичу,— сказав Батюк, побачивши Захарова, що саме входив,— чай п'ємо.

— Ну що ж, якщо третій не зайвий,— сказав Захаров, сідаючи до столу.

— Обстановка в цілому складається непогана,— сказав Батюк.— На завтра — посиділи з ним — дещо додатково передбачили,— кивнув він на Серпіліна.— Думаю, вдень усе-таки з'єднаємося або на фронті сто одинадцятої, або на фронті сто сьомої.

— Мабуть, на фронті сто одинадцятої,— сказав Серпілін.

— Коли ти зайшов, саме говорили про сто одинадцять,— сказав Батюк.— Хочу цього, розумієш ти, селянського вождя з дивізії все-таки зняти. Тим більш, рана в нього відкрилася... Причина законна й не образлива. Потім важче знімати буде. Ти не в курсі, я тобі розповім.

— Я в курсі,— сказав Захаров.— У мене Бережний був, доповідав.

— Вже забігали всіма обхідними шляхами,— ревниво сказав Батюк.— Заскавучали, зажалілися...

— Чому обхідними? З якого це часу, якщо замполіт дивізії звертається в такому питанні до члена Військової ради, це обхідний шлях? — запитав Захаров. Він не дозволяв Батюку наступати собі на ногу, не дозволив і зараз.

— Гарзд, повернемося до суті справи,— сказав Батюк.

— Повернемося. До речі, чому ти Кузьмича селянським вождем охрестив? Скоріше вже робітничо-селянським. У вісімнадцятому році в Донбасі першою повстанською армією командував...

— Отож-то,— сказав Батюк.— Армією командував,

а до командира дивізії так і не доріс. «Стало быть», «чи ти ба», «можеть», «кажись»... Можна подумати, що не з генералом, а з старшиною розмовляєш.

— Ви не зовсім праві, Іване Капітоновичу,— сказав Серпілін.— Я до своєї колишньої дивізії самі розумієте, ставлюся ревниво, але командує він нею непогано — і по результатах бачу, і по настрою всіх телефонних переговорів, зокрема з Пікіним. І воює, треба віддати йому належне, грамотно і, як б сказав, винахідливо, хоча чоловік своерідний... Треба до нього звикнути.

— А мені часу не виділено до всіх звикати,— сказав Батюк.— До тебе звик, що ти кожне друге слово вперек,— і за те скажи спасибі.— Він усміхнувся.

До Серпіліна — це справді — він дійсно звик, навіть за останній час звик не тягнути його до себе з доповідями, а вранці й увечері сам ходив до нього в штаб переглядати обстановку. Звик до вигідності цього, хоча, якби місяць тому йому сказали, що він буде робити так, нізащо не повірив би! Взагалі йому повезло — спочатку на члена Військової ради, тепер на начальника штабу. Обидва були з таких, над котрими не покуражишся. А Батюк, маючи справу з такими людьми, непомітно для себе сам ставав кращим. Відсутність опору доводила його до самодурства, а наявність, навпаки, повертала в межі здорового глузду, якого він зовсім не був позбавлений. Так було й зараз.

— Гарзд, припустимо, не я, а ти вирішуєш про свою колишню дивізію,— раптом звернувся він до Серпіліна.

— Якщо я вирішую,— сказав Серпілін,— то до закінчення операції його не займаю.

— А якщо він, при всіх своїх ранах, остаточно з ходушок?

— Тоді питання не буде,— сказав Серпілін.— Але я довіряю його совісті. Очевидно, він почуває себе здатним командувати дивізією. Було б інакше — не чіплявся б, не такий чоловік.

— Багато ти знаєш, який він чоловік,— сказав Батюк,— з шістдесят другою сьогодні не з'єднався, хоча ще вчора обіцяв!

— А ми теж фронту обіцяли, то що ж, і нас тепер знімати? — сказав Серпілін.— І, відверто кажучи, не вважаю, що винні. Опору такого не чекали. Розвідка фронтова ще раз набрехала. Не тридцять і не сорок тисяч там, у казані, лишилося, а набагато більше.

— Закінчимо — полічимо,— промовив Батюк.

— Бережний, коли був у мене, таку думку подав,— сказав Захаров.— Можливо, не відсторонюючи Кузьмича, йому завтра ж заступника по стройовій підібрати, щоб був його оком у полка.

— Все це напівміри,— промовив Батюк.— Заступника, звичайно, можна і треба дати. Пікіна твого,— він кивнув Серпіліну,— поки що виконуючим, а старого — в госпіталь. Я йому вже сказав про це, він чекає.

— Ех, Іване Капітоновичу! — сказав Серпілін.— Якби в нього ця рана відкрилася на початку операції або в середині, я б і слова не сказав. Але коли перед самим кінцем... Треба ж на його долю тверезо поглянути: якщо рана відкрилася, а йому п'ятдесят восьмий рік, то це ж його остання операція, і не завершити її — це для нього смерть... Дуже прошу відкласти на кілька днів ваше рішення.

Батюк спохмурнів. Кузьмича він мало цінував від самого його приходу: і прислали його в поспіху, через голову, не запитавши, і перше враження від старого було, якесь дивне, лишилося таке відчуття, що тицьнули тобі в армію якогось перестарка,— на тобі, небоже, що мені не гоже. Правда, потім Кузьмич непогано воював, але це мало змінило перше враження, яке склалося в Батюка. Вважав, що непогано воює тому, що начальник штабу добрий, а взагалі командир дивізії без перспективи, випадковий. А сьогодні плюс до всього — ще ця мова про Фрунзе. Подумаєш, Фрунзе на нього «не «тикав»! Який герой громадянської війни об'явився... Батюка це тим більше зачепило, що, бовкнувши: «Здавай дивізію», він зробив не зозла, а просто за звичкою не думати про людей; взагалі мав таку манеру розмовляти з підлеглими — і вихваляв, і лаяв з ходу, ні на що не зважаючи, і тут не порахувався, дав зрозуміти: відвоював своє, старий, гайда в богадільню! Зараз у глибині душі відчував якщо не каяття — до цього не дійшов,— то принаймні якусь ніяковість. І це почуття також заважало йому зараз проявити свій норів і не зважити на опір Захарова і Серпіліна.

— Гарзд,— помовчавши, сказав Батюк і повернувся до Серпіліна.— Вранці, після артпідготовки, поїдь сам у свою колишню дивізію. Подивись, як у них в цілому справи йдуть, скорегуй, якщо треба, і до комдива приглянься, без жалісливості, як обов'язок вимагає. Якщо

винесеш таке саме враження, як і я, повернешся — одразу доповімо у фронт і увільнимо від командування. А якщо вважатимеш за можливе лишити, теж ката за хвіст нічого тягти. Там у них в дивізії твій помнач оперативного ще сидить?

— Третій день, — сказав Серпілін.

— Вважаєш можливим його на зама?

— Вважаю можливим.

— В такому випадку погодь з командиром дивізії і призначай від мого імені. Як ти дивишся на це? — звернувся Батюк до Захарова.

— Згоден.

Батюк повернувся до Серпіліна:

— Але май на увазі, Федоре Федоровичу, в свою дивізію поїдеш, свою дивізію і пожалій. Вона дорожча за всі генеральські печалі. Складеться враження, що я був правий, не розкачуйся довго.

— А я не гойдалка. Якщо треба зняти, не зупинюся перед цим.

Коли вийшли разом із Захаровим від командуючого, Серпілін уже простягнув руку, щоб попрощатися, але Захаров зупинив його.

— Проведи до моєї квартири. По сто одинадцятій в розвідроті Гофмана пам'ятаєш?

— Пам'ятаю. Дві «Відваги» особисто вручав. А що? Довідалися, що німець?

— Так, — сказав Захаров. — Роздмухав тут у мене один працівник кадило: порушення наказу і таке інше... Довелось Бережного приструнчити...

— Тоді вже й мене, — сказав Серпілін.

— Нічого, Бережний переживе й забуде, — сказав Захаров. — Я не про нього турбуюся. Що цей Гофман за чоловік?

— Дайте мені сім тисяч таких німців, як він, я з них дивізію сформую і на чолі її піду воювати проти фашистів. І вважаю, що не каятимусь.

— Зрозуміло. Я наказав, щоб завтра духу його в дивізії не було, — сказав Захаров, не вважаючи за потрібне пояснювати Серпіліну, що зробив це не від доброго життя: сам зрозуміє.

— І куди ж його тепер далі? — запитав Серпілін.

— А про це ти міркуй, — сказав Захаров, — раз він, на твою думку, такий хороший чоловік. Я своє зробив, — усміхнувся він, — тепер ти своє зроби.

— Можу лишити в себе в розвідвідділі позаштатно перекладачем, вони скоро потрібні будуть украї.

— Занадто близько,— промовив Захаров.— Знову розкопають і друге кадило роздмухають.

— Тоді погоджу й відправляю в розвідвідділ фронту з тією ж метою. Там схоплять не сумніваючись.

— Знову за єврея видаси? — усміхнувшись, запитав Захаров.

— Поміркую,— сказав Серпілін серйозно,— залежно від того, з ким говоритиму.

— От і все,— сказав Захаров.

Вони вже стояли біля входу до того, що він так сміливо назвав своєю квартирою.

— Хочеться в свою дивізію з'їздити? Засидівся в штабі.

— І хочеться й не хочеться,— сказав Серпілін.

— Чому? — запитав Захаров.

— Надто місія делікатна. Мені Пікін по-дружньому ще п'ять днів тому дзвонив, коли у Кузьмича рана відкрилася, запитував, що робити. Кузьмич узяв у них слово — нікому нічого, і становище Пікіна, звичайно, скрутне. За буквою ніби й зобов'язаний доповісти, а по духу — всім відомо, що сам спить і бачить дивізію одержати. Чим би не скінчилося, однаково скажуть: копав яму, хотів місце зайняти.

— І що ти йому сказав?

— Сказав, хай вважає на всякий випадок, що доповів, а я ходу не дав. А якщо створиться нестерпне становище, хай подзвонить відкрито.

— Не дзвонив?

— Поки що ні.

— Так, місія твоя дійсно делікатна,— сказав Захаров.— Хоча, по суті, сам на неї напросився.

— А тому напросився, що терпіти не можу, коли так: все, що міг, зробив і йди геть! Навіть без дякую! Можна по-різному вирішувати, але так не можна. Війна, звичайно, скрізь і всюди штовхає на таку бездушну стезю. І сам часом на неї стаєш... Отак і з Гофманом оцим. Та однаково терпіти не можу цього ні в собі, ні в інших.

— Так, всі ми люди не безгрішні,— сказав Захаров.

— Це так,— сказав Серпілін,— тільки звикати до цього не хочеться... Дозвольте йти?

Розділ тридцять третій

Наступного ранку, 26 січня, після короткої лютої артпідготовки частини армії і далі робили те, що робили вже сімнадцяту добу,— крушили німецьку оборону, часом вриваючись і вгризаючись в неї, а часом лише вминаючись і вдавлюючись.

Німці билися, як і раніше, хоч за всіма ознаками були вже близькі до загибелі. І, мабуть, бійці, на передовій відчували це не гірше, ніж генерали в штабі армії, а може, навіть і краще, тому що більше — на власній шкурі. Відверто кажучи, в тому піднесенні, з яким в останні дні люди йшли в бій, було, крім усього іншого, й озлоблення від власної втоми, і нетерпеливий подив: коли ж вичерпаються в німців ті рештки сили, про що товкли вже не один тиждень?

Поки йшла артпідготовка, Серпілін сидів над картою біля телефону і думав про те, які наслідки дасть цей ще звечора ретельно спланований артилерійський удар, від яких майбутніх втрат врятує і від яких однаково не вбереже. І ще думав про невідповідність масштабів своїх учорашніх нічних розмов з командуючим та Захаровим з тією подією, яка станеться сьогодні, якщо розріжемо німців і з'єднаємося з шістдесят другою.

Ну, яке справді значення поруч із оцим має наказ, розумний і нерозумний — в цьому вже пізно розбиратися,— але який примушує тебе сушити голову над долею розвідника-німця з трьома медалями «За відвагу» і впертим характером, через який він не дозволив писареві записати себе євреєм.

І яке значення порівняно з загальними масштабами того, що відбувається, має навіть те, покине свою дивізію генерал Кузьмич на кілька днів раніше закінчення операції чи відсвяткує перемогу, а потім поїде в госпіталь.

А проте не можна було вчора не пережити всього цього і не можна сьогодні ухилятися від складних рішень по цих, так би мовити, окремих питаннях, бо все це також є життя на війні. І від нього не відвернешся, якщо ти не поліно. Батьок он як зашкаруб, люди тільки те й роблять, що забиваються об нього,— і ті, що близько, і ті, що далі стоять,— а й його вчора пройняло...

Але тільки-но закінчилася артпідготовка, думати про все це одразу стало ніколи — пішли перші дзвінки й

донесення. Десь за годину з чимось картина почала вимальовуватися. Справи йшли успішно. Коли йде туго, доповідати ніхто не поспішає, а коли намічається успіх та до того ж є почуття, що одержаного не відберуть, тут з донесеннями не затримуються. Тут їх хоч відбавляй!..

В сто одинадцятій, судячи по дзвінку від Пікіна, справи сьогодні йшли особливо добре.

Побалакавши з Пікіним, Серпілін одразу ж подзвонив Батьюку, повідомив останні донесення і спитав, чи немає змін, чи буде згода на те, щоб їхати.

— Гаразд, їдь,— сказав Батьюк.— Хто за тебе лишиється?

— Начальник оперативного відділу.

— Їдь,— повторив Батьюк.— Поки не повернешся, буду на місці. Не дуже затримуйся.

— До котрої години дозволите відбути? — Серпілін любив у подібних речах повну точність.

— До шістнадцятої. А взагалі дивись сам, залежно від обставин.

— Слухаюсь.— Серпілін поклав трубку й запитав ад'ютанта, чи не прибув з сто одинадцятої полковник Артем'єв.

— Викликали, але ще не прибув,— відповів ад'ютант.

Серпілін незадоволено поморщився: хотів попередити Артем'єва про майбутнє призначення ще до свого від'їзду в дивізію.

— Перевірте, чому не прибув. І викличте, коли повернуся.

Серпілін уже одягався, коли полковник Қазанцев, який сів замість нього до телефону, покликав його. Серпілін повернувся і взяв трубку.

— Слухаю, товаришу член Військової ради.

— Їдеш у сто одинадцятую?

— Так точно.

— Вільне місце в машині є?

— Так. Кого взяти?

— Та тут у мене заступник начальника політвідділу. Наказав йому ще на світанку виїхати. А в нього, як на гріх, машина зіпсувалася. Тільки зараз спохватився, мені повідомив. Виручи чоловіка!

Затримка частіше приходиться не одна. Тільки-но відзвонив Захаров і Серпілін вийшов, як Қазанцев знову вибіг за ним. На цей раз дзвонив Батьюк.

— Ще не вїїхав? Коли будеш у сто одинадцятїй — якшо при тобі з'єднаються,— поздоров командира дивїзїї від мого іменї.

— Слухаюсь,— сказав Серпілін.

Коли він разом з ординарцем остаточно вийшов до своєї машини, то побачив, що позаду стоїть друга і біля неї — полковий комісар Бастріюков.

— Добридень,— сказав Серпілін.— Як я зрозумів, мав узяти вас?

— Так точно, товаришу генерал,— сказав Бастріюков.— Але поки член Військової ради з вами розмовляв, машина моя вже підїхала: полагодили.

— Тим краще,— сказав Серпілін.— Поїдемо цугом. Ваша позаду, а ми на моїй.— Він розчинив дверцята перед Бастріюковим, пропустив його першим, бо любив сидіти в машині з правого боку, і показав рукою ординарцю, щоб сїдав попереду.

Серпілін не помітив тієї глузливої інтонації, з якою Захаров просив виручити заступника начальника політвідділу, який захряс через несправність машини. Щиро прийнявши сказане Захаровим, він запропонував Бастріюкову їхати в одній машині без вагань, вважав це природним, раз їдуть в одне місце. А крім того, мав свій інтерес: коли вже звела доля, хотів побалакати по дорозі з цим незрозумілим для нього полковим комісаром, про якого Захаров відгукувався недобре, а проте терпів на високій посаді.

«Біс його знає,— міркував Серпілін, скося дивлячись на Бастріюкова, який сидів поруч з ним у чистому, білому, туго перетягнутому ременями кожусі, з чистим, британським, напруженим обличчям.— А може, й ніяке він не стерво, а просто один з тих сухарів, яких на фронті ніхто не любить, і навіть вони самі себе. Роблять нібито все, що по закону належить, а майже кожного разу на шкоду чи справі, чи людям. І при всій своїй праведності стільком людям напсують, скільком який падлюка не напсує. І життя своє, буває, покладуть там, де належить, а зрозуміти й пожаліти їх навіть після смерті немає сил, бо за життя вони нікого не розуміли й не жаліли. Можливо, й цей з таких?»

— Скажіть-но мені, товаришу полковий комісар...

— Слухаю вас, товаришу генерал,— з готовністю повернувся Бастріюков до Серпіліна, і Серпілін помітив, що хоча обличчя в нього було здорове, сите, чисто виго-

лене, непорушне, але була в цьому обличчі навіть у самій його непорушності якась невисловлена тривога.

— Скажіть-но мені відверто, що вам не сподобалося тоді в їдальні, коли я газету нашу критикував. Мені член Військової ради передав потім ваше невдоволення, просив врахувати, але я, правду кажучи, все ж не зрозумів. Поясніть, щоб не було непорозуміння.

Бастрюков кілька секунд запитливо дивився на Серпіліна, думаючи не про суть питання, а про те, що могли означати слова «просив врахувати». Що Захаров прохав його врахувати? Що невірно так говорити, як начальник штабу говорив про газету, чи врахувати, що він даремно висловлювався так при Бастрюкові?

— Чого мовчите? — сказав Серпілін. — Я не тому, що образився, справді хочу з'ясувати.

— А що ж з'ясовувати, товаришу генерал, — сказав Бастрюков. — Як на мене, ясно. Неправильно поприкати газету в недооцінці противника лише за те, що вона пропагує на своїх сторінках головним чином ті бойові епізоди, в ході яких ворог зазнав найбільш розгромних втрат.

— Але ж мова в нас не про те йшла! Хіба я проти того, щоб подвиги показувати? Нерозумно було б з мого боку. Мова йшла про те, що кілька днів підряд в газеті — з номера в номер — німців, наче сіно, косили, а наші всі цілі. Для кого це пишеться? Хто цьому повірить? У тил газета не надходить, з діючої армії її, як вам відомо, й випускати не дозволено, а солдати бій знають, і коли в газеті поспіль про кров — між іншим, про втрати — між іншим, то і самий подвиг ціну втрачає, йому вірити перестають. Ті, хто порох нюхав, звичайно. Але ж газета червоноармійська, вона ж для них! Ось що я мав на увазі, коли казав вам.

— А я мав на увазі, — сказав Бастрюков, — що газета повинна людей на подвигах вчити, і передусім на подвигах.

— От тобі й маеш! — сказав Серпілін. — На городі бузина, а в Києві дядько!.. Хіба про це ми з вами сперечаємось?

— А якщо ми про це не сперечаємось, товаришу генерал, то й суперечки нема, — сказав Бастрюков.

— Зачекайте, — сказав Серпілін. Він уже відчував, що не домовиться з Бастрюковим, але бажання пояснити все до кінця ще лишалося. — Я і вчора й сьогодні га-

зету теж переглядав. Гаразд, припускаю, три дні тому ви в такому настрої були — німцям завтра кінець! Але відтоді ще три дні важких боїв. Успішних, але важких, підкреслюю. А газета все так само грає в свою дудку! Хіба це правильно! Хіба не доблесть наша в тім, що ми все-таки впертого й сильного ворога долаємо, хіба від цього подвиг солдатів не більший, хіба їхне почуття власної гідності від цього не зростає? Чому ж, питається, в газеті, яку солдат читає, не дати йому відчуття це?

— Оцінка сили опору противника не справа армійської газети,— сказав Бастріюков і багатозначно поглянув у спину шофера й ординарця, даючи зрозуміти, що коли б він і згодився вести далі розмову більш одверто, то за інших обставин, а не зараз. Серпілін помітив цей погляд, і його миролюбний досі настрої людини, яка заради корисної справи намагається переконати іншу людину, змінився досадою.

— А що ж, по-вашому, солдат не повинен уявляти собі силу того, з ким він воює? По-вашому, він без цього краще воюватиме?

— Пробачте, товаришу генерал, але всьому є свій час і місце,— сказав Бастріюков.

— А місце в нас із вами одне: війна! І час також один — п'ятсот вісімдесят п'ятий день війни долаємо, якщо не помилвся. І час, додаю, добрий: б'ємо німця на смерть чи близькі до цього. І армія, в якій з вами служимо, наче б хоробра армія, ні ворога, ні труднощів, ні морозу не боїться, йде вперед. А газета в ній боягузлива. І я б не сказав, що завжди так було,— за попереднього редактора газета була краща. Хоч і на підвищення його забрали, а шкода! А новий — біс його знає! — тричі викликав його й милив шию за чергове крючковство, клав поруч оперативне зведення, як то кажуть, з документом у руках розвінчував — згоджується, не заперечує: так точно! А завтра знову за своє. Навіть сумнів бере: на перший погляд — тухтій, а гне свою лінію! Мабуть, вислухавши твою догану, йде просто від тебе ще до когось, там йому кажуть: «Не звертай уваги, роби, як робив...» Чи не до вас часом він після мене ходить, товаришу полковий комісар?

Серпілін усміхнувся просто в обличчя Бастріюкову невеселою усмішкою. Він занадто добре розумів, що, як би йому зараз не відповіли на це пряме запитання, справа не лише в цьому запитанні, і не лише у відповіді

на нього, і навіть не лише в цьому чоловікові, що сидів поруч з ним...

Але Бастряков сприйняв усмішку Серпіліна по-своєму: як небажання загострювати розмову.

— Так, питання гостре,— сказав він, у свою чергу напівусміхнувшись.— До кого після вас наш редактор ходить? Таке питання треба на Військовій раді ставити.

— Ви так гадаєте? — переставши усміхатися, запитав Серпілін.— Ну що ж, буде час — поставимо.

Після цього кілька хвилин їхали мовчки.

«Що ж, буде час — поставимо,— думав сам собі Бастряков.— Може, на Військовій раді, а може, й не лише на Військовій раді». Він не мав звички ковтати образи і зараз, як завжди в таких випадках, мов у граніт, вкарбував у свою пам'ять всю цю розмову, так само, як вкарбував у неї раніше деякі розмови з Захаровим. У цьому розумінні полковий комісар Бастряков на звання й посади не зважав. Він і ображався, й запам'ятовував, незважаючи на особу. З людиною, з якою розмовляєш зараз знизу вгору, доля може згодом звести і так на так, і навіть згори вниз... І в пам'ять повинно бути вкарбовано все, на всі випадки життя.

«Очевидно, тому так і розходився,— подумав він про Серпіліна,— що Захаров йому передав про мої натяки стосовно його минулого. Очевидно, передав,— у думці повторив він, тут-таки вкарбувавши й це в свою пам'ять в кінці прогрішень Захарова.— А що? Так, натякав. І не натякав, а нагадував,— звично знайшов впевнену, круглу, приємну для самопочуття формулу.— Тому що забувати про це — зайве. Якщо навіть нічого не втворить, язик у нього однаково довгий, такий язик сам по собі п'ятдесят восьмою статтею пахне». Так мовчки міркував Бастряков.

А Серпілін з самого початку згадав про те, про що Бастряков подумав наприкінці.

«Так,— подумав Серпілін,— при великому бажанні та старанні можна на випадок чого й ланцюжок побудувати: колись сидів за «схвальні відгуки про фашистський вермахт» і зараз, через шість років, гне ту саму лінію: редактора газети шельмує. Так, при бажанні та старанні в слушний момент можна й так. А цей, скоріш за все, постарється. А втім, можливо, й помиляюся».

І зненацька, з болем згадавши про сина, запитав несподівано:

— У вас, полковий комісаре, діти є?

Запитав, тому що подумав: «В мене, отакого, який я є, син вийшов такий, що довелося силоміць гнати на фронт. А в цього, цікаво довідатися,— які і де, якщо є?»

— Є. Два сини й дочка,— знічев'я відповів Бастрюков. Як завжди, коли не він сам, а хтось інший перший нападав на нього, він щиро вважав себе несправедливо зачепленим.

— Де вони? — спитав Серпілін.

— В армії,— сказав Бастрюков.

— І дочка?

— І дочка,— так само похмуро й односкладно відповів Бастрюков. Його сім'я завжди була тією часткою його життя, якої він не любив торкатися в розмові з неприємними йому людьми, та й взагалі не любив торкатися.

«Так,— подумав Серпілін,— в нього всі трое на фронті. А в мене так досі й невідомо де. «Яблуко від яблуньки», «син за батька не відповідає»...— все це так, слова. І ясності в життя вони вносять мало, особливо в наш час і в наше життя». І, подумавши про це і ще раз у думці повторивши фразу, що звично засіла в пам'яті, «син за батька не відповідає», зненацька наче камінь у самого себе кинув. «А батько за сина?» І було це так несподівано, навіть на мить здалося, що запитав себе вголос.

Він одвернувся від Бастрюкова й став дивитися у вікно машини, чекаючи, коли почнуться ті за останні дні взяті місця, де він ще не був. Отут, ліворуч, у цих червоних цегляних руїнах, був тимчасовий спостережний пункт армії, де вони сиділи чотири дні тому, а згодом, підвечір, трохи проїхали з Батюком у цей бік, куди їдуть і зараз, оглядати взяті того дня. А за цим уже починалося відоме йому лише з карт та донесень, теоретично. Там, попереду, на розвилці доріг, що ведуть до сто одинадцятої і сто сьомої, має чекати маяк від Пікіна.

Так воно і є. Просто на шляху, на відкритому місці, стоїть емка, і біля неї знайома постать ординарця Пікіна — старшини Пчелінцева.

Побачивши під'їжджаючу машину, старшина придивився й підніс руку. Серпілін, ще здалеку помітивши, як він усміхається, усміхнувся у відповідь і на ходу відчинив дверцята.

— Здрастуйте, товаришу генерал,— радісно виструнчився біля машини Пчелінцев.

— Здрастуйте, Пчелінцев,— сказав Серпілін і подав руку.— Давно чекаєте?

— П'ять хвилин, товаришу генерал. Товариш полковник Пікін перепрошує, що вас особисто не зустрів: бій іде.

— А коли б він мене зустрів, я б на нього стягнення наклав,— усміхнувся Серпілін пікінським церемоніям, від яких уже почав одвикати.

— Дозвольте їхати попереду? — запитав Пчелінцев.

— Скажіть водієві, нехай їде попереду,— сказав Серпілін,— а ви зі мною сядьте. Хочу про начальство розпитати, як воно живе.

Пчелінцев побіг до першої машини й, повернувшись, очікувально зупинився. Гадав, що Серпілін пересяде наперед. Але Серпілін посунувся на задньому сидінні.

— Залазьте!

— Незручно, товаришу генерал, дозвольте...

— Залазьте! — повторив Серпілін.— Мені головою вертати — собі дорожче.

Пчелінцев сів бочком, щоб не тіснити начальство, і закрив дверцята. Машина рушила.

— Як полковник Пікін живе, не розтовстів відтоді, як мене позбувся?

— Навпаки, товаришу генерал, роботи в нього знаєте скільки,— сказав Пчелінцев з тією особливою інтонацією, властивою ад'ютантам, які вважають, що саме їхній начальник, на якій би посаді не перебував, однаково — всій справі голова.

Пчелінцев, незмінний ординарець Пікіна з початку літніх боїв, був порівняно молодим, років тридцяти, чоловіком, за освітою землемір. Він чудово знав топографію, читав карту і зовсім випадково попав на фронт, пройшовши повз офіцерські курси. Та й на фронті міг би давно стати офіцером, якби не Пікін, який, заплучивши його в ординарці влітку, під час метушні, з того часу не відпускав від себе. За посадою Пікіну не належало мати ад'ютанта в офіцерському званні, і він, по суті, придбавши собі цього ад'ютанта в особі Пчелінцева, довів його до звання старшини, а далі притримав — вичікував, коли відбудуться зміни в його службовому стані.

— Як сьогодні воюєте? — Серпілін поглянув на Пчелінцева і подумав, що все-таки Пікін неправий щодо цієї людини — вже давно можна було мати від нього більше, ніж він має.

— Туманян сьогодні зранку добре пішов,— сказав Пчелінцев,— і Цветков непогано. Рівненько, але кріпенько, як ви завжди казали. Цветков є Цветков.

І Серпілін мимоволі усміхнувся цій примовці, яка стала для нього вже спогадом.

— А ось і наші місця пішли,— весело промовив Пчелінцев.

«Наші місця» почалися з понівечених німецьких танків, що стояли впритул біля самої дороги. Вірніше, не вони стояли біля дороги, а наново наїжджена дорога обминала їх.

Так Серпілін в'їхав у розташування колишньої своєї дивізії.

«Своєї дивізії»... Що це означає для військової людини, а особливо у дні війни, важко пояснити до кінця не лише комусь іншому, а навіть собі. Це багато що, дуже багато що, майже все. І пішов з неї на підвищення, і, здавалося б, уже зник. А попадеш отак зненацька до своєї дивізії і дивуєшся: як ти можеш жити без оцих людей, що лишилися в ній, і як вони живуть без тебе?

— Приїхали,— сказав Пчелінцев і вискочив з машини, коли вона ще гальмувала.

— До кого привезли? — спитав Серпілін, побачивши серед руїн біля входу в підвал автоматника, здається, знайомого.

— До Пікіна,— сказав Пчелінцев.

— А де командир дивізії? — запитав Серпілін. Він ще наперед вирішив, що, враховуючи об'єктивні обставини, до першого піде саме до Кузьмича. Вирішив, але, розчулений прийнятими спогадами після в'їзду в розташування «своєї дивізії», забув попередити Пчелінцева, а той, звичайно, підвіз просто до Пікіна.

— Генерала немає,— сказав Пчелінцев,— ще з ночі в полки виїхав.— Сказав як про звичайну річ.

— Ну що ж, заїдемо до Пікіна, довідаємося, де командира дивізії шукати,— сказав Серпілін і повернувся до Бастрюкова, що виліз услід за ним.— Зайдімо до начальника штабу, ознайомимося з обстановкою.

— Мені в політвідділ дивізії потрібно, товаришу генерал,— промовив Бастрюков.

— В політвідділ — це назад. Розверніться і їдьте туди, де емочка край дороги стояла,— сказав Пчелінцев.— Це Бережного емочка, коли б він теж у полки не виїхав.

— Дозвольте відбути? — козирнув Бастрюков.

— Вам видніше,— промовив Серпілін і, попрощавшись з Бастрюковим, надовго забув про нього.

Пікін влаштувався в підвалі разом з оперативним відділом. У підвалі було димно, посередині топилася залізна грубка.

Пікін вийшов назустріч Серпіліну з диму, і вони обнялися.

— Ач, явився, мов архангел з-за хмар,— сказав Серпілін.— Димище в тебе такий, що очі виїдає.

— А ми звикли, радіємо, що тепло,— сказав Пікін.

— Чим палите?

— Всім, чим прийдеться, включаючи німецькі зимові боти, вони в них з пресованої соломи, якщо розпотрошити, смердять, але горять.

Вони пройшли в куток підвалу, де в Пікіна стояв стіл з робочою картою й телефоном, а позаду стола, як завжди, розкладне ліжко. Ліжко було знамените, добре відоме Серпіліну. Називалося воно «гінтер», за назвою фірми, і складалося з комбінації складного ліжка й дорожньої скриньки — все один предмет. «Гінтер» був подарований Пікіну батьками ще перед тією германською війною, в день випуску з юнкерського училища, і як цей «гінтер» зберігся за дні війни, було секретом Пікіна. Отож позаду стола стояв «гінтер», а над «гінтером» висів килим — подарунок дружини. Пікін усміхнувся мовчанці Серпіліна, який розглядав його, пікінський, незмінний за будь-яких обставин затишок, і сказав:

— Так точно, все, як було.

Але Серпілін переміг бажання побалакати по душах з Пікіним і замість того запитав:

— Де командир дивізії?

— Дзвонив від Колокольникова, що поїхав до Цветкова... РозстебнітьсЯ принаймні.

— Ні, я також просто туди поїду,— сказав Серпілін.— Ознайом з обстановкою, які зміни.— Сказав, одразу даючи зрозуміти, що й про стан командира дивізії, і про стосунки, що склалися в дивізії, не вважає за можливе довідуватися ні від кого до своєї зустрічі з Кузьмичем.

Пікін доповів обстановку. Великих змін порівняно з останнім донесенням не сталося. В Туманяна, в центрі, за останню годину затихло, а на правому й лівому флангах — в Колокольникова і Цветкова — просування триває. Пікін показав на карті, куди, згідно останньому

донесенню, вийшов Цветков. Смуга, яку ще утримували німці, між переднім краєм шістдесят другої армії і переднім краєм Цветкова, здавалася зовсім вузькою.

— Ниточка,— сказав Пікін.

— По карті так,— сказав Серпілін,— подивимося, як насправді.— Це була звичайна приказка Серпіліна перед тим, як їхати вперед, і від звичайної приказки Пікіну на мить здалося, що все в них, як було: він зранку доповідає обстановку, а Серпілін їде в полки дивитися, «як насправді».

Серпілін надів шапку.

— Перевір, чому в Туманяна затихло. Подзвони, якщо треба, Казанцеву, попрохай авіацію. Нехай додатково там перед Туманяном все, що треба, оброблять. Ще по старинці забуваєте, що маємо таку можливість. І несете зайві втрати.

— Єсть перевірити,— сказав Пікін.— Перекусити вам не пропоную. Розраховую, що в нас пообідаєте.

— Розрахунки, Геннадію Миколайовичу, в тебе в основному вірні, як усі твої розрахунки,— сказав Серпілін.— А будуть корективи — подзвоню від Цветкова. Машину мені не давай, поїду своєю. Офіцер зв'язку від полка тут?

— Тут,— сказав Пікін.— Але я Пчелінцева дам.

— А нащо мені Пчелінцев? Давайте офіцера зв'язку. Він зобов'язаний краще за всіх дорогу до полка знати. А якщо немає, виходить, непорядок у дивізії, і мені, як перевіряючому,— пожива.— Серпілін усміхнувся, але в словах його промайнула тверда нотка. Він терпіти не міг, коли йому щось нав'язували навіть з найкращими намірами. А наміри цього разу могли бути й не найкращими: Пчелінцев поїде й стане невідступним свідком усіх зустрічей і розмов, в тому числі і з командиром дивізії, а згодом — своя людина! — повернеться й розповість. Цікавість зрозуміла, але задовольняти її немає причин.

— До речі, доки Пчелінцев буде в тебе в ординарцях пастися?

— Сам не хоче від мене йти,— сказав Пікін.

— А все-таки? — запитав Серпілін.

Пікін сердито глянув на нього.

«А чого ти запитуєш мене, коли зміниться становище Пчелінцева? Краще б сказав, коли зміниться моє становище. Адже це тепер від тебе залежить»,— говорив його погляд.

— Чого я його біля себе навчив,— вголос промовив Пікін,— на курсах молодших лейтенантів не навчили б.

— Це все так,— сказав Серпілін, але, не кінчивши фрази, сам собі подумав: «Так, та не так. Багато чого ти навчив його біля себе, а бажанню ходити по війні своїми ногами, не тримаючись за поли начальства, не навчив. Люблю тебе, довготелесого, і високо ціную. А коли так — кожну дрібницю на карб. В іншого б повз цю порошинку в оці пройшов, а в тебе бачу...»

До Цветкова дісталися швидше, ніж Серпілін передбачав. Офіцер зв'язку знав дорогу як свої п'ять пальців.

Цветков усе просувався вперед. Навіть спостережний пункт його виявився не на тому місці, де був півтори години тому, коли офіцер зв'язку їхав у дивізію, а далі метрів на триста, в інших руїнах. Там Серпілін і зустрів командира дивізії.

Хоч від часу призначення Серпіліна начальником штабу він тричі бачив Кузьмича на нарадах, та й дивізію свого часу здавав йому особисто, проте Кузьмич зараз, коли зустрілися й привіталися, раптом пригадав їхню першу зустріч, ніби вона була найважливішою.

— Пам'ятаєте, як разом у «дугласі» на Донський фронт летіли?

Серпілін кивнув. Можливо, і не такою вже суттєвою була ця зустріч, але йому також запам'яталась: кілька годин сиділи поруч на залізній лаві, випили «тархуну» і поділилися карчами, що в кого було. Тоді, під час польоту, сам Серпілін був не схильний до розмов, мовчав і слухав. Смерть дружини всю дорогу не виходила з голови. Як цей чоловік буде командувати дивізією, Серпілін тоді не брався собі уявити, відчув лише, що чоловік цей з тих, що припряжними не ходять, а добре чи погано, але тягнуть корінником. «А зараз от приїхав вирішувати його долю»,— подумав Серпілін, дивлячись на Кузьмича, який не справляв на перший погляд враження хворої чи знесиленої людини.

Цветков доповів про останні події на фронті полка й запропонував поспостерігати за полем бою більше задля годиться, ніж задля необхідності, тому що бій уже вліз в околицю міста й погано проглядався.

Проте Серпілін витратити на це часу не схотів і, прислухавшись до звуків бою, запитав Цветкова, чи багато там, попереду, працює в нього гармат на прямій наводці.

Цветков доповів, що і всі полкові, і додані два дивізіони — всі там, попереду, в бойових порядках піхоти.

Серпілін задоволено кивнув і відпустив його:

— Займайтеся своїми справами.

Кузьмич узяв Серпіліна під руку й, вийшовши з ним з перекритої рейками ніші, де був зараз спостережний пункт, а раніше — притвор розбитої дощенту церкви, пішов уздовж стіни й зупинився кроків за п'ятдесят, де нікого не було поблизу. Над головою небо, але півколом викладені й метрів на два од землі уцілілі стіни захищають од вітру.

— Федоре Федоровичу, — сказав Кузьмич, — коли вже нас бій у церкву загнав, давай як на сповіді: усунути мене прибув?

— А це лише від твого стану здоров'я залежить і більше ні від чого, — промовив Серпілін.

— Більше ні від чого?

— Ні від чого, — повторив Серпілін. — А ти сьогодні вночі спав?

— Не спав. Чекав. Він ще на ранок наказ обіцяв надіслати. Не спав. Треба про бій думати, а я про себе. Намагаюся не думати — і не можу. Серед ночі в полки виїхав, так і не лягав.

— А тепер ти — як на сповіді, — сказав Серпілін. — Як здоров'я?

— Здоров'я в мене не дуже, — відповів Кузьмич. — Але вчора не гірше, аніж в інші дні було. Просто переходив, поспішаючи за ним, а він, як на гріх, цілий день бігає, наче йому земля п'яти пече. От і вийшло. Гадав, перетерплю, поки не поїде, а не витерпів.

— А як сьогодні?

— Сьогодні, як і в інші дні, терплю. Бо сам себе бережу. Де стою, де сяду...

— Та вже ти бережеш себе, це видно. — Серпілін усміхнувся.

— А я з штабу боєм командувати не можу. Така в мене звичка. І, якби через хворобу не міг її дотриматися, сам би попросився: везіть у госпіталь! З ночі виїхав, міркував, якщо увільняти буде, хай у полках шукає. Все ж окину останнім поглядом передову, хоч в однім полку, а з людьми попрощаюсь. А все-таки стало йому за вчорашнє совісно чи ні? — маючи на увазі Батюка, зненацька запитав Кузьмич.

— У це не входжу, — одрубав Серпілін, не бажаючи,

прибувши в дивізію за дорученням командуючого, відділяти себе від нього в подальшій офіційній розмові.— Враховуючи ваш стан здоров'я, вирішено із заступником далі не зволікати, дати вам сьогодні ж.

— Ну що ж, якщо, по-вашому, треба,— ваша воля,— сказав Кузьмич.— А то, може, зачекаєте? Я після закінчення боїв світла застити не буду, сам у госпіталь ляжу.— В його словах чулася незгасла, глибока образа на Батюка.

— Доручено обговорити з вами кандидатуру,— промовив Серпілін.— Як дивитесь на полковника Артем'єва?

— Заперечень не маю,— сказав Кузьмич і раптом спитав: — А заступник як, з перспективою?

«А яка тобі різниця, коли ти так чи інакше в госпіталь лягаєш?» — мало не вихопилося в Серпіліна.

— Поки що не думали про це,— сухо промовив він,— а в принципі — офіцер з перспективою.

Але виявилось, що Кузьмич мав на увазі не те, про що подумав Серпілін.

— А я не про принцип,— сказав Кузьмич.— Я про дивізію. В ній готовий комдив є — Пікін. Гадаєш, йому легко від такої чехарди? Люди через нього в комдиви плигають, а він лише плечі підставляє.

«То ось, виявляється, про кого ти клопочешся!» — з теплим почуттям у душі подумав Серпілін. І промовив уголос, що з високою оцінкою Пікіна згоден, але подальших перспектив не знає. Поки що — бої. І треба сподіватися, що до кінця боїв усі в дивізії будуть живі-здорові і на своїх місцях.

— Отож. Поки бої... живі... здорові...— задумливо промовив Кузьмич.

Промовив і запитливо подивився на Серпіліна.

Розмову, задля якої відійшли сюди від Цветкова і його стереотруби, було закінчено — можна повертатися.

Цветков, сівши на биту цеглу, скинувши рукавиці й поклавши на планшет карту, робив на ній позначки червоним олівцем. Телефоніст стояв поряд і тримав трубку — обидві руки в командира полка були зайняті.

— Ясно... Зрозумів...— швидко говорив Цветков у трубку.— Ясно... Зрозумів. Дійте. Зараз до вас прийду.— І, побачивши Серпіліна і Кузьмича, які підійшли, звівся.

— Як справи, Вікторе Павловичу? — спитав Серпілін.

— Ще трохи просунулися — перший батальйон, — стримано сказав Цветков, хоча по обличчю його відчувалося, що справи йдуть добре, навіть дуже добре, але це в нього була давня звичка: поки справу не закінчено і донесення не перевірено особисто, з доповідями не поспішати.

— А все-таки як? Розраховуєте першими з'єднатися? — запитав Серпілін.

Питання було поставлено руба. Але Цветков зам'явся: надрто вже не любляв говорити про будь-що наперед.

— Розраховує, та що з того, — сказав Кузьмич, перш ніж Цветков зібрався відповісти. — В нього сусід також не сидить склавши руки. Такий вірменин самолюбивий — свого не подарує!

З його голосу відчувалося, що він піддражнює Цветкова, але Цветков однаково не визнавав жартів, ні коли справи йшли погано, ні коли йшли добре. Він зіщурився, наче йому полоскотали в носі, і попрохав дозволу піти в перший батальйон, оскільки цього вимагають обставини, що зараз склалися.

— Годі брехати, — сказав Серпілін. — Сказав би відверто: не любиш, коли в тебе начальство треться, і ніколи не любив. От і хочеш сховатися від нас у батальйон. Тому в тебе й обставини там раптом так склалися, що ти знадобився.

Цветков стояв і мовчав: нічого не міг з собою вдіяти. Не визнавав жартів, та й годі. І в тон начальству не вмів трафити, коли воно жартувало. В таких випадках нудився й чекав, коли знову перейдуть на офіційну ногу. І зараз стояв і чекав відповіді по суті, яку мав дати не Серпілін, а командир дивізії.

— Що ж, гайда, коли так припекло, — сказав Кузьмич, — ти командир полка, тобі видніше.

— Товаришу начальник штабу армії, дозвольте виконувати наказ командира дивізії? — промовив Цветков, напівобернувшись до Серпіліна й напружено, навіть строго дивлячись йому просто у вічі.

— Виконуйте, — сказав Серпілін і, провівши поглядом Цветкова, повернувся до Кузьмича. — Відправили його документи на присвоєння звання полковника. Чекаємо. Подальше залежить не від нас. — І раптом, згадавши, додав: — А в себе вчора чергові звання присвоїли двом

вашим комбатам — Хлинову й Синцову. Цей уже після мене в дивізію прибув: Але коли ставив підпис, дивлюся — прізвище й ініціали знайомі з інших часів. Запросив особисту справу, і виявилось — мій, воскрес з мертвих... У сорок першому з оточення виходили. При нагоді передайте привіт.

— Цей комбат непоганий,— сказав Кузьмич,— з числа сильних.

— А в сорок першому спочатку був теля телям,— усміхнувся Серпілін.— Я, мабуть, поїду. В штаб дивізії не збираєтесь повертатися? Поберегли б здоров'я, щоб те питання, яке сьогодні закрили, знову само по собі не постало.

— Ну що ж, усі під богом ходимо,— сказав Кузьмич,— доля моя норовиста, та я люблю ходити їй наперекір. Дозвольте вас провести й залишити.

Серпілін знав, що не дати проводити себе до машини однаково не вдасться, тому не став заперечувати, коли Кузьмич пішов з ним поруч до машини, яка стояла неподалік під прикриттям інших руїн.

Залп шестиствольних мінометів застав їх, тільки вони вийшли на відкрите місце. Дві міни розірвалися зразу, одночасно і так близько, що обое ледве встигли впасти на землю. Дві, а за ними майже одразу ще три, перебивши новим гуркотом дзижчання осколків, що летіли над головою.

— Цілий? — спитав Серпілін Кузьмича, що лежав поруч.

— Живий.

Вони не підводилися, бо чекали шостого, що запізнився, вибуху. Але його не було.

— Встаємо, чи що? — запитав Кузьмич, переcheкавши ще з півхвилини.— Тепер навряд чи вдарить.

Серпілін підвівся і, обтрушуючи кожушка, промовив неприродно спокійним голосом:

— Одвик за останній час.— І, почувши свій голос, усміхнувся. Усміхнувся також неприродно, над силу, бо почуття пережитого страху ще не минуло.

Від спостережного пункту до них біг переляканий ад'ютант.

— Товаришу генерал, не зачепило? — звернувся він до Кузьмича і потім з тими ж словами до Серпіліна: — Не зачепило, товаришу генерал?

— Не зачепило,— сказав Кузьмич,— даремно німці

з останнього витрачалися. Хороба їх знає, коли і по яких цілях б'ють! Нагадують про своє існування...

— Ага,— враз промовив Серпілін, випадково поглянувши вбік і побачивши всього за три метри від них хвіст стабілізатора невибухлої міни, що стриміла з-під криги.— Ось вона, шоста. Наша з вами можлива братська могила.

Кузьмич подивився на міну й нічого не відповів. Він стояв поруч і тривожно наступав на ногу, пробував її там, усередині валянка.

— Що? — запитав Серпілін.

— Потривожив трохи, коли падав,— поморщився Кузьмич,— підігнав фріц.

— Поїхав. Не проводьте. Хай ваш ад'ютант проведе,— рішуче сказав Серпілін, потис руку Кузьмичу і, не обертаючись, пішов до своєї емки.

— А ми з Чепцовим уже подумали, що убило вас,— сказав ординарець Птицин, коли Серпілін підійшов до машини.

«Невже й мене отак від жаху перехнябило?» — глянувши на нього, подумав Серпілін і поліз у машину. Шофер, нічого не кажучи, натис стартер. Кожен переживав по-своєму; цей поспішав від'їхати.

— Дивимосся, дим розтанув, а ви не встаєте,— сказав Птицин.— Вже було побігли, а ви підвелися, і ми вирішили не підходити.

— Ну й вірно,— сказав Серпілін.

— Не пущу вас більше самого ходити,— сказав Птицин. По обличчю його було все ще помітно, як він перелякався.

Від'їхавши півкілометра, побачили емку, що йшла назустріч. Емка зупинилася, і з неї виліз Бережний.

— Доброго здоров'я, товаришу генерал! — сказав Бережний.— Поспішав, сподівався вас у полку наздогнати. Пікін, чорти б його забрали, не одразу сказав мені. Можна вас обняти?

— Ти що, мене за дівку вважаєш? — усміхнувся Серпілін.

— А в них я зроду дозволу не питаю,— сказав Бережний, вже обнімаючись із ним. Потім, звільнивши від обіймів і стишивши голос, спитав: — Федоре Федоровичу, можеш сказати відверто, задля чого приїхав? Увільнити чи залишати?

— Не зрозумів вашого питання, товаришу полковий комісар,— сказав Серпілін голосно й строго, і лише в куточках його примружених очей було помітно усмішку, що міняла зміст відповіді.

— Тобто можу вважати, що такого питання більше не існує? Вірно зрозумів?

— Ви вірно мене зрозуміли, товаришу полковий комісар,— сказав Серпілін і додав: — Прощавай, Матвію Іллічу, їду. Часу абсолютно нема.

— Все поспішаємо, поспішаємо,— сказав Бережний.— Добре, хоч на дорозі упіймав тебе. Як на гріх, своє начальство на голову впало!

— А я тобі це начальство якраз і привіз,— сказав Серпілін.— Мав приємну бесіду по дорозі...

Бережний запитливо поглянув на нього, але Серпілін нічого не додав. Лише запитав:

— А де він?

— Позаду іде.

— А куди?

— Куди сам захоче. В усі три полки, заявив, повинен потрапити сьогодні.

— Еге ж, спритний,— сказав Серпілін.— Бувай. Остаточно ніколи.

— Все поспішаємо, поспішаємо,— ще раз розчаровано повторив Бережний, поки Серпілін сідав у емку.

Щойно роз'їхалися, як позаду почулися нові розриви мін. Серпілін на ходу відчинив дверцята й, спохмурнівши, подивився назад. По розташуванню Цветкова знову били німецькі шестиствольні, тільки ліворуч і далі, ніж першого разу.

Серпілін закрив дверцята і за сотню метрів, ледве минавши розвилку, де, як пояснив йому по дорозі сюди офіцер зв'язку, праворуч ішла дорога до Туманяна, побачив ще одну емку, що їхала назустріч.

Майже все переднє сидіння займав білий кожух, і, поки емки розминалися, Серпілін бачив обличчя Бастрюкова — міцно стулені губи і очі, що невідривно дивилися вперед.

«Удав, що не помітив мене,— подумав Серпілін.— Цікаво, куди він зараз поїде: до Туманяна чи до Цветкова?» І, озирнувшись, подивився назад. Емка з Бастрюковим зупинилася на розвилці і повернула праворуч, до Туманяна. На обрії, в Цветкова, на блідому небі ще плавав дим від недавніх вибухів. «Може, його цей залп

налякав?» — подумав Серпілін, пригадавши напружені очі Бастрякова.

Сказавши Бережному, що часу остаточно не має, Серпілін дещо покривив душею на користь Пікіна. Урвати півгодини на обід однаково десь треба, а Пікіну це вже пообіцяв.

Пікіна він застав, коли той стояв біля телефону, можна сказати, навиятку, наче повз нього знамено проносять. Виходить, схопився в зв'язку з якимось важливим донесенням — є в нього така звичка. Побачивши Серпіліна, Пікін скося глянув, але пози не змінив.

— З'єдналися! — сказав він, прикриваючи трубку рукою і все ще слухаючи.

— Єсть, доповіді командуючому... єсть, доповіді... — і перебив сам себе: — А начальник штабу армії поруч мене. — І передав Серпіліну трубку.

— Товаришу генерал, — почув Серпілін щасливий голос Кузьмича. — Щойно донесення отримав: Цветков з шістдесят другою з'єднався! Зараз сам туди їду з Бережним.

Серпілін сказав: «Поздоровляю», потім згадав про слова Батюка, поздоровив ще й від його імені і поклав трубку. І коли поклав, відчув непереборне бажання подивитися на власні очі, як і де з'єдналися з шістдесят другою. Але зусиллям волі утримав себе, подумавши про інші справи, більш необхідні зараз, ніж його особиста присутність там, де з'єдналися з шістдесят другою.

— Обід готовий, — промовив Пікін, — гадаю, що з такої нагоди...

— З такої нагоди доведеться обід відкласти, — сказав Серпілін. — Раз німців надвое розрізали, будемо тепер, згідно планів, на північ повертати... Начерки, звичайно, вже є, але начерки начерками, а роботи в мене зараз стане...

Він не доказав: Пікіну все це й так має бути зрозумілим.

— Так і не побалакали, — зітхнув Пікін.

— Помиляєшся. Розмова все-таки до тебе є, хоч і коротка. Коли був у Цветкова, нас із комдивом мало «ванюшами» не накрило. Але не про нас ідеться, а про те, що назад їхав — знову залп. Очевидно, не все перед себе розвідали, не все засікли.

— Всього не засічеш, — сказав Пікін.

— Але прагнути до цього треба. А я такого прагнення поки що у вас не бачу. Якби ваша артилерійська розвідка краще попрацювала, можливо, вже й дошукалися б до цих «ванюш», вивели б їх з ладу... А не здатні вивести самі, дали б нагору заявку на великі калібри. Начальство, звичайно, більш любить тих, хто в нього менше просить. Але це ще не вся доблесть, щоб тебе начальство любило.

— А я любові начальства не шукаю,— ображено промовив Пікін.

— Не шукаєш, а виходить так, ніби шукаєш! Звичайно, сьогодні, раз з'єдналися, всі вважають вас іменинниками! Але на майбутнє зятям. І командуючий артилерії хай зятимить. І комдив. Передай обом моє невдоволення.

— Слухаюсь.

Серпілін подивився на витягнуту фізіономію Пікіна.

«Нічого, проковтне! А такої образи — щоб не від тебе довідався, як усе вирішилося в дивізії, завдавати йому не можна. Це — інша річ!»

— Про те, про що говорив мені по телефону, прийнято рішення поки що лишити у вас все, як є. І в зами по стройовій дати від нас Артем'єва. А тепер, коли вже прийнято, скажи, як вважаєш особисто ти?

— Не знаю, як Кузьмич при своєму здоров'ї довоює,— сказав Пікін,— але я особисто прийняти від нього дивізію в таку хвилину не хотів би.

Серпілін подивився йому в вічі й міцно стис руку — і за те, як сказав, і за те, що зупинився на цьому, не став більше нічого розпитувати.

Всю дорогу назад Серпілін перебирав у пам'яті те, вже наперед обмірковане й частково обговорене, що належало робити по армії в зв'язку з новою обстановкою — після розчленування німців на групи — Північну й Південну.

Звісно, чого від себе приховувати,— радий, що все ж таки не якась інша, а саме колишня твоя дивізія першою з'єдналася сьогодні! І, знову згадавши про неї як про свою, побачив невдоволене обличчя Бережного, який повторював: «Усе поспішаємо, усе поспішаємо...», і обличчя Пікіна, який, власне, сказав те саме, що й Бережний: «Так і не побалакали...»

Обидва, звісно, мають рацію. А втім — і мають і не мають. Коли жили разом, у дивізії, теж поспішали і не все один одному договорювали — сили не ставало. І так воно й буде скрізь і з усіма, де б і з ким не служив, аж до самого закінчення війни. Будемо поспішати, й не договорювати, і жаліти згодом, і знову поспішати, і знову не договорювати...

Розділ тридцять четвертий

Здавалося б, учорашній день був із тих, що довіку не забудеться. Але вслід за ним настав сьогоднішній, поспіль проведений у бою, і з перших же його хвилин Синцову ніколи було думати про вчорашнє — ні про Бутуцова, ні про Таню, ні про смерть дружини, ні про зустріч з Артем'євим, ні про цього німця, через якого їх з Чугуновим мало не вбило вночі там, біля танка.

Йшов бій, і ніколи було думати про вчорашнє. Тим більше, що коли після артпідготовки одразу рвонули вперед, усім вже здавалося: ось-ось з'єднаємося з шістьдесять другою, і не десь, а саме тут. У батальйоні весь ранок товклося начальство. Артем'єв, правда, невдовзі зник: зненацька вкликали в штаб армії, а решта зникли лише до середини дня, коли подальший успіх намітився ліворуч, у полку Цветкова. Туманян також зранку був у батальйоні, а потім, повернувшись у полк, натискав по телефону і лаявся так, наче сам не знав, як це буває: спочатку рвонули, а потім захрясли. А по суті, ревновав до сусіда, що Цветков раніше з'єднався, — і натискав! Колись казали про Туманяна, що натискати не вміє. Нічого, навчився! Це наука така: поки сили хоч відбавляй, витримують характер, а коли людей лишається кіт наплакав, а назва, як і раніше, — полк, потроху кожен звикає: на тебе тиснуть — і ти натискаєш і вимагаєш від людей просто неможливого.

Сьогодні Синцов і сам понервував. Чугунова образив, крикнув по телефону: «Де сидите? Часом не позаду мене?» — і почув у відповідь: «Приходьте подивіться». Правда, після цього характеру вистачило прийти й подивитися. Дорогою мало богові душу не віддав, а потім було соромно дивитися в очі Чугунову.

Але який не гарний Чугунов, та і в нього в роті після дванадцятої години просування не було. З ходу

втислися в глибину німецьких позицій, а далі— ні про-
сунутися, ні повернутися.

Згодом уже, о четвертій годині, Чугунов нарешті зайняв на правому фланзі окрему руїну, з якої найдужче били кулемети. Але цьому успіхові в той момент ще не надали особливого значення, лише помітили, що німецький вогонь нібито й ліворуч послабшав. Так ще й не встигли зрозуміти, що сталося, коли раптом зовсім близько, за триста метрів, над сусідніми руїнами побачили червоний прапор.

Так прагнули до цього всі останні дні, а з'єднання все-таки відбулося несподівано! Помітили прапор, підвелися, рвонулися просто до нього і втратили ще два чоловіки: ліворуч ударив німецький кулемет. Розлютились, засліпили цей кулемет вогнем, підповзли й закидали гранатами всіх, хто там був.

А потім відкрито, нібито вже нічого не могло статися, ривком пробігли півтораєта метрів, що лишалися до руїн з прапором. І дійсно, нічого не сталося— німці не стріляли: чи відійшли, чи той закиданий гранатами кулемет виявився тут у них останнім. Про це вже не думали. Думки були про інше— про те, що з'єдна-
лися.

В руїні з прапором, коли добігли до неї, було лише сім чоловік: командир взводу— сержант, п'ять його бійців та політрук. В їхній особі і зайняла шістдесят друга армія ту, останню з тієї, з їхньої, сторони руїну одночасно з Чугуновим, який узяв другу, останню з цієї, з нашої, сторони.

Прапор у хлопців з шістдесят другої був заготований задалегідь— кляпоть китайки з рештками білих друкованих літер: кляпоть святкового транспаранта з якимось ще довоєнним гаслом. І було його прикручено трофейним телефонним дротом до обляманої планки від гардини. Ось який це був прапор, що його бачив Синцов, коли разом з Чугуновим прибіг сюди услід за солдатами. Прибіг і з перших же слів довідався, що збулася мрія, яка володіла ним в останні дні, про зустріч зі своєю власною колишньою дивізією. Треба сказати, що це була не просто мрія: в останні дні і по карті, і по місцевості виходило, що він з батальйоном вийде до тих самих вулиць Сталінграда, де з жовтня тримала оборону його колишня дивізія. Проте він до кінця не дозволяв собі повірити в подібну зустріч— хто зна, ще які мали

бути там, у шістдесят другій, зміни й перестановки частин! А насправді виходило, що нічого не змінилося: як дивізія тримала оборону на цьому напрямку, так із нього ж згодом, метр за метром, почала наступати на німців. Правда, люди, з якими зустрілися, були й не з того батальйону, і не з того полка, де служив Синцов, а з іншого. І хто в сусідів у полку живий і хто неживий, політрук не знав, а на питання Синцова, чи й зараз командує сусіднім полком майор Шавров, відповів, що, здається, так, прізвище схоже, але не майор, а підполковник. Про інших, дрібніших, запитувати тим більше не доводилося.

— Таж його поранено, командира полка, третього дня сам бачив, як вивозили його! — раптом промовив сержант, командир взводу.

— Це нашого, Проніна, а старший лейтенант про сусіда питає.

— Про сусіда не знаємо, — сказав сержант.

Німці ніде поблизу не стріляли — мов одрізало. Бій чути було ліворуч і праворуч, і з незвички здавалося — далеко, бо цілий день було надто близько — біля саміського вуха.

З того боку, від шістдесят другої, ніхто більше не підходив. Політрук нашкрябав коротке донесення, що зустрівся з своїми, і послав з ним до себе в тил одного солдата. І Синцов зробив те саме.

Іван Овдійович розстелив на задимленому снігу біля стіни плащ-палатку, на неї висипали запас сухарів, скільки в кого було, і пустили в розход дві фляги горілки: в Синцова була почата, а в Чугунова повна, по вінця. Для двадцяти чоловіків вистачало по ковтку. Шістьом з шістдесят другої дали випити першим з поваги до їхньої армії і до їхньої солдатської долі. Хоч вони наступали вже з кінця листопада, проте, після стількох місяців війни, коли тільки позаду на крок — і вже у Волзі, почували себе так, ніби вийшли з оточення. А сьому не поталанило: пішов з донесенням, не випивши. Згадали про нього і пожаліли.

— В тюрмі зроду не сидів, — сказав політрук після того, як випив, — а наче з тюрми на волю вийшов, слово честі. Раніше все впритул, впритул! — Він стис кулаки і пристукнув ними один об один, показуючи, як вони весь час впритул були з німцями. — А зараз виходить: іди хоч до Москви. — І він махнув рукою.

— До Москви йти немає потреби,— сказав Чугунов, який полюбляв точність,— тепер треба на Харків.

— Та я ж не про те.— Політрук усміхнувся дещо розгублено.— Невже не зрозуміли?

Але всі його чудово зрозуміли, навіть Чугунов, який підправив лише так, для годиться. Куди тепер наступати, політрук знав не гірше за них, а просто сказав від душі про особисте почуття волі, що зараз охопило його.

Так просто, навіть звичайнісінько виглядала ця історична подія там, де опинився Синцов із своїм батальйоном. І на інших ділянках фронту, ліворуч і праворуч, де теж саме відбулося на півгодини раніше чи на півгодини пізніше, навряд чи все це виглядало більш урочисто, хоч прямим наслідком того, що сталося, був кінець шостої німецької армії як єдиного цілого і повний відчай наказ генерал-полковника Паулюса про те, що в зв'язку з втратою управління вся одрізана від нього північна група військ віднині виходить з його підлеглості і повинна діяти й гинути самостійно.

І в долі людей, і в долі військових частин протягом війни буває кілька найвищих точок. І найчастіше їх повністю, до кінця усвідомлюють лише згодом. Такою найвищою точкою для Синцова і його батальйону був оцей момент з'єднання із сталінградцями. В їхніх душах змішалися і радісне почуття важливості того, що сталося, і втома від бою, і якесь дивне здивування: невже з'єдналися? Як же все це так просто вийшло?.. Була й деяка розгубленість перед майбутнім: а що накажуть тепер? Ясно, накажуть щось нове, кудись повернуть, чи перекинуть, чи введуть у бій на іншій ділянці, чи виведуть у другий ешелон...

До цих спільних для всіх почуттів у Синцова додавалося ще своє, особисте. Вперше за всі дні боїв його мовби невловимо відокремлювало від свого батальйону і своїх людей почуття збереженого зв'язку з тим попереднім батальйоном, який був поруч і до якого тепер дійсно можна було дійти й зустріти в ньому всіх, хто лишився живий. Це було цілком реально, бо між ним і його колишнім батальйоном уже не було німців, а водночас це було абсолютно неможливим, бо він був тепер в іншій дивізії і командував у цій іншій дивізії іншим батальйоном і, поки йшли бої, не міг навіть помислити про те, щоб залишити його.

— Як ваше прізвище, товаришу політрук? — спитав Синцов у політрука з шістдесят другої.

— Наумов.

— А ваше, товаришу сержант?

— Цибенко, — відповів сержант.

Синцов дістав польову книжку й записав їхні прізвища і прізвища бійців. Щось примусило його зробити це навіть без думки про те, чи знадобляться. А втім, могли знадобитися. Завалишину для політвідділу чи для розмови з солдатами — хіба мало для чого. А можливо, хто його знає, просто прокинулася забута журналістська звичка...

— Гаразд, — сказав Синцов, засовуючи назад до сумки польову книжку і звертаючись до Чугунова: — Ти, Василю Олексійовичу, лишайся поки що тут, тягнути зв'язок зачекаємо. Піду до себе, довідаюся, — може, вже є якісь накази.

До себе — означало півкілометра назад, туди, де перед останнім ривком наспіх розташував у напівзруйнованому льоху свій останній командний пункт.

— Зачекай, старший лейтенанте, — сказав політрук із шістдесят другої. — Зараз прапор тобі надпишу, передай у свою дивізію від нас.

Синцов не зрозумів, що означає «надпишу», але не перепитав. А політрук ліг на плащ-палатку, розрівняв прапор на підсунутому одним з солдатів куску обгорілої фанери, наказав, щоб притримали, натягнув, вийняв з кишені кожушка огризок хімічного олівця і, раз у раз слинячи його, написав на прапорі косими великими літерами: «Бійцям 111-ї від сталінградців». І число: «26 січ.» Після «січ» поставив крапку, чи олівця, чи терпіння не вистачило, підвівся й віддав прапор Синцову, який мовчки стояв, очікуючи. Віддав, навіть не потурбувавшись написати номер власної дивізії, віддав як нагороду від сталінградців, які все витримали і тепер відомі на всю Росію. Так промовляли його очі в цю хвилину — і сльозина в куточку від утоми і від випитої горілки... Синцов узяв і перекинув з правої руки в ліву обламану палку з прапором, а правою довго тис руку політрука, відчуваючи, як сльози навертаються на очі.

— Товаришу старший лейтенант... — пролунав голос Рибочкина.

Синцов обернувся, побачив чоловіка в новому білому кожушку, що підходив разом з Рибочкиним, і рушив йому назустріч. «Хто б це міг бути?»

— Ось і довів вас до комбата, товаришу полковий комісар,— весело сказав Рибочкін, задоволений з того, що довів, і з того, що бачив бійців з шістдесят другої і цей прапор...

— Заступник начальника політвідділу армії,— не називаючи свого прізвища, сказав полковий комісар.— Був у вас в штабі батальйону, коли донесення надійшло.— І голосно, в повітря, ні до кого не звертаючись, запитав: — Хто тут з шістдесят другої?

Політрук, який стояв досі віддалік, підійшов разом із сержантом і бійцями.

Полковий комісар важко ступив до них і швидко кожному потис руку. Ані Синцову, ні Чугунову, ні іншим з своєї армії не потис, наче своїм це не обов'язково. Потім так само швидко одступив на крок, промовив: «Поздоровляю!» — і повернувся до Синцова, який усе ще тримав прапор.

— Хто віткнув? Ви віткнули чи вони?

— Вони,— сказав Синцов. І додав: — Подарували нам в дивізію, на пам'ять.

Полковий комісар скося поглянув на прапор, ніби оцінюючи, чи добре він виглядає, потім помітив, що на прапорі щось написано, простягнув до нього руку в новій білій, як і кожух, рукавиці, відтягнув за край, прочитав, відпустив і повернувся до Рибочкіна:

— Візьміть, у машину віднесіть.

Рибочкін потягнувся за прапором, і Синцов віддав його і, лише вже коли віддав, сказав:

— Це для нашої дивізії подарунок, товаришу полковий комісар.

— А ваша дивізія не чужа в нашій армії,— сказав полковий комісар густим, добрим, повчальним голосом.— В політвідділ армії візьмемо, роботу проведем. Як, старший лейтенанте, второпав?

— Так точно, второпав, товаришу полковий комісар! — злісно промовив Синцов. Він ще сам не усвідомлював, на що сердиться, але щось його злило і в оцьому поспіху, і в оцьому надто діловому поясненні, і в оцьому звертанні до нього «второпав?», наче полковий комісар сказав щось надзвичайно розумне, після чого необхідно запитати: «Второпав чи не второпав?»

А полковий уже відвернувся від нього, чомусь подивився на всі боки, потім на небо, велично махнув рукою Рибочкіну і пішов назад так швидко, наче його затрима-

ли випадково і йому вже не лишалося тут нічого сказати чи зробити, крім того, що він сказав і зробив.

Рибочкін ступив три кроки услід за ним і розгублено озирнувся. Але Синцов махнув йому рукою: «Добре, проковтнем, роби, як наказує полковий, що тобі лишається?..»

Власне кажучи, Синцову потрібно було туди ж, куди і їм. Полковий, очевидно, залишив свою машину в укритті за їхнім першим ранковим командним пунктом, більше ніде. Але йти разом з ним — раз сам не пропонує — не хотілося. «Дійде»,— сердито подумав Синцов, чомусь почувуючи себе обкраденим, через те що полковий комісар забрав з собою прапор.

— А у вас поки що ніхто не підходить? — спитав він політрука з шістдесят другої.

— Поки що ні,— сказав політрук і кивнув удалину на спину полкового комісара і Рибочкіна, які швидко віддалялися: — Спритний який! Я спершу подумав — кінооператор. Гадав, зняти нас хоче. А потім бачу: нічого в нього з собою немає.

— Я піду,— сказав Синцов.— А сюди замполіта пришлю. Спільні заходи будуть — удвох працюйте.

— Головний захід уже провели,— усміхнувся політрук, кивнувши на Івана Овдійовича, який згортав на снігу плащ-палатку.

— Бувайте! — Синцов потис йому руку. Хотів у останню мить попрохати: «Якщо все-таки зустрінете командира полка Шаврова, передайте привіт від його колишнього комбата Синцова»,— але втримався. Навряд чи зустріне політрук командира іншого полка, навіть даремно прохати. Сказав солдатам з шістдесят другої: — До побачення, товариші,— коротко кивнув Чугунову — мовляв, оскільки ти тут, впевнений: усе буде гаразд,— і пішов разом з Іваном Овдійовичем назад, у батальйон.

По дорозі хотів подивитися, що то був за останній німецький кулемет, який закидали гранатами перед тим, як з'єднатися, взяв праворуч від тієї долинки, по якій біг сюди, і зіткнувся з старшиною з роти Чугунова. Старшина удвох з солдатом тягнув на згірок тіло нашого бійця.

— Куди ви його?

Старшина й боець покладали мертвого на сніг.

— Туди, на згірок, товаришу старший лейтенант,— сказав старшина.— Командир роти наказав туди зносити. Ще вчора в саперів трофейної вибухівки позичили. Підірвемо, бо довбати дуже важко.

«Так, вже про все встиг дати розпорядження Чугунов, хоч бій щойно закінчився. І щоб підібрали, і куди скласти, і де поховати. А про вибухівку ще вчора клопотався. У нього в роті відносно цього строго — за весь час жодного свого непідібраним не лишили!»

— Скільки всього? — спитав Синцов.

— Трьох віднесли, а ще одного, Пятакова, другого номера, шукаємо.

— Гаразд, шукайте,— сказав Синцов і пішов далі.

Німецький кулемет лежав біля входу в руїни трансформаторної будки.

Закидали будку гранатами добряче. Сніг довкола був весь в клаптях ганчір'я і людських тіл. В самій будці було повно мертвих. Мабуть, у ній грівся цілий взвод. Будка стояла на невисокому бугрі, її оточував окоп, і з двох боків підходили ходи зв'язку. Але в окопах мертвих не було — всі в будці. Очевидно, німці настільки змерзли, що, незважаючи ні на які накази, всі натислися в будку, жах перед холодом виявився дужчим за дисципліну і почуття самоохорони.

Що там у будці, і хто, і скільки їх там — уже не розбереш. А ще вранці той німець з сивими бровами, ризкуючи власним життям, все робив, щоб вони лишилися живі. Говорив по радіо таким голосом, що й погано розумієш, а зрозуміло. Але вони однаково не зрозуміли й не повірили.

Поминувши трансформаторну будку, спускаючись у долинку, Синцов побачив у ямці, впритул біля фундаменту зруйнованого будинку, мертвого нашого. Лежав у тій ямці ниць, витягши руки; як повз по-пластунськи, так і помер. На коротко обстриженій, засніженій голові чорніє пляма на всю потилицю. А шапка, збита ударом кулі, лежить на крок попереду голови. На вбитому ватянка, за спиною напівпорожній сидір, під однією витягнутою рукою автомат, а на ногах валянки. Виходить, німці вночі стріляли на шум і вбили, а вдень не помітили,— якби помітили, валянки б зняли.

«Не мій,— подумав Синцов.— Цієї ночі, коли в розвідку посилали, ніяких втрат не було. А може, це розвідник шістдесят другої до нас уночі повз через німців?»

— Перевернемо, подивимося,— сказав він Івану Овдійовичу.— Може, документи є.— Хоч розумів, що, коли розвідник, скоріш за все документів не буде.

Обличчя мертвого, коли перевернули, виявилось немолоде, з набитими снігом очима. Іван Овдійович розстебнув ватянку і понишпорив по кишнях. Документів не було. Але над кишенею було пригвинчено гвардійський значок. Виходить, перед розвідкою пожалів зняти наперекір інструкції.

— Не наш,— сказав Іван Овдійович, помітивши значок.

«Треба буде сказати Чугунову, щоб разом з своїми поховав»,— подумав Синцов і вже на ходу гукнув Івана Овдійовича, який затримався біля мертвого:

— Ну, що там?

— Зараз, товаришу старший лейтенант.

Іван Овдійович наздогнав уже на ходу. Тепер він ішов з двома автоматами, один на шиї, другий через плече, а крім свого сидора, в нього через плече був перекинтий і напівпорожній сидір, знятий з убитого.

— Не могли без цього обійтись?

— Вервечку дуже туго зав'язано, на морозі не розв'яжеш. Та я так обмацав,— всього і є, що сухарі та банка тушонки. А навіщо ж лишати, товаришу старший лейтенант?

Синцов махнув рукою, нічого не відказав. І справді, навіщо лишати? Діло солдатське...

Брудний, переораний залізом, спресований і заледенілий сніг шарудів під ногами осколками. Він був увесь зритий ними, мов віспою.

Скільки трупів відтане і буде знайдено тут під заметами і руїнами навесні, скільки тих, що безвісти пропали, таких, як оцей, з котрого Іван Овдійович зняв його сидір?..

— Товаришу старший лейтенант,— зненацька весело гукнув Синцова Іван Овдійович.— Лошаков фріца веде!..

Синцов обернувся і побачив зовсім близько Лошакова, що підходив у сутінках, такого самого літнього, як Іван Овдійович, але напрочуд великого витівника, як на його роки, солдата з другої роти.

Маленький, кривоногий Лошаков ішов попереду, а позаду за три кроки йшов здоровенний німець.

— Здравія желяу, товаришу старший лейтенант.— Лошаков зупинився і приклав руку до ушанки. І німець, зупинившись, мов по команді, за три кроки позаду Лошакова, теж приклав руку до пілотки.

— Чого ж ви полоненого не попереду, а позад себе ведете, мов корову на базар? — запитав Синцов.

— А я його не боюсь, він мені сам здався,— сказав Лошаков.— А позаду веду, щоб хто в темряві не вбив його. В нього постать крупна, якщо я буду позаду йти — мене за ним не буде видно.

Лошаков, як завжди, баяндрасив і знав, що комбат це розуміє, але саме для того й баяндрасив, щоб на нього звернули увагу і згодом розповідали, як Лошаков свого фріца вів.

— Німець — командир, товаришу старший лейтенант. Я, каже, комроти!

— Хто ж його вам наказав у тил вести?

— Лейтенант наказав: коли вже, каже, фріц тобі особисто капітулював, особисто його й веди. Коли тобі ще така нагода випаде!.. Тим більше, німець примітний, не згірш Петра Першого.

— Офіцер? — запитав Синцов німця.

— Найн офіцір, найн офіцір!¹ — збуджено вигукнув німець.— Камрад...

— Комроти,— перебивши німця, сказав Лошаков.— Сам зізнається!

— Зачекайте, Лошаков, дайте послухати,— сказав Синцов.

— Камрад...— знову повторив німець і, очевидно, охоплений надією, що цього разу його зрозуміють, швидко заговорив по-німецьки: — Их бін зельбст юберге-лауфен. Хабе хойте рудфункзендунг гехерт, хабе зельбст капітулірт... Их бін кайн офіцір, их бін батальйоншрай-бер... Их вар фрьюер мітглід дер зоціаль-демократішен партай... Их хабе капітулірт, нах дем ді реде дес генос-сен Хеллер гехерт хабе. Геноссе Хеллер фершпрах, дас аллен, ді капітулірен, дас лебен ерхальтен бляйбт...²

Хоча німець дуже поспішав викласти все, що, на його

¹ Не офіцер, не офіцер!

² Товариш... Я сам перейшов. Я почув сьогодні радіопередачу і сам здався... Я не офіцер, я батальйонний писар... Раніше був членом соціал-демократичної партії... Я здався, коли почув промову товариша Хеллера. Товариш Хеллер обіцяв, що всім, хто здається, буде збережено життя.

думку могло гарантувати його безпеку, Синцов, проте, так-сяк зрозумів основне і спинив його:

— Вартен зі. Вен зі капітулірен, аллес гут. Геен есен¹.— І звернувся до Лошакова: — Одведіть і скажіть від мого імені, щоб одразу нагодували.

Але Лошакову не хотілося так швидко розлучатися з комбатом, коли вже він його зустрів.

— Дозвольте запитати, товаришу старший лейтенант, що він вам сказав? Підтвердив, хто він такий?

— Підтвердив, підтвердив,— сказав Синцов, не бажаючи розчарувати Лошакова.— Ідіть... Багато патякаєте...

Лошаков пішов далі, як і раніше, попереду німця, а Синцов та Іван Овдійович за кілька кроків побачили худорляву постать Завалишина, який поспішав їм назустріч.

— А я до тебе йшов, вважав, що ти ще в Чугунова,— сказав Завалишин і, знявши окуляри, обережно протер хусткою скельця, одне з них було розбите якраз посередині.

— Ну й добре, що сам здогадався,— сказав Синцов.— Я однаково хотів по тебе посилати. Якщо там ще буде щось з нагоди з'єднання, забезпеч, як замполіт, на належному! Та й неголений же ти! Хоча б заради свята...

— А як було, як було? — з нетерпінням запитав Завалишин.

— В основному — добре,— відповів Синцов.— Чугунов тобі доповість. З полка немає наказів, що далі?

— Ільїн саме на телефоні сидить, з начальником штабу розмовляє.

— Ну, йди, і я піду,— заспішив Синцов.

Зайшовши в підвал, він застав Ільїна, коли той ще говорив по телефону.

— Ясно.— Ільїн звів очі на Синцова і робив далі позначки на карті.— І це ясно...— Він зробив ще одну позначку.— Мені все ясно... Єсть, не зніматися до прибуття артилеристів... Здравія желаю!

— Ну що, особисто їм руки потисли, як я вам? — спитав він, поклавши трубку і міцно потискуючи руку Синцову.

— Особисто потис,— сказав Синцов.

¹ Стривайте. Якщо ви здалися, це добре. Ідіть їсти.

— А своїх не зустріли?

— Своїх не зустрів,— сказав Синцов,— тобто з колишньої моєї дивізії люди були, але я їх не знаю, і вони нікого з тих, кого я знаю, не знають.

— Звичайна річ! — сказав Ільїн.— Скільки часу минуло... На початку грудня вас поранило. Все відтоді змінилося. В нас на початку грудня ще Тараховський був...

— Які тут у вас новини? — запитав Синцов.

— Зараз доповім,— промовив Ільїн.— Як з'єдналися, розкажіть все-таки.

І коли Синцов коротко розповів про це, прикро крякнув:

— Ех, не дотумкали ми з прапором! А що б і нам прапор зробити та їм передати! Сімнадцять діб до цього йшли, а не дотумкали!

Те, що полковий комісар забрав прапор, на Ільїна особливого враження не справило. А от що шістдесят друга приготувала прапор, а ми ні,— завдало прикрості. Він був ревнивий до таких речей.

— То які ж новини? — запитав Синцов, сідаючи до столу.

— Новин багато,— сказав Ільїн.— Ось дивіться, куди нам наказано за вечір і ніч вийти. Він провів олівцем ліворуч і вперед, за ризику, яка ще вчора означала на карті передній край противника. Олівець пройшов через учорашні позиції сусіднього, цветковського, полку і зупинився на два кілометри далі.

— Так,— промовив Синцов, здивований швидкістю подій.— А Цветков де ж буде?

— А Цветков поки що тут, куди ми виходимо. А буде ще правіше — свою дільницю нам передасть і за обріз карти вийде, ближче до Волги. Як і ми, заверне тепер фронт рівно на північ.

— Так, далеко Цветков сьогодні просунувся,— сказав Синцов.

— Він перший з'єднався з шістдесят другою,— сказав Ільїн.— Майже на годину випередив нас. Коли від нас зв'язковий прибув, повідомив, що з'єдналися, вже й Чернишов (Чернишов був новий начальник штабу полка), і Туманян — всі в мене на голові сиділи: як же так, Цветков з'єднався, а ви все вовтузетесь?! Отож нам відзначитися в дивізійному масштабі не світить! А ви, мабуть, подумали...

— Та чого там хто не подумав!..— сердито промовив

Синцов, бо дійсно подумав про це там, коли з'єдналися, і тепер, після всього, це було не дуже приємно.

— Нічого,— сказав Ільїн,— хай через Цветкова Туманян переживає, а в полковому масштабі ми так чи інакше перші. А взагалі тепер уже скрізь з'єдналися, як гребінець — зуб до зуба. Тепер у начальства головна турбота, як би поменше плутанини вийшло — погоджують, хто куди виходить.

Синцов не відповів. Підперши руками голову, він мовчки дивився на карту, повільно усвідомлюючи те незвичне, що раптом здійснилося під кінець цього короткого зимового дня. Незвичне полягало в тому, що німців перед його батальйоном більше не було. Попереду були свої. До самої Волги. А німці, після того як їх розтяли, тепер лишалися ліворуч і праворуч від цього перешийка. І зараз у вечірній темряві і тут, у нас, і там, у шістьдесят другій, мабуть, скрізь повертали частини: одні фронтом на південь, проти німців, які залишилися в центральній частині Сталінграда, а другі фронтом на північ, проти тих, що засіли в районі заводів. Їхню дивізію повертали на північ. Це було зрозуміло з прокладеного Ільїним на карті маршруту.

— А на наше місце прийде штаб арtpолка,— сказав Ільїн.

— Ясно! — сказав Синцов, не одриваючи очей від карти і думаючи про інше — про те, що шлях батальйону до нового місця зосередження буде пролягати по місцях, давно знайомих йому по цьому аркушу карти. Лише тоді все було навпаки: звідси наступали німці, а наша дивізія сиділа з того боку в обороні.

— Чого дивитесь, я все позначив!

— Зажди,— сказав Синцов. Так, ось тут передбачали штаб німецької дивізії. А тут був штаб німецького полка, який діяв проти його батальйону. А отут містилися німецькі артилерійські позиції, і він багато разів давав нашим артилеристам заявки на вогонь по них.

— Пункт зосередження біля цієї позначки,— показав Ільїн,— в районі руїн. Там зараз третій батальйон Цветкова, але він пересунеться праворуч.

— Район руїн,— сказав Синцов.— Теж знайшли орієнтир! Тут скрізь навколо район руїн... Гарзд, знайдемо.

Він покопався в польовій сумці й витягнув маленьку, стару, від руки накреслену схемку трьох будинків і

вулиць, що прилягали до них, де колись бився його батальйон, і поклав схемку поруч з картою. Хрестик на карті був зовсім недалеко від цих місць.

Він сказав про це Ільїну і додав:

— Біс його знає, тому що раніше воював з того боку, в шістдесят другій, сьогодні таке враження, наче сам із собою зустрівся.

— Атож, тобі, можна сказати, повезло і там, і тут,— сказав Ільїн.

— Везе, коли весь час в одній частині воюють, ось коли везе,— сказав Синцов і, відчувши, що цією відповіддю незаслужено образив Ільїна, а разом з ним незримо і всіх інших товаришів по батальйону, додав: — Я, звичайно, зараз радий, що разом з вами. Та чого приховувати, спершу, коли з госпіталю на старе місце не попав, психував.

І все, що він зараз сказав, було правда — і перше, і друге, і третє.

— Взагалі звісно,— погодився Ільїн, його хоч і зачепило, але він чудово розумів, що розмови розмовами, а однаково після сімнадцяти днів боїв той батальйон, де вони служать,— для Синцова вже дев'ять десятих світу білого. Це для нього зараз теперішнє, а все інше, скільки не згадує про нього,— минуле.

— Левашова не було? — запитав Синцов.

— Ні.

— Навіть дивно.

— Наскільки з телефонних розмов зрозумів,— сказав Ільїн,— він майже цілий день у Зирянова був.

Зирянов, лейтенант із штрафних полковників, першої доби наступу призначений до Синцова заступником, вже десять днів командував сусіднім батальйоном, а три дні тому, одразу через звання, одержав капітана.

— А чому цілий день у Зирянова? — запитав Синцов.

— А Зирянов зранку в мішок заліз, був у скрутному становищі, поки Цветков уперед не вирвався.

— Цветков сьогодні на коні,— сказав Синцов.

— Ага,— спохватився Ільїн,— найцікавішого тобі не сказав! Чернишов, коли дзвонив, інформував, що новий зам по стройовій в дивізії. І знаєш хто?

— Ну?

— Шуряк твій, Артем'єв. Сидів, сидів у нас в дивізії і досидівся.

— Він тільки радий буде,— сказав Синцов.

— А що ж йому лишається? — сказав Ільїн. — Кого з штабної на стройову кидають, всі підряд кажуть, що раді. І хто радий, і хто не радий.

— Виходить, тепер буду під начальством родича служити... За мирного часу не дозволялося, — усміхнувся Синцов. — Тільки-но дізнавалися, одного — туди, другого — сюди!

— Зараз війна, зараз на це не зважають, — сказав Ільїн. — А на крайній випадок, — він розсміявся, — хай його куди хочуть переводять, а ми тебе з батальйону не віддамо, навіть на підвищення.

І та цілковита щирість, з якою промовив це Ільїн, який не дуже полюбляв розкидатися словами, до глибини душі схвилювала Синцова.

Ільїн, який за час боїв одержав лейтенанта, зараз, що б там не сталося, був залізним кандидатом у комбати і сам добре це знав. А проте сказав те, що сказав. Синцову раптом здався таким давнім-давнім той перший вечір, коли він прийшов у батальйон, і перше знайомство з людьми, з котрих двох — Луніна й Оськіна — немає серед живих, двоє — Богословський і Караєв — у госпіталях, а решта — Ільїн, Завалишин, Рибочкін, Чугунов, Харченко — і зараз на своїх місцях і воюють разом з ним і з іншими, і старими, і тими, які щойно прийшли, порівняно з якими він сам у батальйоні вже старий комбат. Втрати втратами, а батальйон однаково не вбити! Першими чи не першими, а все-таки сьогодні з'єдналися з шістдесят другою, цього не відбереш!

— Ех, Ільїн! — сказав Синцов, підводячись з-за столу і скоряючись пориву почуттів, що заповнили його. — Ех, Ільїн! — повторив він ще раз поклав руку на вузькі, худі плечі Ільїна.

— Що?

— Нічого, просто радісно, що разом служимо і що до цього дня дожили. — І, відпустивши плечі Ільїна, надівши ушанку, сказав: — Я розвідників візьму і сам перший піду по маршруту. Місця мені знайомі. А тобі потім провідників пришлю.

— А я вже всіх командирів рот, крім Чугунова, викликав сюди. Передчував, що доведеться ставити перед ними завдання на переміщення. Скоро прийдуть, — сказав Ільїн. — Не затримаєтесь?

— Коли так, до їхнього прибуття затримаюсь. — Синцов сів, не скидаючи шапки. — А ти потім уже тут до

кінця все доопрацюй, підшкреби, нічого з хазяйства не залиш, і щоб таких, що відстали чи заблукали, не було. Візьми на себе цей труд.

— Все ясно,— сказав Ільїн,— от тільки підшкрібати, на жаль, небагато чого лишилося.

Він коротко зітхнув, і ці його слова, і коротке зітхання внесли в їхню розмову той відтінок гіркоти, без якої не могло бути правдивої оцінки справ, що склалися в батальйоні. Хоч який був сьогодні видатний день і хоч як наближав він їх до остаточної перемоги тут, у Ста-лінграді, але завтра батальйону знову треба було воювати, а воювати лишалося все менше *чим*, і сьогоднішній день теж сказав тут своє смертельне слово.

Розділ тридцять п'ятий

Те, що район руїн дійсно виявився знайомий, трохи полегшило Синцову клопоти цієї ночі. Спочатку він приймав дільницю від комбата цветковського полка, лазив з ним по руїнах, розставляв в охороні своїх людей замість тих, що знімалися і йшли. Потім турбувався: де лікоть сусіда зліва і справа, а це в темряві теж не одразу з'ясуєш.

З підвалу, в якому розташувалися, довелося витягти кілька німецьких трупів, але не схоже, щоб забиті в бою; всі з перев'язками, мабуть, удень просто тут клали вмираючих від ран.

Згодом, коли стали приходити люди, Синцов почав уточнювати з командирами рот, де і хто розташується. Але уточнити вночі по карті не досить, треба своїми руками помацати і своїми ногами дійти до кожного. Займалися цим ще дві години разом з Рибочкіним.

Дільниця батальйону тепер була, щоправда, невелика — все в кулаці, але невеликий цей простір такою мірою був перекопаний вибухами і завалений зруйнованими стінами, спаленою технікою, битою цеглою і мерзлим трупами, що сам чорт ногу зломить!

Коли був у Чугунова, уточнював дільницю його роти, спитав, як там далі було на висотці, де з'єдналися.

— Згодом багато прийшло від них,— сказав Чугунов,— цілий мітинг був.

— І як пройшов?

— Нічого, добре,— сказав Чугунов.— Вам замполіт краще розповідь,— сказав без кепкування, а просто по своїй натурі, вважав, що його стежя— діло робити, а розповісти — будь-хто, а не тільки Завалишин, розповідь краще за нього.

Та Завалишина все ще не було. Підгрібав усі рештки хазяйства разом з Ільїним. І не дивно: справа копітка, тим більше вночі.

Обійшовши дільниці рот, Синцов повернувся разом з Рибочкіним до себе в підвал, вже трохи прибраний, але ще з німим телефоном. Іван Овдійович — золота людина! — скип'ятив на сухому німецькому спирті казанок чаю. Випили з Рибочкіним по кухлю і погризли сухарів.

— Може, тушонки підігріти? — запитав Іван Овдійович.

«Можливо, та сама»,— подумав Синцов про сидір, знятий з убитого розвідника, і відмовився. Від утоми навіть їсти не хотілося, чай — інша річ.

— Подивіться, товаришу старший лейтенант, для старшого політрука ці окуляри не підійдуть? — знову підійшов до стола Іван Овдійович і поклав перед Синцовим круглі окуляри в роговій оправі. Одне скельце в них було тріснуте.

— Як і в нього, теж тріснуті,— сказав Синцов.

— В нього посередині, а ці скраю. А де їх тепер цілі візьмеш? — невдоволено промовив Іван Овдійович.— Я, тільки-но сказали, вже три дні солдат прошу — і не знаходять: всі розбиті!

Синцов узяв зі столу окуляри й приміряв — все одразу стало наче в тумані. Так, сильні, можливо, підійдуть Завалишину.

А Ільїн і Завалишин все не йшли і не йшли. І зв'язку з полком поки що не було — штаб десь іще пересувався.

— Ви раніше в цих самих місцях воювали? — спитав Рибочкін, повернувши Синцова до спогадів, відкинутих нічними турботами.

— Так, а ти звідки знаєш?

— А я ще напочатку, пам'ятаєте, коли ми розпитували, де ви воювали, собі на плані Сталінграда позначку зробив.

— Навіть план маєш, диви, який запасливий! — сказав Синцов.

— А я ще в грудні, коли виписувався з училища, в міській читальні з однієї довоєнної книги цей план на

кальку перевів. Ми тоді всі мріяли, що під Сталінград поїдемо.

«Так, хороший хлопчина, як каже про нього Ільїн, дуже навіть хороший хлопчина! — подумав Синцов. — Живий лишиться — мабуть, артистом стане, здорово вірші читає».

— Я сам не в цих будинках воював, — промовив Синцов, — але тут один час штаб нашого полка був. А я воював трохи правіше, де нині Зирянов, можливо, в нього КП у тому ж будинку, де в мене був. Там підвал дуже добрий.

— Сходите згодом туди? — спитав Рибочкін.

— Сходжу заради цікавості, якщо час виберу. Називали тоді його «будинок із шпаківнею».

— Чому «із шпаківнею»?

— А там, у дворі, було стовп укопано, і шпаківня висіла, пташиний будиночок. Тепер, звичайно, навряд чи лишилася. — Він поглянув на Рибочкіна і побачив, що той хилиться головою до стола. — Приляж.

— Краще ви приляжте, товаришу комбат.

— Поспи. Спати захочу — підніму. Не бійсь, не пожалію.

Рибочкін відвалився від стола, витягнувся на лаві й одразу заснув, і слова більш не сказавши. І тільки ліг, задеренчав на столі телефон. Виходить, є тепер зв'язок з полком!

— Дев'ятий слухає!

На тому кінці проводу був капітан Чернишов, начальник штабу полка.

— Де знаходишся?

— Де наказано.

— Уточни.

Синцов уточнив.

Чернишов задав кілька питань, які можна було й не задавати, потім сказав:

— Поздоровляю, з тебе належить.

— Дякую, — сказав Синцов, зрозумівши з його слів, що в штабі все-таки надавали значення тому, що їхній батальйон першим у полку з'єднався з шістдесят другою. — Коли належить — за мною.

— Мало радості чую в голосі, — сказав Чернишов.

— А чого занадто радіти, — сказав Синцов, — війна ще не вся.

— Тобі видніше, — сказав Чернишов. — У мене все.

Синцов поклав трубку, почув за спиною кроки і подумав, що це Ільїн. Але це був Левашов.

— Як у тебе? — не сідаючи, запитав Левашов.

— В основному зосередилися, — сказав Синцов. — Чекаю на Ільїна, прийде — все останнє підтягне. Сідайте. Чаєм почастую.

— Не треба, в себе вип'ю, коли повернусь. З півдня в полку не був, у Зирянова просидів. Досвідчений, досвідчений, а все-таки зарвався, мало не вчистили йому німці. Все доводить, який він є. З одного боку, добре, а з другого — погано. Згарячу здатний голову покласти, і не лише свою... Хто це хропе?

— Рибочкін.

— Оце врїзає, — сказав Левашов.

Синцов, підійшовши до Рибочкіна, повернув його голову, що було вткнулася ротом і носом в ушанку. І він одразу ж задихав по-дитячому глибоко й рівно.

— На, тримай. — Левашов сунув руку під кожушок і витяг звідти щось маленьке, загорнуте в шматок газети. — Поздоровляю. З особистих запасів.

Синцов здивовано поглянув на нього і розгорнув папір; у ньому лежали дві новеньких шпали.

— Що, капітана дали?

— Від мене першого, чи що, чуєш?

— Для мене новина.

— Як новина? Туманян ще вдень мені сказав.

— Вам сказав, а мені ні. Крім нотацій, від нього цілий день нічого не чув.

— От чорт самолюбивий, — сказав Левашов, — до чого переживає, що Цветков перший з'єднався! Власного комбата з званням поздоровити сил не знайшов. А я вже було вирішив від Зирянова просто в полк, але потім подумав: ні, зайду, віддам шпали.

— Спасибі.

— Овдійович! — гукнув Левашов і, коли Іван Овдійович зайшов, показав йому на Синцова: — Капітану шпали прикрути, бо він не по званню одягнений.

Синцов скинув кожушок і стягнув через голову гімнастюрку.

— Прикрутіть для пам'яті, щоб міцніше було.

— Накинй кожушок, — сказав Левашов.

Синцов накинув на плечі кожушок і розсміявся, згадавши про дзвінок начальника штабу полка.

— Чого смієшся? — спитав Левашов.

— Чернишов мене поздоровляє по телефону, а я не зрозумів. Він каже: «Мало радіеш»,— а я відповідаю: «Війна ще не вся». Так його зрозумів, що він мене із з'єднанням поздоровляє!

— Так чи не так зрозумів, а однаково відповідь нерозумну дав,— сказав Левашов.— Як же так не радіти? Тільки тоді й почнемо радіти, коли війна вся? Дурниці! Якщо по дорозі з різного більш-менш значного не радіти, то, на мій характер, до кінця війни не доживеш. Як самий момент з'єднання був? Гарний?

Синцов розповів, який це був момент, і зараз, коли розповідав, почуття буденності і навіть якогось розчарування, яке він пережив тоді, згладилося, зникло — момент і йому самому вже починав здаватися гарним. І навіть голос його трохи затремтів, коли він дійшов до того, як солдати розстелили прапор на куску фанери, а політрук почав писати на ньому: «Бійцям III-ї».

— І де ж він зараз, цей прапор?

— Нема його, забрали.

— Хто забрав? — насупившись, запитав Левашов; він не любив, коли його обходили в таких справах, хазяйнували без нього в полку.

— Наскочив якийсь полковий комісар з політвідділу армії і забрав. Я йому було сказав, що це нам для дивізії, але, очевидно, я дурень у таких справах. Він роз'яснив мені мою несвідомість, забрав і потяг. Дуже поспішав.

— А як його прізвище? — запитав Левашов, і очі в нього звужилися.

— Він мені не доповідав,— сказав Синцов.

— А який із себе?

— Який із себе? — Синцов раптом відчув, що не може відповісти, який із себе був полковий комісар, бо в його пам'яті він ніякий із себе не був — просто був полковий комісар в білому новому кожушку. Було і обличчя, але не запам'яталося, запам'ятався лише голос, діловитий і квапливий, і як несподівано швидко він пішов назад, коли забрав прапор. Але всього цього він не сказав Левашову, тому що почуття все зростаючої неприязні було ще не цілком зрозуміле йому самому. Замість цього сказав усміхнувшись: — В новому кожушку.— А в думці з прикрістю додав: «В білому-пребілому — по снігу не повзаному, по окопах не лежаному, а за прапор — зубами вчепився!»

— Він, гадина, більше нікому,— злісно сказав Левашов.— Лише дивуюся, як він дійшов до тебе. Що, в тебе тихо, чи що, в той час було?

— Хвилини із двадцять уже тихо було,— сказав Синцов.

— На тишу пішов. Пішов на тишу, а вийшов на шістдесят другу. Везе, собаці! Тепер іще кудись у газету протягне, як він особисто з'єднався!

Синцов вражено дивився на Левашова.

— Давній знайомий, чи що?

Левашов відповів не одразу. Спочатку злісно гмикнув, неначе саме слово «знайомий» було йому проти шерсті. Потім усміхнувся і промовив мрійливо:

— Такий знайомий, що я б добровільно в штрафбат командиром взводу пішов, тільки б мені товариша Бастрюкова під начало дали! Там би він на своїй діалектиці далеко від мене не втік. Там усе просто! Або йди на німця грудьми, або куля!

Він промовив це з такою люттю, що Іван Овдійович, який саме увійшов з гімнастеркою в руках, навіть подався назад.

— Нічого, заходь,— сказав Левашов.

Синцов узяв гімнастерку з рук Івана Овдійовича. Дірочки, що лишилися від кубиків, були турботливо прим'яті, а шпали пригвинчені точнісінько там, де їм належало бути.

— Спасибі,— сказав Синцов, одягаючи гімнастерку й не розуміючи, чому Іван Овдійович, який не любив тупцяти біля начальства, якщо була нагода зникнути, зараз стоїть і ні з місця.

— Хочу запитати, товаришу капітан.— Іван Овдійович вийняв з-за спини флягу.— Може, товариш батальйонний комісар заради такого випадку обітницю порушить?

— Заради будь-якого випадку не можу. Обітниця надто міцна. А з тобою комбат пізніше, коли я піду, вип'є. Не турбуйся, ми його згодом через замполіта перевіримо: якщо не піднесе — догану з занесенням дамо.

— Так отож,— тільки-но Іван Овдійович вийшов, сказав Левашов, і очі його знову звузилися.— Коли вже почав, розповідь до кінця.

З його розповіді Синцов зрозумів, що вони служили разом з Бастрюковим з початку війни, воювали в Одесі, і комісар дивізії Бастрюков ще тоді був сволотою;

а перевершив сам себе вже в Криму, в критичні дні, коли частини Приморської армії, які не встигнули дійти до Перекопу, серед голих кримських степів обійшли німці, що прорвали Перекоп. Перед армією було два шляхи: або відступати ще вільною дорогою на Керч, або наперекір усьому йти до Севастополя. На Військовій раді вирішили: Севастополь! І Левашову, в ті дні комісару штабу армії, командуючий наказав наздогнати й повернути дивізію, в якій він раніше служив і яка вже почала відхід у бік Керчі.

Левашов прорвався на броньовичку через німців, знайшов у одній з колон командира дивізії і Бастрякова, передав їм наказ усно, потім передав його командирю дивізії в письмовій формі й, не перечікуючи бомбування, що саме почалося, сів у броньовичок і поїхав в артполк, який теж треба було встигнути завернути.

Через п'ять хвилин після його від'їзду командира дивізії, який так і не встиг дати розпорядження, було вбито, ад'ютанта, який був присутній під час розмови,— також, а полковий комісар Бастряков сів до непошкодженої емки і, переганяючи полки, поїхав у Керч. Лиш увечері, коли з дивізії так і не надійшло донесень, інший офіцер штабу дістався до неї і з'ясував, що там ніхто не знає про наказ. Два полки все-таки встигли повернути до Севастополя, а один так і не встигли.

Що полковий комісар Бастряков сів до машини і, нікому нічого не сказавши, гайнув на Керч, офіцеру штабу повідомили, а що потім було з Бастряковим, так і не з'ясували — все заступив собою Севастополь.

— А мене командуючий того дня вперше в моєму житті обізвав падлюкою за те, що злякався, не довіз наказу до дивізії. І без трибуналу, сам поставив до стінки, і маузер вийняв, і застрелив би, рука б не здригнула. А я стояв, руки по швах, і мовчав. І знав, що от зараз помру як падлюка і ніхто про мене вже нічого іншого не доведе, тому що не привіз розписки — наказ вручався під бомбами. А не застрелив мене тому, що я не просив, не пояснював, а стояв і мовчав. Однаково жити не хотів, раз уже втратив довіру. І він опустив маузер і сказав: «Йди геть з очей». А що я в дивізії все-таки був, дізнався тільки згодом увечері. А все решта, між іншим, так і лишилося на віру: розписки немає, і живих свідків, крім товариша Бастрякова, нема. І серед живих він залишився не для того, щоб стверджувати, як було,— він

і далі жити хоче! І скільки я всього передумав про це сьогодні, після того як його в дивізії зустрів,— навіть самому соромно! Бій іде, в Зирянова становище скрутне, люди гинуть, а я про таке гайно думаю! І не в силі забути.

— А нащо про нього забувати? — сказав Синцов.— Якщо про гайно забувати, воно вічно плавати буде.

— Отож-то, що плавати буде,— сказав Левашов.— Навіть не уявляв, що він ще на світі живе, думав, утік і здох по дорозі. І раптом сьогодні, щойно цього німця з його радіо назад у політвідділ дивізії привіз, бачу: поруч з Бережним у білому кожущку хтось знайомий. Дивлюся — й очам не вірю: сам товариш Бастряков!

А Бережний йому на мене: «Замполіт триста тридцять другого Левашов! Обов'язково у нього в полку побувайте!» А той і оком не кліпнув. Подивився на мене і голівкою кивнув, мовляв, здрастуйте, товаришу батальйонний комісар! Наче я не я і він не він.

— Ну, а ти? — запитав Синцов.

— А що я? Я дивлюся на нього й думаю: може таке статися, щоб людина взяла та й не впізнала тебе? Ні, думаю, не може такого статися, бо ми однаково ті самі. І він — він, і я — я. Приклав, як належить, ручку до ушанки і до Бережного: «Дозвольте, товаришу полковий комісар, повернутися в полк?» Через ліве плече — і пішов. Іду й думаю про товариша Бастрякова: мав би силу вбити поглядом — вистрілив би мені в спину!

— І що далі?

— Що далі? — проказав Левашов.— Далі воювати з фрідцями будемо, як і досі воювали.

— Так це й залишиш?

— В грудні випадково його прізвище почув,— замість відповіді сказав Левашов.— Навіть запитав одного інструктора, звідки в них у політвідділі цей Бастряков, не з Криму? Ні, каже, навпаки, з Карельського фронту прибув. Он куди його шпурнуло!

— То що ж ти збираєшся робити? — наполегливо повторив Синцов.

— А що з ним тепер робити? З нагоди перемоги в Сталінграді донос на нього за сорок перший рік писати? А якщо він за цей час героєм став? Хіба не буває? От бачиш, до тебе на передній край заїхав, а в сорок першому його, бувало, і на віжках у полк не зтягнеш...

— Але те, що ти мені про Крим розповів,— це ж неймовірно! — сказав Синцов.

— А хіба мало тоді було неймовірного,— сказав Левашов.— Поглянути в його послужний список — мабуть, відтоді вже чимало хороших справ зробив! Інакше хіба підвищили б? А я от не вірю, що вони хороші, а довести не могу. Та й не хочеться з ним заводитись.

— А якщо він вдруге, коли знову сутужно стане, теж продасть, тоді хто винен буде? — злісно запитав Синцов.

— А пішов він до...— вилаявся Левашов.— Між іншим, якщо хочеш знати, що я в рот не беру,— його заслуга. Коли їхав тоді до них у дивізію, на нерві хильнув по дорозі з фляги. А якби не хильнув, можливо, все-таки розписку б узяв. І коли після цього постояв у командуючого перед маузером, зарікся пити до миру. А не доживу, так і не вип'ю жодної чарки. Чому мовчиш? Не згоден зі мною?

— Не згоден.

— А не згоден, і грець з тобою.— Левашов раптом підозріливо кинув на Синцова поглядом.— Що боюся з ним задиратися, не думаєш?

— Не мав на думці.

— Ну й гаразд,— промовив Левашов.— А врешті мені вирішувати, я й вирішую.

Він потер руками обличчя й позіхнув:

— Піду.

Синцов вийшов провести його з підвалу. Хотів провондирити далі, але Левашов відмовився:

— Штаб уже на місці, дорогу я з'ясував. А якихось заблукалих німців я, коли ми з Феоктистовим, не боюся, навіть трьох на одного.— Він кивнув на свого велетня-ординарця, що виріс поруч, прислухався до далеких звуків бою і весело вигукнув: — Все-таки розрубали, розтуди їх, фашистів надвоє, як гадюку лопатою: голова тут, ноги там!..

Левашов пішов, а Синцов, залишившись сам, постояв під незвичним небом, що лише зрідка погуркувало, і, повернувшись у підвал, розбудив Рибочкіна:

— Почергуї біля телефону, поки Ільїн прийде, а я до Зирянова ненадовго пройду.

— Подивитесь свої колишні місця? — співчуваючи, спитав Рибочкін.

— Подивлюся. Івана Овдійовича з собою захоплю і назад відправляю, щоб знав, де я. Тільки-но Ільїн

з'явиться, одразу по мене пошли або раніше, якщо буде найменша потреба...

— Як, Іване Овдійовичу, на ногах ще тримаєтесь? — запитав Синцов, коли вони вдвох вийшли з підвалу.

— Зранку не пив, — сказав Іван Овдійович.

— Я не про це. Стомилися, мабуть, сьогодні?

— А хто ж тепер не стомився! Другий рік війна, всі люди втомилися, — сказав Іван Овдійович і замовк вичікувально: до чого веде комбат?

— І я стомився, а на місці не сидиться, — сказав Синцов, і в тому, як він сказав, був відтінок провини, що не лише сам зараз іде туди, куди йому йти не обов'язково, але й тягне за собою ординарця. — Радий усе-таки, що капітана присвоїли, — сказав відверто, як близькій людині, якою і був для нього Іван Овдійович.

— А як же не радіти, — відповів Іван Овдійович. — Звання є звання. — Відповів як старший молодшому, для себе особисто вже не визнаючи цього, але розуміючи, що це означає для інших, особливо для тих, що молодші. При своїй звичайнісінькій зовнішності і частково свідомо виробленому вмінню не впадати в очі, Іван Овдійович — Синцов давно вже зрозумів це — був людиною розумною і твердою в судженнях про людей, в тому числі і про тих, від кого залежав за своїм солдатським становищем. До Богословського, в якого був ординарцем до Синцова, він ставився поблажливо, як до людини слабкої, але гарної. А якогось невідомого Синцову капітана, з котрим його звела доля ще до Богословського, відверто згадував як пришелепуватого. І коли Ільїн, з його молодістю строгістю, раптом зайшовши і почувши спогади Івана Овдійовича про цього капітана, одрубав йому: «Так про командирів не говорять!» — Іван Овдійович, тримаючи руки по швах, запитав: «А як же тепер бути, товаришу лейтенант, коли він хоч і капітан, а воістину пришелепуватий?»

Синцов почував до себе з боку Івана Овдійовича майже батьківське ставлення не в тому розумінні, що ординарець годився йому в батьки за своїм віком, а в тому розумінні, що Іван Овдійович, очевидно, погоджувався бачити в ньому сина й водночас мирився з ним у ролі начальника.

Сказавши, що звання є звання, Іван Овдійович мовчки пройшов кілька кроків услід за комбатом і несподівано спитав:

— Про Голохвостова, генерал-майора, не чули, товаришу капітан?

— Не чув.

— У нашому фронті дивізією командує. В одній кулеметній команді з ним у першу світову були. Я першим номером, а він другим. А в громадянську я — червоним бійцем, а він — командиром кулеметної роти. Я після громадянської — під демобілізацію, а він — в училище. Він тепер генерал-майор, а я знову рядовий. І обоє з дев'яностого. Он воно що звання означає.

Синцов не відповів. Чекав: що далі?

— Без вас тут з лейтенантом Рибочкіним розмовляли. Я йому розповідаю про цього Голохвостова, а він каже: «Коли в п'ятдесят три роки дивізією командує — виходить, недалеко пішов, застарів». Виходить, як на його думку, Голохвостов командувати дивізією застарів, а я в свої роки солдатом бути не застарів.

— Як вас зрозуміти? — спитав Синцов. — Хто ж тепер правий?

— А всі праві, товаришу капітан, — сказав Іван Овдійович. — Кого ким призвали, той тим і служить. Війна одна на всіх. А міркування, що від лейтенанта Рибочкина чув, вони нерозумні по молодості літ. Тільки й того.

Коли пройшли триста метрів до Зирянова і Синцов переконався у вартового, що саме тут, у підвалі, і міститься Зирянов, він одпустив Івана Овдійовича.

— Краще б тут вас зачекати.

— Якщо потрібен буду, пришлють по мене, — сказав Синцов. — Ви й прийдете, щоб не шукати.

— Зрозуміло, — сказав Іван Овдійович і, поправивши на плечі автомат, зник у темряві.

Підвал, де містився тепер командний пункт Зирянова, той самий, помилки бути не могло. Тут Синцов сидів, коли його призначили командиром батальйону, і звідси, коли не втрималися, відходив на нову вулицю.

— Сусідові! — підводячись з тапчана, сказав Зирянов. — Думає завтра сам до тебе навідатися, обмити, але ти, виявляється, прудкіший за мене.

— А ти звідки знаєш?

— Тепер знаю, тому що по тобі видно, а перед цим Левашов сказав. Поздоровляю, що знову мене наздогнав. — Зирянов сказав це весело й легко, без ревнощів; за його словами відчувалося, що знову вірить у себе, і якщо не вб'ють і не поранять, тепер за короткий строк

поверне собі все, що мав.— Виходить, війна йде, а канцелярія пише, присвоює і кому слід, і кому не слід. То як, замочимо?

— Утримаюсь. Із своїми ще належить...— сказав Синцов.

— А я що, не твій? Я теж колишній твій,— великодушно промовив Зирянов.— На тодішній мій настрій попав би в зами до якогось чорта — знов у штрафбат повернули б, достеменно.

— А як сьогодні настрої?— спитав Синцов.

— Настрій посередній. І наніс, і поніс. Німців під час їхніх контрактаток покляли — сніг чорний, але і втрат зазнали великих. Так, як сьогодні, ще три дні повоювати — без штанів лишишся. Який мій настрій, чуеш, Євграфов? — гукнув він чоловіка, що сидів у глибині підвалу.— Тобі краще знати.

— Як на мій погляд, непоганий,— знайомим Синцову байдужим голосом сказав чоловік, що сидів у глибині підвалу. Це був молодший уповноважений полкового відділення Смершу. Перші дні боїв він, можна сказати, жив у батальйоні Синцова, а останнім часом десь зник.

Він підвівся назустріч і мовчки трусонув руку Синцова.

— З Євграфовим живемо дружно,— сказав Зирянов.— Сьогодні навіть разом з ним німців гранатами відбивали. Він, виявляється, майстер гранати кидати. Не знав цього за ним. Добре почуття самозахисту має.

— Годі патякати,— сказав Євграфов.

— А ти не ображайся, я жартома.

— Як справи в батальйоні? — запитав Євграфов у Синцова.

— справи нічого,— сказав Синцов,— зайди, сам подивися.

— Накажуть — зайду.

— Зайди, ми не заперечуємо.

— А це від вас не залежить,— сказав Євграфов.— Хоч би й заперечували.— І повернувся до Зирянова.— Я піду.

— Образився, чи що? — запитав Зирянов.

— Ну чого ти, капітан, дурника корчиш,— сказав Євграфов.— Знаєш, що мене ще вдень у полк викликали.

— Вдень викликали, вдень і пішов би, а тепер ночуй, коли залишився. Може, я боюся, що мені замість тебе якесь лихо пришлють. Краще вже ти сиди.

— Дякую.

— Не сердься, дай п'ять,— сказав Зирянов; у голосі його була щирість.

— Бувай,— сказав Євграфов.— З тобою діло мати — треба молоко на шкідливість одержувати.

— А ти там у себе про це попередь, може, іншого бажуючого не знайдеться, сам і повертайся.

Євграфов нічого не відповів, мовчки кивнув Синцову й вийшов.

— Люблю під'юджувати,— сказав Зирянов.— Як вухналь при мені сидів, навіть реляцію на нього «За відвагу» написав.

— З цим — нічого, а з кимось іншим дограєшся.

— То й дограюсь. Я вже раз і назавжди вирішив: або жити, або не жити.

Вони стояли посеред підвалу, і Зирянов помітив, що Синцов уважно оглядає приміщення.

— Чого дивишся? В тебе гірше, чи що?

— Мій КП тут два тижні містився.

— Коли?

— В жовтні.

— Серйозно тут? — запитав Зирянов так, наче йому все ще не вірилося.— Тоді давай за повернення на старі місця! — кивнув він на флягу, що лежала на столі.

— Мабуть, уже випив і до мене,— сказав Синцов.

— Трохи випив з уповноваженням за те, що він людина, як і всі. Жалкував, що йде. Та й справді, ще пришлють замість нього якийсь стерво, в них є цей товар.

— Раз ти вже випив, а мені доведеться ще попереду, не будемо,— сказав Синцов.

— То й не будемо,— легко погодився Зирянов.— Я сьогодні сам зайвого боюсь. Перенервував за день. Все-таки ще міцно вони воюють... Годі стіни обдивлятися. Сядь.

— Все-таки добре, коли в чотирьох стінах,— сідаючи, сказав Синцов.

— Це вірно. А пам'ятаєш, як на третю ніч наступу у Вишневій балці ночували? — нагадав Зирянов.— Балка Вишнева, а снігу по горло. Я тої ночі мало собі геть-чисто все не відморозив. Снігом відтирав — ні, думаю, брешеш, іще знадобиться! Я ж молодий, мені й сорока немає.

— Невже? — здивувався Синцов. Йому здавалося, що Зирянову більше ніж сорок. Може, через сивину, а може, через долю.

— Немає сорока, тридцять восьмий іде. Я ж на громадянську в тринадцять років утік. Був у Котовського в бригаді юним розвідником. Фільм «Червоні дияволята» бачив? Це про мене.— Зирянов розсміявся.— Чого дивишся? Справді про мене. Теж із махновцями воював. Розвідником до них ходив. В усякому разі, недалеко від істини.

Синцов підвівся, ще раз повільним поглядом оглянув підвал і сказав, що піде, час.

— Пришлють по тебе, якщо потрібен,— сказав Зирянов.

— Та воно так,— сказав Синцов,— коли смикають, думаєш: хай їм усячина, без мене, чи що, не можуть обійтися! А коли годину не потрібен, дві не потрібен, починаєш думати: як це так не потрібен?

— Ти в шістдесят другій армії в якій дивізії? — спитав Зирянов.

І коли Синцов назвав дивізію, вигукнув:

— Ех, чорт забирай! До мене годину тому інструктор з їхнього політвідділу забігав — грівся, старший політрук.

— Як він виглядає?

— Такий Афоня конопатий, носик гудзичком, з наших, з русаків.

— Булкін?

— Може, Булкін, а може, Пишкін,— сказав Зирянов,— прізвиська не запам'ятав. Послали простежити, щоб відсталих з їхньої дивізії не було.

— Та-ак! — прикро протягнув Синцов і зітхнув: здибай він тут цього Булкіна, про всіх би дізнався, і хто живий, і хто не живий.— Аж не віриться власним очам! Із цих підземель нас витиснули, і сюди ж ми знову повернулися. Стою тут, у підвалі, і здається, уві сні його бачу. Чим ми були і чим стали? І як усе це день по дню переверталось, переверталось і врешті перевернулось!

— Нічого,— усміхнувся Зирянов.— Ти Іван, і я Іван, ми з тобою російські ваньки-встаньки: скільки нас не перекидай, а лежати не будемо. Фріцам зараз до свого становища важче звикати. Скільки полонених за останні дні не брав, кожен другий — психований. Не помічав?

— Помічав інше,— сказав Синцов,— здаються ще мало.

— І це прийде,— сказав Зирянов.— В армії, як і в людини, основна жила є; поки не луснула — стоїть як

жива, а луснула — кінець! Будеш за своє капітанство пити, вважай, що я при тому присутній!

Уже майже дійшовши до свого командного пункту, Синцов зіткнувся з Іваном Овдійовичем, який ішов напрооти.

— Ільїн послав?

— Він не посилав, але ви ж при мені Рибочкіну наказали, коли Ільїн повернеться, за вами йти,— сказав Іван Овдійович.

— Ну, так. А Завалишин де?

— Теж повернувся. Що йому станеться!

Входячи в підвал, Синцов сподівався побачити одразу всіх трьох — Ільїна, Завалишина і Рибочкіна. Але Ільїна чомусь не було. Завалишин спав, а Рибочкін ходив сам з кутка в куток і щось бурмотів під ніс, піддаючи жару кулаком,— ходив, не сідаючи, й декламував вірші, щоб не заснути.

— Що декламуєш?

— Та так, нічого.

— Свої, чи що, склав?

— Ні, не свої,— сказав Рибочкін, хоч по обличчю було видно, що свої.

— А де Ільїн?

— Пішов,— сказав Рибочкін,— прийшов і пішов, хоче на власні очі подивитися, де командні пункти рот.

«Ну звичайно, своїми. Моїми йому мало»,— з прикрістю подумав Синцов. Бачачи, як збивається з ніг Ільїн, він інколи по-товариськи намагався полегшити йому життя — щось зняти з нього і взяти на себе, але з того нічого не виходило. Не вийшло і сьогодні. Марна праця. Комбат обійшов командні пункти рот, а слідом за ним понесло і начальника штабу.

— А Завалишин одразу спати ліг,— сказав Рибочкін.— І ви теж лягайте.

— А ти?

— А я вас за всіх поздоровляю,— сказав Рибочкін.— Найперший!

«Виходить, Іван Овдійович всім їм уже доповів,— подумав Синцов.— А втім, цього і слід було чекати».

— Дякую,— сказав він.— А втім, я таки ляжу. А лейтенант Рибочкін коли спати буде? Після війни?

— Я ляжу, коли Ільїн повернеться. А коли за ваше звання вип'ємо — вирішуйте самі. А закуска в мене є — бички в томаті, банка.

— Якщо закуска є, момент знайдемо,— сказав Синцов і, пошукавши очима, куди б лягти, приткнувся на тапчані поруч Завалишина, що притисся до стіни.

«Коли спати лягав, навмисне так ліг, щоб іще комусь місце залишилось»,— подумав Синцов про Завалишина, і то було останнє, що встиг подумати.

Він прокинувся, не усвідомлюючи, скільки проспав,— мало чи багато,— від жіночого голосу. Хоч спросоння, немов кризь туман, чув два голоси— жіночий і чоловічий, але від Завалишиного б не прокинувся; прокинувся від жіночого. Голос був знайомий.

— Мені лише два чоловіки потрібно, і тільки до ранку, а якщо наші раніше прийдуть, то й ще на менше. Я дуже вас прошу...

Синцов, ще не розплющуючи очей, сперся на когось рукою й сів. На місці Завалишина, витягнувшись, мов по команді «струнко», на весь свій маленький зріст, спав Ільїн. Він навіть не поворухнувся від того, що на нього сперлися. Остаточно розплющивши очі, Синцов побачив сутулувату спину Завалишина, який стояв посеред підвалу, і перед ним Таню Овсянникову, в кожушку, ушанці і з автоматом на шиї. Вона стояла перед Завалишиним просто мов автоматник, якого знімає фотограф, праву руку поклала на приклад, а ліву на дуло.

— Охорону я дам і сам туди сходжу,— сказав Завалишин.— А вам там уночі в німців робити нічого. Прийшли до нас в батальйон— і добре зробили.

— Ні, я так не можу,— сказала Таня.

Вони обоє ще не помітили, що Синцов прокинувся.

Він підтягнув розстебнутий ремінець з наганом і встав, відчуваючи, як його похитує спросоння.

— Здрастуйте, докторе. Що це ми з вами кожної ночі почали зустрічатися!

— Здрастуйте,— невпевнено сказала Таня, судячи по голосу, не одразу впізнавши його. А впізнавши, так зраділо, по-цуценячи зойкнула:— Ой, як мені поталанило!— що Синцов усміхнувся.

— Поталанило чи не поталанило, зараз розберемося. А спершу сідайте. І замполіта мого під автоматом не тримайте. Він однаково ні чорта, ні бога не боїться, лише вигляд такий обманливий— малобойовий.

— Гарзд, сяду,— сказала Таня.— Але я дуже поспішаю.

Вона зняла через голову автомат, скинувши при цьому додолу шапку. Синцов потягнувся, щоб підняти, але Завалишин зробив це швидше за нього.

— Дякую,— сказала Таня і, не надягаючи шапки, поклатла її на стіл.

— Де ви взялися? — запитав Синцов і перебив сам себе: — Чаю хочете?

— По правді — хочу, тільки якщо недовго, бо мене чекають.

— Я сходжу.

Завалишин вийшов.

— Хто вас і де чекає? — спитав Синцов.— І чого ви до нас прийшли, спросоння не зрозумів.

— Мене ввечері до захопленого німецького госпіталю тимчасово прикомандирували, до ранку,— сказала Таня.— Ми туди продукти дали і трохи перев'язочного матеріалу, і мене залишили, тому що я володію німецькою. А вранці сказали, їх звідси взагалі забирати будуть. Але не знаю, як це буде, на мою думку...— Вона стелула плечима й не докінчила.— Мене залишили і двох автоматників. Вони не наші, їх лишили від тієї дивізії, яка госпіталь захопила. А вона, виявляється, вже пішла, і якийсь їхній сержант уночі прийшов і сказав, щоб вони знімалися, бо відстануть. І вони сказали, що підуть, раз уся частина в інше місце пішла. А я їх упросила трохи зачекати, поки я піду до когось і візьму іншу охорону.

— Як це «упросили»? Ви їм наказати мали. Ви ж офіцер,— сказав Синцов, хоч розумів, що не так уже й просто капітанові медичної служби, та до того жінці, щось наказати двом бувалим автоматникам з чужої частини.

— А я їм не наказувала,— відмовила Таня.— Сказала: якщо будете скавучати, краще одразу забирайтеся к бісу, я сама з німцями лишуся.

— Цього ще не вистачало!

— А вони мені кажуть,— усміхнулася Таня: — «Ми вас так не покинемо, ходітьте з нами, товаришу військкікар, нікуди ці напівмертві фріци тепер не подінуться. А якщо все-таки за них боїтеся, то давайте ми з них зовсім мертвих зробимо».

— Сволота, хто таке сказав...

— Це один сказав.

— Однаково сволота.

— Вони чекають мене там,— сказала Таня.

— А автомат у вас звідки, вони дали?

— Ні, це мені Росляков дав.

— Хто такий Росляков?

— Наш начальник еваковідділення. Я б і сама там залишилася, поранених не побоялася б. Та раптом серед них здорові ховаються, із зброєю?

— Цілком можлива річ,— згодився Синцов.

Таня подивилася на його забинтовану руку й винувато сказала:

— Я вчора навіть не запитала, що у вас з рукою.

— Було, та минулося. Вчора вранці востаннє перев'язку зробили,— сказав Синцов.— Не встигли там мого другого розшукати, Пепеляєва?

— Не встигла. Але я для вас однаково або сама, або через когось довідаюсь. Неодмінно!

— Не дуже гарячий,— входячи з чайником, промовив Завалишин,— а однак...

— А мені хоч який-небудь. У німців не хотіла... Ви йшла сніг посмоктати, але він такий задимлений, що аж нудить від нього.

— Сніг тут усюди пороховий, отруений,— сказав Синцов.— Однаково що морську воду пити, ще гірше.

Завалишин налив Тані чаю, і вона стала пити жадібно, великими ковтками.

— Окуляри тут тобі підшукали. Наче сильні. Не пробував? — спитав Синцов.

— Сильні, та не в той бік,— розсміявся Завалишин.— Я короткозорий, а вони для далекозорих.

Синцов узяв зі столу свою порожню флягу, налив у неї трохи чаю, сполоснув, вихлюпнув додолу і знову наповнив чаєм, тепер ущерть.

— Це ми вам із собою дамо. А може, трохи горілки хочете?

— Ні, не хочу.— Таня налила собі другий кухоль чаю.

— Погано піклуєшся, Завалишин,— сказав Синцов.— А це, знаєш, яка моя давня знайома? Можна сказати, найдавніша знайома на світі, з початку війни... І сухарів візьміть із собою.— Він згріб з тарілки пригорщу сухарів.

— Нащо? Куди?

— Ну, куди, куди... в кожушок. Нічого, пийте! — Він обійшов довкола столу і, ставши позад неї, сам почав напихати їй сухарями кишені кожушка. Вона сиділа слухняна, раптом притихла.

— А де цей госпіталь ваш?

— Недалеко, якщо просто назад від вас,— метрів п'ятсот.

— А де він, у підвалі?

— Навіть не в підвалі,— сказала Таня,— якісь галереї склеписті, незрозуміло що.

— Склади пивзаводу,— сказав Синцов.— Це я знаю де. То чого ж ви хочете? Двох автоматників до ранку, на зміну цим?

— Так, принаймні двох.

— Чи ти ба, «принаймні двох». Гадаєте, це так легко? Дамо, звичайно. І самі разом з вами підемо подивитися ваших фріців. Але майте на увазі: зранку люди мені самому потрібні будуть.

— А наші обіцяли ще вночі або санітарів, або бійців з господарчого взводу мені вислати.

— Обіцяли, та не зробили! — обізвався Завалишин, що досі мовчав.

— Мабуть, просто заблудилися, шукають або щось трапилось,— сказала Таня, вже готова заступитися за свою санчастину.

— Трапилось, що совість втратили. Жінку саму на цілий німецький госпіталь покинули,— сказав Завалишин.

— До чого тут жінка? — сердито відповіла Таня.

Синцов не чув кінця цієї суперечки — вийшов дати розпорядження відносно автоматників. Сам він уже вирішив, що, крім двох солдатів, до ранку відправить з Танею туди, в німецький госпіталь, Івана Овдійовича. Старий надійний, якщо справді там з німців хто завовтузиться, не прогавить. Пригадав, як тоді з Золотарьовим залишили її в сторожці в кривого лісника на милість долі, нічим не могли захистити... А зараз можна захистити, є така можливість. Навіть якщо й не виявиться справжньої небезпеки, все ж про всяк випадок.

Двох солдатів узяв з охорони штабу, замість них розбудив тих, що відпочивали, а Івана Овдійовича підняв легко, як завжди, тільки торкнув за плече, і той уже схопився.

— Приготуйтеся, Іване Овдійовичу, підете разом зі мною.

Коли, давши розпорядження, повернувся до підвалу, побачив, що Таня сидить і чекає в шапці і з автоматом, а Завалишин затягає ремінь на кожусі, теж збирається йти:

— Люди готові,— сказав Синцов і подивився на Завалишина.— А ти куди зібрався?

— Піду проведу, якщо не заперечуеш.

— Заперечую, сам піду. Я ж тобі сказав — давня знайома. І старий борг за мною. Колись кинув її в лісі саму...

— Навіщо ви таке говорите? — сказала Таня.— Старший політрук подумає, що й справді покинули!

— А звісно ж, кинув,— сказав Синцов, не звернувши уваги на сердитий Танин жест,— а зараз не покину. Чого сердитесь? Частково жартую. А головне, радий, що знову побачив вас і можу провести, маю можливість порозмовляти з вами хоч півгодини. Коли ще доведеться? Цього ні ви мені не скажете, ані я вам! Так чи не так, Завалишин?

Завалишин не відповів, просто зняв шапку, поклав на стіл і розстібнув кожуха. І лише потім, як про минуле, сказав:

— Вважав, що, знаючи мову, легше, ніж ти, з німцями порозуміюся, якщо буде потрібно.

— Буде потрібно — і я порозуміюся,— сказав Синцов.— Вже близько двох років тільки й робимо, що намагаємося з ними порозумітися! Ходімо, товаришу капітан медичної служби. Я від сьогодні, між іншим, теж капітан. Отож, підемо зараз з вами — два капітани... Була така книга до війни. Читали?

— Я лише цієї зими її прочитала, в Москві, коли в госпіталі лежала.

— Сподобалася?

— Дуже. А вам?

— А я вже не пам'ятаю. В госпіталі довго лежали?

— Два місяці.

— Куди поранення?

— В живіт.

Вони вже вилізли з підвалу і йшли, петляючи між руїн. Позаду, поскрипуючи снігом, ішли Іван Овдійович і двоє солдатів.

— Так склалося, що вчора про все говорили, тільки не про вас. Поранення важке було?

— Мало не померла,— сказала Таня,— добре, що тієї ж ночі літаком вивезли і кров перелили.

— Як той лісник кульгавий, де ми залишили вас? — спитав Синцов.

— Живий був, коли мене вивозили. А дочку його пам'ятаєте, дівчинку, вона вам свій комсомольський квиток показувала?

— Пам'ятаю, а що? — запитав Синцов, передчуваючи недобре.

— Німці повісили. Вона зв'язковою від нас ходила.

Синцов подумав про Машу, спробував відкинути цю думку й не зміг. Коли розповідатимуть про таке, мабуть, скільки б літ не минуло, завжди буде згадувати про неї.

Він мовчав, і Таня, зрозумівши, чому він мовчить, також ішла й мовчала, поки він не заговорив сам.

— Коли залишили вас там, кілька разів потім згадували з Золотарьовим, як ви просили наган у вас не забирати...

— Вони тоді ні з ким із нас нічого не зробили. Обшукали хату й далі поїхали. А якби наган знайшли... Добре, що ви тоді мене не послушали.

— А цього вже я знати не міг, — сказав Синцов. — Це я лише тепер знаю, що добре, що вас не послухав. А могло статися, що й недобре. Чого це вас до німців раптом загнали?

— Просто під руку попала, — сказала Таня. — Розшукували наспіх, хто з лікарів німецьку мову знає, і я здуру напросилася. Але це тимчасово. Я завтра вже там не буду. Хай для цього когось іншого знайдуть, а не мене.

— Німецької там, у тилу, навчилися?

— Я ще в школі добре вчилася. І в інституті, крім латині, була німецька. І в тилу теж, звісно. Я в міській лікарні півроку медсестрою працювала. В нас там гебітс-комісар був німець. Та й не лише він... — Вона замовкла, і Синцов відчув, що їй не хотілося говорити про все це.

А йому, навпаки, хотілося розповісти їй, як усе було тоді далі: і як він ішов з Золотарьовим, і як його було поранено, і про полон, і про втечу. Можливо, навіть про Люсіна, так, і про Люсіна. Хотілося розповісти про все саме їй, тому що при ній усе це почалося. Мабуть, тому.

— Здається, підходимо, — сказав він.

— Так, — сказала вона, — лише завернемо зараз за оці руїни.

Вхід до підвалу було закрито складеним удвоє мерзлим брезентом. Всередині, за брезентом, біля самого виходу горів каганець. Один з автоматників спав, схилив-

ши голову на плече, а другий, що сидів, поклавши автомата на коліна дулом у глиб підвалу, вмить скинув його на новоприбулих, але, вгледівши Таню, Синцова і солдатів, заспокоєно усміхнувся.

— Все-таки не обманули нас, товаришу військкікар.— І почав будити заснулого товариша.

Синцов потяг ніздрями повітря. З глибини, звідти, де вдаліні світив другий каганець, несло важким смородом лікарні.

— Хто в них за старшого? — спитав Синцов у Тані.

— Головний лікар, обер-артц, я розмовляла з ним.

— Покличте,— сказав Синцов, звертаючись до автоматника, який нарешті збудив свого товариша.

— А котрого, товаришу військкікар,— запитав автоматник у Тані,— що все до вас підходив, бурмотів?

— Так,— сказала Таня.

— Він і до нас підходив, щось бурмотів, а що — незрозуміло. Я від гріха показав, щоб на три кроки не наближався!

— А я просто гукну,— сказала Таня і крикнула по-німецьки: — Гер обер-артц, комен зі шнель цу унс! ¹

І одразу кроків за тридцять обізвався голос:

— Гляйх, айн аугенблік! ²

— Шнелер, гер обер-артц...³

— Товаришу капітан,— сказав автоматник,— дозвольте йти, до ранку не з'явимося — дезертирами вважатимуть.

— Я вже пояснила про вас товаришеві капітану.

— Куди йти, знаєте?

— Заходив сержант, пояснював. Не заблукаємо,— весело промовив автоматник і повернувся до Тані.— Бувайте здорові, товаришко військкікар.

Другий нічого не сказав, похмуро поправив автомат і протер рукою заспані очі.

— Дозвольте йти, товаришу капітан?

— Зараз підете,— сказав Синцов.— Хто з вас пропонував військкікарю увесь госпіталь перебити? Ви? — звернувся він до заспаного автоматника.

¹ Пане головний лікарю, ідіть швидше до нас!

² Зараз прийду!

³ Швидше, пане головний лікарю...

— Та то ж він жартома, товаришу капітан,— сказав другий, веселий солдат, який весь час один лише й розмовляв.

— Я його, а не вас, запитую. Ви?

— Я.

— Був у мене один солдат,— сказав Синцов.— Послав його полонених супроводити; а він поставив їх один до одного носом до потилиці і в упор, з гвинтівки, в спину заднього. Також, можливо, вважав, що жартує: хотів довідатися, скільки чоловік одна куля проб'є. Довідався, але до ночі не дожив. Суд... Зрозуміло?

— Зрозуміло,— промовив автоматник, вороже й похмуро дивлячись на Синцова.

— А хочеш більше фашистів забити — в снайпери йди. А не в конвоїри.

— Та вони ж звірі! — зненацька з істеричною нотою в голосі, із схлипуванням викрикнув автоматник і сіпнувся всім тілом, мов причинкуватий.

— А ти людина?

— Я людина.

— То й будь людиною. Можете йти,— сказав Синцов. І коли вони обоє вийшли, сказав Тані про того, що сіпався: — Майже певен — з колишніх криміналістів. Полюбляють сорочку на собі дерти й полонених стріляти. Було в мене одного разу поповнення з отаких — десятка півтора. Частина нічого, а решта — істерики, жорстоке стерво, як оцей.

— Гер капітан, їх бін обер-артц¹,— на два кроки не дійшовши до Синцова, виструнчився перед ним худий, мов тріска, німець лікар.

— Можете йому перекласти? — запитав Синцов Таню.

— Можу.

— Перекладіть: ви перебуваєте в розташуванні дивізії, представником командування якої я є.

Німець, коли Таня переклала, хоча й до того стояв виструнчившись, виструнчився ще напруженіше.

— Задаю вам питання: чи немає у вас в госпіталі здорових офіцерів і солдатів, яких ви переховуєте?

Він дочекався, поки Таня переклала, зрозумів, що німець хоче зразу відповісти, але зупинив його:

— Друге питання: чи немає у вас в госпіталі

¹ Пане капітан, я головний лікар.

зброї? — І знову зупинив німця. — Якщо є здорові, хай вийдуть і здадуться. Якщо є зброя — принесіть. Якщо згодом знайдемо самі — будете розстріляні. Все пере-
кляли? — запитав Синцов у Тані, ще раз зупинивши німця рукою.

— Все, — сказала Таня.

— Тепер хай відповідає.

— Ніхто з нас не має зброї, — сказав німець. — У нас немає здорових. У нас немає легкопоранених. У нас лише важкопоранені та обморожені.

Таня переклала те, що сказав німець, але ще до того, як вона переклала, Синцов відчув, що цей німецький лікар, який хитався від втоми й голоду, каже правду. І, незважаючи на своє беззахисне становище, говорив їй, зберігаючи почуття власної гідності.

— Скажіть йому, що ми завтра допоможемо їм в усьому, на що будемо здатні.

— Я вже говорила йому це, — сказала Таня.

— Ще раз скажіть.

І коли Таня переклала їй німець промовив: «Данке шен», — Синцов кивнув і сказав, що німець може бути вільний і йти до своїх поранених.

Німець вислухав, повернувся через ліве плече і пішов у глиб підземелля.

— Не знаю, як буде вирішувати санчастина армії, — сказав Синцов, — а я своєму командирові дивізії зараз же, вночі, доповім. — Він із силою втягнув у ніздрі важке повітря. — Це підземелля кладовищем тхне.

— Так, там жах, я туди ходила, — промовила Таня.

Синцов подивився на неї, розуміючи, що хоч би як йому хотілося забрати її звідси, думати про це не доводиться, і звернувся до Івана Овдійовича:

— Старший сержант, залишитесь тут з бійцями і військлікarem до восьмої ранку. Якщо з санчастини з'являться раніше, змінітесь раніше.

— Вони скоріше прийдуть, не можуть не прийти. Вони ж знають, — Таня сказала це не так Синцову, як трьом солдатам, літньому і двом молодим, по обличчях котрих було дуже добре видно, який тут мед їм чергувати.

— Гадаю, ще побачимося, — потиснувши Тані руку, сказав Синцов і мимоволі вклав у ці часто вживані слова таку силу надії, що вона не могла не відчутися цього... Сказав, повернувся і, вийшовши, почув, як хтось вийшов услід за ним.

— Дозвольте провести? — ображеним голосом спитав у темряві Іван Овдійович.

— Лишайтесь, сам дійду,— сказав Синцов і додав те, що хотів сказати ще раніше, але не вважав за можливе в присутності інших: — Не ображаєтесь на мене, що залишив тут вас із нею?

— Свої люди, помиримось, товаришу капітан.

Заходячи до себе в підвал, Синцов почув закінчення розмови, що урвалася при його появі.

— Мене збудив би чи сам би пішов,— сердито сказав Ільїн.

— А я й хотів,— теж сердито відмовив Завалишин,— але нашого двожилнього самого понесло.

«Наш двожилльний» для Синцова не було несподіванкою. Знав, що позаочі звали так. Прозивали ще й верблюдом. Знав і не ображався. І тепер, увійшовши, навіть не прикинувся, що не почув.

— Годі тобі, Ільїн, ляяти Завалишина. Краще організуй по чарці. Замочимо все-таки моє капітанство.

Розділ тридцять шостий

На Донському фронті вже п'яту добу відбувалося те, що згодом німецькі військові історики назвали «останньою дією трагедії шостої армії».

Артем'єв брав участь у цій останній дії в ролі заступника командира сто одинадцятої стрілецької дивізії. Дивізія разом з іншими нашими частинами добивала так звану Північну групу німців, оточену в заводському районі Сталінграда. За спиною, південніше, чувся далекий гуркіт боїв у центральній частині Сталінграда,— там чинили опір головні сили шостої армії, але й тут, у Північній групі, судячи по силі опору, у німців ще лишалися в строю десятки тисяч чоловік.

За ці п'ять діб Артем'єв спрацювався з Кузьмичем. Початок їхнім стосункам поклала відвертість Кузьмича, в котрій, здавалося б, і не було доконечної необхідності: ну, прибув до тебе в дивізію заступник, і хай служить, як йому належить. Та, очевидно, Кузьмич, мав потребу в такій відвертості.

— По закінченні боїв у госпіталь ляжу рани лікувати.

Не чув, не казали? — запитав він, посадовивши напроти себе Артем'єва.

— Не чув.

— Виходить, правильні люди Пікін і Бережний: сказав чужим не говорити — і не сказали. А ти чужий був — око начальства! А нині свій, нині і ти знати повинен. Що після госпіталю не збираюся повернутися на фронт — брехня! Збираюся! Але на цій дивізії — хрест, на ній мене чекати не будуть, не знають, чи надовго йду і яким повернуся. Отож про те, як зі мною спрацюватися, голову не ламай. З Пікіним шукай, як спрацюватися. Після мене він у комдиви, з ним тобі й служити. А мені, старому, коли вже прибув, — допоможи. Задля цього тебе й дали. З усією душею, як справи вимагають. А де без душі вчиниш, там і дружбі край. Зібралися ми тут у дивізії з Пікіним стариками, він іще дужий, але і йому вже шостий десяток. А ти молодий. Це добре. Я як звик? Я звик наказ дати, а там начштабу — на місці, а я — до виконавців, як наказ виконують? Кажуть, що тепер по-іншому командувати збираються. Але я поки що цього мало бачу, тільки чую про це. Ти академік, тобі видніш. А я вважаю, що іншого, ліпшого, поки що не придумали. А висновок який? Висновок мій такий: де я при своєму здоров'ї не дістану — там ти моя рука. Я передній край люблю власною рукою мацати, чи там він насправді є, як мені в трубку доповідають. Зрозумів?

— Зрозумів, — сказав Артем'єв. — Сподіваюся, звинуватити мене в боягузстві причин не буде.

— Не так зрозумів, — сказав Кузьмич. — Не про боягузство мова. А про те, щоб де мене звикли бачити, там і тебе бачили. А особливо в Колокольниково в полку. Був, кажуть, добрий комполка, а мені дістався, мов куля на спаді. В донесеннях плутає і пиячить ночами. Без цього вже не може зранку хоробрим бути. Чого з людиною не трапляється! Кажуть, і залізо стомлюється. Знімати зараз жаль, а підміняти собою — тобі доведеться. Така вже ваша доля, заступницька. Полком командував?

— Командував.

— Тим більше, справа знайома. Будеш жити в Колокольниково, а в інші полки — в міру необхідності.

Такою була їхня перша розмова, що поклала початок і службовим, і особистим стосункам.

За ці п'ять днів Артем'єв устиг переконатися, що Кузьмич — людина золотої душі, незвичної, навіть зайвої відвертості в розмовах і тої непохитної, стійкої, істинно російської твердості в бою, що назавжди висловила себе в готовій у нього на всі випадки життя приказці: «Раз треба, то треба!» Були в нього й інші приказки, до яких Артем'єв також устиг звикнути за п'ять днів. Коли Кузьмича щось дивувало, він скоромовкою казав: «Отутечки вам, будь ласка!», коли дорікав, запитував: «Чому без мене не змикитили? Вас багато, а я один. Це і є вся історія нашого воєнного мистецтва». А коли не поважав когось, відзивався з усмішкою: «Нічого про нього не можу поганого сказати, а ще менше — доброго».

Одного разу раптом сказав Артем'єву, після того як у них на очах убило молоденького лейтенанта: «А по суті, воюють же зовсім іще хлоп'яточка в мене! Перша війна для них». І так це сказав, наче дві свої старечі голови був готовий віддати замість молодого лейтенантської.

При всій сердечності їхньої першої розмови у старого задалегідь був певний план, як використати Артем'єва, раз його дали в заступники. І відповідно до цього плану Артем'єв з п'яти діб майже чотири не вилазив від Колокольникова — так воно й треба було в інтересах справи.

Сам старий, хоч однаково їздив по полках, але порівняно з минулим стримував свій характер: ні за що не хотів звалитися з ходушок до перемоги.

Робота в Артем'єва всі ці дні була важка, копітка, і, точніше кажучи, якщо взяти її безвідносно до моменту, з чисто воєнної точки зору, не така, на якій можна показати все, на що здатний. Але розглядати свою роботу безвідносно до моменту було неможливо.

Отак день у день, день у день, не за страх, а за совість, не жаліючи себе і намагаючись у міру сил зберегти людей, яких давно вже обмаль, — одне слово, така карусель, що не розбереш, де одне кінчається, а інше починається! І, як це часто буває протягом тривалих боїв, масштаб того, що відбувається, не до кінця усвідомлений. Позавчора двісті метрів, вчора триста, сьогодні ще сто.

Звісно, не просто метри рахували. Закінчувала своє існування ціла німецька армія. Відбувалося таке, про що місяців з чотири-п'ять тому й не думали. І відчуття того,

що відбувалося, жило в душі під буденністю щоденних турбот, під звичною пересічністю донесень: пройшли... зайняли... знищили... захопили... втратили...

Зведення, як завжди, не відзначалися урочистістю. А життя було сповнене чеканням величного. Але й сьогодні все ще реально не уявляли собі: як усе це може раптом взяти та й скінчитися? Не уявляли, незважаючи на всю силу свого чекання.

Сьогодні Артем'єв заночував у штабі в Колокольникова. Вчорашній день видався вдалим: Колокольников клином просунувся вперед. Тепер вони разом з сусідом Туманяном напівохоплювали цілий квартал руїн колишнього заводського висілка. В руїнах буквально не можна було пройти від німецьких трупів. І половина — просто замерзлі. Два взятих учора в полон обер-лейтенанти, хоч виглядали трохи краще за своїх солдатів, але теж украй були виснажені й голодні. І від вигляду цих трупів і цих полонених більше, ніж будь-коли, пахло кінцем.

З самого ранку подзвонив Пікін і повідомив план на сьогодні — затверджувалася нічна пропозиція Артем'єва, запропонована звідси, від Колокольникова: після сильного артнальоту на вузькому фронті, вдаривши з двох боків — і від Колокольникова і від Туманяна, — оточити німців у руїнах висілка.

Артем'єв з Колокольниковим уже підготували все необхідне для виконання наказу, але Пікін знову подзвонив: почнуть години пізніше, ніж думали, — Артем'єв повинен спочатку з'явитися до командира дивізії, який зараз у Туманяна, і особисто домовитися з ним про взаємодію.

В голосі Пікіна чулося невдоволення: він сердився на затримку, вважав, що й сам із штабу дивізії може з успіхом узгодити дії обох полків без того, щоб Артем'єв їздив до Кузьмича.

Але Кузьмич, за своєю звичкою все помацати руками, вирішив інакше.

Поспішаючи і обходячи на машині близько переднього краю мішок, в якому знаходилися німці, Артем'єв у просвіті між руїнами нахопився на кулеметну чергу і ще раз у думці вилаяв старого за те, що викликав до себе. Дашок емки у двох місцях пробило кулями, і шофер, поки їхав далі, те й робив, що задирав голову і невдоволено поглядав на ці дірки: крізь них свистів вітер.

Артем'єв застав Кузьмича на командному пункті Туманяна, в досить пристойному німецькому бліндажі з недавно підправленими накатами. Відчувалося, що тут протягом ночі попрацювали сапери, а втім, як уже встиг помітити Артем'єв, у Туманяна командні пункти завжди і скрізь були в найкращому стані.

Кузьмич сидів на лаві у своїй незмінній одягнутій поверх хутряної безрукавки короткій ватянці, підперезаний солдатським, з залізною пряжкою ременем. Шапку він зняв — коротке непричесане сиве волосся стирчало півником, а ноги у валянках було прикрито кожушком, що лежав на колінах: ноги він беріг.

— Пікін передав ваш наказ прибути — узгодити, — сказав Артем'єв.

— Зачекай, — несподівано промовив Кузьмич, — треба буде — враз узгодимо, а може, й не буде потреби. Зараз подивимося.

Артем'єв з подивом поглянув на нього і не без злості подумав про прострелену кулями емку.

— Сідай, Павле Трохимовичу, — усміхнувся Кузьмич, — в ногах правди немає.

Артем'єв, скося кинувши здивований погляд на Туманяна, побачив і на його незвичному до усмішок обличчі щось подібне до усмішки.

— Покиль ми з тобою їх оточували та винишувати збиралися, тут у нього, — кивнув Кузьмич на Туманяна, — комбат три постарався! Поткнувся з своїми розвідниками нишком до одного будинку чи то крізь якийсь прохід, чи то через підкоп, і отутечки вам, будь ласка, — командира їхньої дивізії в полон узяв. Так по телефону доповів! Зараз приведуть, подивимося, які вони з себе, їхні генерали... Можливо, він усій своїй дивізії тепер порадить, щоб здавалися? Вони ж порядок люблять. То як же без генерала далі воювати? Але мене сумнів бере: як це в крайньому будинку, на переднім краї — і раптом генерал!

— А що, хіба не буває, товаришу генерал? — не приховуючи іронії, запитав Туманян.

Кузьмич покосився на нього й весело шмигнув носом:

— З нашими буває, бо воюємо не по закону, а з їхніми — ні. Перший випадок. А втім, звісно, оточення з людьми все по-своєму робить. Я навесні сорок другого під Вязьмою два місяці лісами тинявся. Вважалося, що ввійшли в прорив, а потім вийти не могли. І головне, я скажу, в оточенні навіть не харчі, а от ляжеш у лісі на

глищі спати, поп'еш водички з розмоченим сухарем і думаєш: чим завтра стрілятимемо? Скинуть тобі чи не скинуть? Там, в оточенні, психологія яка в бійця: дай хоч на зтяжку махорки та патронів — диск зарядити. А в радиста психологія інша: він ладен і від махорки, і від сухаря відмовитися, тільки б йому батареї для рації скинули, щоб глухонімим не стати.

— А яка, товаришу генерал, у генерала психологія в оточенні? — усміхнувся Артем'єв.

— А в генерала така психологія, що нащо ти мене, мамо, на світ народила! Видно, що в оточенні не був, тому й запитуєш.

— Не був.

— І бажаю не бути.

Плац-палатка, що завішувала вхід, гойднулася. Першим увійшов Синцов, а за ним — високий літній німець у шинелі з хутряним коміром і в зимовій суконній шапці. Останнім зайшов Завалишин і став поруч з німцем.

Кузьмич зиркнув на німця, скинув з колін кожушок і звівся, зморщившись від болю в носі.

— Товаришу генерал, — швидко ступивши вперед, лишаючи позад себе німця, сказав Синцов. — Захопленого в полон командира двадцять сьомої піхотної німецької дивізії генерал-майора... — Він заликнувся від хвилювання і забув прізвище генерала.

— Інсфельда, — підказав позаду Завалишин.

— ...за вашим наказом доставлено!

Синцова здивувало, що Кузьмич стоїть і мовчки з цікавістю дивиться на нього, а не на німця. Мабуть, інший би дивився зараз на німця, а Кузьмич дивиться на нього, Синцова.

— Сам особисто генерала взяв? Ільїн нам так по телефону доповів.

— Так вийшло. Сам навіть не чекав. Пролізли з розвідниками по старому мінному підкопу в підвал будинку, тільки почали там просуватися — і одразу на чотирьох офіцерів напали. Вони руки підняли. А згодом... — Синцов, не обертаючись, кивнув на німця, — цей із своїм ад'ютантом вийшов і теж здався. Без опору.

— А певно, що генерал? — запитав Кузьмич і лише після цього вперше уважно подивився на німця.

— Ось його документ, тут і звання, й посаду вказано. — Синцов простягнув Кузьмичу солдатську книжку німця.

Кузьмич узяв, глянув, віддав книжку назад Синцову й запитав Завалишина:

— Російської мови не знає?

— Здається, ні. На наші питання відповідати відмовився, лише пред'явив документ і заявив, що буде відповідати, коли доставимо його до нашого генерала,— сказав Завалишин і обернувся до німця:— Вір хабен іре бітте ерфюльт унд зі цу унзерем генерал гебрахт!¹

— Во іст дер гер генерал?² — запитав німець.

Кузьмич, без перекладу зрозумівши його здивований вигук, усміхнувся не ображено, а, навпаки, задоволено і, трохи розсунувши борти ватянки, показав свої генеральські зірки на петлицях гімнастерки і сказав Завалишину:

— Спитай: як, переконався чи документ йому пред'являти? То я цього однаково не зроблю. Не я в нього в полоні, а він у мене.

Але запитувати цього не довелося. Німець зсунув підбори, приклав руку до своєї егерської шапки й відкарбував ім'я, звання і посаду.

— А я командир сто одинадцятої дивізії генерал-майор Кузьмич, переклади йому,— сказав Кузьмич,— і хай сідає, підсунь йому табуретку.

— Дозвольте повернутися в батальйон? — запитав Синцов.

— Зачекай,— сказав Кузьмич.— Я тобі ще спасибі не сказав.

Він підійшов до Синцова й міцно потис руку.

— Обняв би тебе від щирого серця, та при ньому не хочу. Щоб багато про себе не думав. Як ти на цей мінний підкоп натрапив?

— А я знав про нього, коли ще в своїй колишній дивізії був,— сказав Синцов.— Наші сапери вели тоді хід під вулицею з того боку до німців: хотіли фугас під ними рвонути, а згодом важкий снаряд уцілив і на півдорозі стелю ходу пробив. Це не в нашому полку було, але вся дивізія про це знала, про цю невдачу. А тут, коли мені доповіли — місця ті ж,— подумав: чи не він? Виявилось, він.

— Так,— промовив Кузьмич.— Тож-то командир полка хвалить тебе останнім часом, каже, добре воюєш.

¹ Ми виконали ваше прохання і доставили вас до нашого генерала.

² А де пан генерал?

Тепер зрозуміло, раз місця знайомі. Хоча дурневі й це без користі, лише розумному на користь. Раз дійсно генерал,— звернувся Кузьмич до Туманяна,— дзвони Пікіну, хай далі, нагору доповідає.

— Зараз вас з'єднаю,— сказав Туманян.

— А нащо мене з'єднувати? Твій полк узяв, ти й доповідай, собі на радість,— сказав Кузьмич і повернувся до Завалишина: — Спитай у нього: як так? Чому в нього командний пункт на передньому краї виявився?

Завалишин переклав німцеві запитання Кузьмича й, вислухавши відповідь, сказав:

— Він пояснює, що за ці дні двічі міняв командні пункти, а вчора надвечір втратив зв'язок з частинами, вночі намагався налагодити, але люди не повернулися.

— Наша робота,— кивнув Синцов,— троє було, один офіцер.

— В цілому ясно,— сказав Кузьмич,— що довели їх учора до краю. Переклади йому: раз здався — гарантуємо йому життя, згідно умов капітуляції.

— Він каже, що має при собі умови капітуляції, він їх знає,— сказав Завалишин.

— А коли знає, ми йому трохи згодом радіорупор дамо, хай пояснить своїм солдатам і офіцерам, хто в нього ще живий залишився, що сидить у полоні і їм того ж самого бажає.

Поки Завалишин перекладав це німцю, Кузьмич слухав розмову Туманяна з Пікіним.

— Ну що там?

— Пікін наказав трубку не класти, поки з штабом армії не переговорить.

Кузьмич знову повернувся до Завалишина:

— Яка його відповідь?

— Каже, що коли його відрізано од дивізії, то його накази не дійсні, командування над нею прийняв начальник штабу. І про те, що попав до нас у полон, говорити по радіо відмовляється. Якщо ми вважаємо за потрібне, хай ми самі й повідомляємо.

— А скільки в нього людей у дивізії на сьогоднішній день точно лишилося? Навряд щоб відповів, але про всяк випадок запитай. Чи відомо це йому?

Німець заперечливо хитнув головою.

— Скажи йому,— звернувся Кузьмич до Завалишина,— що більше запитувати про це не буду, нехай собі лишається при своїй присязі. Скажи: доб'ємо до завтра

всю його дивізію і самі, без нього, довідаємося, що в них було і чого не стало.

Німець вислухав і стенив плечима. У виразі його стомленого, але старанно поголеного обличчя було якесь відчуження: він переступив межу і за нею, тією межею, здається, вже не думав про долю своєї дивізії.

— Артем'єв, ти, я бачив, з «Казбеком» ходив, запропонуєй йому.

Артем'єв витяг пачку і простягнув німцеві.

Німець заперечливо хитнув головою і щось промовив Завалишину.

— Він не курить.

— До всього, некурящий.— Кузьмич ще раз поглянув на німецького генерала і, відвернувшись, сказав, звертаючись до всіх, хто був присутній у землянці: — Перед тією війною служив я понадстрокову в драгунському полку. А шефом у нас був його високість кронпринц Фрідріх-Вільгельм. А наш ескадронний, між іншим, теж був німець, Гарденберг. І був такий випадок: одного літа цей Фрідріх-Вільгельм зробив через кордон поїздку в наш полк верхи. Ми в Царстві Польському біля самого кордону стояли. Був огляд, і як зараз пам'ятаю його особу: довгий, мов жердина, форма гусарська, а сам конопатий, наче мухи його обсиділи. Коли проїздив, очі на нас витріщив,— Кузьмич кивнув у бік німця,— як оцей зараз. Вітався з нами по-російськи. А після огляду наказав роздати рядовим по карбованцю, а старшим унтер-офіцерам — по п'ять. Отож мені п'ятірка від нього перепала. Він з якого року, спитай,— знову кивнув Кузьмич на німецького генерала.

— Тисяча вісімсот вісімдесят сьомого,— переклав Завалишин.

— А я з вісімдесят шостого,— сказав Кузьмич,— можна вважати, однолітки.— І, наче враз перестали існувати й цей німецький генерал, і всі оточуючі, надовго замислився над чимось, чого, мабуть, не можна було висловити вголос.

— Пікін вас до телефону,— порушив тишу голос Туманяна.

Кузьмич із зусиллям підвівся і, підволочуючи ногу, м'яко ступаючи розбитими валянками по підлозі бліндажа, пішов до телефону.

— Дякую,— промовив він у трубку.— Ясно.— І ще раз повторив: — Ясно, що негайно! Нам тут з ним

христосуватися самим часу немає.— І, поклавши трубку, спитав Туманяна: — Без свого комбата півдня обійдешся? Можеш йому в нагороду відпустку дати?

— Якщо накажете, за нього Ільїн лишиться,— сказав Туманян.

Кузьмич обернувся до Синцова:

— В армію до начальника штабу генерала Серпіліна полоненого особисто доставиш. На моїй машині і з двома автоматниками, з тими, з котрими брав його.

— Я мовою не володію, товаришу генерал, не більше сотні слів знаю,— признався Синцов, хоч боявся, що нагадує про це собі на шкоду. Можуть передумати й відрядити Завалишина.

— А ти вези мовчки. Його допитувати нам якраз не велено. І він хай помовчить, подумає. Є про що. Ще в минулу війну, небійсь, у панах офіцерів був, академії кінчав — спочатку Вільгельму — «Ваша імператорська!», потім Гітлеру — «Хайль!», і раптом до колишнього унтер-офіцера драгунського полку в полон! Як це зрозуміти?

— Перекласти йому? — запитав Завалишин, помітивши, як напружено прислухається німець до знайомих слів.

— Переклади, що відвезуть у штаб армії. А все інше не для його вух.

Завалишин переклав. Німець, що звівся і все стояв відтоді, як підвівся Кузьмич, враз швидко і стурбовано сказав щось Завалишину.

— Просить, щоб йому було гарантовано безпеку.

— Гайда, виводьте його,— нічого не відповівши на це, промовив Кузьмич, звертаючись одразу до Артем'єва й Завалишина.— А ти,— обернувся він до Синцова,— зачекай. Наздоженеш.— І коли Артем'єв і Завалишин вийшли з німцем, подивившись у вічі Синцову, запитав: — З начальником штабу армії особисто знайомий?

— Був знайомий.

— А я пам'ятаю, що знайомий,— сказав Кузьмич.— Я тобі від нього привіт передавав. З оточення разом з ним виходив, так?

— Так.

— От ти й достав йому німця. — Він обняв і поліцував Синцова.— А ми тут знову воювати почнем. А ти не поспішай. І обідом начальник штабу пригостить — пообідай. І горілкою почастує — випий. Заробив. А на ніч будь, бо на більше відпустки тобі дати не маю права. А замполі-

ту скажи, щоб зараз же, негайно реляції на бійців готував. Якщо до вечора складе, завтра ж усім до одного «Відвагу» вручу!

— Ну й везучий ти, чорт! — сказав Синцову Артем'єв, коли німецького генерала вже посадовили в машину між двома автоматниками. — Коли б мені хтось до війни сказав, що Ванька Синцов візьме в полон німецького генерала, я помер би зо сміху! Ти не ображайся, але, їй-богу, досі в голові не вкладається! І заздрю, розуміється! Отак! — Він провів пальцями по горлу, широко усміхнувся, і в Синцова відлягло від серця, зникло неприємне враження від перших слів Артем'єва.

Він попрощався, сів поруч з водієм і поїхав, спершу ледве стримуючи себе, щоб не оглядатися на німця і все дивуючись з того, як несподівано й просто це сталося.

Що німці, які сиділи в руїнах цього будинку, відрізані од інших, Синцов відчув іще вчора пізно увечері, коли солдати вбили трьох, що вилазили з руїн. Домовилися з артилеристами, що вони до ранку підтягнуть дві батареї на пряму наводку і ще разок добряче дадуть по руїнах, — може, німці не витримають і здадуться без бою. Протягом останніх днів уже кілька разів так було. А проте вогонь вогнем, а вирішили вночі, задалегідь промацати підходи до руїн на випадок, якщо артилерія справи не вирішить.

Намацуючи підходи, розвідники натрапили на яму посеред вулиці. Доповіли, що яма якась дивна, наче з лазом... Синцов пішов туди сам. Прикинув по місцевості й подумав: а чи не той це самий, що не довели його до кінця, пробитий снарядом підкоп? Лаз розчистили, знайшли в ньому вмержлі в землю рештки тіл двох саперів, які були в голові ходу в момент, коли його пробило.

З цього все почалося вночі, а на світанні, після розвідки, в яку Синцов спочатку поповз удвох, пролізли через хід у руїни вже вдесятьох. І, захоплені зненацька, німці здалися без жодного пострілу.

Все це досі якось не вкладалося в голові. Скільки, бувало, праці й крові витрачалося на якогось «язика», скільки людей через нього головою накладало. А тут узяли генерала і п'ять офіцерів, не кажучи вже про солдатів, без найменших втрат. Оце-то дійсно повезло!

Артем'єв сказав відверто: не сподівався! «Ясно, не

сподівався, я сам не сподівався. А от узяв. Йй-богу, чесне слово, взяв». Синцов навіть усміхнувся власним думкам і подумав, що добре було б скоріше побачитися ще раз з маленькою лікаркою Танею Овсянниковою і розповісти їй про таку рідкісну удачу. Чому згадав про неї? Тому, що колись пережили разом з нею оточення і вона більше ніж будь-хто інший зрозуміє тебе? А взагалі, дурниця, не тому. Просто хочеться побачитися з нею. Врешті, ще не вечір життя — лише тридцять років...

Йому знову схотілося озирнутися й подивитися на німецького генерала: який зараз у нього вираз обличчя?

Але, незважаючи на весь свій добрий настрій, стримався і лише веселим голосом запитав автоматників, що сиділи ззаду:

— Як там німець, хлопці? Не крутиться?

— Ні-і, смирний,— відповів один з автоматників, і в голосі його була поблажливість.— Може, дати йому закурити?

— Йому вже пропонували — він некурящий.

— А може, він питущий? — обізвався автоматник.— В моїй флязі є трохи. Бо він весь час щокою сіпає, мабуть, морозить його.

— Нічого, скоро доїдемо до місця, то, якщо вважати-муть за потрібне, дадуть,— сказав Синцов.— Тільки стежте, щоб він там у вас не ковтнув якої пілюлі — і на той світ!

— Нічого, в нас не ковтне! — відгукнувся другий автоматник.— Ми його міцно притисли.

— А як ви вважаєте, товаришу капітан,— помовчавши, запитав перший,— буде нам усім, приміром, сьогодні нагорода?

— Це як нагорі скажуть,— строго відповів незадоволений запитанням Синцов.

— А ми не про те, що нагорі скажуть,— розсміявся автоматник,— ми про те, за чим далеко не ходити! Чи дасте ви старшині розпорядження нам перед одбоєм подвійну норму дати з такого приводу?

— А ви як гадали?

— А ми так і гадаємо.

— Виходить, як у воду дивитесь!

Синцов задоволено потягнувся: йому самому хотілося сьогодні випити. Випити, зігрітися, вкритися кожушком і проспати отак підряд годин з дванадцять чи більше,

скільки спатиметься. І, подумавши про це, усміхнувся з нездійсненності своїх бажань.

«Дати тобі медаль може й командир дивізії, дати орден — командуючий армією... А твердо пообіцяти тобі, комбатові, що ти, перебуваючи не в госпіталі і не в другому ешелоні, а в себе в батальйоні, на передовій, проспиш дванадцять годин підряд, — цього тобі на війні не може обіцяти навіть господь бог».

— Зайдіть спершу самі. — Ад'ютант кивнув на двері, з яких вийшов.

Синцов, який сидів разом з німцем в ад'ютантській у Серпіліна, бачачи, як німець також підводиться, сказав йому:

— Вартен! Зетцен зі зіх! — І сам увійшов до Серпіліна.

— Товаришу генерал, за наказом командира сто одинадцятої дивізії генерал-майора Інсфельда — командира двадцять сьомої німецької піхотної дивізії, в штаб армії доставлено.

Коли Синцов увійшов і, зачинивши за собою двері, виструнчився біля порога, Серпілін стояв біля стола, спираючись на нього пальцями лівої руки. Приймаючи зі стола руку, він ледь помітним рухом пліч підкреслив, що приймає рапорт. Обличчя в нього було таке, що Синцову здалося: Серпілін його не впізнав.

— Дякую, — сказав Серпілін все з тим же нерухомим відчуженим виразом обличчя, що здивувало Синцова, і, ступнувши два кроки назустріч, подав руку. — Здрастуй, Іване Петровичу, он ти який став!

— Що, одразу не впізнали, товаришу генерал?

— З дивізії задалегідь подзвонили, хто супроводить, а так, мабуть, не впізнав би.

— Перекладач прийде за п'ять хвилин, — промовив за спиною Синцова ад'ютант.

— Виходить, п'ять хвилин маємо. Сідай.

Серпілін сів збоку біля стола і, підперши щоку рукою, деякий час мовчки дивився на Синцова.

— Ні, впізнав би. Скажи відверто: ти можеш забути, як ми тоді з оточення виходили?

— Ніколи цього я не забуду, — сказав Синцов.

— І я не можу, — сказав Серпілін. — Хочу й не можу. А може, це так і треба, що ми не в змозі все це забути?

Сказав так, наче мав на увазі іще щось. Наче був одночасно і близько в своїх думках до того, про що говорив, і дуже далеко від цього.

— А я вас першого ж дня, коли в армію прибув, бачив, кроків за п'ять,— сказав Синцов.

— Чому ж не підійшов?

Синцов затнувся. Треба було пояснювати, що він випадково виявився свідком тодішньої суперечки Серпіліна з командуючим, а пояснювати було незручно.

— Ви зайняті були.

— Однаково, даремно не підійшов. Коли це було?

— Дев'ятого січня, напередодні наступу.

— А, напередодні наступу...— Серпілін чомусь зітхнув і раптом, наче звільнившись від чогось, що заважало йому досі розмовляти з Синцовим, промовив зовсім іншим голосом: — Коли командуючому по телефону доповів, він сказав: «За першого генерала — орден!» Отож можеш вважати, що вже одержав. Поздоровляю.

Синцов підвівся з табуретки.

— Служу Радянському Союзу!

Серпілін зробив було рух, щоб сів, але поглянув на годинника й сам підвівся.

— Так, далеко він нас з тобою тоді гнав.— Серпілін кивнув головою на двері, за якими там, у сусідній кімнаті, сидів німець.— Мертвих жаль. Усіх мертвих жаль. А тих найбільше. Ті, мертві, німецьких генералів у полон уже не візьмуть. І навіть уві сні цього не побачать... Як ти, комбат, сьогодні з своєї точки зору дивишся, після того як генерала в полон узяв, надовго їх ще стане?

— З моєї точки зору важко судити, товаришу генерал...

— Невірно,— перебив Серпілін.— Про це якраз без тебе важко судити.

— Як на мене, то ненадовго.

— А конкретно?

— Днів на два, на три.

— Скільки в тебе в батальйоні в строю лишилося?

— На сьогодні сто дев'ять.

— Не густо,— сказав Серпілін.— На німця в ад'ютанта розписку візьми. І їдь. Бережи себе по можливості, коли, по-твоєму, всього два-три дні лишилося.

— Як-небудь,— сказав Синцов.— Я відтоді, як ми з вами бачилися, вже чотири рази був поранений. Можна на цьому вже зупинитися.

Серпілін подивився на нього уважно і зненацька запитав:

— Ти якого року?

— Дванадцятого, товаришу генерал.

— Так,— замислено сказав Серпілін, і обличчя його знову зробилося чужим, відсутнім.— Ну, йди.

Потис руку, повернувся і пішов до свого стола, а коли сів і подивився, Синцова вже не було, в дверях стояв ад'ютант.

— Де перекладач? Шість хвилин минуло.

— Ще не прийшов

— То навіщо доповів, що за п'ять хвилин буде? Коли прийде, хай заходить одразу з німцем. І поки німець у мене буде, по телефону не з'єднай. При невідкладному дзвінку повідом — буду від тебе говорити. Все.

Глянувши услід ад'ютантові, який винуватим рухом зачиняв за собою двері, Серпілін сів за стіл і важко зітхнув. Виявляється, навіть при зустрічі з Синцовим йому не вдалося повністю приховати те, що він переживав зараз сам,— спіймав на собі здивований погляд капітана.

А зараз треба було зібратися, що б там не було, і на решті, хоч над силу, почати думати про цього німця, а не про себе й сина, повідомлення про смерть якого з викладом обставин прислав сьогодні вранці по польовій пошті невідомий йому батальйонний комісар Чернов, замполіт дев'яносто шостої танкової бригади і, мабуть, доброї душі людина.

Виявляється, син служив помпотехом батальйону в цій бригаді, був смертельно поранений і помер на полі бою.

Про все це повідомлялося в листі, і все це було саме так, зовсім просто, занадто просто, навіть, мабуть, ще простіше, ніж писав батальйонний комісар Чернов, який ніби дуже старався довести, що його син дійсно загинув смертю хоробрих. Наче тут потрібні якісь особливі пояснення!

Про будь-яку смерть на війні, окрім очевидної для кожного собачої смерті якогось падлюки, пишуть рідним, що «загинув смертю хоробрих...» І так і повинні писати. Як же інакше? А взагалі це частіше всього правда, хоч вона й мало що пояснює.

З листа було зрозуміло, що через тиждень після того, як бригаду вивантажили з ешелонів, був перший бій і наприкінці цього першого бою снаряд влучив у танк, на

якому йшов син, щоб взяти на буксир з-під вогню іншу пошкоджену машину. Сина витягли з танка на сніг, і він помер за кілька хвилин, не приходячи до свідомості, перш ніж одержати першу допомогу. Оце й усе. Ні про те, що він думав у своєму першому бою, ні що він почував, ні чого боявся, довідатися було вже не можна. Ясно було лише одне, що про можливість своєї смерті він думав і хотів, щоб Серпілін одразу довідався про це, якщо це станеться. Батальйонний комісар Чернов так і писав: «Ваш названий син Вадим Васильович Толстиков перед початком бою просив мене на випадок смерті чи тяжкого поранення повідомити Вас і одночасно з Вами його дружину Ганну Петрівну...»

«Ганна Петрівна...» «Прошу вселити на закріплену за мною площу Толстикову Г. П. з дочкою Ольгою». Серпілін з механічною точністю пригадав, як син тоді сидів перед ним, а він писав цю заяву. Чи встиг син перевезти її до Москви, чи вона й досі живе там, у Читі? Батальйонний комісар Чернов не писав, куди надіслав повідомлення синовій дружині: мабуть, вважав, що Серпілін знає. А він не знав.

«Що, зовсім самотнім хочеш залишитися?» — пригадав Серпілін гірке синове запитання, в останню хвилину їхнього побачення. Ні, він не хотів залишатися самотнім, але він однаково не міг зробити тоді нічого іншого. Він не міг вибирати, він однаково мусив вимагати, щоб син ішов на війну, а не отирався в Москві. І якщо в його душі, незважаючи ні на що, все-таки не вмерла любов до сина, — то вона не вмерла тому, що син тоді сказав «так».

Любов, виявляється, не вмерла. А син помер. Війна вчинила по-своєму і вбила сина в першому ж бою. Вчинила так, ніби хотіла зробити його, Серпіліна, в усьому винним.

Він подумав, що тепер треба вислати свій атестат цій жінці й дівчинці, яких він ніколи не бачив і які навіть невідомо де — в Читі чи в Москві. І про це треба буде довідатися перш, ніж виписувати їм атестат...

І ще подумав: що відомо, а що невідомо цій жінці про їхні взаємини з сином?

Батальйонний комісар Чернов написав про смертельну рану, але куди ця смертельна рана, не написав. А коли не пишуть про це, звичайно означає — в обличчя або в голову, про це важче всього писати рідним: знав по собі.

Він подумав про це й побачив капітана-перекладача, що заходив до кімнати, і позад нього високого німецького генерала в кітелі з темно-зеленим коміром, з рицарським хрестом на шиї і з нашивкою за зимову кампанію сорок першого року. В генерала були сиві скроні, глибоко запалі очі і дуже втягнуті щоки. Френч був йому помітно широкий.

«Голодував»,— подумав Серпілін з відтінком мимовільної поваги до генерала, який поділяв долю своїх солдатів.

Німець зупинився й різко викинув уперед руку. Ліва щока його сіпнулася, але він усе-таки зробив зусилля над собою і змусив себе зробити цей жест, незважаючи на становище, в якому опинився. Потім, опустивши руку, назвав своє ім'я, звання й посаду.

Перекладач почав перекладати, але Серпілін зупинив його:

— Перекладайте лише те, що буду говорити я. Я розумію німецьку мову. А якщо не зрозумію, скажу. Повідомте йому, хто я, і від мого імені запросіть сісти. А після цього спитайте, чому він дозволив собі звернутися до мене, генерала Радянської Армії, з фашистським привітанням?

Німець відповів, що він вжив те привітання, до якого звик.

Серпілін уважно подивився на нього,— це був перший німецький полонений, який у його присутності наважився на таке привітання.

— Спитайте його про проходження служби,— сказав Серпілін перекладачеві.

Німець відповів, що закінчив юнкерське училище в 1908 році, першу світову війну почав командиром роти, а цю — начальником штабу корпусу. Був поранений взимку в боях під Москвою і виїхав на лікування в Німеччину, а з травня 1942 року командир двадцять сьомої піхотної дивізії.

— Спитайте, скільки солдатів лишилося в його дивізії.— Серпілін не був певен, що німець дасть відповідь. Але німець відповів, що п'ять днів тому, коли Північну групу було відрізано від головних сил і вона вийшла з підлеглості армії, в його дивізії за списками налічувалося разом з тилами чотири тисячі шістсот чоловік. Але відтоді були дуже великі втрати, їх практично вже не обліковують. І сьогодні він не може точно відповісти на

це запитання. Він просить повірити, що каже правду,— за останні дні, незважаючи на доблесть своїх солдатів, шоста армія перестала бути армією.

Німець знизав плечима і, ледь подавшись уперед, мовби підкреслено відсторонюючи від розмови перекладача і звертаючись до одного Серпіліна, додав:

— На жаль, ми, здається, навчимо вас воювати!

— А ми вас відучимо! — Серпілін повернувся до перекладача: — Запитайте його, чи означають його слова про шосту армію, що він вважає подальший опір марним?

— Так, — сказав німець. — З двадцять шостого січня, відтоді як Північну групу відрізано від Південної.

— А чому ж, якщо він так вважає, він здався лише сьогодні?

Німець відповів, що він здався сьогодні вранці тому, що був відрізаний і опинився в безнадійному становищі. Але підрозділи його дивізії повинні будуть і далі чинити опір, оскільки наказу припинити його поки що немає.

«Ну й бився б, наволоч, до кінця, коли ти такий принциповий, — подумав Серпілін. — Як доповідають, п'ять офіцерів з тобою було, і десять солдатів, усі озброєні. Бився б, поки тебе не вбили б, раз не одержував іншого наказу. А то, бач, якщо ти особисто опинився сьогодні в безнадійному становищі, то руки підняв. А всі інші твої підлеглі, відрізани від тебе вчора, вони що, не в безнадійному? У них надія є, чи що? Наволоч ти, фашист!»

Хоча, цілком можливо, цьому німцеві не можна відмовити в особистій хоробрості, а проте було щось ганебне в тому, що він уже п'ять днів вважає, що опір марний, сам здався і в той же час заявляє, що солдати його дивізії однаково повинні битися і не здадуться, поки не одержать наказу. І як спокійно, наволоч, говорить про це! Як швиденько відмежувався! А від кого його солдати мають чекати наказу про здачу?

— Запитайте його, — промовив Серпілін різко, — від кого солдати й офіцери його дивізії мають одержати наказ про здачу, коли він, їхній командир, у полоні.

— Від начальника штабу, виконуючого мої обов'язки, — сказав німець. Він помітив зміну в тоні Серпіліна. І він, очевидно, щоб пом'якшити ситуацію, додав, що відмовився звернутися до своїх солдатів з пропозицією про здачу не тому, що вважає необхідним подальший опір, а тому, що це не дасть наслідків; солдати й офіце-

ри більше не підкоряються його наказам. Якщо в пана генерала є якісь інші запитання, на які він має можливість відповісти, він готовий це зробити. Сказавши це, він досить довго мовчав і чекав.

Серпілін теж мовчав. Дуже хотілося сказати цьому німцеві: «Пізно! Пізно набивати собі ціну, пізно відповідати на питання, які нас цікавлять, бо, строго кажучи, сьогодні цих питань уже немає. Лише за вчорашній день узято понад тисячу полонених, відомий і склад вашого угруповання, і номери частин, і розміри голоду, і масштаби втрат. І хоча з штабу фронту дзвонили, щоб я недовго затримував тебе, тому що основний допит буде там, але, відверто кажучи, я не передбачаю особливої користі від цього допиту. Сьогодні, 31 січня 1943 року, все, що ти можеш сказати нам істотного,— це те, що твоя проклята шоста фашистська армія, що пройшла до Волги, зараз на краю загибелі і загине вся до останньої людини, коли не здасться найближчими днями. Але це я знаю й без тебе. І знаю краще, ніж ти. І ти важливий для нас не тому, що можеш сказати щось таке, чого ми не знаємо, а тому, що для нас важливий самий факт взяття в полон першого німецького генерала на фронті нашої армії. Виходить, справи дійшли вже до цього!»

Серпілін мовчки дивився на генерал-майора Інсфельда, командира двадцять сьомої німецької піхотної дивізії, і йому здавалося зараз, що оцей фашист, який сидить перед ним, винен в усьому тяжкому, що було в його житті. Винен і в смерті дружини, і в смерті сина, і в тій страшній розмові з сином там, у Москві, і в тому, що самого його, Серпіліна, було загнано в табори за «пропаганду переваги фашистського вермахту», і взагалі в усьому тому, що в нас в армії все пішло шкереберть після тридцять шостого року. Цей німець здавався Серпіліну зараз винним у тому, що фашизм прийшов до влади в Німеччині. А саме з фашизму в Німеччині все й почалося! Саме з нього! Злякалися ми його, чи що, і почали робити дурницю за дурницею, недоречність за недоречністю?..

«А що значить «ми»? Що значить «ми»? — перепитав себе Серпілін.— Ні, я тоді не злякався німців, я розумів, що вони дужі, але я не злякався їх, а навпаки, з самого початку думав про те, що нам слід робити, щоб однаково виявитися дужчими за них. Про це думав, про це казав... Нарешті, про це читав лекції, саме ті, за які

мене посадили тоді. Ні, я не злякався. А хто ж злякався?.. Злякався той, хто посадив мене, злякався той, хто, з одного боку, боявся знати всю правду про силу фашизму, а з другого боку, підозрював, що замалим не кожен з нас готовий схилитися перед цією фашистською силою, готовий продатися їй. Який проклятий час ми пережили і чого нам це коштувало! І як, мабуть, оцей фашист, що сидить переді мною, торжествував тоді, в тридцять сьомому й тридцять восьмому роках, коли в нас з армією творилося, здавалось, буквально все, що могло їм полегшити перемогу над нами!»

Ще ніколи в своєму житті, в найтяжчі хвилини, Серпілін не думав про це з такою силою і люттям, як зараз, дивлячись на оцього фашиста.

Через усі ці думки він навіть забув, що німецького генерала слід нагодувати і в сусідній кімнаті на нього чекає обід, про що заздалегідь було дано розпорядження.

Так, це необхідно зробити, перш ніж відправляти його далі. Але Серпіліну була зараз неприємною думка — самому сидіти й обідати з оцим німцем, як він було збирався зробити.

— Обід готовий? — спитав Серпілін ад'ютанта, що раптом прочинив двері.

Ад'ютант відповів, що все зроблено, як наказано, але на проводі начальник штабу фронту. Серпілін пішов до телефону і вже на ходу сказав ад'ютанту, щоб третій прибор забрали: німецький генерал буде обідати вдвох з перекладачем.

— Чому не доповідаєте, що полонений у вас? — запитав по телефону начальник штабу фронту.

Серпілін зам'явся: не мав звички брехати. Годину тому він доповів у штаб фронту, що німця везуть з передової, і одразу ж подзвонив Батюкові, який був у одній з дивізій. Батюк, дуже задоволений, сказав йому, щоб трохи зволікав: хотів на власні очі побачити взятого в полон німецького генерала, «бо потім відправимо його у фронт, і де в біса його побачиш!» Зауваження небезпідставне. Але Батюк досі не приїхав, а начальник штабу фронту вимагав негайної відправки полоненого.

Серпілін сказав, що, перш ніж відправляти далі, хоче нагодувати німця, і щиро признався й про Батюкове бажання.

Очевидно, начальникові штабу було зрозуміле бажання командуючого армією побачити на власні очі взятого ним німецького генерала.

— Тридцять хвилин даю, а більше не можу,— сказав він.— Повернеться чи не повернеться командуючий, за тридцять хвилин відправте й повідомте!

— Буде зроблено!— Серпілін розумів, що там, у штабі фронту, по суті, мають рацію.

Німець сидів і чекав, ні на йоту не змінивши пози, в якій залишив його Серпілін. Треба віддати належне, в нього добра витримка.

— Перекладіть йому,— сказав Серпілін,— зараз його буде відправлено в штаб фронту. Але перед тим запрошую його пообідати.

Німець вислухав і вклонився.

— А тепер перекладіть йому, що буде обідати з вами.

З лица німця було видно, що він настроївся на інше. Він міцно стулив тонкі губи і поспіхом підвівся.

— Ідіть,— сказав Серпілін капітану-перекладачеві.— У вашому розпорядженні півгодини. Не воловодьтесь.

Німець напружено стояв, чекаючи, що йому перекладуть слова Серпіліна. Але перекладач лише промовив:

— Біте...

І показав на двері.

Німець клацнув підборами і вийшов.

Дивлячись услід йому, Серпілін пригадав, як виходив у сорок першому з оточення крізь Смоленські ліси разом з політруком Синцовим, який тепер узяв у полон і доставив сюди цього німця. Йшов у шкарбанах, у подертій гімнастерці, і ромб на лівій петлиці було вирізано з околиша картуза. Отаким і попав би в полон до цього чи іншого німця, якби в ніч прориву, пораненого в обидві ноги, не винесли на шинелі солдати... А проте однаково не попав би — застрелився б, заздалегідь, без вагань підготував себе до цього.

«І все-таки, незважаючи ні на що,— раптом подумав він,— міг опинитися і в полоні, якби не винесли на шинелі: знепритомнів би, або застрелився б не до смерті, або ще через яку іншу випадковість, завдяки якій опинилися в полоні інші люди, мабуть, нітрохи не гірші за мене».

Він зняв трубку й почав шукати Батюка. З дивізії відповіли, що командуючий недавно виїхав.

«Може не застати німця»,— з прикрістю подумав Серпілін і пригадав учорашне вечірне зведення, в якому

говорилося про подальший успішний наступ і великі трофеї радянських військ Воронежського фронту. Судячи з дат і ще за деякими ознаками, що були в листі батальйонного комісара Чернова, син, очевидно, загинув там, на Воронежському.

Так, вертиться, крутиться скажене колесо війни, і кожного дня когось переїжджає, і тепер переїхало його сина в першому ж бою. І хоча при бажанні син міг опинитися на фронті значно раніше, ще рік тому, але втім, що він після всього, що було, загинув саме в першому своєму бою, було щось неймовірно жорстоке, що не виходило з голови.

Перебивши думки, задеренчав телефон. З тієї дивізії, звідки недавно виїхав Батюк, повідомили, що взято в полон полковника — командира німецького артилерійського полку. Ледве поклав трубку, як з іншої дивізії повідомили, що захоплено квартирмейстера чи то армії, чи то корпусу: не встигли розібратися і, судячи з пояснень, до пуття не розуміли, що то за посада — квартирмейстер.

Ці два дзвінки підряд ще посилили відчуття чогось велетенського, що відбувається на твоїх очах. «Так, по trochu звикаємо до перемог».

Він поглянув на годинника й знов узявся за телефон. Батюка все ще немає, а німця час відправляти в штаб фронту.

В дверях з'явився перекладач.

«Точний», — сам собі відзначив Серпілін.

— Товаришу генерал, друге закінчує, а третього ще не їв. Що накажете робити?

— Зачекайте, — сказав Серпілін і, почувши в трубці голос начальника штабу фронту, запитав: — Товаришу генерал-лейтенант, відправляти до вас німця, хоча й не дообідав?

— Нехай закінчує, можеш тепер не поспішати, — долинув несподівано веселий голос начальника штабу фронту. — Обставини змінились. Паулюс з усім своїм штабом Шумилову здався. Чи то шістнадцять, чи то сімнадцять генералів одразу. Зараз перераховують.

І начальник штабу фронту поклав трубку. Очевидно, там у них була велика гарячка.

Серпілін також поклав трубку і, вперше усміхнувшись протягом цього важкого для нього ранку, запитав перекладача:

- Друге закінчує, а на третє у вас що?
— Компот.
— Нехай їсть компот і не давиться. Поки він перше і друге їв, наші Паулюса з усім його штабом узяли...

Розділ тридцять сьомий

Звістка про капітуляцію Паулюса протягом кількох годин поширилася по всій армії. Таня довідалася про це від свого начальника Рослякова, — він приїхав перевірити, чи закінчила вона евакуацію німецького госпіталю, де замість однієї ночі захрясла на цілих п'ять діб.

Армія захопила вісім німецьких госпіталів, і Таню підвело знання німецької. Росляков наступного дня залишив її, сказавши: Нічого, посидьте з фрідцями, у вас це добре виходить».

Хто його знає, як це в неї виходило. Можливо, й справді краще, ніж у інших. В усякому разі, поранені не голодували — цього вона досягла, хоча й довелося багато лаятися, особливо перші дві доби. Постачати німецькі госпіталі наперед ніхто не планував, одривали від себе, а з підвозом було погано. І все-таки, лаючи німців на всі заставки: «Щоб вони повиздыхали!» — врешті-решт виділяли, що могли: мабуть, така вже вона, російська натура, — доводилося дивуватися не лише іншим, але й самій собі. Вона намагалася бути жорстокою, воскрешаючи в пам'яті партизанське життя. Але спогади про тих німців, там, у ненависному німецькому тилу, однаково не допомагали їй бути жорстокою до цих німців, тут, в її госпіталі. Госпіталь був німецький, але вона звикла за ці дні думати про нього, як про свій. Так і говорила вголос: «Моїм німцям жерти треба!» «Моїм німцям...» Дожилися ж до такого!

Намагалася переконати себе, що ці німці, в неї в госпіталі, — зовсім інші люди, ніж ті, в Смоленську. Та вони й справді були іншими. Вони вмирили чи видужували в неї на очах, жадібно і вдячно їли, стогнали чи терпіли біль, тривожно запитували, чи можна буде писати листи з полону, і вже заздалегідь писали їх. Були й такі, що показували фотографії дітей, і вона не могла примусити себе з ненавистю дивитися на оце «фашистське кодрло». І діти були схожі на дітей, і німці, що лежали в госпіталі, були схожі на людей, і вона сперечалася через них з своїми, і ще сьогодні востаннє сварилася,

вже під час евакуації госпіталю, коли вантажили на машини нездатних ходити, а здатних пересуватися лаштували в колони,— вимагала більше поранених посадити на машини і менше залишити йти пішки.

Але нині все, слава богу, вже минулося: ще вчора, в чеканні загальної капітуляції, прийшов наказ звільнити поблизу передової резервні госпітальні приміщення. Колони рушили в тил зранку, і Росляков, який приїхав на шістнадцяту — до часу закінчення евакуації,— застав хвіст останньої вантажної машини, похвалив Таню, що вклалася в терміни, і розповів, що разом з Паулюсом здалося чи то п'ятнадцять, чи то шістнадцять генералів і війська почали складати зброю.

— Це в сусідів,— додав Росляков.— А на дільниці нашої армії поки що стріляють.

— Може, до них іще не дійшло?

— Хто їх знає! — сказав Росляков.— Поживемо — побачимо. Мабуть, злі на мене, що обіцяв замінити мужчиною і не змінив?

— Нічого, я під кінець уже звикла.

— Ви, виявляється, тут навіть на замполіта сто одиннадцятої гримали, що ваших німців не по нормі годують! «Звідки ти,— каже,— таку шалену партизанку на мене напустив? Мало під пістолетом мене не тримала: харч або смерть!»

Таня розсміялася:

— Та ну, це він жартує. Я, правда, до нього ходила, я і до замполіта полку ходила. Всі потроху допомогли.

— Була б у нас медаль «За милосердя» — довелося б представити,— сказав Росляков,— а раз її немає, представимо до «Відваги». Все-таки одна жінка проти восьмисот німців!

Вони вже підійшли до його емки.

— Ну що, поїхали?

— Ніяких я медалей не заслужила, навіть смішно,— сказала Таня.— Але якщо дійсно хочете зробити мені приємність, то знаєте що...

— Ну?

Вона запикнулася і все-таки сказала:

— Залиште мене до завтра тут. Мені треба тут, у дивізії, побачитися з однією людиною.

Росляков подивився на неї з подивом. Не чекав, що здатна на таку відвертість. А взагалі прохання таке, що цілком можна задовольнити. Однаково він до завтра не

мав на меті будь-куди її посилати, заздалегідь так і вирішив: хай перепочине після своїх німців.

Таня звела очі на змовклого Рослякова:

— Не турбуйтеся, я точна, вранці до дев'ятої буду на місці.

— Боюсь, коли б взагалі тут не залишилися,— по-жартував Росляков.

— Не залишусь,— сказала Таня,— в них у дивізії поки що немає вільних одиниць. Я вже запитувала. То як, можна? І вона усміхнулася.— Замість «Відваги».

— Що ж, лишайтесь,— махнув рукою Росляков.— До штабу дивізії підвезти? Однак повз нього їду.

І, ні про що більше не розпитуючи, він висадив Таню за кілометр, біля штабу дивізії, і поїхав далі.

Штаб дивізії був тепер у тому ж підвалі, куди п'ять днів тому Таня приходила до Синцова. Сутеніло, і до батальйону, що просунувся вперед, було б не так просто дістатися, але їй сьогодні взагалі везло. Тільки вона, провівши очима машину Рослякова, рушила до автоматника, що стояв біля входу, як звідти вийшло кілька чоловіків, і один з них — знайомий замполіт триста тридцять другого стрілецького. Вона була в нього двічі з приводу своїх німців.

— Армійській медицині привіт,— сказав Левашов.— Чого ще треба для ваших фріців? Кури, яйки?

— Нічого вже не треба. Евакуювала.

— А ви не горюйте. Адже Паулюс — либонь, чули? — хенде хох! Отож до завтраго нових підкинемо, під ваше керівництво!

— Дякую!

— А за що — дякую? Нас, замполітів, наприклад, уже скликали, впроваджували, як у передбаченні капітуляції з особовим складом працювати. Ще вчора — убий, і ніяка гайка, а завтра — і пальцем не займи! Однаково що гальмувати на повному ході. Трохи не так — і шкереберть! Бувайте здорові, я в полк почвалав.

— У полк? — зраділа Таня.

— А то ж куди? — сказав Левашов.— Раз у мене впровадили, тепер я їду впроваджувати. По низхідній.

— Можна, я з вами піду? — спитала Таня.— Хочу побачитися з капітаном Синцовим. Пам'ятаєте, я через вас йому привіт передавала!

— Все виконав того ж дня. Я в нього частий гість. Боюся лише, як би його сьогодні не напоїли: він у нас

зранку іменинник. Першого німецького генерала в полон узяв. Особисто сам.

Таня не знала, радіти чи журитися. Це, розуміється, чудово, що Синцов взяв у полон німецького генерала. Але те, про що вона думала оці п'ять днів, було надто серйозно, щоб прийти і застати його п'яного.

— Невже правда?

— Що генерала взяв? Чесне піонерське!

— Ні, ви сказали, що він, мабуть, п'яний зараз. Я ніколи не думала...

— Ну й правильно, що не думали. Пожартував. Йому зайва чарка — що слонові дробина. Він, знаєте, як тоді вашому привіту зрадів?

— Правда?

— Що за звичка така: правда, правда... Були б мужчиною, вже схопили б за це по шиї.

— Ну й що ж, дайте, коли заробила,— усміхнулася Таня.

— Отакої! Я власну жінку, й ту не бив. Навіть коли, вийшовши з госпіталю, з іншим застукав, однаково пальцем не зачепив. Тільки по лисині його трохи поплескав, а їй сказав: «Йди живи з своїм кучерявим». Он що в житті буває, товаришко військліклар...

— А хто він такий?

— Людина, яких багато. Я й кращий, і молодший за нього, але зате він їй обіцяв, що на війні не помре. А я не міг.

— А простити їй не змогли?

— А як? Знову лягти з нею в постіль замість того чолові'яги, котрого я по лисині плескав, а він стояв по стойці «струнко», боячись життя позбутися? Лежати з нею і думати про це?

— Ні, розуміється,— сказала Таня.

— А знаєте, чому пригадав? — запитав Левашов.— Тому, що сьогодні, коли про Паулюса довідався, вперше подумав про своє життя після війни.— Він мовчки пройшов кілька кроків, потім сказав: — Синцов, коли я вашу записку віддав, розповідав мені про вас.

— Що?

— Як ви разом в оточення йшли.

— А-а,— сказала вона й нічого не додала.

— Можна одне питання, коли вже заговорили? Між ним і вами не було і немає?

Поки що немає.

— Цікава ви жінка. Як думаєте, так і кажете.

— А що, це погано?

— Ні, це добре,— сказав Левашов.

«А що доброго? — подумала Таня.— Кажу так, тому що, коли це станеться, вони однаково будуть знати: і Росляков, і цей замполіт полку, і той замполіт, там, у нього в батальйоні... Тому що тут однаково все у всіх на очах. І нічого в цьому немає доброго. Інша справа, що я не боюся цього. Коли разом ішли з оточення і він з Золотарьовим врятував мене, я була просто вдячна йому, і тільки. Це мені лише здається, що я вже тоді щось почувала. А насправді, хоча неможливо зізнатися йому в цьому, я вперше подумала про себе й про нього в госпіталі, після того як розповіла йому про Машину смерть. І коли вже йшов, відчула, що хочу побачитися з ним ще раз. А в батальйоні, коли я прийшла й побачила, як він зрадив мені, зрозуміла, що з нами обома щось повинно ще статися. І скільки згодом не думала, не лаяла себе: звідки така впевненість? — однаково вона є і стала ще більшою, ніж тоді, в першу хвилину».

Йдучи зараз з Левашовим, вона з тривогою подумала про те, що раніше не спадало на думку. За ці п'ять днів там, серед німців, її почуття до Синцова зросло і стало іншим, ніж було. А він? Чи міг він думати про неї? Чи до того йому було? Чи зрозуміє він її? А якщо не зрозуміє, то взагалі нічого не зрозуміє. І, можливо, навіть здивується її появі.

— Від полка до батальйону, так тому й бути, дам у супроводжуючі свого ординарця Феоктистова,— сказав Левашов.— Будете з ним, мов Пат і Паташон.

— Дякую,— відповіла Таня.

«Ну що я з самого початку скажу, коли прийду туди, до нього в батальйон? Поздоровлю з тим, що вони взяли в полон генерала. А далі? Розповім, що про все довідалася для нього, як обіцяла, і обидва його товариші живі й видужують. Він, звичайно, зрадіє і подякує. А далі? І що це за дурна звичка про все думати наперед!» — вилаяла вона себе і несподівано запитала Левашова:

— Як гадаєте, тут, у нас в армії, завтра ще будуть бої? — запитала, подумавши не про армію, а про Синцова, бо вже протягом кількох днів боялася за його життя більше, ніж за своє власне.

— Відверто кажучи, мрію, щоб фрїци здалися,— сказав Левашов.— Виглядом їхньої смерті, як то кажуть,

наситили свою душу. Я особисто принаймні. І нам час помитися, погрітися, привести себе до людського вигляду. Якщо й тепер після всього не побачимо білого прапора, солдати самі себе не пожаліють, а фріців на порохняву зітруть. Набридло! Добре, якби одразу здалися,— ще раз повторив він.— Тільки знаєте, чого боюся?

— Чого?

— Тиші. Чомусь думаю: настане тиша, і спати не можу. Як на це медицина дивиться?

— Не думала про це. Я найгірше за все своє життя спала, коли мене від партизанів у місто для зв'язку послали. В партизанах — звикла до зброї. А тут, особливо спочатку, з думки не виходило, що фашисти можуть будь-якої ночі з'явитися, а я — беззбройна. Почувала себе, немов гола.

— Кожен по-своєму казиться.— Левашов згадав про дружину й зітхнув.— Ось ми й прийшли. Зайдете погрітися чи одразу дати вам Феоктистова?

— Якщо можна, одразу.

Коли Таня прийшла, Синцов спав.

У просторому підвалі великого і колись, мабуть, високого будинку, до якого її привів ординарець Левашова, довгий, мов каланча, Феоктистов, вона побачила лейтенанта, що сидів за столом біля телефону. Коли вона ввійшла, лейтенант хутко підвівся й пішов назустріч. Він виявився дуже маленьким, але строгим,— одразу спитав:

— До кого прийшли?

Вона пояснила, що хоче бачити капітана Синцова. Але він так сердито відповів, що капітан спить, неначе не дозволив би збудити свого комбата, хоча б прийшов сам генерал!

— А як ви гадаєте, коли він прокинеться? — запитала Таня.

Строгий маленький лейтенант навіть не відповів їй на це, а запитав, у якій вона справі. Можливо, він, як начальник штабу батальйону, може замінити капітана?

Усміхнувшись з його суворості, Таня сказала, що ні, він не може замінити капітана; вона в особистій справі.

— Тоді сідайте, чекайте,— строго промовив маленький лейтенант.— Раніше як за дві години однаково не збуджу.

— Правильно.— Таня сіла.— Як ваше прізвище, товаришу лейтенант?

— Ільїн, Микола Петрович.— Він завагався і додав: — Можна Микола.

Але вона не скористалася з дозволу.

— Я посиджу, товаришу лейтенант, якщо не заважатиму, розуміється.

Він довго дивився на неї і раптом усміхнувся.

— Чого усміхаєтесь?

— Сам не знаю. Мабуть, давно жінок не бачив.

— А я у вас уже була в батальйоні, п'ять днів тому. Але ви тоді спали,— пригадала Таня ту ніч і накриту кожушком маленьку постать поруч із Синцовим, що прокинувся.

Ільїн подивився на неї уважно, наче щось зрозумів, і покликав:

— Іване Овдійовичу!

Звідкілясь ізбоку, з-за плащ-палатки, вийшов Овдійович, спросоння припасовуючи на голові ушанку, похмуро покосився на Таню і м'яко, по-старечому приставив валянок до валянка:

— Здравія желаю, товаришко військлікяр третього рангу.

— Здрастуйте!

Таня була дуже рада бачити його, бо він і тоді, коли Синцов відрядив його чергувати разом з нею в госпіталі, спочатку видався таким самим заспанним і спросоння сердитим. А потім виявився найдобрішою людиною, і все в нього знайшлося: і теплий чай у фляжці, і пшоняний концентрат у казанку, і махорка. І голівне, він зумів примусити її тієї ночі, щоб вона поспала. Смішно було відчувати себе старшою за званням поряд з оцим старим солдатом. Примусив: «Спи!» І вона послухалася і проспала аж чотири години, мов у Христа за пазухою.

З поглядів, якими обмінялися зараз маленький лейтенант і Овдійович, Таня відчула, що про неї тут неодноразово говорилося — невідомо лише, добре чи погане.

— Міцно спить капітан?

— Як убитий. То завжди руки під голову кладе, а це ліг ниць — і як нема його! Збудити?

Ільїн подивився на Таню. І вона зрозуміла, що, незважаючи на всю його строгість спочатку, якщо вона зараз

скаже: «Збудить»,— він не схвалить, але збудить. Та їй, навпаки, хотілося, щоб він схвалив її поведінку, а головне, стало по-материнському жаль Синцова, коли Овдійович сказав, що він спить не як завжди, а ниць.

— Не треба будити. Я сама стомилася, спати хочу. Де-небудь теж приляжу у вас поки що. Якщо можна.

— Ми б його вам збудили,— зараз, після її слів, Ільїн пом'якшав і вирішив за можливе пояснити, чому не хотів будити капітана,— та дуже вже він стомився. Минулої ночі не спав: в операцію ходив, генерал-майора Інфельда, командира двадцять сьомої піхотної дивізії, в полон узяв.

— Я чула. Якраз з цим і хотіла його поздоровити.

— Ну й правильно. Дійсно є з чим поздоровити... А потому в полк супроводив, а потім у штаб армії повіз. А коли повернувся, з розвідниками пообідав. Дві доби очей не склепив. А спати людині все-таки треба.— Ільїн усміхнувся.— Невже ми колись знову будемо спати, як до війни? Я позавчора вночі заснув біля телефону, і знаєте, що мені приснилося? Що сплю, і ніхто мене не будить...

Таня розсміялася.

— Тепер скоро всі зразу виспимося.

— Схоже на те,— сказав Ільїн.— На завтра наказу про наступ поки що не дано.— І спитав Овдійовича:— Де військклікаря відпочити влаштуємо?

— Можна в капітана. Завалишина в полк викликали, навряд щоб швидко повернувся.

— Ну що ж, влаштуйте там,— сказав Ільїн.— Капітан у нас тихо спить, не потурбує вас.— Він усміхнувся.— А я, як то кажуть, у чому душа тримається, а коли сплю, шибки в хаті дрижать. Може, поїсти хочете?

— Ні, дякую,— сказала Таня.

Вона хотіла швидше побачити Синцова, а більше анічогісінько не хотіла. І спати, як їй здавалося, теж не хотіла.

Вона пройшла слідом за Овдійовичем туди, за німецьку плямисту плащ-палатку, з-за якої він вийшов. Ввійшла і здивувалася: ця частина підвалу була схожа на справжнісіньку кімнату. Посередині — довгий розсувний стіл, кілька м'яких крісел, майже таких, як вона бачила в Надиній квартирі. Долі — килим, правда, дуже затоптаний, в кутку, поряд з буфетом, — широкий продавлений шкіряний диван. Йі здалося, що Синцова тут немає.

І ледве встигнувши здивуватися з цього, вона помітила, що частина приміщення відділена ще однією німецькою плащ-палаткою, підвішаною до стелі на загнутих кронштейнах: мабуть там, за цією плащ-палаткою, і спав Синцов.

— Генерал-майор їхній, котрого взяли, тут проживав,— пояснив Овдійович.— Капітан на його ліжку спить. Але ліжко небагате, гармошкою складається і з одною ковдрою солдатською. А ви тут приляжте.— Він зняв з гвіздка кожушок і кинув його на диван.— Вкрийтеся.

Сказав і вийшов.

Примостившись на дивані, вона скинула валянки й загорнула ноги в кожушок. Дуже кортіло всунути ноги знов у валянки, перейти кімнату, відхилити плямисту німецьку плащ-палатку і подивитися на Синцова, як він лежить і спить. Борючись із цим бажанням, вона прислухалася. Синцов справді спав дуже тихо. Але їй все-таки здавалося, що до неї долинає його стомлене дихання. Їй заважало підійти до нього почуття ніяковості перед людьми, які довірливо влаштували її тут відпочити, навіть і на думці не маючи, що вона може збудити їхнього комбата. Було б соромно, якби хтось увійшов і застав її схиленою над ним. А вона не бажала, щоб їй було хоч перед кимось соромно ні зараз, ні згодом...

Вона прокинулася, здригнувши ще уві сні від того, що різко клацнуло щось металічне. Спиною до неї стояв Синцов і поруч із ним, також спиною, ще хтось, високий. Синцов тримав навскидку німецький автомат і, як їй здалося, чомусь цілвився в стіну.

— Ось тому й не взяв тебе вночі з собою, що ти, виявляється, користуватися зброєю ще не навчився,— казав Синцов тихим сердитим голосом.— Трофеї любиш, а стріляти з них не вмієш. В німецького автомата яка слабкість? Пружина в магазині слабка. Якщо при повністю спорядженому магазині не стріляв день-два, а потім не перевірів, вона може підвести — не подати черговий патрон. Як у тебе сьогодні. Куди це годиться?

— Це вперше, товаришу капітан!

— А для похоронної двічі не потрібно. Коли б не виявився поруч тебе Овдійович — я сидів би й писав зараз похоронну твоєї матінці. Весела справа.

— Не думав, що вам донесуть.

— Мені не доносять, а доповідають. Повторіть!

— Доповідають.

— Отак! Іди. І подякуй, що не при бійцях прочухана одержав. Вдруге не пожалію. Автомат свій забери. Він мені не потрібен, тим більше брудний.

Високий узяв з рук Синцова автомат і вийшов, на ходу ображено сіпнувши плечима.

Синцов обернувся до Тані й побачив, що вона лежить з розплющеними очима.

— Давно не спите?

— Ні, щойно.— Вона сіла.— Кого це ви так?

— Нашого Рибочкина, ад'ютанта. Самовідданий хлопчина, але доводиться виховувати.

Таня усміхнулася.

— Так сказали про нього, наче вам самому п'ятдесят.

— А на війні сам собі інколи здаєшся старшим, аніж є,— без усмішки сказав Синцов і, кинувши руку за спину, не дивлячись, підсунувши собі крісло, сів напроти Тані.— Ти навіть не уявляєш собі, який я радий тебе бачити! — Він міцно потиснув їй руку, здається, хотів затримати, але відпустив.

Уперше сказав їй «ти». Раніше ніколи не казав. Хоч міг би давно. Навіть коли йшли з оточення і коли тягнув її з Золотарьовим — однаково все на «ви». І він, і вона йому: «Іване Петровичу». З Золотарьовим на «ти», а з ним — на «ви».

Вона дивилася йому в обличчя й мовчала.

— Надовго до нас?

— В принципі відпустили до завтра, до ранку.

— Виходить, ночуєш у нас за будь-яких обставин. А вранці проведемо тебе.

«Так, за будь-яких обставин...— подумала вона.— Обставини прості — взяла та й прийшла до тебе й нікуди не хочу від тебе йти...» Вона подивилася на нього так, ніби сказала це все вголос.

— Я довідалася про ваших товаришів. Вони обидва живі й одужують.

— Спасибі величезне! Бачили їх? — знову перейшов він на «ви».

— Ні, довідалася через інших. Так досі й сиділа зі своїми німцями. Лише сьогодні о шістнадцятій закінчила їх евакуацію — і просто до вас.

— Молодець! — Він знову міцно потис їй руку і знову відпустив.

«Розуміється, молодець! — усміхнулася вона сама до себе. — Тепер бачу, що обоє бажали цього. А зробила я».

— Скажи мені, котра година? — Вона нарешті також сказала йому «ти».

Він подивився на годинник.

— Двадцять одна рівно.

— Хочу вмитися. — Вона звелася, засмучена тим, як мало лишається часу.

— А може, взагалі хочеш помитися після цього їхнього госпіталю? — запитав він. — Особливих умов у нас немає, звичайно. Проте комірчина плащ-палаткою завішена, таз дамо і чайник з окропом — все, що можемо.

Вона нічого не відповіла, лише радісно кивнула, і він, одхиливши плащ-палатку біля узголів'я свого ліжка, дістав з-під подушки й подав їй рушник.

— Чистий.

— Що тут у вас готується? — Вона кивнула на стіл.

Вона лише зараз, коли підвелася, помітила, що на столі довкола стоять прибори — тарілки й кухлі, а посередині іще щось, накрите газетами.

— Вирішили трохи відзначити, що Паулюса в полон узяли, і в батальйоні у нас теж сьогодні одна подія...

Вона вже знала про це і від Левашова, і від Ільїна і чекала, що він зараз скаже їй про це сам, але він не сказав.

— Загалом зібрали потроху і пайкового, і трофейного. Так і так збиралися тебе будити, щоб разом.

— А я затримую вас? — запитала вона, змахнувши рушником.

— Нічого, почекаємо.

— Я швидко.

Вони разом вийшли в сусідній підвал. Тепер там за столом біля телефону сидів не Ільїн, а отой довготеле- сий Рибочкін, якого вичитував Синцов.

Він підвівся і, стоячи біля стола, з цікавістю дивився на Таню.

— Чого став, знайомся, — сказав Синцов, і коли Рибочкін підійшов і поздоровався, запитав його: — Де Іван Овдійович?

— Вийшов кудись.

— Я проведу, покажу, де помитися. А ти клич Ільїна й Завалишина. Будемо вечеряти.

Синцов пішов разом з Танею, але в цей час задерен-

чав телефон, і Рибочкін, який узяв трубку, гукнув навздогін:

— Товаришу капітан, вас!

Синцов повернувся і, беручи трубку, кивнув Рибочкіну:

— Піді покажи!

— Дев'ятий на проводі,— почула Таня, виходячи разом з Рибочкіним, гучний і, як їй здалося, стривожений голос Синцова. Почула й подумала: «Невже його кудись викличуть?»

Синцова нікуди не викликали. Коли Таня повернулася, вони всі вже сиділи за столом і чекали її.

— З легким паром! — промовив Завалишин, садовлячи її між собою й Ільїним, напроти Синцова.

Вона кивнула й усміхнулася Завалишину. В нього було таке ж невиспане добре обличчя, як і тоді, минулого разу, і ті ж окуляри, з одним тріснутим посередині скельцем.

— У вас, можна сказати, справжня баня. Я навіть голову помила.

— Справжню баню для всіх і вся підготуємо, коли з фріцами покінчимо,— сказав Ільїн,— а поки що хто як умудриться, в залежності від обставин і характеру. Іван Петрович, наприклад,— він кивнув на Синцова,— щоранку до пояса снігом, а Рибочкін якщо через день за ушима потре — і за те спасибі!

— Годі тобі! Я йому й так сьогодні зіпсував настрій.— Синцов узяв флягу й налив Рибочкіну першому.

Спочатку випили за головну сьогоднішню подію — за полонення Паулюса, а потім, як висловився Завалишин, «за трофей нашого батальйонного масштабу». Рибочкін, звертаючись до Тані, намагався розповісти на високих нотах, як поведився при цьому командир батальйону, але Синцов не дав, так махнув на нього рукою, що Рибочкін на півслові замовк. Тані навіть зробилося жаль його — вона чула, як Синцов йому вичитував, і їй здалося, що Рибочкін хотів, перемагаючи образу, заради принципу віддати належне здійсненому без його участі подвигу капітана, а йому не дозволили і знову образили. Вона взагалі була сповнена доброти до цих людей, котрі, як їй здавалося, кожний по-своєму любили людину, до якої вона прийшла.

— А тепер вип'ємо за Таню,— раптом промовив Син-

цов, подивившись їй просто в очі.— І ви всі випийте за неї, хлопці, тому що я її дуже люблю.

І хтось сказав щось іще, поки він дивився на неї, і, здається, всі випили, і вона також випила, не подивившись у кухоль, і, полапавши по столу, взяла сухар і закусила, і сухар дуже голосно хруснув на зубах.

А Синцов усе ще дивився на неї. І лице в нього було молоде й веселе. І вона не могла пригадати, чи говорив він коли-небудь при ній «хлопці» тоді, в сорок першому, в оточенні. В неї раптом набігла сльоза від думки: чому вони не зустрілися з ним раніше, до Миколи, до війни, до всього, що було потім у її житті?

— Ти чого? — запитав він і, діставши рукою через стіл, м'яко пальцем змахнув у неї зі щок сльозу.

Вона нічого не відповіла. Вона не усвідомлювала, що думка, яка прийшла їй в голову, була нерозумною і несправедливою. Їй щиро здавалося, що тоді, сім років тому, ще нікого не зустрівши й ні на кого не витративши своїх почуттів, вона була багатшою, ніж зараз. Їй не спадало на думку, що тоді, в свої дев'ятнадцять років, вона була набагато бідніша, ніж зараз, коли їй двадцять шість і коли вона сидить напроти нього тут, на війні.

— Чого сухар гризете? — спитав Ільїн.— Шоколадом закусуйте! Голод, голод, а запас шоколаду в генерала під ліжком все-таки був захований!

— Краще спочатку картопельки,— усміхнулася Таня.— Я її отаку, смажену, вже й не пам'ятаю, коли їла!

— Картопельки, то й картопельки! — Ільїн підсунув їй сковороду.— А кожушок зніміть, жарко!

— І справді.— Таня скинула кожушок на спинку крісла.

— На сьогодні нам підвезло,— сказав Ільїн.— Грубка німецька, казенного зразка, і кокс у ній. Будемо жити по-панськи, палити до кінця. Як тоді, коли ти до нас першої ночі в батальйон прийшов,— нагадав він Синцову.

— Ти взагалі тепло любиш,— промовив Завалишин.

— А хто його не любить, дворовий собака, і той любить. А економії не розводжу, тому що завтра однаково виженуть.

— Хто вижене? — здивувалася Таня, подумавши, що він говорить про німців.

— Ще не знаю. Хто вище, той і вижене.— Або Туманян — він уже прицілювався, запитував, як розмістилися. Або штаб дивізії. Або ще хтось. А тільки нам, гріш-

ним, цю квартиру не залишать. Не по чину. А раз виженуть — палимо.

— Він куркуль у вас,— кивнувши на Ільїна, усміхнулася Таня до Синцова.

— А начальник штабу повинен бути куркулем. Все притримати про чорний день. І боеприпаси, і харчі, і горілку — на випадок прибуття начальства...

— Про горілку бреше,— сказав Завалишин.— Притримує свою власну.— Він кивнув на кухлі. Не бійсь, сам тиждень не пив.

— Не розумію в ній смаку,— сказав Ільїн.— Більше міцний чай люблю. А ви?

— А я звикла за війну. Навіть самогон куштувала. В нас його гнали, в партизанській бригаді. Замість наркозу перед операціями пити давали. А перваком рани обробляли.

— Може, ще налити? — запитав Ільїн.

— Спасибі, більше не треба. У вас і так тепло.

— Це добре, що вам у нас тепло,— раптом промовив Завалишин. І щось в його голосі примусило Таню подивитися йому в очі.

Виявляється, він не випив, коли випили інші, і лише зараз підняв свого кухля.

— Ми в батальйоні живемо проміж себе по-товариському, і це, звісно, багато чого заміняє, чого ми позбавлені. Але не все. От ви прийшли й сидите з нами, і, хоча ми раді бачити вас у себе, нам водночас дивно на вас дивитися, наче кожен вийняв по фотокартці і пригадує... Розумієте, яка історія. З чого почав, ще пам'ятаєте?

— Пам'ятаю.

— От за це і п'ю. За те, що вам у нас тепло,— і нам з вами теж! — Він випив і повернувся до Рибочкіна.— А тепер наостанок давай вірші.

— Чому наостанок? — спитав Ільїн.

— А тому, що спати час. Давай прочитай,— повторив Завалишин.

— А що?

— Мое улюблене, і нічого іншого. А якщо хочеш інше — читай спочатку інше, а мое останнім.

— Я одразу його прочитаю,— стенив плечима, здається, не дуже вдоволений Рибочкін.

— Ще краще.

— Тебе, мій брате, я б хотів

Зустріть, погмоніть.

Бо небагато, кажуть, днів
Мені лишилось жить...—

нахиливши голову, почав Рибочкін несподівано низьким, тихим, нехлопчачим голосом. Так почав, що Таня навіть здригнула від тривожної сили цих слів, що мали занадто пряме значення для кожного, хто сидів поруч з нею.

Вірші були знайомі зі школи, вона знала їх напам'ять, але зрозуміла їх лише зараз, в оцю хвилину.

Вона слухала й дивилася на Синцова; він також схилив голову, коли Рибочкін почав декламувати, і дивився перед себе в стіл. Вона дивилася на Синцова, і їй здавалося, що ці вірші стосувалися безпосередньо його, йому погрожували, йому нагадували про смерть.

Він сидів нерухомо, слухав, потім підвів голову, подивився на Таню й коротко зітхнув, наче хотів сказати їй, що ні вона, ні він не можуть обіцяти зберегти одне для одного своє життя.

Рибочкін дочитав до кінця. І обличчя, й голос у нього, коли дочитав, знову стали не чоловічі, хлопчачі.

— Ну що ж, усе то й усе,— сказав Ільїн встаючи.

— А ви тут лишайтесь. Комбат вам своїм ліжком поступився.— Ільїн показав на завішений куток.— Чистим уже застелили його для вас, поки ви милися. Будете спати, мов у раю.

— Ви зі мною просто мов няньки!

— Атож,— сказав Ільїн.— І щоб у чотирьох няньок дитя без ока — не допустимо.

— А як же... Таня звернулася не до Синцова, а до Завалишина, тому що в дану мить це було їй простіше.

— А ми з Іваном Петровичем на цьому дивані вальетом ляжемо. Не заважатимемо?

— Ні, розуміється.

— Ми так і гадали,— сказав Завалишин.— Іване Петровичу, я зараз до Чугунова на годинку пройду, але ти не скористайся моєю відсутністю, занадто не розлягайся, бо прийду, рухати тебе буде важко.

— А я, мабуть, ще не ляжу,— сказав Синцов.

І то були перші слова, які він промовив за увесь час після слів: «Я її дуже люблю», наче не хотів після них говорити ніяких інших.

Таня попрощалася з усіма й подумала, що Синцов також зараз вийде разом з ними. Але він залишився

і сів на своє місце. А коли вона також сіла напроти нього, усміхнувся і сказав:

— Отак і кинула нас війна одне до одного.

— Нічого не кинула,— сказала Таня.— Я сама прийшла.

— Так, звичайно. А все ж кинула. Могли й не зустрітися. Ні там, ні в госпіталі, ні потім у мене.

— Могли й сьогодні не зустрітися.

— Ні, сьогодні вже не могли. Я всі ці дні думав, як з тобою зустрітися. Тільки не мав можливості.

Він простягнув руки, взяв її руки в свої і довго мовчав.

— Про що ти зараз думаєш? Про Машу, так? — безстрашно запитала вона. Тому що однаково, рано чи пізно, повинна була спитати про це.

— Так,— сказав він.— Але я радий, що ти тут. Я нічого кращого не міг би зараз уявити собі у своєму житті.

І це було правда, хоч він не міг сказати їй усього, що подумав, як майже завжди не можуть сказати цього до кінця люди, коли думають про такі речі. Він подумав про Машу і про те, що йому чомусь не соромно зараз перед нею. Не соромно того, що він тримає в своїх руках руки цієї іншої жінки, і того, що з нетерпінням думає про цю жінку, і думає не лише зараз, коли вона сама прийшла до нього, а думав і раніше, ще п'ять днів тому. «Вона там померла, а я тут...— спробував він дорікнути собі.— А що я тут?.. Ну, що я тут? Так, я вільний. Дурне слово, але це дійсно так. І нікому не потрібно, щоб я не був вільний, нікому від того не легше».

— Скажи, Таню, тоді, коли ми несли тебе з Золотарьовим, хто з нас міг гадати?

Вона відповіла не одразу.

— Не знаю. Зараз мені здається, що я вже тоді трохи думала про тебе, пам'ятаєш, коли той лісник запитав про мене: «Дружина, чи що?» Але це, мабуть, неправда, нічого я тоді не думала.

— Павлові здалося, що він сподобався тобі там, у Москві,— сказав Синцов.

— Це правда,— сказала Таня.— Я навіть потім усю дорогу думала, коли їхала до мами. А зараз просто не уявляю собі цього абсолютно.

— І ти завжди будеш отак говорити всю правду, навіть коли тебе не запитують?

— Тобі — так.

Таня тихенько потягла свої руки, підвелася, обійшла довкола стола, і він почув, як вона там, у нього за спиною, відхилила і знову закрила плащ-палатку, що висіла на кільцях.

Він не оглянувся.

— Він прийде? — запитала вона про Завалишина.

— Ні,— сказав Синцов.

Він сидів і чекав. Вона підійшла до нього ззаду і мовчки обняла його за шию. І він перед тим, як уперше в житті поцілувати її, спочатку поцілував обшлаг старенької бавовняної гімнастборки, що притислася до його рота і ледь-ледь пахла карболкою.

— Я не уявляла, що ти можеш бути такий грубий,— сказала Таня, пом'якшуючи свої слова тихим дотиком пальців до його очей.

Вони лежали поруч на вузькому складаному німецькому ліжку за плямистою німецькою плащ-палаткою.

Він мовчав, йому було соромно. Потім він промовив:

— Я більше ніколи не буду з тобою такий.

— А якщо цілий рік не побачимося? — спитала вона.

— То не знаю,— сказав він.— Ти вірно зрозуміла — мабуть, тому. І ще тому, що вимотався за ці дні і раптом злякався, що вже нічого не можу. Соромно про це говорити...

— Нічого не соромно. І взагалі ні за що ні перед ким не соромно,— сказала вона.

— А ти давно сама? — запитав він.

— Півроку. Я згодом тобі розповім.

— Як хочеш.

— Можу й зараз.

— Як хочеш,— повторив він.

— Ні, зараз не хочу. Але, можливо, це тобі важливо знати зараз?

— Мені це не важливо. І ніколи не буде важливо. Запам'ятай це раз і назавжди.

Вона усміхнулася в темінь цьому сердитому «раз і назавжди».

— Розмовляємо, наче ми з тобою чоловік і жінка.

— А як же інакше,— сказав він.

— Атож, можливо, і так,— сказала вона.— Якщо тільки тобі буде добре зі мною.

— Мені добре з тобою.

— А ти сам ще не знаєш цього, і я також не знаю.

Вона подумала, що коли їм і згодом буде так само погано одне з одним, як оці перші хвилини, то вона не буде його дружиною, бо це нерозумно. Але вона не могла повірити, що їм і згодом буде погано, бо почувала до нього таку ніжність, яку, очевидно, не можна відчувати окремо, без того, щоб людям не стало добре одне з одним. Їй хотілося швидше спробувати ще раз, як їм буде одне з одним. Невже справді їм знову буде погано? Але вона пам'ятала, як він сказав про себе, що вимотався, і, нерухомо лежачи поруч із ним, раптом запитала:

— В тебе є скрутити?

Він спочатку не зрозумів.

— Що?

— Закурити хочу.

— Є цигарки.

— А махорки немає? Я більше звикла до махорки.

— Є й махорка.

Він дістав махорку й одірвав ріжок від газети.

Вона скрутила самокрутку і, коли він клацнув запальничкою, побачила його ледь здивоване обличчя.

— Ти ще не звик до мене. Думаєш, я жінка? А я вже давно стала солдатом. А потім уже все інше,— сказала вона й подумала: «Боже мій, як усе-таки це важко! І як я хочу, щоб швидше скінчилася війна! І яке це щастя, що тихо і завтра, мабуть, уже не буде бою і ніхто з нас не буде воювати, поки нас не перекинуть на інший фронт, можливо, цілий місяць, а то й більше». Вона подумала про це з такою пристрасною надією, за яку в іншу хвилину життя сама б жорстоко вилаяла себе.

— А в тебе волосся ще не висохло.

Він уткнувся ззаду обличчям у її волосся, і вона відчувала, як він дихає там їй у потилицю, і раділа тому, що помила голову і волосся в неї чисте і м'яке, хоч трохи й вологе.

— Докурила?

— Ні.

— Не кури більше.

— Добре.

— Дай мені.

Він узяв самокрутку, двічі затягся, потім в темноті потягся через неї рукою і пригасив самокрутку десь унизу, об підлогу.

— Не бійся,— сказав він, вже не приймаючи руки, яка важко лягла їй на плече.— Я більше ніколи не буду таким грубим. Ніколи. Ти не боїшся?

— Не боюсь,— сказала вона, зціпивши зуби від страху, що їм знову буде недобре.

Розділ тридцять восьмий

Вони прокинулися зовсім рано. Вона ще серед ночі сказала, що о пів на сьому піде, інакше не повернеться вчасно до себе в санітарний відділ.

— Буде ще зовсім темно,— сказав Синцов.

— То й добре.

Під ранок він двічі крізь сон чув, як вона брала й повертала його руку і, наблизивши до очей, дивилася на його годинник, циферблат якого світився. А о пів на сьому тихо, на вухо, сказала, що встає, і, коли він у відповідь обняв її, коротко й міцно притислася до нього і так само швидко відсторонилася.

В її рухові було щось так твердо вирішене, що він не наважився затримувати її, а, полежавши кілька хвилин один, теж підвівся і почав одягатися.

— Де твоя запальничка? Посвіти, я не знайду ремня,— сказала вона, рухаючись в темноті.

Він, присвітивши, побачив, що вона стоїть уже одягнена, в козушку.

— Твій ремінь на кріслі,— сказав він.— Я засвічу «катушу».

— Ще краще,— сказала вона.

Він підійшов до стола й запалив «катушу». Її ремінь із пістолетом дійсно лежав на кріслі. Але Таня, взявши його до рук, не одягла, а поклала перед собою на стіл, сіла в крісло і, дивлячись на Синцова, який стояв перед нею, глибоко зітхнула:

— Якби ти знав, яка я щаслива і яка стомлена,— сказала вона.— Ноги підгинаються.

— Ну то й приляж тут хоч ненадовго, отак, одягнена,— сказав Синцов, показуючи на вільний диван Завалишина.— Не соромся. Однаково ніхто нічого не скаже.

— А я не соромлюся. Просто мені треба йти. От коли запізнюся на дев'яту, як обіцяла Рослякову, тоді буде соромно. А так хай кажуть що завгодно. І ти можеш що завгодно казати і що завгодно думати.

— А я зараз сам не знаю, що думати про тебе,—

сказав Синцов і, вагаючись, додав: — По-моєму, я люблю тебе.

І вона, помітивши його вагання, замалім не спитала: «А що будеш робити із своєю пам'яттю, теж не знаєш? Чи вже придумав?» Замалім не спитала, бо не могла примирити своє уявлення про нього з думкою, що він міг так швидко забути свою дружину.

— Ну от і посиділа,— так нічого й не спитавши, промовила вона й підвелася.

— Я проведу тебе.

— А ти можеш?

Вона не хотіла просити про це сама. Боялася, що він не може по службі.

— Поки що можу. До артилерійських позицій. Можливо, від них повертатимуться в тил машини, то підсаджу тебе й відправлю.

Він підійшов і тихо поцілував її. Вона усміхнулась.

— З чого ти?

— Так винувато мене поцілував, наче я йду на роботу, а ти лишаєшся тут спати і байдикувати.

— Спати вже не доведеться. А байдикувати — цілком можливо. Як розвидніє — здадуться наші фрїци, от і будемо байдикувати.

— А ти віриш у це? — Вона з надією подивилася йому у вічі.

— Щодо байдикувати, звичайно, жарт, бо буде турбот повен рот, а що здадуться — цілком вірю. Вчора вони вже билися, вважай...— Він так і не знайшов слова, щоб пояснити, як учора билися німці.— Пішли?

У сусідньому підвалі за столом спав Ільїн, поклавши на телефон руку, наче більше покладаючись на неї, ніж на свій слух.

Коли вони увійшли, він прокинувся: спочатку повернувшись рукою на телефоні, потім розплющив очі і спростання хитнувся.

— Я піду проведу,— кивнувши на Таню, сказав Синцов.— До артилеристів, до вогневих. Буду найбільше за тридцять хвилин.

— Ясно,— сказав Ільїн, підводячись.

— Здрастуйте.— Таня, помітивши, що Ільїн дивиться на неї, ступнула до нього й перша подала руку.— І до побачення. І спасибі за все.

І Синцов здивувався з тієї сміливості і внутрішньої сили, з якою вона це сказала. І ще раз подумав, що,

хоча їх кинуло одне до одного перш, ніж вони самі встигли отямитися, він однаково вже любить цю жінку. А Ільїн, який, мабуть, чекав, що вона зніжковіє зараз, уранці, від його присутності, зніжковів сам і не дуже доречно запитав:

— Як, добре у нас виспалися?

— Добре,— серйозно й просто відповіла Таня.

І, не оглядаючись, пройшла через підвал попереду Синцова. А коли вийшла назовні, зупинилася, простягла в темноті назад руку й, знайшовши його руку, сказала:

— Самій не віряться, що я тебе все-таки зустріла.

— Як буде далі? — спитав він.

— Не знаю. Куди нам іти — в той бік?

— Так.

Вони пішли, і вона ще раз мовчки подумала: «Не знаю». Не про свої почуття до нього, а все про те ж: здадуться німці чи ще будуть бої? Якщо будуть, то, значить, йому знову воювати. І, можливо, вже сьогодні, за кілька годин. Ця думка причепилась до неї мов проклята серед ночі і ніяк не могла одчепитись. І в той же час ця клята думка означала, що вона щаслива, що в неї була тепер на світі людина, її людина, і вона смертельно боялася за цю свою людину.

— Ти спитав, як буде далі,— сказала вона, облишаючи цю одночасно і щасливу й нещасливу думку про нього.— Я зроблю все, щоб бачитися з тобою. Щоразу, коли зможу.

— І я теж,— сказав він.

Сказав весело і впевнено, хоча розумів, що за цим так просто сказаним «щоразу, коли зможу», стоїть безконечне число разів «не можу» — через людей, через службу, через власні погляди на свій обов'язок на війні.

А все-таки як чудово було почути ці слова! Дивна це річ — лишитися серед живих, і зустрітися з жінкою, і раптом відчувати повною мірою, що це означає — лишитися серед живих!

«Ну, і як все-таки все це в нас буде, тверезо кажучи?» — в думці зупинив себе він.

Але саме цього зараз і не хотілося — ні тверезо говорити, ні тверезо думати. Хотілося просто вірити, що все буде добре.

Вона сказала йому вночі, що одразу просила Серпіліна відрядити її в полк, у санроту. І про це можна попро-

сити знову. Якщо не в санроту, то принаймні в медсанбат їхньої дивізії.

Мабуть, він мав подумати, що працювати в санітарному відділі армії безпечніше, ніж у медсанбаті чи в полку, але він не подумав. У цій маленькій жінці було щось таке, що не дозволяло проти її волі боятися за неї того, чого вона сама не боялася.

Вона спіткнулася в темряві, він притримав її, не давши впасти.

— Так, ночі січневі довгі,— сказала вона.— А втім, сьогодні вже лютий.

І він, почувши це, подумав, що й справді сьогодні перше лютого, виходить, пішов уже двадцять третій день наступу.

— Позавчора йду, бачу, коняка із саньми, на санях полковий міномет, а позаду тупає солдат. Підійшли до розвилки, коняка, бачу, пішла в один бік, а солдат— у другий. Гукнув його, виявляється, заснув на ходу. До чого люди стомилися.

— І ти теж,— сказала вона, бо цілу ніч і цілий ранок думала тільки про нього.

Ще підходячи до вогневих позицій артилеристів, вони почули, як неподалік гурчить полуторка. Мабуть, водій, поки вивантажували снаряди, не хотів виключати на морозі мотор.

З темряви вийшов знайомий Синцову командир дивізіону.

— Богу війни! — сказав Синцов.— В тебе що, порожні машини назад підуть?

— Зараз одна піде,— сказав знайомий командир дивізіону, придивляючись до незрозумілої йому маленької постаті поряд із Синцовим.

— Виходить, тебе таки поповнили боеприпасами.

— Таки поповнили. А ти чого?

— Та хочу ось військлікаря,— кивнув Синцов на Таню,— посадити в кабінку. Йї у санітарний відділ армії треба.

— До розвилки довезуть. Ходімо посадимо,— сказав командир дивізіону.

Вони підійшли до полуторки.

— Садови,— сказав командир дивізіону Синцову і пішов довкола кузова назад, туди, де чулися солдатські голоси.

Синцов розчинив дверцята кабіни:

— Сідай.

Таня вилізла на приступок і сіла. Він стояв поруч, зовсім близько. Потім, не дозволивши скинути рукавицю, коротко стиснув їй руку і відступив.

— Я зачиню, холодно.

Але для неї було байдуже, що холодно, але важливо, щоб він іще кілька секунд побув поруч з нею. І вона, поставивши валянок на приступок, не дала йому зачинити дверцята.

— Ну от,— він натис на дверцята і не одразу зрозумів, чому не міг зачинити їх,— міг же ногу тобі зламати!

Вона прийняла ногу, тому що з другого боку в кабінку вже вліз водій. Синцов закрив дверцята з свого боку, машина рвонула і виїхала, залишивши їх удвох з командиром дивізіону.

— Чого це ти зрання на вогневих? — запитав Синцов.

— Заночував тут. Звечора роботу з особовим складом провадив.

— Відносно чого?

— Щоб надточний вогонь сьогодні дали, все живе мертвим зробили...

— Виходить, ваші начальники зранку на «хенде хох» не сподіваються?

— Не схоже,— сказав командир дивізіону.— Боекомплект за ніч знову до повного довели.

— Так,— сказав Синцов.— А я вчора, коли про Паулюса довідався, подумав, що й наші фріци здадуться.

— Отож, я бачу, ти мирним настроєм піддався, ночі не спиш, військлікаря на світанку проводиш...

Синцов не відповів. Так, можливо, й піддався.

— Ну, гаразд, пішов,— сказав він, помовчавши.— Якщо вас за ніч до боекомплекту довели — виходить, і нам зранку накачку будуть робити.

Світало повільно. Поки йшов назад, то ще до кінця й не розвиднілося. Лише де-не-де з морозного ранкового туману виткнулися зубці руїн.

Та й біс із ним, що не розвиднілося ще! Правду кажучи, дивитися на все це вже не хотілося.

Думки про те, буде чи не буде сьогодні бій, перепліталися з думками про жінку, за якою зачинив дверцята кабіни, і залишився знову сам на сам з своїм повсякденним життям — війною.

Вночі з тривогою думав, як будуть розлучатися вран-

ці, а виявилось все просто. Це вона так зробила, що виявилось просто. І нічого зайвого і нерозумного одне одному вранці не сказали. А вночі він говорив їй багато зайвого й нерозумного. Навіть сам дивувався, вважаючи себе вже нездатним на таку ніжність до жінки і на таку вдячність їй.

Він говорив, а вона мовчала. Потім промовила: «Який ти ніжний». Спочатку сказала: «Я не думала, що ти можеш бути таким грубим»,— а під ранок: «Я не думала, що ти можеш бути таким ніжним».

Нічого дивного. Він сам давно забув, яким він може бути — грубим, чи ніжним, чи ще якимось. Не знав, не думав, забув. Інколи уявляв собі жінок, уявляв, які вони, тому що півтора року їх не було. А яким він сам може бути з жінками — вже не уявляв.

Хто зна, можливо, він з такою силою спалював себе всі ці півтора року спогадами про дружину, що вони вигоріли дощенту. Чи це лише так здається сьогодні? Він подумав про це, коли вранці затнувся, перш ніж сказати їй: «По-моєму, я люблю тебе».

Кажучи це, він не вкладав у слово «люблю» якийсь особливий, незвичайний зміст, який мовби відокремлював це слово від усіх інших і нез'ясно підносив над ними. Саме по собі це слово взагалі нічого не означало — просто він не знайшов інших слів для того, щоб коротко сказати їй найосновніше: що він уже не може уявити себе без неї. І це була правда. І те, що все це стряслося з ними, перш ніж вони самі встигли отямитися, однаково нічого в цьому не міняло.

Так, з ними сталося диво. І він ішов і всміхався цьому диву. І так, все ще всміхаючись цьому диву, ввійшов до себе в підземелля, побачив Ільїна, що сидів за столом і пив чай, і сів за стіл напроти нього, не помічаючи своєї усмішки.

Ільїн нахилив чайник, мовчки налив і підсунув кухля. Ні вчора, коли все це почалося, ні сьогодні, коли скінчилося, він, незважаючи на свою юначу строгість, не докоряв Синцову. За час їхньої спільної служби Синцов завжди був у його очах безвідмовною людиною, яка намагалася взяти на себе більше від усіх, і коли такій людині зненацька повезло з жінкою, можна сказати, щастя само прийшло в руки,— чим тут можна йому дорікнути? Абсолютно нічим, вважав Ільїн. Заздрість бере — це інша річ.

Зробивши все можливе, щоб залишити комбата удвох із цією жінкою, Ільїн вважав, що зараз, коли вона пішла, він має право на відвертість.

— Ну то як же у вас із нею вийшло? — спитав він, дочекавшись, поки Синцов випив півкухля чаю.

— Все добре. Краще не буває. Спасибі вам, хлопці.— Синцов підвів очі на Ільїна.

І хоча очі в нього були добрі і навіть веселі, але було в них щось інше, що стримало Ільїна від спроби довідатися про подробиці.

— Долий чаю.

— Тоді більше запитань немає.— Ільїн долив кухля.— Пий. Поки тебе не було, Туманян дзвонив. Викликає до себе комбатів на дев'яту рівно.

— Вчора всіх нас, грішних, викликали,— сказав Завалишин, який увійшов, поки говорив Ільїн,— роз'яснювали, як щадити, якщо капітулюють, а сьогодні вас будуть накачувати, як добивати, якщо опиратимуться.

— Схоже, що так,— сказав Синцов.— У Єрмакова був у дивізіоні, там до повного боекомплекту довели.

— Виходить, ударимо.— Завалишин зітхнув.— А вночі, по совісті кажучи, вже настрою воювати не було.

— Ну, це в тебе не було, а в комбата...— не стримався Ільїн.

Але Синцов зупинив його, м'яко поклавши йому на зап'ястя свою важку руку.

— Відносно мого настрою, Колю, я вже тобі сказав — він добрий. І не псуй мені його. Ясно?

— Мені все ясно,— сказав Ільїн.— А тобі час надходить з'явитися перед світлі очі Туманяна. Голитися вже не будеш?

— Ні, буду, ще встигну,— поглянув на годинника Синцов. І, допивши останній ковток, знову налив півкухля.— Доведеться, щоб швидше, чаєм.

На нараді в Туманяна командирам батальйонів було наказано й далі проводити активні дії і одночасно готуватися до загального наступу, призначеного на завтрашній ранок. З усього цього було ясно, що німці тут, у заводському районі, за нашими відомостями, капітулювати поки що не збираються і чекати на це далі завтрашнього дня ми не будемо.

Коли скінчилася нарада, Синцов затримався поздоро-

вити свого колишнього сусіда Зирянова, якого Туманян два дні тому висунув — узяв до себе в заступники.

— Швидко ти вгору пішов!

— Швидко згори котився, тепер треба швидко вгору йти.

— Навіть, відверто кажучи, здивувався, — сказав Синцов, — що він тебе перед самим закінченням боїв з батальйоном забрав.

— А він хитрий, — сказав Зирянов про Туманяна. — Пронюхав, що командир дивізії мітить мене в зами до Колокольникова, і не дав, сам узяв. А щодо закінчення боїв, поки не закінчили — ще не кінець. Патрони в них іще є, міни є, укриття — будь здоров... Можуть, незважаючи на голод, ще тиждень битися — питання витримки! Я, наприклад, на місці їхнього командування, кожного, хто руки підняв, своєю рукою поклав би й сам останнім ліг, а не здався.

— Не кожен так на життя дивиться.

— А що за життя в полоні, що в їхньому, що в нашому! — махнув рукою Зирянов.

— Отож добре, що не всі в них такі запеклі, як ти! Адже Паулюс з п'ятнадцятьма генералами здався...

— Поголос пройшов, — тихо промовив Зирянов, — що вночі в армії Військова рада була, стояло питання, як з нашими фріцами бути після того, як Паулюс капітулював: чекати, поки й ці від голоду лапки піднімуть, чи добивати? Кажуть, один лише наш Кузьмич голос підняв — чекати! І йому чосу дали.

— До нас прийдеш? — прощаючись, запитав Синцов.

— Завтра погано воюватимеш — прийду натискати, — усміхнувся Зирянов, — а сьогодні навряд чи буде потреба.

Вони добре зрозуміли один одного, і Синцов усе ще міркував про це, повертаючись у батальйон і прислухаючись до нечастої стрільби, що долинала з переднього краю. Що означає «проводити далі активні дії», одночасно готуючись до завтрашнього наступу? Всі прекрасно розуміють, що коли так, то зробимо вигляд і доповімо, як належить, а насправді будемо берегти себе на завтрашнє. Просто така звичка склалася — самі себе обмануємо, коли почали, то вважається, що наступаємо весь час, як заведена машина. А насправді, хоча й не шкодуємо себе, а все-таки день на день не приходиться,

передешки є і будуть, без них на війні не живуть. І всі розумні це розуміють, а от коли на дурня нападеш, тоді, звичайно, кепсько!

Коли повернувся в батальйон і сказав про наказ, враження було різне. Завалишин, здається, чекав іншого — похнюпився і сказав, що одразу піде в роти говорити з людьми. Рибочкін, навпаки, був задоволений. Другий день переживав, що Синцов не взяв його з собою, коли брали в полон генерала, і, очевидно, сподівався щось іще звершити завтра, в останньому бою. Ільїн при інших стримано відповів: «Що ж, будемо готуватися!» — а коли залишився вдвох з Синцовим, злісно сказав про німців: «Не хочуть здаватися, паразити!» — І матюкнувся вперше за весь час.

Синцов дивився на Ільїна, який сердито ходив по підземеллю, і цілком розумів його почуття, бо й сам відчував те ж саме. Багато разів за останні три тижні боїв виникало це почуття люті до німців, які сидять, не здаються, примушують нас знову й знову йти на жертви. Про своїх у таких же обставинах сказали б «молодці», а про німців — «паразити». І що ж іще було сказати про них, якщо завтра через оцих паразитів знову йти класти голови. Скільки — невідомо, але скількись класти! Вчора, коли довідалися про Паулюса, в першу мить здалося, що все, що випало на твою долю тут, у Сталінграді, вже позаду. Коли ще не всі і не скрізь здалися, то за годину чи дві здадуться. І кінець! Тиша. А сьогодні виходило, що тиша сама не прийде, по неї ще треба йти туди, вперед, де стріляють. А якщо не йти, а чекати, коли прийде сама, тоді все залежить уже не від тебе, а від німців. І невідомо, як би ти сам вирішив, якби сказали: «Дій на свій розсуд!» Невідомо, на скільки вистачило б нервів тупцювати на місці і чекати тиші. Цілком можливо, що, навпаки, рвонувся б уперед: хоч що б там було, тільки б полишити за спиною ще один шмат війни, розстебнути комір, потягтися, погладити долонею груди під гімнастюркою і сказати собі: «Поки що все!»

— Бачив «В останню годину»? Вже листівкою випустили! — Ільїн перестав ходити і взяв зі стола листівку, в якій було надруковано про полонення Паулюса.

— Вже бачив у штабі полка.

— Факт перемоги, можна вважати, стався, а нам ще воювати, — зітхнув Ільїн і раптом запитав: — Що, не чекаючи завтрашнього дня, здадуться, не припускаєш?

Синцов стелує плечима:

— Коли разом з іншими не здалися, тепер без нового поштовок навряд чи посиплються.

— Ну що ж, штовхати, то й штовхати,— сказав Ільїн.— Добре було штовхати тим, що спочатку мали. Скільки можна без поповнення!

— Пусті балачки. Давай ще один одному пожаліємось. А далі?

— Далі воювати будемо,— усміхнувся Ільїн.

— Скарги наші; звичайно, з одного боку, законні,— помовчавши, сказав Синцов.— А з другого, грубо рахуючи, в останніх боях маємо на кожні п'ять душ гармату. Ніколи ще за війну такої артилерії не мали.

— Так-то воно так,— сказав Ільїн,— та не скрізь у неї на спині вийдеш.

І він вдався до практичних підрахунків, як і чим їм доведеться в своїх батальйонних масштабах завтра штовхати німців.

Ранок минув у клопотах, а після півдня приїхав Кузьмич нагородити медалями розвідників за полонення німецького генерала. Розвідники, як водиться, містилися тут-таки, поруч з штабом батальйону. Вони ж і не передбачена штатами розвідка, вони ж і останній резерв, вони ж, на випадок чого, і охорона штабу. Все вони.

— Дев'ятьом розвідникам генерал власноручно пригвинтив медалі, а десята лишилася в коробочці. Розвідника Цибенка вчора увечері поранило міною: йшов із казанком від кухні, великим осколком — казанок з рук, а маленьким — самому по носі. Поранення було з великою втратою крові, але легке — не далі медсанбату.

— Ніс у нього був дуже помітний, римський,— усміхнувся командир відділення розвідників Колесов.— Фріц на його ніс позаздрив — укоротив. Тепер Цибенко не жених у нас більше.

— Нічого,— сказав Кузьмич.— Мені в громадянську біляки всю головешку порубали, мов капусту сікачем, а досі жінки залицяються,— сказав і перший засміявся з свого жарту.

Розвідники думали, вже все — зараз відпустить, але Кузьмич поманив ще раз ад'ютанта і взяв у нього з рук посвідчення й коробочку.

— А тепер у вашій присутності нагороджу вашого комбата...

Синцов навіть розгубився. В перший день наступу за ту, взяту висоту і Туманян погрожував представити, і Кузьмич обнімав, а потім чи то забули, що то в армії потурили. Цього разу, почувши вчора в Серпіліна, вірив, що дадуть, але не чекав, що так скоро.

Коли Кузьмич пригвинчував йому орден Червоної Зірки, Синцов пригадав, як одержував свій перший, теж Зірку, під Москвою, з рук генерала Орлова. Пригадав навіть холодок, коли генералова рука просунулася під розстебнуту гімнастерку. Так само було холодно, так само стояли біля руїн під прикриттям стіни, а за півгодини генерала Орлова вбило поряд з ним. «Теж був низенького зросту, як Кузьмич,— тягнувся, коли орден пригвинчував»,— згадав Синцов з раптовою тривогою, але відігнав цю думку: не кожного дня так, з доброго дива, убивають генералів!

Після нагородження Кузьмич згодився пообідати, але був не в настрої. Горілку лише пригубив, сидів мовчки, потім раптом сказав:

— Отак і живе, і живе людина, і далі жити думає. А доля їй каже: ні. Ну що ж, ні так ні...

До чого сказав, так і лишилося незрозумілим, а спитати було незручно.

Потім запитав:

— Од вас нізвідки не видно, як німців через Волгу женуть?

Ільїн відповів, що Волгу у них з жодної точки не видно: її закривають руїни цехів.

— А я перед вами в Цветкова був,— сказав Кузьмич.— Від нього з однієї точки в бінокль видно. Від самого ранку повзуть через Волгу, мов чорний змії. Вже багато тисяч пройшло. Ми спостерігаємо, і вони спостерігають.— Він повів головою, і Синцов, і Ільїн зрозуміли, що він має на увазі німців, які ще стоять перед фронтом їхньої дивізії.— Бачать, а не здаються. Вранці знову через рупори роздирали душу, але це їм однаково, що глухому церковні дзвони... Гарячого у вас попоїв, а більше нічого не буду. Якщо чаю дасте, вип'ю та й поїду.

Поки йому заварювали міцний чай, він сидів і мовчав, все міркуючи про своє. Чутки, про які Зирянов сказав Синцову, були вірні. Вночі дійсно скликали Військову раду, і на ній стояло питання, як бути з Північним німецьким угрупованням. Чекати чи бити? Хтозна-чому,

але Батюк першого запитав Кузьмича. Можливо, коли б він відповів не перший, а послухав спочатку інших, то завагався б у своїй правоті, і все вийшло б інакше, але, коли Батюк запитав його першого, він сказав те, що було на думці:

— Задля чого на них, здохляків, людей витратити, товаришу командуючий? Нам люди й надалі знадобляться. Зачекаємо ще трохи, поки голод їх до розуму доведе...

Сказав так, бо ще вдень, довідавшись про капітуляцію Паулюса і вважаючи це кінцем, наказав дати собі підсумкове зведення обліку втрат за весь час боїв. З того зведення виходило, що коли навіть удасться частину своїх людей підгребти назад у дивізію з армійських госпіталів, то однаково треба поповнюватися на дві треті.

З оцим у душі й поїхав на Військову раду і сказав, як думав.

Батюк нічого не відповів, одразу надав слово іншому. Почали висловлюватися всі командири дивізій, і всі пропонували навпаки: не чекати, а витратити добу на підготовку і вдарити.

Спочатку Кузьмич мав надію, що його підтримає Серпілін.

Але Серпілін теж не підтримав його, а лише попередив інших:

— Коли хто вважає, що йому однієї доби не досить, хай каже одразу. Підготуватися необхідно бездоганно, щоб покінчити з німцями одним ударом!

Батюк, підсумовуючи Військову раду, не згадав Кузьмича жодним словом, ніби його й не було. Сказав, що радий з одностайності на Військовій раді, і оголосив своє рішення — наступати другого вранці. І тільки вже коли прощався з одбуваючими командирами дивізій, неголосно і спокійно, при всіх сказав Кузьмичу, очевидно, заздалегідь приготовану фразу. «Обійшов вас мовчанкою лише тому, що не хотів ганьбити вашої сивини... Тим більше, що ви з самим Фрунзе служили!»

Але головним для Кузьмича було все-таки не ця образа, а та самотність, в якій він опинився на Військовій раді. Він їхав назад до себе в дивізію і мордувався цим. Безумовно, двоє чи троє на Військовій раді були з тих, що своєї думки не мають, заздалегідь дивилися в рота

Батюкові, але про інших Кузьмич так не думав, інші дійсно були іншої думки, ніж він.

«Як же так,— міркував він,— невже й справді застарів, одійшов у минуле чи вичерпався, вольове начало скінчилося? Буває і таке. Ось він перед очима — Колокольников... Вважаєш, що людей бережеш, а люди тут ні до чого, просто вже самого себе не вистачає ще на одне зусилля».

Сьогодні зранку він поїхав у полки. Спочатку був у Колокольникова і зрадив, що Артем'єв протягом цих кількох днів, не принижуючи командира полка, все-таки зумів навести через його голову порядок. Трохи заспокоївшись, поїхав до Цветкова, і там раптом віч-на-віч з Цветковим сталася розмова, якої від кого, від кого, а від Цветкова не сподівався!

Цветков спочатку докладно доповів про всі заходи, прийняті ним до виконання наказу про наступ, а потім спитав якимось особливим голосом:

— Дозвольте, товаришу генерал, звернутися за роз'ясненням?

— Давай! — відповів Кузьмич, дивуючись, що це сталося з Цветковим.

І Цветков, слухняний Цветков, стишивши голос, промовив:

— Роз'ясніть мені, товаришу генерал, чому не можемо зачекати ще три-чотири дні, щоб людей не втрачати? Я сьогодні особисто сімох німців допитав — у них останній раціон харчів кінчився. Я завжди всі накази виконував, товаришу генерал, а зараз прошу роз'яснень. Чому людей поберегти не хочемо? Після тих боїв, крізь які пройшли, кожен бувалий солдат на вагу золота. Яке б поповнення не дали, але кістяк — вони! Як же такими людьми розкидатися? Я особисто вважаю, товаришу генерал, що прийняте рішення не найдоцільніше.

Вперше за пам'яті Кузьмича Цветков піддав сумнівам наказ. А «не найдоцільніше» сказав — наче вистрілив! В цьому й була для нього суть питання. Поки вважав найдоцільнішим, ладний був хоч два своїх життя за один день віддати, а коли вважав, що не найдоцільніше, не хотів віддавати нічийого життя — ні свого, ні чужого.

— У тебе все? — запитав Кузьмич, вислухавши до кінця Цветкова.

— Все.

— Роз'яснень дати не можу. Можу повторити наказ. Повторити?

— Наказ мені відомий.

— А відомий — то виконуй його, — сказав Кузьмич і пішов од Цветкова. Спочатку хотів додати: «Дій згідно наказу, але при тому намагайся берегти людей». Але що означало сказати так? Нагадувати Цветкову, щоб беріг людей, зайве. Отже, дати йому зрозуміти, що я з тобою в душі згоден, і тому особливо не старайся, не насідай, Але що означає — не старайся, не насідай? Хай собі інші стараються, насідають? Ні, згоден чи не згоден з тим чи іншим наказом, а жити на крові сусіда Кузьмич не звик. Безвихідність цієї думки й зараз, коли він сидів у Синцова, не давала йому спокою.

— Ну що ж, піду, ви в мене не одні. — Він допив склянку міцного чаю і, подолавши заминку, — боявся одразу ж ступнути на хвору ногу, — підвівся. — Завтра в цю пору прийду особисто від вас донесення почути, що завдання виконали.

— Доповімо, товаришу генерал! Коли й далі воювати, треба й далі першими бути, — самолюбиво промовив Ільїн.

— Це вірно, — сказав Кузьмич, не стільки відповідаючи Ільїну, скільки власним думкам. — Раз є наказ, то комусь треба першим його виконати. У сусідів теж люди і теж помирати не хочуть. Так, Синцов?

— Так, товаришу генерал.

— А коли так, то іди й надалі першим.

«Ну що ж, підем і надалі першими», — подумав Синцов, провівши Кузьмича до машини й вернувшись до себе. Слова командира дивізії настроїли його на якийсь радісний, ризикований, звичайно не властивий йому лад. Здалося, що й завтра все неодмінно вдасться, як удавалося всі останні дні, і великих втрат, як усі ці дні, теж не буде. І цілком можливо, завтра в цей час усе вже буде скінчено. «Лише одна доба».

«Так, учора й сьогодні все наперед відсвяткував повністю, — подумав він, в думці включаючи в усе це і Таню. — А тепер треба добити те, що не добив». Подумав про це так, наче комусь заборгував.

День ішов своїм порядком. Німці стріляли навіть активніше, ніж учора. Нервували й підтримували в собі дух цією стріляниною. Так і в нас бувало колись.

По обіді Синцов відвідав дві роти. Не було ні особливих подій, ні втрат. Люди, як можна було зрозуміти з розмов, відчували приблизно те саме, що і він: з різною мірою нетерпіння й страху за своє життя чекали завтрашнього дня, хотіли, щоб усе скоріше кінчилося, і готові були заради цього воювати.

Чугунов, хоч і розумів не гірше за інших усі відтінки в наказах і знав, що до завтрашнього дня від нього нічого не вимагатимуть, однаково діяв за буквою наказу й трохи просунувся, не втративши жодного чоловіка.

Коли Синцов надвечір повернувся з рот, виявилось, що Туманян все-таки забрав їхнє вчорашнє генеральське приміщення, а їх витіснив у інший, тісний підвал в руїнах того самого будинку. А втім, зараз це все вже не мало значення.

Біля входу в руїни два розвідники сокирою і саперною лопатою розпорювали півтораметрову «сигару», одну з тих, які німці щоночі скидали своїм на парашутах. За останні дні в розташування батальйону впало вже кілька таких «сигар». Тіло їхнє було з пресованого картону, а наконечник м'який, алюмінієвий, амортизуючий під час удару об землю. Зате картон був настільки міцний, що, розкриваючи «сигару», його рубали сокирою.

Вміст кожної такої «сигари» був стандартним, більшу частину викидали: снаряди для німецьких дрібнокаліберних гармат, міни, патрони. Але було й дещо корисне: галети, ковбаси, шоколад, харчові концентрати.

Вдень літаків не було, і «сигари» не падали. Виходить Ільїн приховав «сигару» ще вчора й сьогодні дав розвідникам, щоб витрусили з неї собі додатковий пайок у зв'язку з нагородою.

— Ногу не відрубайте наостанок,— сказав Синцов розвідникові, який, наступивши на «сигару» валянком, навідліг рубав сокирою картон.

— Нема рації, товаришу капітан,— усміхнувшись, відповів розвідник — Мої підставки ще до старого кордону йти знадобляться.

«Так, старий кордон...» — Синцов згадав Гродно, де стояла перед війною його редакція. Там, у Гродні, разом з тещею лишилася дочка. Якщо жива, скоро буде три роки! А було — рік і три місяці. Якщо жива... Він уже давно вважав, що на це мало надії. Майже не вірилося, що серед усього цього пекла, яке він сам пережив у сорок першому, стара жінка з однорічною дівчинкою, що

втекли з палаючого Гродна, могли вціліти на дорогах війни.

Але сьогодні вночі Таня запитувала його про дочку й намагалася переконати, що дівчинка жива, що це цілком можливо. Бабусю разом з нею могли сховати, поселити десь на селі. Переконувала, посилаючись на приклади з свого партизанського життя.

А раптом справді після війни десь там, біля Гродна, у якихось невідомих йому людей знайдеться дівчинка, його дочка. Незвично дивно було думати про це.

«Якщо буде жива, і ми будемо живі, і все буде гаразд — будемо після війни всі разом...» — подумав він про дочку, про себе й про жінку, яка пішла від нього сьогодні вранці. Мабуть, і вона думала про те саме — що його дочка може стати її дочкою, коли так гаряче запевняла його, що дівчинка жива.

Він усміхнувся нерозумній передчасності своїх думок, але вони однаково лізли в голову, й нічого не можна було з ними зробити.

У новому підвалі, де тепер розмістилися після того, як попередній забрав Туманян, генеральських вигод не було. Але хазяйновитий Ільїн уже потурбувався: біля стіни поверх накиданої на долівку соломи лежав знайомий брезент, здертий ще на другий день наступу з німецької машини.

На знайомому брезенті, знайомо затисши руками вуха, так наче просив не галасувати, спав у кожушку й валянках Завалишин.

— Старший політрук сказав, щоб розбудили, якщо треба,— тихо сказав з кутка підвалу телефоніст.

— А давно спить? — запитав Синцов.

— Хвилини з п'ятнадцять.

— Я теж трохи передрімаю,— сказав Синцов.— Коли що, одразу будить...

І ліг поруч Завалишина на спину, як завжди, закинувши за голову руки. В кожного своя звичка спати. Рибочкін навіть карикатуру намалював, усіх на одному аркуші, як хто спить,— і себе також.

«Добре, коли б так усе й лишилося»,— подумав Синцов, у даному випадку маючи на увазі їх чотирьох — Завалишина, Ільїна, Рибочкіна і себе,— подумав не лише про бій, що буде завтра, але взагалі на майбутнє. Щоб нікого не вбило, й не поранило, і нікуди не брали, й не переміщали, щоб усе лишилося так, як було.

Він заплющив очі, і тільки-но заплющив, як почув важкий близький гуркіт, глухо пом'якшений стінами підвалу,— отже, все-таки наші перед настанням темряви завдають німцям ще одного бомбового удару. Один уже був зранку. Потім двічі, протягом години кожного разу, була важка артилерія з лівого берега, а зараз знову бомбуємо — намагаємося зробити все, щоб завтра понести найменші втрати.

З тим заснув, а прокинувся від того, що в ногах стояв Левашов, невідомо де взявшись. Кинув погляд ліворуч від себе — Завалишина вже не було — і сів на брезенті, маючи намір підвестися.

— Лежи,— сказав Левашов.— Я свої справи із Завалишиним обговорив. Зайшов до тебе чисто по-товариськи, скучив.

— Тоді сідай.— Синцов спросоння намагався усвідомити, скільки ж він проспав.

— Не тільки сяду, а й приляжу. Нездужаю.

Ще коли Левашов стояв на ногах, Синцов при слабкому світлі «катюші», що горіла біля телефону, помітив у нього щось незвичне, а зараз, коли Левашов ліг поруч, побачив, що гімнастерка в нього на два гудзики розстебнута, а шия до підборіддя замотана бинтами та ватою.

— Чого це ти? Чиряк, чи що?

— Ангіна тисне зранку,— сказав Левашов тихим хрипким голосом.— Попросив Феоктистова компрес з горілки зробити, а він намотав, постарався надміру.

— Навіщо ж компрес, коли на ногах? Ще більше застудишся. Просто потепліше закутався б, без усякого компресу.

— Багато ти знаєш,— сказав Левашов усе тим же хрипким незнайомим напівшепотом.— А втім...— Він чомусь усміхнувся сам до себе і раптом запитав: — Як тепер далі думаєш зі своєю лікаркою?

Синцов подивився на нього з невдоволенням.

— Чого дивишся?

— Дивлюся, тому що тобі не казав...

— Ти не казав, а я в курсі.

— Від кого?

— Від Завалишина.

— Не сподівався від нього.

— А він не винен. Так сталося. Вона, коли до вас

учора йшла, мене зустріла, я ж їй і Феоктистова дав у проважаті. Не казала тобі?

— Ні.

— Очевидно, не вважала істотним,— сказав Левашов.— А я, знаючи, що до вас пішла, спитав Завалишина. А він у таких справах Ісус Христос... Сам знаєш.

— Міг би мене спитати,— все ще невдоволено сказав Синцов.

— Ти спав, а мене цікавість брала,— усміхнувся Левашов.— А тепер, коли вже прокинувся, питаю: що далі?

— Далі? — перепитав Синцов.— Далі, коли ще раз зустрінуся, запитаю, чи піде заміж.

— Від пропозиції заміж жінки нині рідко відмовляються. А далі, практично?

— А як практично, ще не наважувався думати: Судячи по ній, буде добиватися до нас, у санроту полка чи в медсанбат дивізії.

— А чи не рано судиш по ній? Після однієї ночі?

— А я не одну ніч з нею провів; я з нею до цього багато провів і днів і ночей... Тільки не в тому значенні.

— Ну що ж,— сказав Левашов,— якщо так, то цілком можлива річ, що й вийде. Якщо завтра бої закінчимо, одразу почнеться усушка, утруска, перетасовка і тому подібне... Одні вгору, інші вниз. На одного лікаря в дивізії завжди вакансія відкриється. Це не проблема. Проблема в тім, щоб помилки не сталося, щоб не виявилося, що стерва.

— Це виключено,— сказав Синцов.

— Я теж, коли перед війською женився, думав: виключено,— сказав Левашов.— А потім виявилось: якраз не виключено. А я виявився дурнем безоким, а ще політпрацівник, людей виховував... Отож усушка, утруска,— повторив він.— Можливо, і я в цю усушку-утруску попаду і з полка вискочу, якщо нове звання присвоять.

— Буде жаль,— сказав Синцов.

— Частково й мені буде жаль,— сказав Левашов,— а частково й ні. Розмовляв учора з командиром дивізії, що хочу на стройову. Дав мені зрозуміти, що коли при переатестації майора дадуть, то на заступника командира полка по стройовій — не заперече, до Колокольникова.

— А якщо зразу полк дадуть? — запитав Синцов, пригадавши свою розмову з ним і Гурським першої ночі наступу.

— Навряд. Я вже рукою махнув на те, щоб угору лізти, аби вниз не посипатися. Наче все гаразд, а часом візьму та й ляпну щось. А в політпрацівника кожний огріх — гріх. Від стройовика почують — не звернуть уваги, а коли ти політпрацівник — тебе за шкірки... А в мене стройова струнка в душі — почуваю її з самого початку війни. Відверто кажучи, покомандувати полком є бажання! Віра в себе є, що піду на стройову і виявлю свої здібності. А там, гляди, ще й дивізією покомандую... Буває ж таке: стежа у людини одна, а покликання інше! — Левашов помовчав і раптом спитав: — Про Зирянова якої думки?

— Високої. Чому запитуєш?

— Рекомендацію йому вчора написав, вдруге в партію вступає. В тебе не просив?

— А я ж іще кандидат. Сам лише в жовтні знову вступив.

— Справді. Забув. Ну гаразд, лежи ще, коли хочеш, а я встаю.

— І я встаю, справ іще багато. — Синцов сів. — Федоре Васильовичу...

— Ну?

— Пам'ятаєш оту нашу розмову?

— Яку розмову?

— А про цього твого кримського друга...

— Чому згадав? Знову вигулькнув товариш Бастрюков?

— Не вигулькнув, — сказав Синцов, — але з голови не виходить. Невже так і не повідомиш, що він за птиця?

— Мабуть, поки що ні, — сказав Левашов.

— Чому поки що?

— Поки характер свій не переламаю.

— Неправильно це!

— А я взагалі чоловік неправильний. — Левашов хрипко розсміявся і схопився рукою за горло. — Болить, чортяка...

Проводячи Левашова, Синцов вийшов з підвалу. І коли провів, постояв кілька хвилин, не заходячи назад. Небо було винятково чисте, зоряне.

«Невже завтра буде сонячно?» — подумав він з подивом, так, наче, поки тривають бої, сонячно не може й не повинно бути.

Розділ тридцять дев'ятий

Ми мовчали, а німці всю ніч до ранку то тут, то там стріляли мов навіжені — мабуть, нерви здали, а передчуття кінця зростало. І це сповнювало радістю, дозволяло думати, що сьогодні бій дійсно буде останній і короткий.

Вже коли почалася наша артпідготовка, в батальйон прийшов Левашов. Прийшов, узяв за плече Синцова, що спостерігав за розривами, і хрипко сказав просто у вухо:

— Сьогодні я з вами.

Шия в нього, як і вчора, була замотана, а очі веселі, хворобливі, відчувалося, що в нього жар.

— За вами не встигнеш скучити, товаришу батальйонний комісар,— сказав Синцов під час паузи між розривами. Він був радий, що в цьому останньому бою, як і в першому, Левашов знову в нього у батальйоні.

— Ще встигнеш, скучиш,— усміхнувся Левашов, очевидно, натякаючи на те, про що казав учора,— що скоро піде з полка на стройову.

Артпідготовка наближалася до кінця. Сьогодні працювала головним чином артилерія середніх калібрів, її підтягли за ніч скрізь, де тільки можливо, впритул, на пряму наводку. Того глухого, глибокого двигіння землі, яке викликають недалекі удари великих калібрів, не було, але довкола все гриміло й стугоніло, а одна батарея ліпила по німцях зовсім поряд, здавалося, що в тебе над вухом хтось весь час гризе велетенські горіхи.

Звуки бою бувають різні: інколи вони набридливі, тоскно капотять, мов вода в порожнє відро, інколи оглушують несумірністю своїх масштабів з тим дрібненьким тихим кусочком металу, якого досить для смерті людини. Зараз, під час цієї останньої артпідготовки, звуки бою здавалися лункими й веселими, в них було щось крижане й дзвінке, можливо, тому, що стояв мороз і з білого морозного неба світило сонце.

Руїни будинку, де ночували минулої ночі і де за ніч перед тим взяли в полон генерала, були всього за двісті метрів за спиною, а тут, попереду, де в чеканні наступного кидка перебували зараз Синцов з Ільїним, Рибочкіним і зв'язківцями, був якраз передній край. Він проходив на цій ділянці по руїнах трьох крайніх будинків одбитого в німців заводського висілка. Попереду лежало

метрів вісімдесят відкритої місцевості, а за нею простяглася побита снарядами невисока, метрів зо два, бетонна стіна, що огорожувала заводську територію. Артилерія гамселила по ній і зараз.

Вчора до вечора німці ховалися там, зразу за стіною, би́ли звідти з кулеметів і автоматів.

Можливо, нині вони вже відійшли вглиб, до цехів, але в цьому можна буде переконатися лише за кілька хвилин, коли роти зроблять перший кидок. Всі цього чекають. Чекає Чугунов, що сидить тут-таки поруч, зліва. Він щойно висовувався, давав якесь розпорядження, і Синцов бачив його. Чекає друга рота, що залягла в інших руїнах, правіше. Чекають кулеметники, які прикриватимуть кидок рот. Вони ще вчора вдень засікли всі точки, звідки німці вели вогонь, а вночі додатково спостерігали за спалахами. Другій роті бігти до стіни зовсім близько, а тут, у Чугунова, відстань чимала. Місцевість відкрита, снігу майже немає, по бруківці намерзла чорна від розривів крига. В кількох місцях вирви та розкидане розривами каміння. Просто з криги стримить крива, мов знак запитання, рейка. І лежить перекинутий набік каркас згорілого трамвайного вагона. Оце й усе. Та ще скрізь, скільки сягає око, лежать німецькі трупи, десятків зо три. Мабуть, уже давно колись накрило тут залпом «катюш».

Коли роти зроблять перший кидок, він, Синцов, з штабом батальйону не піде з ними одразу, а залишиться тут, з кулеметниками, що прикривають атаку. Якщо кидок буде вдалий, то й він одразу ж услід за ротами, взявши з собою зв'язківців, перескочить туди, під прикриття стіни. А якщо станеться затримка, то відповідно до обставин. Артилеристи допоможуть, ще раз опрацюють дільницю прямою наводкою, і знову спробуємо. Можливо, ще й самому доведеться підвестися й повести. Різне буває. Хоч сьогодні не віриться у таку невдачу, здається, що все вдасться одразу, з перших хвилин, навіть є надія, що тільки-но скінчиться артпідготовка, перш ніж кинемося вперед, з-за стіни виткнеться білий прапор, як воно, кажуть, сталося два дні тому в центрі Сталінграда.

Проте своїми сподіваннями ділитися поки що ні з ким і готувати себе і людей треба не до цього, а до бою.

Коли над вухом один за одним луснули два останні горіхи і запала миттєва пауза, і в ній свист, і ще свист,

і крики, і люди ліворуч і праворуч кинулися через відкритий простір до стіни, звідти не пролунало жодного пострілу. Люди бігли по відкритому місцю, а німці не стріляли. Потім раптом Синцов побачив, що хтось упав. «Виходить, все-таки стріляють»,— подумав він, але одразу ж зрозумів, що солдат просто посковзнувся. І ще один посковзнувся, упав, схопився й побіг уперед.

Білих прапорів не було, але німці не стріляли. За тричотири хвилини всі, кому належало зробити це за перший кидок, були під стіною; декотрі залягли під нею, а інші крізь діри та проломи вже пробиралися на той бік. І, не чекаючи команди, вже знялися з позицій і почали перебігати вперед кулеметники, коли там, за стіною, почалася стрілянина.

Ліворуч, вдалині, почулися поодинокі розриви «ванюш». «Все-таки до останнього приберегли міни до «ванюш»,— подумав Синцов і звернувся до зв'язківця:

— Тягни, пішли!

Вилазючи з руїн на відкрите місце, встиг помітити, що Ільїн і Рибочкін кроків за п'ятнадцять ліворуч теж вилізли й пішли. На ходу оглянувся подивитися, де Левашов. Левашов затримався: одстібав ремінець кобури. Одстібнув і засунув голий наган за борт кожушка.

За стіною тривала стрілянина.

Подивившись ліворуч, Синцов побачив, як кулеметники, добігши до стіни з «максимом», протягли його на той бік крізь пролом. Судячи з того, що вже чимало наших зайшло за стіну, зрозумів, що, мабуть, там є якесь укриття, можливо, старі німецькі окопи. Подумав про це, потім, подивившись праворуч, на кістяк трамвая, побачив на площадці мідну ручку. Подумав, що вагоновожатий, коли йде з трамвая, щоразу знімає цю ручку, а тут вона он скільки вже місяців так і не знята. Подумав, що до стіни лишилося менше третини відстані. І більше ні про що вже подумати не встиг. В ліву руку вдарило з такою силою, що, втративши рівновагу, посковзнувся й упав на правий бік, а коли, спершись на лід автоматом, підвівся й подивився на ліву руку, то не впізнав її. Був рукав кожушка, а нижче ні пальців, ні рваного білого шраму між великим і вказівним, нічого, окрім гострих уламків кістки, що стирчали з закривавленого зап'ястя.

Не випускаючи з правої руки автомата, а ліву відвівши від себе, мов боячись зачепити нею себе, побіг уперед,

до стіни, і зупинився, тільки коли добіг. Зупинився, побачив поряд Овдійовича, який розривав зубами індивідуальний пакет, і промовив люто, з сльозами в голосі:

— Добили, гади, руку!

Прихилившись спищою до стіни і відчувши, як Овдійович узяв вище ліктя його поранену руку, закусив губу й одвернувся. Знав, який зараз буде біль, але ще надіявся, що не закричить від нього. Відвернувшись, у думці відзначив, що там, за стіною, все ще стріляють, і, дивлячись на відкритий простір, що лишився позаду, побачив, що там ніхто не лежить. Отже, крім нього, нікого не зачепило. А за мить, спершу не зрозумівши, що ж це таке, побачив левашовського ординарця — велетня Феоктистова, який ішов просто до нього, несучи на руках Левашова. Що Феоктистов ніс Левашова, помилитися не можна було: на тому, кого він ніс, був жовтий левашовський кожушок і чорні левашовські валянки. А шапки не було, голова метлялася без шапки.

Синцов стояв, прихилившись до стіни, дивився, як Феоктистов все ближче і ближче підносить до нього Левашова, і, відчуваючи, як Овдійович робить з його рукою щось таке, чого не в змозі витримати, стогнав од болю крізь закушену губу. А Феоктистов усе ще ніс до нього Левашова, і доніс, і не поклав, а посадив на снігу біля стіни. Але Левашов не сидів, а одразу ж почав падати набік, тому що все горло у нього було розірване великим осколком. З подертих бинтів і вати випирало рожеве й сіре, і весь кожушок спереду аж до низу був у крові.

Але Феоктистов ще не розумів, що Левашов мертвий, бо дивився не на його шию, а на його обличчя, а воно було незачеплене, з розплющеними очима. Не даючи тілу Левашова впасти, Феоктистов сів поруч на сніг і, взявши в руки голову Левашова, став дивитися на повіки, як дивляться лікарі, коли хочуть переконатися, чи настала смерть.

А Синцов і далі стояв і дивився на Левашова й Феоктистова, розуміючи, що Левашов уже мертвий, бо інакше й бути не могло, але однаково ще не припускаючи, що це дійсно сталося.

Руці стало так боляче, що він зрозумів: зараз не витримає і завие, мов собака. Не дозволивши собі це зробити, вивільнивши нижню губу й знову закусивши її, він заплющив очі, відчуваючи, як з них котяться сльози від

болю. І коли заплющив очі, думаючи, чому Овдійович досі щось робить з його рукою,— очевидно, бинтує другим індивідуальним пакетом,— раптом почув, що настала тиша. Там, у нього за плечима, за стіною, більше не стріляли. Ніде вже не стріляли. Коли Овдійович перев'язував тим, першим індивідуальним пакетом, ще стріляли, а зараз уже не стріляли. Йому ще перев'язували руку, а він уже чув тишу. Війна в Сталінграді скінчилася. Він без руки, а Левашова забито.

Він іще стояв, заплющивши очі, коли Овдійович полишив його руку й чомусь узяв його за голову і відсунув її од стіни. І він, уже розплющуючи очі, зрозумів, що це Овдійович перекинув йому лямку для руки.

Коли розплющив очі, побачив просто перед очима свою руку, коротку, замотану, мов коняче копито, навіть несхожу на руку.

Відчув слабість і, сказавши: «Дай-но сяду», сів на сніг поряд з Левашовим, якого все ще підтримував за плечі Феоктистов.

— Та він же мертвий, не бачиш, чи що? — сказав Овдійович.

Феоктистов подивився на нього, ніби не розуміючи, що йому казали, і попрохав:

— Ти потримай його, а я по шапку збігаю.

З такою вірою сказав «потримай його», що Овдійович не заперечив і, сівши під стіну, взяв підтримувати голову Левашова. А Феоктистов, не озираючись, пішов назад, до трамвайного каркаса, біля якого валялася на льоду шапка Левашова.

— Сонну артерію перебило. А він шапку шукає,— промовив Овдійович.

Та хоча все було ясно, і Синцов бачив це, проте щось у ньому ще відмовлялося вірити, що Левашова немає, що ось просто так, за одну мить, смерть, і все, а довкола вже тиша.

За три чи чотири хвилини прибіг Ільїн. Йому сказали, що вбито замполіта полка і поранено комбата, і він, довідавшись про це, повернувся звідти, з-за стіни, покинувши все. А як це сталося, в запалі не постеріг, тому що біг тоді навкосо, в іншому напрямку, й одразу, коли добіг, заскочив за стіну разом з Рибочкіним.

Він пояснював усе це зараз, ніби був винен у тому, що не одразу помітив. Пояснював Синцову, а дивився на Левашова,— не міг одірватися.

Феокистов приніс шапку, але більш не притримував Левашова: все зрозумів. Вони з Овдійовичем поклали мертвого на сніг біля стіни. На голові його була тепер шапка, а з-за одворота кожушка стирчала рукоятка нагана. Левашова немає, а наган так і не випав.

— Ось добили руку,— сказав Синцов Ільїну те ж саме, що вже сказав Овдійовичу.

Було прикро, що добили саме ту руку, через яку стільки переживав, сперечався, щоб лишитися в строю, яка так довго давала про себе знати, поки гоїлася, і ось — відтяло!

— Товаришу капітан, годинника візьміть,— сказав Овдійович.

Синцов спочатку не зрозумів, потім подивився на простягнену руку, в якій лежав його годинник з чорним циферблатом і стрілками, що світилися, і зрозумів, що Овдійович, коли перев'язував його, зняв годинника. Але зрозумів не лише це, а й те, що, простягаючи йому негайно цього годинника, Овдійович, можливо, й сам не бажаючи, нагадав йому, що він, Синцов, прощається з батальйоном. А батальйон з ним. Він піде від них у госпіталь, і цей годинник буде потрібен йому там, де він буде вже сам.

— Іде? — запитав Синцов.

— Іде.

Взявши годинника, він одгорнув полу кожушка, засунув його у кишеню штанів і, перебуваючи під владою думки, яка віднині вже не могла його покинути, сказав Ільїну:

— Будемо вважати, що здав тобі батальйон.

— Ясно,— сказав Ільїн.

— Як там?

— Здаються. Виповзають з простирадлами, з рушниками. Колонами вже почали виходити. Я Рибочкіна там, попереду, залишив. І Завалишин там: з німцями балакати пішов.

— І ти йди,— сказав Синцов.— Краще обшукай їх, щоб зброї не лишилося.

— Багато їх. Усіх не обшукаєш.

Синцов підвівся і, відчувши, що сили ще не втратив і ходити може, дійшов разом з Ільїним уздовж стіни до першого пролому.

Дійсно, вдалині, біля руїн найближчого цеху, було ви-

дно цілу колону німців з великим білим полотнищем попереду, а друга колона, пересікаючи подвір'я, витягувалася з іншого цеху.

— Глянь, скільки їх! — здивувався він.— Ну, йди. Справ у вас буде з головою. А я в медсанбат.

— Санвзвод з волокушами згідно наказу має бути просто за нами, за триста кроків,— промовив Ільїн.

— Волокуші не знадобляться. Ми з Іваном Овдійовичем самі дійдемо.

— Я тобі Рибочкіна пришлю,— сказав Ільїн.

— Не треба Рибочкіна,— сказав Синцов.— Ми дійдемо.

Ільїн поглянув на нього і раптом строго, вже як безпосередній начальник, звернувся до Овдійовича:

— Доставте капітана не в медсанбат, а в госпіталь. Повернетеся й доповісте мені, щоб ми все детально знали й провідати могли. Зрозуміло?

— Зрозуміло, товаришу лейтенант. Що ж тут незрозумілого?

Ільїн ще раз подивився на Левашова, що лежав біля стіни, і хижо ляснув руками по полах кожушка:

— Шестистволка, туди її, розтуди!.. Таку людину збили!

— Лаятися пізно,— сказав Синцов.— Краще напишіть з Завалишиним реляцію, що до останньої хвилини життя був з нами. Може, хоч посмертно що дадуть.

— Напишемо. А який толк? На могилу орден вішати?

— Все-таки. Для родичів,— сказав Синцов і, згадавши, додав:— Хоча він мені казав, що в нього нікого немає.

— Зараз доповімо і в полк, і в дивізію,— сказав Ільїн.— Скоро всі сюди прибіжать. Про себе тепер турбуйся.

— Гаразд, командуй, ми пішли.— Синцов на прощання обняв Ільїна здоровою рукою. Потім, ступнувши кроків з десять, оглянувся.

Ільїн, який усе ще стояв над Левашовим, підвів голову і крикнув:

— Завтра провідаємо, чекай!

Так Синцов удруге здав батальйон Ільїну. Цього разу назавжди.

По дорозі в санвзвод Овдійович утішав, що майже вся кисть лишилася, тільки пальців немає, та й то у великого нібито нижня фаланга ціла.

Синцов мовчав — розмовляти не було ні сил, ні бажання. Лише коли підійшли до підвалу, де сьогодні ночували, наказав Овдійовичу зайти забрати речовий мішок. Овдійович пішов, а Синцов лишився на повітрі, боявся спускатися вниз: ще зачепиш у темряві об щось рукою.

Стояв і чекав. А небо було чисте, як і на початку бою. Панувала тиша, і світило сонце, а він одвоювався. Невже одвоювався? Очевидно, так. Одвоювався, коли, по суті, все уже вирішилось...

Овдійович виліз з підвалу з речовим мішком, і вони пішли далі. Йшли, і сонце било в лице. І було так прикро, що все це сталося за кілька хвилин до кінця, що навіть не ставало сил думати про це.

Вже майже дійшовши до санвзводу, зустріли Пікіна.

Поруч з Пікіним ішов той самий полковий у білому кожушку, який забрав тоді з батальйону прапор. Ішов бадьоро, навіть забігаючи поперед довгоногого Пікіна, — мабуть, поспішав побачити капітуляцію німців. Нині всім цікаво, нині, хто й разу не був, на колишній передній край полізе!

За три кроки до Пікіна Синцов приклав руку до ушанки. Пікін також відкозиряв і зупинився.

— Що з вами, комбате? Яке поранення?

— Пальці одірвало, — сказав Синцов.

Пікін поморщився, навіть крякнув з досади.

— А ми з полковим комісаром саме до вас у батальйон ідемо. Доповіли, що ви багато офіцерів у полон узяли. А що вас поранило, ще не доповіли. Перед деякими полками взагалі без жодного пострілу руки підняли, тільки-но артпідготовка скінчилася.

Синцов знизав плечима.

«Хто його знає, чому там підняли, а не в нас. І чому не доповіли — невідомо. Про добре взагалі швидше доповідають, ніж про погане... Про Левашова, виходить, теж іще не доповіли...»

— Кому батальйон здали?

— Ільїну.

— Які втрати в батальйоні?

— Наскільки мені відомо, крім мене, поранилих нема.

Мав би сказати про Левашова, але не сказав: не хотів казати в присутності оцього товстопикого в білому кожушку, якого так усією душею ненавидів Левашов. За п'ять хвилин самі про все довідаються.

— Так,— промовив Пікін,— не поталанило, в останні хвилини. Співчуваю.— Він подав на прощання руку.— Доповім командирю дивізії, що бачив вас. Провідаємо. Постарайтеся, щоб медики не вивезли за межі армії.

— Постараюся,— сказав Синцов, так і не зрозумівши, серйозно чи щоб утішити сказав це Пікін, тому що раз одірвано пальці, виходить, по чистій, і кому тепер яка різниця, вивезуть тебе медики за межі армії чи не вивезуть.

Рука боліла так, наче в неї безперервно, один за одним заганяли гвіздки. Він з останніх сил пішов швидше.

В медсанбаті перед тим, як очистити рану, дали півтора грами горілки, і коли Синцов сів після цього в кабінку санітарного автобуса, що віз у госпіталь нечисленних сьогоднішніх поранених, і біль трохи вщух, він одразу заснув.

А прокинувся від того, що автобус не рухався. Машина стояла, і було в цьому щось тривожне, що змусило прокинутися. Машина стояла, але щось шаруділо й рухалося, щось відбувалося зовсім поряд, за її бортом.

Синцов розплющив очі, подивився крізь закриті скло кабінки і побачив колону німців, що йшли в строю по чотири повз машину, переганяючи її, з шерехом торкаючись кузова.

Невідомо, чому стояла машина. Водія не було. Мабуть, пробка: попереду видно й інші машини. А німці йдуть та йдуть обочиною, впритул до борту.

Синцов крізь скло бачив їх — їхні плечі, їхні обличчя, їхні шапки, їхні шинелі з піднятими комірами, їхні голови, обмотані хустками й ганчір'ями поверх пілоток, їхні виснажені негерлені щоки й інколи їхні очі, спрямовані в його бік, всередину кабінки.

Йшли полонені, беззбройні німці. Багато, дуже багато німців. Лише кілька годин, як настала тиша, а їх уже вишикували в колони і гнали в тили. І вони йшли, спотикаючись і падаючи. Синцов бачив, як хтось упав, його підвели під руки й повели. Потім настала перерва, здалося, що всі німці пройшли. Але це лише здалося: за кілька хвилин об борт уже терлася плечима нова колона. На чолі її йшло кілька офіцерів, теж змучені, негерлені, худі, в пілотках та хутряних шапках з відкоченими ушима. А за ними знову солдати, солдати...

В машину поспіхом вліз водій, зачинив дверцята і натис на стартер. Тепер уже не німці йшли повз машину,

а машина повз них — довго, кілометр чи півтора, а Синцов усе дивився на них, не в змозі одірватися від цього видовища.

Він дивився на них крізь вікно кабіни й не відчував зараз ні ненависті, ні зловтіхи, а лише саме здивування. Невже ми їх стільки взяли?

Коли нарешті обігнали голову колони і виїхали на вільне місце, водій промовив:

— Відвоювалися, товаришу капітан.

Синцов обернувся, подумавши, що водій має на увазі його, але з виразу обличчя солдата зрозумів, що той каже не про нього, а про німців, повз котрих щойно проїхали.

— Так, відвоювалися,— сказав Синцов уголос про німців і подумав сам собі: «А я?» Так, і ти теж одвоювався. І все це вже в минулому: і призначення в батальйон, і запитання Пікіна: «Як, справитесь?», і твоя відповідь: «Справлюся», і перше знайомство з усіма, разом, з ким потім довелося воювати, і похмурий Туманян, і вже неживий нині Левашов, і Рибочкін з його віршами, і «декабрист» Завалишин, і Ільїн, який прийняв замість тебе батальйон. Все позаду: і перший бій, і останній, і все, що було між ними. А попереду лише госпіталь під номером сто п'ятдесят три.

Номер цей записано й віддано Івану Овдійовичу, якого, незважаючи на його заперечення, не взяв з собою далі медсанбату, обняв, розцілував і не взяв. І Іван Овдійович тепер теж там, позаду, мабуть, іде в батальйон, а може, вже й дійшов. Речовий мішок з усім твоїм майном і кількома без-твого відома покладеними банками консервів зручно прилаштовано в кабіні, в тебе біля ніг,— останне, що Овдійович встиг і зміг для тебе зробити.

А втім, ні, неправда! Ще одне може зробити і зробити. Коли прощалися, попросив його, щоб, тільки-но знову в батальйоні з'явиться військлікяр Овсянникова, розповів їй про поранення точно, не додаючи і не приховуючи, і дав номер госпіталю. На мить подумав: добре, якби вона була поруч там, коли поранили. Йй одразу ж відмахнувся від цієї думки, не доведи господь!

Зараз, коли обігнали колону німців і вже не дивився на них, знову відчув у руці невщухаючий біль. Витяг з ватяних штанів годинник і подивився, котра година. Подивився і, мов уві сні, почув її голос під ранок: «Мені пора».

Невже все це було тієї, минулої ночі, від якої не пройшло ще й півтори доби? І вона була в нього, і брала, й повертала його руку, і дивилася на цей чорний зі стрілками, що світилися, годинник, який йому раптом захотілося зараз подарувати їй на спогад, щоб носила. Тільки коли він її побачить, ось у чому питання. І взагалі, як усе буде тепер у них? Він не подумав, зараз про себе як про людину, що втратила руку і тому зобов'язану по-іншому подивитися на свої стосунки з жінкою. Мабуть, було щось таке в Тані, що не дозволило йому подумати про це. Він просто подумав, що тепер у них все остаточно заплуталося: що з ним станеться і куди він попаде після того, як вилікується? Що буде для нього можливим і що неможливим, де буде він і де опиниться вона?

Його знову охопила лють: за п'ять хвилин до початку тиші! З усього батальйону одного тебе! Так, вибув з ладу. Як не є, шосте поранення, треба й совість мати. Війна пригощає, не скупиться.

Спробував думати про це спокійно, розсудливо, не втрачаючи здорового глузду, але з цього нічого не виходило. Щось заважало уявити і себе поза війною, і війну без себе, і ніякий здоровий глузд тут не допомагав.

Він пригадав те місце, де для нього все скінчилося, — покриту чорною кригою площу, вигнуту знаком запитання рейку ліворуч, кістяк трамвая праворуч і бетонну стіну попереду.

Цікаво, де поховують Левашова? Колись Левашов присягався, що доб'ється й похоронить Героя Радянського Союзу комбата Поливанова в Сталінграді, на площі Загиблих Героїв. А де тепер поховують його самого? Звичайно, такій людині, як він, віддадуть належне. Поховують із салютом, з представниками від усіх батальйонів, і тимчасовий пам'ятник зроблять сьогодні ж або завтра. Можливо, там-таки, біля тієї стіни, буде заводський сквер або щось подібне? А можливо, взагалі нічого не буде на тому місці — ні скверів, ні заводів? Розчистять після війни усі руїни, що залишилися, і почнуть будувати нове на новому місці!

Вранці сказав Левашову: «За вами не встигнеш скучити!» — і не виходить з голови, що даремно сказав, зурочив. Напевне, все життя будеш про це згадувати. А життя в тебе, якщо увільнять по чистій, тепер довге.

А з цим полковим комісаром, який утік там, у Криму, так і не довів справу до кінця Левашов, поніс у могилу. А той живе й здоровує, і ніхто вже тепер не доведе, яка він падлюка!

— Нічого не слід відкладати в житті, тим паче на війні. Нічого!

Сказав голосно — водій навіть повернув голову. Сказав так, наче в нього ще була можливість сперечатися з Левашовим.

«Левашов казав, що в нього нікого немає. А коли нікого немає, то хто ж буде пам'ятати про нього? Ну, я буду пам'ятати. Так, я буду пам'ятати, скільки житиму. А Ільїн не буде пам'ятати? Буде. І Рибочкін буде пам'ятати, і Туманян, з котрим він лаявся, теж буде пам'ятати. І Феоктистов буде пам'ятати. Хоч він і казав, що в нього нікого немає, однаково його буде пам'ятати значно більше людей, ніж декого з тих, у кого лишаються на світі і мати, і батько, і дружина, і діти, і племінники...»

— Знову наздогнали, ти глянь! — здивувався водій.

І дійсно, вони наздогнали ще одну колону полонених. Вона йшла повільно, сповзаючи з дороги праворуч, провалюючись у снігу; німці падали, підводились, чіплялися один за одного, знову падали. І в тому, як вони йшли і падали, і як підводилися, і як уже не дивилися вбік на машини, що відтісняли їх з дороги, почувався відчай і безмежна втома.

«Так, ось вони, ті самі німці»,— подумав Синцов. Незважаючи на жалюгідний вигляд кожного з них зокрема, вигляд ще однієї нескінченної німецької колони знову викликав у нього глухе почуття задоволення, яке пробивалося крізь біль і пригніченість від непоправності свого становища.»

Причиною пробки, в якій затрималася санітарна машина, був Серпілін. Він повертався із заводського району Сталінграда в штаб армії майже в той же час і тією ж дорогою і, обігнавши довгу колону полонених, зупинив свій віліс в голові і затримав вантажні машини, що рухалися позаду. Перевіривши в лейтенанта, начальника конвою, який дано їм напрямком, він знову сів до машини і наказав ад'ютантові взяти на замітку: треба подбати про маяки на дорогах, щоб колони полонених не вийшли на ніч просто в розташування різних тилкових

частин і не сталося стрілянини чи інших кривавих непорозумінь.

Те, що полонених, не марнуючи часу, спішно витягають з руїн Сталінграда, звичайно, добре, але з тим, куди і які колони вести на ніч, і де вони ночуватимуть, і де їх годувати сьогодні й завтра вранці, була плутанина.

За всю війну ще ніколи не брали такої кількості полонених. І взагалі до самого кінця, мабуть, не уявляли собі дійсних масштабів власної перемоги над німцями. «А може, й зараз ще не уявляємо,— подумав Серпілін, дивлячись на ще одну, вже шосту, колону полонених, яку наздогнав його віліс.

Сьогодні зранку він був не в штабі, як звичайно, а разом з Батюком і Захаровим на висунутому вперед тимчасовому командному пункті. Командирська струнка, хоч як не затамовуй її в собі, перебуваючи на штабній роботі, все-таки давалася взнаки: останній бій — серце не камінь — хотілося бути ближче до нього!

Захаров поїхав з командного пункту на передову одразу, тільки-но почало сіріти. Батюк дотерпів до першого телефонного дзвінка про те, що німці здаються, і теж поїхав уперед, і Серпілін лишився сам за всіх. Але коли невдовзі пролунав дзвінок комдива 83-ї полковника Кортунова, що на його дільниці командир німецького корпусу згоден капітулювати лише генералові, довелося виїхати й Серпіліну. Він наказав повідомити про дану ситуацію Батюка й Захарова туди, де вони перебували, і за півгодини вже пробирався на своєму вілісі через колишню нашу передову і колишній німецький передній край.

Нехтуючи небезпекою, бо однаково вже ніхто не знав, де в цій каші лежать наші й німецькі міни, хто, куди й коли їх понапихав, він щасливо доїхав просто на машині до руїн величезного заводського цеху, в підвалі якого сидів штаб німецького корпусу.

Обстановку Серпілін застав досить своєрідну. Обеззброєних німецьких солдатів на чолі з командирами батальйонів і рот уже виводили з заводської території. Біля цеху на димному снігу тупцювало кілька десятків теж обеззброєних німецьких офіцерів — штаб корпусу. Але командир корпусу і ще два генерали з ад'ютантами й охороною, як і раніше, сиділи в підвалі.

— Ми їх там, звичайно, блокували, товаришу генерал,— сказав, зустрічаючи Серпіліна, командир дивізії

полковник Кортунів, немолодий, неголений, стомлений і дуже лютий на німців, що не бажали йому здаватися. — Я б узагалі з ними довго не розмовляв, я б їх... — Він зупинився, не в змозі висловити всього, що почував. Але це було й так зрозуміло Серпіліну. Ні полковника Кортунова, ні його людей не зупинила б фанаберія німецького командира корпусу, який, бач, одному здаватися бажав, а іншому не бажав. Рвонули б з півдесятка гранат і залишили б од нього і всіх, хто з ним, лише згадку. Але щодо цього заздалегідь був наказ, і настільки суворий, що полковник Кортунів не наважився порушити його, незважаючи на образ.

Він міг, звичайно, покликати на допомогу командира сусідньої дивізії — той генерал і охоче прийшов би, але цього не в змозі був зробити полковник Кортунів, він вирішив подзвонити не сусідові, а нагору: все-таки не так образливо.

— Де вони у вас? — запитав Серпілін.

— Аж унизу. На початку війни тут каски робили. Під підвалом, ще нижче, тир бетонний, де їх випробовували, вони в тому тирі й сидять. Зайдете до них?

— А навіщо мені туди йти, — сказав Серпілін. — Перекладач у вас є?

— Є.

— Спустіться й заявіть через перекладача, що начальник штабу армії прибув прийняти їхню капітуляцію. Хай виходять на свіже повітря.

Поки Кортунів з перекладачем лазили вниз виконувати його наказ, він стояв біля вілса і непомітно спостерігав за німецькими офіцерами. Ті, що йшли в колонах, судячи з їхнього виснаженого й брудного вигляду, тягнули в оточенні спільну лямку з солдатами, а ці, що вишикувалися у дві шеренги, штабні, все ж таки більше зберігали виправку, й одягнені були охайніше, та й лиця здалеку видавалися ситішими, ніж у тих, стрійовиків.

Командир німецького корпусу вийшов у супроводі ще двох генералів і кількох офіцерів, і вслід за ними з підвалу почали натопвом вилазити беззбройні солдати, які до останньої хвилини охороняли штаб.

Командир корпусу був невисокий кривоногий генерал-лейтенант, одягнений по всій формі — в шинелі, чоботях і високому генеральському картузі. Обличчя в нього було хворобливе, бліде, очевидно, від тривалого перебування в підземеллі, горбоносе і несподівано по-татарськи вили-

цювате. Якби не форма, Серпілін ніколи не сказав би, що це німець.

Два інших генерали були в бекешах з хутряними комірами й ушанках. Командир корпусу був чисто виголений і стояв на морозі з закинutoю головою і голою шиєю, а ці обидва тупцювали за його спиною неголені й похнюплені — чи мерзли, чи боялися, а можливо, і те й друге.

Серпілін, повідомивши через перекладача своє звання й посаду, вислухав прізвища, звання й посади всіх трьох генералів. Німець сказав, що він готовий відповісти на питання пана генерала, якщо вони в нього є. Серпілін сказав, що питань у нього немає і що командира корпусу й двох інших генералів буде зараз відправлено в штаб армії в супроводі полковника. Він вказав на начальника контррозвідки армії Нікітіна, який приїхав сюди вслід за ним.

— А другу машину доведеться у вас позичити,— обернувся Серпілін до командира дивізії.

— Слухаюсь.— У підкресленій готовності Кортунова був відтінок іронії над самим собою: я їх узяв, ти сюди приїхав, щоб вони перед тобою капітулювали, а тепер я ще й маю віддавати свою машину, щоб везти їх, куди тобі треба. Що ж, слухаюсь, наша служба солдатська.

— А мої офіцери не поїдуть разом зі мною? — запитав німець.

— Ні, їх повезуть окремо,— сказав Серпілін.

— Коли так, прошу дозволити перед від'їздом попрощатися з офіцерами штабу.— Німець клацнув підборамі і приклав руку до картуза, підкреслюючи важливість і офіційність свого прохання.

Перекладач переклав і запитливо подивився на Серпіліна. І Нікітін, який стояв поруч з перекладачем, теж насторожився — Серпілін помітив це, але однаково не змінив рішення, що одразу ж спало на думку. Коли б ще тривали бої,— подумав би, що робити з таким проханням, але зараз, коли все скінчено, хай прощається!

— Перекладіть, що дозволяю.

Німець знову кинув руку до козирка картуза, повернувся й пішов до офіцерів, які стояли оддалік. Два інших генерали не рушили з місця.

Німецькі офіцери, що тупцювали весь цей час на снігу в положенні «вільно», підрівнялися й стали по стойці «струнко».

— Панове офіцери,— сказав німець з тремтінням у голосі.— Ви мужньо витримали сталінградське пекло, ви мужньо витримали російську зиму. Я сподіваюся, що ви не менш мужньо витримаєте російський полон. Прощайте! — Він викинув руку в фашистському привітанні, повернувся й пішов назад до емки. В ній уже були розкриті обое дверцят, і поруч чекав Нікітін.

Німець ішов розміреним кроком, а в очах його стояли сльози. Так, цілком можливо, що його поведінка і його промова могли викликати до нього почуття поваги, а сльози в таку хвилину свідчили не про слабкість, а скоріше навпаки — про силу. Проте, хоч усе це промайнуло в голові Серпіліна, головне, про що він подумав, дивлячись на німця, було не те й не друге, а третє. Він подумав, що війна з ними триватиме ще довго і, можливо, дуже довго. Зараз, після перемоги, не хотілося так думати, але піддаватися цьому почуттю не можна.

Нікітін з трьома генералами поїхав на двох емках, своїй і Кортунова, а Серпілін наказав комдиву, щоб той виділив чотири вантажних машини і відправив ними офіцерів штабу корпусу теж у штаб армії.

— Чого, полковнику, похнюпились? Незадоволені, що німець відмовився вам капітулювати? Подумаєш, велике діло! Однаково його з усім його військом ви і ваша дивізія в полон узяли, а не я чи хто інший. А німецькі генерали нам потрібні живі, а не мертві, доводиться дотримувати етикету.

— Зрозуміло, товаришу генерал,— сказав Кортунов.— Відверто кажучи, перед своїми людьми соромно було: ми його в полон узяли, а він мені, їхньому командирові дивізії, капітулювати відмовляється.

— Знайшли чого соромитися,— сказав Серпілін.— Хай німець соромиться, що він генерал-лейтенант і командир корпусу, а ви, полковник, його в полон узяли разом з усім його штабом, у якому лише полковників чоловік десять. Скільки полонених за сьогодні взяли?

— Досі, за приблизними підрахунками, понад чотири тисячі.

— А скільки в дивізії людей на сьогодні?

— Менше двох...

— Отож,— сказав Серпілін,— на кожного солдата вже по два полонених припадає, а ви ще чогось соромитесь,

— Це все зрозуміло, товаришу генерал,— сказав Кортунов.— Перемога є перемога, звичайно!

Але хоч він і сказав так, по його ображеному обличчю відчувалося, що йому все ще псує настрій те, що німецький генерал все-таки відмовився капітулювати особисто йому, полковнику Кортунову, якому вже двічі притримали давно вислужене генеральське звання, зараз он що з цього вийшло!

Серпілін прочитав по його очах цей мовчазний докір, але нічого не відповів і, потисши його руку, поїхав назад на командний пункт армії.

Вже по дорозі Серпілін з усмішкою згадав, як після прощання німця з своїми офіцерами, після тієї витримки, яка, хочеш чи не хочеш, викликала до нього повагу, він, уже збираючись сісти в машину, повернувся і ще з мокрими од сліз очима спитав:

— Я сподіваюся, пане генерал, що, згідно умов капітуляції, все наше особисте майно...

Серпілін жестом зупинив його й, не давши цього разу виконати свій обов'язок перекладачеві, показав на Нікітіна і відповів по-німецьки:

— З турботами про своє особисте майно зверніться до полковника.

Не відмовив собі в приємності сказати це й, не додавши жодного слова, обернувся й пішов, хоча згодом, після їхнього від'їзду, про всяк випадок все-таки порадив Кортунову встановити особливий нагляд за генеральськими чемаданами.

— Акуратні, вимагатимуть з вас усе, що належить за умовами капітуляції. Забезпечте, щоб слов'яни чогось, не приведи господи, не прихопили!

У штабі армії було не до того, щоб святкувати перемогу. Звичайно, кожен однаково жив сьогодні з святом у душі, але справ було до біса! Батюк, повернувшись у штаб раніше Серпіліна, спершу подзвонив і поставив вимогу, щоб у вечірніх зведеннях було дано по всіх дивізіях вичерпні відомості про кількість узятих полонених і трофеїв і щоб ні в якому разі не сталося упущення щодо визначення точних меж території, зайнятої внаслідок боїв частинами їхньої армії. Батюк хотів показати все якнайкраще, нічого свого не віддати сусідам, а коли якийсь захоплений танк чи зенітка стоять на межі,— хай

сусід як хоче, а в нас щоб значилися. Далі хоч лікті кусай, більше зведення не буде — останнє!

Для цього треба було працювати до самої ночі в поті чола.

Батюк звонив ще кілька разів; спочатку наказав, щоб Серпілін, не відкладаючи, заповнив нагородні листи на офіцерів штабу армії. «А то будеш потім Лазаря співати». Потім подзвонив, щоб в'яяснити непорозуміння: за відомостями з дивізій виходило, що армія взяла сьогодні п'ять генералів, а фронт заявляв, що їм доставлено чотири, одного загубили. Серпілін, на щастя, вже був у курсі справи й заспокоїв Батюка, пояснив: донесення вірне, армія взяла в полон усе-таки п'ять генералів, і цей п'ятий, непевний, насправді певний; Гітлер присвоїв йому генеральське звання по радіо всього три дні тому, і він ходив ще в полковницькій формі, про що й повідомив, коли здався в полон.

— У вас усе, товаришу командуючий?

— Усе,— сказав Батюк.— А втім, ні, не все. Коли вчорне зведення підпишемо, повечеряємо. Все-таки люди ми чи не люди?

Але до двадцять третьої, до зведення, було ще далеко, і весь цей час дзвонили ще від Батюка і з дивізій, і нарешті, вже пізно увечері,— виклик до Захарова для обговорення з ним і заступником командуючого по тилу цілої купи питань, пов'язаних з дальшим постачанням і забезпеченням армії.

Обговорювали довго. Чого тільки не виникає в момент, коли цілій армії треба переходити з одних рейок на інші! Одне діло — бої, коли жили з дня на день надією, ось-ось кінець, а інше — тиша, до якої люди прийшли дуже втомлені, і хочуть зігрітися, помитися, поспати в людських умовах. Щоб лиш помити всіх як слід, переобмундирувати, скільки ж тієї солдатської білизни треба випрати, скільки валянок підшити, щобі залатати! А дезинфекція приміщень, де були німці? З тифом не жартують, а в них вошивість. Досить повз колону полонених проїхати, щоб побачити, як чухмаряться... І трупи доведеться прибирати, для початку хоча б на проїжджих місцях, не кажучи вже про штабелі, що скрізь, у кожному підвалі. Нікому не хочеться цим займатися, а доведеться.

Навіть егоїстично помріяли про те, щоб їхню армію скоріше вивели з Сталінграда. Як не важко на будь-

якому новому місці, а проте менше клопоту, ніж тут, у руїнах. Звичайно, когось і тут залишать, вони й будуть головними мучениками, на них і розчистка, і розмінування, і прибирання трупів. Добре, коли б не нас! Нарешті домовилися з усіх питань, і замкомандуючого поїхав до себе в другий ешелон. Серпілін теж зібрався йти підкрутити своїх, щоб дали зведення раніше,— хотів лишити собі запас часу, посидіти над ними й собі. Але Захаров затримав його:

— П'ятнадцять хвилин маеш?

Як відповісти? Хотів би мати не п'ятнадцять хвилин, а й годину і дві, хотів би відкинутися на стільці, потягнутися, вийняти цигарку, постукати об коробку й не поспішаючи закурити. Але все це поки що неможливе. А п'ятнадцять хвилин, звичайно, є. Завдання дано, і машину запущено.

— Як, Федоре Федоровичу, широко кажучи, в голові все уже вмістилося, що сталося? В мене, наприклад, ще не до кінця.

Серпілін відповів так, як було, що і в нього також, хоч і давно чекав цього, а ще зберігається почуття: не вже справді? Невже таки скінчилося?

І запитливо подивився на Захарова, розуміючи, що ця розмова так собі, для початку, що не для того затримує в такий гарячий час.

— Хотів запитати тебе, як твій настрій, Федоре Федоровичу,— запитав Захаров і, помовчавши, додав: — Не з власної ініціативи запитую, фронт цікавиться. А може, й не лише.

— Чим цікавилися? — насторожено спитав Серпілін.

— Твоїм самопочуттям. Я сам лише сьогодні від них довідався про твою біду. Ти ж мені не сказав.

У словах Захарова чувся докір. При їхніх добрих стосунках, мабуть, справедливий. А не сказав тому, що — коли до кінця відверто — надто багато чого довелося б пояснювати. Виходить затримав он чому! А спочатку подумав, що хоче спитати зовсім про інше...

— Що тобі відповісти на це, Костянтіне Прокоповичу? Що раніше не поділився, пробач. Якби взагалі хоч комусь сказав, то тобі першому.— Серпілін розстебнув кишеню гімнастюрки й вийняв листа.— На, прочитай. Що інше прізвище, не дивуйся, він не моє прізвище носив.— І, вже кажучи це, по очах Захарова зрозумів, що той не дивується і про інше прізвище знає сам.

Захаров повільно прочитав лист, склав і повернув Серпіліну.

— Чом же не сказав, Федоре Федоровичу? Невже самому про це легше думати?

— Випадок, як то кажуть, особливий.— Серпілін гірко усміхнувся.— Спочатку ти мені дай відповідь, що знаєш, а чого не знаєш.

— Очевидно, все знаю,— сказав Захаров.

— Звідки?

— А твій друг, Іван Олексійович, коли був тут у нас, розповів мені про всю цю справу.

— Чому і для чого? — сердито спитав Серпілін, вважаючи, що Іван Олексійович цього разу дозволив собі більше, ніж мав право.

— Малося на увазі в майбутньому перевести твого сина до нас в армію на відповідну посаду.

— Без мене, чи що? — як і перше, сердито спитав Серпілін.

— Не без тебе, а з тобою. Гадали, що, коли бої закінчаться, почнемо поповнюватися, побалакаємо по душах...

— А мета яка?

— Хотіли помирити тебе з сином. Вважали, що і тобі було б легше, і йому.

— Мене з ним уже війна помирила.— Серпілін підвівся і заходив по кімнаті.

— Сядь, заспокойся.— Захаров передбачав, що розмова буде важка, але не розпочати її не міг. Дзвінок з фронту, раптом сьогодні, посеред дня, серед усього, що відбувалося, був одним з тих, які просто знічев'я не бувають. Захаров був досить досвідчений у таких справах, щоб знати — дзвінок придумали не в штабі фронту, за ним щось стояло, невідомо, прикре чи добре для Серпіліна, судячи по дзвінку, скоріше добре, а втім, чорт його розбере в таких випадках.

Він сидів і чекав, що скаже Серпілін, який ходив по кімнаті. Але Серпілін ще довго ходив і мовчав, потім зупинився й промовив хрипким голосом:

— Що примусив його воювати, однак правий, а решта не в моїй владі. А коли б був у нас тут в армії, то й що?..— Хотів сказати, що й у них в армії кожний, хто попав на передову, смертний, але не докінчив і знову заходив по кімнаті.

Він ходив і думав про сина. Що означає, любив чи не любив, більше чи менше любив? Все це занадто

недостатні слова для уявлення про те, що означає, коли до двадцять одного року виховуєш біля себе і кажеш усе, що думаєш, і вважаєш, що біля тебе росте твоє, а потім надходить день і виявляється: ні, не твоє. Про яку любов чи нелюбов тут ідеться? Тут ідеться про більше, про все життя.

Він сів, закурив і запитав:

— Сповідатися перед тобою треба, га?

— Тобі видніше,— сказав Захаров.

— Бачу, що вважаєш своїм обов'язком слухати. А чи легко?

— Щодо обов'язків — частково вірно,— промовив Захаров.— Хто я, власне, такий? Політрук на вищому рівні, якщо сповідаються, мушу слухати.— Сказав і усміхнувся, даючи зрозуміти, що сказане почасти гіркий жарт, а почасти чистісінька правда.

— Звичайно, важко,— сказав Серпілін.— Не кажучи вже про те, що в нього дружина й дочка, яких я ще досі і в очі не бачив. А плюс до цього, як не переконаєш себе, що правий, і дійсно правий, а проте знаєш, що ти до смерті штовхнув. Правий чи не правий, а штовхнув.

— Так,— сказав Захаров.— Коли Іван Олексійович розповідав мені про цю справу, я ще тоді подумав: якою мірою ми їм судді?

— А чому ми їм не судді?

— Я не кажу, що не судді, а кажу — якою мірою? Коли вже на сповідь пішло, то я в тридцять сьомому у Воронежі дружину мого кращого товариша, коли його арештували, а квартиру опечатали, до себе жити не пустив. Потім через дружину допомагав, а жити не пустив. Гадав так: врятувати не врятую, а пущу — сам загину. Вчора його квартиру опечатали, завтра — мою. І зараз спитай мене: чи правий був, прийнявши таке рішення в той час? Відповідь: мабуть, правий. Правий, а соромно. Коли він повернувся в тридцять дев'ятому, він до першого мене прийшов. Про дружину знав, але прийшов сказати, що розуміє: пустив би її жити — вчинив би самогубство. Він, бач, розуміє, а мені від того не легше. Так і зустрічаємося досі не з моєї, а з його ініціативи. Йому зі мною легко, а мені з ним важко. Хоч у той час могло все бути й навпаки: мою б квартиру опечатали, і не його дружина під моїми дверима, а моя — під його. Доноси й на мене писали.

Серпілін мовчав і курив цигарку.

— Чому мовчиш?

— Слухаю,— сказав Серпілін.— Все правильно. Згоден з тобою.— Погасив цигарку, підвівся і, вже стоячи, додав: — А я, відверто кажучи, інше подумав спочатку, коли ти заговорив.

— Що подумав?

— Подумав: можливо, Нікітін на мене скаржився?

— Чому Нікітін?

— Через мою власну дурість,— сказав Серпілін.— Два дні тому ад'ютант вийшов, я відкрив шухляду його стола — карту шукав — і випадково угледів зшиточок, а в тім зшиточку про мене. «Сьогодні С. у моїй присутності сказав...», «Сьогодні С. у моїй присутності сказав...» Далі не схотів дивитися, шухляду засунув, а вдень побачився з Нікітіним і бовкнув: «Порадьте моему ад'ютантові, щоб він завтра від мене попросився, а не попроситься — вижену, бо я гадав, що він мій ад'ютант, а він, виявляється, ваш» Нікітін на мене очі витріщив: «Не розумію, що ви маєте на увазі». Ну, я був у такому настрої, що пояснив йому: «Хоч,— кажу,— в армії є і має бути контррозвідка, але дурнів у ній тримати не слід!» Пояснив, повернувся і пішов, щоб іще чогось не сказати. Прийшов до себе — назустріч ад'ютант. Я йому просто з ходу: «Записуєш щодня все, що я при тобі кажу?» — «Так, винуватий, я припиню, я розумію». — «Що ти розумієш?» — «Розумію, щоденники весті забороняється, я знаю». Словом, приніс мені весь свій дурний щоденник, виявляється, письменником мріє стати! Он яке буває! На іншого кого за це вовком दिвшися, а самому віжка під хвіст трапила, і готово — оббрехав людину! Гадав, що Нікітін образився на мене, повідомив тобі, щоб ти мене повиховував.

— Жодного слова не казав.

— Тим більш совісно.

— Ад'ютанта не вигнав? — запитав Захаров.

— Куди ж його тепер проженеш? Хотілося б, щоб ад'ютант був кращий, але чорти його батька знають, а якщо й справді письменник вийде? Дозвольте йти?

— Втрати ще не підраховали? — проводячи Серпіліна до виходу, спитав Захаров.

— Приблизно вже підраховали,— сказав Серпілін.— По всіх дивізіях за вчора й сьогодні понад триста, з них півсотні вбитими.

— Добре все-таки, що німця сьогодні добили, не зволікали, — сказав Захаров. — Зволікали б, можливо, ще більше втратили.

— Можливо, так. А можливо, й не так, — сказав Серпілін, ухилиючись від запізнілих самовиправдань. Він уже вирішив для себе це питання третього дня на Військовій раді, коли подав свій голос за негайні дії, вважаючи, що жертви не можуть бути особливо великими, а необхідність швидше розв'язати собі руки для подальшого виправдує їх.

— Батюк тебе запрошував? — запитав Захаров.

— Запрошував.

— Отже, як зведення здаси, побачимося!

Зайшовши до себе, Серпілін, не роздягаючись, запитав:

— Як зведення?

Йому відповіли, що зведення передруковується, за кілька хвилин буде в нього на столі.

— Доповісте, коли буде готове, а я надворі постою, подихаю.

Він вийшов з хати й, заклавши руки за спину, подивився на небо. Небо було темне, беззоряне.

«Виходить, погода таки зіпсувалася, а я за справами так і не помітив» — подумав він. І раптом почув ниючий звук літаків, що йшли високо в небі. «Юнкерси», обманюючи зенітників, обходили Сталінград з півночі, щоб скинути нічний вантаж своїм оточеним військам: ще не вірили, що все вже скінчилося.

Розділ сороковий

Погода була кепська з самого початку польоту. Земля то відкривалася, то ховалася, потім довго йшли зовсім без видимості. Коли земля знову відкрилася, льотчик вийшов з кабіни й зупинився біля Серпіліна.

— Думаємо все-таки не сідати в Саратові. Погода що там, що в Москві — скрізь погана. Як, товаришу генерал?

— Навіщо запитуете? — сказав Серпілін. — Я тут пасажир.

— Ясно, товаришу генерал. Тим більше, хочеться поранену якомога швидше доставити! Піду поговорю

з нею, як вона себе почуває.— Льотчик пройшов повз Серпіліна у хвіст літака.

«Хай самі вирішують,— подумав Серпілін.— І взагалі хай буде, як буде». Але це в думці вимовлене «взагалі» стосувалося вже не погоди, а несподіваного виклику до Москви.

Вчора вночі, коли вже постелив ліжку й скинув чоботи, подзвонив Захаров і попросив зайти. Довелося одягтися і йти, дивуючись, що це за терміновість. Бої два дні як закінчилися, завтра на площі Загиблих Героїв мітинг, хотілося перед тим виспатися, поїхати туди святковому, на свіжу голову. Можливо, з мітингом якісь зміни? Так думав, поки йшов до Захарова, іншого не передбачав.

— Приготуйся, Федоре Федоровичу, завтра о дев'ятій летіти до Москви,— сказав Захаров.— Член Військової ради фронту дзвонив. Васильєв тебе викликає.

— Так.— Серпілін мимоволі зітхнув від хвилювання, що перетягло горло: «Васильєв» останні місяці був умовний позивний Сталіна.

— А до кого там з'явитися? Просто так і з'явитися?

— Не знаю,— сказав Захаров.— Там уже не наша епархія. Зустрінуть, коли викликали.

— Кому здавати штаб армії?

— Про це поки що нічого не сказано.

Захаров вичікувально подивився на нього, але Серпілін витримав цей погляд. Лист, написаний ним Сталіну, стосувався такої справи, про яку неможливо говорити ні з ким. Сам наважився, сам написав, сам надіслав. А якщо наслідки не ті, на які розраховував, то ти й відповіси — ні з ким не ділився, ні з ким не радився.

Так нічого й не відповів Захарову: краще образити, ніж поставити у сумнівне становище.

— Командуючий уже знає?

— Так. Просив передати, щоб прибув до нього завтра о сьомій рівно. Спати ліг. Хоча не певен,— усміхнувся Захаров.— Просто, поки не охолов, говорити з тобою не хоче. Зопалу по телефону матюка загнув. Тільки-но, кажє, з начальником штабу спрацювалися, як уже комусь знадобилося ніжку мені підставити — забрати! Он, як, виявляється, ви з ним спрацювалися. А я й не помічав.

— Хто б говорив! — сказав Серпілін.— Скільки ти для цього зробив, навряд чи хто зробив би на твоєму місці. Та, правду кажучи, й обстановка сприяла. Боюся,

що в дні невдач нам з ним важче було б порозумітися. З твого дозволу, піду?

— Стривай! — Захаров витяг із папки й показав дві шойно одержані шифровки з Москви з Управління тилу. В одній роз'яснювалося, що оскільки війська армії після ліквідації німців у Сталінграді опинилися більш як за триста кілометрів від лінії фронту, їх слід перевести на другу норму харчування. В другій телеграмі з тих же причин пропонувалося припинити виплату польових грошей.

— Як це зрозуміти? — Захаров згріб шифровки і гнівно потряс ними перед носом Серпіліна. — Як оці папірці довести до відома солдат і офіцерів, коли лише дві доби, як бої скінчилися! Що ж, вони мають себе винними відчувати, що останнього німця в полон узяли!

— Все ясно, Костянтине Прокоповичу; зрозумів тебе; — сказав Серпілін, який цілком поділяв почуття Захарова, а окрім того, добре розумів, що цей вибух з шифровками не просто так, а з натяком: якщо потрапиш до Сталіна — що б там не було, маеш сказати йому про це. А не скажеш, виходить, помилявся в тобі!

Коли розверталися, злітаючи, вниз, під крилом літака, ще раз пропливли руїни Сталінграда, сіро-біла клітка майже до землі зритих війною кварталів.

Серпілін пригадав, як одного разу в Туркестані, на навчаннях, він літав над пустелею на бриючому і раптом помітив серед пісків кілька кістяків людей і верблюдів, що майже розтягли птахи... Руїни Сталінграда нагадували оті кістяки в пустелі.

Зараз, на другій годині польоту, все це залишилося вже далеко позаду.

«Добре, якщо просто до Москви, — подумав Серпілін. — Заснути й прокинутися зразу там від поштовху коліс об землю! Минулого разу, коли летів до Москви, протягом усєї дороги думав про дружину: жива чи не жива? А тепер, живий чи не живий, — думати вже нема про кого!»

Дістав з кишені гімнастюрки лист про загибель сина, надів окуляри й перечитав його. Лист поклав назад, але окуляри не зняв і ще довго сидів так, в окулярах. Сидів і думав: приїхала чи не приїхала з Чити до Москви синова дружина? Якщо лишилася там, у Читі, то все

простіше — треба лише довідатися про її адресу й вислати атестат. А якщо приїхала, доведеться говорити. А що говорити, невідомо, бо хто зна, що вона знає і чого не знає.

Льотчик повернувся в кабіну. Виходить, ходив говорив там, з тією пораненою.

Літак був комбінований. Перші шість крісел — м'які, позаду з двох боків — залізні лави, а посередині, ще перед тим, як впустити пасажирів, укріпили носилки з дівчиною-льотчицею. Навіть відтяжки зробили, щоб не струснуло під час бовтанки.

Льотчиця була з жіночого бомбардувального полка. Бомбила німців цілу осінь і зиму, а розбилася не в бою. Садовила вчора свого «пішака» на вимушену і зламала хребет. Молода, гарна, у свої двадцять один рік, вона нерухомо лежала посеред літака на спині й усміхалася до всіх, хто підходив до неї.

Перш аніж сісти в літак, поки там, усередині, прилаштували ноші, Серпілін стояв, чекав біля трапа разом з жінкою-майором, командиром бомбардувального полка: вона приїхала провести свою льотчицю.

Дивно було отак раптом, стоячи біля літака, познайомитися з жінкою-майором. П'ять років тому, в тридцять восьмому, коли він уперше почув її прізвище, думка, що вони колись зустрінуться на війні, здалася б йому не лише неможливою, а просто дикою.

Про безпосадочний переліт трьох жінок Москва — Далекий Схід довідалися тоді від одного колишнього торгпреда, який повернувся ночувати в барак після того, як помив підлогу в табірній канцелярії.

Траса перельоту пролягала не дуже далеко від їхнього табору, лише на триста кілометрів на південь, але це був інший світ і інше життя, здавалося, вже навіки від них одрубане. І все-таки після розповіді колишнього торгпреда про все, що почув про переліт, поки тер ганчіркою підлогу, у них вистачило сил порадіти, що в тому, іншому, одрубаному, світі відбуваються такі речі. Все-таки не ловлять гав, випробовують літаки з дальнім радіусом дії, готуються до війни з фашистами. «Молодці наш! жінки!» — сказав Грицько, з яким вони жили в одному бараці. А коли хтось підколов його: «Жінки, та не твої!» — відповів: «Ні, мої. Коли б не було мене, і оцих жінок не було б. Не попер би я Денікіна від Орла до Ростова, біса б вони зараз літали!»

Серпілін пригадав про це, поки жінка-майор розповідала йому про свою скалічену льотчицю. Проходячи згодом у літаку вперед, до свого місця, повз дівчину, що лежала на носилках, він затримався, приклав руку до папахи і, вже сівши в крісло, весь час відчував, що вона лежить там, за спиною, лежить, назавжди скалічена, з переламаним хребтом.

В ньому інколи спалахувало обурення проти того, що війна робить з людським тілом. Він думав про це рідко, але з тим більшою силою. Не можна, воюючи, весь час у думці тримати перед очима ту страшну, криваву начинку з людських смертей і каліцтв, яку закладено майже в кожному з одержаних і виданих тобою наказів. Майже все, що відбувалося на війні, було в його очах цілком природним: і щоденні поранення, й смерті, й розстріли за боягузтво чи недисциплінованість, і неминучі випадки жертв од власного вогню й на власних мінах, і різноманітна інша велика й мала кров, з якою так чи інакше щоденно пов'язана війна. І лише зрідка, як це буває з людиною, яка несподівано увійшла в добре знайому кімнату, але несподівано подивилася на неї іншими очима, він відчував обурення з того, що війна взагалі існує і щоденно, й щогодинно, з ранку до ночі, рве на шмаття, вкорочує, ламає живе людське тіло. Ось і цю, там, за спиною в літаку,— зламала. Ще усміхається, а сама вже мертва до пояса...

В Саратові не сідали, але Москва не приймала, і довелось сісти по дорозі в Рязані. Просиділи там недовго, та однаково, щоб не замерзла, перенесли льотчицю з літака в кімнату до оперативного чергового, а потім, коли дали погоду,— знов у літак. Тут вона вже не усміхалася, мабуть, сили, що заздалегідь зібрала на дорогу, вичерпалися, не могла передбачити, що будуть іще раз виносити і вносити...

Коли сіли знов у літак, Серпілін, проходячи повз дівчину, знову подумав про Гринька — як він тоді, в тридцять восьмому, гордо сказав про ту льотчицю-майора та її подруг: «Наші жінки». Невже з Гриньком тепер дійсно вийде так, як хочеться,— не загинув і не помер, а буде звільнений і встигне ще повоювати?

В січні, виїжджаючи на фронт за новим призначенням, думав, що напише Сталіну про Гринька після завершення операції, в найсприятливіший момент для читання такого листа. А насправді сталося інакше. Дев'ят-

надцятого числа, коли прорвали другу лінію німецької оборони, штаб армії пересунувся до хутора Гримучого, в глибоку балку біля нього, на нове місце. Але для Серпіліна це нове місце було старе, добре знайоме з вісімнадцятого року, помилитися було неможливо, незважаючи на велику давність.

У тій балці тоді стояв ескадрон червоних козаків, резерв командира стрілецької бригади, колишнього царського штабс-капітана Правдохіна, якого згодом, уже після приїзду Сталіна, заступив Гринько. А коли до них на позиції приїхав Сталін, Гринько був іще командиром полка. І спостережний пункт у них був сажнів за двісті на південний захід від цієї балки, в окопах, що оперізували невеличку висотку. А ще правіше була друга висотка — спостережний пункт батареї.

Серпілін першого ж дня, коли сюди переїхав штаб армії, взяв з собою ординарця Птицина й пішов до цієї висотки, де сиділи тоді, у вісімнадцятому. Снігу було мало; місцями його змело зовсім, до обледенілої рудуватої трави. По дорозі натрапили на три вирви від наших важких снарядів, довкола них лежали забиті німці.

Саму висотку, мабуть, так і не зорали, — довкола орали, а тут ні. Від траншеї, що вела нагору, до спостережного пункту, й сліду не лишилося, але від того окопу, що був колись викопаний на початку підйому, хоч як дивно, збереглася пам'ять — зміїста ледь помітна улоговинка. В ній затрималося трохи снігу, і вона вирізнялася, була біліша, ніж довкола. А колись це був окоп повного профілю. Іван Олексійович — у ті часи начальник штабу полка — сам стежив, наскільки грамотно риють у полку окопи. Щодо окопної грамотності люди в полку були навіть занадто грамотні — по три роки відкалантажили на германській війні, але лінувалися це робити — набридло, і за причепливість лаяли Івана Олексійовича «його благородієм» і ширили чутки, що він колишній офіцер. Одного разу навіть хтось вистрілив уночі в спину.

А Сталін тоді прийшов до них пішки, автомобіль, яким прибув, залишив неподалік і хвалив їх саме за окопи повного профілю, казав, що буде на Реввійськраді ставити за приклад іншим частинам, що були в обороні.

Потім, оглянувши окопи, піднявся траншеєю нагору, на спостережний пункт, трохи подивився в бінокль на

степ і повернувся назад в окоп. День був тихий, білокозаки так до вечора й не стріляли. Скип'ятили на вогнищі в казанку чай, пили, вп'ятох: Сталін, Гринько, Іван Олексійович, Серпілін і ще один, мовчазний, чи то ад'ютант, чи то з охорони, що прибув зі Сталіним. Коли сіли пити чай, Сталін зробив йому знак пальцем, і той виїняв з офіцерської польової сумки, що висіла в нього при боці, газетний кульок і висипав з нього на кришку казанка трохи дрібно наколотого цукру. Сталін засміявся й промовив:

— Чай ваш, цукор наш.

Сидів він тоді в них не дуже довго, розпитав про бойову готовність і настрої, відповів на кілька їхніх запитань і сказав, що йому пора.

Зараз, через двадцять п'ять років, стоячи над білою змієюю снігу, що лишилася від колишнього царицинського окопу, Серпілін пригадував, як усе це було: де розіклали вогнище і хто з них де сидів, поки пили чай. Крайнім — той, мовчазний, у кожанці, далі Сталін і поруч з ним Гринько, а вони з Іваном Олексійовичем удвох — з другого боку, обличчям до Сталіна. А цукор був наколотий на дрібні-дрібні грудочки, і після того як допили чай і Сталін уже підвівся й одійшов, цей мовчазний, у кожанці, взяв кришку казанка і зсипав залишки цукру назад у газетний кульок.

Потім Серпілін з Іваном Олексійовичем лишилися, а Гринько проводив Сталіна до автомобіля і, повернувшись, хвалив його за те, як щиро, не замовчуючи тяжкого становища, відповідав він на їхні запитання про продовольчі справи і обстановку на фронтах республіки.

Так усе це було тоді, у вісімнадцятім...

За спиною в Серпіліна з нетерпінням тупцював його ординарець Птицин, дивуючись, що це побачив генерал на оцьому пустищі, а Серпілін стояв і думав, що або вже ніколи не напише Сталіну про Гринька, або напише сьогодні ж, коли сама доля не лише привела, а, можна сказати, просто тицьнула носом: пиши!

Вночі він написав цього листа, через якого, він вважав, його тепер викликали. Почав з того, як зараз, у сорок третьому, знову опинився там, куди до них у вісімнадцятому приїздив товариш Сталін, а на закінчення просив переглянути справу Гринька. Написав, що не тільки знає Гринька по спільній службі, але може підтвердити, що він і в таборах лишався до кінця відданим Радянській

владі і особисто товаришеві Сталіну. А в самому кінці написав: «Дорогий товаришу Сталін! Вважаю своїм обов'язком доповісти Вам, що комкор Гринько не менше, ніж я, відданий Батьківщині й не гірше за мене захищав би її від фашистських загарбників. Якщо Ви вірите мені, то нам з комкором Гриньком обом місце на фронті, тут, де я, а якщо Ви мені не вірите, то, виходить, нам обом місце там, де він».

Коли перечитав ці слова, здригнув і вже хотів викреслити їх, але не дозволив собі цього зробити й відправив. А коли лист пішов, кілька ночей, підряд, незважаючи на втому, довго не міг заснути й тільки через тиждень подолав себе і примусив не думати про це. Вирішив, як у бою: скільки б не зважував і не вагався перед початком, згодом, коли вже пішли вперед, пізно навздогін думати, треба чи не треба було починати.

Коли літак приземелився в Москві на Центральному військовому аеродромі і Серпілін першим спустився з нього по драбинці, назустріч йому з емки, що під'їхала просто до літака, виліз високий майор в золотих погонах з синіми просвітами і, приклавши руку до ушанки, запитав:

— Генерал-майор Серпілін?

— Так.

— Чекаю на вас.

— Там у мене речі,— сказав Серпілін.— Валіза й речовий мішок.

— Водій залишиться й візьме,— сказав майор.— А ми з вами підемо до телефону. Тут недалеко.

Майор вказав рукою на двоповерховий у камуфляжних плямах будинок, що виднівся за кілька десятків кроків. Серпілін пам'ятав його. Там у січні вони разом з Артем'євим у чеканні вильоту грілися в оперативного чергового.

— Ходімо.— Він переміг бажання запитати, кому вони будуть дзвонити просто з аеродрому. Замість того спитав, скосивши очі на погони:

— Давно тут, у Москві, на нову форму перейшли?

— Другий тиждень.

Вони піднялися на другий поверх, але зайшли не в ту кімнату, де вони колись грілися в оперативного, а в іншу, з табличкою «Командир частини».

— Селезньов у себе? — запитав майор у лейтенанта, що підвівся з-за ад'ютантського стола.

— На льотному полі.

— Ми пройдемо подзвонимо.

Майор кивнув на двері в глибині кімнати й, не чекаючи відповіді, владно, наче свої, відчинив, пропускаючи вперед Серпіліна.

— Зараз доповім.— Майор підійшов до стола з чотирма телефонами, зняв трубку, набрав номер і, цілу хвилину протримавши трубку притиснутою до вуха, напруженим голосом назвав знайоме з розмов Серпіліну прізвище помічника Сталіна.—...доповідає Рудаков. Генерал-майор Серпілін прибув. Перебуває на аеродромі. Єсть! Передаю трубку...

Серпілін узяв трубку і, ледве встиг промовити: «Серпілін слухає», як почув хриплий сердитий голос:

— Де ви там поділися? Товариш Сталін про вас запитував, а вас нема!

— Сиділи, чекали погоди, в Рязані,— сказав Серпілін.

— От і просиділи,— так само сердито промовив голос.— Квартира в Москві є?

— Є.

— Ідьте на квартиру, сидіть і чекайте. Безвідлучно. Зрозуміло?

— Зрозуміло.

— Передайте трубку супроводжуючому.

Так і не почувши ні «здрасуйте», ні «до побачення», Серпілін простягнув трубку майору.

— Слухаю,— сказав майор.— Зрозуміло. Єсть! Зрозуміло. Єсть! — І, поклавши трубку, подивився на Серпіліна.— Де ваша квартира?

— Біля академії Фрунзе.

— А телефон у ній є?

— Є.

— Тоді зрозуміло. Бо мені наказано, якщо квартира далеко чи без телефону, везти в готель «Москва». Поїхали?

— Поїхали,— сказав Серпілін,— тільки треба перевірити. Котрий тут з них міський? — спитав він про телефони і, набираючи номер, подумав: «А може, на краще, коли ніхто не відповість. Поїду та й буду чекати в готелі».

До телефону довго ніхто не підходив, і він уже збирався покласти трубку, коли раптом незнайомий молодий жіночий голос проказав:

— Слухаю вас...

— Марію Олександрівну, — сказав Серпілін.

— Її немає. Вона на роботі.

— То її сина.

— Його теж немає.

— А хто це? — спитав Серпілін, вже здогадуючись, хто це.

— Це їхня сусідка, — сказав молодий жіночий голос. — Може, їм що передати?

Проте Серпілін нічого не відповів, поклав трубку й повернувся до майора.

— Поїхали.

Коли вийшли, виявилося, машина вже біля під'їзду, і в ній на задньому сидінні лежать речі. Майор відчинив перед Серпіліним передні дверцята, а сам сів позаду, біля речей. Серпілін назвав адресу, і машина рушила.

— Товаришу генерал, хочете газету? — запитав майор.

— Давайте...

Серпілін взяв до рук сьогоднішній номер «Правды», розгорнув, навіть переглянув заголовки, але проїхав з півдороги, перш ніж примусив себе читати: все думав про цей дзвінок просто з аеродрому і про сердитий голос: «Товариш Сталін про вас запитував, а вас нема...»

На першій сторінці і в ранковому, і у вечірньому повідомленнях Інформбюро про Донський фронт вже не згадувалося. Війська Південно-Західного, Південного, Північно-Кавказького, Закавказького, Воронежського, Ленінградського, Волховського фронтів провадили наступальні бої на своїх напрямках, а їхнього Донського фронту в зведеннях уже не було. Не було й більш не буде! Штаб фронту, що мав досвід таких боїв, звичайно, збережуть і перебазують на новий напрямок. Але які армії потягнуть за ним, а які залишать в резерві Ставки чи передадуть на інші фронти — це вже інше питання. «А з тобою особисто тим більше питання відкрите», — подумав він, знову згадавши про Сталіна, який запитував про нього, мабуть, якихось дві-три години тому.

Він склав газету, через плече простягнув майору:

— Дякую, — і звернувся до водія; — Тут, праворуч!

Вони під'їздили до його будинку.

— Не чули, товаришу генерал, коли Паулюса в Москву привезуть? Вчора поголос пройшов, що сьогодні. Тут, на аеродромі, дехто навіть гадав, що цим, вашим літаком привезуть,— поспіхом запитав майор. Запитувати не годилося, але цікавість перемогла виучку.

— Не знаю, не в курсі справи,— сказав Серпілін.

— А ви його бачили, товаришу генерал?

— Інших бачив, а його ні.

— Я вас до квартири проведу,— сказав майор, коли емка зупинилася біля під'їзду.

Серпілін нічого не відповів, виліз, кивнув шоферу й пішов нагору по східцях, думаючи про те, як зустрине там, нагорі, синову дружину, яка, ще невідомо, знає чи не знає про те, що сталося. Майор важко ступав позаду з валізою і речовим мішком.

Дзвінка на дверях, як і колись, не було — довелося стукати. Коли відчинили, Серпілін ступнув і побачив перед собою молоду жінку, що трималася за ручку дверей. Вона була у валянках, в бумазейній квітчастій сукні і накинутому на плечі кожушку. Позаду жінки, тримаючись за ручку інших прочинених дверей до його кімнати, стояла дівчинка років трьох, у такій же бумазейній сукні.

Все ще стоячи в дверях і дивлячись на непорушне обличчя жінки, він простягнув руку:

— Я Серпілін.

— Аня,— безтямно, механічно сказала вона і, впустивши з плечей кожушок і зачепивши його по губах пружними кучерями, вдарилася лицем йому в груди. Дівчинка заплакала і, підбігши, почала сіпати матір за сукню.

«Так, уже знає, але від того не легше!»

Серпілін, відчув, як позаду, потіснивши його плечем, проштовхувався майор з речами. Простовхнувся й, тримаючи речі в руках, запитливо, через голову жінки, подивився на Серпіліна.

— Дякую. Поставте тут,— сказав Серпілін.

Майор поставив валізу й мішок. Мішок звалився на підлогу. Він підняв його й прихилив до валізи; потім, ще раз запитливо подивившись на Серпіліна, приклав до козирка руку й просунувся боком назад до дверей. Було чути, як він збігає по східцях.

— Дитину заспокойте,— сказав Серпілін і причинив двері.

Жінка одірвалася від нього, витерла заплакане обличчя рукою, схлипнула, ще раз витерла й промовила майже спокійно:

— Вона не розуміє. Я плачу, й вона плаче...

І дівчинка, все ще тримаючись за материн поділ, теж востаннє схлипнула, зупинилася й подивилась на Серпіліна.

— Давно знаєте? — спитав Серпілін.

— П'ятий день... Їхала — не знала...

Жінка широко розкрила рота, і Серпіліну здалося, що вона зараз знову заридає. Але вона не заридала, а лише ніби проковтнула щось таке велике-велике, від чого їй навіть зробилося боляче там, усередині, в грудях. Прокотнула й зморщилася від болю.

— Ми вашу кімнату зайняли.

— І гаразд, — сказав Серпілін. — Я скоро знову поїду.

Він підняв з підлоги кожушок, що впав з плечей жінки, не знаючи, що з ним робити — чи то віддати їй, чи то повісити на вішалку. Йому здалося, що в квартирі тепліше, аніж під час минулого приїзду. Але жінка простягла руку до кожушка й накинула його на плечі.

— Топлять, а я мерзну.

Кожушок був старий, латаний, другого чи навіть третього строку. «Не здав там, коли виїздив з Далекого Сходу. Залишив дружині...» — подумав Серпілін про сина й, поглянувши ще раз на жінку, що стояла перед ним, тільки тепер помітив, яка вона висока. Коли ходила разом з сином, мабуть, була одного зросту з ним. Пригадався лист від замполіта: «Винесли з танка... не опритомнівши...» Це так говориться — «винесли», а що винесли? Чим менше знаєш, як це все в дійсності виглядає на війні, тим усе-таки краще!

— Ходіте в кімнату, — сказала жінка. І поки Серпілін роздягався, за його спиною непомітно віднесла з передпокою в кімнату валізу і речовий мішок.

Коли він зайшов у кімнату, дівчинка стояла біля валізи і зосереджено клацала, туди й назад, язичком замка.

— Облиш, — сказала мати.

— Нічого, хай. — Серпілін сів за стіл. Жінка сіла проти нього.

Отак вони сиділи тут тої ночі з сином. Він тут, де й зараз, а син на її місці. Зараз, коли жінка сиділа за столом, по-жіночому зажурена, підперши однією рукою щоку, а іншою мерзлякувато, під кожушком, обхопивши

себе за плече, в неї було звичайне гарне молоде обличчя з почервонілим од сліз носом, з обгризеними, потрісканими широкими губами, з наспіх підібраними гребінцем перепаленими кучерями давнього перманенту. Одне з тих одночасно й гарних, і непримітних облич, яких так багато в Росії.

Він чомусь уявляв собі синову дружину іншою — маленькою, акуратною, яка дбає про свою зовнішність. Такою вона видалася з фотографії, на яку глянув мельки тої ночі.

— Мені тридцять першого на фронті повідомили,— сказав він.— А вам?

— А мені, коли приїхала... Товариш його, за його дорученням, на вокзалі зустрів. Привіз мене сюди і тут сказав... А їхала — нічого не знала, навіть не думала. І що він на фронті, не знала, вважала, що в Москві. Він, коли виклик надіслав, не писав про це, може, боявся, що я тоді з Чити не поїду. Думала, на вокзалі зустріне. А цей його товариш, Филімонов, коли зустрів, сказав, що він на фронті. А коли сюди привіз, сказав, що загинув...

Вона знову зітхнула, проковтнувши те важке, камінне, що було в неї тепер замість сліз, і знову зморщилася од болю.

— А потім уже, на другий день, Марія Олександрівна лист його віддала. Він сюди, на цю адресу, мені до приїзду надіслав. Коли ще живий був. Я вам покажу...

Вона підвелася, підійшла до етажерки, вийняла з-під вишиваної серветки лист і поклала на стіл перед Серпіліним.

А дівчинка все клацала та клацала в кутку замком валізи.

— Я не спитала, ви, мабуть, з дороги їсти хочете?

— Так, я голодний,— сказав Серпілін. Хоча сам не знав, голодний він чи ні, не думав про це. І додав, що в речовому мішку, зверху, до половини лежать продукти,— хай подивиться, що там є.

— У нас є,— сказала вона.— Я супу на два дні зварила, і друге є. Він тут для нас за цілий місяць свій пайок залишив. Все в нас є...

Сказавши це, вона не схлипнула, а скрикнула, мов од болю. Потім підійшла до дівчинки і потягла її за руку від валізи.

— Ходімо, донечко, ходімо на кухню...

Синів лист до неї був звичайний — лист як лист. Писав, що їхня частина громить фашистських загарбників, що живий, здоровий і все гаразд. Заздалегідь поздоровляв з прибуттям до Москви. Писав, щоб відносно свого влаштування на роботу поговорила з Филимоновим, він у курсі справи. В кінці обнімав і цілував її, а доньці намалював кілька мишенят із довгими хвостами. Лист як лист! Тільки людини, яка написала цього звичайнісінького листа, вже немає на світі, і тому тяжко його читати. В кінці було дописано кілька слів про Серпіліна. Син прохав, щоб дружина нічого не переставляла після матері; хай усе поки що лишиться, як було. Бо коли батько раптом приїде з фронту, йому буде неприємно, що в кімнаті щось не так, як за життя матері.

«Що вона знає і чого вона не знає про те, як усе це в нього з нами було — зі мною і з матір'ю? Все — наврод, а дещо, напевне, знає. Не можа ж було роки жити поруч і нічого не знати. Мабуть, якимось же доводилося пояснювати, чому мати не відповідає на його листи».

Подивився на ліжку із зім'ятим покривалом, здригнувся від спогадів і гірко стукнув кулаком по столу: проклята квартира! Не квартира, а трупарня!

Коли стукнув кулаком по столу, щось дзенькнуло. Телефон? Схопився, прислухався — ні, здалося!

«Оце сказати б йому, якщо викличе,— подумав він про Сталіна,— чого коштує той, тридцять сьомий, тільки одній нашій сім'ї... Звичайно, не скажу, не наважуся. Та й коли б навіть наважився — однаково, поки війна,— не час про це».

Навіть зараз, коли син загинув, і думки не мав, що міг поставитися до нього тоді інакше. Незважаючи ні на що, не поставив на ньому тієї хвилини хреста, повівся як з людиною — вимагав того, чого вимагав би від себе самого. І він виконав це. І вмер. А якби син тоді вночі сам не затіяв цієї розмови, обмежився б тим, задля чого прийшов,— проханням, щоб батько прописав сім'ю, очевидно, лишився б живий, і служив би й зараз у своєму автомобільному управлінні, і зустрів би дружину на вокзалі, і спав би з нею поряд на оцьому ліжку, живий і здоровий...

«Щось довго вона там на кухні». Серпілін узяв зі столу лист, підійшов до етажерки і поклав назад, туди, де лежав,— під вишивану серветку. «Хай усе буде, як за життя матері...» А що — як за життя матері? Що може

бути, як за життя матері, коли немає матері? Та нехай хоч усе перевернуть догори ногами — навіть краще! Однаково домівки більше немає. Є він — літній самотній чоловік; є залишений там, у Сталінграді, ординарець Птицин, теж літній і тимчасово, поки війна, теж самотній чоловік. Та є ще тепер оця жінка, Аня, з своєю дочкою, а його онукою, і йому треба тепер щось з ними робити, якось до них ставитися. Хочеш чи не хочеш, а тепер все це теж частина твого життя!

Йому захотілося подзвонити Іванові Олексійовичу, подзвонити й сказати: «Ваню, я тут!» — але, хоч як хотілося, стримався. Поки не вирішилося, як скінчиться справа з листом, і дзвонити, і бачитися з Іваном Олексійовичем зайве, можна, не бажаючи того, підвести людину.

Синова дружина принесла з кухні вилку, ложку, ніж і вже налитий у тарілку суп. Дівчинка несла за нею на маленькій тарілочці нарізаний скибками хліб. Підійшла, поставила на стіл і знову побігла в куток кімнати, до валізи.

Синова дружина вийшла і знову повернулася з чистою тарілкою й каструлею. Пояснила, вони весь посуд там, на кухні, тримають, там їдять.

— І я б міг теж... — почав було Серпілін, але вона не дала докінчити.

— Ну що ви? — І сіла напроти. — Чай пити будете?

— Буду. А ви?

— Ми теж. Коли чай поп'єте, мабуть, з дороги відпочивати будете?

— Поки що не збираюся.

— Я вам простирадла й підодіяльник перестелю, в шафі чисті є, — вона кивнула на ліжко, — а ці нам на диван візьму.

— Чого це раптом... — сказав Серпілін. — Спить з нею, де спали, а я якраз на дивані. Мені скоріше за все доведеться ще на виклик їхати, роздягатися поки що не буду.

— Незручно, — сказала синова дружина. І по обличчю її було видно, що їй і справді незручно, а не просто так: говорить, аби сказати.

Серпілін доїв суп і не дозволив їй покласти друге на іншу, чисту тарілку.

— Сюди, в глибоку, нащо зайвий посуд мити? І багато не кладіть! Вважав, що голодний, а насправді — ні. А на майбутнє домовимося з вами так: мого тут тепер нічого нема — ні постелі, ні простирадл, взагалі нічого.

Все тепер тут ваше з нею.— Він кивнув на дівчинку.— І кімната ваша, так на неї й дивіться... А мій тут, будемо вважати, диван, на випадок, якщо іще коли приїду. Вадим у листі написав про роботу, що за робота?

— Він мав на увазі у цього Филімонова в автомобільному управлінні мене друкаркою влаштувати, я на машинці друкую. Але я там не хочу.

— Чому?

— Не хочу.

Так і не пояснила чому. Чи то не подобається робота друкарки, чи то не сподобався отой Филімонов. Не пояснила, але плечима стонула так, що він зрозумів — не піде!

— Я, мабуть, на швейну фабрику піду. Я з однією у вагоні їхала, вона розповідала, в неї мати майстром у швейному цеху. В них там обмундирування шиють. Я їй уже сьогодні дзвонила...

— На фабрику йти — дійсно треба вміти шити, а не так собі, по-домашньому.

— А я вмію. У нас в дитячому будинку з п'ятого класу був крій і шиття. І згодом два роки в пошивочній працювала.

— Виходить, ви з дитбудинку,— сказав Серпілін.— Батька й матір втратили?

— Мама рано померла,— сказала вона.— Батько незабаром виїхав, на тітку залишив. А тітка в дитбудинок віддала...

— А де зараз батько?

Вона знизала плечима:

— Не знаю.

— І коли ж на фабрику?

— З понеділка піду. Я не переживу тут сама з нею сидіти,— кивнула вона на дівчинку.

— А її куди? — спитав Серпілін.

— А там, мені сказали, садок є. Завтра піду сама пересвідчуся. Коли б не вона, я в армію пішла б.

— Ким?

— Ким-небудь. Я до війни по гвинтівці й нагану з усіх положень на «відмінно» здала. Знаєте, як у нас там, на Далекому Сході, жінки командного складу...

Вона трохи запикнулася на слові «жінки», але не дозволила собі дати волю, не заплакала.

— Знаю,— сказав Серпілін.

— А з нею як в армію? Мені її в дитячий будинок

жаль віддавати, досить, що сама була. Ми, звичайно, добре в дитячому будинку жили, а все-таки, поки я жива, її не віддам. Прочитали лист?

— Так,— сказав Серпілін.— Я його на місце поклав.

— А до вас він не написав?

— Ні. Місяць тому востаннє з ним тут бачилися, коли матір ховали. А потім не писав...

— Ви місяць як його бачили, а я вже скоро рік... Як виїхав з Чити. Він мені телеграму дав, що матір поховав, і що з вами бачився, і що ви дозволили нам приїхати. Разом з викликом прислав, виклик теж по телеграфу, завірений...

«Так, виходить, про те, що між нами було тої ночі, нічого їй не написав»,— подумав Серпілін.

— Я чай принесу...— сказала вона, зібравши тарілки.— Олю, двері відчини.

Дівчинка вийшла з нею, тихо причинивши двері, і, поки причиняла, Серпілін з тривогою дивився на її маленькі пальці на краю дверей; дивився і боявся, щоб не прищикнула.

Він розв'язав речовий мішок, пошукав і витяг шматок товстого трофейного шоколаду без обгортки, просто в газеті. Розгорнув і поклав на стіл.

Синова дружина принесла чайник, підставку і другий чайник, з заваркою. Потім дві чашки і ще одну чашку та банку зі згущеним молоком. Зараз, коли вона кілька разів пройшла туди й сюди, Серпілін помітив, що вона шкутильгає.

— Чого шкутильгаєте?

Вона поставила на стіл чашку і згущене молоко і, закотивши поділ плаття, показала забинтовану в коліні ногу.

— Таку перев'язку зробили, що навіть панчохи зверху надіти не можна. Онучу в валянку ношу.

— Де ж це ви так?

— В Барабинську, для неї,— синова дружина кивнула на дівчинку,— в бабусі склянку пареного молока купила, а поки розраховувалася, поїзд пішов. Склянку провідниці віддала, а сама руками схопилася й зірвалася, коліно об платформу розстрожила... В Омську, спасибі, довго стояли, в залізничній лікарні поспівчували, рану почистили і пов'язку з маззю наклали. А ця, поки мене там перев'язували, мало з поїзда не вискочила: «Де мама?» Звикла до мене, звичайно, все удвох та удвох. Бачили, як за мною ходить, не одчепиться...

Кажучи це, вона розливала чай; потім намазала згущене молоко на хліб і підсунула дівчинці.

— Іж. Найлюбиміша її їжа.

— А шоколад же! — похопився Серпілін.

Він узяв шоколад і наламав кілька шматків.

— Ніколи такого не бачила,— сказала синова дружина.

— Трофейний, німецький. Вони його останнім часом своїм на парашутах скидали, а парашути до нас попадали.

— Страшно, мабуть, там було,— сказала вона, і він зрозумів, що зараз, після того як втратила чоловіка, вона в такому стані, коли, думаючи про війну, весь час думають лише про одне — як там страшно. Страшно, тому що була людина — і нема її.

— Скажи спасибі дідусеві...

Серпілін з незвички навіть не одразу зрозумів, кому це було сказано. А коли почув слухняне тоненьке «спасибі» й побачив вимазаний шоколадом носик, усміхнувся й відповів:

— Іж на здоров'я. У мене в мішку ще багато, я його не люблю.

Сказав і побачив недовірливі очі малої, яка почула явну брехню і нісенітницю. «Іж, їж, я не люблю. Пий, пий, я не люблю»,— мабуть, не вперше це чує і, хоча лише три роки, вже не вірить...

— Справді не люблю, їй-богу!

— Ходімо, донечко, посуд помиемо.— Синова дружина підвелася, подала дівчинці одну чашку, а все інше забрала сама й пішла до дверей.

Серпілін, дивлячись їй услід, подумав, що хоча вона зараз у валянках, і шкутильгає, і трохи сутулиться, і зовсім не думає про свою зовнішність, а все-таки вона впадає в око і досить гарна, а головне, зовсім іще молода жінка. І як би вона зараз не горювала, життя ще для неї не скінчилося.

Коли він у двадцять першому, після громадянської, приїхав до своєї майбутньої дружини, вдови Васька Толстикова, виконуючи дану йому обіцянку, то зустрів її такою самотньою і такою готовою відповісти любов'ю на його любов, що спочатку навіть не повірив своєму щастю, був не готовий до нього, тому що минуло тоді після смерті Толстикова тільки два з половиною роки і була Валентина Єгорівна не лише згодом, а й у молоді

роки строгою жінкою. Та коли відгорювала, то відгорювала, коли полюбила, то полюбила. А зберігати вірність небіжчикові для сусідів та родичів — була не з таких, щоб зважати на це! А Вадиму йшов тоді п'ятий рік; не набагато більше, ніж зараз його дочці...

Синова дружина повернулася сама. Серпілін подивився на неї запитливо. Вже звук за цей час, що дівчинка ходить за нею хвостиком.

— Миється після вашого шоколаду. Зараз укласти її буду. Ви таки хочете на дивані?

— Вже сказав, не будемо більше про це.

Вона кивнула:

— Вадим мені про вас говорив, що сказано — одрубано.

«А ще що він тобі казав про мене?» — подумав Серпілін, дивлячись, як вона, стоячи спиною до нього, складає вчетверо взятє з ліжка покривало.

— Мені Филімонов сказав, що його поховано на станції, біля школи, і назву станції записав. Як ви гадаєте, можна буде нам туди на могилу з'їздити?

Він подивився на неї і, повагавшись, все-таки відповів те, що думав:

— Навряд... Тим більше, коли фронт ще недалеко.

— Не до нас людям буде? — запитала вона.

І він кивнув, радіючи, що жінка розумна, і не тонкосльоза, і здатна в своєму горі думати не лише про своє горе, але й про людей. А сам собі подумав, що їхати їй не треба ні зараз, ні згодом. Під час наступу, та ще взимку, поховали, де прийшлося, в кращому випадку стовп з дощечкою увіткнули, а за тиждень уже й не розбереш, де що, все під снігом.

Вона вийшла по дівчинку й вернулася з нею.

Він підвівся:

— Вкладайте, я тим часом вийду покурю...

— Курить тут, ви, мабуть, у кімнаті курити звикли. Адже Валентина Єгорівна теж курила, мені Вадим казав.

— Так, бабуся в неї куряща була, — сказав Серпілін, радіючи, що опанував голос. — А я все-таки вийду...

«Бабуся, дідусь», — думав він, ходячи туди-сюди по тісному передпокої. Слова були незвичні. Бабусі вже обидві померли, а той другий дідусь, по материній лінії, двадцять років у роз'їздах, в бігах... І, цілком можливо, зараз десь на фронті... — скільки їх зараз на війні, оцих

дідусів призивного віку. Птицин, ординарець, теж з грудня дід — листа одержав.

Чому син уже перед самим від'їздом на фронт все-таки зрушив сім'ю, викликав сюди, в Москву? Кімната краща, ніж у них там, чи сподівався, що з харчуванням буде краще? Чи гадав, що туди, в Читу, до кінця війни не вирветься, а сюди зуміє? А може, просто заздальгідь думав про можливість своєї загибелі і вважав, що коли вони будуть у Москві, в батьковій квартирі, то батько скоріше зробить для них все необхідне? Ну що ж, цілком справедливо.

Серпілін пройшов повз телефон, зачепивши рукавом трубку, що хитнулася. І знову подумав про те, про що вже думав багато разів: коли ж він задзвонить, цей телефон, скоро чи не скоро?

Синова дружина відхилила двері й вийшла в передпокій.

— Що, вклала? — Серпілін непомітно для себе перейшов з нею на «ти», як це в нього майже завжди бувало з людьми, до яких він починав добре ставитися.

Вона зітхнула. Обличчя в неї було стомлене — мабуть, їй самій хотілося спати.

— Я вам, як ви сказали, не стелила, лише подушку на диван поклала, а решта все на стільці приготовано... Може, поки що так ляжете?

— Зараз приляжу, — сказав він. — Ти лягай тим часом, бачу, спати хочеш не менше, ніж дочка, а коли ляжеш, гукни, я ввійду.

Вона кивнула й пішла. І щойно пішла, одразу ж задзвонив телефон.

Серпілін схопив трубку і почув голос Івана Олексійовича.

— Ти чого ж ховаєшся? Приїхав, га...

Більш Серпілін нічого не почув. У телефоні щось дзенькнуло і роз'єдналося. Він погукав: «Алло, алло!» — повісив трубку, почекав трохи, чи не подзвонять знову і, вирішивши — раз так вийшло — сам подзвонити назустріч, набрав номер телефону Івана Олексійовича в Генштабі.

У відповідь на прохання з'єднати з генерал-лейтенантом незнайомий на прізвище майор відповів, що Івана Олексійовича немає, і запитав:

— Доповісти про вас генерал-лейтенанту Мартинову?

— Ні, не треба, — сказав Серпілін і поклав трубку,

вже розуміючи, що там, у Генштабі, сталися зміни. На місці ад'ютанта інший ад'ютант, а на місці Івана Олексійовича, мабуть, оцей Мартинов.

Він не без зусиль пригадав старий-престарий домашній телефон Івана Олексійовича і набрав номер. Просто так, про всяк випадок, майже без надії, та щойно почувся перший гудок, як почув знайомий голос:

— Вас слухають!

— Іване Олексійовичу! Серпілін говорить.

— Я йому дзвоню, а він, розумієш, розмовляти не бажає, трубку вішає! — сміючись, промовив Іван Олексійович.— Давай приїзди до мене, якщо вільний і адресу не забув. Машину прислати, чи маєш?

— Та бачиш, яка справа...— сказав Серпілін.

У трубці знову щось дзенькнуло, обірвалося й інший, уже не Івана Олексійовича, голос звідкілясь зовсім близько запитав:

— Серпілін?

— Я,— сказав Серпілін.

— Спускайтеся, по вас вислано машину.

Розділ сорок перший

Коли Серпіліну сказали: «Пройдіть» і він одчинив спочатку перші, потім другі двері і ввійшов до Сталіна, йому здалося, що в кімнаті нікого немає. Він зробив кілька кроків, зупинився і побачив Сталіна, який раптом з'явився вглибині, мабуть, крізь якісь інші двері. Серпілін стояв там, де зупинився, а Сталін, заклавши руки за спину, йшов йому назустріч з глибини кабінету.

На Сталіні була незвична маршальська форма з широкими золотими погонами й штани на випуск з червоними лампасами. Він ішов перевальцем, здавалося, навіть ледь-ледь накульгуючи, але при цьому так м'яко ступаючи, ніби в нього на ногах були не черевики, а м'які кавказькі чоботи.

Оце й усе, що запам'ятав Серпілін до того, як, відрпортувавши і простягнувши руку назустріч простягнутий руці Сталіна і близько побачивши його обличчя, відчув дивне, майже нереальне почуття зустрічі з портретом, який воскрес і стояв зараз перед ним.

— Трохи змінилися відтоді, як я вас бачив.— Сталін ледь помітно всміхнувся; Серпілін так і не зрозумів чому.

— А ви мало змінилися, товаришу Сталін,— сказав Серпілін.

Сталін поглянув на нього і, зробивши лівою рукою, в котрій тримав люльку, невдоволений жест, яким відмахуються від уже звичної неправди, правою повільно, мов знічев'я, повів у бік довгого стола, що стояв під стіною:

— Сідайте.

І, повернувшись, пішов до дальнього кінця стола, де стояло одне крісло — його.

Серпілін не збрехав: Сталін дійсно мало змінився відтоді, як Серпілін востаннє близько бачив його на урочистому випуску академії в травні тридцять сьомого. Тільки спина постаріла, але це стало помітним лише зараз, коли Сталін повернувся й пішов до стола.

«Сімдесят дев'ятого, старший од мене на шістнадцять років»,— йдучи за ним до стола, подумав Серпілін, хоча до того ніколи в житті не думав про те, на скільки років Сталін старший за нього.

Він підійшов до стола і сів за три стільці від Сталіна. Сісти ближче за таким довгим столом чомусь видалося незручним.

Сталін подивився на нього і, колупаючи в люльці сірником, усміхнувся:

— Політбюро тут немає, сідайте на його місце.— А коли Серпілін пересів, запитав раптом, без передмов:— Ви написали мені, що ми даремно арештували командарма другого рангу товариша Гринька?

Гринько був комкор, а не командарм другого рангу, Сталін помилився, але Серпілін не наважився його поправити.

— Я зустрічався з ним на очній ставці і в таборах, товаришу Сталін. Він був глибоко відданий вам.

— Це я вже читав,— сказав Сталін.— Я запитую вас: ви цілком упевнені, що ми його даремно арештували?— запитав і подивився Серпіліну в очі.

І Серпіліну зробилося незручно від цього уважного, звичного й холодного погляду, що усвідомлює свою силу і владу. І, відчувши, що йому страшно і якщо не витиснути з себе цього страху одразу, з самого початку,— потім його вже не витиснеш, відповів різким і несподівано гучним у порожній кімнаті голосом, в якому від напруження почувся навіть виклик:

— Цілком упевнений. Як у самому собі.

Сталін подивився на нього з якимось дивним виразом обличчя — ніби його здивувало, що люди ще здатні так розмовляти з ним,— і підвівся. Серпілін підвівся також, не розуміючи, що це означає — можливо, кінець розмови? Але Сталін зупинив його м'яким, владним жестом руки. Зупинив і пішов уздовж стола. І Серпілін, якому звелів сидіти, повернувся на стільці в його бік.

Сталін мовчки дійшов до другого кінця стола, повернувся, і знову пішов, і, проходячи повз Серпіліна, знову уважно подивився йому в вічі. Подивився й пішов далі, і там, біля другого кінця стола, ще не повертаючись, щось промовив собі під ніс так тихо, що Серпілін лише завдяки надмірному напруженню, в якому перебував, уловив це сказане Сталіним собі під ніс:

— Якщо знайдем — переглянемо.

Сталін підійшов, сів за стіл і, не дивлячись на Серпіліна, так, мов ні на мить не мав сумніву, що кожне його слово почуто, запитав:

— Інші питання до мене є?

— Є одне питання, товаришу Сталін,— сказав Серпілін, лише зараз починаючи усвідомлювати все значення буркнутого там, спиною до нього, слова «переглянемо».

— Слухаю вас.

Серпілін сказав про почуте вчора вночі від Захарова — що Управління тилу поспішило відмінити польові гроші і перевести війська на другу норму довольства.

— Перестаралися,— сказав Сталін.— Ми їх уже підправили. А тепер у мене до вас кілька запитань. Перше — чому ходите в старій формі?

Серпілін чекав від Сталіна якого завгодно запитання, тільки не цього.

— В нас там іще немає нової, товаришу Сталін,— сказав Серпілін.— Вперше побачив її сьогодні в Москві.

— Виходить, тут є, а там нема,— сказав Сталін.— Не поспішають. Вважають, що тут це важливо, а там не важливо. Нас тут одягають, а вас там одягати не спішать. А з іншими справами, навпаки, аж надто поспішають!

Він кілька секунд мовчав, так, ніби забув, про що іще хотів запитати Серпіліна, потім усміхнувся:

— Друге питання стосується вже не форми, а змісту. Якої ви думки про те, щоб прийняти на себе командування армією?

— Як накажете, товаришу Сталін.

— В листопаді сорок першого року ви надіслали мені лист, прохали відправити вас на фронт, незважаючи на стан здоров'я. Який зараз стан вашого здоров'я?

— Набагато кращий, ніж тоді, товаришу Сталін.

— Виходить, затвердимо. Якщо ви не заперечуєте,— знову усміхнувся Сталін і, помітивши в очах Серпіліна запитання, мовчки дозволив його задати.

— Коли й куди їхати, товаришу Сталін?

— Їхати туди, де ви були,— сказав Сталін.— Товариш Батюк засидівся на армії. З початку війни командує арміями. Не росте. Є думка — підвищити. Дати можливість розвинути свої здібності.

В словах Сталіна була якась іронія, в цьому сумніватися не доводилося, але незрозуміло було, чого вона стосувалася, якщо мова йшла не про пониження, а про підвищення.

— Трете запитання,— сказав Сталін.— Як ви на власному досвіді оцінюєте уроки операції, яка закінчилася, стан військ і готовність їх до нових дій?

Серпілін відповів те, що думав: війська в операції, яка закінчилася, діяли непогано. Деякі прорахунки випливали з того, що для більшості це перший досвід великих наступальних боїв, а зайві втрати найчастіше пояснювалися ще незжитим шаблонним тяжінням до фронтального просування. Установка — щоденно, скрізь, хоч на крок, вперед! — інколи дорого коштувала. Бували випадки, що даремно клали людей, захоплюючи кількості метрів простору, який нічого не вирішував, який однаково опинився б у наших руках одразу після захоплення тої чи іншої ключової позиції. Сказав і про артилерію: що використання її могутності загальновійськовими начальниками лише бажати ліпшого. Все ще дається ознаки недостатнє розуміння того, що в умовах сучасної війни, вимагаючи просування від піхоти, треба просувати вперед і вогонь.

Казав усе це, радіючи, що Сталін слухає і не перебиває. Казав зовні спокійно, а насправді дуже хвилюючись, розуміючи, що це і є найголовніше, що він повинен сказати.

І його доля, чи то він начальник штабу, чи то командуючий, однаково всього-на-всього одна доля, і навіть доля Гринька — також лише одна доля. А те, про що він зараз казав і що Сталін слухав, не перебиваючи, стосувалося щоденно і щогодинно тисяч людських доль. Стосу-

валося стилю керівництва війною і того підстьобування, яке — як натякають знаючі люди — йде з самої гори і часом штовхає тих, хто унизу, на показні успіхи і зайву кров.

Серпілін усвідомлював, що говорити на цю тему небезпечно, а все-таки говорив, хоч і обережно, ретельно добираючи слова.

Сталін слухав, не дивлячись на нього. Потім, коли Серпілін замовк, сказав:

— Про минуле ясно. Тепер про майбутнє. Як оцінює стан своєї армії сьогодні?

І хоча Серпілін розумів природність цього питання, проте слова Сталіна різонули його. Хіба все, що він казав, він казав про минуле? Він менше за все казав про минуле. Він ні на кого не звертав, казав про помилки як про власний досвід не лише тому, що розумів, чого може коштувати негативний відзив, даний про когось тут, у цій кабінеті, але й дійсно вважав це малоістотним. Справа була не в минулому, тим більше, що вона закінчилася перемогою, а в тому, щоб не повторювати помилок і не множити зайвих втрат. Невже Сталін не зрозумів найголовнішого? Не може цього бути!

Із збентеженням у душі Серпілін став говорити про сьогоднішній стан своєї армії. І тут Сталін, вийшовши з байдужої задумливості, пожвавішав, як людина, що нарешті почула те, що її справді цікавило. Він одразу почав перебивати й ставити запитання по ходу справи: про цифри втрат в усіх видах озброєння, стан транспорту, втрати особового складу, строки, в які можна прийняти й навчити поповнення. Але хоча питань було багато, відчувалося, що його цікавить одне: коли армію можна знову кинути в бій як повноцінну силу.

Відповідаючи на ці питання, Серпілін раптом сказав те, про що неодноразово за війну думав — що поранений солдат, попавши за межі медсанбату, у нас, як правило, вже не повертається до своєї частини, і це невірно, тому що підвищення боєздатності частин, куди після поранення будуть повертатися солдати, які служили в них, значно перекріє всю складність, пов'язану з додатковими перевезеннями.

Сталін вислухав, але, як здалося Серпіліну, і цього разу відкинув убік те головне, в чому Серпіліну хотілося його переконати, і поставив питання, яке стосувалося виключно даного моменту: скільки це може дати додаткового поповнення на передову людьми, які мають

досвід сталінградських боїв протягом найближчих трьох тижнів у масштабах армії? Серпілін назвав приблизні цифри. На відрізку трьох тижнів вони, звичайно, були невеликі, але ж він мав на увазі не це, а необхідність ломки всієї системи, за якої поранені не поверталися до своїх частин!

— Так,— раптом сказав Сталін.— Будемо готуватися до літа.— І, подивившись повз Серпіліна на карту, що висіла на стіні, спитав: — Як показали себе в боях наші танки Т-34?

Серпілін сказав, що танки Т-34, на його думку, добрі, але він особисто в цьому питанні не досить компетентний: поки що не взаємодіяв з ними в значних масштабах, хоч уперше їх побачив узимку сорок першого.

— Перші танкові батальйони ми переозброїли ще в сороковому,— сказав Сталін.

В його голосі, здається, пролунав відтінок здивування тим, що Серпілін з таким запізненням познайомився з цими танками. І Серпілін несподівано для себе сказав те, що було зовсім не обов'язково казати:

— У сороковому році, товаришу Сталін, я ще був у гостях у Миколи Івановича.

— В якого Миколи Івановича? — запитав Сталін з якоюсь навіть веселою цікавістю, викликаною несподіваністю відповіді.

— Ми, військові, коли сиділи, Єжова так поміж себе називали,— сказав Серпілін: відступати було пізно, коли вже вихопилося, треба договорювати.

Сталін розсміявся. Потім перестав сміятися і, м'яко торкнувшись рукою плеча Серпіліна, сказав з насмішкватим докором:

— Знайшов час, коли сидіти! — І, відсунувшись разом з кріслом від стола, подивившись повз Серпіліна, з силою повернув у пальцях люльку, яка навіть заскрипіла від цього.— Єжова ми покарали.

Сказав так, що в Серпіліна мороз пробіг по тілу, підвівся й пішов через увесь кабінет. А Серпілін, стежачи за ним очима, поки віддалялася його спина, думав: «Ось зараз візьму й скажу йому все, все, що в глибині душі думаю про ті часи! Скажу, що не просто я і не просто Гринько, а майже всі, з ким зустрічався там, у таборах, і військові, й невійськові, майже всі даремно — ні за що, через наклеп чи донос, по якихось чорних, хтозна-де взятих списках, і з усіма з ними, з ким ще й тепер не

пізно, треба щось зробити,— переглянути, спитати, довідатися не з протоколів допитів, а як було насправді, розіслати комісії і довідатися нарешті про всю правду, кому й навіщо все це потрібно було тоді зробити — не одному ж Єжову, якою б він гадюкою не був!»

«Зробіть це, товаришу Сталін! Зробіть це, поки ще не пізно, поки ще люди живі і покладаються на вас!» — хотілося вигукнути йому.

А Сталін повернувся і йшов тепер назад обличчям до нього, і Серпілін на мить пригадав це обличчя тоді, в травні тридцять сьомого, на урочистому випуску академії. Обличчя було таке ж спокійне, як зараз, а через тиждень після того арештували Тухачевського, Якіра, застрелився Гамарник, і почалося, і пішло!

Тоді, напочатку, після першого закритого військового процесу, він з жахом повірив, що змова існувала. Не міг не повірити: що ж інше, окрім страшної, справді існуючої, авантюристичної, в останню мить розкритої змови, могло поставити до стінки людей, які ще місяць тому вважалися цвітом армії? І лише згодом, коли власна доля зіткнула його з безглуздими й дивовижними обвинуваченнями, пред'явленими людям, котрим і в сні не ввижалося те, в чому їх обвинувачували,— лише тоді, навіть не в тюрмі, а вже в таборах, його почала гнітити думка: а може, й тоді, з тими, напочатку, було те ж саме, що з ним та іншими згодом?

Він дивився на Сталіна, що наближався і думав: «Зараз скажу: «Товаришу Сталін, виясніть усе, доручіть! Все від самого початку, обов'язково від самого початку!»

Сталін підійшов, сів, колупаючи над попільничкою в люльці, подався вперед, і Серпілін, у пориві почуттів готовий уже сказати йому все, що збирався, раптом зблизька, впритул побачив безжально-спокійні очі Сталіна, зайняті якоюсь своєю, може, викликаною спогадами про Єжова, далекою і жорстокою думкою. Побачив ці очі і раптом зрозумів те, про що досі завжди боявся думати: жалітися нікому!

— Щось хотіли сказати? — запитав Сталін, і Серпіліну на мить здалося, що Сталін бачить зараз усе те, про що він думає. Але ця мить минула, і він зрозумів, що Сталін просто дивиться на нього, мабуть, більш не маючи до нього питань і чекаючи, що він попросить дозволу бути вільним.

— Дозвольте йти, товаришу Сталін? — підводячись, запитав Серпілін.

Сталін, тримаючи в правій руці люльку, яку так протягом усього часу й не закурив, злегка повів убік рукою разом з люлькою, ніби кажучи: «Ну що ж, коли вам треба, йдіть, не затримую...»

І були в тому жесті одночасно й пиха, і гостинність, ніби, незважаючи на всю дистанцію між ними, Сталін не міг остаточно увільнити себе від ролі господаря, до якого прийшов гість. Він на хвилику затримав руку в цьому неквапливому жесті й повільно підвівся.

— До побачення, товаришу Серпілін. Якісь особисті прохання маєте?

— Можу негайно відбути в армію, товаришу Сталін. Але, якщо можливо, прошу добу на влаштування особистих справ у Москві.

Сталін звів на нього очі, наче хотів запитати: що за особисті справи? Але не запитав, а лише промовив:

— Дозволю...— І скупим жестом вказав на двері.— Там скажіть їм...

Серпілін зсунув підбори, повернувся й пішов і, вже зачиняючи двері, ще відчував на своїй спині погляд Сталіна.

А Сталін, провівши його довгим поглядом, не змінюючи напрямку, пішов у той самий бік услід за ним.

Серпілін, ідучи звідси, вважав, що його долю вже остаточно вирішено під час розмови зі Сталіним. Але насправді її до кінця було вирішено не тоді, під час розмови, а зараз, коли Сталін мовчки дивився йому в спину. Він часто отак остаточно вирішував долі людей, дивлячись їм уже не в очі, а в спину, коли виходили.

Сталін дійшов услід за Серпіліним до дверей, повільно повернувся і так само повільно пішов знову до протилежних дверей.

«Виявляється, ці військові там, у себе в таборах, називали оцього Єжова на ім'я й по батькові — Миколою Івановичем. Надавали цій надто маленькій людині надто великого значення. З політичної точки зору не так уже й погано, але смішно!»

Сталін згадав, який вигляд мав Єжов під час останньої розмови з ним тут, за цим столом, і, зупинившись посеред кабінету, неголосно, сам на сам із собою, розсміявся. Потім підійшов до стола, потягся до трубки телефону, але одвів руку і знову почав ходити. Він хотів, перевіряючи свою пам'ять, подзвонити відносно тієї лю-

дини, про яку сказав Серпіліну: «Якщо знайдемо — переглянемо...» Але поки тягнувся до трубки, напружив пам'ять і, здається, пригадав...

Дзвонити не було потреби. Тоді, в жовтні, в критичні дні після здачі Можайська, він дав розпорядження ліквідувати багатьох із тих, хто ще сидів і кого він, з підставами чи без підстав, вважав небезпечними для себе на випадок воєнної катастрофи. В тім списку цієї людини не було. Але згодом, коли в липні сорок другого, знову розцінюючи становище як трагічне, він подзвонив і наказав Берії підготувати ще один список, у тому другому списку ця людина була...

Якщо він помилився і цю людину все-таки не розстріляли тоді, можна було зараз перевірити це, звільнити й послати її на фронт. Але він не любив перевіряти свою пам'ять, якою мав підстави пишатися. Не любив не тому, що хтось міг виставити на показ помилку його пам'яті,— небагато хто наважився б це зробити,— а тому, що, вже давно й нещадно витопчуючи довкола себе людей, він всередині цієї створеної ним порожнечі самотньо зводив рахунок з самим собою і сам ставив собі у докір помилки пам'яті і взагалі помилки чи, вірніше, те, що на самоті з собою зрідка погоджувався вважати своїми помилками.

Колишнього командарма другого рангу Гринька було розстріляно в липні сорок другого року по місцю ув'язнення... Пам'ять Сталіна зачепилася за якесь протиріччя, котре було, але котрого він спершу не помітив. Цей Серпілін писав: «Комкор...» А там, у тім списку стояло: колишній командир другого рангу. Авжеж, так воно й було!

В тридцять сьомому він хотів призначити цю людину в Білорусію замість Белова і вже сказав, щоб йому присвоїли звання командарма й викликали з Далекого Сходу до Москви, а наступного дня передумав... у нього були тоді вагання щодо цього Гринька...

Тепер Сталін остаточно згадав, як це було, і, подумавши про Серпіліна, посміхнувся рішучості останніх рядків його листа — що якщо товариш Сталін йому довіряє, то, виходить, цей Гринько повинен перебувати там-таки, де й він, на фронті. А якщо товариш Сталін йому не довіряє, то він повинен перебувати там-таки, де цей Гринько,— в таборі!

Вже відіславши листа, Серпілін неодноразово з тривогою думав, що ця фраза може все зіпсувати. А вийшло

якраз навпаки. Спочатку ця незвична своєю різкістю фраза змусила тих, від кого це залежало, одразу ж доповісти про лист, незалежно від їхнього ставлення до суті справи. Не доповісти про лист, в якому містилася така фраза, було небезпечно. А потім, коли про лист доповіли і Сталін прочитав його, ця фраза звернула на себе увагу значно більше, ніж спогади про зустріч у вісімнадцятому році під Царицином, якими Серпілін, очевидно, сподівався зворушити його. До цих спогадів Сталін ставився так само байдуже, як і до багатьох інших. В його довгому житті було надто багато спогадів, які звичайно вважалися до чогось зобов'язуючими, але через які він з легкістю переступав. Більшість із них зараз мали відношення до людей, від яких він вирішив назавжди звільнитися. І якби він відступав перед будь-якими спогадами, замість того щоб переступати через них, він не вважав би себе тим, чим звик вважати,— політиком, здатним вирішувати долю революції, не відступаючи ні перед чим, в тому числі й перед власними спогадами.

Спогади Серпіліна аніскільки не зворушили Сталіна. Рішучість листа— ось що зацікавило його. Поруч з деспотичною вимогою повної покори, яка була для нього правилом, в його жорстокій натурі, як зворотна сторона того ж правила, жила потреба зустрічатися з винятками. В ньому часом прокидалося щось подібне на спалахи цікавості до людей, здатних на ризик, на висловлювання думок, що йдуть врозріз з його власними дійсними чи уявними. Знаючи себе, він знав міру такого ризику і тим більше був здатний оцінити його. Подеколи. Бо значно частіше бувало навпаки, в цьому й полягав ризик.

Серпілін, коли писав, не думав про це, але різкість листа викликала не лише загострену цікавість Сталіна— його загострена цікавість до людей часто погано кінчалася для них,— але й нетривке почуття поваги. В таких випадках він інколи так поспіхом висував людей, наче поспішав вирішити їхню долю раніше, ніж втратить до них своє вередливе й хистке довір'я.

В останній фразі листа, що трапила на очі Сталіну, Серпілін поставив свою долю в пряму залежність не від власної правоти чи неправоти, а від міри довір'я до нього товариша Сталіна. Якщо повністю вірить мені, виходить, має повірити й тому, за кого я ручаюсь. А якщо не вірить мені, то я не хочу й жити...

Так прочитав це Сталін і, підкресливши синім олівцем останні рядки, віддав лист помічникові, сказавши, щоб йому нагадали, коли в Сталінграді все буде закінчено. А вчора згадав сам, раніше, ніж йому нагадали. Згадав, розмовляючи по ВЧ з командуючим фронтом, і раптом запитав його, якої він думки про Серпіліна як про начальника штабу армії. Той відповів, що високої.

— Гідний висунення на командуючого армією? — запитав Сталін.

— В принципі цілком, — відповів командуючий фронтом з тією мірою дипломатії, яку в даному випадку вважав за потрібне проявити. Якої б він не був думки про того чи іншого з своїх підлеглих, — одразу після перемоги командуючих не змінюють.

— А коли не в принципі, а у вас? — спитав Сталін і, зробивши чималу паузу, додав: — Гадаємо взяти від вас товариша Батюка на підвищення. Заступником командуючого фронтом. — І, не маючи сумнівів, що одержить ствердну відповідь, але не бажаючи мати її раніше, ніж сам побачить Серпіліна, сказав: — Поміркуйте. Пізніше повернемося до цього питання.

Зараз питання було вже вирішено. Людина, яка сподобалася йому з листа, сподобалася й при зустрічі, — і Сталін був задоволений цим: він любив у собі здатність розбиратися в людях — і дійсню, й уявну. На мить йому здалося навіть, що він пригадав Серпіліна таким, яким той був тоді, у вісімнадцятому, хоча насправді він цього не пам'ятав. Він добре пам'ятав ту свою, царицинську поїздку у війська хоча б тому, що вона була майже єдина. Він не лише тепер, але вже й тоді звичайно не любив їздити в війська, в глибині душі боячись людей, не відокремлених від нього достатньою дистанцією. Колись він звичайно виправдував небажання відсутністю необхідності, а тепер уже не завдавав собі клопоту пояснювати це навіть собі самому. Він добре пам'ятав себе і хід своїх думок у ті дні, але людей, з котрими зустрічався тоді на фронті, майже не пам'ятав. Не тому, що пам'ять у нього була гірша, ніж у них, а тому, що вони мали значно більше причин згадувати про зустріч з товаришем Сталіним, аніж він про зустріч з ними.

Він посміхнувся, згадавши, як Серпілін стурбувався за долю Батюка. Ця стурбованість розважила Сталіна своєю безглуздістю, бо хоч він і сказав учора командую-

чому фронту: «Поміркуйте»,— насправді долю Батюка було вирішено ще позавчора, коли від тих, кому належить цим займатися, надійшов і ліг на стіл агентурний запис однієї розмови Батюка, мабуть, на підпитку на radoшах від перемоги. Високо, з вдячністю говорячи про міць присланої на фронт товаришем Сталіним артилерії, генерал-лейтенант Батюк, виявляється, при цьому згадував, як він разом з товаришем Сталіним воював у Першій Кінній і як товаришу Сталіну, який нині, можна сказати, сам став богом війни, доводилося тоді, в громадянську, пояснювати, з якого кінця заряджається гармата — з дула чи з казенної частини.

Розуміється, він, Сталін, ніколи не задавав цьому дурневі таких нікчемних питань; все це просто нерозумний анекдот, розказаний дурнем, і на це можна було не зважати. Інколи, на перший раз, він проходив повз такі речі з посмішкою, що нічого хорошого, однак, в майбутньому не обіцяла. Але зараз щось одразу вколало його, і це щось була образа,— попри думку, яку він сам підтримував, що він вище подібних речей, він не був вище них. При всьому своєму нелюдському презирстві до людей він усе ще не позбувся такої людської особливості, як здатність ображатися на них. Він давно вже знав ціну Батюкові і, висуваючи його в різні періоди його життя, робив це не тому, що перебільшував здібності Батюка, а почасти через давню прихильність, чи, точніше, звичку, а почасти тому, що Батюк усі ці довгі, повні різних підозр роки здавався йому досить надійним виконавцем усього, що б не було наказано. В ньому було щось таке, що до певного часу перекривало в очах Сталіна відсутність здібностей і знань, і тому Батюк перед війною вперто просувався вперед, посідаючи одне за одним звільнені місця. І коли б він, товариш Сталін, не просував Батюка і не розчищав йому дорогу, то, звичайно, Батюк не зустрів би війну на посаді командуючого округом.

Тільки дурень міг не розуміти і цього, і того, що вже під час війни, після невдач, були бажані увільнити його від армії. Мабуть, не розумів, інакше б не жартував. Двічі дурень: не подумав, з ким жартує, і не подумав, при кому жартує. Тож нехай тепер цей великий спеціаліст з артилерії одержить — нехай уже — свого «Кутузова» за Сталінград і їде на північ, у болота, заступником до людини, яка колись командувала у нього в ок-

рузі полком, до людини, якій товариш Сталін не допомагав, яку товариш Сталін не висував, яка сама висунулася, і не перед війною, а під час війни.

Він підійшов до стола, натиснув кнопку і, вже натискаючи її, забув і про Батюка, і про Серпіліна.

— Моряки тут? — запитав Сталін помічника, що увійшов на дзвінок.

— З аеродрому доповіли, що вже виїхали.

— Запросіть одразу ж, — сказав Сталін і пішов до стола з картою, на якій було нанесено ранкову обстановку.

Армія з-під Сталінграда вивільнилася, але за доповідями Генштабу, командуючого фронтом і начальника воєнних сполучень виходило, що на поповнення й перекидання всі вони в один голос просять більше часу, ніж він сподівався. Якби там, на фронті, почавши десятого січня наступ, закінчили все протягом тижня, як він визначив, то попередні терміни готовності цих вивільнених армій до введення в нові операції зійшлися б із дійсністю. А тепер не сходяться, бо вони там не виконали визначених термінів.

Воєнні підсумки сталінградського казана дуже великі, а політичні наслідки взагалі безмірні! Але в найближчому майбутньому багато що непокоїть. Німців на Кавказі не зуміли повністю ізолювати, дозволяють їм витягати частинами свою групу армій «Південь» через Ростов на Україну. Недавні малоуспішні бої на Західному фронті показали, що напроти Москви, як і раніше, стоїть міцне угруповання, не зуміли його розбити! І, як завжди, звичайно, виправдовують свої невдачі тим, що він дав їм мало техніки!

З одного з танкових заводів доповідають про зриви в зростанні продукції і, замість того щоб самим виправити свої провали, хникають. Виставляють себе в своїх телеграмах добрими людьми, просять поліпшити продовольче становище. Не вигадали нічого нового! Втрати техніки в танкових корпусах протягом зимових операцій виявилися непередбачено великими. Всі вони там, на фронті, не бачать далі свого носа, думають лише про сьогоднішній день і все просять поповнення матеріальної частини! І доводиться дещо давати, в тому числі й заплановане на літо. А яким воно буде, це третє літо? Союзники, як і раніше, не йдуть далі поздоровлень з перемогами і туманних обіцянок скористатися перши-

ми-ліпшими можливостями для того, щоб завдати удару по Німеччині, з котрих уже ясно, що другий фронт в Європі не буде відкрито й цього літа.

Він з гнівом згадав про останнє, особливо непевне спільне послання Рузвельта й Черчілля. Сьогодні він був ще безсилий примусити їх зробити так, як це потрібно йому. Інколи це почуття безсилля, поєднане з почуттям самотності, доводило його до холодної несамовитості. Він був один проти них двох у цій складній стомливій грі, один проти двох зараз, у цій переписці, і буде один проти двох, коли вони нарешті зустрінуться. Така поки що логіка фактів, не дивлячись на те, що він не збирається з нею миритися.

Момент особистого змагання його розуму з їхнім, звісно, посідав для нього першорядне місце в усій цій дипломатії, і від невдач у ній страждало його нестримне честолюбство, що хоч і рідко, та проривалося назовні. Але холодна стомлена несамовитість, яку він відчував зараз при думці про союзників, була набагато складнішим почуттям.

Він не любив людей, над якими після довгої і нещадної боротьби поставив і утвердив себе. Але країна, в якій жили ці люди, була його країною — він уже багато років із спокійною зверхністю ототожнював себе з нею і тепер відчував як особистий тягар до пори до часу неминучу самотність цієї країни в капіталістичному світі, хоч і роздертому навпіл війною, але врешті-решт однаково одностайному в своєму несприйнятті нас.

Цього разу він саме так і подумав «нас», хоча куди частіше звично казав ним уголос «ми» було лише звичним, для сторонніх вух, у думках вимовленим «я».

Двері відчинилися, і він пішов з кутка кабінету назустріч морякам, покручуючи в пальцях люльку і дивлячись у підлогу, щоб ті, що ввійшли, не побачили його очей, ще не погаслих після спалаху гніву. А коли звів їх, то в нього знову був той роками старанно вироблений вираз обличчя, який мав бути в присутності цих людей у товариша Сталіна, як він уже давно в думці, а інколи й уголос, у третій особі, називав самого себе.

Моряки літали за його наказом на Далекий Схід і мали доповісти про заходи, яких ужито для посилення берегової оборони й Тихоокеанського флоту на випадок війни з Японією.

«Але що б вони зараз не доповіли і яких би заходів не

було вжито, однаково вони праві, коли кажуть, що доти, доки ми не повернемо собі Південний Сахалін і Куріли, наш флот там у вічній пастці, і дуже багато при такому становищі не зробиш»,— подумав він, потискаючи руки морякам і запитуючи їх, як долетіли з Владивостока.

Стан потрясіння, в якому Серпілін вийшов від Сталіна, не покидав його аж до самого дому. Він механічно зробив усе, що належало,— попрощався з помічником Сталіна, який розминувся з ним посеред приймальної, взяв відмічену перепустку і чотири рази пред'явив її— в останній раз уже при виїзді з Кремля, сидячи в машині поруч майора, який супроводив його туди й назад.

Здавалося б, усе як слід— Гринька завтра ж почнуть шукати в таборах і, якщо знайдуть, повернуть. А те, що сталося сьогодні з тобою самим, є здійсненням твого найбільшого бажання, тим більше, що твердо віриш у себе, віриш, що як командуючий будеш сильніший за Батьюка і принесеш більше користі, ніж він. Цього почуття ніхто в тебе не відбере, і воно не лише особисте, в нім часточка тих загальних змін, які по ходу війни все очевидніше й невідворотніше відбуваються в армії. Все більше стає на різні посади людей, які дійсно можуть їх посідати на війні, а чимало тих, про яких вважалося, що можуть, з ушануванням чи без ушанування одходять від головних справ війни.

Здавалося б, усе як слід. А на душі смертельний тягар! Як властиво кожній здоровій натурі, Серпілін, намагаючись вгамувати пережите ним потрясіння, в думці висував на передній план позитивні сторони того, що сталося. Але до кінця відновити в собі рівновагу йому так і не вдалося: те, що він прочитав у очах Сталіна, було надто страшним навіть для такої сильної душі, як його.

Все це було, мов довгий коридор, де і запитання, чи віриш Гринькові, як самому собі, і призначення командуючим армією, і сміх, коли пояснював про Миколу Івановича, і м'який дотик до плеча: «Знайшов час, коли сидіти»,— і слова: «Єжова ми покарали»,— але в самому кінці цього уявного коридора, мов у тупику, були очі, які промовили: жалітися нікому! Незважаючи на свою миттєвість, це було, мабуть, найжахливіше відкриття, зроблене Серпіліним у житті. І прочитав він це в очах

людини, яка другий рік стояла на чолі не на життя, а на смерть воюючої країни і — щодо цього Серпілін не міг дозволити собі мати сумнів, — мабуть, робила зараз для перемоги все, на що була здатна. Сталін і зараз, незважаючи на цей страшний, прочитаний у його очах здогад, лишився для Серпіліна людиною, яку слід було, не вагаючись, заслонити собою, якби в неї стріляли. І, здригнувшись від того, що йому спала думка саме про це, Серпілін раптом подумав: «А може, все-таки тоді, в тридцять сьомому, в нього справді збиралися стріляти, і з цього все почалося?» Так, Серпілін заслонив би його собою зараз не лише з обов'язку солдата, але й з переконання, що смерть Сталіна була б нещастям для воюючої країни і мала б незчисленні наслідки.

Він з ненавистю подумав про німців, про те, як би вони зраділи цій смерті, і згадав, як на перепочинку, коли йшов з полком займати оборону під Могильовом, вони слухали по рації виступ Сталіна. Їх вразило тоді не тільки те, що вони почули, але й те, як раптом заговорив Сталін — інакше, ніж завжди, заговорив як людина, зв'язана з усіма спільним горем, котре разом сьорбати.

Хто знає, чим вони тоді були викликані насправді, ці несподівані слова: «Браття і сестри, до вас звертаюсь я, друзі мої», — просто хвилюванням чи відчуттям залежності від народу?

Серпілін не заглиблювався в це, але самий спогад був для нього дуже важливим, і важливість його зберігалася до цього часу.

Він спочатку навіть не зрозумів, чому так ухопився за цей спогад. А вхопився тому, що він polegшував думку про очі, які побачив сьогодні, допомагав думати, що страшно, побачене в тих очах, нині вже в минулому, лише в минулому. І самий виклик з приводу листа, й обіцянка шукати Гринька, і слова про Єжова — все, здавалося, підтверджувало це.

Він переконував себе, що це так і не може бути інакше, і вже, здавалося, переконав, проте щось усе ще заважало цьому зручному, нелегко здобутому стані спокою. Щось заважало, зачіпало, терло, наче він непомітно для себе навиворіт одягнув сорочку. І раптом зрозумів: заважало те, як Сталін слухав сьогодні про зайві людські втрати, слухав абсолютно байдуже, як про щось уже давно й остаточно вирішене ним самим і що відтоді вже не стосувалося справи.

За всіма цими думками Серпілін навіть не помітив, як машина під'їхала до його будинку. Хотів було попрохати, щоб завезли просто до Івана Олексійовича, але махнув рукою і виліз.

«Зараз піднімуся, подзвоню йому й одразу ж піду. Пройтися пішки навіть краще».

Коли Серпілін одімкнув двері ключем і ввійшов у передпокій, назустріч йому з своїх дверей вискочив Гриша Привалов.

— Здоров,— сказав Серпілін, тиснувши йому руку.— Чому не спиш? Чи тільки прийшов, шведняєш?

— Я вже годину тому прийшов. Вас чекав. Мені Аня сказала,— кивнув Гриша на прочинені двері в кімнату Серпіліна. Сказав про синову вдову, як про дівчинку з своєї школи.— Ви надовго приїхали?

— Завтра ще буду, побалакаємо,— сказав Серпілін і, вже взявшись за трубку телефону, затримавши руку, спитав: — Де мати?

— На чергуванні.

— Як вона?

— Психує,— відповів Гриша і так скрушно хитнув головою, що Серпілін відчув усю глибину його співчуття до матері.

— Добре, завтра побалакаємо,— повторив Серпілін і почав набирати номер. Хлопчик кивнув, але не йшов.— Іван Олексійович?

— Де ти подівся?

— Викликали,— сказав Серпілін.

— Так і подумав, коли розмову перебили,— сказав Іван Олексійович.— Приїдеш? Чи інші плани?

— Зараз прийду,— сказав Серпілін.

— Чому прийду?

— Пройтися хочу. Може, навіть заночую в тебе, якщо ліжко є.

— Ліжко є, сну немає,— сказав Іван Олексійович.— Одвиг спати. Другу добу звикаю. Йди, чекаю.— Він повісив трубку.

Серпілін теж повісив трубку і помітив невдоволене обличчя Гриші. Мабуть, таки розраховував побалакати не завтра, а сьогодні.

— Підете?

— Піду.

— А нічну перепустку маєте?

— Пропустять.

— А я вам картоплі насмажив.— Хлопчик кивнув на двері.— Вона сказала, ви скоро прийдете.

— Добре,— сказав Серпілін,— врубаємо перед дорогою твоєї картоплі, коли вже насмажив. Ходімо на кухню.

— Чому на кухню?

Серпілін оглянувся й побачив, що синова дружина стоїть у дверях все в тій же бумазейній сукні й ваянках. Мабуть, не лягала, чекала його повернення.

— В кімнаті поїсте,— сказала вона.— Я чай підігрію, загорнутий стоїть.

— А ти чому не спиш? Хто тебе про це просив?

Вона нічого не відповіла, тільки ширше розчинила двері до кімнати й сказала:

— Заходьте.

— Дочку не збудимо?

— Ні. Їй тільки заснути, а тоді вже...— Вона махнула рукою.

Серпілін увійшов до кімнати, подивився на диван, на якому в головах лежала подушка, а в ногах розстелена газета на випадок, коли він приляже не роздягаючись, поряд на стільці було складено простирадла й ковдру — на випадок, якщо роздягнеться,— потім кинув погляд на ліжко. Дівчинка спала там, де її вклала мати, засунувшись у куточок. Решта постелі була не зім'ята. Виходить, мати не лягала, ходила-никала. Всього п'ятий день, як довідалася. Інші ще голосити не перестають.

Серпілін сів до столу; синова дружина зняла з настільної лампи газети, що прикривали її.

— Чому від нас ночувати йдете? Виходить, ми вас вижили.

Він обернувся, не хотів цієї розмови при Гриші, але хлопчика не було: пішов по свою картоплю.

— Що за дурниці. До товариша йду. Новини по службі,— хочу поділитися. Не сюди ж його кликати, у вас над головою сидіти.

— А ви сидіть, я в коридор вийду,— заперечила вона.

Так, син не помилився, оцю вибравши. А може, не він її, а вона його? Це лише за звичкою так гадають, а на ділі хто сильніший душею, той і вибирає.

— Ти не ображайся. Сама подумай: чи зручно чоловікові, щоб він прийшов, а ти в коридорі сиділа? А розмова з ним має бути сам на сам. Чай підігріти хотіла, іди підігрій, мені йти треба.

Вона мовчки вийшла, а Гриша, розминувшись з нею в дверях, увійшов зі своєю картоплею.

— А сам їв?

— Ів.

— Отже, з новою хазяйкою познайомились? — спитав Серпілін, беручись до картоплі.

— Познайомились,— сказав Гриша і, ніби вгадавши, що Серпілін хоче знати його думку про неї, додав: — Вона нічого, трудяца.

— А мати що про неї думає? — спитав Серпілін.

— А нічого мати про неї не думає,— сказав Гриша.— Мати тільки про батька та про батька.

— Ніяк не заспокоїться?

— Навпаки.

Хлопчик знову гірко струснув головою.

— Як успіхи?

— Я вам першого числа лист написав. За весь січень.

— Не встиг одержати. Доведеться доповісти усно.

— Всі «п'ять», лише з німецької «три».

— Чому з німецької три?

— Вчити неохота.

— Ну, це ти кинь, це зі мною не вийде,— сказав Серпілін.— Мені самому морочитися з ними неохота, а доводиться.

— А я нічого й не кажу,— сказав Гриша.— Я цю трійку виправлю.

— Сідай, чого стоїш?

Хлопчик сів, поклавши руки на стіл. Серпілін помітив, що хоча вони й чисті, але в подряпинки і ранки, як і минулого разу, в'ївся вугільний пил.

— Знову вугілля розвантажували?

— Еге.

— Тоді пробач, що сказав тобі «вештаєшся».

— Вештатися ніколи,— сказав хлопчик.— За січень дев'ять разів вивантажували. Топити стали все-таки більше.

Сказав з гідністю, ніби це саме від нього залежало. А втім, по суті справи так воно і є.

— Їм учора картоплю за те видали,— сказала, входячи з чайником, синова дружина.— Оце він вас і пригощає. А вчора нас пригощав.

— До чого тут це? — невдоволено промовив Гриша тоном старшого, що розмовляє з молодшою.— Мовчала б краще.

Серпілін уже покінчив з картоплею; тоді, перед ви-кликом, пообідав — сам не помітив як, а зараз виявило-ся, справді голодний. Синова дружина налила йому чаю, і він, швидко відсюрбуючи ковток за ковтком, за-питав її:

— Коли завтра на фабрику підеш — зранку?

— Ні, мені в обід веліли,— відповіла вона, і він поду-мав знову про те, про що вже думав: правильно, хай іде; атестат буду переказувати, а йти, однаково, хай іде.

— Вранці прийду, застану тебе?

— Застанете. Я вас чаєм напою. Може, спати вдень ляжете, якщо не виспитесь. А я з Олею на бульвар піду, поки спатимете.

— А ви знову на фронт поїдете? — запитав Гриша, коли Серпілін допив чай і підвівся.

— Так.

— І весь час там будете?

— Та поки що наче в тил відправляти не збираються. Тож пиши, куди писав, польова пошта та сама,— сказав Серпілін, усміхнувшись раптовому спалаху власного хлопчачого бажання похвалитися, що їде тепер на фронт командуючим армією.

— Тоді зрозуміло,— сказав Гриша. І це «зрозуміло» означало, що пам'ятає і сподівається на обіцянку Серпі-ліна і тому не вдається зараз до зайвої розмови про те, щоб їхати на фронт. Розмова відбудеться влітку, коли скінчить семирічку, а поки що все зрозуміло.

«Так, ти серйозний чоловіча»,— подумав Серпілін. І йому захотілося неможливого й безглузлого: зараз же, післязавтра, забрати цього серйозного чоловіча від ма-тері з собою на фронт.

Так, тяжко, коли лишаєшся жити сам, навіть якщо командуєш армією і маєш і ад'ютанта, й ординарця, і казенний харч, і одяг. Дуже тяжко, коли лишаєшся сам, і добре, що життя не пустеля.

— Дайте я вам запальничкою присвічу,— сказав Гри-ша, коли Серпілін, уже одягшись, відчиняв двері.

— Куриш? — спитав Серпілін.

— Бичка залишать — курю.

Серпілін нічого не відповів. Іншим разом іншому хлопчині відповів би, а цьому робочому чоловікові нічо-го не сказав.

Спустившись на один марш, він обернувся і, побачив-

ши Гришине кирпате, ще зовсім дитяче обличчя, освітлене вогником запальнички, сказав:

— Нагадай, щоб завтра тобі німецький трофейний ліхтар подарував. У речовому мішку в мене. Не забудь!

— Не забуду! — радісно вигукнув і, далеко перехилившись через поручні, витягнув руку з запальничкою так, щоб освітити Серпіліну всі східці донизу.

Розділ сорок другий

Іван Олексійович відчинив сам. Він був дома один.

— Порядку в тебе, я бачу, мало, — сказав Серпілін, коли вони, розцілувавшись, пройшли з передпокою у вітальню.

Вітальня оця була для Серпіліна спогадом про минуле. В тридцяті роки він частенько бував з дружиною в Івана Олексійовича. Сиділи за оцим великим столом і вчотирьох, і з іншими людьми — і тими, хто живий, і тими, кого давно вже немає. А нині тут усе змінилося. Стіл відсунуто до стіни, і на ньому настільна лампа, стільці, крім двох, кудись винесено; на широкому знайомому дивані застелена постіль, накрита знайомою старою буркою, а біля буфета приткнута розкладушка.

— Для мене, чи що? — спитав Серпілін.

— Для тебе. Ад'ютант інколи ночував тут у минулі часи, — сказав Іван Олексійович.

Серпілін відзначив оце «в минулі часи» і усміхнувся:

— Нічліжка.

— У сорок першому в спальні й кабінеті труби тріснули — перебрався, поки за літо полагодили, вже звук тут.

— Марію Гнатівну все ще не викликаєш? — запитав Серпілін.

— Тепер викличу, — сказав Іван Олексійович. — До осені не викликав — бомбили, бувало, а останнім часом, коли став, мов зуб, хитатися, вирішив ще зачекати. Сиділа б поруч і переживала, кому це потрібно? Тепер поїду на фронт — викличу. Хай сидить, ремонтує. Йй тут до перемоги справ вистачить. Сам знаєш, яка вона в мене.

Іван Олексійович розсміявся. Серпілін не стримався і теж усміхнувся, хоча смішного в усьому цьому було мало. Марія Гнатівна була хазяйновита жінка, все в неї тоді блищало, й пироги бували знамениті, і рушники

хрустіли від чистоти, і простирадла, коли залишався ночувати,— ще не тут, а коли в Туркестанському окрузі служили,— були добре накрохмалені. А от про що вони розмовляють з Іваном Олексійовичем, коли самі, і якою частиною душі він з нею ділиться, якщо взагалі ділиться,— цього Серпілін так і не зрозумів протягом тривалого знайомства. А не розуміючи цього, не розумів і багато чого іншого. А власне, не розумів одного: чому живуть разом, хоч обоє хороші люди, для чого потрібне Іванові Олексійовичу отаке сімейне життя? Не розпитував і не говорив з ним про це — вважав зайвим. Але зате не здивувався минулого разу, коли довідався, що він живе в Москві сам, не викликаючи дружину до себе.

— Коли подзвонив до тебе в Генштаб, зрозумів, що зміни. На який фронт і ким?

— Зачекай,— промовив Іван Олексійович,— спочатку про тебе. В самого був?

Серпілін кивнув.

— Так і вирішив,— сказав Іван Олексійович.— Раз роз'єднали, потім знову роз'єднали. Маю досвід. Та й чув учора ввечері, що тебе викликають без пояснення причин. А коли без пояснення причин,— як правило, до нього. Ну як?

— Добре,— сказав Серпілін.— Але я спершу хотів би...

— Тепер давай,— усміхнувся Іван Олексійович.— Раз у тебе добре, тепер можна й про те, що погано. Звільнив мене з посади позавчора, без попереджень. Викликав і сказав: «Здайте справи».— «Єсть, здати справи».— «Ви, кажуть, висловлювали бажання поїхати на фронт — ми вирішили піти вам назустріч. А поки що — відпочиньте».— «Єсть!» Йому особисто, правду кажучи, я таких бажань не висловлював, а взагалі давав зрозуміти, що не боюся цього. Але, гадаю, суть не в тім.

— А в чім?

— А в тім, що деякі мої прогнози підтвердилися, про які у нас розмова була під час минулого твого приїзду.

— Які прогнози? — запитав Серпілін.

— По-перше, що після Котельникова німці з оточення не будуть прориватися. По-друге, що за попередньо спланований термін — за тиждень — нам з ними у Сталінграді не впоратися, хоч як ми цього хотіли б. Дії ваші я, між іншим, оцінюю високо, але я і тоді сумнівався, що за тиждень впораємося, не тому, що будемо

діяти погано. Просто обстановка підказувала: наша шістдесят друга на останніх клаптиках берега два місяці сиділа і всиділа, а тут у німців виявився в руках по суті справи велетенський укріплений район — півтори тисячі квадратних кілометрів! Тому й не вірив, що за тиждень його ліквідуємо.

— В їхній чисельності дуже прорахувалися, — сказав Серпілін.

— Ну, тут я, чесно кажучи, не можу про себе сказати, що як у воду дивився. Дивився, як усі. І помилився, як усі. А щодо термінів виявився правий. А якби, вирішивши їх брати в Сталінграді на витримку, ще місяць тому три армії у вас узяли на посилення Південно-Західного і Воронежського — які переваги це могло б нам дати, він сам тепер відчуває. За сприятливих обставин уже могли б з півночі різонуті на Ростов і всього німця на Кавказі прикрити! А коли так — то навіщо я тут ходжу, одсвічую? Нагадую своєю присутністю про свої пропозиції!

— І що далі з тобою? — запитав Серпілін, не певний, що Іван Олексійович правий, але однаково переживаючи за нього.

— Далі, між нами кажучи, не так уже й погано, — сказав Іван Олексійович. — Мій тезка, — він назвав ім'я одного з командуючих фронтів, — не подивився на те, що мене знято, — одразу ж запросив до себе начальником штабу. І, здається, одержав «гаразд». Але я ще про це не знаю. — Іван Олексійович насмішливо приклав палець до вуст.

— Отож-то, незважаючи ні на що, веселий.

— Звісно, веселий, — сказав Іван Олексійович. — Вважаю, що легко обійшлося. Сердитий на мене ще з грудня, — знаючи це, чекав для себе катастрофи. Очевидно, ви допомогли, підняли йому настрій своєю перемогою. Орден за участь у розробці операції мені тепер, звісно, не світить і чергове звання повз мене проскочило, а в усьому іншому — переживемо.

— Якщо не помиляєшся, що злий на тебе, то дійсно легко обійшлося, — сказав Серпілін, пригадавши очі Сталіна.

— А він взагалі, коли хочеш знати, зараз нашим братом не розкидається, — сказав Іван Олексійович. — Зараз ми потрібні. Хто є — той є, а інших ніде взяти, окрім війни, — лише вона їх на ходу народжує. І поки війна —

зайвих нема і не буде. Всі, хто дійсно здатний воювати,— всі до одного потрібні! Зі мною — отак. А тепер як з тобою? — Іван Олексійович перестав ходити по кімнаті і, зупинившись перед Серпіліним, похитувався з каблуків на носки й назад, закривши руки в кишені бриджив і випнувши широкі груди, м'язи яких було видно навіть під рудою верблюдячою фуфайкою, надягнутою по-домашньому замість кітеля.

«Ще молодий, чортяка,— подумав Серпілін.— І живота немає, і обличчя без зморшок, гладеньке, ніби щойно, на ніч, поголився. А можливо, й поголився. Переживає боляче, але волі собі не дає — не та натура».

— Давай сядемо, бо я, мабуть, довго розповідатиму. Ми не те, що ви, не щодня з ним зустрічаємося!

— Нема чого нам заздрити,— усміхнувся Іван Олексійович.— Може, тобі чаю дати?

— Вже пив.

— Хто тебе пригощав?

— Хто чаєм пригощав — окрема тема, про неї потім. Сідай, і я сяду,— сказав Серпілін.

Він розповідав про свою розмову з Сталініним довго, з подробицями. Розповів усе, від початку до кінця, залишивши при собі лише одну думку — ту, найважчу і страшну,— про очі.

— Так, зустрічаємося з тобою, як то кажуть, у гострі моменти нашого життя,— усміхнувся Іван Олексійович, коли Серпілін скінчив.— Отже, таки наважився, написав про Гринька. Тремтів, поки чекав відповіді?

— Намагався не думати,— сказав Серпілін.— Бої допомагали.

— Намагайся чи не намагайся, раз йому написав, з голови вже не викинеш,— сказав Іван Олексійович.— А в ті часи за такий лист, який ти йому зараз написав, будь-хто з нас був би на другий день уже «ворогом народу». Навіть коли б усі, що залишилися, про всіх, котрих взяли, разом, в один день, написали... Однаково не певен щодо наслідків.

— Про що ми говоримо, Іване, давай краще обличимо...

— Гаразд, обличимо,— сказав Іван Олексійович.— А говоримо про те, що, коли він приїздив до нас, служило нас у полку троє — один лишився, другий, було, помер, та воскрес, а третій — будемо вважати поки що без вісті... А могло, виявляється, не бути всього цього. Ти

повернувся, якщо живий — повернуть тепер і Гринька. Виявляється, всі чисті. Виявляється, ти б міг почати війну, не полком, а корпусом командуючи... Так, вірно сказав тобі товариш Сталін, справді, знайшов час, коли сидіти! Тобі оцю його думку ще глибше обміркувати слід! Бачиш, як він питання поставив? А нам і на думку не спадало. А облишити розмову — давай облишимо, тим більше, що є й інші теми. Кажеш, здивувався, що він тобі першим питанням — про форму?

— Так, відверто кажучи, не чекав, навіть розгубився!

— Нічого, це питання особисто тобі, можливо, якраз на щастя, гляди, одним махом ще й генерал-лейтенанта дасть! А що не чекав — я сам не чекав від нього такої любові до даного питання. Що восени, в самий розпал подій, вночі, вбіг я, висолопивши язика, із зведенням, а в нього в приймальні — навіть очі протер — троє в еполетах сидять і один — з аксельбантами — з військового ательє на пробу! Потім виявилось, що на еполети занадто багато срібла потрібно і ще якоїсь там канителі, а то було висіла над нами така загроза!

Іван Олексійович невесело розсміявся, підійшов до буфета, вийняв звідти й поставив на стіл почату пляшку коньяку та дві чарки.

— Призначення твоє все-таки доведеться обмити.

— Чи не зарано?

— Можеш вважати, все. Коньяку на двох чоловіків з такої нагоди, звичайно, мало. Але позавчора половину сам випив, одразу, як уночі повернувся. Трохи з горя, а трохи з радості, що не до смерті вбито. А головне, щоб заснути до ранку, коли вже мені відпочити належить. А вчора в рот не брав, і сьогодні — теж не тягне.

Він налив коньяку і чокнувся з Серпіліним.

— За твою армію. Може, ще й гвардійцями будете... Деяким збираються присвоїти.

— Нам навряд, — сказав Серпілін: — Скоріше з Чуйкова, з Шумилова почнуть; з тих, хто більше за інших у самому Сталінграді на собі виніс...

— Взагалі-то воно вірно, — сказав Іван Олексійович. — А з другого боку, якщо з літа пригадати, — всім перепадо. В усіх арміях свої критичні хвилини були: і в Толбухіна, і в Батова, і в Жадова, і в Галаніна з Чистяковим. Та й ваша — в обороні сьорбнула і в наступі добре виглядала. Не повезло цього разу Батюку. В сорок першому на Південному провалився — не звіль-

нили; минулого літа з оточення мало не вивів — не звільнили; а зараз, коли нарешті успіх,— звільнили!

— Чому кажеш «звільнили»? — запитав Серпілін, пригадавши ту дивну інтонацію, з якою Сталін згадав про Батюка.

— Звільнити можна по-різному. Можна вниз, а можна і — вгору,— усміхнувся Іван Олексійович.— Не знаєш ще цього — будеш віднині знати. Поки що за звичкою діляться зі мною інформацією. З однієї розмови здогадуюся, куди його висунути проєктують. Заступником командуючого на такий фронт, де війська не набагато більше, ніж в одній армії, а засобів посилення менше. Від таких підвищень шию ломить.

— А чому, як вважаєш? — спитав Серпілін.

— Чому?! Ти мою думку про Батюка знаєш — тому, що давно пора! А чому не рік чи не півроку тому, коли це було б усім зрозуміло, а зараз, коли він на твоєму горбі, здавалося б, навпаки, капітал заробив — здогадуватись не беруся, не мого розуму справа. Ось «Війну і мир» дочитаю до кінця, можливо, і про це щось вичитаю! Тут про все е!

Іван Олексійович взяв зі стола закладену футляром для окулярів книгу і потряс нею в повітрі.

— Скільки разів збирався перечитати, а поки не звільнили, так і не спромігся!

Він поклав книгу, допив коньяк і заходив по кімнати, виставивши груди і засунувши руки в кишені бриджів.

— До третьої читав, а вранці прокинувся о сьомій — коли звичайно лягав, і затемна до себе на дачу поїхав, по Дмитрівському...

— Новина для мене,— усміхнувся • Серпілін.— Не знав за тобою, що ти дачник.

Іван Олексійович винувато усміхнувся:

— Сам не думав. Марія Гнатівна організувала дві кімнати з літньою кухнею. Навесні сорок першого. Саме час вибрала! Копирсалася, обставляла, квіточки садити, всю ощадкнижку в мене витрусила... Вважала, що я в липні відпустку там просиджу. А довелося проводити її на казарменому становищі. Так, між іншим, в готовому вигляді і не побачив тієї дачки. Лише сьогодні зібрався — вирішив поїхати, на свіжому повітрі мозок провітрити... Від машини два кілометри йшли, а потім удвох з водієм по черзі лопатою траншею копали, щоб у ту дачу зайти. Походив, доріжки розчистив, нерви заспоко-

їв. Коробка ціла, але всередині хоч танцюю, порожньо, хто лиш через неї не пройшов! А в сусіднє село німецькі танки заскакували. Отаке-то, близько від Москви війна була, та й зараз іще недалеко! Велике ще угруповання він тут перед Москвою тримає. Пробували нещодавно стукнути, не маючи достатньої амуніції,— не вийшло!

— А якої ти взагалі думки про найближчі перспективи? — запитав Серпілін.

— Вважаю, що коли до бездоріжжя звільнимо Донбас,— це поки що межа можливого. А бажаному межі немає. Розгром, звичайно, для німців небувалий, однак треба рахуватися з тим, що фронт вони ущільнюють, резервів ще не вичерпали і тверду оборону рано чи пізно займуть. З власного досвіду досить добре це знаємо. А в наших розвідзведеннях вже помітно тенденцію це не враховувати. Небезпечно! Не сказав би, що розвідники свідомо викривляють, але настрої згори тисне, і вони не шукають гіркої правди, а її слід шукати. Інакше можемо зарватися й по пиці схопити. Як вважаєш? Правильно?

— Вважаю, що на сьогодні довели свою здатність воювати з німцями на рівних, а при перевазі в силах — бити.

— Скромний підсумок для сталінградського генерала,— усміхнувся Іван Олексійович.— Не раджу занадто широко публікувати!

— А я й не збираюся. За Сталінград нам, звичайно, честь, і шана, і слава у віках! Але що він на Волзі стоїть, а не на Бузі, і що ми до цієї слави півтора року задкували, я, як військова людина, забувати не маю права. А коли б після першої перемоги вважав, що справу виграно, виходить, командувати армією ще не дозрів!

— Щодо першої великої перемоги — чи не широко взяв? Розгром німців під Москвою забув?

— Чому забув? Не забув. Дивізією командував, є що згадати... Але пам'ятаю й інше — думаю, погодишся — як після того розгрому до Волги відходили, а зараз, після Сталінграда, не маємо права.

— А тоді мали?

Серпілін зітхнув: його розсердило, що Іван Олексійович чомусь раптом надумав підчепити його.

— Занадто густо ми минулого літа землю кістьми засіяли, щоб жартувати довкола цього... Робили, що вміли, а вміли ще мало. Повертаємося до того, з чого почали.

— Я жартувати на такі теми звички не маю,— сказав Іван Олексійович,— даремно так зрозумів. Просто уточнюю: що, по суті, ніхто і ніколи нам такого права не давав. І дивлюся в минуле; коли ж оця невідповідність почала даватися взнаки? Думаю, що погодишся,— в тридцять п'ятому і тридцять шостому не тільки не відставали від німців, а з ряду питань були попереду. А до сорок першого виявилися позаду.

— Так, дров наламали багато,— сказав Серпілін.

— Не певен, чи все увяляеш собі до кінця, коли кажеш «дров наламали». Найчастіше мислимо іменами: того — немає, цей би знадобився. Щоб недалеко ходити — Гринько. Міг би армією командувати, а почали без нього. Це, звичайно, так! Але справа глибше. Восени сорокового, вже після фінської, генерал-інспектор піхоти провадив перевірку командирів полків, а я відповідно до своїх службових обов'язків знайомився з анкетними даними. Було на зборі двісті двадцять п'ять командирів стрілецьких полків. Як гадаєш, скільки з них виявилось в той час таких, що закінчили академію Фрунзе?

— Що ж гадати,— сказав Серпілін,— виходячи з попередніх подій, мабуть, не дуже багато.

— А якщо я тобі скажу: жодного?

— Не може бути...

— Не вір, якщо тобі від того легше. А скільки, думаєш, з двохсот двадцяти п'яти нормальні училища закінчили? Двадцять п'ять! А двісті — лише курси молодших лейтенантів та полкові школи.

— Не можу повірити,— сказав Серпілін.

— Що ж, ти не дівця, вмовляти не буду. Сам очам не вірив. Припускав, що не по всіх полках така статистика. А все ж таки двісті двадцять п'ять полків — це сімдесят п'ять дивізій — півармії мирного часу,— однако картина жахлива!

— Не можу повірити, однаково не можу повірити, що настільки армію вибили,— хрипким голосом повторив Серпілін. І пішов по кімнаті з кутка в куток. А коли йшов назад, Іван Олексійович вперше у своєму житті побачив на його очах сльози.

— А в німців,— вів далі Іван Олексійович, голос його затремтів, коли він побачив — уперше в житті! — на обличчі Серпіліна сльози,— у німців за півтора року з усіх командирів, і захоплених у полон, і вбитих, у кого документи взяли, не зустрів випадку, щоб командир полка

ще під час першої світової війни не мав бойового досвіду й офіцерського звання. Ось з чим вони почали і з чим ми — коли взяти на рівні полків! Чого мовчиш?

— А що казати?

Серпілін підійшов до вікна. Просто перед очима, наче небо в найнепрогляднішу осінню ніч, була без жодної шпаринки паперова маскувальна штора, яка затулює згори донизу все вікно. Він стояв, мовчки дивився в ту німу, чорну штору і думав про те, який усе-таки непосильний тягар винесли на своїх плечах люди від початку війни. І в першу чергу — ці, про яких казав Іван Олексійович. «Ти, комбриг, командир дивізії ще за мирного часу, пишався, бач, що в перші дні війни добре полком командував, краще за багатьох інших! А зараз почув усе це від Івана Олексійовича, заднім числом, — соромно! Іще б тобі полком не командувати! Цветков теж з першого дня війни капітаном полк прийняв, хоч ні академій, ні нормальних училищ не кінчав, пішов у бій без цього. А сьогодні — кращий в дивізії. Але чого це йому коштувало? Яких зусиль? Таким, як Цветков, уклонитися треба! Не їхня вина, що вони в ті роки з комзводів — у комбати, з рот — на полки... А потім війна — і воюй! І тут уже не до питань: чому я раніше, ніж належить, полком командую? Тут або навчись, або полк згуби! Бачив, і як губили, бачив, і як навчались, — усе бачив. А все-таки не уявляв усього разом — який це перед війною мало вигляд. Розум відмовляється вірити... Ні, люди не винні, що ми отак війну почали. І коли вважаю, що зараз на рівних з німцями воюємо, хай мені не паяють недооцінку і тому подібне. Я з гордістю це кажу. І вірю, що ми їм ще так дамо, що вони до других віників пам'ятатимуть! Війна на носі, а з двохсот двадцяти п'яти командирів полків жодного, який би закінчив академію! «Здоровенькі були, пане Гітлер, вісім років на вас чекали, приготувалися!» — «Чого мовчиш?» — «Мовчу, бо сказав би матюками про все, що думаю, та ніяких матюків не вистачить!»

— Одне все ще турбує, — відходячи од вікна, вголос промовив Серпілін, — все-таки дехто з нас від початку війни звик до великих втрат; ще не завжди зустрічаєш достатню волю до того, щоб не припускати їх.

— Ну, цю тему, наскільки зрозумів з твоєї розповіді, ти сьогодні вже розвивав.

— Пробував.

— І особливого зацікавлення нею не зустрів?

— Не знаю,— сказав Серпілін.— Можливо, не зумів викласти.

Іван Олексійович стеноу плечима: «Будемо рахувати, що так»,— промовляв його жест. Стенув плечима, проїшовся, потім сказав:

— Тоді, в кінці грудня, мої пропозиції блокувати Сталінград меншими силами також в одному пункті зводилися до того, щоб уникнути зайвих втрат...

— А ось у цьому з тобою не згоден.

— Цікаво,— сказав Іван Олексійович.— Що був неправий, вже знаю в приказному порядку. Але від тебе, як виняток, по старій дружбі, цікаво все-таки почути: чому?

Серпеліну після цих слів уже не хотілося говорити; він не чекав такої затятості, хоч, мабуть, за нею стояла не лише образа. Проте, раз заговорив, уже не відступив.

— Можливо, я, як учасник, не об'єктивний, але не можу собі уявити, що могли стояти довкола них і чекати. Після всього, що з початку війни пережили, занадто велика була потреба швидше покінчити з ними. І моральний ефект від того, що на трьохсоттисячній німецькій армії — хрест! — і на фронті, і в тилу, та, мабуть, і в усьому світі такий, що заради нього — вважаю — варто було ті три армії, про які ти кажеш, і в боях пошарпати, і вивільнити на місяць пізніше.

— Як уже сказав тобі, сперечатися позбавлений можливості,— сказав Іван Олексійович,— проте схильний вважати, що моральний ефект і на місяць пізніше був би непоганий! А з суто воєнної точки зору, по старій дружбі, теж не утаю, скажу — логіка твоя кульгає!

— А питання такого масштабу, що однієї воєнної точки зору тут не досить.

— Чув і це. Отже, ти якраз в самісіньке серце вцілив. Добре, давай добивай мене! — невесело усміхнувся Іван Олексійович.

— А я тебе не добиваю. Просто кажу, що думаю, незалежно ні від чого. Чи, якщо тебе зняли,— вже не можна? Не визнаю таких стосунків.

— Це, звісно, вірно, хоча не скажеш щоб ласкаво.

— Ех, Ваню. Дивлюсь я оце на тебе та й думаю: коли б не ти, не був би я ні живий, ні вільний. Ну чим тобі за це віддячити? Життям? Поки що в цьому потреби немає. А коли немає, виходить, треба правдою віддячувати. Більше нічим.

— Даремно гадаєш, що мене образив. Не переконав, але й не образив.

— А я не гадаю, по обличчю бачу.

— А,— махнув рукою Іван Олексійович,— образа давно на дно пішла, а на обличчі просто так, бульбашки. Коли тобі відбути наказано?

— Дано добу на влаштування особистих справ.

— На кладовище поїдеш?

— Мав на увазі.

— Разом з'їздимо, якщо не заперечуєш.

— Поїдемо.

— Чого так замислено відповів? Може, сам хочеш?

— Ні, буде легше з тобою. Просто спочатку здивувався. Не звик, що ти можеш бути вільний.

— Сам не звик,— зітхнув Іван Олексійович.— І звикати не хочу. Чаю вип'ємо, чи так напоїли, що й досі не хочеш?

— Ні, давай вип'ємо.

— А хто і де тебе чаєм напував? — Іван Олексійович узяв з буфета електричний чайник.— Обіцяв розповісти.

— Дома синова дружина напувала. А сина вбито.

— Вбито?! Як то вбито?! — Іван Олексійович з гуркотом поставив чайник.

— А так. Як інших людей убивають, так і його вбито,— сказав Серпілін, і по тих спазмах, що перехопили його горло, сам відчув усю неправду своїх слів, тому що «як убивають інших» все-таки було одне і він це знав, а як буває, коли вб'ють сина,— цього не знаєш, поки не вбили.

Вони лежали вже під ранок у різних кутках кімнати. Серпілін спав, а Іван Олексійович лежав і думав про своє. Поставивши на стілець настільну лампу, надівши окуляри і привалившись до високо покладених одна на одну подушок, бо звечора щеміло серце, він знову перечитував одне місце у «Війні і мирі», яке раніше не впадало в очі, а сьогодні раптом упало,— вже прочитав тридцять сторінок далі і знову повернувся до нього. То було місце, де Толстой розмірковував про велике, гарне й погане. «Велич наче виключає можливість мірила гарного й поганого,— писав Толстой.— Для великого — нема поганого. Нема жаху, що міг би бути поставлений на карту тому, хто великий». А далі сперечався з цими

«І нікому на думку не спаде, що визнання величі, не вимірної мірою гарного й поганого, є тільки визнанням своєї нікчемності і незмірної мализни...» І ще — знову про те ж: «...нема величі там, де нема простоти, добра та правди»¹.

Іван Олексійович відклав книгу і зняв окуляри.

«Ідеаліст, звичайно,— вигадав якийсь загальне мірило і хоче ним усе міряти! А все ж щось так зачіпає в цих словах за живе, що раптом починаєш запитувати самого себе: а чи не занадто ти багато зусиль приклав у різні часи свого життя до того, щоб зрозуміти й виправдати такі речі, в котрих велич і добро аж занадто вже далекі одне від одного? Так, із Сталіним не лише розмовляти важко, про нього навіть думати важко — стільки з ним зв'язано в житті. Хоча останнім часом, звичайно, думаєш про нього переважно в зв'язку з війною. І тут є над чим подумати. Як повинні поводитися люди, в руках яких така необмежена влада, а тим паче під час війни? Боремося, як можемо з його наперед прийнятими рішеннями, з його несправедливими думками про те чи інше, втішаємо себе, що прислухається, а самі собі знаємо, що все-таки недостатньо прислухається до порад. Правильно! Але поради, вони надходять з різних боків, і буває — протирічать одна одній. І десь настає хвилинка, коли вже не можна прислухатися,— треба вирішувати. Так з кожним, хто командує на війні, з великим чи з маленьким. А от щоб люди нікому — як би високо не стояв! — не боялися давати поради, не мали потреби вгадувати його думку, щоб ця потреба поступово не перетворилася в потребу, яка перетворює навіть найкращих людей у паскудних,— ось оце, як то кажуть, питання питань. Звичайно, це залежить і від тих, хто дає поради, але куди більше — від того, кому дають. Від нього перш за все залежить — бояться чи не бояться давати йому поради. І, можливо, все-таки має рацію Толстой, коли каже, що немає величі без простоти, добра і правди? Наче б занадто наївно, мов у букварі, а заперечити цьому буквареві раптом виявляється важко, хоч ти й дві академії скінчив...»

¹ Цитата з твору «Війна і мир» Л. Толстого в перекладі О. Кундзича.

Розділ сорок третій

Таня сиділа в палаті Синцова і розповідала йому, який вигляд має нині Сталінград, по якому вона тільки-но пройшла, переправившись з того боку Волги.

— Все розмінують, розмінують... Одна наша санітарка вчора підірвалася: мотор вирвало і водія з лікарем у кабіні — на смерть. А хто їхав у кузові, нікого навіть не подряпало. А є поранені просто від того, що стіни валяться. Стоїть, стоїть, а потім як завалиться... Зараз такі стіни навіть підривати наказали. На проїзній частині трупи прибрали, а під руїнами, кажуть, ще багато тисяч... Однаково до весни всіх не розкопають. А як тільки потепліє, одразу почнуться інфекції. Взагалі роботи для всіх жах скільки! А жителів ще зовсім мало. Коли був мітинг, здавалося, все-таки багато прийшло на площу, а зараз їдеш — і майже нікого. А в снігу стільки заліза: водії тільки те й роблять, що колеса качають...

Вона говорила про Сталінград, а Синцов сидів поруч неї на ліжку, слухав і думав про того водія і лікаря, які підірвалися вчора на міні. Сьогодні вже закопані в сталінградській землі чи на тому березі, за Волгою... А міг сидіти поруч з тим водієм на тій машині не той лікар, а ось цей, який зараз сидить поруч з ним на ліжку...

Так, судячи з її розповіді, невеселий вигляд має зараз місто Сталінград. І чатують на людей серед його руїн іржаві, залежані смерті! Вчора до їхнього госпіталю привезли трьох таких, при смерті, хоч війна вже за шістсот кілометрів — позавчора взяли Ростов, а сьогодні по радіо передавали, що й Харків...

— Сиділа б уже краще весь час там у себе за Волгою, ніж сюди-туди їздити... — сказав він.

Таня в першу мить образилася. Вона, як і раніше, працювала в еваковідділі, і їй доводилося бувати в різних госпіталях, але щоб тричі за цей час з-за Волги, де нині був санітарний відділ армії, потрапляти саме сюди, до нього, їй доводилося кожного разу йти на душевно важкі для неї особисті просьби. Невже він сам до цього не додумався? Невже треба пояснювати це? І, вже образившись, зрозуміла, що він не про це, а про ту машину із забитими водієм і лікарем, про яких вона зопалу бовкнула. Зрозуміла й сказала:

— Абсолютно даремно ти про це подумав. Якщо вже зараз починати про це думати, що ж ми з тобою на війні будемо робити? Нічого в нас з тобою тоді не вийде...

— Вийде! Це я, поки в госпіталі, такий психований. А повернусь на війну, буду знову нормальний.

— Хто-небудь був за цей час у тебе?

— Ні. Як приїхав Завалишин тоді, того ж ранку, що й ти, відтоді більше нікого не було. Мабуть, усі дуже зайняті.

— З головою,— сказала вона.— А тим більше, твоя дивізія тепер уже сорок кілометрів за Волгою.

— Не знав,— сказав Синцов.— Тоді зрозуміло.

— Вчора у нас пройшов слух, що скоро почнемо вантажити своє господарство в ешелони,— сказала Таня.— З трьох госпіталів поранених уже евакуювали, можемо хоч завтра вантажитися.

— А як з нашим?— з тривогою запитав Синцов.

— З вашим поки що вирішують: чи довантажити вас за рахунок інших, чи згорнути й готуватися до виведення.

— Якщо згорнуть — погано,— сказав Синцов.— Тоді не зачепишся. А я вже написав рапорт на ім'я командуючого, щоб залишили в нашій армії.

— Коли?

— Того ж дня, як ти була. Щоб після одужання послали на будь-яку посаду, на яку вважатимуть придатним. Про батальйон думати не доводиться.— Він ледь помітно ворухнув своєю підв'язаною на косинці, забинтованою рукою.

Таня все ще не могла звикнути до цієї короткої, без пальців, руки, що виглядала з рукава халата. Скільки вона бачила таких рук і не таких, а обрубаних і по лікоть, і до плеча, а ось на його руку навіть боялася дивитися, щоб він раптом не відчув, що вона ще не звикла. Вона пам'ятала, як лежали в неї на плечах його великі, важкі, добрі руки там, у госпіталі, де вони раптом зустрілися, коли він приїхав шукати свого командира роти. Пам'ятала й не могла звикнути. Вона вже ладна була любити цю обрубану, безпорадну, якусь раптом дитячу руку, любити так само, як любила його очі, чи волосся, чи сутулуваті міцні плечі. Любити була ладна, а звикнути ще не могла.

— Не знаю,— сказав він,— може, в штабі полка або в штабі дивізії знайдуть для мене місце. Далі йти не

хотілося б. Але це, звичайно, як скажуть. Скажуть замполітом цього госпіталю піти — готовий і на це. Досвід, який не є, маю, вчетверте лежу. — Він усміхнувся, і вона зрозуміла, що він жартує: бути замполітом у госпіталі, звичайно, не погодиться, буде домагатися свого. — Вчора чекав тебе...

— Вчора не могла, — перебила вона. — Ніяк не могла.

— А хіба я кажу, що могла? Я кажу, що чекав. Я і позавчора чекав. І ще раніше чекав. І коли ти в мене вдень була, увечері знов чекав.

— Але це вже просто нерозумно.

— Звісно, нерозумно, — усміхнувся він. — А що ж мені тут ще робити, окрім цього? Чекав тебе вчора і вперше сам поголився.

— І геть порізався. Навіщо це було робити?

«Отак і завжди, — подумав він. — Говорить абсолютно не те, що сказали б на її місці інші. Інші похвалили б: молодець, як це в тебе добре вийшло однією рукою, а вона лається».

— Навіщо це було робити? — сердито повторила вона. — Хочеш довести, що вже звук до своєї руки? Навіщо? Попрохав би, щоб поголили. Он як порізався! Я спершу говорити навіть не хотіла.

— Шкіру не міг відтягувати, тому й порізався.

— А навіщо було поспішати? Кому це потрібно? Заживе рука, все, що зможеш, будеш нею робити.

Вона говорила з ним, як сама з собою, зовсім не думаючи, що можна і чого не можна йому казати, говорила, вважаючи, що йому можна сказати все, як собі.

— Повільно гоїться, набридло, — промовив він.

— Нічого подібного, я вашого головного хірурга запитувала. Він каже — швидко. Такі рани знаєш як довго гояться. Ще болітиме, нагадуватиме про себе, приготуйся. І не сердься, я навмісне тобі кажу, щоб пам'ятав про це, коли вимагатимеш виписки чи вирішуватимеш, на яку посаду проситися. В усякому разі, спочатку.

Вона не збиралася його втішати, вона хотіла думати про його життя разом з ним, і це було сильніше будь-яких слів про любов. Вона не говорила їх ні минулого разу, ні сьогодні, просто поводила себе як людина, яка вже не думає ні про нього, ні про себе окремо одне від одного.

— Ну, як ти вирішила? — спитав він. — Я вже про все довідався.

Він говорив про те ж, що й минулого разу,— довідувався, де і як, перебуваючи в армії, можна це оформити — щоб вони вважалися чоловіком і жінкою. А вона, коли він запитав: «Ну, як ти вирішила?» — подумала, що їй вирішувати нічого. Просто треба поміркувати, як краще зробити. Коли тиждень тому він завів мову про це, вона не відповіла тому, що думала про інше — турбувалася про нього. Він, сам того не знаючи, був на волоску від другої ампутації.

А сьогодні виглядав зовсім інакше, не лежав з температурою, а сидів на ліжку і навіть устиг, виявляється, порізатися в п'яти місцях, поки голився. Можливо, і справді його рапорт задовольнять і залишать в армії? Тим більше, що рапорт пішов до Серпіліна. Серпілін, правда, така людина, що однаково не вчинить проти совісті, але хіба це буде проти совісті? Ні проти чиеї совісті це не буде!

— Я теж думала про це,— сказала вона вголос.— Якщо це допоможе нам бути разом, давай зробимо, як ти хочеш. Але я спочатку повинна надіслати мамі в Ташкент заяву про розлучення, щоб вона сходила в загс і прислала мені довідку. Бо в мене в особистій справі стоїть, що я одружена.

— Я чомусь вважав, що ти це вже зробила.

— Нічого я не зробила!

Зараз, заднім числом, вона сердилася на себе; було неприємно просити про це матір. І хто його знає, чи одразу мати все зробить. Може, спочатку надіслати ще листа з різними умовляннями. Все-таки мати не все розуміє в її житті і, мабуть, ніколи не зрозуміє.

«А він переживатиме, поки все це тягнеться»,— подумала вона, глянувши на Синцова. Вона почувала себе винною перед ним за те, що поводила себе в Ташкенті по-дурному і не зробила такої простої речі:

— Одразу ж, просто сьогодні, напиши,— помовчавши, сказав він.

— Добре,— сказала вона і, не встигнувши зупинити себе, доторкнулася рукою до чола.

— Чого ти?

— Нічого.— Вона удала, що просто потерла пальцями чоло. Згадала, що час іти!

Але справа була не в тім, хоч іти час, а в тім, що вона протягом усіх останніх днів боялася захворіти, а зараз,

сидячи в нього, раптом відчула, що в неї, здається, і справді жар.

Тиждень тому, коли вона минулого разу повернулася від нього, раптом виявилось, що одразу, в один день, захворіли на висипаний тиф п'ять дівчат з банно-прального, ті, що разом з нею тоді провадили санобробку наших, звільнених з полону. А на другий день захворів старичок, батальйонний комісар Степан Никанорович. А згодом знову одразу ще четверо дівчат, і двоє санітарів, і перукар. Все-таки прозивали тоді, спочатку думали про це, а потім прозивали. Росляков ходив чорний, ні з ким не розмовляв, переживав свою відповідальність, особливо з учорашнього дня, коли дві дівчини і Степан Никанорович померли. І всі переживали, і вона теж. Але зарадити лихові вже нічим було не можна — лишалось тільки чекати, коли скінчиться інкубаційний період: захворію чи не захворію? Вчора минув двадцятий, останній, день, ніхто більше не захворів, і вона перестала хвилюватися і за інших, і за себе, а зараз раптом почало лихоманити. Може, здалося, може, зовсім це не тиф, просто застудилася, коли була вчора в бані. Вона спробувала умовити себе, але це їй не вдавалося, бо вона дуже боялася тифу. Він боявся за неї, що вона їздить по нерозмінованому місту, а вона анітрохи цього не боялася, навіть не думала. А тифу боялася. Може, ще й тому, що в них спочатку все було так добре, а потім раптом сталося з ним, з цією рукою. А тепер, коли трохи заспокоїлася за нього, раптом захворіє сама?

Коли вона прийшла сьогодні, він одразу помітив, що вона в новому обмундируванні, і посміявся з її надто великої гімнастборки: так поспішала переобмундируватися, що навіть не підбрала більш-менш по собі! Вона не стала йому пояснювати — відбулася жартом, а насправді підбирати було ніколи та й ні з чого: тільки-но довідались про тиф, одразу усіх, хто мав щонайменше відношення, примусили ще раз пройти санобробку а весь одяг, від ушанок до онуч,— у дезинфекцію.

Добре, що сюди поки що не дійшли ніякі чутки, тільки цього ще не вистачало! Хоча й знаєш, що все на тобі чисте, і сама чиста, і розумієш, як лікар, що не можеш йому передати заразу, а однаково, коли сідала сьогодні до нього на ліжку, в першу мить не наважувалася до-

торкнутися й пригорнутися, лише згодом пододала в собі цю дурість. Господи, хоча б це було запалення легень, що завгодно, аби не тиф!

— Час іти,— повторила вона, подивившись на його годинник з чорним циферблатом, який він минулого разу подарував їй і примусив надіти на руку.— Росляков сказав, щоб я о чотирнадцятій рівно була вже біля машини. Він до цього часу скінчить тут, у госпіталі, всі свої справи.

— А ти піди подивися. Може, він ще затримається.

— Не затримається, він у нас точний.

Синцов розумів, що зараз говорити іще щось — означає мучити її, і, коли вона підвелася з ліжка, мовчки підвівся услід за нею.

— А вставати й ходити треба поменше,— повчально сказала вона.— В тебе ще недавно була температура.

— Гаразд, матиму на увазі, на майбутнє.

— А лікарів, між іншим, треба слухати.

— Ну який ти мені лікар! Сама поміркуй, ну який ти мені лікар?— Він здоровою рукою згріб її за плечі і притис до себе так, що вона щасливо задихнулася, а проте сказала:

— Обережно, ту руку зачепиш!

Вони вийшли з палати і зупинилися біля дверей в коридорі.

— Тут дме,— сказала Таня.

— Ну й нехай.

Тепер вони розмовляли голосно, а в палаті весь час розмовляли півголосом, хоча двоє сусідів Синцова — обоє ходячі — вешталися десь по інших палатах, а третій сусід спав, накрившись із головою ковдрою. Але їм, то одному, то другому, здавалося, що він не спить..

— І куди ви зараз поїдете? — запитав Синцов.

Вона сказала, що пойдуть з Росляковим ще далі, на залізницю, перевіряти евакоприймник.

— А звідти?

— А звідти, мабуть, повз вас знову..

— Коли б зненацька якісь снігові замети! — сказав він.— Повернулися б до вечора сюди і затрималися б у нас на всю ніч.

— А ти мене не муч.— Вона підвела на нього очі.— Я сама цього, знаєш, як хочу? — сказала те, що відчула, і зраділа своєму почуттю: «І нічого я не захворіла, просто здалося. А жар тому, що весь час думала про це».

— Гаразд, винен,— сказав він.

— Коли б я могла щось вигадати, я б вигадала. Зрозумів?

— Зрозумів, товаришу лікар.

— Не називай мене «товаришу лікар», бо я тебе лусну. І взагалі нечесно розпочинати подібні розмови, коли мені треба йти.

— Ну, йди, коли треба.— Він підхопив її правою рукою, підняв і поцілував у губи. Потім поставив і усміхнувся.

А вона, з переляком відчувши, які в нього холодні губи, зрозуміла, що ні, не здалося, у неї найсправжні-сінський жар. І, нічого не сказавши, швидко обернулася й пішла.

Синцов вернувся в палату і, як був, у халаті, ліг на ліжку й укритися з головою ковдрою.

Так, він любить її, і ця несподівана, ні на що не схожа любов сильніша за все, що було досі в його житті, сильніша навіть за ту велику й тривалу любов, яка була в нього до Маші. В глибині душі в нього ще не зникло відчуття гріха від порівняння, і, однак, він уже не вперше в думці порівнював їх. І йому все частіше здавалося, що ця нова любов сильніша за ту, попередню. А може, просто необхідність в іншій людині, необхідність, яку він так відчував у собі, була зараз, усередині війни, сильнішою, аніж тоді, а від цього й любов здавалася теж сильнішою.

Коли вона сьогодні прийшла до нього, то відразу, майже з перших слів зізналася:

— Я така щаслива, що нічим не можу собі зарадити!

Сказала так, наче щось повинна заподіяти собі, щоб не почувати себе такою щасливою. А що треба робити, коли людина відчуває себе щасливою? Хіба щось треба робити? Навпаки, якраз нічого не треба робити!

Все-таки втрачаєш здоровий глузд, коли лежиш у госпіталі! Мимоволі починаєш думати про самого себе значно більше, ніж на війні, і втрачаєш здоровий глузд од цього. І без усього того, до чого звик у себе в батальйоні, починаєш почувати себе піщинкою. Не на війні, а в госпіталі — ось де дійсно відчуваєш себе піщинкою, хоча саме тут більше за все думаєш і піклуєшся про самого себе.

Цього разу війна таки домоглася свого — вкоротила тебе, списала! А коли не хочеш примиритися з цим, це

тепер твоя особиста справа. Гадаєш, що війна не обійдеться без тебе? Треба буде — цілком обійдеться. Ти без неї не обійдеся, це інша справа!

Він подумав про це несамовито і навіть із самоприниженням: подумаєш, велике цабе! Але і в цій несамовитості, і в цьому самоприниженні було щось несправедливе, він сам відчував це. «Що таке обійдеться чи не обійдеться? До чого тут це? Хіба я прошу, щоб мене не демобілізували тому, що не можу обійтися без війни? Та я мрію обійтися без неї! Я готовий хоч завтра обійтися без неї, якщо раптом завтра взагалі все скінчиться. Не в тім справа, і ніякої в мене звички до війни немає. Це взагалі дурниця — звичка до війни. Просто в мене є звичка бути на війні, оскільки вона йде. Різні люди лежать в госпіталах. Одні лютують, що вони вже не повернуться в стрій, а інші, навпаки, переживають неминучість свого повернення на війну, жалкують, що рана не досить тяжка, щоб увільнили по чистій. І якби можна було мінятися ранами, деякі мінялися б. Але мінятися ранами нікому не дано, і кожного при виписці чекає те майбутнє, що йому випало. А співпадає воно з твоїм бажанням чи не співпадає, про це життя не цікавиться. І піти йому напереріз не так уже й легко».

Вранці і ввечері в госпітальному коридорі хрипить і тріщить чорна тарілка гучномовця, і всі, хто здатний пересуватися, сходяться й злазяться до неї. Щодня повертаємо назад місто за містом і на Кавказі, і на Дону, і на Україні.

Звісно, командує армією може у відповідь на рапорт і залишити тебе в армії, знайти відповідну посаду. Якщо захоче. А от коли найближчим часом наш госпіталь згорнуть, а поранених розтасують, тоді за одну добу можна опинитися за межами і армії, і фронту. І нагадувати про себе не звідси, а звідти писати повторні рапорти буде все напівмарна праця! Може статися й таке: врешті-решт доб'єшся, а попадеш не в свою армію. Коли б тільки все склалося так, як хочеться! А рука нічого, з такою рукою на війні ще жити можна.

Він згадав майора-артилериста, начальника штабу полка, котрий учора виписався. Попав до їхньої палати після легкого поранення в голову, а раніше, взимку сорок першого, втратив під Москвою руку — замість своєї кисті була тепер «казенна», обтягнута чорною шкірою.

— Бачиш, як орудую нею,— вчора, перед тим як написали, весело показував він Синцову, майстерно підхоплюючи і притискаючи чорною «казенною» рукою різні речі: шматок хліба, рушник, цигарки, сірники. І сірники запалював, і давав прикурити, і голився власноручно небезпечною бритвою, «казенною» рукою натягуючи шкіру...

Він згадав однорукого майора, усміхнувся в темряві під ковдрою — які хороші люди живуть на світі! — і раптом відчув, що хтось підійшов до ліжка. Спочатку подумав: сестра — хоче поставити градусник, але коли відхилив ковдру, виявилось, над ліжком стоїть замполіт госпіталю, літній старший політрук, той самий, про якого він жартома казав сьогодні Тані, що готовий на гірший випадок зайняти його місце.

— Вставай, капітане! Давай голитися!

— А я голений.

— Тоді порядок! Командуючий приїхав. Ходить по палатах, лежачим ордени вручає. Про тебе питав, скоро завітає!

Синцов сів на ліжку й почав здоровою рукою підтягати на підштаники нитяні госпітальні носки.

— Мабуть, з приводу того рапорта,— сказав замполіт, який знав про рапорт, що Синцов направляв через нього, і прислухався до голосів у коридорі.— Йдуть! Постіль поправ!

Серпілін увійшов у госпітальному халаті, надітому поверх кітеля. За його спиною зупинилися начальник госпіталю та ад'ютант.

Синцов підвівся з ліжка й виструнчився.

— Радий, що живий, здоровий і з нашої армії не вибув,— сказав Серпілін.

— Ще не зовсім здоровий, товаришу командуючий,— сказав з-за його спини начальник госпіталю.

— А рапорт мені написав, що зовсім.— Серпілін озирнувся.

Ад'ютант вирішив, що він озирається, щоб на щось сісти, і підставив табурет. Але Серпілін не сів.

— Скільки йому ще тут належить бути? — кивнув він на Синцова, звертаючись до начальника госпіталю.

— Не менше двох тижнів, коли добре гоїтись буде.

— Зрозуміло! А зараз ви вільні,— сказав Серпілін начальнику госпіталю.— І ви,— кивнув він замполітові.— Не буду вас одривати, займайтеся своїми справами.—

Він одгорнув рукав халата, подивився на годинник і звернувся до ад'ютанта: — Виїдемо за двадцять хвилин. До перехрестя візьміть у них для страховки «студебекер», щоб не сидіти, як по дорозі сюди. Сніг наче з діжі сипле, за всю зиму одразу. Додаткові труднощі створює, наче нам тих, що є, мало! — це було перше, що він сказав Синцову, коли всі вийшли. — Лягай. Не роби при мені вигляду, що здоровий.

— Щойно ж самі це сказали, товаришу командуючий.

— Це я при лікарях сказав, щоб зайвого часу тебе не тримали. А вигляд ти маєш кепський.

— Якщо дозволите, все-таки сяду, — сказав Синцов, сідаючи на ліжко навпроти Серпіліна, що сів на табурет.

Серпілін нічого не відповів, тільки кивнув.

— Рапорт твій одержав. Думку командира полка і нового командира вашої дивізії запитав і одержав.

«Виходить, уже призначили командира дивізії замість Кузьмича, — подумав сам собі Синцов. — Цікаво кого. Мабуть, все-таки Пікіна».

— Думки вони непоганої, вважають, що в ролі комбата, як то кажуть, знайшов себе на війні. Але, тверезо зважуючи, після такого поранення комбатом тобі не бути. Нерозумно.

— Я не прошуся знову у комбати, товаришу командуючий.

— Тоді легше, — сказав Серпілін. — І для тебе, і для мене. Боявся, проситимешся знов у комбати і доведеться відмовити. Хоч і жаль — все-таки від початку війни, з перших синців та гуль знайомі.

— Я на це не посилався, товаришу командуючий.

— Ти не посилався, але я не забув. А інші варіанти в штабі дивізії або в штабі армії можливі. Видужаєш — прийдеш. Вирішимо. Якщо в штаб армії — сам вирішу, якщо в штаб дивізії — не лише від мене, від комдива залежить.

— Полковник Пікін, правду кажучи, особисто мене мало знає.

— А Пікін тут ні до чого, — сказав Серпілін. — Три дні тому Артем'єва затверджено комдивом вашої сто одинадцятої.

— А Пікін? — мимоволі запитав Синцов.

— В штаб армії перейшов, — сказав Серпілін, не пояснивши ким.

Виходить, Артем'єв став тепер комдивом, і проситися туди до нього зі своєю однією рукою, як родичеві, неможливо. Одрозу, з однієї фрази, що тільки-но Серпілін сказав про Артем'єва, Синцов уже зрозумів, що тепер в дивізію назад не попросишся. В іншу — так, а в свою — ні.

— Все зрозуміло, товаришу командуючий. Як випишуть, з вашого дозволу, прийду.

Серпілін подивився на нього й усміхнувся:

— Це що означає, що тобі все зрозуміло? Тобто можу вважати себе вільним? А коли мені ще поговорити з тобою хочеться і час, як не дивно, є?

Синцов лише усміхнувся у відповідь.

— Так,— сказав Серпілін серйозно.— Не думав, коли ти прийшов до мене в самісіньку кашу під Могильовом з отим своїм патлатим фотографом, що з часом виросте з тебе комбат. А втім, солдатами не народжуються. За мирного часу, щоб виростити доброго комбата, треба десять років. Але війна, як то кажуть, має свої університети, і не кожен відмінник мирного часу їх так проходить, як про нього заздалегідь думали.

Серпілін замовк, і в його очах кілька секунд стояла якась інша думка, далеко від того, з чого він почав.

— Загалом прийдеш, знайдемо роботу, щоб воював і зростає як офіцер.

Кажучи це, Серпілін подумав, що таку людину, як Синцов, цілком можна взяти в оперативний відділ армії. Людина грамотна, з бойовим досвідом, такого з упевненістю можна посилати на передній край подивитися й доповісти обстановку. Той, хто сам в минулому командував і знає почім фунт лиха, підводить рідше, ніж інші. І до переднього краю добереться, й обманути не дозволить себе, і де там, під вогнем, в дійсності проходить межа між бажаним і можливим, як правило, зрозуміє і правдиво доповість.

— А не спадало тобі на думку,— згадавши про Могильов, запитав Серпілін,— повернутися до того, з чого війну починав?

— Не доведи господи, товаришу командуючий, повернутися до того, з чого починали,— сказав Синцов, хоч і зрозумів, що Серпілін має на увазі його попередню професію журналіста, але спогади того часу, що сколихнулися в душі, чомусь раптом примусили сказати цю тривожну і навіть неймовірну фразу.

Але Серпіліна вона не здивувала.

— Повертатися до того, з чого починали,— про це мови немає і не буде,— сказав він.— Інша справа, скільки ще війни попереду? Гадати важко, бо хочеться гадати на свою користь. Та хоч скільки ще воювати, а ця зима однаково — початок їхнього кінця. То як же тебе зрозуміти,— він повернувся до того, з чого почав,— смак до своєї старої професії зовсім утратив чи ні?

— Не знаю,— сказав Синцов.— Давно не думав про це і поки що думати не хочеться.

— Не хочеться — не думай. А той патлатий, що був з тобою, де він, не знаєш?

— Він загинув,— сказав Синцов.— Не вибрався тоді від нас.

— Так і виходить,— сказав Серпілін.— Про одного думаєш, що врятується, а про іншого, що загине, а потім часто-густо навпаки. Шмаков тоді все оточення пройшов як справжній комісар, а згодом знову до лекторської групи взяли, полетів у Керч свої лекції читати, і ногу бомбою одірвав. Тепер — пише мені — по Свердловську на милицях шкандибає, політекономію читає.

— Батальйонного комісара Левашова в найостаннішу хвилину бою вбито,— сказав Синцов.— От про кого ніколи не думав, що помре на моїх очах!

— Так, дуже жаль його,— сказав Серпілін.— Посмертно Червоним Прапором нагородили, а повідомляти про це нікого. Чудовий був політпрацівник, незважаючи на своє сквернослов'я.

— Товаришу командуючий, у вас є ще три хвилини мене вислухати?

Серпілін глянув на годинника:

— Навіть п'ять.

— Я хотів вам сказати про Левашова. Він невдовзі перед смертю приходив уночі до мене в батальйон, ділився. І оскільки він помер і більш ніхто про це не знає, я вважаю, що повинен сказати вам про це. Думаю, повинен,— знову повторив Синцов.

— А ти не крути вола за хвіст. Давай одразу.

— Одну людину в нашій армії треба на чисту воду вивести,— сказав Синцов.— Заступника начальника політвідділу армії полкового комісара Бастрякова.

Почувши це, Серпілін звів очі на Синцова і протягом усіх тих трьох чи чотирьох хвилин, поки Синцов, поспі-

шаючи вкластися, розповідав йому про Бастрякова, дивився на нього цими уважними, нерухожими очима, нічим не виказуючи свого ставлення до почутого. Потім запитав:

— Усе?

— Все.

— Якщо вважаєш достатньо істотним, напиши офіційно все, що мені сказав, до Військової ради армії.

— Я не збирався писати,— сказав Синцов.— Я лише вирішив розповісти вам.

— А я ще раз тобі повторюю: якщо вважаєш достатньо істотним, напиши офіційно,— сказав Серпілін, і Синцов по його очах зрозумів, що він чомусь більше не хоче ні говорити про це, ні вимовляти жодного слова зверх цієї двічі повтореної фрази.

Синцову навіть здалося, що в Серпіліна з'явився якийсь холодок в очах. «Може, зневажає мене? Вважає це доносом?» — подумав він. І, як це бувало з ним у житті, від думки, що навіть Серпілін міг не зрозуміти його і відмовити йому в довір'ї, він внутрішньо зціпив зуби і вперто промовив:

— Вважаю істотним і напишу, щоб не вийшов сухим з води.

І вже не по холодних, а по раптом зіщулених, глузливих очах Серпіліна зрозумів, що той не зневажає його, а просто з якихось міркувань не бажає мати особистого неофіційного відношення до цієї справи, вважає за краще, щоб вона йшла своєю паперовою офіційною дорогою.

«Ні, голубе, не так усе це просто, як ти гадаєш!» — промовляв його глузливий погляд.

Серпілін підвівся і раптом побачив на тумбочці в Синцова прихилену до купки пошарпаних книг маленьку карточку Тані. Її сфотографували просто в Кремлі, з орденом, одразу після вручення, і в неї був трохи смішний, переляканий вигляд. Але ніякої іншої карточки в неї однаково не було, і вона, коли вперше приїхала до Синцова в госпіталь і вже мала йти, раптом вийняла цю карточку з кишені гімнастборки і мовчки тицьнула йому в руку.

І Серпілін тепер стояв і дивився на цю смішну карточку Тані з переляканим обличчям і орденом Червоного Прапора на грудях.

— Овсянникова? Зустрів її тут?

— Зустрів,— сказав Синцов голосом, який примусив Серпіліна поглянути йому в обличчя.

Він поглянув на Синцова, потім на карточку Тані, потім знову на Синцова і раптом запитав як людина, яка має право про це запитати:

— Що, любов?

— Любов,— сказав Синцов.

— Це добре,— сказав Серпілін і, мабуть, подумав про себе, бо Синцова вразив дивний, що перечив словам, вираз його обличчя.

— Це добре,— повторив Серпілін таким голосом, наче щось інше, про що він не хотів говорити, було недобре, дуже, зовсім недобре.— Одужуй. Але не поспішай. Війни на тебе ще вистачить і залишиться. Відпочивай, поки є можливість. А я поїду. Відтоді, як армію прийняв, справ вище голови,— ніколи вгору глянути! — Щойно голос був глухий, стомлений, а про це сказав весело й голосно, як про щастя!

Серпілін вийшов, але Синцову захотілося подивитися йому вслід. Він прочинив двері й визирнув у коридор.

Серпілін, віддаляючись, ішов по довгому госпітальному коридору своєю широкою швидкою ходою, розкидаючи на ходу білі поли халата і сутулячи широкі плечі. По госпітальному коридору йшов один з тих людей, про котрих дуже рідко думають, що там у них самих дружина померла, чи син загинув, чи ще там щось,— один з тих, про кого найчастіше думають лише в прямому зв'язку з роботою, котру звалила війна на їхні широкі плечі — армію чи фронт,— і, оцінюючи їхні дії, кажуть, мов про коня,— потягне чи не потягне?

Але за цією зовнішньою грубістю слів стоїть невідступна тривожна думка про десятки й сотні тисяч людських життів, відповідальність за котрі війна поклала на плечі саме цієї, а не будь-якої іншої людини. І поруч з цим невідступним і грізним майже ні в кого не лишається сил і часу думати про ті всього-на-всього два чи три людських життя, які складають чи складали сім'ю цієї людини. Про них мало хто думає, думаючи про нього. І він сам би здивувався, якби про нього думали інакше.

І Синцов, як і більшість інших людей, які могли б опинитися на його місці, дивлячись зараз у спину Серпі-

ліна, що йшов звідси, думав не про те особисте, що він із слів інших знав про життя Серпіліна, а про те, що йому здавалося і що насправді було найважливішим у цій людині, що віддалялася по коридору: добре, коли така людина приходить командувати армією, тому що така людина потягне, і добре потягне,— значно краще, ніж той, хто був перед ним...

1960—1964

Константин Симонов
СОЛДАТАМИ НЕ
РОЖДАЮТСЯ

Роман

(На українском языкє)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Л. О. Носенко*
Художник *Н. К. Личак*
Художній редактор
В. В. Машков
Технічний редактор
Л. М. Грицишин
Коректори *Л. Г. Лященко,*
Г. М. Стадник

Виготовлено на
Головному
підприємстві
республіканського
виробничого
об'єднання
«Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
м. Київ, Довженка, 3.

Здано на виробництво 14/VI 1974 р.
Підписано до друку 18/X 1974 р.
Папір №. 2. Формат 84×108¹/₃₂
Фізичн. друк. арк. 22,25.
Умовн. друк. арк. 37,38.
Обліково-видавн. арк. 41,812
Замовл. 4—1552.
Тираж 100 000.
Ціна 1 крб. 35 коп.

■ БІБЛІОТЕКА "МУЖНІСТЬ," ■

ВИХОДЯТЬ У СВІТ:

Перемагать і жить

Збірник поезій.

Юрій Дольд-Михайлик

І один у полі воїн.

У чорних лицарів.

Романи.

Петро Гуріненко

Дві доби мовчання.

Повість. Оповідання.

Николай Далекій

За живою и мертвою водою.

Роман.

Еммануїл Казакевич

Весна на Одері.

Роман. (З російської).

Виктор Кондратенко

Курская дуга.

Роман.

Василь Кучер

Голод.

Роман.

Михайло Шолохов

Вони воювали за Батьківщину.

Роман. (З російської).

1 крб. 35 коп.